

#A 1759

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

308

KÖNYV-ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

102. évfolyam

1986

1

AKADEMIAI KIADO • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE

I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV-

DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE

ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

DU LIVRE ET DE LA PRESSE

102. ÉVF. 1986/1. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

(társzerkesztő)

DÁN RÓBERT

FÜLÖP GÉZA

V. KOVÁCS SÁNDOR

NAGY LÁSZLÓ

REJTŐ ISTVÁN

TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

✱

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900, Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215–96 162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 128 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111-010 (pénzforgalmi jelzőszám 215–11 488), az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185–881), és a *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382–440) könyvesboltjaiban.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egy időben.

HA 1759

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

1986.
102. ÉVFOLYAM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

KÓKAY GYÖRGY (felelős szerkesztő), HAVASI ZOLTÁN (társszerkesztő), **DÁN RÓBERT**,
FÜLÖP GÉZA, V. KOVÁCS SÁNDOR, NAGY LÁSZLÓ, REJTŐ ISTVÁN, TARNAI ANDOR

AKADÉMIAI KIADÓ

A NÉVMUTATÓT ÉS A TARTALOMJEGYZÉKET ÖSSZEÁLLÍTOTTA

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Bánfi Szilvia</i> : Huszár Gál távozása Debrecenből és nyomdakészletének további sorsa	1
<i>Borsa Gedeon</i> : Egy magyarországi könyvtáros Wolfenbüttelben: Michael Ritthaler (1682—1685)	274
<i>V. Ecsedy Judit</i> : A régi, magyar nyelvű nyomtatványok betűkarakterei (1533—1800)	250
<i>Fehér Katalin</i> : Hegel eszméi XIX. századi tankönyveinkben	135
<i>Hopp Lajos</i> : Mikes-fordítások Rákóczi rodostói könyvtárából	283
<i>Huber Kálmánné</i> : A Minerva (1922—1943)	192
<i>Jónás Károly</i> : A Képviselőházi Könyvtár katalógus- és raktározási rendszerének fejlődése 1945 előtt	201
<i>Mészáros István</i> : Középkori hazai iskoláskönyvek	113
<i>Penke Olga</i> : Diderot magyarországi fogadtatása a XIX. és XX. századi sajtó és könyvkiadás tükrében	173
<i>Pogány György</i> : A Stádium Sajtóvállalat rt. története és kiadványai (1921—1944)	39
<i>Szabó György</i> : A Dunántúli Református Egyházkerület pápai Nagykönyvtárának története	149
<i>Varga Imre</i> : Huszonkilenc drámaszöveg egy kéziratos forrásban 1670 tájáról	256
<i>Wimmer Éva</i> : Joseph Grossing kéziratos szótárai az Egyetemi Könyvtárban	17

KÖZLEMÉNYEK

<i>Balázs Mihály—Monok István</i> : Szamosközy István és a Corvina	215
<i>Bényei Miklós</i> : A Ráday-könyvtár megvételének terve a reformkori országgyűléseken	220
<i>Bényei Miklós</i> : Menekültek Értesítője — egy elveszettnek hitt lap 1945-ből	322
<i>Borsa Gedeon</i> : Hazai egyházmegyék Mohács előtt nyomtatott zsinati határozatai	67
<i>Csapodi Csaba</i> : Újabban ismeretessé vált hiteles és álkorvinák	295
<i>Dóka Klára</i> : A pesti könyvkötők 1855-ben	226
<i>Donáth Regina</i> : Végrehajtási utasítás Mária Terézia 1747-es cenzúrarendeletéhez	81
<i>Fehér Katalin</i> : Az első magyar nyelvű rendszeres neveléstan	316
<i>Fekete Csaba</i> : Az első hazai konfirmációs ágenda kiadásai és szerzője	219
<i>Fényes Miklós</i> : A pécsi Klimó-könyvtár múlt századi forgalmáról	309
<i>Gáday Kálmán</i> : Az első tanyai népkönyvtár (1873)	320
<i>Gömöri György</i> : Feljegyzések a magyar „Praxis Pietatis” egy XVII. századi példányán	77
<i>Hüller István</i> : Cicero-beszédek egy esztergomi kódextöredéken	75
<i>Húbert Ildikó</i> : Adalék az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság történetéhez	88
<i>Mikó Pálné</i> : Görög Demeter a császáz udvarában	91
<i>Nagy Balázs</i> : A gregorián naptárreform sorsa Magyarországon	60
<i>Németh S. Katalin</i> : Magyar könyvek a 17. századi holland könyvpiacra	305
<i>Szönyi Éva</i> : A Fővárosi Lapok és Budavár visszafoglalásának kétszáz éves évfordulója	234
<i>Tarnai Andor</i> : G. J. Vossius retorikájának kolozsvári kiadásai	302
<i>Tokaji Nagy Erzsébet</i> : Adalékok Cserépfalvi Imre kiadói tevékenységéhez	237
<i>Valkó Arisztid</i> : Toldy Ferenc javaslata könyvtárügyben	224
<i>Veszprémy László</i> : Egy XII. századi sermonarium-töredék	53

IV

FIGYELŐ

<i>Hopp Lajos</i> : Könyv és társadalom a XVIII. századi Lengyelországban	327
<i>Kókay György</i> : Dán Róbert (1936—1986)	326
<i>Soltész Zoltánné</i> : Berkovits Ilona (1904—1986)	325

BIBLIOGRÁFIA

A magyar könyv-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1986-ban. Összeáll. <i>Bakó Dorottya</i>	331
---	-----

S Z E M L E

Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Kiad. Moravcsik Gyula Bp. 1984. (<i>Kőhegyi Mihály</i>)	104
Ein neuer Paulustext und Kommentar. I. Untersuchungen. II Die Texte. Hrsg. v. Hermann Josef Frede. Freiburg, 1974. (<i>Veszprémy László</i>)	108
Germanistik und Deutschunterricht in Ungarn. Bibliographie der Buchveröffentli- chungen. Bd. 1. Bp. 1984. (<i>Fried István</i>)	107
Hieronymus, Frank: Oberrheinische Buchillustration. 1—2. Basel, 1983—1984. (<i>Borsa Gedeon</i>)	246
Käfer István: A szlovák és cseh irodalom magyar bibliográfiája. Bp. 1985. (<i>Sándor László</i>)	103
Kókay György: Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában. Bp. 1983. (<i>Fülöp Géza</i>)	99
Le Moyen Age et La Bible. Szerk. Pierre Riché-Guy Lobrichon. Paris, 1984. (<i>Török József</i>)	245
Magyar könyvészet, 1921—1944. A Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke. Bibliographia Hungarica, 1921—1944. Szerk. Komjáthy Miklósné. Bp. 1985. (<i>Kelecsényi Ákos</i>)	244
Móricz Zsigmond, a Nyugat szerkesztője. Levelek. Bp. 1984. (<i>R. Takács Olga</i>)	106
Santoro, Marco: La stampa a Napoli nel Quattrocento. Napoli, 1984. (<i>Borsa Gedeon</i>)	110
Scheiber Sándor: Folklore és tárgytörténet. Bp. 1984. (<i>Dán Róbert</i>)	105
Schmidt-Künsemüller, Friedrich Adolf: Die abendländischen, romanischen Blind- stempelnbände. Stuttgart, 1985. (<i>Borsa Gedeon</i>)	248
Wallfahrt kennt keine Grenzen. Katalog der Ausstellung im Bayerischen National- museum. München, 1984. (<i>Veszprémy László</i>)	247

NÉVMUTATÓ

- Abafi (Aigner) Lajos 284—285
 Ábel Jenő 216, 218
 Abelard, Petrus 109
 Abraham (freisingi püspök) 56
 Ábrahám (bibl.) 172
 Abrahamowicz, Z. 292
 Acosta, José de 33
 Ács Mihály 290
 Ács T. 23
 Acsády Ignác 67
 Aczél Antal 224
 Adalbert, Szent 119
 Adelphiosz 298
 Ácám Iván 73
 Adamik Tamás 125
 Adamus, Teutonicus 126
 Adelung, Johann Christoph 275, 278—279
 Ady Endre 45, 50—51
 Ágai Adolf 105
 Agha András 151
 Ágost herceg 277
 Ágoston, Szent 53—60, 69, 125, 158, 293
 Alanus ab Insulis 301
 Albrecht, V. (bajor herceg) 215
 Albrecht, I. 50
 Alembert, Jean le Rond de 183—184, 189
 Alexander Bernát 176—178, 180—181
 Alexander de Villa Dei 113, 129, 132
 Alfonz, II. (modenai herceg) 299
 Alkuin 110
 Almási Balogh Pál 135
 Almásy László 206
 Által Ferenc 158—159
 Althann Frigyes 86
 Althann Mihály Károly 82—83, 85—86
 Amosius, Wilhelmus 309
 Anders 50
 András, II. (magyar király) 122
 Andrezel, d' 292
 Andronikos Zarides 297
 Angeli, Iohannes 296
 Angyal Dávid 265
 Anna (magyar királyné) 298
 Anonymus (P. Magister) 195
 Antal Gábor 154, 323—324
 Antal Géza 155, 169
 Antal Ulrich (braunschweigi herceg) 279
 Anzelm, Szent 133
 Apáczai Csere János 158, 166, 307, 309, 326
 Apollinarisz (Laodikeiai) 298
 Apró István 216
 Aragon, Louis 187
 Aranka György 88—89
 Arany János 105, 234, 322
 Arany László 141
 Arany Tamás 3
 Aranyossy Pál 184
 Arator István I. Szántó I.
 Aratosz 297
 Arens, B. 23
 Arethas (kaisareiai érsek) 104
 Aristides, Aelius 297
 Arisztotelész 119, 125, 141, 301, 304
 Armbruster (antikvárius) 224
 Arno (salzburgi érsek) 109—110
 Arrivabene, Cesare 69
 Arrivabene, Giorgio 69
 Asbót (?) I. Astot
 Aspurz, L. 23
 Astot, Johannes (Asbót) 281
 Asztalos Miklós 50
 Atanáz, Szent 298
 Áts János 150, 152, 154
 Attila (hun király) 47, 259
 Augustinus, Aurelius (I. Ágoston, Szent)
 Aurevilly, Barbey de 174, 182
 Babits Mihály 106—107, 325
 Bacon, Francis 177
 Bácskai Vera 227
 Bagó Ilona, H. 106—107
 Bajomi Lázár Endre 186
 Bajza József 108, 164
 Bakócz Tamás 70, 300
 Bal Jeromos 257
 Balás Béla I. Szépvízi Balás B.
 Balás-Piry László 51
 Balassi Bálint 47, 50, 78—79, 105
 Balázs Éva, H. 18
 Balázs János 149
 Balázs Mihály 215—219
 Baldacci Antal 167
 Bálint György 239
 Bálint Sándor 105

- Balog István I. Sélyei Balog I.
 Balogh Barna 47
 Balogh Jolán 296
 Balogh Pál I. Almási Balogh P.
 Balogh Sándor I. Budai Balogh S.
 Balzac, Honoré de 173, 181
 Bán Imre 302—303, 307, 309
 Bánffy Dénes 303
 Bánffy György 89—90, 303
 Banfi, Florio 300
 Bánfi Szilvia 1—16
 Bánfihunyadi János 80
 Bánó József 235
 Bär Salamon 228
 Baranyai Decsi János 215
 Baranyi Dóra, M. 42
 Barkóczy Ferenc 81
 Barkóczy János 224
 Baróti Szabó Dávid 165
 Barrès, Maurice 182
 Bársony István 47
 Bartha Dénes 119
 Bartholomeus Anglicus 128
 Bartócz Ilona 186
 Bartók Béla 105
 Bartolomeus de Palatio 299
 Bartoniek Emma 109, 119
 Bartsch, Conrad Dominic 101
 Báthori István (lengyel király) 61
 Báthori Miklós 62, 301
 Báthory Zsigmond (erdélyi fejedelem) 215,
 218
 Báthory-Hüttner János 45
 Batsányi János 100—101, 194
 Batthyány Alajos 20
 Batthyány Ignác 70, 102
 Batthyány József 89—90
 Bauer 146
 Bayer, Johannes 280
 Bayly, Lewis 80—81
 Beatrix (magyar királyné) 216, 300
 Bechon, Louis 289
 Becker, C. H. 194
 Beda Venerabilis 59
 Beethoven, Ludwig van 51
 Beigler, Johannes 308
 Békey Pál 188
 Bekker, Immanuel 216
 Béla, II. (magyar király) 125
 Béla, IV. (magyar király) 122
 Bélai Jakab 116
 Belin, François 289
 Belitska-Scholtz Hedvig 221
 Benes Zoltán 49
 Benzédi Székely István 65
 Benda Kálmán 2, 6—7, 9, 15, 329
 Bene Ede 184
 Benedek András 186
 Benedek István 186
 Benedek Klára 194
 Benedek Marcell 180, 182
 Benedek Sándor 162, 220
 Benkő József 89
 Benkő Márton I. Dálnoki Benkő M.
 Benkő Sámuel 329
 Bényei Miklós 220—224, 322—324
 Benzing, Josef 279
 Bercsényi Miklós 235
 Beregszászi Péter 62
 Beriszló Domitio 74
 Beriszló Jeromos I. Beriszló Domitio
 Beriszló Péter 72—74
 Berkelius, Abraham 217
 Berkovics Miklós 179
 Berkovits Ilona 325—326
 Berlász Jenő 150, 221—222
 Bernardus de Parentis 116—117
 Bernát, Szent (Clairvaux-i) 120, 127
 Bernhard Máté 151
 Bernkoff 89
 Berthélemy de Glanville I. Bartholomeus
 Anglicus
 Berthold Ágoston 228
 Berthold Antal 228
 Berzeviczy Gergely 18
 Berzsenyi Dániel 93
 Bessenyei György 99—100
 Bessenyei István 65
 Bethlen Gábor (erdélyi fejedelem) 219
 Bethlen György 90
 Beythe István 149, 151, 171
 Bibó Lajos 39, 45, 48, 50
 Bigniel, Joseph 21
 Birkás Géza 198
 Birnéné 199
 Biró Ferenc 102
 Bischoff, Bernhard 55—57, 59, 109
 Bischovszky Károly 228
 Bisterfeld, Johannes 305
 Bisztray Gyula 48
 Bitskey István I, 15
 Blaeu-nyomda 307
 Blasius Slavus de Raszmya 116
 Blaskovich Lajos 51
 Blaskovits, A. 226—232
 Bleyer Jakab—197
 Blockinger, Mathias 300
 Blumenau, Aloisia von 17
 Blunck, Hans Friedrich 50
 Bocatius János 269
 Bock 105
 Bocsor István 155, 159, 169
 Bodolay 150
 Bodor Aladár 50
 Boethius, Anicius Torquatus Severinus
 123
 Bogáti Fazekas Miklós 170
 Boglár Lajos 24
 Bokor Péter 239
 Boldog Lajos 228
 Boleš, Jaroslav 103
 Bolkenhayn, Iohannes 298
 Boltet, Johannes 105
 Bonfini, Antonio 215—216
 Bonifác, Szent 59
 Bonnaud, Jean-Baptiste 293

- Bonpland, A. 23
 Bopel János 228
 Bornemisza Pál 72
 Bornemisza Péter 8, 159, 251
 Bornemissza Gergely 62
 Bornemissza István 79—81
 Boross Mihály 321
 Borovi, J. 59
 Borovszky János 228
 Borsa Gedeon 61, 66, 67—74, 110—111,
 129, 246—247, 248—249, 274—282, 296,
 329
 Borsos István 150—171
 Borsos Márton 164
 Bory István 220
 Borzsák István 301
 Bossuet, Jacques Bénigne 294
 Botta István 2, 7, 11—12, 15
 Bouhot, Jean-Paul 55, 57—58
 Bőszel János 233
 Bözödi György 48
 Brandenburgi György 216
 Brassicanus, A. J. 298
 Bredetzky S. 98
 Bresciano, Giovanni 110—111
 Brewer-nyomda 159, 252—253, 255
 Briquet, Charles Moise 16
 Brown, Howard Mayer 298
 Bruckenthal Sámuel 102
 Brumer Dávid 266—267
 Brunetière, Ferdinánd 174—175
 Brutus 215
 Brüstle József 314—315
 Buchar, Otokar 103
 Buchdorf, Michael Friedel de 171
 Bucsánszky Bertalan 228
 Budai Balogh Sándor 46
 Budai Pál 166
 Budd, Lanny 50
 Budik, P. A. 216
 Burckhard 279, 281
 Burgesdicus, Franco 304
 Buzinkai Mihály 304—305
 Byrd, Richard 50

 Caesarius Arelatensis 53—60
 Callmer, Christian 297
 Calmet, Augustin 284—287, 292, 294
 Calvin János I. Kálvin
 Camerini, Paolo 69
 Campe, Joachim Heinrich 156
 Casas, Bartolomé de Las 33
 Cato, Marcus Porcius 113, 130, 132
 Cenninius 296
 Česnaková-Michalcová, Milena 257, 261,
 265
 Châtillon, Jean 246
 Cheregatus, Franciscus 300
 Chernel Sámuel 156—157
 Chobot Ferenc 86
 Choinates, Niketas 104
 Churchill, Winston 52
 Chytraeus, David 78

 Cicero, Marcus Tullius 75—77, 123—125,
 297, 299, 302
 Ciprián, Szent 296
 Clark, Albertus Curtius 75—76
 Clauberg, Johannes 304
 Cohn Miksa 315
 Collignon, A. 175, 196
 Comenius, Ionnes, Amos 256, 319
 Comte, Auguste 176
 Concha Győző 210
 Condillac, Étienne Bonnot de 173
 Conrad, Thoma 261
 Corippus, Flavius Cresconius 215—217
 Cornificius, Quintus 124—125
 Cortesius, Titus Alexander 215
 Corvin János 216
 Courtin, A. 286—288, 294
 Csajághy Károly 314
 Csanak Dóra, F. 88—89, 106
 Csapodi Csaba 50, 120—121, 128, 131,
 215—219, 290, 295—301, 329
 Csapodiné Gárdonyi Klára 295—298
 Császár Elemér 220
 Csatlós János 184
 Csehi Gyula 183
 Csehly József 164
 Csépan János 154
 Cserépfalvi Imre 237—243
 Cserna István 159
 Csillag Vera 241
 Csipkés György I. Komáromi Csipkés Gy.
 Csirke Ferenc I. Tatai Csirke F.
 Csóka J. Lajos 125
 Csokonai Vitéz Mihály 92—93, 98
 Csoma Sándor I. Kőrösi Csoma S.
 Csonotosi János 216
 Csontosy János 236
 Csorba Tibor 239—240
 Csürös Ferenc 6—7, 9, 13, 16
 Cuspinianus, Johannes 217
 Czeglédi György 1—2, 6—7
 Czeglédi Szabó Pál 154
 Czeglédy Sándor 169
 Czigány Loránt 99
 Cziráky Antal 222
 Czövek Erna 240
 Czvittinger Dávid 102, 281

 Dálnoki Benkő Márton 302—305
 Damoffily, Antoine 289
 Dán Róbert 105—106, 326—327
 Dáni Ferenc 322
 Dániel Anna 186, 191
 Dankanits Ádám 329
 Dankó József 70
 Darányi Kálmán 207
 Darwin, Charles 143, 175, 179
 Dávid (bibl.) 270, 307
 Dávid Ferenc 13
 Deák Ferenc 164
 Debreceni Ember Pál 153, 158, 171
 Debreczeni János 307
 Decsi János I. Baranyai Decsi J.

VIII

- Deiotarus (király) 75, 77
 Dékány András 200
 De la Mare, Albinia 122, 296
 Deli József 159
 Demetrios Kydonos 297
 Dénes Magda 147, 180, 187
 Dénes, Nagy, Szent (Alexandriai) 298
 Denis, Michael 10, 16
 Dereva Petrus (álnév) I. Révay Péter
 Derkay György 65
 Descartes, René Renatus Cartesius 305
 Desseffy Gyula 49
 Dezsényi Béla 322
 Dézsi Lajos 285
 Diderot, Denis 173—191
 Dieten, A. van 104
 Diggle, J. 216
 Dilthey, Wilhelm 197
 Dinckelspiel, Nicolaus 301
 Dindorf, Guilhelmus 217
 Diodorus, Siculus 215
 Dionysius Halicarnassus 299
 Dobos János 223—224
 Dóka Klára 226—233
 Dokoupil, Vladislav 72
 Dold, A. 59
 Dolemann Henrik 200
 Domby Béla 261
 Donáth Regina 81—88
 Donatus, Aelius 113, 130—133
 Doskar Éva 136, 195
 Dosztojevszkij, Fjodor 240
 Dózsa György 131
 Döbrentei Gábor 173
 Döbrössy Alajos 314
 Dömötör Sándor 50
 Dövényi Nagy Lajos 39, 48
 Draskovich György 10
 Drégelypalánki János 158
 Dubois, Jacques 246
 Dubraviczky Simon 223
 Duchet, L. M. 173
 Duchet-Suchaux, Monique 245
 Ducrot, L. 175
 Dudik, B. 53
 Dufour, Piotr 328
 Duhr, B. 23
 Dulánszky Nándor 310
 Durandus 117

 Eckhardt Sándor 197—198
 Eckhart Ferenc 197
 Ecsedy Judit, V. 250—255
 Edelenyi Sándor 164
 Eder Adolf 228
 Éder X. Ferenc 24
 Édes Gergely 164, 172
 Égret, Jean 185
 Eigner Klára 228
 Eizenhöfer, L. 59
 Eleazar (bibl.) 261, 269
 Ellert, Gerhart I. Schmerger Gertrud
 Elsevir-nyomda 307

 Elzevir I. Elsevir
 Ember Pál I. Debreceni Ember P.
 Engel János Keresztély 108
 Engels, Friedrich 184
 Enyedi Sándor 88—90
 Enyvvári Pelbárt 242
 Eöry-család 158
 Eöry János 157
 Eötvös József 224—225
 Erasmus, Desiderius Rotterdamus 194—
 195, 246
 Erdélyi János 136—140
 Erdélyi József 50
 Ernő (főherceg) 62—63
 Ernst Lajos 290—291
 Erzsébet (lengyel királynő) 298
 Essling hercege 69
 Estei Hippolit 70
 Esterházy Károly 102
 Esterházy Miklós 92, 98
 Esterházy Pál 91—94
 Esze Tamás 77, 80, 265
 Eszterhás István 48
 Eszterházy 154
 Eszterházy Miklós 160
 Exner István 228

 Fabre, C. 285
 Faguet, Émile 175—176, 178, 181—182
 Falkenberg Herman 228
 Falvy Zoltán 322
 Faragó János 169, 329
 Faragóné Polgár Margit 194—195
 Farkas Endre 42—43
 Farkas Gyula 51
 Farkas Klári 47
 Fava, Domenico 298—299
 Fava, Mariano 110—111
 Fáy András 165, 322
 Fáy Dávid 24
 Fáy Dezső 49
 Fehér Katalin 135—148, 316—320
 Fehérváry György 228
 Feigl Péter 260
 Fejt Lajos 229
 Fejér Judit 322
 Fejérpataky László 118, 236
 Fekete Csaba 169, 219—220
 Fekete Lajos 228
 Felix Ragusanus 298, 326
 Felsőbányai István 152
 Fenezér Lajos 228
 Fénelon, François 294
 Fenyéry Gyula 165
 Fényes Miklós 309—316
 Ferdinánd, I. (magyar király) 7
 Ferdinánd, II. (magyar király) 53
 Ferdinánd (trónörökös) 92
 Ferenc, I. (magyar király) 20, 93—95
 Ferenc József (magyar király) 96
 Ferenc Károly (főherceg) 92, 94—97
 Festetics-család 93
 Festus, Rufus Aviensius 297

- Feuerbach, Ludwig 146
 Fialová, Andela 300
 Fiáth János 235
 Ficino, Marsiglio 301
 Ficinus, Marsilius I. Ficino
 Fináczy Ernő 180, 317
 Finály Henrik 124
 Firmicius, Iulius 297
 Fischer, Paul 276, 278
 Fitz József 6—7, 9, 11—13, 16, 111
 Fix Antal 228
 Flaischen, Cäsar 174
 Fleischmann Mihály 228
 Fleury, Claude 284—287, 292—294
 Florus, Publius Annius 302—303
 Fodor Adrienne 57, 110, 301
 Fodor István 185
 Földes Béla 210
 Fölnai Ferenc 153
 Fontius, Bartholomaeus 297—299
 Forgách Imre 62
 Földes Béla 210
 Förster Aurél 47
 Förster Jenő 257
 Fraknoi Vilmos 53, 60, 63, 216, 296
 Francolin, Hans von 10
 Frede, Hermann Josef 108—110
 Frejus, André-Hercule 293
 Fried István 107—108
 Friedlender Sára 195
 Friedrich Ferenc 229
 Frigyes, II., Nagy (porosz király) 61
 Frisius, Johann Jacob 217
 Frobenius 246
 Froemel Károlyné 244
 Furet, François 327
 Fülep Katalin 301
 Fülöp Áron 209
 Fülöp Géza 98, 99—102, 329
 Fülöp, II. (spanyol király) 22—23
 Fülöp Zsigmond 179
 Fülöp-Miller, R. 24
 Füstkuti Landerer 166
- Gaál István I. Némethi Gaál I.
 Gábor Áron 324
 Gál Imre 172
 Gál János 161
 Galgóczy Károly 141
 Gamber, Klaus 58—59
 Gara László 323—324
 Garai János 164
 Garay János 36
 Garcia López, J. 33—34
 Gaucheron, Jacques 185
 Gaza, Theodorus 104
 Gärtner Henrik 174—175
 Gebauer, Hans Dieter 306
 Geiger József 229
 Geigler Lipót 229
 Gellér Károly 44
 Gellért-fivérek 106
 Gemmingen, O. H. 174
 Georgius Phakrases 297
- Georgius Slavus de Rzdenc 115—116
 Gerbelius, Nicolaus 217
 Geréb László 325
 Geresits Gizella 238
 Gerevich Tibor 197, 325
 Gerézdi Rabán 73
 Gergely, Szent (Nazianzi) 10
 Gergely, Szent (Nyssai) 10
 Gergely, I. (pápa) 60
 Gergely, XIII. (pápa) 60—67
 Gergely, Szent (Trapezunti) 299
 Gerics József 125
 Germain, J. 289
 Geschner, Elias 281
 Gesmey B. 173
 Gesner, Conrad 217
 Gherardo di Giovanni 298
 Giacomo de Benedetti I. Todi Jacopone da
 Giday Kálmán 320—322
 Gide, André 239, 241
 Giunta, Luca Antonio 69
 Giustiniani, Lorenzo 110
 Gloger József 229
 Glusch Krisztián 229
 Gobinet, Ch. 286, 293
 Goethe, Johann Wolfgang 108, 174, 178—
 182, 199
 Goldziher Ignác 106
 Golubovits 315
 Gómara, Francisco López de 33
 Gombocz Zoltán 197
 Gomez, Mmme de 286, 292
 Gonda Imre 98
 Gonzáles Palencia, A. 24
 Goodyear, F. R. D. 216
 Gordovai János 118
 Gotius Ragusinus, Iohannes 300
 Gottfried d' Auxerre 109
 Gottlieb, Saphir Moric 194, 195
 Goujet 285
 Gömbös Gyula 39, 42
 Gömöri György 77—81
 Gömör János 269
 Görög Demeter 91—98, 101, 283
 Görög Lívia 186
 Gräffer, Franz 19, 21, 98
 Gragger Róbert 18—20
 Gaus, F. 59
 Grebel, Antoni Ignacy 328
 Grebel, Ignacy 328
 Gregorius Palmas 297
 Gregorius Nikephorus 297
 Gresset, R. P. 284
 Grolier 299
 Groll, Michal 328
 Gronovius, Jacobus 217
 Grossing, Franz Rudolf 18—19, 21
 Grossing, Joseph 17—38
 Grossinger, Johann Baptist 18
 Gruber György 315
 Grünwald Miksa 195
 Gestaltmayer József 229
 Guarino, Battista 130, 301

- Guido (Arezzói) 119
 Guillelmus de Lavicea 117
 Gulyás Pál 7, 9, 11, 16, 209
 Guntbald diaconus 56
 Gutenberg, Johannes 247
 Gyergyai Albert 184—187
 Gyertyán Ervin 186
 György diák 321
 György Lajos 105
 Györy Aladár 45
 Györy János 184, 186
 Gyurikovits György 204
 Gyurgyevics Bertalan 309
 Gyzdawith Péter 149
- Haas Mihály 314—315
 Haász Kata 186
 Habertzettl, H. 18, 20—21
 Habsburg-ház 74
 Haeften, D. Benoit Van 286
 Hagymási Lajos 141
 Hahn István 67
 Haiman György 252, 255, 304
 Hain Gáspár 257, 268
 Hain Ludwig 111
 Hajdu Ráfis Gábor 239
 Hajnal István 98
 Hajnóczy József 93, 101—102
 Hajós József 136
 Halasy-Nagy József 196, 199
 Halász Mihály 314
 Halász Sámuel 159
 Halm, Karl 75—76
 Hamberger, G. Ch. 19—20
 Hamman, Adalberto 216
 Haniusius, David 277
 Hankiss János 181
 Haraszti Emil 180—181
 Haraszti Gyula 174—176
 Hardt, Hermann von der 280
 Hargitai Pál 151
 Harsányi Kálmán 50—51
 Hartmann, Roland 249
 Hartmannis, Julius 280
 Hartwig, Otto 208—209, 211
 Hatvany Lajos 105, 178—179
 Haydn, Joseph 94
 Házi Jenő 124
 Häring, Nikolaus M. 109
 Heckenast Gusztáv 174, 283
 Heer, J. M. 59
 Heereboord, Adrianus 304
 Hegedüs Géza 184
 Hegedüs Lóránt 209
 Hegel, Georg Friedrich 135—148, 187, 195
 Heinemann, Otto von 275—276
 Heitmüller, Andreas Henning 279
 Hejnic, Josef 300
 Heliodorosz 215
 Hellebrant Árpád 67, 107, 278
 Heller Bernát 105
 Helmeczy Mihály 164
 Heltai Gáspár 252
- Helvetius, Claude Adrien 99, 173, 188—189
 Henricus de Frimaria 117
 Henricus de Hassia 117
 Henrik, II., Szent (német-római császár)
 109
 Henszler Ignác 229
 Henszler Károly 229
 Herbst-nyomda 40—41
 Herder, Johann Gottfried 100
 Hermann Egyed 60
 Herner János 305
 Herodes (zsidó király) 15
 Hervay Ferenc 61, 66
 Hess András 111
 Hetesi István 160
 Hetey Zoltán 51
 Heurathen, hercegek 17
 Hevesi Sándor 179
 Hevesy Andor 51
 Hieronymus, Frank 246—247
 Hiller István 75—77
 Hindy-család 291
 Hindy Árpád 290—291
 Hindy Iván 291
 Hitler, Adolf 51
 Hobson, G. D. 248
 Hoffhalter Rafael 7—13, 16
 Hoffhalter Rudolf 14, 16
 Hoffmann Edit 296
 Hoffmann János 229
 Holbach, Paul-Henri Dietrich 99
 Holbein, Hans 247
 Holl Béla 61, 126—127
 Holló Jenő 180—181
 Hollósi Péter 149, 150, 171
 Holstenius, Lucas 217
 Holtmann Antal 229
 Holtmann Bernát 229—230
 Holtmann Vilmos 230
 Hóman Bálint 194
 Homonnai I. Petőfi Sándor
 Honorius Augustodunensis 125
 Honterus, Johannes 247
 Honti János 195
 Hopp Lajos 283—294, 327—330
 Horányi Elek 102
 Horárik János 136
 Horkay László 138
 Hornitschek András 230
 Hornleitner Antal 230
 Horváth Béla 241
 Horváth Cyrill 123, 132
 Horváth Ignác 237
 Horváth Imre 230
 Horváth János 193, 197
 Horváth Magda 195
 Horváth Vera 192
 Höher, Michael 276
 Hóke Lajos 236
 Hörk József 261, 269—270
 Huber Kálmánné 192—200
 Húbert Ildikó 88—91
 Humboldt, Alexandre de 22—23

- Hume, David 177
 Hunfalvy Pál 104, 235
 Huondert, A. 23
 Huszár Dávid 8, 149, 151
 Huszár Gál 1—16, 149
 Huszár Károly 160
 Huszti József 179, 194—195
 Hübl, Albert 116
 Hyakuzo, Kurata 51

 Ignác, Szent (Loyolai) 23
 Illealfi I. Lajos 227
 Illyés Gyula 49, 183—184, 242
 Isohofer, Melchior 308
 Iohannes Transsilvanus de Földvár 296
 Ipolyi Arnold 235—236
 Irblich, Eva 56
 Irinyi Károly 2, 6—7, 9, 15
 Irsai Vera 240
 Irsing, J. 247
 Isaac, Frank 69
 Isbéthy I. Lukács Pál
 István, Szent (magyar király) 122, 321
 Iulius Caesar (római császár) 60
 Iustinus, Marcus Iunianus 218
 Iványi Béla 149, 305
 Izsák (bibl.) 172
 Izsó Miklós 172

 Jackson, William 301
 Jacobus de Voragine 128
 Jagello-ház 74, 247
 Jakab Elek 64, 88—89
 Jakó Zsigmond 7, 16, 218—219, 306—307
 Jakubovich Emil 124—126
 Jańcsó Elemér 88—89
 Jankovich Ferenc 50
 Jankovich Miklós 163, 221—222
 János, Aranyaszájú, Szent 55, 299
 János, Szent 257, 265
 János Zsigmond (erdélyi fejedelem) 7, 13
 Jansonius, Johannes 306—309
 Janus Pannonius 130—131, 218
 Jeges Ernő 49
 Jenei György 159
 Jenő, Savoyai 240
 Jeromos, Szent 110
 Joachim Camerarius 215
 Johannes Andreae 119
 Johannes de Erfordia 117
 Johannes de Garlandia 116
 Johannes de Kyswarda 119—120
 Johannes de Polonia 115
 Johannes de Sacro Bosco 115
 Johannes de Gordova I. Gordovai János
 Jókai Mór 47, 164—165, 169, 172, 322
 Jónás József 314—315
 Jónás Károly 201—214
 Jordánszky Elek 92
 Jordanus Quedlinburgiensis 123
 József (főherceg) 92, 94
 József nádor 221—224

 József, II. (magyar király) 18, 20—21, 92, 99—100, 240
 József Attila 241
 Jöchers, Christian Gottlieb 275, 279
 Judás 257, 270
 Julier Ferenc 51
 Junta, Philippo 217
 Juranits László 315
 Jügelt, Karl-Heinz 300

 Kaczér Illés 105
 Käfer István 61, 103—104
 Kaffesieder Salamon 230
 Kaffesieder Sándor 230
 Kajári István 131
 Káldy Zsigmond 290
 Kállay F. 173
 Kallós János 40, 42
 Kálmán Kata 239
 Kálnai Ferenc 152
 Kálvin János 15, 307
 Kammerlohr Ádám 230
 Kanizsai Pálfi János 151, 172
 Kannengiesser, Charles 245
 Kant, Immanuel 159, 163, 177
 Kapitánffy István 104
 Kaposi Sámuel 171
 Karácsony I. 290
 Karátsonyi Guidó 247
 Karesu Antal Arzen 86
 Kardos Emi 199
 Karlsson, Gustav H. 297
 Kármán József 189, 194—195, 316
 Kármán Mór 317
 Károli Gáspár 11, 306, 308
 Károly, I. (angol király) 80—81
 Károly, III. (magyar király) 84, 87, 152
 Károly, V. (német-római császár) 33
 Károlyi Árpád 197
 Károlyi Gáspár I. Károli Gáspár
 Karšai, František 269
 Karsch Károly 230
 Karsch Lajos 230
 Kassák Lajos 107, 241—242
 Katalin, II. (orosz cárnő) 180
 Katona István 72
 Katona Lajos 105
 Katona Tamás 186, 190
 Kauffmann Aurél 257
 Kaufmann Dávid 106
 Kaunitz-Rietberg herceg 17
 Kazal Zsigmond 51
 Kazay Gábor 158, 160
 Kazimir Károly 187
 Kazinczy Ferenc 93, 98, 100—102, 158, 163—165, 172—173, 317—318
 Keckermann, Bertholomaeus 304
 Kecskeméthy Zsigmond 159
 Kecskeméti Dániel 159
 Keczer Ambrus 272
 Keczer János 263
 Kelecsényi Ákos 2, 6, 8, 14—16, 244—245
 Kelemen, XIV. (pápa) 22

- Kelemen József 288, 291
 Kemény Gábor 180
 Kenedi Géza 47
 Kenese Erzsébet 48
 Kenéz Ernő 186
 Képes Géza 50
 Ker, N. P. 300
 Kerekes Sámuel 98, 101, 283
 Keresztesi József 101
 Keresztury Dezső 199
 Kerkapoly Károly 160, 167
 Kerlai János 75
 Keym Orbán 130—132
 Kinckius, Johannes 53
 Király György 285—286
 Király Pál 174
 Király Péter, ifj. 298
 Kis István I. Szegedi Kis I.
 Kis János 93, 98, 158—159, 164, 172—173
 Kisfaludy Károly 93, 165, 311, 322
 Kisfaludy Sándor 159, 322
 Kismarjai Pál 308
 Kismarjai Veszelin Pál 80, 158
 Kispál László 51
 Kiss Áron 320
 Kiss Ernő 150
 Kiss István 290
 Kiss Károly, Sz. 153
 Kisvárdai János 120
 Kivi, Aleksis 50
 Klaniczay Tibor 305
 Klauzál Gábor 223
 Klebelsberg Kunó 197—198
 Klekner Tibor 86
 Klemm, Elisabeth 55
 Kleopátra 247
 Klesch, Christophorus 281
 Klesch, Daniel 268, 279, 281
 Klimo György 309—316
 Klimowicz, M. 327, 329
 Klobusitzky József 230
 Klopstock, Friedrich Gottlieb 100
 Klump János 314
 Knauz Nándor 60—65, 125
 Kocsi Csergő Bálint 171
 Kocsi Csergő István 171
 Kocsis Ferdinánd 231
 Kodolányi János 50, 240
 Kohn Ármin 285
 Kókay György 98, 99—102, 164, 326—327, 329
 Kollányi Ferenc 75
 Kollár Ádám Ferenc 217
 Koller József 310, 315
 Kolonits-család 91
 Kolosvári Sándor 63
 Komáromi János 39, 45—47
 Komáromi József 152
 Komáromi Csipkés György 153—154, 158, 308—309
 Komjáthy Miklósné 244—245
 Komlós András 14
 Komoly Péter 186
 Koncz József 302
 Konkoli Thege Pál 223
 Konstantinosz, (Biborbanszületett, bizánci császár) 104
 Kont Ignác 174—175
 Koós Judith 220, 224
 Kopcsányi Károly 310
 Kornis Gyula 197
 Korompai Nóra 190
 Korompainé Szalaesi Rác Mária 322
 Kosáry Domokos 18—20, 98
 Kościuszko, Tadeusz 101
 Kossuth Lajos 50, 164, 169, 172, 221—222, 224, 240, 321
 Kostkiewiczowa, T. 329
 Koszgleba Ferenc 230
 Kotvan, Imrich 67
 Kovachich Márton György 102, 222
 Kovács Ferenc 101, 158—160, 223—224
 Kovács Imre 67, 239, 241
 Kovács János 158
 Kovács József 159
 Kovács Klára 184
 Kovács Sámuel 159
 Kováts-Martiny, Gabriel 166
 Kovátsné Szendy Eugéna 50
 Kozma Andor 172
 Köffinger Pál 108
 Kőhegyi Mihály 104—105
 Kölcsény Ferenc 108
 König György 182
 König Kelemen 299
 Köpeczi Béla 283, 292, 294
 Kőrmendy Kinga 297
 Kőrösi Csoma Sándor 51
 Köves András 151
 Kraft, Maria 50
 Kranz Frigyes 231
 Krajcsovicz Ferenc 291
 Kriss-Rettenbeck, L. 247
 Kristeller, Paul Oskar 217, 298—300
 Krisztina (svéd királynő) 297
 Krizbai György 80
 Krug, Wilhelm Traugott 136
 Kubinyi András 74
 Kubinyi Ferenc 221
 Kulcsár Adorján 164
 Kulcsár István 159, 164, 283, 287, 290—291
 Kulcsárné Perger Anna 291
 Kumorovitz Lajos Bernát 125
 Kun Sámuel 176, 179, 184
 Kurz, R. 57
 Kusutány Ignác 315
 Küffer Béla 202, 209, 213
 Kürti Pál 187
 Kürty Menyhért 285
 Kvačala, Ján 256
 Kyriss, E. 248
 La Jean de Bruyère 294
 Lacapenus, Georgius 297
 Lackner Kristóf 308
 Lácza Szabó József 156, 163, 170

- Ladiver Illés, ifj. 268
 Ladiver Illés 256—257, 263, 265, 268—270,
 272
 Laet, Jean de 25, 28—29, 31, 33—34
 La Harpe, Jean François de 182
 Lahoreau, Louis 289
 Lajos, I., Nagy (magyar király) 247
 Lajos, XIV. (francia király) 283
 Lakatos Éva 192
 Lakatos Vince 48
 Lakits Pál 186
 Lakos Béla 169
 Lamarck, Jean Baptiste de 175, 179
 Lambeck, Peter 217—218
 Lamberti, W. I. 247
 Lambot, C. 57
 Lamormaini, Wilhelm 53
 Lampérth Géza 150, 155
 Láng József 107
 Láni Péter I. Margitai Láni P.
 Larès, Micheline 246
 Laskói Demeter 126—127, 132
 László, I., Szent (magyar király) 125—127
 László, II. (magyar király) 298, 300
 László-család 169
 La Vega, Garcilasso de 34—35
 Lebat, J.-B. 292
 Lebrun, Pierre 292
 Lechner János 310
 Leclerc, Ch. 24
 Lefèvre, Yves 245
 Lehmann, Paul 109
 Leidenfrost Gyula 47
 Leipnik Sámuel 231
 Lelkes Nándor 47
 Lematrié, J. 58
 Lengyel Beatrix 238
 Lengyel Géza 42
 Lengyel Mária, S. 244
 Lenin, Vlagyimir Iljics (Uljanov) 184
 Leó, VI. (Bölcs, bizánci császár) 104
 Léry, Jean de 25—28
 Lessing, Gotthold Ephraim 100, 175,
 178—182
 Lethenyei István 158
 Le Tourneux, N. 286
 Lewes 108
 Libanius 297
 Lichtenstein (hercegnő) 94
 Liechtenstein, Peter 69
 Ligarius, Quintus 75—77
 Light, Laura 245
 Lipót, II. (magyar király) 20
 Lippay György 65
 Lipsius, Justus Hermann 307
 Lipták László 240—241
 Liszkay József 160
 Lobrichon, Guy 245—246
 Locke, John 319
 Loehnerus, Christophorus 281
 Loewe, Gustav 216
 Lowe, E. A. 56
 Lócei Gabriella 188
 Löw, Andreas 281
 Luc, Jean 183
 Lucifer (szardiniai püspök) 109
 Ludassy Mária 188—189
 Lukács Pál 323—324
 Lukácsy Sándor 187
 Lukesics József 73
 Luppól 183
 Luther Márton 149
 Machar, Ibrahim 215
 Macrobius 123
 Madácsy László 186
 Madas Edit 116
 Maehler, Herwig 297
 Magdolna, Szent 257
 Magnus, Georgius Fridericus 277, 280—281
 Magy, David 288—290
 Mailáth Béla 236—237
 Majláth György 224, 314
 Majláth János 108
 Mally-Dusarov, Ján 103
 Málnási Ödön 240—241
 Mándi Márton 154—156, 160, 164—165
 Mándi Márton István 154—164, 169—171
 Mandik András 92
 Mandl Jakab 231
 Manitius, Max 216
 Mannheim M. 323
 Manutius, Aldus 217, 297
 Marcellus, Nonius 77
 Marcus Manilius 297
 Margitai Benedek 80
 Margitai János 220
 Margitai Láni Péter 80
 Margithai Miklós 79—81
 Mária (Szűz) 118, 257, 298
 Mária Lujza (Napóleon, I. Bonaparte
 francia császár felesége) 93
 Mária Terézia (magyar királynő) 18, 99,
 81—88, 154
 Máriaissy Ádám 287
 Marietti, Antonio 218
 Markovich Miklósné 194—195
 Márkus László 40
 Marosi Ernő 53
 Marosius, Matthias 276
 Maróti Egon 295—296
 Marquardi, Andreas 280
 Marsden, William 25, 29
 Márton, Szent 70
 Márton Béla 50
 Márton István 154—164
 Marton József 176
 Márton József 91, 97—98, 164
 Martonfalvai György 309
 Marx, Karl 187
 Masenius, Jacobus 152
 Máté Károly 192—200
 Mátészalkai László 120
 Máthé Klára 184, 186, 190
 Matolcsy Mátyás 240
 Mátrai László 169, 185, 326

- Matthaecides Sámuel 262—263
 Mattheus Sebastianus 215
 Mátyás, I. (magyar király) 50—51, 129,
 131, 194, 215, 218—219, 295—300
 Mátyás, II. (magyar király) 17
 Mátyás Flórián 125, 314, 315
 Maurer, Casparus 308—309
 Mayer, Anton 16
 Mayer I. 10
 Mazal, Otto 299
 Mazzuchelli, Pietro 216
 Medgyesi Pál 80
 Medio-montanus, Stephanus I. Felsőbányai
 István
 Megiser, Hieronymus 25, 27, 29—31, 35
 Megyery 196
 Meinik, August 217
 Méricques, N. J. de 286
 Melius Juhász Péter I—16, 326
 Méliusz Imre 48
 Mendelssohn, Moses 17
 Mészáros István 113—134
 Mészáros Márton 159
 Metternich-Winneburg, Clemens Wenzel
 Lothar 97—98
 Meusel, J. G. 19—20
 Mezey László 57, 60, 122, 125, 133, 326
 Mezey Márta 102
 Mihály, Szent 72, 74, 221
 Mihály Frigyes 86
 Mikes Kelemen 283—294
 Mikó Pálné 91—98
 Miksa, I. (német-római császár) 17
 Miksa, II. (magyar király) 12
 Mikszáth Kálmán 47, 49, 105, 234
 Milo, T. Annius 75
 Minguet, Ch. 22—23
 Miskolezi C. Gáspár 309
 Miladen, Mikuláš Ferencik 103
 Mokus Gyula 151, 155—157, 170
 Mokry Benjamin 164
 Moldován Domokos 242
 Mollerus, Johannes 265
 Molnár Aladár 261
 Molnár J. 98
 Molnár János 317—320
 Molnár József 65, 126
 Molnár G. Péter 188
 Molnos (Müller) Lipót 196
 Monok István 215—219, 305
 Montdeser, Claude 245
 Monte di Giovanni 298
 Montesquieu, Charles-Louis 99, 292
 Moravcsik Gyula 104—105
 Moravus, Matthias 111
 Móríz Virág 106
 Móríz Zsigmond 49, 106—107
 Morin, G. 57—58
 Morley, John 173
 Moscopulos, Manuel 297
 Moss, Geoffry 50
 Mózes (bibl.) 279—280
 Möhler, G. 247
 Mucsi András 125
 Mundl Herman 231
 Munyay Antal 269
 Musztafa pasa 301
 Müller 196
 Münster, Sebastian 246
 Mutherich, F. 109
 Nadányi János 309
 Nádasi János 308
 Náday István 51
 Nadler Ferdinánd 231
 Nadler János, ifj. 231
 Nagy Balázs 60—67
 Nagy Barna I, 16
 Nagy Emilné Vass Éva 194
 Nagy Ferenc 158
 Nagy J. Győző 86
 Nagy István 231
 Nagy Iván 196
 Nagy J. 98
 Nagy József 197, 199
 Nagy József, Gy. 180
 Nagy József, H. 183
 Nagy Károly 231
 Nagy Lajos I. Dövényi Nagy L.
 Nagy Méda 48
 Nagy Miklós 203—213
 Nagy Péter 45, 103, 107
 Nagyatádi Szabó István 42
 Nagybakay Péter 74
 Naigeon, Jacques André 174
 Napóleon, I. Bonaparte (francia császár)
 93, 240
 Needham, Paul 296
 Neményi Lajos 7, 16
 Nemes György 241
 Németh Béla 314—315
 Németh István 298
 Németh Katalin, S. 305—309
 Németh Lajos 268
 Németh Miklós 292
 Némethi Mihály 252
 Némethi Gaál István 80
 Német(i) György 154
 Nereus, Achilleus (Szentek) 120
 Nerval, Gérard 173
 Newton, Isaac 318
 Nicolaus de Dinkelsbühl 120
 Nicolaus de Francfordia 67
 Nicole, Pierre 293
 Niederhauser Emil 98
 Nisard, Désiré 175
 Nodier, Charles 173
 Noël 292
 Nosák-Nezabudov, Bohuslav 103
 Novák László 6, 16
 Nozdrováczy N. Lajos 47
 Nuofer Jakab 231
 Nuofer Károly 231
 Obermüller Ferenc 231
 Obrenović, Miloš 221

- Obsopaeus, Vincentrius 215
 Oláh György 52
 Oláh Miklós 12
 Orbók Attila 47
 Orczy-család 93
 Orczy Lőrinc 222
 Orlai Petrich Soma 165
 Orlovsky Géza 305
 Országh László 195
 Ortutay Gyula 50
 Osegović, Metel 223
 Oswald Zsigmond 158
 Otrokoci Főris Ferenc 150, 158
 Óvári Kelemen 63
 Ovideo, Gonzalo Fernández de 33
 Ötvös János 6—7, 9, 16
 Óz Pál 164
- Padányi Klára 189
 Pál, Szent 298
 Pál, Szent (apostol) 109
 Pálfi János I. Kanizsai Pálfi J.
 Pálffy Albert 321
 Palkó Magda 187
 Palotai Boris 242
 Pancratius Mihály 269
 Pánczél Dániel 101
 Pap János 129—132
 Pap Mihály I. Szathmári Pap M.
 Pap Sámuel I. Telegdi Pap S.
 Pápai Ernő 241
 Pápai József I. Tóth Pápai J.
 Pápai Páriz Ferenc 306
 Pápay Sámuel 93, 98
 Papinianus, Aemilius 265
 Papp Anna 106—107
 Papp Dániel 49
 Papp Emil 204
 Papp Endre 285
 Papp István 159
 Papp Viktor 41, 45, 51
 Partsch, Joseph 216
 Pasteiner Iván 196
 Pastells, P. 24
 Pásztor Lajos 247
 Patera, Ad. 59
 Pauler Ákos 195, 197, 199
 Pauliny-Podolinský, Ladislav 103
 Paulus (diaconus) 59
 Pávai Vajna Viktor 51
 Pavercsik Ilona 220, 252—255
 Payr Sándor 53, 149
 Paz, J. 24
 Pázmány Dénes 224
 Pázmány Dénes, ifj. 160, 170—171
 Pázmány Dénes, id. 160
 Pázmány Sámuel 160, 163
 Pázmány Péter 53, 100
 Péchi Simon 326
 Pécsi Ödön 320
 Péczeli József 164
 Peitler Antal 314
 Pekár Gyula 205
- Pelagius (Biblia-komentátor) 109
 Pelle János 188
 Penke Olga 173—191
 Penzo, Giacomo 69
 Perényi Imre 74
 Perényi Zsigmond 222
 Pergel Ferenc 48
 Perger Anna I. Kulcsárné Perger A.
 Perlaki-Köncöl Márton 153
 Perlaky Sándor 174
 Perottus, Nicolaus 215
 Pescador, C. del Hoyo 24
 Pesty Frigyes 315
 Petancius I. Felix Regusanus
 Péter, Szent 257, 270
 Péterffy Károly 70, 72—73
 Pethő György 171—172
 Petitmangin, Pierre 245
 Petneházy 235
 Petőfi Sándor 51, 164—165, 169, 172, 197,
 322
 Petrik Géza 329
 Petrovich Ede 117, 310
 Petrovich Ferenc 314
 Petrovics Sándor I. Petőfi Sándor
 Petrovsky Sándor 317—318
 Petrus Comestor 122
 Petrus Lombardus 120
 Petrus Pictaviensis 122
 Petschenig, Michael 216
 Pettenkoffer S. 98
 Peucker, Georgius 281
 Pfaff, Carl 57
 Phaedrus 158
 Philes, Manuel 297
 Philomusus Pisauriensis, Iohannes Fran-
 ciscus 300
 Pichtl, Balthasar Johann 280
 Piekarski, Kazimierz 16
 Piekosiński, Franciszek 16
 Pinedo, Theodor 217
 Pirani, Emma 299
 Piso Jakab 129
 Plantin-nyomda 13, 307
 Planudes, Maximus 297
 Platón 141, 177—178, 299
 Plinius, Gaius Caecilius Secundus 296
 Pluche, Noël-A. 292
 Podlaha, Ant. 59
 Pogány György 39—52
 Pogány József 182
 Pogány Péter 329
 Poisson, Madeleine-Angélique 286
 Pokorny Antal 231
 Polgár Margit I. Faragóné P. M.
 Polybios 215
 Pomarius Sámuel 257, 259—260, 263, 269
 Pongrácz József 167—169
 Pór Antal 321
 Possevino (pápai követ) 61
 Poszler György 197—199
 Pouget, F.-Aimé 286
 Pölöskei Ferenc 150

- Pölöskei János 50
 Priscianus 113, 124—125
 Proclus Diadochus 297
 Proet 299
 Prohászka Lajos 196
 Promnitz-család 277
 Prónai Sándor 89
 Propertius 219
 Proust, Jacques 173—174, 182
 Pröhle Vilmos 47
 Pruzsinszky Pál 220, 224
 Pseudo-Basilius 297
 Pseudo-Dionysius, Areopagita 299
 Pseudo-Hieronymius 109
 Pseudo-Libanius 297
 Ptašnik, Jan 16
 Ptolemaiosz, Klaudiosz 247, 296, 299
 Pukánszky Béla 108
 Pulszky Ferenc 169, 235—236, 283
- Rabenau, Konrad von 152, 160
 Rabony István 232
 Ráday-család 89, 93, 220—221, 223
 Ráday Gedeon 89 102, 220—221
 Ráday Pál 220
 Radéczy István 61
 Rademaker C. S. M. 303
 Radnay Béla 195
 Radnóti Miklós 242
 Radó Polikárp 109
 Ragályi Tamás 173
 Raimundus de Pennafort 116
 Rákóczi Ferenc II. (erdélyi fejedelem)
 240 283—294
 Rákóczi György I. (erdélyi fejedelem) 219
 Rákóczi György (herceg) 290
 Rákóczi József 289—290
 Ramsay, M.-A. de 292
 Ramus, Petrus 171, 304—305, 309
 Ranolder János 314—315
 Ranschburg Viktor 44
 Rapin, René 293
 Raszmya, Blasius Slavus de I. Blasius
 Slavus de Raszmya
 Rát Mátyás 100—101
 Ráth György 160
 Ráth Károly 284, 315
 Ráth-Végh István 240
 Raynal abbé 173, 189
 Rebeka (bibl.) 172
 Regiomontanus, Iohannes 299
 Reich Ferenc 232
 Reinach, J. 175
 Reizner János 322
 Remenyik Zsigmond 241
 Remellay Gusztáv 321
 Rényi Károly 195
 Répásy 161
 Révai Miklós 93, 100
 Révay Péter 307—308
 Révész Béla 179
 Révész Kálmán 1—2, 16
 Reviczky Gyula 49
- Rexa Dezső 180
 Rézbányay József 315
 Rezik János 262
 Rhodes, Dennis E. 301
 Ricard, R. 22—23
 Ricaut, Paul 286, 288
 Riché, Pierre 245—246
 Risse, Wilhelm 304
 Ritoók Zsigmond 104
 Ritoók Zsigmondné 300
 Ritthaler, Michael 274—282
 Robespierre, Maximilien de 240
 Roboz István 158
 Rodriguez-Moñino, A. 24
 Róka János 72
 Rómer Flóris 301, 315
 Romer, Joannes Michael 301
 Ros Gábor 232
 Rosenkranz, Karl 173—175
 Rosner, Matthias 278
 Ross Gábor 232
 Rotenburg János 126
 Rotermund, Heinrich Wilhelm 275, 278—
 279
 Rothermere, lord 47
 Rotterdami Erasmus I. Erasmus
 Rouse, Mary A. 245
 Rouse, Richard H. 245
 Rousseau, Jean-Jacques 99, 173, 175,
 188—189, 191, 319
 Rozgonyi József 101
 Rózsa István 167
 Römer, Franz 57
 Róser Jacobus 270
 Rudolf, I. (magyar király) 61, 62, 65
 Rudolf Ágost (braunschweigi herceg) 277,
 279—281
 Rufinus (Aquilaia) 109
 Ruge, Arnold 146
 Rummy Károly György 194
 Rupp Anna 232
 Rupp Frigyes, ifj. 232
 Rupp Frigyes, id. 232
 Rupp Kornél 220
 Ruprescissa, J. de 300
 Ruiz, Michael 216
 Ruysschaert, José 296—297
 Ružička, Vladislav 257, 265, 268
 Ruzsás Lajos 149—150
 Ruck, Theodor 217
 Rzdzenck, Georgius Slavus de I. Georgius
 Slavus de Rzdzenck
- Sade, Donatien Alphonse-François 189
 Sainte-Beuve, Charles Augustin 173
 Saint-Pierre, Bernardin de 173
 Salamon (bibl.) 264, 272
 Salianus, Iacobus 291
 Salmi, Mario 298—299
 Samarjai János 158—159
 Sambucus, Johannes I. Zsámboki János
 Sándor (Nagy) 119
 Sándor István 102

- Sándor József 51
 Sándor László 103—104
 Sándor Pál 135, 142, 177, 241
 Santoro, Marco 110—111
 Sárffóy Miklós 278
 Sartorius János 263
 Sárvári Pál 158
 Sárváry Antal 223
 Sárváry Ferenc 223
 Sárý Mátyás 322
 Sashegyi Oszkár 81
 Sátor Judith 159—160
 Saussure, César de 285, 288—289
 Savoyai Jenő I. Jenő S.
 Schaeffer, E. 98
 Schalbacher, J. Ph. 37
 Schatz Károly 232
 Schedius Lajos 158
 Scheiber Sándor 105—106, 326
 Scherer, Edmond 174
 Schiller, Johann Ch. 181
 Sehírgl András 314
 Schlözer 108
 Schlözer, August 100—101
 Schlusselfeld, Conrad 151
 Schmerger, Gertrud 50
 Schmid, V. 163
 Schmidt-Künsemüller, Friedrich Adolf
 248—249
 Schnitzler, Jacob 280
 Schönherr Gyula 216
 Schöpf, Sigismund Georg 279
 Schramm, Percy Ernst 109
 Schreck, Wolfgang 62
 Schwartner Márton 73
 Schwarzenberg József 285
 Schwartzkopff, Konrad 279
 Schwarz Elemér 200
 Sebestyén Károly 179
 Sedlak, Imrich 269
 Seelmann Keresztély 257
 Selm, Bert van 306
 Sélyei Balog István 158
 Semjén Béla 291
 Seneca, Lucius Annaeus 123, 263
 Seregély István 158
 Sértó Kálmán 50
 Shea, G. W. 216
 Sibrik Miklós 289
 Sidbrand 300
 Siderius János 219
 Sierra, V. 23
 Silagi, D. 98
 Simmler Josias 217
 Simon Györgyi 126
 Simon József Sándor 177
 Simon Máté 255
 Sinclair, Upton 50
 Sinka István 50
 Soltész Zoltánné 9, 16, 111, 304, 325—326
 Solymossy Péter 50
 Somfay Margit 47
 Sommervogel, Ch. 23, 33
 Somogyi Máté 9
 Sonnenfels, Joseph von 99
 Sonnevend Péter 238
 Sopkó, Julius 301
 Sörös Pongrác 74
 Spatz, André 289
 Spear, Frederick A. 173—174, 177, 187
 Spunar, P. 59
 Stach, Václav 103
 Statileo-család 74
 Statileo János 72—74
 Statileo Magdolna 74
 Statileo Margit 74
 Statileo Máté 74
 Statileo Mihály 74
 Staud Géza 186, 188
 Steindl Imre 201
 Stenger, Kaspar Adam 281
 Stephanus-nyomda 307
 Stephanus Geographus (Byzantinus) 215—
 217
 Stettner Zádor György 164—165
 Stöckel, Matthias 269
 Strauss, David Friedrich 146
 Streibig-nyomda 158
 Streibig Ferenc 232
 Streibig József 158
 Streit, R. 24
 Stuller Ferenc 223
 Suetonius, Caius Suetonius Tranquillus
 297—298
 Surányi Miklós 51
 Susenbrotus, Johannes 152
 Sylvester János 149, 326
 Szabó Béla 299
 Szabó Botond 169
 Szabó Dezső 45—46, 197
 Szabó György 149—172
 Szabó István I. Nagyatádi Szabó I.
 Szabó János I. Molnár János
 Szabó János 151
 Szabó József 232
 Szabó Károly 66—67, 157, 179, 225, 237,
 274, 278, 281, 307—308, 329
 Szabó László, Cs. 240
 Szabó Mihály 322
 Szabó Pál 49
 Szabó Pál I. Czeglédi Szabó P.
 Szabó Zoltán 239, 241
 Szaboleska Mihály 172
 Szacsuvay Sándor 101, 164
 Szédeczky Lajos 62
 Szalacsi Rácz M. I. Korompainé
 Szalai József 159
 Szalai Mihály 159
 Szalay László 321
 Szalkai László 119—121, 132
 Szalmás Béla 49
 Szalóky Mária 194—195
 Szamosközy István 215—219
 Szamota István 124
 Szántó (Arator) István 62
 Szapolyai János (magyar király) 131

- Szárászi Ferenc 307
 Szarka Károly 86
 Szász Ferenc 107—108
 Szász Károly 108, 139, 175
 Szathmári Pap Mihály 89
 Szávai Nándor 185
 Szecepaniec, J. 327, 329
 Széchenyi-család 93
 Széchenyi Ferenc 101—102, 222
 Széchenyi István 50, 166, 222
 Szécsi Dénes 70
 Szegedi Gergely 1—2
 Szegedi László 118
 Szegedi Kis István 308
 Székely György 60
 Székely Mihály 232
 Szekfű Gyula 194, 198—199, 244
 Szekrényesi Júlia 188
 Szenci Kertész Ábrahám 153
 Szenczi Molnár Albert 78—79, 100, 219, 307—308
 Szendy Eugéna I. Kovátsné Szendy E.
 Szentgyörgyi Ambrus 116
 Szentpétery Imre 67, 311
 Szép Ábrahám 159
 Szép Lajos 160
 Szép Sámuel 158
 Szepes Erika 287
 Szepesy Ignác 310
 Szépfaludi Ö. Ferenc 174
 Szépvízi Balás Béla 47
 Szerb Antal 197, 199
 Szerédi János 269
 Szeremley Gábor 136—138
 Szigeti Györgyné 186
 Szigeti József 176, 184—185, 187
 Szij Rezső 152—153, 155
 Szikszai József 152, 159
 Szilády Áron 128, 141
 Szilágyi Benjamin István 153
 Szilágyi Géza 179
 Szilágyi Mihály 322
 Szilágyi Sámuel 220
 Szilágyi Sándor 16, 37, 67, 218, 235
 Szilasi Mórész 285
 Szinnyei József 17—19, 37, 98, 274—276, 318
 Szirmay Endre 268
 Szlavóniai György 124
 Szokratész 158
 Szombathelyi Ervin 187
 Szontagh Gusztáv 140
 Szőnyi Éva 234—237
 Szörédi Ilona 51
 Sztáray Mihály 149
 Sztranyavszky Sándor 206—207
 Sztripszky Hiádor 329
 Szvorényi Mihály 73
 Tabor, Johannes Otto 308
 Taine, Hippolyte Adolphe 182
 Taisz József 315
 Takács Olga, R. 106—107
 Takáts Sándor 46, 51, 204
 Talerus, Audomarus 305
 Talpassy Tibor 49
 Tamás, Szent (Aquinoi) 301
 Tamás István 187, 242
 Tamás Kálmán 45
 Tamási Áron 49
 Tarczy Lajos 136, 138, 159, 165, 169
 Tarnai Andor 302—305
 Tasi József 106—107
 Tasnádi Nagy Gyula 272
 Tasner Antal 222
 Tass-Thienemann Tivadar 192—200
 Tatai Csirke Ferenc 220
 Tatár Péter 321
 Tatay Imre 158, 159
 Taubner Károly 136, 138
 Taurinus, Stephanus 300
 Taylor, Thomas 80
 Tegnagel, Sebastian 217
 Telegdi Miklós 12, 65
 Telegdi Pap Sámuel 303
 Teleki 197
 Teleki-család 93
 Teleki József 89, 160
 Teleki László 89
 Teleki Sámuel 89, 101—102
 Telkibányai István 309
 Temesvári Pelbárt 247
 Terescsényi György 47
 Tevan Andor 65
 Thallóczy Lajos 108
 Thaly Kálmán 169, 172, 235, 265, 284—286, 288, 290—291
 Thege Pál I. Konkoli Thege P
 Theodorus Metochita 297
 Theon 297
 Thevet, André 25, 27—28
 Thill, Georgius Ericus 281
 Thomas de Hibernia 120
 Thomas Linacrus Britannus 297
 Thomas Magister 297
 Thomas Moreniensis 108—109
 Thoraconymus, Matthias 62
 Thuri Pál 308
 Thuróczy János 218, 296
 Thury Etele 80, 153, 169, 171
 Thury Lajos 47—48
 Thury Zsigmond 170
 Thököly Imre 260, 265, 267
 Thököly István 256, 258, 272
 Tibillus 219
 Tibinus 120
 Titus Livius 297
 Todi, Jacopone da 70
 Tokaji Nagy Erzsébet 237—243
 Toldy Ferenc 37, 224—225, 283—284, 317
 Tolnai Gábor 287
 Tolnai Gáborné Berkovits Ilona 325—326
 Tolnai Lajos 49
 Tompa Mihály 234
 Torkos Jakab I. 151—152, 159—160, 172
 Torkos Jakab II. 151, 157—159

- Torkos Melchior 159
 Tormay Cecil 197
 Tóth András 36—37
 Tóth Anna 106—107
 Tóth A. 170
 Tóth Dániel 154, 156, 167, 170
 Tóth Endre 155—156, 172
 Tóth Ferenc 150, 153—155, 159—163, 167—171
 Tóth János 321—322
 Tóth Kálmán 234
 Tóth László 61
 Tóth Lőrinc 165
 Tóth Melinda 53
 Tóth Zoltán 51
 Tóth Pápai József 159
 Tótfalusi Kis Miklós 252, 255, 302—304, 306
 Tömörkény István 322
 Török András 159
 Török István 66
 Török József 245—246
 Török Mihály 8—14, 16
 Török Pál 159
 Trócsányi Dezső 150, 156, 169
 Trócsányi Zsolt 329
 Tryb, Antonin 103
 Túrmezei László 49

 Ujszászy Kálmán 167
 Ujvári Péter 105
 Ulászló, II. (magyar király) 74, 295, 298, 300—301
 Unger-Sabatier Karolina 194—195
 Ungvári Tamás 187
 Urban Müller, Johann 279
 Uriarte, J. E. 24
 Úrményi József 317

 Váczy J. 98
 Vadnay Károly 234
 Vágnér József 301
 Vahot Imre 164
 Vajda L. 24
 Vajda Sámuel 158
 Vajna Viktor I. Pápai Vajna V.
 Valerius Maximus 123
 Valkó Arisztid 224—225
 Vandeul, Mme 191
 Vandrák András 269
 Várady Ferenc 315
 Varga Imre 256—273
 Varga Sándor 238
 Vargas Ugarte, R. 23
 Vargha B. 98
 Varjas Béla 79
 Várkonyi Agnes, R. 215, 234
 Várkonyi Margit 195
 Várnai András 189
 Varró István 196
 Vas Gereben 322
 Vas István 287
 Vass Éva I. Nagy Emilné

 Vasvári Pál 136
 Vasváry Ferenc 315
 Vay Miklós 222
 Vecsey József 136—138
 Vecsey Tamás 265
 Végh Oszkár 42
 Vehe-Glirius, Matthias 326
 Verancsics Antal I, 74
 Verancsics Faustus 74
 Verancsics Ferenc 74
 Verancsics Mihály 74
 Veres Péter 49, 197
 Veresmarthi Mihály 153, 160, 171
 Veresmarthy Ipoly 116—117
 Veress Sándor 240
 Vergel, Jacques 246
 Vergilius, Publius Maro 170—171
 Vernage, E.-F. 286
 Vernier (!) 199
 Vértesy Miklós 318
 Vesalius, Andreas 246
 Vesseley, Joannes 276
 Veszel Mórca 232
 Veszelin Pál I. Kismarjai
 Veszelinovich Magda 194—195
 Veszprémi Lili 240
 Veszprémy László 53—60, 108—110, 247—248
 Vetulanus, Johannes Sulpitius 130
 Vezin, Jean 56
 Vidróczki 46
 Vietor, Hieronymus 73—74
 Vietor-Singrenius 130
 Vinkó József 188
 Virág Mihály 314
 Vitéz János ifj. 296
 Vitéz János 297
 Vivaldus, Iohannes Ludovicus 300
 Vojdisek József 226
 Volland, Sophie 176
 Voltaire, François Marie Arouet 99, 173, 175, 189, 191, 220, 294
 Vossius, Gerardus Johannes 302—305
 Vörös Károly 233
 Vörös Mihály 315
 Vörös Sándor 265
 Vörösmarty Mihály 108, 164—165, 322
 Vuicelius, Georgius 151
 Wadzeck, F. 18—20
 Waesberg, Johannes 307, -309
 Waldapfel 197
 Walkó György 195
 Walter, Arx 109
 Warga János 135—148
 Watson, A. G. 296
 Weber János 256, 265
 Wehli Tünde 57
 Weidner, Paul 10
 Wellmann István 329
 Wendeler, Michael 278
 Weresmarthy I. Veresmarthy
 Westermann, Antonius 217
 Wetsche Mózes 233

Weszprémi István 152, 158, 166
Weyerstraet, Elizeus 309
Wimmer Éva 17—38
Wittmann, Reinhard 306
Wolff, Christian 305
Wolphardus, Adrianus 130, 218—219
Wurzbach, C. von 18—19, 21, 98

Xylander, Guilielmus 217

Zabanius Izsák 269—270
Zádor György 165
Zádor György I. Stettner Zádor Gy.
Zádor Gyula 165
Záhony Béla 223
Zákáni Tamás 115
Zakarjás János 23—24
Zalán (fejedelem) 199
Zani, Agostino 69

Zemléni Demeter 128
Zichy Ferenc 222
Zichy Mihály 324
Zichy Ödön 224
Zilinszky 213
Zolnai Béla 194, 197, 283, 286—287,
292—293
Zoltvány Irén 125
Zoványi Jenő 156, 274—275, 278
Zrinyi Péter 263
Zsámboky János 216, 308
Zsilinszky Endre 40, 45
Zsilinszky Gábor 45
Zsirkay János 50
Zsófia (hercegasszony) 97
Zsoldos Ignác 223
Zsoldos Jakab 159
Zsoldos János 158

Huszár Gál távozása Debrecenből és nyomdakészletének további sorsa

Huszár Gál utolsó debreceni nyomtatványa — az ajánlás kelte szerint — 1562. február 6-án, a még általa megkezdett, de már nem az ő irányításával befejezett *Confessio catholica de praecipuis fidei articulis exhibita* . . .¹ az ún. „Egervölgyi hitvallás” néven ismert mű volt.

A kiadás történeti háttere röviden a következő: mint ismeretes a hit- és erkölcsant felölő hitvallás megszületését kettős érdek találkozása hozta létre. Egyfelől a protestáns vallásukhoz ragaszkodó egri várvédők kértek sürgős segítséget Meliustól, amikor Verancsics Antal egri püspök az 1560-as évek elején felségsértéssel vádolta meg őket. A végvári vitézek ugyanis ragaszkodtak a protestáns lelkészeikhez és tiltakoztak azoknak elűzetése ellen. Másfelől Melius és munkatársai — Szegedi Gergely és Czeglédi György — már 1561-ben hozzáfogtak az egységes helvét irányú hitvallás megfogalmazásához,² amire nemcsak a katolikusok, hanem az antitrinitáriusok ellen folytatott harcuk miatt is nagy szükségük volt. A szakramentárius alapelveket és szertartásokat rögzítő tételeket előzetesen a Debrecen környéki eklézsiák elfogadták.³

Révész Kálmán feltevése szerint⁴ a váradi és debreceni lelkészek által írt eredeti „Egervölgyi hitvallás” feleslegben megmaradt példányait, mint a saját gyülekezetükben elfogadott hitelveket a debreceniek is megjelentették: „Confessio Ecclesiae de praecipuis Articulis . . .”⁵ Ezzel a véleménnyel szemben áll az a felfogás, amely szerint a Melius által összeállított vallástételeket kisebb változtatásokkal a debreceniek újra kiadták saját részükre még ugyanebben az esztendőben.⁶

A kérdés tisztázása érdekében a tipográfia vizsgálati módszerét alkalmaztuk. Ennek a vizsgálati módszernek a segítségével kívánunk a végére járni mindazoknak a még meglévő bizonytalanságoknak, amelyek a kötet kiadásával kapcsolatban jelenleg is fölmerülnek.

A két mű egybevetéséből megállapítható, hogy a *Confessio* mindkét variánsának alapszövege azonos. Sőt — vizsgálataink alapján — a két nyomtatványváltozat vízjelei⁷ és ezek füzetek szerinti sorrendje is megegyezik.⁸ Mindez — úgy

¹ RMNY 176.

² BITSKEY: 70—72.

³ NAGY: 207.

⁴ RÉVÉSZ: 21—22.

⁵ RMNY 177.

⁶ BITSKEY: 74. — NAGY: 207—210.

⁷ Lásd I—III. táblákat.

1. számú 49 × 34 mm Briquet I/1188

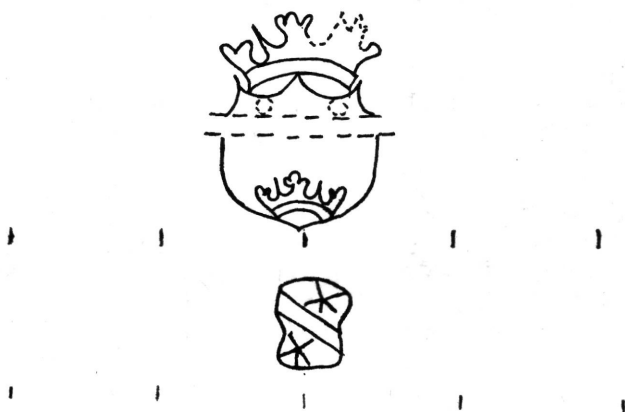
2. számú 20 × 16 mm vö.: Briquet I/1015

3. számú 64 × 42 mm vö.: Briquet I/553

véljük — azt mutatja, hogy a *Confessiót* az egervölgyi és a debreceni gyülekezet számára megfelelő példányszámban *egyszerre nyomtatták* és az eltérő ajánlásokat⁹ utóbb külön szedték ki és fűzték bele az elkészült kötetekbe. Tehát Révész Kálmán feltevése bizonyult helyesnek, a hitvallás szövege eredetileg az egriek kérésére készült, de Melius debreceni gyülekezete számára is irányadóvá vált.

Kelecsényi Ákos tipográfiai vizsgálatai alapján úgy gondolta, hogy Huszár Gál ugyan részt vett a kötet kiszedésében és nyomtatásában, azonban a füzetek összefűzésénél már nem volt jelen.¹⁰ Ezen állítást az „A” és „B” füzetek

I. tábla

közé kötött rendkívül silány kivitelű, két, jelzés nélküli füzetrel, illetve az egyes példányokban¹¹ a kevesebb számú „P” füzetnek rossz minőségű újrayomtatásával magyarázta. Benda Kálmán véleménye szerint: „A könyv első, nagyobbik részét Huszár készítette . . . , a végét és az ajánlásokat azonban már nélküle nyomtatták.”¹² Ezzel szemben Botta István úgy véli, hogy a „C” füzet-től már nem Huszár Gál állította elő a kiadványt. Véleményét az egyre kapkodóbb nyomtatásra, a sokasodó sajtóhibákra és a szedők hiányos latin tudásából fakadó elírásokra alapozta, melyekkel nem lehetett vádolni Huszárt.¹³

4. számú 65 × 20 mm Briquet III/8796

5. számú 43 × 31 mm Piekosiński IV/177

6. számú a merevítőszita merevítői közötti távolság:

29 / 29 / 30 / 30 / 28 / 31,5 mm

7. számú [55 ?] × 32 mm

⁸ A vízjelvizsgálatot az Országos Széchényi Könyvtárban, az Egyetemi Könyvtárban, az Akadémiai Könyvtárban és a debreceni Református Kollégium Könyvtárában őrzött példányok alapján végeztük el.

⁹ RMNY 176. az „A” és „B” füzetek közé jelzés nélküli füzetet — [J] — illesztettek rajta Melius és Szegedi Gergely 1562. június 27-én keltezett előszava az olvasóhoz, valamint Czeglédi Györgynek Váradon 1562. július 17-én íródott bevezetője. RMNY 177. csak az első, jelzés nélküli füzetében tér el az „Egervölgyi hitvallás”-tól (RMNY 176). A címlapon kezdődő, utólag nyomtatott jelöletlen füzetben — [J] — olvasható a Meliustól származó ajánlás, amely 1562. augusztus 27-én kelt.

¹⁰ KELECSÉNYI: 167.

¹¹ RMNY 176 az Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomtatványok Tárában őrzött első példányában.

¹² BENDA—IRÉNYI: 21.

¹³ Botta kézirat: 29. A kézirat szíves átadásáért ezúton is köszönetet mondok Botta Istvánnak.

Füzetek	Országos Széchényi Könyvtár			Egyetemi Könyvtár	MTA Könyvtár	Református Kollégium Könyvtára	
	RMNY 176 1. pld.	RMNY 176 2. pld.	RMNY 177	RMNY 176*	RMNY 176	RMNY 176	RMNY 177
A	1	1	—		+	1	—
[]'	—	—	7		—	—	6
[]''	6	6	6		6	6	6
B	1	1	1		1	1	1
C	1	1	1		1	1	1
D	1	1	1		1	1	1
E	1	1	1		1	1	1
F	1	1	1		1	1	1
G	1	1	2		1	1	1
H	1	1	1		1	1	1
I	1	1	1		1	1	1
K	+	2	2		2	2	2
L	2	+	2		2	2	2
M	2	2	2	2	2	2	2
N	2	2	2	2	2	2	2
O	2	2	2	2	2	2	2
P	6	2	2	2	2	2	2
Q	2	2	2	2	2	2	2
R	3	3	3	3	3	3	3
S	3	3	3	3	3	3	3
T	3	2	3	3	3	3	3
V	4	4	2	2	4	2	3
X	4	4	4	4	4	4	4
Y	3	3	3	3	3	2	3
Z	3	3	3	3	3	3	3
a	4	4	2	2	4	4	4
b	4	4	4	4	4	4	4
c	4	4	4	4	4	4	4
d	5	5	5	5	5	4	5
e	5	+	5	5	5	+	6
f	6	x	6	6	6	x	6
g	6	6	6	6	6	6	6
h	6	6	6	6	6	6	6
i	6	6	6	6	6	6	6
k	6	6	6	6	6	6	6
l	6	6	6	6	6	6	6
m	6	6	6	6	6	6	6
n	6	6	6	6	6	6	6
o	6	6	6	6	6	6	6
p	6	6	6	6	6	6	6
q	6	6	6	6	6	6	6
r	6	6	6	6	6	6	6
s	6	6	6	6	6	6	6
t	6	6	6	6	6	6	6
u	6	6	6	6	6	6	6
x	6	6	6	6	6	6	6
y	6	6	6	6	6	6	6
z	6	6	—	6	6	6	—

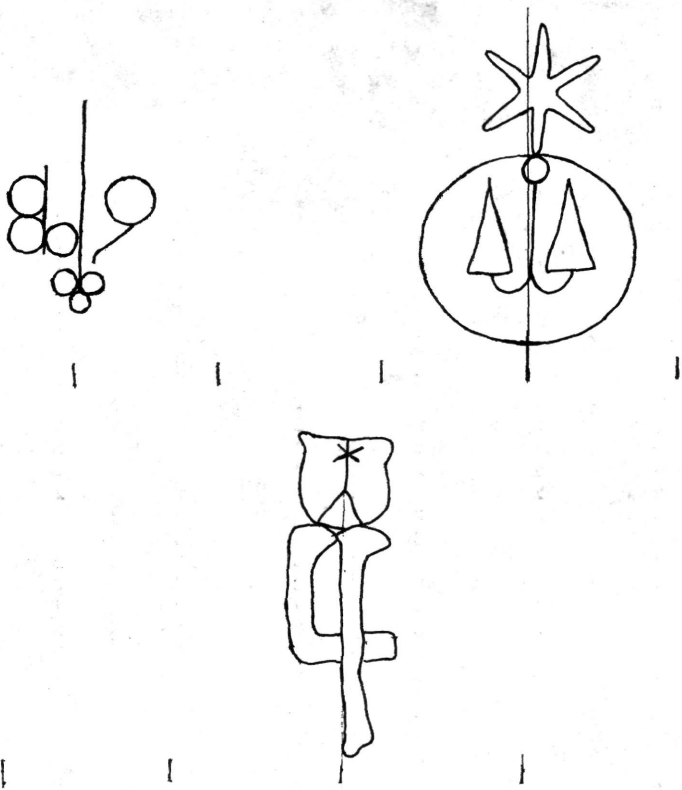
x = A példány csonka: „A” — „L” A — L füzetek hiányoznak.

+ = Elmosódott, ezért nem azonosítható.

+x = Az 1—7. számú vízjeltől eltérő, elmosódott.

Megvizsgáltuk Huszár másik 1562-es nyomtatványát — „Az Aran Tamás hamis es eretnec tevelgesinéc ...” (RMNY 181) — is. Benne a hét vízjel közül az 1. számút a „G”, „K”, „M”; a 2. számút a „P”, „Q”, „V” és az 5. számút az „E”, „N” füzeteken találtuk. Eszerint ezekkel a vízjelekkel ellátott papírkötegek már Huszár jelentkezésekor Debrecenben megvoltak.

II. tábla

A tipográfiai jegyek alapján megállapítottuk: a kiadványban egymástól jól elkülöníthető három szakasz. Vagyis a „Confessio catholica” nyomtatásában Huszár Gál mellett még két személy vett részt.

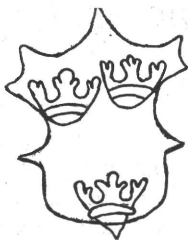
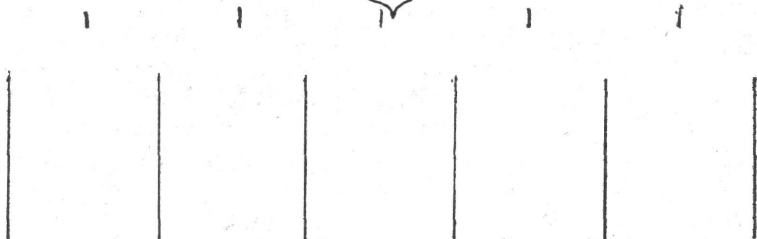
A Huszár által megkezdett részben feltűnő, hogy az ajánlás szedésére nem a megszokott 96*A* típust, hanem a 118*A* szövegtípust alkalmazta. Az előbbi típus másutt sem fordul elő a nyomtatványban, szerepel viszont a [292]*A* kiemelőtípus, amellyel a marginálist és az utószót szedte. Betűi igen kopottak. A Huszárra jellemző egyenletes nyomtatás az „L” füzet táján szakadt meg. Legkésőbb az L₃b levélig vehetett ő részt a hitvallás nyomdai munkálataiban.

Az L₄ verzón jelentkező, s a Huszárétól eltérő szedési sajátosság — az őrszónak a szövegtípus (118*A*) helyett kurzív típussal (96*K*) történő szedése¹⁴ — már más személyre vall. Bár a festékezés nem olyan egyenletes mint Huszáré, mégsem annyira egyenletlen, rosszul olvasható mint az őt követő harmadik tipográfusé. A Huszárt közvetlenül követő második nyomdász az „e” füzet nyomtatásáig vehetett részt a *Confessio catholica* kiadásában.

A hitvallás nyomtatását befejező harmadik tipográfus által készített rész düledező sorai, maszatos nyomása egyenesen mesterségbeli járatlanságról árulkodik. Ez utóbbi ismeretlen személy jellemző tipográfiai sajátossága, hogy a

¹⁴L₄a, M₁b, N₁b, N₂a, Q₂b, Q₃b, R₂b, R₃a, b₄a lapokon.

III. tábla

fejezetcím első betűjét a 118A¹⁵ verzálisával, a többi betűt a 96A típusba tartozó verzálissal szedte.¹⁶ Ennek alapján bizonyos, hogy a csúnya kivitelű, két, jelzés nélküli füzetre nyomtatott előszó is ennek a harmadik nyomdásznak a munkája, miként a „P” füzetnek az újra szedése is. Ő használta elsőként a 118A szövegtípus kurrens „i”-je (2,2 mm) mellett a vékonyabb 2,7 mm magas „i” betűt, amely szintén megtalálható az utánnymott „P” füzetben, továbbá a *Confessione*nak mind az egervölgyiek,¹⁷ mind a debreceniek¹⁸ számára utólag készített ajánlásaiban is.

Figyelemre méltó, hogy a tipográfiai sajátosságok hármasságának elkülönülését a *Confessio catholica* papírvizsgálatának eredményei is megerősítik: a Huszár által nyomtatott részben koronás címer, a kurzív órszót alkalmazó másik nyomdász füzeiteiben több különböző vízjel található. A legrosszabb munkát

¹⁵ e₄a, e₄b, f₂a, f₃b, g₁b, g₃b, g₄a, g₄b, h₃a, h₄a, i₂a, i₃a, i₄b, k₂a, k₂b, k₄a, l₁b, l₂a, m₂b, m₃b, m₄a, m₄b, n₂a, n₃a, n₃b, n₄a, n₄b, o₂a, o₃b, o₄a, o₄b, p₁b, p₂b, p₃a, p₃b, p₄a, p₄b, q₁b, q₂a, q₃a, q₃b, r₁b, r₂a, r₃a, r₃b, r₄b, t₁a, t₁b, t₃a, t₄a, t₄b, u₂a, u₂b, u₃a, y₂a, y₂b, y₃a, y₄a, y₄b, [j']₂a, [j']₂b, [j']₃a lapokon.

¹⁶ Huszár Gál 118A típusának része volt a 96A verzálisának egy sorozata, melyet ott kapitálchenként használt. Ugyanis nála kezdettől hiányzott a 118A típus eredeti kapitálchene.

¹⁷ RMNY 176 [j'] füzet.

¹⁸ RMNY 177 [j'] és [j'] füzetek.

IV. tábla

igieközetec, hogy praedicalhaffanac, Istenec akla'
 ba yuhokat gyüczenec, az Istenől ádaror giráual
 keresköggienec, ranifanac, fokat praedicallianac.
 Matth. 25. Luc. 21. Rom. 15. Az iras mongia 1.
 Cor. 3. 9. Iay ha nem praedicaloc. 2. Cor. 1. 3. 4.
 Mafic tanuság, azt mongia Pal, hogy az egymafnac
 hiti, tudomana, egymafnal valo közlefe hitünkne
 ayandekünkne, még erdősit, vigaztal minket, hogy
 az Istenec aiandekit dšue horgiuc, es lattiuc egy
 masba, hogy egibe töb, masba keuesb. Szükség hat
 az hiuekne dšue giülni, conseralni az tudomant,
 ne czac magunknac bölczelköggiünc. Ig tanit Pal
 Col. 2. 1. Rom. 12. 1. Cor. 12. 14. az ayandekoknac
 egymafnal valo közlefeol.

Remmer Caput . 1. 7 vs. 4 ff. 17

HARMADIC PRAEDICATIO.

Az Istennek akla' az yuhokat (az yuhokat) az Istenől ádaror giráual keresköggienec, ranifanac, fokat praedicallianac.

Titotokra akarom adni ti nektekis attyam fiai
 keresitienec ešt, hogy en fokšor vegeztem el,
 hogy ti hozzatoc mennyec, (de meg ecko-
 raig meg tiltattattam, es meg tartostattam) akar-
 tam penig menni hozzatoc ezert, hogy valami
 giümšlczet az Vr šauual ti köztetškis šdrezhet-
 nec, Mikent az töb nemzetec közdtis hafnos es
 gyümšlczšs voltam. En penig tartozom az pra-
 dicallaffal, mind Gšrdögnecs mind Barbarulnac,
 kic alaualo, es ostoba nepec ez vilagon, az az, mind
 böl-

végző harmadik tipográfus vékony, gyenge minőségű, vízjel nélküli papírt használt.

Huszár Gál 1562 májusa körül,¹⁹ közel másfél évi tartózkodás után, nyomdakészletének egy részét hátrahagyva, távozott Debrecenből. Annak okát, hogy mi készítette a város elhagyására pontosan nem tudjuk. Forrás hiányában különböző feltételezések léteznek távozásának indítékáról.

Fitz József²⁰ véleménye szerint a török támadás elől a nyomdát Váradra menekítették, ahová Huszár már nem jutott el, hanem inkább a királyi Magyarországon keresett védeltséget. Állítását Melius 1562. június 27-i ajánlására: „... a török dühe városunkra tört és munkánkat akadályozta, ... s a félelem mindenfelől szorongatott minket,”²¹ és Czeglédi György váradi, 1562. július 17-i

¹⁹ A szakirodalom általában 1562 nyarára teszi Huszár Gál Debrecenből való távozásának időpontját. CSÜRÖS: 27. — NOVÁK: 83. — ÖTVÖS: 39. Május hónap tájára teszi a távozás idejét Benda Kálmán és Kelecsényi Ákos. BENDA—IRINYI: 21. — KELECSÉNYI: 166.

²⁰ FITZ 1943: 17.

²¹ BENDA—IRINYI: 21.

keltezésű előszavára alapozta, amelyek az „Egervölgyi hitvallás”-ban található. A történeti események azonban másra utalnak. A Ferdinánd és János Zsigmond között kiújuló háborúban a fejedelmet segítő csapatok március végén valóban Debrecen mellett táboroztak, április 12-én azonban a két szembenálló fél fegyverszünetet kötött, s ezután a török is elvonult.²² Így a nyomda júliusra feltételezett menekítését a török támadás nem indokolhatja. Czeglédi viszont azért említheti ajánlása dátumában Váradot, mert ottani lelkészkedése idején írhatta az előszót. Botta István szerint a lutheránus Huszár „... hitvallásával határozottan ellentétes, „sacramentárius” irányú mű...²³ tartalmával nem értett egyet, s ezért hagyta el a civis várost. Benda Kálmán legvalószínűbb indoknak azt tartja, hogy „... a közismerten erélyes, sőt erőszakos „Péter pápa”, (ahogyan az unitáriusok csúfolták) ... „Meliust” ... mellett nem érezte jól magát”.²⁴ Gulyás Pál szerint²⁵ távozásának oka a közte és Melius között támadt vita volt a *Confessio catholica* ... ajánlásának csúnya és hibás szedése miatt. A főntebb említett kutatók, ill. saját eredményeink alapján azonban tudjuk, hogy Huszár Gál már nem tartózkodott Debrecenben, amikor az ominózus ívek elkészültek. E miatt tehát nem neheztelhetett rá a szigorú Melius.

Véleményünk szerint az eddiginél realisabbnak látszik az a feltevés, hogy Huszár a reformáció ügyét elsősorban a hívők között, a gyülekezetben végzett lelkipásztori munkával kívánta szolgálni, s csak emellett a közvetettebb, nyomtatói tevékenységgel. Éppen ezért debreceni tartózkodását sem tekinthette véglegesnek. Üldözői elől menekült a védelmet nyújtó civis városba. De amint lehetősége adódott, visszatért arra a vidékre, ahol élete addigi részét töltötte. A Habsburg uralom alatt álló királyi Magyarországra, hogy prédikátorként és nyomdászként győzelemre segítse a hitújítás eszméjét ezeken a területeken is.

Elgondolkodtató, hogy Huszár és Melius között a kapcsolat ténylegesen feszült volt-e. Véleményünk szerint ugyanis, ha Huszár a Melius-szal főnálló nézeteltérései miatt távozott volna Debrecenből, akkor bizonyára nem hívja oda Bécsben élő jóbarátját. A „színelég katolikus” Hoffhalter Rafael és a Debrecenbe menekült Huszár Gál között a baráti kapcsolat továbbra is fennmaradhatott.²⁶ Amikor fény derült Hoffhalter protestáns kapcsolataira és el kellett hagynia a császári fővárost, Huszárnak minden bizonnyal része volt benne, hogy éppen Debrecenben talál menedéket.²⁷

Huszár Gál nyomdai felszerelése Debrecenben öt betűtípusból ([292A], 118A, 96A, 80A és 96K), harminckilenc darabos hangjegykészletből, hat darab illusztrációból, két sorozat iniciáléből és öt féle cifrából állt. A városból való távozásakor ebből magával vitte összes díszét, öntött, mozgatható hangjegykészletét, valamint betűi közül a 96A és a 80A antikva típusokat. A magával vitt készlet egyes darabjai fölismerhetők a komjáti—semptei—műhely kiadványaiban, melyek 11 évvel később, 1573—1574-ben jelentek meg. Ugyanakkor az általunk ‚A’ és ‚B’ betűvel jelölt cifrái közül néhány öntött darabját — a Debrecenben hátrahagyott készlet részeként — a Huszárt közvetlenül követő tipográfia is alkalmazta.

²² EOE 2. köt.: 143—148.

²³ Botta kézirat: 30.

²⁴ BENDA—IRINYI: 21.

²⁵ GULYÁS: 116.

²⁶ CSÜRÖS: 43—44. — FITZ 1967: 213. — JAKÓ: 52. — ÖTVÖS: 41.

²⁷ NEMÉNYI: 161. Feltételezi, hogy Hoffhalter Rafaelt a debreceni tanács már 1561-ben meghívta városába.

Az 1558—1562 között a Magyaróvártól Kassán át Debrecenig használt felszerelésből az utóbbi városban maradt: a 292 mm-es és a 118 mm-es antikva, valamint a 96 mm-es kurzív típus. Ezek a betűsorok nem fordulnak elő többé Huszár Gál későbbi komjáti nyomtatványaiiban, s nem találhatók meg Bornemisza semptei²⁸ és Huszár Dávid pápai kiadványaiban sem. Bizonyítva, hogy Huszár Gál nem rendelkezett sem patricával, sem matricával. Ugyanis ellenkező esetben ennek a három típusnak felújított változata is szerepelt volna a komjáti-műhely kiadványaiban. Ezért gondoljuk, hogy birtokában egyedül öntött betűk voltak, amelyek közül ez a három betűsor végleg Debrecenben maradt.

Huszár Gál 1562 május körüli távozása és Török Mihály egy évvel későbbi jelentkezése között, a debreceni könyvsajtóban ismeretlen tipográfusok nyomtattak, mert szedési jellegzetességeik eltérők Huszárétól, ill. Török Mihályétól.²⁹ A debreceni officina a jelzett időszakban egyszerű, szegélyes kivitelű nyomtatványokkal szolgált olvasóinak. Igaz, az illusztrációk és iniciálék hiánya nem is tette lehetővé díszesebb munkák kiadását. A betűkkel sűrűn telerótt lapok egyhangúságát csupán az „A” és „B” jelű cifrák egy-egy darabja oldotta föl. A nyomtatványokban csak az a három betűtípus fedezhető fel, melyet Huszár hagyott hátra, újabbakkal ekkor még nem bővült a készlet.

Ennek az átmeneti, nyomdásznévhez nem köthető korszak kiadványainak jellemzői közé tartozik az előzőekben már említett és a 118A szövegtípusban feltűnő, gyakran pont nélkül szereplő „... a rendesnél jóval vékonyabb és 2,2 mm helyett 2,7 mm magas „i” betű, ...”.³⁰ A méretében nagyobb, vékony rajzolatú függőleges betűtestet alul vízszintes, felül ferde vonalak zárják, amelyek nem gömbölyítettek. Tudjuk e korcs „i” már közvetlenül Huszár Gál távozásakor fölbukkant. Török Mihálynál azután eltűnik, s a debreceni nyomtatványban többé nem találkozunk e fabrikált „i” betűvel.

Ennek a bizonytalan időszaknak további jellemzője, hogy 118A típus verzálisát gyakran használták a kisebb méretű 96A antikva betűsorba tartozó verzálissal együtt — miként erre az előzőekben már hivatkoztunk —, amellyel tulajdonképpen Huszár gyakorlatát folytatták. Huszár viszont azért folyamodott ehhez az eljárásához, mert már nála is hiányzott a 118A betűsorhoz tartozó kapitálchen. Török Mihály nyomtatványaiiban 1562 októberétől szintén fölbukkannak még ezek a kisebb méretű 96A típusú verzálisok, de később fokozatosan elmaradnak, 1564 novemberétől pedig már csak az eredeti 118A típusba tartozókat használta.

A Huszár távozása utáni időszakban megjelent műveknek — a föntieken kívül — további megkülönböztető jegye a fűzetjelzésben kitett pont, amelyet Huszár Gál soha sem alkalmazott. A rendszerint római számos fűzetjelzésben használt pontozás 1562-től 1567-ig jellemezte a debreceni könyvsajtót. Megtalálhatók Török munkáiban éppenúgy, mint Hoffhalter Rafaelinek Debrecenben és Váradon nyomtatott műveiben. Utóbbinak viszont Gyulafehérváron kiadott nyomtatványaiiból már hiányoznak a pontozott fűzetjelzések. Az 1562-ben megjelent debreceni nyomtatványok vizsgálatából tudjuk,

²⁸ Bornemisza Péter kiemelőtípusa a [292]A típusnak egy újabb variánsa, melyet a komjáti-semptei műhely többi betűsorával együtt jóval később, ugyancsak Bécsből szerzett be.

²⁹ KELECSÉNYI: 171. Véleménye szerint ezek egyike a bécsi Hoffhalter nyomda Debrecenbe előreküldött legénye volt.

³⁰ KELECSÉNYI: 168.

hogy e tipográfiai sajátossághoz köthető szedő 1562 októberétől³¹ már Debrecenben tartózkodott. 1565 legvégén Hoffhalterrel együtt ő is Váradra költözött, de — a nyomtatványok tanúsága szerint — 1567 júniusától³² újra Debrecenben dolgozott. Úgy véljük a füzetjelzésben pontot alkalmazó szedő maga Török Mihály lehetett. Ugyanis az ő nyomtatói ténykedésének időszakában jellemezte a debreceni kiadványokat e szedési sajátosság. Valamint Török váradi tartózkodásával magyarázható, hogy az 1566-os esztendőből a debreceni műhely működéséről semmi emlék nem maradt fenn. Nem pedig betegségével, miként ezt Benda Kálmán és Gulyás Pál hitte.³³

Török Mihály nevét először — mai ismereteink szerint — a *Magiar praedikatio*...³⁴ című Melius-mű impresszuma említi, melynek ajánlása 1563. május 25-én kelt. A név szerint ismert, második debreceni tipográfus származásáról, a könyvsajtó élére kerülésének körülményéről és időpontjáról adatok hiányában eddig biztosan nem tudunk. Csűrös Ferenc úgy vélte, hogy 1562 végétől vehetett részt a nyomdai munkálatokban.³⁵ Benda Kálmán szerint viszont — bár bizonyíték erre nincs — már Huszár Gál könyvsajtójának munkatársa volt.³⁶ A főntebb részletezett szedési sajátosság alapján szerintünk 1562 októberétől vett részt Török a debreceni tipográfia nyomtatványainak kiadásában. Debreceni működéséről egyedül az 1571 márciusában kelt okirat tudósít. Ebben Török Mihály örököse, Somogyi Máté helybéli lelkész egyezkedett a város képviselőivel az elhunyt hagyatékában maradt nyomtatványok elszámolásáról.

A szakirodalomban³⁸ régóta ismert, hogy Hoffalter Rafael már 1563-ban Debrecenben tartózkodott, de ekkor még csak mint a nyomda metszője dolgozott. A császári főváros neves tipográfusának jelenlétére a *Magiar praedikatio*...-ban szereplő és korábbi bécsi nyomtatványaiából ismert „A” iniciáléjából, valamint a feltehetően Hoffalter által metszett és Debrecen címerét ábrázoló címlapképből következtettek.

Vizsgálat alá véve a Török nevet elsőként viselő Melius: *Magiar praedikatio*... című művét, azonnal szembeötlik, hogy a nyomtatvány tipográfiai jellemzői Huszár, illetve az ismeretlen nyomdászok gyakorlatától elütnek. Sőt, tüzetesebben tanulmányozva Meliusnak ezt a munkáját kiderül, hogy a kötet előállításában egynél több nyomdász közreműködésével kell számolnunk. Ugyanis a 118A szövegtípusnak két, egymástól jól megkülönböztethető változatát találjuk ebben a kiadványban. Nevezetesen a „B” füzettől a „D” füzet első két leveléig terjedő részt még a Huszár-féle igen kopott készlettel szedték. Az előzőekben ismertettekhez képest benne módosulást csupán az jelent, hogy itt már eltűnt a Huszár utáni officinára oly jellemző korcs „i”. Ugyanakkor a „Harmadic praedikatio” című fejezettől (D₃b) kezdődően ugyanennek a szövegtípusnak élesebb rajzolatú, tisztább változata jelentkezik. A 118A típus két variánsa közti eltérést nemcsak a betűk jobb állapota igazolja, hanem megerősítik egyéb különbségek is, mint például a verzálisoknak újabb betűkkel

³¹ RMNY 183 ajánlásainak dátuma 1562. augusztus 31-én, illetve 1562. október 12-én kelt.

³² RMNY 228

³³ BENDA — IRINYI: 23. — GULYÁS: 128.

³⁴ RMNY 194

³⁵ CSÜRÖS: 34.

³⁶ BENDA — IRINYI: 22.

³⁷ CSÜRÖS: 333.

³⁸ BENDA — IRINYI: 23. — FITZ 1967: 213. — GULYÁS: 132. — ÖTVÖS: 41. — SOLTÉSZNÉ: 83.

való kibővülése,³⁹ a Huszár-féle nyomdakészletből és az ezt öröklő debreceni könyvsajtóból korábban ismeretlen kettős vonalból álló kötőjelnek a fölbukkanása, valamint a 118 mm-es antikva típus $2,4 \times 1,5$ mm méretű, nyulánk kurrens „z”-je helyett a 96A típusba tartozó $2,3 \times 2,4$ mm-es jóval zömökebb kis „z” betűnek a használata. Ugyanakkor Huszár kiadványainak áttekintése alapján tudjuk, hogy az ő nyomtatói gyakorlatából ezek a főntebb körvonalazott jellegzetességek hiányoznak.

A 118A betűsorba nem illő, zömök kurrens „z” betűvel csupán a D₂b és K₃b között szedett lapokon találkozunk. Ezt követően — a később készült és utólag beillesztett „A” füzetet is beleértve — már vegyesen, egymás mellett szerepel a méretben és formában eltérő kis „z” betű. Nézetünk szerint a kevésbé elhasznált 118A betűsor gazdája Hoffhalter Rafael volt, aki a magával hozott tipográfiai felszereléssel kapcsolódott be az eredetileg tőle származó, de Huszár által lekoptatott betűkkel elkezdett Melius-mű szedésébe.

Főnti állításunk helytállóságát alátámasztja a császárvárosban kiadott Hoffhalter nyomtatványok vizsgálatának eredménye. Eszerint Bécsben 1560-tól kezdődően a 118A betűtípus megfelelő méretű kis „z”-je mellett a 96A típus kurrens „z” betűjét is igénybe vette.⁴⁰ Dupla vonalú választójelei ugyancsak fölfedezhetők bécsi officinájának 118A típusal készült sajtótérmeikeiben.

A nyomtatvány többi tipográfiai jegye szintén Hoffhalter jelenlétéről árulkodik. Ezek pedig: az ismét szereplő — Huszár távozása, vagyis 1562 májusa óta Debrecenben nem látott — 96A típus,⁴¹ amelyet nyilvánvalóan Hoffhalter hozott magával, hiszen az egyes betűknek (b, d, k, l, ß) és a hármas számnak eltérő alakja kizárják, hogy ez az antikva szövegtípus még Huszár Gál készletéből származna. Nem is szólva tisztább, élesebb állapotáról. Ugyancsak már első látásra feltűnő a piros és fekete nyomással szedett címlap. Ez a díszítési mód gyakori volt a bécsi Hoffhalter tipográfiában,⁴² ellenben ismeretlen mind Huszár, mind az őt közvetlenül követő debreceni officina gyakorlatában.

Összegezve eddigi megállapításainkat úgy véljük, a *Magyar praedikatio*... kiadását Török Mihály 1563. május 25. körül a „B” füzettől egymaga kezdte meg a hátrahagyott Huszár-féle készlettel. Röviddel ezután átvette a munka irányítását (D₂b) az időközben Debrecenbe érkezett Hoffhalter Rafael, akinek sikerült Bécsből elmenekíteni jól felszerelt nyomdája egy részét.⁴³ A magyar

³⁹ Ismeretes, hogy Huszár Gál 118A szövegtípusa nem volt teljes. A verzálisok közül hiányzott: „AE”, „Q” és „Z”. Az utóbbi két betű pótlására a 96A típus megfelelő nagybetűt használta. A 118A típusba tartozó, megfelelő méretű verzális „AE” első előfordulása E₃b felülről a 24. sorban, míg a „Z” a következő sorban található először.

⁴⁰ Szempontunkból — az összehasonlítás miatt — legfontosabbak magyar nyelven nyomtatott kiadványai voltak. Műhelyéből négy ilyen munkát ismerünk — RMNY 144, 159, 164 és 173 —, melyek azonban mind-mind más szövegtípussal készültek. Számunkra bizonyító erővel a 118 mm-es antikvával szedett, 1561-ben megjelent Draskovich-féle fordítás: „Igen zep kenyw az kezenseges igaz keresztyn hytnek ...” szolgált, mivel benne a kis „z” jelölésére csak a 96A típusból származó zömök kurrens „z” betűt alkalmazta.

⁴¹ A 96A típus első előfordulása: RMNY 194 D₃b.

⁴² Denis 739 *Heiliger Zwayer Priester Gregorij Nazianzeni und Gregory Nyssemi ...* 1557–1562 — RMK III 447 *Breviarium secundum usum Ecclesiae Strigoniensis ...* 1558 — Mayer I. p. 88 Hans von FRANCOLIN: *Rervm praeclare gestarum ...* 1560 — Mayer I. p. 89 Hans von FRANCOLIN: Thurnier Buech ... 1561 — Mayer 464 WEIDNER, Paul: *Loca praecipua fidei christianae ...* 1562 — Mayer 463 WEIDNER, Paul: *Ein Sermon durch Paulum ...* 1562.

⁴³ A *Magyar praedikatio*...-ban megtalálható a bécsi nyomdájából származó 96A, 118A és 96K típusai, valamint a 30,0 × 30,0 mm-es bibliai témájú iniciálesorozata.

nyomdászattörténetben a XVIII. századtól megtalálható nézet szerint Hoffhalter, amikor protestáns kapcsolatai lelepleződtek, jólmenő üzletét odahagyva hirtelen távozott Bécsből. Gulyás Pál véleménye: „... oly gyorsan, hogy nyomdai felszerelését sem vitte magával.”⁴⁴ Szerinte Debrecenben Hoffhalter Huszár Gál betűkészletét használta. Vizsgálataink alapján azonban ez az elképzelés ma már nem állja meg a helyét. Huszár nyomdakészletének ismeretében tudjuk, hogy az ő Magyaróvártól Debrecenig használt öntött betűsorozatai Bécsben Hoffhalter matricáiról készültek. Tehát a 118A típusnak egyidejűleg két sorozata létezett Debrecenben, vagyis Hoffhalter 1563 májusa után saját készletével is nyomtatott. Így történhetett meg, hogy a „K” füzet negyedik levelének rektójától kezdődően az 1557–1558-as évek fordulóján a Huszár által vásárolt, illetve az eredeti, Bécsből vele érkezett, Hoffhalter-féle 118 mm-es antikva betűsor keveredett egymással.

A következőkben arra keresünk feleletet, vajon miképpen alakult az immár egybevegyült eredeti Hoffhalter és a tőle korábban Huszárhoz került nyomdai készlet további sorsa a debreceni műhelyben. A válasz érdekében át kellett tanulmányozni a Török és Hoffhalter neve alatt megjelent, dátált kiadványokat. 1563-ból még két, az impresszumában Török nevét közlő, dátummal ellátott nyomtatványt ismerünk. Meliusnak *Válogatott praedikatioc*...⁴⁵ című művét, melynek ajánlása 1563. december 16-án kelt, valamint Károlyi Gáspárnak protestáns történetbölcseleti munkáját.⁴⁶ Az utóbbi ajánlólevele 1563. december 25-én íródott. Bennük az alábbi változásokat tapasztaltuk: míg a Melius-mű elején többször előfordul az összekeveredett 118A típus jellegzetesége, a kétféle kurrens „z” betű, addig a kötet végén csak elvétve találkozunk vele, ugyanakkor a tíz nappal későbből keltezett Károlyi munkájában már egyáltalán nincs jelen a 96A betűsorból kölcsönözött zömök kis „z”. Egyik nyomtatványban sem szerepel a 96 mm-es antikva típus, és ugyancsak mindkettőből hiányzik a 118A szövegtípusnak a Hoffhalter jelenléte óta ismerős dupla választójele. A szerény kivitelezésű, illusztrációkat nélkülöző kötetek tipográfiai jegyei megegyeznek Hoffhalter jelentkezését közvetlenül megelőző időszak debreceni officinájából kikerülő sajtótermékek tipográfiai sajátosságai-val. Ennek oka — véleményünk szerint — csakis az lehetett, hogy Hoffhalter ebben az időszakban, vagyis 1563 legvégén már nem vett részt a nyomdai munkálatok irányításában, hiszen az ő megjelenéséhez köthető különbségek fokozatosan eltűnnek.

Távolmaradásának több magyarázatát találjuk a szakirodalomban. Fitz József nézete szerint⁴⁷ ekkor készítette vagy szerezte be annak az új szövegtípusának betűbélyegzőit és matricáit, amelyik majd 1565 januárjában már a saját neve alatt kiadott Melius részleges bibliafordításban⁴⁸ jelentkezik először, s utóbb Váradon és Gyulafehérváron kinyomtatott munkáiban is megtalálható. Botta István véleménye szerint⁴⁹ viszont a politikai eseményeket kihasználva, elhagyta a védelmet nyújtó Debrecent és titokban kis időre visszaszökött Bécsbe. Az előzmények a következők: Hoffhalter Rafael bécsi letelepedése után hamarosan az egyik legtöbbet foglalkoztatott tipográfusa lett a császárvárosnak.

⁴⁴ GULYÁS: 132.

⁴⁵ RMNY 196

⁴⁶ RMNY 192

⁴⁷ FITZ 1943: 23.

⁴⁸ RMNY 205

⁴⁹ Botta kézirat: 36–37.

A hithű katolikusként számon tartott Hoffhaltert az udvar ellátta megrendelésekkel. Vele adatta ki a jezsuiták nyomdájában Oláh Miklós érsek *Catholicae ac Christianae religionis praecipua* . . . című művét (RMK III. 473) 1560-ban. Két évvel később pedig Telegdi Miklós jelentette meg nála Petrus Canisius kis katekizmusáról készült magyar nyelvű fordítását (RMNY 173). 1563 tavaszán azonban — feltehetően protestáns nézeteinek, illetve kapcsolatainak kitudódása miatt — el kellett menekülnie Bécsből. Erdély, a Habsburg királyság és a török által megszállt területek találkozási pontjában fekvő Debrecenbe távozott. Minden bizonnyal azért éppen ide, mert ekkor még úgy hihette, visszatérhet Bécsbe. Nevét valószínűleg ezért nem tüntették föl a közreműködésével készült kiadványok 1565 januárjáig. Rövid debreceni tartózkodása alatt, 1563 őszére egyre világosabbá válhatott számára, hogy végleges visszatérése a császárvárosba nem lehetséges. Ugyanis ez idő tájt záródott a tridenti zsinat harmadik, befejező szakasza (1562. január 18—1563. december 4.), mely nyilvánvalóvá tette a Habsburg birodalom alattvalói számára is, hogy a katolikusok és a protestánsok között a továbbiakban már nem lehetséges az egyezkedés. Valamint, hogy a hatalomra kerülő II. Miksa birodalmi érdekből nem támogatja az új hit követőit, hanem a katolikus egyház térnyerését segíti elő. Ebben, a protestáns Hoffhalter számára is kedvezőtlen időszakban a bécsi nyomdász egyetlen célja csupán a megélhetéséhez nélkülözhetetlen, még hátramaradt nyomdai felszerelésének kimenekítése lehetett. Erre kedvező alkalmat kínálhattak Miksa magyar királlyá koronázásának 1563. szeptember 8—9. között Pozsonyban rendezett ünnepségei. Hoffhalter kihasználva, hogy a bécsi udvar és Magyarország minden hatalmassága jelen volt a nagy eseményen, biztonságosabban tehetett lépéseket egykori jólmenő officinájának visszaszerzésére.

Mind a két magyarázatot igaznak tartjuk. Ugyanis az 1564—1565-ös években mind a Török, mind a Hoffhalter-féle munkákban föllelhetők az egykori bécsi tipográfiából származó készletének további betűsorozatai és díszei. Ezek mindegyike ezt megelőzően hiányzott nyomdászainknak addigi debreceni kiadványaiból. Vagyis 1563-hoz képest szemmel látható a bővülés. Ez a bécsi készlet második, jelentősebb részének az elhozatalára utal.

Az alábbiakban részletesen kitérünk mind a Fitz-féle, mind a Botta-féle feltevélezést bizonyító tipográfiai változásokra.

Az 1564-es esztendőből csupán egy Török nevét viselő nyomtatványról tudunk, mely Melius két latin nyelvű munkáját adta közre.⁵⁰ Az úrvacsoráról szóló hittudományi mű ajánlása november 6-án, a megtámadott debreceni egyház védelmében keletkezett, a függelékként hozzátartozó írás ajánlása pedig november 10-ről keltezett. A nem tömött, hanem tiszta, éles körvonalú *118A* szövegtípus betűi első pillantásra újraöntésre utalnak. Eszerint Hoffhalter nemcsak betűsorozatait, iniciáléit és díszeti részét hozta el Bécsből, hanem a birtokában volt matricákat is.

A közel egy évi szünet után jelentkező felújított *118A* szövegtípus meghatározó jellemzője a $4,0 \times 2,90$ mm méretű, zömökebb formájú kurrens „p” betű föltüntetése. Mivel újraöntésről van szó, arra következtetünk, hogy Hoffhalternek ekkor már nem volt a birtokában a *118A* típus kis „p” betűjének matricája. Ezért a hiányzó, eredetileg $4,3 \times 1,8$ mm méretű, nyúlánk kurrens „p” pótlásáról maga gondoskodott sajátkezűleg. Ennek tudható be, hogy ez mind

⁵⁰ RMNY 199

méretében, mind külalakjában elüt az eredetitől. Ezzel szemben viszont rendelkezett a karsú kis „z” betű anyadúcával, hiszen innentől ismét csak a típusba tartozó, éles rajzolatú kurrens „z”-k szerepelnek a debreceni sajtó további nyomtatványában.

A Huszár-féle kiadványokban soha nem látott „Q” verzális, melyet ő azután a kisebb méretű 96A típus megfelelő betűjével helyettesített, ekkor már része a felújított 118 mm-es antikva típusnak. Sőt ettől kezdve — ahogy erre korábban már utaltunk — a 118A és a 96A betűsorok verzálisai sem keveredtek többé egymással a nyomtatott szövegben. Feltűnő az antikva és kurzív típusokban egyaránt előforduló görög betűnek a megjelenése. Ez a fajta betű még soha sem szerepelt az alföldi város addig kibocsátott sajtótermékeiben. Ugyanakkor tudjuk, hogy görög betűtípusból a Hoffhalter-féle bécsi műhely három sorozattal is rendelkezett. Az összehasonlítás alapján bizonyos, hogy azok közül itt a kb. 100 mm húzsorméretű görög típus bukkan föl.

Az 1565-ös esztendőből nem ismerünk Török nevét viselő kiadványt. Ebből az évből csupán két debreceni nyomtatvány⁵¹ maradt fenn. Mindkettő megjelenítője Hoffhalter Rafael volt az impresszum tanúsága szerint. Bennük tipográfiai szempontból fontos változást jelent, egyfelől a bécsi készlet további betűsorainak⁵² föltűnése, másfelől, hogy a leggyakrabban használt 118A szövegtípusát a művek mindegyikében egy ismeretlen, az eddigiektől eltérő betűsor váltja föl.⁵³ Ezt a 119 mm húzsorméretű antikvát nem találjuk az európai színvonalú mester bécsi officinájának készletében, s — eddigi ismereteink alapján — nem fordul elő a vele egy városban működő korabeli nyomdásztársainak kiadványaiban sem. Ezért feltételezhető, hogy ezt az új szövegtípust már itt Debrecenben — a 118 mm-es antikva följújításával egyidőben — készítette el. Hoffhalterről ugyanis köztudott, hogy értett a hosszú előképzettséget igénylő betűmetszői mesterséghez, s hogy Bécsben betűöntőműhelyt tartott fenn.

Hoffhalter Rafael 1565 legvégén már Váradon működtette sajtóját. Utóbb unitáriussá lett. 1567-ben Gyulafehérvárra költözött, ahol János Zsigmond udvari papjának, az unitárius Dávid Ferenc műveinek kiadója lett. Bécsből elmenekített nyomdai felszerelése mellett magával vitte magyarországi működésének első színterén föltűnt 119 mm-es antikva szövegtípusát is. Ugyanakkor a följújított 118A betűsor Hoffhalter kiadványaiban többé nem szerepelt. Ez végleg a Melius szolgálatában álló debreceni nyomda tulajdonában maradt.

A magára maradt Török Mihály keze alól Debrecenben legközelebb csak 1567 nyarán került ki nyomtatvány. A debreceni tipográfia készlete megint csak szegényes képet mutat. Dízsek, iniciálék nincsenek az ekkor kibocsátott kiadványokban.⁵⁴ Az egész felszerelés — miként Huszár Gál távozása után is — mindössze három betűtípusból — [292]A, 118A és 96K — állt. A nyomtatványok feltűnő jellemzője, hogy az újraöntött 118A szövegtípusból ismét hiányzik a „Q” és „Z” verzális. A nagy „Q” betű jelölésére a 96K verzálisát használta, míg a „Z” verzális helyettesítésére egy suta, fordított, tehát „S”-re emlékeztető, láthatóan tákolt, 4,0 × 2,6 mm-es nagy „Z” betűt alkalmazott. A debre-

⁵¹ RMNY 205, 207

⁵² 20 mm-es antikva kiemelő, 80A, 156K és a kb. 100 mm húzsorméretű görög betűtípusai, valamint a 24,0 × 24,0 mm-es haláltáncos iniciálésorozata.

⁵³ Csürös úgy gondolta, hogy Hoffhalter az új betűket Debrecenben metszette az antwerpeni Platin kiadványok típusának mintájára. Csürös: 46. Fitz viszont a betűket német stílusúaknak hitte. Ezért úgy vélte ezek az utolsó bécsi matricáról Debrecenben öntött betűsorok. Ftz 1967: 214.

⁵⁴ RMNY 226, 228, 229

ceni nyomtatványok vizsgálatából viszont tudjuk, hogy nemcsak a följújtáskor, hanem később, a Törököt követő Komlós András működése (1569–1575) alatt újra megvolt a *118A* típus verzálisának „Q” tagja. Számunkra nem világos, hogy Török miért tekintett el a birtokában feltehetően akkor is meglévő betűhasználatától, illetve miért pótolta azokat idegen típusokkal? Csak feltételezni tudjuk, hogy itt a Huszár Gáltól örökölt szedési gyakorlatot folytathatta.

Török Mihály halálát követő rövid szünet után 1569-től Komlós András találgatja a debreceni officina élén. Bár 1570-ben új betűsorozatokkal, díszekkel és iniciálékkal gazdagította a műhely készletét, mégis egész nyomdásztevékenysége alatt saját betűi mellett folyamatosan használta a Huszártól és Töröktől örökölt típusok legtöbbszörét is. A Huszár által hátrahagyott [292]A kiemelőtípust 1570-ig alkalmazta. Ez az antikva betűsor debreceni nyomtatványokban majd csak 1576-tól tűnik föl megint, amikor Hoffhalter Rudolf veszi át a tipográfia irányítását. Működése révén visszatért apjának ez a hajdani bécsi nyomdájából a Debrecen, Váradot, Gyulafehérvárt, Alsólivnát és Nedelicet megjárat betűsor.

A *118A* betűtípus 1575-ig fordul elő Komlós kiadványaiban. Ezt követően soha többé nem találkozunk vele, tehát éppen a fiatal Hoffhalter megérkezésétől végleg eltűnik a debreceni nyomtatványokból.

A Huszár-féle hagyaték harmadik típusa, a *96K* Komlósnál szintén kopottabb a Török–Hoffhalter-műhely 1563-as kiadványaiban szereplő betűknél. Tehát Hoffhalter Rafael a 96 mm-es kurzív betűsor bécsi variánsát is elhozta magával, miként a típus matricáját, melynek újraöntött változata szintén megtalálható az 1564-es „Refutatio confessionis . . .”⁵⁵ kötetében. Török Mihály, majd az őt követő Komlós András 1574-ig használta, ezután a *96K* típusnak szintén nyoma veszt.

Végezetül a dátumhoz köthető főtebb ismertett tipográfiai jegyek alapján meghatároztuk az 1562–1564-es időkor datálatlan kiadványainak általunk legvalószínűbbnek tartott nyomtatási időpontját.

RMNY 178

[ÉNEKESKÖNYV. Debrecen 1562–1563 Török.]

Feltételezhetően a kötet második füzetéből származik a két majdnem egész és két egyharmadnyi levéltöredék. Benne iniciálé, dísz nem található. A *118A* szövegtípus mellett szedett iniciáléként a [292]A kiemelőtípust, fejezetcímként pedig a *96K* típust alkalmazták. Bár festékezése egyenletes, a dűledező sorok azonban a nyomdász mesterségben kevésbé járatos személyre vallanak. A kötetátlából kiáztatott lapokon füzet jelzés nem látható. Ugyanakkor a *118A* típusban jelen van a korcs „i” betű.⁵⁶ Mindezek alapján úgy véljük, hogy a nyomtatás 1562 májusa, Huszár Gál távozása után, de 1563. május 25-ét megelőzően történt. Hiszen Török Mihály és Hoffhalter Rafael együttes munkálkodása idején a tákolt „i” már eltűnt.

RMNY 184

[MELIUS JUHÁSZ Péter: A lélek könyve.] [Debrecen 1562–1563 Török.]

Kelecsényi Ákos úgy vélte, hogy Meliusnak ez a műve a már Debrecenben tartózkodó Hoffhalter első munkája volt.⁵⁷ Azonban már tudjuk, hogy az első debreceni Hoffhalter nyomtatvány Melius: „Magiar praedikatioe . . .” (RMNY 194) című műve volt, melynek

⁵⁵ RMNY 199

⁵⁶ RMNY 178 „Legy kegyelmes mi nekunc, a te aldott Fiadért, . . .” sorral kezdődő oldalon felülről az 5. sorban.

nyomatatásába — az előzőekben ezt bizonyítottuk — a „D” füzet második levelétől kapcsolódott be. A két kiadványt egybevetve megállapíthatjuk, hogy jellegzetességeik teljesen megegyeznek. Meliusnak ebben a címlap nélküli, töredékesen fennmaradt munkájában (RMNY 184) szereplő 118A szövegtípusban ugyancsak a 96A típus tömzsibb kurrens „z”-i fordulnak elő, valamint a kötőjelek között találunk duplát is. Szerintünk a nagyfokú azonosság azt jelenti, hogy „A lélek könyve” a „Magyar praedikatioe . . .” megjelenése után közvetlenül — vagyis 1563. május 25-ét követően —, de bizonyosan a már eltérő tipográfiai sajátosságokat tükröző „Válogatot praedikatioe . . .” (RMNY 196 — ajánlása 1563. december 16-i keltezésű — nyomtatását megelőzően készült.

RMNY 191B

[IMÁDSÁGOK.] Döbröczőmbö [1563—1564] Török.

Szedett iniciáléja a [292]A típusal, a szöveges rész maga a 118A típusal készült. A két hasábsba szedett töredék 118A szövegtípusában a kurrens „z” jelölésére mind a két fajta betűt — a típusba tartozót és a 96A betűsorba tartozót egyaránt — alkalmazták. A fennmaradt lapokon egyetlen egyszer sem találkozzunk duplavonalú kötőjelekkel. Ugyanakkor a 118A verzális „Z”-je helyett a 96A típus nagy „Z” betűjét használták. Tipográfiailag egyezést az 1563. december 16-át követően nyomtatott „Válogatot praedikatioe . . .” (RMNY 196) első részével mutat. Mindezek alapján úgy gondoljuk, hogy az „Imádságok” ugyancsak 1563. május 25. után, de 1563. december 16. előtt került ki a sajtóból, mindenképpen az utóbbi terminushoz közelebb eső időpontban.

RMNY 192A

[MELIUS JUHÁSZ Péter transl.: A genevai szent gyülekezetnek catechismusa Calvinus Jánostól.] [Debrecen 1563—1564 Török.]

A töredékben megtalálható fejezetcímként a 96K típus, szövegtípusként a 118A típus. A kéthasábsos szövegrészben a kisebb méretű 96A típus kurrens „z”-i keverednek a 118A típuséival. A zömök kis „z” betűk csupán a 118A típusú verzállal szedett fejezet-címben láthatók. Kötőjele között dupla vonalú nincs. Római számmal szedett füzetjelzésben pontot használt az egykori szedő. Mindezek alapján úgy véljük, hogy a mű nyomtatása 1563. december 16-át követően történhetett, amikortól — Hoffhalter távolléte miatt — visszatértek a korábbi szedési gyakorlatra. De mindenképpen a följújtást — 1564. november 6-át — megelőzően készült, mivel kurrens „p”-i az eredeti típusnak megfelelően $4,3 \times 1,8$ mm-esek.

RMNY 191A

[HISTORIA familiae Herodis ?] Debreceni [1563—1564] Török.

Az egyleveles, latin nyelvű töredékről csekély terjedelme miatt csupán az állapítható meg, hogy a 118A szövegtípus följújtása előtt, vagyis 1564. november 6-át megelőzően nyomtatták. Ugyanis a 118A szövegtípusban még a megfelelő méretű ($4,3 \times 1,8$ mm) kurrens „p”-t találjuk. Ugyanakkor a tizenhárom sor terjedelmű szövegrészben csak a 118A típusba tartozó 2,2 mm-es kurrens „i” betű szerepel. Ez viszont azt jelenti, hogy legkorábban csak Török és Hoffhalter közös nyomtatói tevékenységének megkezdése, 1563. május 25-ét követően fogtak hozzá a mű kiszedéséhez.

IRODALOM

- BENDA—IRINYI: BENDA Kámán—IRINYI Károly: *A négyszáz éves debreceni nyomda; 1561—1961*. Bp. 1961, Akadémiai Kiadó. 432 p.
 BITSKEY: BITSKEY István: *Hívták tüzeben*. Bp. 1978, Gondolat Kiadó. 249 p.
 Botta kézirat: BOTTA István: *Huszár Gál a nyomdász és nyomdája 1558—1565*. 38 p. (Kézirat)

- BRIQUET: BRIQUET, Charles Moise: *Les filigranes*. Dictionnaire historique des marques du papier des leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600. Paris—London stb. 1907, Picard — Quaritch stb. Tomb 1—4.
- CSÜRÖS: CSÜRÖS Ferenc: *A debreceni városi nyomda története*. Debrecen 1911, Debrecen Városi ny. 504 p.
- DENIS: DENIS, Michael: *Wiens Buchdruckergeschichte bis 1560*. 1782, Ch. F. Wappler, 5 XXIV, 694 [44] p., 1 t.
- EOE 2. köt.: *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. 1556—1576. Szerk. SZILÁGYI Sándor. 2. köt. Bp. 1876, Akadémia. 578, IV p.
- FITZ 1967: FITZ József: *A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története*. 2. köt. Bp. 1967, Akadémia Kiadó. 293 p.
- FITZ 1943: FITZ József: *A vándornyomdák*. = *Magyarságtudomány*. 1943: 13—35.
- GULYÁS: GULYÁS Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. Bp. 1929—1931, OSZK. 272 p.
- JAKÓ: JAKÓ Zsigmond: *A Hoffhalterek váradi és gyulafehérvári nyomdája*. — In: *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Bukarest 1979, Kriterion. 51—69.
- KELECSÉNYI: KELECSÉNYI Ákos: *A Huszár Gál és Török Mihály közötti időszak a debreceni nyomdában* — *Magyar Könyvszemle* 1964 (80) 2. sz. 166—171.
- MAYER: MAYER, Anton: *Wiens Buchdrucker — Geschichte 1482—1882*. I. Bd. 1482—1682. Wien 1883, Verlag des Comité zur Frick. 404 p.
- NAGY: NAGY Barna: *Méliusz Péter művei* — könyvészeti és tartalmi áttekintés, különös figyelemmel most felfedezett műveire, s a forráskutatási feladatokra. 196—351. — In: *Studia et acta ecclesiastica* 2. köt. Bp. 1967, A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. 534 p.
- NEMÉNYI: NEMÉNYI Lajos: *A nagyváradi nyomdászat története* — *Magyar Könyvszemle* 1901 (9) 170—182.
- NOVÁK: *Nyomdászatunk 500 esztendeje*. Emlékkönyv a könyvnyomtatás fel-találásának félezer éves jubileumára. Szerk. NOVÁK László. Bp. 1940, Könyvnyomdai Munkások Egy. 160 p.
- ÖTVÖS: ÖTVÖS János: *Hoffhalter Rajafel debreceni nyomdász*. In *Déri Múzeum Évkönyve*. 1960—61. 39—45. p., 1 t. Debrecen 1962. Alföldi ny.
- PIEKOSIŃSKI: PIEKOSIŃSKI, Franciszek-PTAŚNIK, Jan-PIEKARSKI, Kazimierz: *Papiernie w Polsce XVI. wieku*. Powtórnie wyd. i uzupeł. Włodzimierz Budka. Wrocław ect. 1971, Ossolineum. 79 p., 26 t.
- RÉVÉSZ: RÉVÉSZ Kálmán: *Pár szó az egerőlvgyi vagy debreceni hitvallásról* *Közlöny a debreceni „Hittanszéki Önképző-Társulat” köréből* 1882—1883: 21—22.
- SOLTÉSZNÉ: SOLTÉSZ Zoltánné: *A magyarországi könyvdásztés a XVI. században*. Bp. 1961, Akadémia Kiadó, 195 p.

BÁNFI, SZILVIA

Le départ de Gál Huszár de Debrecen et le sort ultérieur de son stock d'imprimerie

L'auteur essayait d'éclaircir, à l'aide des méthodes d'examen de la typographie, les problèmes non résolus à propos des variantes du dernier imprimé de Debrecen de Gál Huszár. Contrairement aux opinions antérieures, par son départ de Debrecen, Huszár voulait servir la cause de la Réforme, au lieu d'une activité d'imprimeur, immédiatement par son travail de pasteur.

À l'aide des méthodes typographiques, on a pu constater que, dans le stock de caractères du premier ouvrage de Debrecen imprimé après son départ, le stock original de Hoffhalter et celui de Huszár qu'il a reçu plus tôt de Hoffhalter, se retrouvaient en mélange. Le sort ultérieur de celui-là témoigne du fait que, à partir de la fin de l'année 1563, Hoffhalter ne participait plus à la direction de l'imprimerie. On a réussi à prouver les causes jusqu'ici supposées de son départ à l'aide des changements typographiques aussi. À la base des signes de hypographie analysés, l'auteur a réussi à déterminer les dates les plus vraisemblables de publications de l'imprimerie de Debrecen entre 1562 et 1564.

Joseph Grossing kéziratosszótárai az Egyetemi Könyvtárban

I.

A budapesti Egyetemi Könyvtár kéziratára őriz hét kéziratosszótárt,¹ amelyeknek szerzője Joseph Grossing. E szótárak közül három egy-egy dél-amerikai indián nyelv szavainak latin megfelelőjét tartalmazó szógyűjtemény, másik három szumátrai-, maláj-, ill. jávai-latin szótár, egy pedig régi kémiai és növénytani szakszótár.

Már e néhány kézirat is széles érdeklődési körű szerzőre utal, egyéb kézíratai² és nyomtatásban megjelent munkái³ pedig még inkább megerősítik e benyo-

¹ A kézirat jelzete: H 11. A szótárak címei: — Vocabularium Sumatranum cum dialectis Achinorum, Battajorum, Lampuhnorum, Malajorum et Rejangorum in novem regnis insulae Sumatrae commorantium. In gratiam peregrinantium conscripsit Josephus Grossing. — Vocabularium Brasilianum cum dialectis Topinambuanorum et Americanorum Sylvestrium. In gratiam peregrinantium conscripsit Josephus Grossing. — Vocabularium Peruvianum, vocabula continens, quibus a Brasilianis, Topinambuanis et Chilensibus differunt. In gratiam peregrinantium conscripsit Josephus Grossing. — Vocabularium Mexicanum, continens vocabula, quibus populus nativus ab Hispanis regnum Mexicanum incolentibus differt. In gratiam peregrinantium conscripsit Josephus Grossing. — Vocabularium veterum chymistarum, magorum et herbariorum. In gratiam naturae curiosorum edidit Josephus Grossing. — Dictionarium Malajaicum non solum vocabula, sed etiam vocabulorum usum, ac proprios loquendi modos continens. In usum peregrinantium conscripsit Josephus Grossing. — Vocabularium Javaicum, voces illas exhibens, quibus Javenses communi cum Malajis lingua loquentes differunt, et qua sibi propriis utuntur. In gratiam peregrinantium conscripsit Josephus Grossing.

² Tudomásunk a bécsi Österreichische Nationalbibliothekben található alábbi kéziratokról van: — Abiponische Sprachkunde (Cod. 13.336), Vocabularium calmuco-mungalicum et germanico-calmuco-mungalicum (Cod. 12.912), Georgianisch-deutsches und deutsch-georgianisches Wörterbuch (Cod. 9.670) és Malajisch-deutsches und deutsch-malajisches Wörterbuch (Cod. 9.554). (Fenti adatokat az Österreichische Nationalbibliothek szíves levél-válasza alapján közöljük.)

³ Grossinger József műveinek bibliográfiája SZINNYEI J.: *Magyar írók élete és munkái*. III. köt. Bp. 1894. 1501. h. sk. alapján: Nothwendige Pulslehre für Land- u. Wundärzte. 1778. — Freundliches Nota Bene für den Verfasser der Schmähschrift über die Universität Wien. 1781. — Ratio propositi inducendae in orbem eruditum sanioris philosophiae, edito novo universae naturae systemate manifestis Newtoni erroribus adversante. 1781. — Die pseudopolitische Religionshypothese unseres aufgeklärten Pöbels. 1781. (Ueber das Antwortschreiben des Herrn Fürsten Kaunitz-Rietberg an Se. Kaiserl. Majestät I.) — Mosis Mendelssohn Opera philosophica quae ex germanico in latinum traduxit. 1784. — Ob Kaiser Maximilian der Erste habe Pabst werden wollen? 1784. — Ob die Heurathen der Fürsten die Heurathen ihrer Staaten sind? 1784. — Berlin und Wien in Betreff der Gelehrsamkeit und Aufklärung unpartheysch gegeneinander gehalten. 1784. — Acta coronationis Mathiae II. in regem Hungariae 19. Nov. 1608 peractae, e synchrono A. E. C. H. T. A. manuscripto in lucem edita J. G. H. C. (J. G. Hungarus Comaromiensis). 1784. — Babylon oder das grosse Geheimniss der europäischen Mächte. 1785. — Unwahrscheinlichkeiten. 1785. — Aloisia von Blumenau, eine wahre Jesuitengeschichte. 1785. — Wie soll in einer Monarchie der Adelige, der Bürger und der Bauer zum Vortheile

mást. Különös módon, amennyire megismerhetjük Joseph Grossing műveltségét, politikai-ideológiai felfogását műveiből, állásfoglalását kora legkülönbözőbb aktuális kérdéseiben, annyira elenyészően kevés megbízható adat áll rendelkezésünkre életéről.

Az Ausztriából származó, s a XVIII. század elején Komáromban letelepedett Grossing család⁴ több tagja játszott kora politikai-ideológiai-kulturális életében jelentős szerepet. Közismert Joseph Grossing nagybátyja, Johann Baptist Grossinger irodalmi munkássága,⁵ Joseph öccse, a híres-hírhedt Franz Rudolf pedig a jozefinizmus történetének igen sokat emlegetett alakjai közé tartozik.⁶

des Staats seine zweite Erziehung bekommen ? 1797. — Geschenk für die manbare adelige Jugend. 1797. — Bewährte asiatische, afrikanische u. amerikanische Beiträge zur europäischen Arzneikunde. 1799. — Tabulae chronologicae quibus regum, primatum, palatinorum, iudicum curiae, banorum caeterorumque baronum regni Hungariae successiones chronologicae tali ordine exhibentur, ut regum successio regnique baronatum administratio, uni juxta temporum seriem obtutui inde ab anno Christianiti millesimo, usque ad nostra haec tempora praesentantur, accedit series regiorum Hungarico aulicorum cancellariorum. 1803.

⁴ SZINNYEI J.: *i. m. III. köt.* 1495. h. skk.

⁵ *Oesterreichische National-Encyklopaedie*. Wien, 1835—36. 2. Bd. 427. l. — WURZBACH, C. von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. 5. Bd. Wien, 1859. 375. l. sk. — SZINNYEI J.: *i. m. III. köt.* 1499. h.

⁶ Tekintettel arra, hogy igen gyakran összetéveszti az irodalom (lexikonok, sőt monográfiák is) Joseph és Franz Rudolf Grossing személyét, ill. tevékenységét, szükségesnek tartjuk már itt röviden ismertetni Franz Rudolf életét, különösen életének azon motívumait, amelyek az irodalomban hol vele, hol Joseph-fel kapcsolatban merülnek fel.

Franz Rudolf GROSSING 1752. szeptember 20-án született Komáromban. Jezuita növendék volt, majd a rend feloszlata után Bécsbe költözött. 1777-ben került az udvar szolgálatába: Mária Terézia nevezte ki őt udvari titkárrá („Titularhofsekretär”; ld. GRAGGER, R.: *Preussen, Weimar und die ungarische Königskrone*. Berlin—Leipzig. 1923. 26. l.) Rövid ideig még II. József is szolgálatában tartotta őt, anélkül azonban, hogy munkáit akár a legcsekélyebb mértékben is értékelte volna (l. GRAGGER: *i. m.* 148. l.; a Wiener St.-Arch., Ungarn Pr. B. fac. 5. Grossingakten, fol. 14—17. alapján; őt idézi HABERZETTL, H.: *Die Stellung der Exjesuiten in Politik und Kulturleben Oesterreichs zu Ende des 18. Jahrhunderts*. Wien, 1973. Diss. Univ. Wien, 79. l.). Franz Rudolf Grossing sokoldalú irodalmi munkásságot fejtett ki (műveinek jegyzékét l. többek között: SZINNYEI: *i. m. III. köt.* 1496. h. sk.), politikai-ideológiai szempontból ebben az időszakban az udvar abszolutista törekvéseit támogatta (l. *Ungarisches Staats- und Regimentsrecht*, s. l., 1786. E hírhedt mű szerzősége körüli kérdésről és a mű hatásáról l. többek között GRAGGER: *i. m.* 26. l.; KOSÁRY D.: *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. II. köt.* Bp., 1954. 291—292. l., H. BALÁZS É.: *Berzeviczy Gergely a reformpolitikus 1763—1795*. Bp., 1967. 45. l.). Grossing kapcsolatban volt a bécsi rendőrséggel is: besúgóként állt annak szolgálatában (l. GRAGGER: *i. m.* 35. l.; őt idézi HABERZETTL: *i. m.* 77. sk.). Az irodalomban gyakran nevezik Grossingot szélhámosnak. 1782-ben ért véget működése a bécsi udvarnál: II. József ekkor elbocsátotta. Csalás miatt börtönbe is került, kiszabadulása után száműzték a Monarchia területéről (l. többek között GRAGGER: *i. m.* 26. l.; HABERZETTL: *i. m.* 42. l.; H. BALÁZS: *i. m.* 45 l.; stb.). Németországba került, ahol szintén különböző családokat, szélhámosságokat követett el (igen részletesen ír minderről életrajzírója, WADZECK, F.: *Leben und Schicksale des berühmten Franz Rudolph von Grossing, eigentlich Franz Matthäus Grossinger genannt, nebst der Geschichte und Bekanntmachung der Geheimnisse des Rosenordens*. Berlin, 1789.). Szélhámosságára jellemző, hogy korábbi politikai működésével ellentétben *Staaten Journal*-jában a magyar „(felvidéki) olvasók számára is abszolutizmusellenes, közelebről II. József-ellenes hangvételével” válik vonzóvá. Bizonyos politikai események kapcsán „ünnepl a rendi ellenállást, mely győzelemre viszi a nemzeti szabadságot az uralkodói erőszakkal szemben” (H. BALÁZS: *i. m.* 138). Az irodalomban közölt adatok megegyeznek abban, hogy Grossing végül csalásai miatt ismét börtönbe kerül, eltérnek viszont raboskodása helyét és halála időpontját illetően. WADZECK, a kortárs életrajzíró egy Franz Rudolf Grossing ellen folyamatban levő 1788-as vizsgálatról ír (*i. m.* 17. skk.), míg más forrás szerint „seit 1788 sitzt er gefangen im Bergschloss zu Grätz” (*Das Gelehrte Teutschland, oder Lexicon*

Legkevésbé Joseph Grossing életét ismerjük, s saajátságos módon a személyével foglalkozó irodalom gyakran összetéveszti őt öccsével, ill. néha nagybátyjával is.

Joseph Grossing 1751-ben Komáromban született, s feltehetően 1830-ban Grazban halt meg.⁷ Némely életrajz a családot nemes családként említi,⁸ az irodalomban másutt ezt a tényt éppen cáfolják.⁹

Joseph és Franz Rudolf édesapja Komáromban volt „városi tanácsos és mészárosmester”, s gyermekei is ott kezdtek iskolába járni.¹⁰ Az apa mindkét fiát elég korán jezsuita kollégiumba adta, Joseph még nem volt 16 éves. A rendbe 1766-ban lépett be, novicius éveit Bécsben kezdte.¹¹ További tanulmányait a győri (1768—69), a nagyszombati (1769—70 és 1770—71) jezsuita kollégiumokban végezte, majd két évet töltött magisteriummal Kőszegen (1771—72), ill. Egerben (1772—73).

A Jézus-társaság feloszlatása után Joseph Grossing élettörténetét meglehetősen pontatlanul ismerjük. Szinnyei már csak annyit tud róla, hogy 1773 után világi pap lett, s hogy Bécsbe költözött.¹² A bécsi tartózkodás kétségtelen, arra vonatkozólag minden forrás megegyezik. De arra, hogy ott hol és hogyan

*der jetzt lebenden Schriftsteller. Anfangen von G. Ch. Hamberger, fortgesetzt von J. G. MEUSEL. II. Bd. Lemgo, 1796. 683. l.). WURZBACH szerint (i. m. 5. Bd. 1859. 375. l.) „Später lebte er zu Graz, wo er am 12. October 1830 im hohen Alter startb”. Ez az adat az összes közül a legkevésbé valószínű, minthogy e nap minden más forrás egybehangzó tanúsága szerint nem Franz Rudolf, hanem Joseph Grossing halálának napja. Ugyanezen téves adatot közli a Pallas, ill. a Révai lexikon is. A legmegbízhatóbbnak Szinnyei adatát tartjuk: Franz Rudolf Grossing Kufsteinben, ahol 1789. októberében örökös várfogságra ítélték, halt meg (l. i. m. III. köt. 1894. h.). E dátum így megegyezik Wadzeck életrajzával, s kb. Grossing művei megjelenésének kronológiájával is. Gragger F. GRÄFFERRE (*Wiener Dosenstücke*, Wien, 1846. l. 36.) hivatkozva írja: „... Grossing (kam) ... am 1. November 1788 in Eisen geschlagen nach Wien. Schliesslich widerfuhr ihm noch die Ehre, das Schicksal edler politischer Märtyrer teilen zu dürfen, indem man ihn nach Kufstein schickte. Noch in den zwanziger Jahren des 19. Jahrhunderts hat er sich schriftstellerisch betätigt. 1830 starb er” (i. m. 29.). Műveinek bibliográfiája azonban e közlést nem igazolja. (Utolsó műve 1788-ban jelent meg, később megjelent művei pedig már korábbi munkák újabb kiadásai v. fordításai. L.: SZINNYEI: i. m. III. Bd. 1496. h. skk.). Érdekes, hogy ugyanakkor Gragger (i. m. 81.) — helyesen — Joseph Grossingről is úgy tudja, hogy 1830-ban halt meg: „... kam ... nach Graz, wo er 1830 im Alter von 80 Jahren starb”. Szükségesnek tartjuk még megemlíteni, hogy a Franz Rudolf Grossingről szóló irodalomban többször találkozunk idegen nyelv ismeretének méltatásával (l. SZINNYEI: i. m. III. köt. 1493. h.); valószínűleg nagy nyelvtudása is elősegítette, hogy több szerző neki tulajdonította bátyja, Joseph Grossing soknyelvű szótárait (l. pl. WURZBACH: i. m. 5. Bd. 376.: Gräffert idézi; Pallas, Révai lexikonok. Tevékenységéről legújabbban KOSÁRY D. ír: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp., 1980. 595—7. l. és passim.*

⁷ L.: többek között *Oesterreichische National-Encyklopaedie* 2. Bd. Wien, 1835—36. 427.; SZINNYEI: i. m. III. köt. 1501. h.; GRAGGER: i. m. 81.; Grossinger születési évéről: *Scholastici ab anno Domini 1730*, Pannonhalma; Wurzbach semmit sem tud Joseph Grossing életéről: „*Ueber die Lebensschicksale des zweiten (Bruders)*, Joseph ist nichts bekannt” (5. Bd., 375.), az elhalálozási helyet és dátumot Franz Rudolfénak tekinti (l. 6. jz.) hasonlóképpen a Pallas és Révai lexikonok a születési és elhalálozási dátumokat Grossinger Ferenc Rudolfnak tulajdonítják. Téves Hamberger-Meusel adatai is: Joseph Grossing „... geb. zu Comorn in Ungarn 174. ...”

⁸ L.: *Oesterreichische National-Encyklopaedie*, II. Bd. 427. Franz Rudolfról: HAMBERGER—MEUSEL: *Das Gelehrte Teutschland* Lemgo, 1796. II. Bd. 681.

⁹ L. WADZECK: i. m. 154. skk.

¹⁰ SZINNYEI: i. m. III. köt. 1495. h.

¹¹ L. *Scholastici ab anno Domini 1730*. Erről, s a jezsuiták között eltöltött további éveiről l.: *Catalogus personarum et officiorum Provinciae Austriae Societatis Jesu pro anno...*

¹² L. SZINNYEI: i. m. III. köt. 1501. h.

élt, mivel foglalkozott, már nem ilyen könnyű egyértelmű választ adni. Egyetlen életrajzi lexikon¹³ hozza őt kapcsolatba a bécsi egyetemmel: eszerint ott doktorált volna, mégpedig — mai fogalmaink szerint — orvostudományból. Nyomtatásban megjelent műveinek ismeretében ez az adat igen meglepőnek tűnik, s noha egyéb életrajzok sem tesznek doktorátusáról említést, annak esetleges lehetősége mellett szól két ilyen témájú műve: *Nothwendige Pulslehre für Land- und Wundärzte*, Wien—Leipzig, 1778 és *Bewährte asiatische, afrikanische und amerikanische Beiträge zur europäischen Arzneikunde*, Wien, 1799. S mindenképpen természettudományos érdeklődés és műveltség ösztönözhette a budapesti Egyetemi Könyvtárban található kéziratos szótárának, a „Vocabularium veterum chymistarum, magorum et herbariorum” összeállításához.

A Franz Rudolf Grossingról szóló életrajzban Wadzeck közöl néhány adatot Joseph Grossing bécsi tartózkodásáról is. Tudomása szerint 1789 körül Joseph Grossing a bécsi rendőrség alkalmazottja,¹⁴ míg apja úgy tudja, hogy a bécsi Kriegskanzleynél dolgozik.¹⁵

Valójában II. József uralkodása idején Joseph Grossing már az udvar szolgálatában állt¹⁶ s később különleges szolgálatait ajánlotta fel II. Lipótnak is.¹⁷

Politikai-ideológiai tevékenységének lényegét a császár abszolút hatalmát szolgáló ideológiai rendszer összefoglalására tett kísérletei alkották.

1790-ben jelent meg a nagy feltűnést keltett mű: *Irrthümer in den Begriffen der meisten Ungarn von der Staatsverfassung ihres Vaterlandes und von den Rechten ihrer Könige*.¹⁸ Grossing névtelenül kiadott, aulikus írására a nemesség részéről az egyetlen jelentős válasz Batthyány Alajos tollából született: *Tausend und ein Irrthum des Verfassers der ungarischen Irrthümer*.¹⁹ A felvilágosult abszolutizmus vezéreszméit egy II. Lipóthoz intézett beadványban fejtette ki Grossing, a császárt a megváltozott politikai-eszmei körülményeknek megfelelő magyar alkotmányreformra is biztatva. Arra, hogy az uralkodónak különleges szolgálatakat tegyen, azért tartotta magát alkalmasnak, mert ilyenhez a magyar törvényeknek, szokásoknak, hagyományoknak, s a nemesség gondolkodásmódjának, valamint a különböző osztályok és rétegek egymáshoz való viszonyának olyan fokú ismeretét tartotta szükségesnek, amellyel ő rendelkezett.²⁰

Öccséhez hasonlóan Joseph Grossing is kapcsolatban állt a bécsi rendőrséggel, ahova bizonyos információkat juttatott el.²¹ Bécsi magyar körökben kémkedett már az I. Ferenc előtti időkben is,²² titkos tudósításokban számolt be a magyar jakobinusok életéről. Még Pesten és Budán történt eseményekről is tudósíthatott informátorai révén, akárcsak horvátországi tudósítója segítségével az ott történekekről.²³

¹³ L. HAMBERGER—MEUSEL: *Das Gelehrte Teutschland* 2. Bd. 683. l.: „D. der A[rznei] G[elehrsamkeit] zu Wien”.

¹⁴ L. WADZECK: *í. m.* 15.

¹⁵ L. *uo.* 29.

¹⁶ Vö. HABERZETTL: *í. m.* 59.: „Grossinger stand . . . als Publizist im Dienst des Hofes . . .”. Tevékenységéről újabban említést tesz KOSÁRY D.: *í. m.* 528.

¹⁷ L. GRAGGER: *í. m.* 82.; HABERZETTL: *í. m.* 79.

¹⁸ A művet sokan Joseph von Izdenczynek tulajdonították; GRAGGER (*í. m.* 82.) bizonyítja be, hogy a szerző Joseph Grossing.

¹⁹ Vö. GRAGGER: *í. m.* 83.

²⁰ Mindezt l. még részletesebben: GRAGGER: *í. m.* 81—82. Őt idézi HABERZETTL: *í. m.* 79.

²¹ L. HABERZETTL: *í. m.* 78.

²² L. GRAGGER: *í. m.* 82.; HABERZETTL: *í. m.* 80. l.

²³ L. GRAGGER: *í. m.* 83.

Joseph Grossing tevékenységét kb. a századfordulóig ismerjük, s ez érdekes módon majdnem egybeesik utolsó kinyomtatott művének megjelenési idejével. Nyilvánvalóan téves néhány életrajzi lexikon azon adata, mely szerint Joseph Grossingot még II. József elbocsátotta volna mint „megbízhatatlan embert”,²⁴ az azonban kétségtelen, hogy Ferenc császár uralkodása idején megvált Bécestől, s később Grazban élt 1830-ban bekövetkezett haláláig.

Több életrajz tesz említést magas fokú idegen nyelvi műveltségéről: hét nyelvet tanult meg, köztük a törököt és a hébert is.²⁵ Ugyanezen források tudnak arról is, hogy egy többnyelvű szótáron is dolgozott, amelyre hiába keresett kiadót; Gräffer sajnálattal említi meg azt is, hogy Joseph Grossing hátrahagyott munkáit sem méltatják figyelemre.²⁶

Joseph Grossing kéziratban hátrahagyott szótárai valóban figyelemre méltóan sokirányú érdeklődésről adnak számot, hiszen Dél-Amerikától Kelet-Ázsiáig számos nyelvet foglalnak magukban. A dél-amerikai nyelvek közül a Braziliában [tupi], a Peruban [kecsua] és a Mexikóban beszélt indián nyelvek szótárait készítette el, valamint írt egy abiponi nyelvkönyvet; az ázsiai nyelvek közül sumátrai, jávai, maláj szótárt szerkesztett, ez utóbbit maláj—latin, maláj—német és német—maláj változatban is elkészítette, összeállított egy grúz—német és egy német—grúz, valamint egy kalmük szótárt.

II.

Az a nyelvi sokféleség, amelyet Grossing szótáraiban megtalálunk, már önmagában is igen komoly és hosszadalmas munkát feltételez. A kéziratok keletkezési idejét nem ismerjük, datálva nincsenek. Valószínűnek tartjuk azonban, hogy ilyen hatalmas munka elkészítésére Grossing csak akkor lehetett képes, amikor Bécsset elhagyta, azaz nyugdíjba vonulása után. Annál is valószínűbb ez, mert ha a szótárak korábban készültek volna, a szerző udvari szolgálata idején bizonyára talál lehetőséget azok megjelentetésére, de legalábbis több tudomása lett volna kortársainak és életrajzíróinak erről a tevékenységről.²⁷ S végül, e feltételezésünk mellett szól az a feltűnő ellentét is, amely műveinek kronológiájában látható. 1778-tól, 1803-ig meglehetősen sok művet publikált, kb. 17-et (néhányik mű ugyanis anonim jellegű, s Grossing szerzősége kétséges), ezzel szemben élete utolsó, csaknem 30 évében egyetlen műve sem jelent meg. Valószínűleg ezt az időszakot kell a szótárak hozzátvetőleges keletkezési idejének tekintetni.

²⁴ Vö.: *Oesterreichische National-Encyklopaedie*. 2. Bd. 427. Pallas és Révai lexikonai a fenti forrásban Joseph Grossingról olvasható adatokat tévesen Franz Rudolfnak tulajdonítják, míg a bibliográfiában (a *Tabulae chronologicae* kivételével) valóban Franz Rudolf műveit említik meg.

²⁵ Vö.: *Oesterreichische National-Encyklopaedie*. 2. Bd. 427. Pallas, Révai, uo. utóbbiak természetesen tévesen ezt szintén Franz Rudolfról.

²⁶ Vö.: WURZBACH: *i. m.* 5. Bd. 376. Tévesen Wurzbach is Franz Rudolfra vonatkoztatja ezen adatokat. Vö. 6. jz.

²⁷ Hogy Joseph Grossing szótáraitól sem kortársai, sem az utókor nem szerzett tudomást, szembevetően bizonyítja az a tény, hogy Haberzettl idézett munkájában sem említi meg azokat. Haberzettl ugyanis igen alapos, az exjezsuiták politikai és kulturális tevékenységének minden területét tárgyaló művében külső fejezetben foglalkozik azok filológiai munkásságával is, ahol pl. a visszatért misszionárius, Joseph Bigniel abiponi nyelvkönyvét megemlíti (*i. m.* 200.).

A szótárak nyelvi sokfélesége még két, egymással összefüggő kérdést vet fel. Elsősorban azt, hogy Grossing hogyan volt képes ennyiféle, és egymástól ennyire távol eső nyelvek szótárainak elkészítésére, másrészt azt, hogy mi ösztönözhetette őt ezeknek a munkáknak a megírására. Mindkét kérdés megválaszolásához némi támpontot adnak maguk a kéziratok is.

A szótárak elkészítésének célját illetően egy mindegyik címlapon szereplő megjegyzésből kell kiindulnunk: „In gratiam (ill. In usum) peregrinantium conscripsit Josephus Grossing.”²⁸ Volt-e még tényleges hasznuk ilyenfajta újabb szótáraknak a XIX. század elején a misszionáriusok számára? Bár 1773-ban XIV. Kelemen pápa rendeletével feloszlatta a Jezsuita rendet, s 1776-ban a jezsuitákat Dél-Amerikából is kiűzték, ezzel a katolikus hittérítés nem szűnt meg. Más rendekhez tartozó misszionáriusok világszerte folytatták hittérítő tevékenységüket, hiszen pl. Mexikóban egyébként is ferencesek, domnikánusok és Ágoston-rendiek működtek. Többfelé találhatunk protestáns missziókat is. A Jezsuita rend visszaállítása után a Jézus Társaság tagjai is ismét visszatértek a missziókba. A misszionáriusok működésének színtere volt Amerikán kívül Ázsia és Afrika is, s tevékenységük még ezekben a viszonylag késői időkben is mindenütt több nehézségbe ütközött.

Témánk szempontjából csupán a nyelvi nehézségekre szeretnénk röviden utalni. Már a legelső hittérítők felismerték, hogy eredményes működésüknek alapfeltétele a bennszülöttek nyelvének megtanulása. Kezdetben ugyanis jeleket értették meg magukat, s így a menny és a pokol kivételével szinte semmit sem tudtak elmagyarázni. Az indiánok nyelvének megtanulása pedig nem volt könnyű, egyrészt e nyelvek tényleges nehézségei miatt, másrészt sokféleségük, dialektális gazdagságuk miatt. Ezért, ahol lehetséges volt, a legelterjedtebb indián nyelv elsajátítását, ill. lehetőleg minden bennszülöttel annak elsajátíttatását tartották a legcélszerűbbnek (ilyen volt pl. Mexikóban a nahuatl, ill. Peruban a kecsua), kivételes esetekben, ott, ahol nem volt ilyen „idioma general”, a spanyolt sikerült a hittérítés nyelvévé tenni (Venezuela egyes területein). II. Fülöp mellett, hogy kívánatosnak tartotta a „lengua general de los indios” ismeretét, különös fontosságot tulajdonított annak, hogy a spanyolt az indiánoknak is megtanítsák. A hódítók ellentmondásos politikájára jellemző, hogy ugyanakkor félték is a spanyol megtanításától: „La connaissance du castillan eût été le premier pas vers une émancipation qui leur paraissait dangereuse,”²⁹ s az indiánokat alkalmatlannak is tartották a spanyol elsajátítására. Mindezekből természetesen következik, hogy a nyelvi nehézségek csökkentésére igyekeztek minél több szótárat, grammatikát, nyelvkönyvet készíteni, valamint fordításokat bibliai szövegekből indián nyelvekre. Különböző okok miatt azonban e munkák jelentős része nem került kinyomtatásra, csak kézirat-

²⁸ E megjegyzés Grossingnak csak a budapesti Egyetemi Könyvtárban levő kéziratain olvasható, a bécsi Nationalbibliothek-beliéek közül az abiponi és a maláj—német, ill. német—maláj kéziratokon nem (ezeknek mikrofilmmásolata ugyanis szintén birtokában van ez Egyetemi Könyvtárnak), a többi kézirat címlapjának pontos szövegét nem ismerjük.

²⁹ L. RICARD, R.: *La „conquête spirituelle” du Mexique. Essai sur l’apostolat et les méthodes missionnaires des Ordres Mendiants en Nouvelle-Espagne de 1523—24 à 1572*. Paris, 1933. 70. A missziók nyelvi problémáit összefoglaló fenti és további adatok ugyanebből a műből idézve, l. 62. skk. Szintén Ricard munkáját használja fel Ch. MINGUET *Alexandre de Humboldt, historien et géographe de l’Amérique Espagnole (1799—1804)* c. művében is e téma tárgyalásához (l. 305. skk.; Diss. Univ. Paris, Paris, 1969), természetesen Humboldt művének s más modern szerzők adatainak felhasználása mellett.

ban maradt fenn, vagy el is pusztult.³⁰ Így érthető Humboldt megjegyzése, hogy ti. a művében³¹ közölt, indián nyelvekre vonatkozó mintegy 30 bibliográfiai adat abban a korban kivételesen sok, hiszen a legnagyobb könyvtárakban mindössze néhány spanyol–amerikai bennszülött nyelv nyelvtanja található.

Humboldt 1799-től 1804-ig tartó hatalmas délamerikai útján saját maga is megismerte a misszionáriusok nyelvi problémáit. Művében³² leírja, hogy pl. az indiánok az *invierno* 'tél' és az *infierno* 'pokol' szavak hasonlósága miatt nem tudják a poklot eső nélkül elképzelni, náluk ugyanis a tél az esős évszak.

Nem tudjuk, hogy Joseph Grossing, Humboldt kortársa, szótárai elkészítését megelőzően ismerte-e Humboldt munkáját,³³ az azonban mindenképpen valószínű, hogy a problémát magát, a hittérítők nyelvi problémáit ismerte,³⁴ s szótárai megírásával valóban a misszionáriusok segítségére akart lenni.

Joseph Grossing kéziratok keletkezésének vizsgálatakor fel kell vetnünk azt a kérdést, hogy e szótárakban a szerző vajon saját kutatásait, a helyszínen végzett gyűjtéseit adta-e közre. Képes lehetett-e az adott körülmények között arra, hogy elkészítse az egymástól mind földrajzilag, mind etnikailag annyira távol eső népek nyelvének szótárait? Ilyen gyűjtési munka elvégzése ugyanis minden egyes esetben speciális felkészültséget igényel.

Az, hogy nem helyszínen végzett gyűjtésekkel van dolgunk, a missziók történetére vonatkozó szakirodalom adataiból is már valószínűnek látszik. Erre mutatnak ugyanis a missziók és missziósok, elsősorban jezsuita missziós tevékenység történetét feldolgozó, nyomtatásban megjelent azon legfontosabb kézikönyvek, monográfiák, amelyek a teljesség igényével gyűjtik össze a missziók történetét, vagy legalábbis tagjainak névsorát. Ugyancsak ezt mutatják a dél-amerikai utazók történetéről szóló munkák is: ezekben ugyanis Joseph Grossing dél-amerikai-útvjáról, ill. tevékenységéről egyetlen adat sem található.³⁵

³⁰ L. RICARD: *i. m.* 65. Ugyanitt leírja, hogy csak Mexikóban 1524–1572-ig legalább 109 ilyen mű keletkezett. Igen jelentős pusztulását okozta ezen műveknek, hogy 1577-ben a Szent Hivatal és II. Fülöp betiltotta az indiánok szokásairól szóló műveket, valamint a bibliai szövegek lefordítását indián nyelvekre (l. *i. m.* 77.).

³¹ L. HUMBOLDT, A. von: *Relation historique*, Paris, 1814. 3. tome. 3. livre. 374. 7. jz. Hivatkozik rá MINGUET: *i. m.* 307.

³² L. HUMBOLDT: *i. m.* 3. tom e. 3. livre. 198. sk. Idézi MINGUET: *i. m.* 305.

³³ HUMBOLDT, A. von—BONPLAND, Ai.: *Voyage aux régions équinoxiales du Nouveau Continent fait en 1799, 1800, 1801, 1802, 1803 et 1804*. Paris, 1814—1825.

³⁴ Figyelembe vehetjük azt a körülményt is, hogy Grossing átélte a jezsuita hittérítők kiutasítását Dél-Amerikából, s ekkor a hazatért missziósoktól hallhatott e kérdésről; de az sem lehetetlen, hogy jezsuita-növendékként ismerte vagy hallott az 1768-ban hazatért és hazatérése után Komáromban plébánossá lett Zakarjás Jánosról, akitől szintén értesülhetett e problémáról. S természetesen egész sor útleírásban találkozhatott még e kérdéssel.

³⁵ L. többek között: HUONBERT, A., S. J.: *Deutsche Jesuitenmissionäre des 17. und 18. Jahrhunderts*. Freiburg im Briesgau, 1899. — DUHR, B., S. J.: *Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge. 4. Bd.* Im 18. Jahrhundert. München—Regensburg, 1928. — HUONBERT, A., S. J.: *Der einheimische Klerus in den Heidenländern*. | Missions-Bibliothek. | Freiburg im Briesgau, 1909. — ARENS, B., S. J.: *Handbuch der katholischen Missionen*. 2°. | Missions-Bibliothek. | Freiburg im Briesgau, 1925. — ACS T.: *Magyarok idegenben*. Bp., 1946. — ACS T.: *Akik elvándoroltak*. Bp., 1940. — SOMMERVOGEL, Ch., S. J.: *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*. 3. tome. Bruxelles—Paris, 1892. — VARGAS UGARTE, R.: *Jesuitas peruanos desterrados a Italia*. Lima, 1934. — SIERRA, V.: *Los jesuitas germanos en la conquista espiritual de Hispano-América*. Buenos Aires, 1944. — HUONBERT, A., S. J.: *Der hl. Ignatius von Loyola und der Missionsberuf der Gesellschaft Jesu*. Versión castellana. Burgos, 1931. — ASPURZ, L. de: *La aportación extranjera a las misiones*

A nyomtatásban megjelent szakirodalmi munkákon kívül a témához kapcsolódó legfontosabb kéziratok dokumentumokban sem lelhető fel sehol sem Grossing neve. A Dél-Amerikába irányuló (jezsuita) missziós tevékenység egyik legfontosabb európai központja Madrid volt, ahol a témára vonatkozó leg gazdagabb levéltári és egyéb dokumentumgyűjtemények jelenleg is találhatóak, de ezekben sem lehet Joseph Grossing nyomára bukkanni.³⁶ Hasonló a helyzet a budapesti Egyetemi Könyvtárban levő néhány Dél-Amerikát járt missziós kéziratával³⁷ is, amely kéziratok gyűjteményekben szintén nem fordul elő Grossing neve.

Mindezek alapján az a következtetés vonható le, hogy Joseph Grossing nem saját gyűjtése alapján állította össze a szótárait, hanem egyéb források felhasználásával.

Tovább erősíti e felfogásunkat a szótárak szókincsének vizsgálata. Azokból ugyanis — ha helyszíni gyűjtés eredményeképpen jöttek volna létre — aligha hiányozhatnának a mindennapi életre, élettevékenységekre vonatkozó alapvető szókincs szavai. Ezek azonban Grossing valamennyi szótárában csak esetlegesen fordulnak elő; helyettük megtaláljuk viszont a legkülönbözőbb földrajzi, növénytani, állattani, néprajzi, társadalmi stb. körülményekre vonatkozó szavak meglehetősen nagy gazdagságát. Az útirajzok tárgyi világa tárul tehát fel a szótárakból. Mindezek arra mutatnak, hogy Grossing elsősorban útleírásokat dolgozott fel szótáraiban. Vajon melyek ezek az útleírások, vagy egyéb munkák, amelyeket Grossing szótárai megírásához felhasznált?

A XVI. század elejétől Grossing saját koráig, a XVIII—XIX. század fordulójáig számos olyan útleírás, ill. nyelvészeti munka (szótár) jelent meg, amelyeket igen eredményesen hasznosíthatott kéziratái összeállításához. Grossing azonban kézírataiban a felhasznált forrásokat nem jelöli meg, azokra — művei alapján — csupán néhány utalásból lehet következtetni. Ezek az utalások részben az útirajzok íróinak nemzetiségére vonatkoznak („Galli, Hispani,

españolas del Patronato Regio. Madrid, 1946. — PASTELLS, P.: Historia de la Compañía de Jesús en la Provincia del Paraguay | Arg., Parag., Urug., Peru, Bolivia y Brasil | según los documentos originales del Archivo General de Indias. Madrid, 1949. — LECLERC, Ch.: Bibliotheca Americana. Paris, 1878. — URIARTE, J. E. de: Catálogo razonado de obras anónimas y seudónimas de autores de la Compañía de Jesús. 5 vol. Madrid, 1904—16. — STREIT, R.: Bibliotheca Missionum. 3. Bd. Amerikanische Missionslit. 1700—1909. Aaden, 1927. — FÜLÖP—MILLER, R.: Macht und Geheimnis der Jesuiten. Berlin, 1929. VAJDA L.: Nagy magyar utazók (XIX. század). Bp., 1951. — BOGLÁR L.: The ethnographic legacy of eighteenth century Hungarian travellers in South America. (Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae. 4. t. 1—4. fasc.) Bp., 1955. pp. 313—359. Itt fejezem ki egyben hálás köszönetemet Boglár Lajosnak, akitől az indián nyelvek meghatározásához igen nagy segítséget kaptam.

³⁶ A Biblioteca Nacional kéziratok anyagára vonatkozólag l.: PAZ, J.: *Catálogo de manuscritos de América, existentes en la Biblioteca Nacional*. Madrid, 1933. — A Real Academia de la Historia jezsuita gyűjteményére vonatkozólag l.: *Papeles de Jesuitas. (Catálogo en manuscrito) I—III. t.*, valamint: Rodríguez-Moñino, A.: *Catálogo de los documentos de América existentes en la colección de jesuitas en la Academia de la Historia*. Madrid, 1935. Az Archivo Histórico Nacional anyagára vonatkozólag l.: *Documentos de Indias, siglos XV—XIX: catálogo de la serie existente en la Sección de Diversos*. Por C. PESCADOR DEL HOYO. Madrid, 1954. — González Palencia, A.: *Extracto de catálogo de los documentos del Consejo de Indias, conservados en la Sección de Consejos del Archivo Histórico Nacional*. Madrid, 1920. — A sevillai Archivo General de Indias anyagára vonatkozólag l.: *Catálogo de pasajeros a Indias durante los siglos XVI, XVII y XVIII*. Sevilla, 1930.

³⁷ A budapesti Egyetemi Könyvtár kézirtárában találhatóak többek között Fáy Dávid és Zakarjás János levelei, ÉDER X. Ferenc: *Descriptio provinciae Moxitarum in regno Peruano* c. művének kézírata stb.

Portugalli, Germani etc. scribunt . . .”), részben pedig — néhol — egy-egy felhasznált mű szerzőjének a nevét jelölik meg. Ezek az utalások — mint látni fogjuk — az indiai szavak latin nyelvű magyarázataiban fordulnak elő.

A források megállapításához a legtöbb támpontot a *Vocabularium Brasilianum cum dialectis Topinambuanorum et Americanorum sylvestrium* című szótárban találjuk. Általánosságban francia, portugál, spanyol és német szerzők munkáinak felhasználására utal:

Ahovay. Arbor intolerabilem spargens foetorem, dum secatur aut serratur. . . Galli scribunt Auai in suis itinerariis.³⁸

Aiua. Est piscis magnus instar *poissons orbiculaires* Gallorum. . . Dicitur etiam *Iahuakatto*.

Panapana. Piscis, . . . animali *Zigone* simillimus, in Gallia *Cagnole* dictus.

Tuir. Species Psittacorum, a Gallicis navigatoribus *Moissons* dictorum.

Amakürüb. Est piscis illi similis, quem Portugalli *Bugallo* nominant, . . .

Kolibri. Est avis, quae in Brasilia ita canit, velut philomena nostra. Verum ejus nomen Brasilianum est *Güomanbüch*. Portugalli in suis itinerariis scribunt *Güaiminibique*. In insulis Gallicis dicitur *Rene*. . .

Tatu. Animal, Hispanis *Armadilla*, Portugallis *Encubertado* dictum.

Boicvinga. Est serpens ille toto orbe a veneno et crudelitate celeberrimus, Germanis *Klapperschlange* dictus.

Sarrakou. Ortygometra, Germanis Wachtel König, Rex coturnicum.

Grossing ezen szótárában név szerint is megemlíti öt szerzőt, akiknek a munkájára hivatkozik, ezek: Léry, Thevet, J. de Laet, Marsden és Megiser.

Léry neve a *Vocabularium Brasilianum*ban az alábbi helyeken fordul elő:

Iakuonassen, *Iakupen*, et *Iakutin*. Sunt tres Phasianorum species. Léry in suo itinerario asserit nihil in orbe dari his delicatius, esuque sapidius. . .

Leripes. Ostrea (Brasilianis). Topinambuanii dicunt *Leri*. Meretur hic notari, quod celeberrimo viro Lery per Brasiliam peregrinanti accidit. Interrogatus ab ipsis interpretis ejus, quomodo nominaretur ipsius herus, sciens Brasilianos ostreis delectari respondit: *Lery-ussu*. Volebat ille Magnum Lery significare, verum Brasilianorum Capitaneus *Magnam Ostream* intelligens exclamavit: *Irende repiak! aut irende repiak aut! Che raire the! Uerete Kevoji Lery-ussu, Ymeen! Videte! advenit! videte saltem, ecce advenit ille, qui nostri recordatus est, dilectus filius, Magna Ostrea! Ah!*

Tapirussu. Est primum et potissimum Brasiliae animal, magnitudine et forma *Vaccaea* fere simillimum. De quo Lery et Thevet legi merentur.

Tonu. Est cinerei coloris lacerta, . . . praebet caro ejus unum de iis cibis, quos Lery in suo itinerario in America bonos dicit et sapidos.

Ki tehát a brazil–indian szavak latin magyarázataiban a fenti formákban említett Lery? Grossing — mint az alábbiakban kimutatjuk — Jean de Léry,³⁹ burgundiai származású utazóra hivatkozik, akit 1556-ban a genfi református egyház hittérítőként küldött Braziliába. Ezen útján szerzett tapasztalatait írta meg „*Histoire d'un voyage, fait en la terre du Brésil autrement dit Amérique . . . , ensemble la description de plusieurs animaux, arbres, herbes et autres choses singulières et du tout inconnues par de ça, le tout recuilli sur les lieux (La Rochelle, 1578)*”. Léry e művének több francia nyelvű és más nyelvekre

³⁸ A Grossing-szótárakból vett idézetek pontos helyét nem jelöljük lapszámokkal, mert a szótárak eredetileg nincsenek lapszámmal ellátva, s a betűrendes elrendezés következtében minden könnyen visszakereshető.

³⁹ L.: *Nouvelle biographie générale depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours*. Publ. sous la direction de HOEFER. 30. tome. Paris, 1859. 900. h.

lefordított kiadása jelent meg rövidesen.⁴⁰ Mint alább bizonyítani fogjuk, Lérynek ez az a műve, amely Grossing tupi szótára egyik forrásának tekinthető, bár ezt kéziratában Grossing pontosan nem nevezi meg. A kiadások közül feltehetően német nyelvtűt használt, miként arra a kézirat helyesírási megoldásai következtetni engednek. Mindenesetre bizonyíthatóan nem a latin fordítást vette alapul: ennek ugyanis helyesírási jellemzői eltérnek Grossing munkájától. Ugyancsak nem szó szerint egyezik meg Grossing latinjával — mint alábbi anyagunk bizonyítja — a Léry könyvének végén található, s Grossing által csaknem teljes egészében átvett tupi párbeszéd-gyűjtemény latin fordítása. Grossing egyébként Léry szövegét az alábbi példák esetében is felhasználja, anélkül azonban, hogy ezekben Léryre mint forrásra hivatkozna:

Léry (286): *Epé noéré, coih-péroupichah-maé ? — Vester autem princeps bona ne habet ?⁴¹*

Gr. Epe nokre coih perupicha mae ? — Habetne vester princeps multa bona ?

Léry (286): *Moboi-pe-perouhichah hatou ? — Quot habetis dominos ?*

Gr. Mobui pe rerupicha gatou ? — Quot habetis dominos ?

Léry (286): *Moroéré-chih-gue. — Non plures habemus.*

Gr. Moroere chih gue. Modus loquendi: Non habemus plus.

Léry (287): *Seta-gatou. — Plures quam possim dicere.*

Gr. Seta gatou. — Plures, quam numerari possint.

Léry (287): *Niresce nouih-ichopene ? — Nunquid mihi recensebis ?*

Gr. Nirosee nuuh icho perte ? — Non vis tu mihi illa nominare ?

Léry (287): *Yporrenc pe-peretani ? — Locus vestrae originis est-ne pulcher ?*

Gr. Iporrenc pe paratani ? — Estne locus, unde tu es, pulcher ?

Léry (287): *Vate-gatou-pé ? — Suntne multum excelsae ?*

Gr. Vate gatou pe ? — Suntne valde alta ?

Léry (287): *Mahmo. — Multum. Id vero vocabulum admirantis est.*

Gr. Mahmo. — Multus, a, um.

Léry (292): *Aico. — sum.*

Gr. Aiko — ego sum

Ereico. — es

Ereiko — tu es

Oico — est

Oiko — ille est

Oroico — sumus

Oroiko — nos sumus

Peico — estis

Peiko — vos estis

Auraé oico — sunt

Auraheoiko — illi sunt.

A Léry útleírásából vett idézetek fenti összehasonlítása Grossing kéziratáéval már önmagában is bizonyítja, hogy Grossing Léry művét felhasználta. Sőt, valamennyi közül ezt kell a brazil—indian szótár legfontosabb forrásának tekinteni. Ugyanazoknak a témaköröknek a szavait foglalja magában, amelyeket Léry útleírásában feldolgoz, s igen ritkán fordul elő, hogy az útleírásban található szavak, kifejezések, fogalmak ne kerültek volna be Grossing szótárába is. Az alábbi — esetlegesen kiemelt — összehasonlító példákban Léryre történő közvetlen hivatkozás ugyancsak nem fordul elő, az indian szavak magyarázatainak alábbiakban való megegyezése azonban itt is igazolja, hogy Grossing forrása Léry műve volt:

⁴⁰ A mű francia nyelvű kiadásai: Genf, 1578; 1580; 1594; 1599; 1600; 1611; latin fordítás: Genf, 1586; 1594; Frankfurt a. M., 1592; 1605; 1630; német fordítás: Frankfurt a. M., 1593; holland fordítás: Leiden, 1706; 1707; 1727; angol fordítás: 1625.

⁴¹ Az idézeteket LÉRY: *Historia navigationis in Brasiliam quae et America dicitur.* (Genevae), 1586. kiadásából vettük, a locuosokat e kiadás lapszámaival jelöljük. Grossing nevét az idézetekben „Gr.” betűkkel jelöljük.

- Léry (86): *Araroye* ... pennarum fasciculus ... , hunc tergo imponunt.
Gr. *Araroya*. Pennarum diversarum copia, quam circa lumbos instar corbis gestant.
- Léry (89): *Vignol*; cochlea minuta.
Gr. *Vignol*. Limax, cochlea terrestris.
- Léry (92): (foeminae), quas illi *quoniam*, et quibusdam in locis ex quo commercium cum Lusitanis habent, *macia* nominant, ...
Gr. *Quoniam*. Sic nominantur in genere tam mulieres, quam puellae. A quo Portugallai ad Brasiliam pervenerunt, *Macia* dicuntur.
Macia. Vide sub *Quoniam*.
- Léry (109): *Moussacat*. Pater familias.
Gr. *Moussakat*. Pater familias, qui peregrinantes hospitaliter suscipit.
- Léry (113): *Boucanare*. — Coquere.
Gr. *Bukanar*. Coquere.
- Léry (113): *Boucan*. — Crates lignea.
Gr. *Bukan*. Dicitur illa cratium species, e ligno facta, super qua caro de *tapirussu* siccatur.
- Léry (115): *Agouti* ... fera rusa, nefrendis triginta altitudine, pede bifido, brevissima cauda, rostro et auriculis fere leporinis, palato gratissima. Sunt aliae duorum aut trium generum, quas *Tapiti*s appellant, ... similes leporibus ...
Gr. *Agouti*. Animal, nefrendi quatuor circiter hebdomadarum simile, cujus caro esu gratissima est. Est etiam alia hujus species. Vide sub *Tapiti*.
Tapiti. Species leporis.
- Léry (115): *Taiassou* ... aper Americanus.
Gr. *Tajassu*. Aper.
- Léry (117): *Touous* .. Lacertae.
Gr. *Tovou*. Lacerta viridis.
- Léry (122): *Cay*. Cercopithecus parvulus atque niger.
(123): *Sagovin*. Alterius generis Cercopithecus.
Gr. *Kay*. Simiae parvae et nigrae. Megiserus hanc simiam Cercopithecum appellat. Vide *Sagovin*.
Sagovin. Idem quod *Kay*.
Meg. (I. 242): Cercopithecus. Brasil. *Cay*, *sagovin*.⁴²
- Léry (124): *Hay*. Deforme animal, magnitudine canis est, facie Cercopithecici, ventre pendulo ...
Gr. *Hay*. Est deforme animal, magnitudine canem domesticum aequans. Facies ejus humanae multum similis, et venter ventri porci praegnantis. Thevet in suo itinerario *Hait* illud nominat.
- Léry (166): *Manobi* ... avellanarum nucum genus sub terra nascentium.
Gr. *Manobi*. Species nucum, in terra crescentium, colore cinereo, saporis optimi.

Jean de Léry mellett, néhol vele együtt hivatkozik Grossing Thevet-re mint szómagyarázatainak forrására. Az irodalom adatai szerint André Thevet,⁴² Léry kortársa, több éves keleti utazás után, ugyanazzal a református misszióval érkezett 1556-ban a tupi indiánok földjére, mint Léry, de megbetegedett, s még ugyanebben az évben vissza kellett térnie Franciaországba. 1558-ban publikálta Párizsban *Les singularités de la France Antarctique, autrement nommée Amérique, et de plusieurs terres et isles découvertes de nostre temps* című művét, majd 1571-ben s 1575-ben Párizsban jelent meg *La cosmographie univer-*

⁴² L.: MEGISER, H.: *Thesaurus polyglottus*. Francofurti a. M., 1603. A Megisertől való további idézeteket is e kiadásból vesszük; a szerző nevét „Meg.” formában jelöljük, s feltüntetjük az idézetek helyének kötet- és lapszámát.

⁴³ L.: *Nouvelle biographie générale*. 45. tome. Paris, 1870. 127. h. sk.

selle című munkája. E műveiben Thevet Amerikát, amerikai útjait és élményeit írja le, azonban — a kortársak állításai szerint — a valóságnak meg nem felelő képet fest az Újvilágról. Beszámolója olyannyira eltér a valóságtól, hogy Léry fent idézett könyve megírásának expressis verbis megfogalmazott célja egyúttal Thevet állításainak helyesbítése is volt. Így szükségszerű, hogy Grossing, ha Léry művét ismerte és használta, Thevet nevével és műveivel is megismerkedjék. Thevet neve háromszor bukkan föl Grossing *Vocabularium Brasilianum*-ban:

Hay. . . . Thevet in suo itineraio *Haüt* illud nominat.

Arabutan. Celeberrima arbor, cujus lignum sub nomine ligni Brasiliani notum est. Thevet in suo itineraio scribit *Orabutan*.

A *Tapirusu* magyarázatánál pedig Grossing Léry mellett Thevet ezen állatról szóló leírását is olvasásra ajánlja.

Milyen további forrásmunkákból dolgozhatott Grossing? Mind Léry, mind Thevet útleírásait felhasználta Jean de Laet,⁴⁴ belga geográfus és filológus, aki a XVII. század első felében számos útleírása mellett az Újvilágról is írt egy hatalmas földrajzi munkát *Novus orbis*⁴⁵ címmel. Laet ezen műve azért különösen értékes, mert a korában ismert valamennyi jelentős hasonló munka felhasználásával készült, mint arról a szerző bibliográfiai jegyzékében és másutt is említést tesz.

Jean de Laet neve Grossing kéziratai közül csak a brazil—indián szótárban fordul elő egyetlen egy helyen:

Iandükoku. Struthio. Hujus historiam naturalem vide in Ioann. de Laet Descript. Americ. libr. XV. cap. 7.

Mint azonban azt az útleírásnak a szótárakkal történt összehasonlítása bizonyítja, Laet idézett művét Grossing nemcsak ezen a helyen használta fel, hanem mind tupi, mind kecsua, mind pedig mexikói szótára számára igen sok anyagot kölcsönzött belőle.

A tupi szótárt illetően elképzelhető, hogy Grossing bizonyos helyeken Léry, ill. Thevet műveit nem közvetlenül idézi, hanem Laet közvetítésével, aki műveiben Brazília leírásához elsősorban e két szerzőre támaszkodik. (Ilyen szavak pl.: *Tatu*, *Aguti*, *Pag*, *Choyne*, *Manobi*, *Hay*, *Arabutan*, *Tapirusu* stb.) Laet művének forrásként való felhasználását jobban bizonyítja azonban olyan szavak előfordulása Grossing kézirataiban, amelyeket Laet nem Léry, ill. Thevet leírása alapján közöl. Ilyenek pl.:

Laet (559): *Cupayba*, arbor instar ficus, . . . effundit magnam copiam limpidissimi olei . . . commendatur id imprimis ad vulnera curanda. . . . Oleum hoc vulgo appellatur *Copal-yua*.⁴⁶

Gr. *Küpayba*. Arbor nostrae ficui similis *Kopal yua*. Est oleum nobis sub nomine *Copaivae* notum, in vulneribus probatissimum.

Laet (560): *Ambayba* arbor ficui itidem similis, . . .

Gr. *Ambayba*. Arbor ficui similis, . . .

⁴⁴ L.: uo. 28. tome. Paris, 1859. 665. h.

⁴⁵ *Novus orbis, seu Descriptionis Indiae Occidentalis libri XVIII*. Lugd. Batav., 1633. Az alább következő illusztratív szövegrész e kiadásból készült fotomásolat.

⁴⁶ LAET: *Novus orbis* c. művének Lugd. Batav., 1633. kiadásából idézünk, a lapszámok feltüntetésével.

Laet (560): *Anda*, vasta atque elegans arbor, cujus lignum plurimi est usus: e fructu autem extrahunt barbari oleum quoddam, quo corpora sua inungere consueverunt, cortice autem ad pisces capiendos utuntur; aqua enim, in qua maceratus fuerit, animantes omnes veluti soporantur.

Gr. *Anda*. Arbor formae pulcherrimae. Folia ejus praebent oleum unguendo corpori praestantissimum. Aqua, cui cortex aliquot diebus inhaeret, adipiscitur vim omnia animalium genera obstupefaciendi.

Laet (560): *Ajuratibira* arbustum tantum, ferens fructum rubrum e quo barbari oleum ejusdem coloris conficiunt, quo corpora sua solent illinere.

Ajabutipita arbuscula quinque aut sex palmos alta, fert fructus similes Amygdalis, sed nigros, e quibus oleum ejusdem coloris exprimitur

Gr. *Ajuratibira*. Futex rubrum fructum ferens, ex quo rubrum oleum exprimitur pro unguentis perutile. Vide *Ajabutipita*.

Ajabutipita. Frutex fructum nigrum Amygdalis similem proferens, ex quo oleum exprimitur

Miként Laet nevét is csak egyszer említi, hasonlóképpen egyszer tesz említést Grossing a brazil—indian szótárban egy Marsden nevű szerzőről is:

Hivrae. Guajacum. De hoc elegantem descriptionem habet Marsden in sua historia naturali Sumatrae.

Első olvasásra elég különösnek tűnik, hogy egy dél-amerikai nyelv szótárában a szerző délkelet-ázsiai természetrajzra hivatkozik, ez azonban Grossing egyéb műveinek ismeretében érthető. Az angol orientalista, William Marsden⁴⁷ *The history of Sumatrae . . . with a description of the natural productions* című művét⁴⁸ ugyanis Grossing minden bizonnyal szumátrai szótárának egyik forrásaként használta fel, a fent idézett esetben viszont nem forrásként használja Marsdent, hanem csupán felidéli Marsden leírását a *Guayacum*-ról. Így Marsden művét természetesen nem sorolhatjuk Grossing tupi szótárának forrásai közé.

Grossing indian szótárai közül a brazíliaiban szintén egyetlen egyszer utal Hieronymus Megiser nevére:

„*Kay*. Simiae parvae et nigrae. *Megiserus* hanc simiam Cercopithecum appellat”.

Megiser munkáit azonban — mint azt alább bizonyítani fogjuk — több szótárában használja fel, s nemcsak a dél-amerikaiakban, hanem a maláj, a szumátrai és a jávai szótáraiban is, sőt — feltételezésünk szerint — kétségtelenül a *Vocabularium veterum chymistarum, magorum et herbariorum* egyik forrása is Megiser.

Hieronymus Megiser⁴⁹ 1553-ban született Stuttgartban, később Padovában és Grazban élt, majd a lipcsei egyetem professzora lett. Olyan tekintélyes, széles körű nyelvészeti munkásságot hagyott maga után, amely a nyelvek iránt érdeklődő Grossingra minden bizonnyal igen erős hatást gyakorolt. Ütkönyveket írt, elkészítette az első török nyelvtant, egyéb szótárai mellett német—latin—illyr—olasz szótárt írt, foglalkozott a héber nyelvvel, s a *Speculum alchymiae* című munkáján kívül elsősorban polyglott szótárai váltak Grossing

⁴⁷ Vö.: *Nouvelle biographie générale*. 33. tome. Paris, 1860. 965. h. skk. — Marsden (1754—1836) kb. kortársa volt Grossingnak.

⁴⁸ London, 1783; 1784.

⁴⁹ L.: *Allgemeine deutsche Biographie*. 21. Bd. Leipzig, 1885. 183. Ugyanitt teljes bibliográfia található Megiser munkásságáról.

munkáinak forrásává, különösen *Thesaurus polyglottus*⁵⁰ című műve. Grossing maga nem jelöli meg, hogy Megiser melyik munkájából kölcsönzött szótárai számára.

Megiser *Thesaurus polyglottus*ának alapnyelve a latin: a latin szavak abécé sorrendjében adja meg a szavak egyéb nyelvű jelentéseit. Közülük elsőként néhány braziliai indián szót emelünk ki, amelyek Grossing szótárában is azonos formában fordulnak elő:

- Meg. (I. 55.): Affero. Brasil: *arout*.
Gr. *Arout*. Afferre.
Meg. (I. 48.): Aer. Brasil: *arre*.
Gr. *Arre*. Aer.
Meg. (I. 7.): Abluo. Brasil: *taje*.
Gr. *Taje*. Lavare, abluere.
Meg. (I. 568.): Frons. Brasil: *shua*.
Gr. *Shua*. Frons.
Meg. (I. 290.): Columba. Brasil: *pegassou*.
Gr. *Pegassu*. Perdix, magnitudine turturis. (E madárról Grossing valószínűleg máshol is olvasott.)
Meg. (I. 58.): Age! Brasil: *nein*.
Gr. *Nein!* Heus tu! Age!
Meg. (I. 65.): Albus. Brasil: *tin*.
Gr. *Tin*. Nasus. Etiam albus, a, um.

A fenti kiemelt néhány példából is jól látható, hogy Grossing — bár egyáltalán nem utal forrására — ezen esetekben Megiser *Thesaurus polyglottus*ából merített. Valószínűleg elsősorban Megiser munkája tette lehetővé Grossingnak azt is, hogy brazil—indián szótárában különbséget tudjon tenni a különböző bennszülött nyelvek, ill. dialektusok között. Amikor ugyanis ismeri az adott szó dialektális hozátartozását, azt szótárában jelöli is. Ebben Megisert követi, pl.:

- Meg. (I. 110): Aquila. Silv. Americ.: *ageatouph*.
Brasil.: *ourahouassoub*.
Canib.: *outa ouram*.
Gr. *Ageatouph*. Aquila. Vide *Ura-uassub*.
Urahuassub. Aquila. Sylvestres Americani *ageatouph*,
Canibales *oura-ouram* nominant.
Meg. (II. 530): Sol. Brasil: *carabsoub*.
Tupi: *covarassi*.
Gr. *Karabsoub*. Sol. Vide Kovarassi, Kurassi *Kovarassi*. Idem
quod *kurassi* et *karabsoub*. *Kurassi*. Sol (Topinambuanis).

A brazil—indián szótáron kívül Megiser polyglott szótára Grossing *Vocabularium Mexicanum*ának is egyik legfontosabb forrása. Bár a *Vocabularium Mexicanum* esetében egyetlen idézett szerző neve sem fordul elő a szavak magyarázataiban, teljes biztonsággal állítjuk, hogy Grossing mind Megiser, mind Laet már említett művét mexikói szótárához is felhasználta. Megiser soknyelvű szótárából csaknem valamennyi mexikói—indián szót átveszi, még helyesírásában is követve, a szavak esetleges változatainak feltüntetésében is, pl.:

- Meg. (I. 48): Aer. Mexican: *ehecatl*.
Gr. *Ehecatl*. Aer.

⁵⁰ *Thesaurus polyglottus, vel Dictionarium multilingue ex quadrigentis circiter tam veteris, quam novi . . . Orbis nationum linguis . . . constans*. Francofurti ad Moenum, 1603; 2. ed.: 1613. Az Egyetemi Könyvtárban l.: RMK I. 45/a sz. alatt.

- Meg. (I. 162): Balaena. Mexican: altapatli, altcipatl.
Gr. *Altapatli*, aliis etiam *altcipatl*. Balaena.
- Meg. (I. 822): Lumen. Mexican: *tlepuca*.
Gr. *Tlepuca*. Lux, lumen.
- Meg. (I. 93): Annulus. Mexican: *cariconá*.
Gr. *Cariconá*. Annulus, circulus.
- Meg. (II. 200): Panis. Mexican: *fona*.
Gr. *Fona*. Panis.
- Meg. (I. 108): Navis. Mexican: *accaler*.
Gr. *Accaler*. Navis.

Szerepel azonban Grossing mexikói—indián szótárában sok olyan szó is, amelyek Megiser szótárából hiányoznak.

(Ilyenek pl.: *Ahcollí*. Humerus. — *Ameyatlí*. Scaturgio. — *Atlantítlí*. Rivus. — *Atoyatlí*. Fluvius. — *Acuetzpatín*. Lacerta. — *Camactlí*. Os, oris. — *Chichí*. Canis. — *Chichítlí*. Pulmo. — *Chicótlík*. Ruber, a, um. — *Colotl*. Scorpio. — *Huilotl*. Columba. — *Ixcuaitl*. Frons, tis stb.)

Ezen szavak forrását másik műben kell tehát keresni.

E másik mű pedig, mint az alábbiak alapján állíthatjuk, kétséget kizáróan Laet *Novus orbis*ának „Nova Hispania”-val, azaz Mexikóval foglalkozó ötödik könyve, amelyre Grossing egyáltalán nem hivatkozik, s még a szerző nevét sem említi e művében. E könyvből Grossing maradéktalanul felhasználta az alább idézett szógyűjteményt, amely magában foglalja a testrészeket, a színeket, bizonyos természeti jelenségek szavait, három személyes névmást, a rokonsági fokok megjelölésének szavait, bizonyos számokat, a napok, hónapok, évek neveit, s általában az időszámításra vonatkozó szavakat.

(Grossing munkájának idézése, mivel Laet e szógyűjteményével teljesen megegyezik, itt felesleges. Egyetlen kivétel az „*Accipiter*”, amelynek mexikói megfelelője Grossingnál a „*Loli*”, a Laetnél előforduló „*Cacalín*”-nal szemben. Ez az eltérés Grossingnál Megiser hatását tükrözi:

- Meg. (I. 22): *Accipiter*. Mexican: *Loli*.
Gr. *Loli*. *Accipiter*.
Ugyanakkor a „*Cacalín*” is szerepel Grossing mexikói szótárában: Gr. *Cacalín*. *Milvus*.

Az eltérés tehát mindössze annyi, hogy az „*accipiter*” helyett a hasonló jelentésű „*milvus*” a szó latin fordítása.)

Laet szószeretetének felhasználása mellett Grossing természetesen e mű szöveg-részből is sok egyéb szót emelt ki szótára számára. Ennek bizonyítására is idézünk néhány példát:

- Laet (223): *Tepecopalli quahuítl*, id est *Copal montanensis*; quae est arbor modica foliis arbuti, ferens fructus similes glandibus . . .
Gr. *Tepecopalliquahuítl*, id est, *Copal montanum*. Arbor medicocris, fructum glandi similem habens. . .
- Laet (223): *Tecopalquahuítlpitzahuac*, id est *Copal arbor subtilibus frondibus*; . . . exsudat lachrymam sive speciem thuris, quae paulo nigrior est . . .
Gr. *Tecopalpitzahuac*, id est: *Copal parva folia habens*. Habet guttam, sive gummi nigrum, thus redolens.
- Laet (223): . . . *Xochicopalli*, id est, *Copal floridum (vocatur et Xarapisca)* . . .
Gr. *Xochicopalli*. Arbor eadem, quae *Xarapisca*. Gr. *Xarapisca*. Vide *Xochicopalli*.
- Laet (224): . . . *Caranna*: haec eliquatur e grandi arbore, quam barbari Mexicani vocant *Tlahuíttillocan* . . .
Gr. *Tlahuíttillocan*. Arbor, ex qua gummi *Garanna* habemus.

OCCIDENT. LIB. V.

241

Caput	<i>Tzontzontli</i>	Pectus	<i>Yelchiquinhli</i>	Jecur	<i>Yeltepachli.</i>
Capilli	<i>Tzontli</i>	Humeri	<i>Ahcollli</i>	Cor	<i>Tolochtli</i>
Frons	<i>Ixcuaitl</i>	Brachia	<i>Matzotzopatli</i>	Pulmones	<i>Chichitl</i>
Oculi	<i>Ixtelotli</i>	Manus	<i>Maytl</i>	Lien	<i>Taxixtecon</i>
Aures	<i>Xacatzli</i>	Digiti	<i>Mahpilli</i>	Renes	<i>Netloctetenca</i>
Maxillæ	<i>Camachalli</i>	Ungues	<i>Iztitl</i>	Genua	<i>Tlanguaitl</i>
Os	<i>Camactli</i>	Nervi	<i>Tlahuyaotl</i>	Crura	<i>Metzquanhyotl</i>
Dentes	<i>Tlanzli</i>	Venæ	<i>Yetzalhyotl</i>	Pedes	<i>Icxitl</i>
Lingua	<i>Nenepilli</i>	Venter	<i>Xillantli</i>	Suræ	<i>Corzgli</i>
20 Collum	<i>Cocotl.</i>	Dorsum	<i>Cuirlapantli</i>	Tali	<i>Xoquochtlantli.</i>

Colorum varietates discernunt hoc modo:

Candidum	<i>Iztac</i>	Nigrum	<i>Tliltic</i>	Pardum	<i>Nextic</i>	Cæruleum	<i>Texutic:</i>
Luteum	<i>Coztic</i>	Vitidem	<i>Quiltic</i>	Rubrum	<i>Chichiltic</i>		

Rerum naturalium nomina hæc observanda duximus.

Mons	<i>Quauhila</i>	Cervus	<i>Maizatl</i>	Anser	<i>Tlalalacatl</i>
Collis	<i>Tepetl</i>	Cuniculus	<i>Tuchli</i>	Anas	<i>Canauhli</i>
Vallis	<i>Ixtlahuatl</i>	Sus	<i>Pitzotl</i>	Palumbis	<i>Huilotl</i>
Arbor	<i>Quahuil</i>	Leo	<i>Ocelotl</i>	Pavo	<i>Pelompatox</i>
Herba	<i>Xihuitl</i>	Lupus	<i>Cuetlachli</i>	Scorpio	<i>Colorl</i>
20 Fons	<i>Ameyalli</i>	Vulpecula	<i>Coyotl</i>	Pediculus	<i>Acemistl</i>
Torrentis	<i>Atlantli</i>	Felis	<i>Miztli</i>	Aurum	<i>Coztic</i>
Fluvius	<i>Atoyatl</i>	Canis	<i>Chichi</i>	Argentum	<i>Teocuitlatl</i>
Pons	<i>Quauhpanthli</i>	Equus	<i>Cahuyao</i>	Plumbum	<i>Temeztl</i>
Lacus	<i>Zahzacatla</i>	Taurus	<i>Quaquahne</i>	Ferrum	<i>Tepoztli</i>
Anguis	<i>Cohuatl</i>	Lacertus	<i>Acuetzpalin.</i>	Cælum	<i>Ilhuicatl</i>
Formica	<i>Azcatl</i>	Pulex	<i>Tecpin</i>	Sol	<i>Tonatiuh</i>
Ignis	<i>Tleatl</i>	Accipiter	<i>Cacalim</i>	Luna	<i>Metztl</i>
Cinis	<i>Nextli</i>	Aquila	<i>Cnauhli</i>	Stella	<i>Citlabin</i>
Carbo	<i>Tecolli</i>	Corvus	<i>Acatlotli</i>	Nubes	<i>Mixtli</i>
30 Pluvia	<i>Quiahuitzli</i>	Pittacus	<i>Tuznene</i>	Tonitru	<i>Tlatlatzinitl</i>
Ventus	<i>Yeccatl</i>	Pica	<i>Hucytzanatl</i>	Fulgur	<i>Tlahuisequilitzli</i>
Gelu	<i>Zetl</i>	Coturnix	<i>Zulin</i>		

Personasita distinguunt, *Nehuatl* ego, *Tehuatl*, tu, *Yehuatl*, ille.

Gradusita: Pater *Tahli* Mater *Nantli* Filius *Tepiltzin* Filia *Techpoch* Frater *Teoquichtuich*, Soror *Tehneltin*, Avus *Tecoltzin* Patruus *Tetlahztzin* Dominus *Teuthli* Servi *Tlacoti*.

Denique numerant in hunc modum. 1 *ce* aut *centetl*, 2 *ome*, 3 *yei*, 4 *nahuy*, 5 *macuilli*, 6 *chicuacen*, 7 *chicome*, 8 *chicuey*, 9 *Chicunahuni*, 10 *Matlacfli*, 15 *Caxtoll*, 20 *zempohualli*, 40 *ompohualli*, 50 *ompohualli on Matlacfli*, 60 *yepohualli*, 70 *yepohualli on matlacfli*; 80 *Nauhpuhualli*; 90 *Nauhpuhualli on Matlacfli*. 100 *macuipohualli*. 1000 *ontzontli ipan macuipohualli*, &c.

Laet (228): ... *Yecoll* quam Hispani vocant palmam montensem et nonnulli Indi Quauhlepoptli ...
Gr. *Yecoll*. Arbor, Hispanis palma montana dicta, est eadem cum *Quauhlopopotli*.

Grossing 259 szót tartalmazó *Vocabularium Mexicanum*-ának forrásmunkáit azonban művében nem jelölte meg. Forrásra vonatkozólag egyetlen konkrét utalást tesz csupán: „*Xalxocoatl*. Arbor, in historia naturali Indiae sub nomine *Guayabo* nota”. A XVI–XVII. század folyamán különböző szerzőktől több hasonló című munka született, közülük Grossing — feltételezésünk szerint — José de Acosta (1539–1600) jezsuita szerzetes *Historia natural y moral de las Indias* című munkáját használta, amely többek között Laet *Novus orbis*ának is egyik fontos forrása. Kevés számú mexikói—indián szót Grossing e műből is kölcsönözhetett, elsősorban azokból a fejezetekből, amelyek a címben említett általános, szisztematikus természetleírást tartalmazzák. Acosta művének „*Nueva España*”-val foglalkozó külön fejezete ugyanis Mexikó történetét, társadalmi viszonyait és meghódítását úgy írja le, hogy indián szavakat az elbeszélésben nem hoz.

Ugyancsak felhasználhatta Grossing Acosta e művét kecsua szótárához is, Acosta ugyanis, mielőtt 1586–1587-ben 1 évet Mexikóban töltött, 1572-től Mexikóba való indulásáig Peruban élt.

Gonzalo Fernández de Oviedo (1478–1557) ugyancsak hasonló című munkát írt, *Historia general y natural de las Indias* címmel. Oviedo, akárcsak Acosta, több évet töltött az Újvilágban; több utat tett Közép- és Dél-Amerikában, ill. Mexikóba. V. Károly hivatalos krónikása, a történész és politikus Oviedo művében szintén részletes leírást ad a meghódított vidékek természeti sajátosságairól, társadalmi viszonyairól, és történetéről. Külön könyvben írja le ő is Mexikó és Mexikó meghódításának történetét, társadalmi rendszerét. Bár a mű szövegével egyértelműen nem bizonyítható, hogy azt Grossing közvetlenül felhasználta volna, de lehetséges, hogy a fenti *Historia naturalis Indiae* utalás Oviedo e művére vonatkozik.⁵¹

Harmadik, „perui—indián” szótárában Grossing még a mexikóinál is kevesebb támpontot nyújt a forrásmunkák feltárásához. Mindössze néhányszor utal forrásai spanyol, francia, ill. angol voltára:

Caa. Est prima species nobis sub nomine *Herbae Paraquicae* nota. Altera dicitur *Caamini*.

*Caacuy*s est species tertia; denique *Caaguazu* species ultima. Tertia Hispanis Yerva de Palos dicitur.

Chuquivitu, sive prout Hispani male pronunciant, *Chucuytu*, est ingens lacuna ...
Cotopaxi. Mons ignivomus in Peruvia, de quo multa memorabilia leguntur in diversis itinerariis Anglorum et Gallorum.

⁵¹ Acostara vonatkozólag l.: SOMMERVOGEL, Ch., S. J.: *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus. 1. tome*. Bruxelles—Paris, 1890. 31. sk., és ACOSTA, J. de: *Obras*. Madrid, 1954. (Biblioteca de autores españoles.) Estudio preliminar de F. Mateos. VII. 1. skk. Idézett műve: *Historia natural y moral de la Indias, en que se tratan las cosas notables del cielo y elementos, metales, plantas y animales dellas: y los ritos y ceremonias, leyes y gobierno y guerras de los Indios*. Sevilla, 1590; Madrid, 1608; 1792; valamint német, angol, holland és francia fordításokban. — Oviedóhoz vö.: *Enciclopedia universal ilustrada europeo-americana. 27. tomo*. Madrid, 1925. 1228. skk., valamint GARCIA LÓPEZ: *i. m.* 177. Műve: *Historia natural y general de las Indias*. Madrid, 1851. — A fenti műveken kívül hasonló címmel jelent meg többek között: Bartolomé de Las CASAS: *Historia general de las Indias* (1552–1561); Francisco López de GÓMARA: *Historia general de las Indias* (1552); stb., amely műveket Grossing esetleg szintén ismerhette.

E néhány utaláson felül azonban Grossing *Vocabularium Peruvianum*ában sem szerzői nevet, sem mű címét nem említi, forrásait tehát nem jelöli meg.

Kézenfekvő, hogy Laet munkáját itt is használta. Laet művén kívül azonban Grossing egyéb munkákat is felhasznál, mint az alábbiakban ezt kimutatjuk a Laetnél nem szereplő adatok alapján.

Minthogy Spanyolország Dél-Amerika gyarmatosításában főszerepet játszott, mind a XVI., mind pedig a XVII. században számos dél-amerikai útirajz született hazatért utazók tollából. Perura, az inkák történetére vonatkozólag a legjelentősebbek közé tartozik Garcilasso de la Vega, az „Inka” munkássága. Az „Inka” Garcilasso de la Vega⁵² (1539–1616), egy előkelő családból származó spanyol konkisztádor és egy inka hercegnő gyermeke, 20 éves korában hajózott át Spanyolországba, ahol haláláig élt. 1609-ben írta meg *Comentarios reales*⁵³ című művét, amelyben végigvezeti az olvasót Peru történetén, mondavilágán, beszámol az inkák szokásairól, erkölcseiről, társadalmi és természeti viszonyairól, országuk földrajzi adottságairól. Garcilasso de la Vega ezen munkáját, amelynek szuggesztív hatását saját korától kezdve a XX. század elejéig igen nagy visszhang bizonyítja; bár említést egyáltalán sehol nem tesz róla — feltevézésünk szerint — Joseph Grossing is megismerte, és kecsua szótára összeállításához jelentős mennyiségű anyagot kölcsönzött belőle, mint az az alábbi példáinkból is kitűnik:⁵⁴

Gar. (I. 97): ... *Capao*, qui signifie riche, non en biens de la fortune, ... mais en ceux de l'esprit, ...

Gr. *Capak*. Plenus virtute, talentis et potentia.

Gar. (I. 97): ... *Huacchacuiac*, o'est à dire amateur des pauvres et leur bienfaiteur.

Gr. *Huac-chacuyak*. Amicus, protector pauperum.

Gar. (I. 97): *Ynca*, si on le considère dans un prince, il signifie la même chose que seigneur, ou roi, ou empereur, et si on le considère dans tous les autres, il signifie seulement seigneur. Mais à l'expliquer proprement et dans son vrai sens, il sert à désigner un homme de sang royal.

Gr. *Ynka*. Dominum proprie significat; est per eminentiam imperator, aut princeps regnans intelligitur. In sensu extenso, latiori, omnis e sanguine caesareo aut regio prognatus.

Gar. (I. 98): ... *Yntip Churin*, c'est à dire, fils du Soleil ...

Gr. *Ynti*. Sol. *Yntip-raymi*, magnum festum Solis. *Yntip Churin*, filius Solis. ...

Gar. (I. 158): *Tahuantinsuyu*, c'est à dire, les quatre parties du monde, ...

Gr. *Tahuantin*. Quatuor. *Tahuantin-suyu*, quatuor mundi partes.

Gar. (I. 158): *Cuzco* ... signifioit le nombril de la terre.

Gr. *Cuzco*, id est: Umbilicus terrae. Nomen metropoleos Paruvianae tempore Ynkarum.

Gar. (II. 23): *Ozcollo*. Loups cerviers.

Gr. *Ozkollo*. Lynx.

Gar. (II. 26): *Coy*. Lapin.

Gr. *Coy*. *Lepus domesticus*.

⁵² L.: GARCIA LÓPEZ, J.: *Historia de la literatura española*. Barcelona, 1965⁹. 228.

⁵³ *Primera y segunda parte de los Comentarios reales que tratan del origen de los Yncas, reyes que fueron del Perú, de su idolatria, leyes y gobierno, ... y de todo lo que fue aquel Imperio ... antes que los españoles pasaran a él*. Lisboa, 1609; Madrid, 1723; 1800. Francia fordításban: Paris, 1633; 1704; Amsterdam, 1704; 1715; 1727; 1737; 1752; Leipzig, 1752. Angolul: London, 1625; 1688. Portugálul: Lisboa, 1609.

⁵⁴ Az idézeteket Garcilasso de la VEGA: *Histoire des Yncas, rois du Pérou*. Amsterdam, 1704. kiadás alapján közöljük, kötet- és lapszámok megjelölésével. Garcilasso de la Vega nevét „Gar.” formában rövidítjük.

- Gar. (II. 32): *Quipus* . . . cordons à noeuds. On les appelloit *Quipucamay*, celui qui a la charge des comptes, . . . maître de comptes, . . .
Gr. *Quipu*. Significat proprie: colligare, nodum facere, imo etiam pro: aliquam sumam computare, atque etiam pro ipsa arithmetica. *Quipucamay*, rationum magister.
- Gar. (II. 79): *Aquilla*. Grand vas d'or.
Gr. *Aquilla*. Vas, ex quo bibitur, ex auro, aut alio metallo nobiliori.
- Gar. (II. 80): . . . une espèce d'épicerie appelée *Acci* ou *Huchu*, . . .
Gr. *Acci*. Species aromatis, quod aliis Paraguanis *Huchu* dicitur.
- Gar. (II. 171): . . . on appelloit ces flambeaux *Pancuncu*, et ils duroient assez long temps sans s'éteindre.
Gr. *Pancuncu*. Fax, fere nostris facibus similis, sed in proportione etiam quater diutius ardens.
- Gar. (II. 252): . . . il y avoit une grande porte à chacune de ces murailles . . . La première s'appelloit *Tiupuncu*, c'est à dire, porte du sablon, parce que c'étoit un lieu plein de sable. Ce mot est composé de *tiu*, qui signifie sable, et de *puncu* qui signifie porte.
Gr. *Tiu*. Arena. *Tiupuncu*. Porta arenae in civitate Cuzco. *Puncu*. Porta. . . .
- Gar. (II. 253): . . . *Moyoc Marca*, c'est à dire, forteresse ronde, . . .
Gr. *Moyok*. Rotundus, a, um. *Moyoc-marca*, rotunda arx.
- Gar. (II. 295): Ils faisoient avec la farine du *mayz*, une espèce de boullie, qu'on appelloit *api*, le pain qu'ils en font a trois noms differens, le premier *cancu*, qui est celui de leurs sacrifices, le second *humintu*, celui de leurs festins solempnels, et le troisième *tanta*, leur pain ordinaire.
Gr. *Api*. Species milii, ex quo triplicis speciei panis conficitur: *Kanku*, *humintu*, *tanta* dictus.
Cancu. Panis optimus; Peruvianis panis oblationis dictus
Humintu. Panis pro diebus festis. *Tanta*. Panis ordinarius.

A fenti szemléltető példákat csak szemelvényyszerűen emeltük ki Garcilasso de la Vega, ill. Grossing szövegéből, de ugyanilyen meggyőzően bizonyíthatnánk Garcilasso de la Vega forrásként való felhasználását Grossing kecsua szótárának szinte teljes anyagával. Valószínűleg Garcilasso de la Vega műve szolgált alapul Grossing számára ahhoz is, hogy Megisert, akinek soknyelvű szótárát természetesen saját kecsua szótárához is felhasználta, interpretálni tudja:

Meg. (I. 362.): Creator. Peruv.: *Vira cocha*.

Gr. *Vira*. Spuma. *Viracocha*, ad litteram: spuma maris; est nomen magni cujusdam Entis, et quasi Dei propitii. Megiserus *Creator* hoc nomine intelligi putat, quia Peruvian vetustissimi omnia ex spuma maris procreate fuisse perhibebant.

A fentiek alapján tehát kétségtelenül megállapítható, hogy Joseph Grossing e három dél-amerikai indián szótárát nem a helyszínen végzett gyűjtéseiből állította össze, hanem XVI–XVII. századi utazók természetleírásaiból, ill. útirajzaiból, s felhasználta hozzá ezeken felül a szintén ebben az időben megjelent polyglott szótár anyagát is. Grossing kézíratai tehát tartalmilag – nyelvi- leg a felhasznált művek gondosan elkészített kivonatainak tekinthetők, így nem a szerző saját korának megismeréséhez nyújtanak segítséget, hanem a forrásmunkákéval megegyező korok és területek meghatározott szempont szerint való megközelítéséhez. E szempont az adott népek nyelvének megismerése, aminek segítségével Grossing bizonyos szavak magyarázatainál a nyelvet beszélők természeti és társadalmi körülményeibe is bepillantást enged. Sok szó magyarázatánál egyidejűleg több forrást is felhasznál, így ezek összevetése helyenként felhívja a figyelmet arra, hogy bizonyos jelenségeket a forrásmunkák szerzői nem teljesen egybehangzóan írják le. Grossing szótár-kézírataiból

a brazil, a mexikói, ill. a perui indiánok nyelvét az adott korban tehát annyira tudjuk megismerni, amennyire azt a fent idézett forrásmunkák Grossing-féle filológusi pontossággal elkészített szintézise lehetővé teszi.

III.

Sajnos nem ismerjük, és adatok hiányában rekonstruálni sem tudjuk pontosan Joseph Grossing kéziratának történetét. Az Egyetemi Könyvtár kéziratári katalógusai közül a XVIII. és XIX. század fordulója körül megkezdett betűrendes katalógusban⁵⁵ e kéziratok már szerepelnek. Jelzetük itt A 3. A

„Grossing (Jos) Dictionarium Malajaicum non solum vocabula, sed etiam eorum [sic!] usum, ac proprios loquendi modos continens.
 „ Vocabularium Mexicanum.
 „ „ Sumatranum.
 „ „ Chymistarum, Magorum et Herbariorum.
 „ „ Peruvianum.
 „ „ Javaicum.
 „ „ Brasilianum, cum dialectis Topinambuanorum.”

címleírás mellett, amelyben a hét szótárcím felsorolásának sorrendje teljesen eltér a szótárak jelenlegi sorrendjétől, szerepel egy megjegyzés is, amelyből kiderül, hogy a kéziratok eredetileg hét fasciculusból álltak, s azokat később kötötték egybe. A hét fasciculusra vonatkozó megjegyzés átjavítását feltehetően a katalógus „megújításakor”, 1877-ben, vagy még azt megelőzően jegyezték be.

A Grossing-kéziratokat feltünteti a Garay János által készített katalógus⁵⁶ is. Garay „1849-től haláláig gondozta a kéziratárát”,⁵⁷ s így az itteni bejegyzés már megad egy bár későbbi, de pontosabb „terminus ante quem”-et: a kéziratok Garay halála, 1853 előtt egy Egyetemi Könyvtár kéziratárának tulajdonában voltak. A Garay-féle cédulakatalógusban Grossing szótárai „I. h. 2.” jelzettel szerepelnek: „Grossing (Jos.) Vocabularia. In usum peregrinantium conscripta. 1 köt. 4 r. Tartalma:

1. Vocabularium Sumatranum cum dialectis Achinorum, Battajorum, Lampuchnorum, Malajorum et Rejungorum in novem regnis Insulae Sumatrae commorantium.

2. Vocabularium Brasilianum cum Dialectis Topinambuanorum et Americanorum sylvestrium.

3. Vocabularium Peruvianum, vocabula continens quibus a Brasilianis, Topinambuanis et Chilensibus differunt.

4. Vocabularium Mexicanum, continens vocabula, quibus populus natus ab Hispanis Regnum Mexicanum incolentibus differt.

5. Vocabularium veterum Chymistarum, Magorum et Herbariorum. In gratiam Naturae curiosorum editum.

6. Dictionarium Malajaicum, non solum vocabula, sed etiam vocabulorum usum ac proprios loquendi modos continens.

⁵⁵ Jelzete: J. 58. *Catalogus manuscriptorum quae in Regiae Scientiarum Universitatis Bibliothecae Archivum Pestini asservantur*. A belső címlapon: *Kézirat-Cimtar. Megújítva; 1877*. Az Egyetemi Könyvtár kéziratári katalógusainak történetéről I. Tóth A.: *Az Egyetemi Könyvtár kéziratárának fejlődése*. — Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei. VI. 1972, 7–41. 13. skk.

⁵⁶ J. 61. Gerinc cím: „Catalog. manuscriptor. Confectus circa annum 1850”.

⁵⁷ L.: Tóth A.: *i. m.* 14.

7. Vocabularium Javaicum, voces illas exhibens, quibus Javenses communi cum Malajis lingua loquentes differunt et qua sibi propriis utuntur.
272 lev. Félbör.”

A jelenlegi, H 11 jelzetet viselik viszont már Grossing kéziratai a Szilágyi Sándor által kiadott nyomtatott katalógusban.⁵⁸ Megjegyzendő, hogy e katalógus szerkesztője nem a kéziratok saját címlapjáról készítette a címléírást, hanem a kézirat-kötet számára Toldy Ferenc által írt tartalomjegyzék alapján. Az egyes szótárak kötetbeli tényleges sorrendje ugyanis nem egyezik meg a tartalomjegyzékben feltüntetett sorrenddel: a kéziratok Vocabularium Sumatranum, Brasilianum, Peruvianum, Mexicanum, veterum chymistarum, Malajicum, javaicum sorrendben követik egymást, míg a tartalomjegyzékben Toldy Ferenc a Vocabularium veterum chymistarum-ot sorolja fel utolsóként. Feltehetően e felületes címléírás következménye az a téves megjegyzés is, amely a nyomtatott katalógusban szerepel: „Ez utóbbi [t. i. a Vocabularium veterum chymistarum] csak a Toldy Ferenc által írt tartalomjegyzékben van fölemlítve.”⁵⁹ A kérdéses szótár ugyanis nem hiányzott a katalógus elkészítésekor sem, hiszen a kötet terjedelmét (272 lev.) a nyomtatott katalógus is helyesen tünteti fel.⁶⁰

A fentiekben említett három kéziratári katalógus közül a Grossing-kéziratok keletkezési idejére utaló, csupán hozzávetőleges meghatározást is csak a nyomtatott katalógus ad: „a XIX. sz. elejéről”. A kéziratok provenienciáját illetően azonban ez sem nyújt semmiféle felvilágosítást. E szempontból nem járt eredménnyel az Egyetemi Könyvtár irattára 1820–1847 közötti anyagának átnézése sem.⁶¹

A bécsi Nationalbibliothek sokkal szerencsésebb helyzetben van a budapesti Egyetemi Könyvtárnál Grossing-kéziratainak történetét illetően. A kéziratok beszerzésére vonatkozó dokumentumokból tudjuk, hogy pl. Grossing *Malajisch—deutsches und Deutsch—malajisches Wörterbuch* című kézírata 1826-ban már az Österreichische Nationalbibliothek tulajdonában volt: „Bibliothecae Caesareae dono dedit hunc codicem ms. J. Ph. Schalbacher, bibliopola 21 Julii 1826”.⁶² E kézirat a Nationalbibliothek kéziratárába tehát Schalbacher bécsi könyvkereskedő ajándékként került, aki a múlt század első évtizedeiben a könyvtár számára általában általában korabeli tudományos műveket szerzett be.⁶³ Az *Abiponische Sprachkunde* című szótárt pedig 1932-ben vette meg a bécsi Nationalbibliothek: „emtur ab antiquario Kuppitsch”.⁶⁴ Figyelembe véve, hogy Joseph Grossing 1930-ban halt meg, megállapíthatjuk, hogy művei igen korán, még életében, vagy csaknem még életében, kerültek könyvkereskedő, ill. könyvtár tulajdonába.

⁵⁸ *A budapesti magyar Kir. Egyetemi Könyvtár kéziratainak címjegyzéke. II. köt. 1. rész. Bp., 1889. 196.*

⁵⁹ L.: uo.

⁶⁰ E katalógus téves adatát Szinnyei életrajzi lexikona és átvette: „Ez utóbbi [t. i. a Vocabularium veterum chymistarum] hiányzik; csak a Toldy Ferenc által írt tartalomjegyzékben van fölemlítve”. L.: SZINNYEI: i. m. III. köt. 1502. h.

⁶¹ E lehetőségre Tóth András hívta fel figyelmemet, ezért és az Egyetemi Könyvtár kéziratári gyarapodási jegyzékeire, ill. katalógusaira vonatkozó hozzáértő eligazításáért is hálás köszönetemet fejezem ki.

⁶² Ezen adat a bécsi Österreichische Nationalbibliothek által a budapesti Egyetemi Könyvtár számára készített mikrofilmen is olvasható.

⁶³ Vö.: *Geschichte der Österreichischen Nationalbibliothek. 1. Teil. Die Hofbibliothek (1368–1922)*. Wien. 1968. 363.

⁶⁴ L.: 43. jz.

WIMMER, ÉVA

**Die handgeschriebenen Wörterbücher Joseph Grossings in der Budapester
Universitätsbibliothek**

Die Abhandlung untersucht die Entstehung und die Quellen der in der Handschriftensammlung der Budapester Universitätsbibliothek bewahrten Wörterbücher (drei verschiedenen indianisch-lateinischen, bzw. eine sumatraisch-, eines malaisch-, und eines javanisch-lateinischen) und noch eines chemischen und pflanzenkundischen Fachwörterbuches, die alle von Joseph Grossing zusammengestellt worden. Zu Beginn korrigiert der Verfasser auch zahlreiche Irrtümer der Grossing-Fachliteratur. Der Verfasser weist nach, dass diese Wörtersammlungen nicht als Ergebnis originellen Untersuchungen an Ort und Stelle entstanden, sondern auf Grund anderer, im 16–17. Jahrhundert verfertigten Reisebeschreibungen, sprachwissenschaftlichen Werke und Wörterbücher. Im Weiteren weist die Abhandlung die von Grossing benutzten Quellenwerke ausführlich nach. Endlich versucht sie die Geschichte der Grossing Manuskripte zu rekonstruieren.

POGÁNY GYÖRGY

A Stádium Sajtóvállalat rt. története és kiadványai (1921—1944)

A két világháború közötti időszak könyvkiadói között sajátos szerepet töltött be a Stádium Sajtóvállalat rt. Nyíltan bevallott célja a jobboldali eszmék terjesztése volt; e cél szolgálatába állította lapjait és könyveit. A kormánytámogatást élvező vállalat a 30-as évek végére az egyik legnagyobb magyar sajtóvállalattá fejlődött. Tevékenységében a lapkiadás játszotta a legnagyobb szerepet, de már megalakulása, a 20-as évek eleje óta aktívan részt vett a könyvkiadásban is. Mint könyvkiadó, a közepes kiadók közé tartozott. Mintegy 800 kötete jelent meg 1922—1944 között. E 800 műnek egy része szakkönyv: jogi, pénzügyi, műszaki, mezőgazdasági és sportkönyv volt; egy része — a Tarka Regénytár kötetei — közönséges ponyva. Mintegy 400 kötetre tehető azoknak a kiadványoknak a száma, melyek a fenti ideológiai célkitűzés szellemében jelentek meg.

A Stádium kiadványaiból, a vállalat történetéből jól nyomon követhető az a folyamat, melynek során az ellenforradalmi korszak személyiségei fokozatosan beépültek a konszolidálódó Bethlen-évekbe; majd a 30-as években — Gömbös Gyula miniszterelnökségétől kezdve — ismét aktivizálódtak, ám ekkor már a Németországban működő legszélsőségesebb körökre támaszkodva. Ez a folyamat a Stádium kiadványaiban úgy jelentkezett, hogy a 20-as évek közepén, végén konzervatív, de nem értéktelen, nem uszító könyvek láttak napvilágot. Komáromi János volt ennek az anekdotázó irányzatnak legrangosabb képviselője. A 30-as évek végére a reprezentatív Bibó Lajos mellett a Stádiumot Dövényi Nagy Lajos szimbolizálta.

Tanulmányom két részből áll. Az első részben a Stádium gazdasági helyzetét vizsgálom, lényegében a vállalat történetét kísérelem meg feltárni a rendelkezésre álló levéltári források alapján. A második részben a részvénytársaság által kiadott könyvekből a Stádium kiadói arculatát vázolom. Az elemzés nem terjed ki az említett szakkönyvekre: a szépirodalom mellett a történelmi, művészeti ismeretterjesztő könyveket, valamint a politikai jellegű kiadványok körét fogja át.

I. A Stádium Sajtóvállalat rt. története

A Stádium Sajtóvállalat rt. 1921. november 20-án alakult meg Budapesten a VI. Rózsa u. 111. szám alatt.¹ A részvénytársaságot a következő évben, 1922-ben jegyezték be a törvényes előírásoknak megfelelően a Cégbíróságon.²

¹ Fővárosi Levéltár (a továbbiakban FL) XI-932, Stádium Sajtóvállalat Rt. iratai, 1921. XI. 20-i alakuló közgyűlés jegyzőkönyve.

² Fővárosi Bíróság Cégbírósága, Társaságok, 94. kötet 231.

Az alakuló közgyűlésen megjelentek a Stádium alaptőkéjét 5 000 000 koronában állapították meg. Ez elég tekintélyes összeg, bár figyelembe kell venni, hogy az infláció miatt a korona értéke csak töredéke volt a háború előttinek. A második dolog, hogy az összeg jegyzése még nem jelentette a tőke befizetését is; számos részvénytársaság alakult meg papíron, de a valóságban nem, mert az alaptőke nem gyűlt össze. A Stádium esetében erről nem volt szó, a jegyzett összegeket a részvényesek 1922-re be is fizették. Az alakuló ülésen megjelent 12 részvényes összesen 4 135 000 korona értékben jegyzett részvényt. A legnagyobb összeget — 4 000 000 koronát — Zsilinszky Endre jegyezte.

Zsilinszky Endre — ekkor még „Bajcsy” előnév nélkül — legfontosabb feladatának a keresztény, jobboldali sajtó megteremtését tartotta. E törekvésének első megvalósulása volt a Szózat Lapkiadó megalapítása 1919-ben. E vállalat jelentette meg 1919–1926 között — a kormány támogatásával a *Szózat* c. fajvédő lapot, az ellenforradalmi korszak jellegzetes lapját.³ A lap gazdaságilag nem volt sikeres. Hiányzott a nyomda is, a terjesztői—kiadói apparátus is. Ezért kézenfekvő megoldásnak látszott egy olyan nyomdai—kiadói vállalkozás létrehozása, mely nyereségesen képes előállítani a Szózatot, illetve a többi, kormánytámogatásban részesülő jobboldali lapot.

Zsilinszky Endre révén a Stádium létesítésében a Szózat Lapkiadó vett részt. A Stádium 1923. IV. 27-i igazgatósági jelentése megállapítja: „Mevettük a Herbst-féle műintézetet, megszereztük a Honvédelem, Nemzeti Sport valamint a Szózat Lapkiadó többségi részvényeit.”⁴

A Stádiumba olvadt vállalatok formailag megtartották önállóságukat, a *Nemzeti Sport* például a 20-as években saját kiadója alatt jelent meg; csak a 30-as években olvadt be teljesen. Hasonló kapcsolatban állt a Stádium néhány más kiadóval, nyomdával is. A 20-as években érdekeltségi körébe tartozott az Általános Grafikai Műintézet Rt., Szombathelyen a Pannonia Sajtóvállalat rt., Szegeden a Szegedi Keresztény Nyomda rt., és Sopronban a Soproni Sajtóvállalat Rt.⁵ E kiterjedt és szerteágazó gazdasági kapcsolatok azonban nem mindenben váltak a Stádium hasznára.

A vállalat — mint termelő, gazdasági egység — természetesen nyerségre, haszonra törekedett. Könyvkiadó vállalat, nyomda eredményesen csak akkor tud működni, ha kiadványait megkedvelik az olvasók. Ezt nívós, értékes könyvekkel, vagy olyan könyvekkel — ponyvával, lektúrral — lehet elérni, melyek kelendők az olvasók, vásárlók között. De meglehetősen nehéz helyzetben van egy olyan vállalat, mely se nem tartalmaz, se nem díszes, se nem olvasmányos könyveket ad ki, hanem egy meghatározott ideológiai célt szolgáló műveket. Ebben az esetben két út lehetséges: vagy engedményeket kell tenni az elvekből, vagy olyan kiadványok, bér munkák után kell nézni, melyek kifizetődővé teszik a nyomda és a kiadó működését. A Stádium megpróbálta mindkét utat. A bér munkák szerzése lényegében az állami támogatás burkoltabb formáját jelentette, hiszen a Stádium megbízói állami intézmények voltak: a MÁV menetrendkönyveket, vasúti nyomtatványokat rendelt, a posta csekkeket, úrlapokat. De érkezett megbízás a Belügyminisztériumtól és a Honvédelmi Minisztériumtól is különböző nyomtatványok elkészítésére.

³ *A magyar sajtó története*. Szerk. MÁRKUS László. Bp. 1977. 150–151.

⁴ FL XI-932, Stádium Sajtóvállalat Rt. iratai, 1923. IV. 27-i igazgatósági jelentés.

⁵ *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdéi kompasz az 1925/1926. évre*. Szerk. KALLÓS János. Bp. 1925. 1517.

A bérmunkák ellenére sem volt kedvező a Stádium pénzügyi helyzete a 20-as évek közepén. A részvényeseknek kifizetett osztalék ritkán haladta meg a 6%-ot, sőt, két évben: 1924-ben és 1925-ben egyáltalán nem fizettek osztalékot.⁶

A rohamosan értéktelenedő korona ellensúlyozására többször is emelték az alaptőkét, illetve 1925-ben jelentős, 100 000 000 koronás hitelt vettek fel a Nemzeti Hitelintézetől. Fedezetül 91 000 db Stádium részvényt helyeztek letétbe.⁷ A hitel a részvénytársaság történetének egyik legválságosabb évében érkezett, lényegében ebből lehetett elkerülni a fenyegető összeomlást.⁸

Mi okozta ezeket a gazdasági nehézségeket? Hiszen az első teljes üzleti évről, 1922-ről készült Jelentésben az igazgatóság még imponáló sikerekről számolhatott be. 263 649 888 korona értékű összforgalomból 2 421 670 korona volt a tiszta nyereség — ebből jutott osztaléokra, tartaléokra — még jutalmakat is tudtak fizetni.⁹

Az egyik ok kétségtelenül az ország gazdasági helyzetében, nehézségeiben keresendő. A másik ok a Stádium elhibázott, illetve túlméretezett, megalapozatlan beruházásaival magyarázható. A sokféle érdekeltség szétforgácsolta a Stádium erejét, és különösen érzékenyvé tette a gazdasági élet hullámverései iránt.

Természetesen beruházásokra, fejlesztésre szükség volt. A megalakult részvénytársaság a Herbst-féle nyomda felszerelését vette meg, sajnos, nem ismert, hogy ez miből állt. A Stádium nyomdájának azonban mindenképpen korszerű, nagyteljesítményű gépekre volt szüksége, hiszen csak ezekkel lehetett olcsón, gazdaságosan előállítani a hírlapokat. A gépek cseréjére, beszerzésére a 20-as évek közepén került sor — a gazdasági nehézségek egyik oka ez volt. A rotációs üzemsor állt működésbe elsőnek, még 1922 decemberében,¹⁰ majd sor került a többi gép beállítására is, így 1928 végén a Stádiumban már 11 nyomógép működött.¹¹ Ezeket a beruházási tételeket kellően ügyes kiadáspolitikával nem tudták ellensúlyozni.

A 20-as évek végére a Stádium mindenesetre átvészelte a nehéz éveket, és egyre érezhetőbben kezdett jelen lenni a nyomdaiparban. Jelenléte — ha kisebb mértékben is — láthatóvá vált a könyvkiadásban és a könyvterjesztésben is.

A nyomdai részleg mellé már a 20-as évek elején megszervezték a Stádium könyvkiadói részlegét is, azzal a céllal, hogy „magyar írónak kénytelenség-ből fiókban heverő szellemi kincseit — erejéhez mérten — a közönség elé vigye s a méltatlanul mellőzött magyar könyvnek megbecsülést szerezzen.”¹² A kiadói osztály vezetője Papp Viktor lett. 1927-ig közel 50 könyv jelent meg a Stádiumnál.

Igyekeztek gondoskodni az előállított könyvek terjesztéséről is. A Stádium részlegei közül utoljára a terjesztési osztály alakult meg, 1925. január 15-én vette fel tagjai közé a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Országos

⁶ Uo.

⁷ FL XII-932, Stádium Sajtóvállalat Rt. iratai, igazgatósági feljegyzés 1925, hónap nélkül.

⁸ Fővárosi Bíróság Cégbírósága, Társaságok, 94. kötet 231. 1925. VI. 25-i bejegyzés.

⁹ FL XI-932, Stádium Sajtóvállalat Rt. iratai, 1923. IV. 27-i igazgatósági jelentés.

¹⁰ Uo.

¹¹ FL XI-932, Stádium Sajtóvállalat Rt. iratai, 1929. III. 12-i közgyűlési jelentés.

¹² A Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesületének ötven éve. Bp. 1929. 87.

Egylete a budapesti tagozatba.¹³ Az osztály és üzlete közel a nyomdához, a Podmaniczky u. 57. szám alatt működött — nem a legszerencsésebb helyen, hiszen a Podmaniczky utca nem tartozott a főváros kereskedelmi negyedéhez. Eredménytelen működésével magyarázható, hogy a részleg néhány éves működése után megszűnt, illetve törölték az Egyesület tagjai közül.¹⁴ Terjesztési részleggel csak a negyvenes évek elején próbálkoztak újra, ekkor már a Belvárosban, az V., Klebelsberg Kunó u. 29. alatt.¹⁵

1927-ben, a pengő bevezetése után a Stádium alaptőkéjét 200 000 pengőben állapították meg, amely 20 000 db 10 pengős részvényből állt.¹⁶ Alaptőkéjét és alkalmazottai számát tekintve is a Stádium a korszak közepes vállalatai közé tartozott; a Franklin alaptőkéje 2 000 000 pengő volt, a Globus Nyomdaé 750 000 pengő.^{17, 18} Alkalmazottainak száma a 20-as években 160 munkás, 50 tisztviselő volt; 1934-ben 400 munkás, 80 tisztviselő, 1937-től pedig 600 munkás és 80 tisztviselő dolgozott a Stádiumnak.¹⁹

A fejlődés tehát a 30-as években következett be, szoros összefüggésben az ország belpolitikai életében beállt változásokkal. 1932-től Gömbös Gyula, az egykori fajvédő politikus — egy időben maga is a Stádium igazgatóságának tagja²⁰ — lett a miniszterelnök. Az ország kül- és belpolitikájának jobbra tolódása meggyorsult. A kormány erkölcsi és anyagi támogatása, valamint a 30-as évek végén a liberális, baloldali sajtó visszaszorítása egyaránt megszilárdította a Stádium helyzetét. Ez terjeszkedésben, a vállalat bővülésében is megnyilvánult.

A Stádium két vállalatot szerzett meg, illetve vont ellenőrzése alá. Az első a Helios Sajtóvállalat, a második a Pallas Rt. volt. Befolyása ezenkívül a 30-as években a *Budapesti Hírlap* működésében is érezhetővé vált. Ezek az akciók természetesen nem elszigetelt műveletek voltak, a hivatalos körök tudtával, sőt támogatásával mentek végbe. A kormány oly mértékben támogatta a Stádium fejlesztését, hogy Lengyel Géza szerint felmerült a Stádium és az „Az Est” konzern egyesítésének gondolata is.²¹

A Helios Sajtóvállalat megszerzése a 20-as évek végén történt. Maga a vállalat apró, jelentéktelen vállalkozás volt a VII. Síp u. 3. szám alatt. A Helios nyomdában készült a *Magyar Falu* című hetilap. A fajvédő közlöny eredetileg a kiscgazdák lapjaként indult 1920-ban, majd Nagyatádi Szabó István halála után a lap egyre inkább jobbra sodródott, végül Gömbös lapja lett. A lap főszerkesztője és kiadója a politikai ambíciókkal fűtött ügyvéd, dr. Farkas Endre volt. Farkas több alkalommal sikertelenül próbálkozott fajvédő programmal képviselői mandátumhoz jutni. A lap és a nyomda fenntartása egyre inkább meghaladta erejét; így jutott arra az elhatározásra, hogy megszabadul a laptól és a nyomdától.

¹³ *Corvina* 1925. I. 17.

¹⁴ *A Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesületének ötven éve.* 2.

¹⁵ *Corvina* 1941. XI. 16.

¹⁶ Fővárosi Bíróság Cégbírósága, Társaságok, 94. kötet 231. 1927. II. 16-i bejegyzés.

¹⁷ M. BARANYI DÓRA: *A Franklin Nyomda százéves története.* Bp. 1973. 58.

¹⁸ VÉGH Oszkár: *Nyomda a Terézvárosban. A Globus Nyomda 75 esztendejének története.* Bp. 1978. 50.

¹⁹ *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz az ... évre.* Szerk. KALLÓS János. Bp. 1926: 1020. 1934: 3. kötet 656. 1937: 3. kötet 630.

²⁰ FL XI-932, Stádium Sajtóvállalat Rt. iratai, 1923. II. 20-i rendkívüli közgyűlés jegyzőkönyve.

²¹ LENGYEL Géza: *Magyar újságmánások.* Bp. 1963. 99.

1929-ben kezdődtek meg a tárgyalások a Stádium és Farkas Endre között. A hosszas tárgyalások 1930-ban eredményesen zárultak, a Stádium végül 36 000 pengőért szerezte meg a *Helios*t és a *Magyar Falut*. A megállapodás értelmében azonban Farkas Endre nem tűnt el a színről. A szerződésben kikötötte, hogy a legközelebbi választásokig neve a lapon marad főszerkesztőként, és a Stádium teljes erkölcsi támogatásban részesíti a képviselőség megszerzésében. Főszerkesztői minősége azonban formális, semmilyen beleszólása nem lesz a lap irányításába.²²

Jelentősebb volt a Pallas megszerzése. A Pallas az egyik legjobban felszerelt, legjelentősebb magyar nyomda volt. Az első világháború után a Központi Sajtóvállalat nevű katolikus sajtókonzern kezébe került.²³ A Pallas vezetősége igyekezett a hivatalos körök támogatását megnyerni; a Stádiumhoz hasonlóan számos megbízást szerzett hivatali nyomtatványok készítésére.²⁴

A levéltári forrásokból, illetve a cégbírószági bejegyzésekből nem rekonstruálható a Stádium és a Pallas fúziójának teljes folyamata. A szorosabb kapcsolatok a két vállalat között 1933–1934-ben kezdődtek. Ekkor kötött a Stádium és a Pallas kölcsönös szerződést közös vállalkozások lebonyolítására. Az első ilyen megállapodás az Országos Társadalombiztosítási Intézet nyomtatványaira született. A Pallas 1934. III. 22-én kelt levelében tájékoztatta a Stádiumot, hogy az OTI nyomtatványok előállításába 33%-os arányban beveszik, három évi időtartamra. A Stádium viszonzásul vállalta, hogy amennyiben a későbbiek során ők kapják meg a megbízást az OTI-től, hasonló arányban beveszik a Pallast az üzletbe.²⁵

A fúzió 1936-ban történt. Ekkor költözött a Stádium igazgatósága a Rózsa utcai épületből a Honvéd utcába, a Pallas modern épületébe, illetve vette bérbe a *Budapesti Hírlap* József körüti épületének egyes részeit. A *Budapesti Hírlap* a Pallas-szal állt szoros kapcsolatban; a Pallas és a *Budapesti Hírlap* 1933-ban kötött megállapodást egyes hírlapok, folyóiratok előállítására.²⁶

A 30-as évek akciói után a Stádium megerősödve, igazi nyomdai nagyhatalomként állt a magyar vállalatok között. Saját ingatlanai — a Rózsa utcai épület mellé a negyvenes években megszerezték a VI. Izabella u. 88. sz. épületet is — és felszerelésének értéke a következő volt:

Rózsa utcai épület	108 000 pengő
Izabella utcai épület	250 000 pengő
Felszerelés, gépek	1 027 196 pengő

A Pallas részvényeinek 4/5 része, egészen pontosan 42 922 db 20 pengős részvény került birtokába. Az 1942-es év üzleti szempontból is eredményes volt; az évet 264 265 pengő tiszta nyereséggel zárta a Stádium.²⁷ A háborús évek üzleti eredményei imponálóak voltak. 1944-es nyilatkozata szerint a vállalat átlagos forgalma 1940–1944 között évi 4 000 000 pengő volt. Az alaptőke és a

²² A Magyar Falu és a Helios levéltári iratai a Főváros Levéltárában, a Stádium iratai között találhatóak, XI-932. A végső megállapodás időpontja 1930. II. 8.

²³ *A magyar sajtó története*, i. k. 216–217.

²⁴ FL XI-926, Pallas Rt. iratai, szerződések 1920–1925. között különböző állami intézményekkel.

²⁵ FL XI-926, Palas Rt. iratai, 1934. III. 22-i levél.

²⁶ FL XI-926, Pallas Rt. iratai, 1933. III. 8-i megállapodás a Budapesti Hírlap és a Pallas között.

²⁷ FL XI-932, Stádium Sajtóvállalat Rt. iratai, 1942. évi leltár.

tartaléktőke együttes összege 1944-ben 1 065 000 pengőre emelkedett; működése után tetemes összegű — 268 849 pengő — adót fizettek.²⁸

A második világháború kitörése a Stádium életében annyi változást hozott, hogy a Honvédelmi Minisztérium hadiüzemmé nyilvánította. Ennek a ténynek elsősorban a nyomda alkalmazottai számára volt jelentősége. A Stádium — érthető módon — korábban sem volt a szociáldemokrata és a szakszervezeti mozgalom fellegvára. A vállalat vezetői mindent elkövettek, hogy megakadályozzák a szakszervezeti szervezkedést, még a *Népszava* olvasását is igyekeztek megakadályozni.²⁹ Az üzemben a légkör a háború alatt rossz volt — ez a háború utáni igazolási eljárásokból megállapítható.

Ennek ellenére nem állítható, hogy a Stádium munkásai, dolgozói kiszolgálták volna a németeket a háború alatt, és a magyar érdekek árulói lettek volna. Némi ellenállás — inkább csak csirája — a Stádiumban is kialakult. 1944 végén, a front közeledtekor parancs érkezett a felszerelés elszállítására. A gépek leszerelését német katonák ellenőrizték, de Gellér Károly cégvezetőnek néhány munkással együtt sikerült megakadályozni egyes gépek, felszerelési tárgyak elhurcolását.³⁰

A háború után a Stádium és a Pallas felszerelését az újonnan alakult Szikra Lap- és Könyvkiadó vette át.

II. A Stádium könyvkiadó tevékenysége kiadványai tükrében

A Stádium a korszak kapitalista vállalataihoz hasonlóan igyekezett a nyomda mellé kiadórészleget is szervezni, illetve saját kiadású könyveit saját nyomdájában előállítani. Ez gazdaságosabb, gyorsabb, olcsóbb megjelenést tett lehetővé, és a nyomda tevékenységéből olyan művek megjelentetésére is gondolhatott a kiadó, melynek üzleti haszna kétes volt.

A könyvkiadó szerepe egy korszak irodalmi, művelődési életében igen nagy. Írói sorsokat indíthat el a pályán, kiadványaival jó vagy rossz értelemben befolyásolhatja olvasói tudatát, a kiadó mellett csoportosult írók pedig valóságos szellemi műhelyt hozhatnak létre. A korszak egyik vezető kiadói szakembere, Ranschburg Viktor a könyvkiadó szerepét az alábbiakban foglalta össze: „A testet öltött élő irodalom, a könyvpiacra fluktuáló könyvtömeg, mint a kiadók gyártmánya kerül forgalomba, és a közönség bizonyos részei több-kevesebb fontosságot tulajdonítanak annak, hogy mely gyár készítményeit, mely kiadó kiadványait vásárolják. Némely kiadó neve kiadványainak jellege, színvonala és külső alakja folytán fogalommal válik — jó vagy rossz értelemben — és a szerző érvényesülése, népszerűsége és olvasottsága szempontjából sem közömbös, hogy munkái melyik kiadó cége alatt kelnek útra. A kiadóság a maga összességében nem jelentéktelen tényezője a szellemi életnek, működése — az író és a közönség között állva — mindkettőre kihat; saját érdekeit pedig azzal szolgálja a legjobban, ha mindkét tényezőnek, az írónak éppúgy, mint a közönségnek, minél tökéletesebb hasznára van.”³¹

²⁸ Országos Levéltár, Kamarai iratok, Stádium Sajtóvállalat könyvkiadó iparendély iránti kérelme 1944. VI. 30. 311.623/1944. sz. 213. cs. 50. tétel.

²⁹ FL XVIII-795, 403/b. Igazoló Bizottság (Stádium és Pallas) iratai.

³⁰ Uo., Gellér Károly igazoló irata.

³¹ RANSCHBURG Viktor: *A könyvkiadás mestersége*. Bp. 1922. 8.

A Stádium a magyar irodalom kiadója kívánt lenni, elsősorban szépirodalmi művekkel. Ez a kiadói program az általános magyar könyvkiadói viszonyokból is következett; szakkönyvekből egy kiadó sem tudott volna megélni. Az a tény viszont, hogy elsősorban magyar írókat akartak kiadni, az alapján véve üdvözlendő elv mellett veszélyeket is rejtett magában. Veszélyeket, bár ezt a Stádium tudatosan vállalta. Ez a veszély a bezárkózásban nyilvánult meg, a befelé fordulásban. A kor modern szellemi áramlatainak kirekesztését jelentette ez az elv, és ez jó esetben is konzervatív kiadáspolitikát eredményezhetett. Az a tény azonban, hogy a Stádium könyveivel bevallottan a revízió érdekében, a liberalizmus ellen akart harcolni, művelődéstörténeti szerepét erősen korlátozta.

Műhelyről, szellemi alkotóműhelyről a Stádium esetében tehát nem lehet beszélni. Ez a szűk program a magyar irodalom igazi vezetőit, a kor magyar irodalmi életének legjobbjait is elriasztotta a Stádiumtól, és bár jelentek meg jelentős írók könyvei a Stádiumnál, ez inkább ritka kivétel volt, mint rendszeres gyakorlat. Persze, magában a Stádiumban is hiányoztak a feltételek a szellemi műhelyhez. Nem volt olyan szerkesztője, irodalmára a vállalatnak, aki egyéniségével képes lett volna maga köré gyűjteni az írókat, és markáns, eredeti profilt adott volna a kiadónak. A 20-as években a Stádium lektora, irodalmi vezetője Papp Viktor volt, meglehetősen ellentmondásos, inkább közepszerű, mint rosszindulatú személy. Eredetileg jogász volt, ifjan Ady Endre szűkebb környezetéhez tartozott, így nem is olyan távolról találkozott a magyar progresszió legjobbjával. A háború alatt a *Népszava* zenekritikusa volt — képzett muzsikusként gyakran fellépett hangversenyeken —, majd a forradalmak után éles fordulattal a *Szózat*nál kötött ki. A Stádium megalakulása után lett a vállalat lektora, és ez nem volt a legszerencsésebb megoldás. Az irodalom nem az ő világa volt. A 30-as években már a Rádiónál dolgozott, mint zenei tanácsadó — ez a terület inkább megfelelt hajlamainak, képességeinek.

Nem maradt fenn adat arról, hogy Papp Viktor távozása után ki töltötte be a Stádium irodalmi vezetői posztját. A részvénytársaság vezetői — Zsilinszky Gábor — Zsilinszky Endre testvére —, Báthory-Hüttner János, gazdasági szakemberek. Ennek ellenére feltehetően ők döntöttek a kiadásról egy-egy mű esetében — így az irodalmi szerkesztést végző részleg önállósága meglehetősen korlátozott volt.

A Stádium által megjelentetett könyvek nagy része prózai mű volt. Szembe-tűnő a kiadó erőfeszítése, hogy a magyar írók közül valaki nevével fémjelezze működését. A 20-as években Szabó Dezsőt kísérelték meg a Stádiumhoz kapcsolni, eredménytelenül, így a konzervatív, de nem tehetségtelen Komáromi János volt a kiadó első korszakának vezető írója. A 30-as évek végén Bibó Lajos lett a Stádium vezető szerzője. Azonban sem Komáromi János, sem Bibó Lajos nem kizárólag a Stádiumnál jelentette meg műveit, és a magyar irodalomban elfoglalt helyzetük sem volt olyan, hogy maguk köré vonhatták volna az élő magyar irodalmat.

Szabó Dezső a 20-as évek elején már ismert író volt. Írói működésén túl, a korszak egyik szellemi irányítója, vezetője. Világnézetileg a fajvédők mellett állt, üdvözölte az ellenforradalmi rendszert. Rövidesen azonban szembefordult a rendszerrel, megundorodott a „görény kurzus”-tól, és lapjaiban hevesen támadta.³² 1923-ban a bíróság Szabó Dezsőt izgatás miatt 2 évi börtönre és

³² NAGY Péter: *Szabó Dezső*. Bp. 1979. 240. skk.

súlyos pénzbüntetésre ítélte. A fellebbezés után ugyan büntetését jelentősen mérsékeltek, 1 hónapi, felfüggesztett börtönbüntetésre és 50 000 korona pénzbírságra, Szabó Dezső mégis a kivándorlás gondolatával foglalkozott, mert egyre reménytelenebbnek érezte itthon a helyzetét. Hogy pénzhez jusson, szokatlan lépésre szánta el magát. Lapjában, az *Élet és Irodalomban* meghirdette, hogy addig megjelent műveinek kiadói jogát eladja. Mint későbbi visszaemlékezéiben megírta: „Aztán nehéz, nagyon nehéz napok jöttek. *Olyan napok, amikor már nem alkuszik az ember, s a mánál nem nézhet tovább.* A legvégsőhöz folyamodtam: meghirdettem az *Élet és Irodalom* című lapomban, hogy addigi műveim kiadói és szerzői jogát eladom négyszáz dollárért. Mikor kétévi börtönre ítéltetésem a népszerűség egyetemes, forró hullámát hajtotta felém: egy úr jött hozzám s közölte, hogy a Stádiummal meg lehet kötni az üzletet. A dolog meg is történt. A Stádium két évvel később a Geniusnak adta el a jogokat, mely most már, Segítség! regényem nagy sikere után, szívesen kapott az ajánlaton.”³³ A Stádiummal a megállapodást Szabó Dezső 1924. január 12-én kötötte meg. Még abban az évben megjelent a Stádium kiadásában *Jaj!* című, elbeszéléseket tartalmazó kötete.

Miért szakadt meg a Stádium és Szabó Dezső éppen csak elkezdődött kapcsolata? Az egyik ok az, hogy Szabó Dezső személye kényelmetlenné vált a Stádium vezetőségének. Végül is kormánytámogatást élvező vállalatról volt szó, és az író a kormányt támadta. A másik ok a Stádium pénzügyi helyzetével magyarázható.

1925-ben jelent meg a Genius kiadásában Szabó Dezső új regénye, a *Segítség!* A regénynek hihetetlen sikere volt, a Genius jó üzletet csinált Szabó regényével.³⁴ Így érthető, hogy a Genius igyekezett megszerezni a népszerű író korábbi műveinek kiadási jogát a Stádiumtól. Utaltam már korábban arra, hogy 1924–1925 a válságok éve volt a Stádiumnál. Csak jelentős összegű kölcsön felvételével sikerült elkerülni a cég összeomlását — így a Genius ajánlata a Szabó Dezső-jogok megvételére előnyösnek látszott a Stádium számára. A megszerzett jogok érvényesítésére, Szabó műveinek kiadására a nehéz helyzetben nem vállalkozhattak — így átadták a Geniusnak. Nyilván tetemes haszonnal; Szabó Dezső éppen ezért indította meg később perét a Genius és a Stádium ellen, követelve, hogy a kizsákmányoló szerződést a bíróság érvénytelenítse — egyébként sikertelenül.

A Genius és a Stádium között lehetséges, hogy rendszeres üzleti kapcsolat volt. A népszerű történész, Takáts Sándor *Régi magyar kapitányok és generálisok* című kötetének első kiadása a Stádiumnál jelent meg 1922-ben; a második kiadás viszont már a Geniusnál 1928-ban, mint a Takáts Sándor összkiadás egyik kötete. E kapcsolat feltárása a jelenleg rendelkezésre álló forrásokból nem lehetséges.

A 20-as években kiadott könyvek közül Komáromi János művei emelkednek ki. Komáromi János a korszak konzervatív irodalmának színvonalas képviselője volt. Anekdotázó, érzelmes stílusa, a kuruckor iránti rajongása tette népszerűvé az olvasók között. A Stádiumnál megjelent kötetei: *Pataki diákok* (1926), *Reménytelen szerelem* (1928), *Az idegen lány* (1926), *Hé, kozákok!* (1925), *Rongyos gárda* (1928), *Mit búsulsz, kenyeres* (1928), *Vidróczki s még néhány ágrulszakadt* (1924).

³³ Idézi BUDAI BALOGH Sándor: *Szabó Dezső kontra Genius Rt.* Irodalomtörténeti Közlemények 1980. 511. Kiemelés az eredetiben.

³⁴ Uo., 511.

Komáromi János világa jelent meg Förster Aurél kétkötetes *Anekdotáskönyvében* (1925—1926). Lelkes Nándor József kötete, a *Letűnt világ* (1923) a kurucok emlékműve. Kenedi Géza regényes visszaemlékezései a múlt századi Boszniába vezették el olvasóit: *Magyar vér Boszniában* (1928), *A Hodzsa meséi* (1924). *Vándorlások délen* című kötetében Kenedi útirajzait adta közre 1928-ban, aforizmáinak gyűjteménye 1923-ban jelent meg *Az élet könyve* címmel.

A Jókai, Mikszáth stílusát követő művek mellett a Stádium kiadásában megjelent néhány, a turánizmus gondolatkörében mozgó regény is. Szépvízi Balás Béla monumentális, 3 kötetes regénye *Atilla* (sic!) *urunk* címen jelent meg 1923-ban. A gyenge, rosszul szerkesztett regény hemzseg az erőltetett párhuzamoktól, Attila megszólítása például „Atilla, a hunok apostoli királya”. A turániség állt Pröhle Vilmos nézeteinek centrumában, kötete *Napkeletről* címmel 1922-ben jelent meg.

Az irredentizmus propagandaregénye volt Orbók Attila regénye, a *Véres mesgye*. Az 1930-ban kiadott kötet a szétszakított magyar családok sorsát ábrázolta a román—magyar határon. A kötetnek némi nemzetközi visszhangja is támadt lord Rothermere révén. Az angol lord nyílt levélben üdvözölte Orbók művét, megállapítva, hogy „Ön igazán nem választhatott volna propaganda irányú regényéhez szívemarkolóbb színhelyet, mint a trianoni szerződés által megosztott új határ vidékét.”³⁵ Orbók Attila többi regénye (*Párizs élete*, 1927, *Légy diplomata*, 1932 és Terescsényi Györggyel közösen írt műve, *A magas iskola*, 1928) rutinos író olvasmányos lektürje.

A 20-as években viszonylag kevés lektür jelent meg a Stádium kiadásában. Somfay Margit *Vénusz jegyében* c., 1928-as kötete Balassi Bálint életrajza. Az írónőt a költő életének egyetlen vonása érdekelte: szerelmi ügyei. Farkas Klári kötete *Kis emberek nagy történései* címmel jelent meg, szintén 1928-ban. Az üzleti nyereség reményében jelentették meg Leidenfrost Gyula *Kalandozások a tengeren* című útleírását 1924-ben, csakúgy, mint két vadástörténetet: Bársony István *Az én világom* (1925) és Nozdrováczy N. Lajos *Vadász emlékeim* (1930).

A Stádium első korszakának szépprózai kiadványait — mint látható — elsősorban a konzervatív irodalom túlsúlya jellemezte. A 30-as években kezdődő időszakban ez több szempontból is módosult. Megjelentek azok az írások, melyek a magyar társadalom aktuális gondjaival foglalkoztak; elsősorban a földkérdéssel, a parasztság helyzetével. Új jelenség volt, hogy egyes szerzők műveiben megjelent az északi faj, a németiség csodálata. Balogh Barna kötete, *A két világ vándora* (1942) ennek az északi mítoszhoz való ábrázolása. Hőse, Björn Björnson, az emberfeletti képességekkel rendelkező szőke óriás álmában újraéli a dicső viking történelmet, és felébredve elindul, hogy megvalósítsa az északi ember küldetését. Még szembeötlőbb ez a tendencia Thury Lajos kötetében. *Földrengés Japánban* című, 1942-es regénye tulajdonképpen fantasztikus regény. Valamikor a jövő században játszódik, mikor egy hatalmas földrengés pusztulással fenyegeti Japánt. Budapest már Váctól Monorig terjed — itt működik egyébként a Földrengésjelző Világintézet, így a kritikus napokban Budapest szinte a világ fővárosa. Milyen a világ Thury szerint a jövő században? A németek irányítják az emberiség életét. A Német Birodalom követének mondja a magyar minisztertanács ülésén a magyar miniszterelnök: (mit keres a német követ a magyar minisztertanács ülésén? erre nem kapunk választ a

³⁵ Közli Corvina 1930. XII. 2.

szerzőtől!) „A világ egész rendje, amelyben benne élünk, mégis csak a német szervező munka és politikai érzék eredménye — jegyezte meg a miniszterelnök — Akkor indultunk el az általános, mind az öt világrészre terjedő szervezetség felé, amikor a sok évtizedes háborús korszak után Németország kezébe került a vezetés. A nemzetek csak elismerésüket és hálájukat akarják kifejezésre juttatni, akkor, amikor német politikust jelölnek az elnöki méltóságra.” (A világelnöki tisztségről van szó; ő intézi az államok ügyeit — persze, csak a kultúrállamokét. A szerző nem részletezi, hogy melyek a kultúrállamok.³⁶)

A német szomszéd viszonyában még az olyan, harcosan kuruckodó regényekben is hangtompítót lehet érezni, mint a Kenese Erzsébet trilógiája a honfoglalás korából. (*Honfoglalók*, 1940, *Vezérek*, 1942, *Vérbulcs*, 1943).

Lakatos Vince műveivel új témakör irányába nyitott a Stádium. Regényeiben a paraszti világ erőteljes ábrázolása mellett az égető szociális gondok is előtűnnek. Kötetei a 40-es években jelentek meg: *Egykutyások* (1943), *Zúg a nádas* (1943), *Árva népem* (1944), *Hatrongyos* (1944), *Virrasztó fény* (1944). A paraszti világot ábrázolta a tehetséges Nagy Méda is, kötete 1940-ben jelent meg: *Nem akarok szeretni*.

Ezeknek az éveknek legtöbbet kiadott írója Bibó Lajos volt, 1941-től indította meg a Stádium Bibó Lajos műveinek sorozatos kiadását, a korábban az Athenaeumnál, illetve a Franklinnál megjelent kötetekkel együtt. Színdarabjaival együtt összesen 17 kötete jelent meg. Az értékesebb kiadványok közé tartozott a fiatal Bözödi György regénye, a *Romlás* is (1940).

A szélsőjobboldal írói közül a hírhedt Dövényi Nagy Lajos 4 kötetet jelentkezett: *Allóvíz* (1942), *Ősztől ősziig* (1940), *Szigettől—Zágonig* (1941), *Vérben és vasban* (1941). Eszterhás Istvántól 2 regényt adott ki a Stádium: 1941-ben a *Musztafa, Karafa és az akasztófa*, 1942-ben pedig a *Szegények szerelme* címűeket. Méliusz Imre regényei (*Indulnak a leventék*, 1939; *Kárpáti harangszó*, 1940) a háborús propaganda kiadványai voltak.

A 30-as évek kiadványai között már megjelent a lektűr. Nagyobb arányban azonban csak az évtized végén, a 40-es évek elején jelentkezett a Stádium ilyen jellegű könyvekkel. A 30-as évek végének másik újdonsága a ponyva volt. 1935—1941 között jelent meg a Tarka Regénytár. A kortársakat is meglepte a Stádium lépése; Bisztray Gyula írta:

„A másik vállalat, mely emlékeztetéssé tette magát a ponyva terén: a „Tarka Regénytár”. 1938-ban még csak annyit tudtunk, hogy kiadója is a „Tarka Regénytár”, de már az 1939. és 1940. évi bibliográfiákból kiténik a sorozatot előállító vállalat neve is, s ez nem más, mint a Stádium-nyomda. Ki hitte volna, hogy ez a vállalat, mely egyik kezével a félhivatalos kormánylapokat gyártja, másik kezével külön kormányrendelettel eltörölendő ponyvát termel!”³⁷

A háborús készülődés megnehezítette a nyomdák papírral való ellátását; a kormány egyébként is igyekezett visszaszorítani a mindent elárasztó ponyva-özönt. 1941-ben a kiadott könyvek 54%-a tartozott a ponyva kategóriájába.³⁸ A Miniszterelnökségen belül megalakult a Társadalompolitikai Szolgálat — 1940-től Nemzetpolitikai Szolgálat —, az egység feladata a népművelés új

³⁶ THURY Lajos: *Földrengés Japánban*. Bp. 1942. 47.

³⁷ BISZTRAY Gyula: *Három év magyar könyvészet*. - Magyar Könyvszemle 1944. 94.

³⁸ PERGEL Ferenc: *Az irodalmi ponyva ellen*. - Irodalomtörténeti Közlemények 1973. 458.

szervezeti formáinak kialakítása volt, előadások tartása és különböző kiadványok megjelentetése révén.

A Társadalompolitikai Szolgálat kezdeményezésére jelent meg a Nemzeti Könyvtár első füzeté 1939-ben. A Stádium szerepe a sorozat létrehozásában a nyomdai előállítás mellett a sorozat terjesztése volt. A Nemzeti Könyvtár elsődleges célja a falu ellátása volt olvasmányos kiadványokkal, olyan könyvekkel, melyek erősítik a nemzeti érzést, terjesztik a kormány álláspontját. Szépirodalmi füzeteivel a ponyva helyébe kívánt lépni, ezért olvasmányos, népszerű művek kiadását tervezték. Kiadóként Desseswffy Gyula szerepelt, később dr. Molnár Sándor lett a füzetek szerkesztője.

Az első füzet — Bencs Zoltán: *Magyar világnézet* — 1939 őszén jelent meg. Havonta két szám kiadását tervezték. A füzetek nyomdai kivitele egyszerű volt, az első időben illusztráció nélkül jelentek meg. Népies, családias jellegét hangsúlyozandó, az egyes füzetek végén különböző praktikus írások jelentek meg.

A következő évtől a Nemzeti Könyvtár köteteiben megjelentek az illusztrációk, leginkább Fáy Dezső, Szalmás Béla, Jeges Ernő rajzai váltak kedveltekké. A sorozat példányszáma meglehetősen magas volt; kezdetben 30 000 példányban jelent meg, később elérte a 100 000-es példányszámot is. Az utcai árusítás mellett előfizetéssel is meg lehetett szerezni az egyes füzeteket. Jelentős mennyiség került a népkönyvtárak állományába is.³⁹

A Nemzeti Könyvtár köteteinek nagy része szépirodalom volt, illetve olyan, szépirodalmi formába öltöztetett didaktikus történet, mely alkalmasnak látszott a falusi olvasók műveltségének gyarapítására. A terjedelemből adódóan teljes művet ritkán közöltek — az egyes füzetek terjedelme néhány ív volt csupán —, jellemző volt a válogatás, a szemelvények közreadása. 1941-től állandó melléklet indult a Nemzeti Könyvtár egyes füzeteiben: A nemzeti élet iskolája volt a címe. A néhány oldalas tanulmányok nem feltétlenül kötődtek a főszöveghez; gyakran egészen más témáról íródtak. Tematikájuk átfogta jóformán az egész világmindenséget: a magyar őstörténetről, a csendőrség szerepéről épp úgy olvashattak benne az érdeklődők, mint a Kisalföld fásításának problémájáról vagy a magyar oktatásügy előtt álló feladatokról. E tanulmányok általában korrekt, tisztességes ismeretterjesztő írások voltak. Ritka kivétel volt Túrmezei László írása a magyar őstörténetről, mely Talpassy Tibor *Fekete vihar* című kötetének függelékében jelent meg. Túrmezei László szerint turáni származásunk döntő bizonyítéka magyar „tur” tő számos helyneveinkben: Túrkeve, Mezőtúr stb.

Milyen volt végül is a Nemzeti Könyvtár? Dilettánsok rosszul szerkesztett, propaganda céljából kiadott sorozata, vagy kísérlet olyan népkönyv megteremtésére, mely sikerrel helyettesítheti a ponyvát és kiadványai révén megismerheti az olvasó a nemzeti irodalom igazi értékeit? Ha áttekintjük a Nemzeti Könyvtár szépirodalmi köteteit, megállapíthatjuk, hogy az utóbbi fedi inkább a valóságot.

A magyar klasszikusok közül kiadták Petőfi prózai írásainak válogatását, *Szabadság, szerelem* címmel. Jókaitól 3, elbeszéléseket tartalmazó füzet is megjelent. A századforduló írói közül Reviczky Gyula, Tolnai Lajos, Papp Dániel, Mikszáth Kálmán szerepelt kötetben a sorozatban. Az élő magyar irodalmat Móricz, Illyés Gyula, Szabó Pál, Veres Péter, Tamási Áron képviselte. A próza

³⁹ Uo., 460.

mellett néhány verseskötetet is kiadtak a szerkesztők a Nemzeti Könyvtárban. Ady válogatott versei mellett Jankovich Ferenc a magyar költészet antológiáját állította össze. Erdélyi József—Sinka István—Sértő Kálmán közös kötete *Három csillag* címen jelent meg.

Ortutay Gyula két mesegyűjteményt is kiadott a sorozatban: *Az aranyszőlő*, *Mesél a nép*. Dömötör Sándor a katonafolklor közül válogatott *Az obsitos katona* című kötetében. A történeti jellegű kiadványok közül kiemelkedett Solymossy Péter kötete, a *Tavaszi szél* — válogatás az 1848—1849-es forradalom és szabadságharc sajtójából. Kossuth Lajos írásainak, beszédeinek két válogatása is megjelent. Széchenyi István életrajzát Csapodi Csaba írta meg. Mátyás király alakját hozta az olvasókhöz közel a *Vidám történetek Mátyás királyról*, Asztalos Miklós összeállítására.

A magyar irodalom mellett néhány fordítás is megjelent a Nemzeti Könyvtár kötetében. Kodolányi János és Képes Géza közös összeállítása volt az *Északi csillagok*; a finn költészet antológiája. Képes Géza állította össze az *Északi vártán* c. kötetet, mely az észt irodalmat mutatta be a magyar olvasóknak. A Stádium további fordításai közül: Upton Sinclair *Letűnt világ* c. regényéből jelentettek meg egy részletet — nyilván nem véletlenül azt a rész, melyben az ifjú Lanny Budd a trianoni békeszerződésről elmélkedik. A másik két fordítás a nyílt háborús propaganda terméke volt: Maria Kraft: *A bolsevisták karmaiban* és Albrecht I.: *A GPU titkaiból*.

Idegen művek magyar fordításainak kiadását a Stádium nem tekintette szívügyének. Fordításainak nagyobb része háborús és politikai jellegű könyv volt, szépirodalmat alig adtak ki. A kevés között azonban egy világhírű regény első magyar kiadása a Stádium érdeme. 1942-ben adták ki a finn Aleksis Kivi regényét, a *Hét testvért*, Kodolányi János fordításában. Magyar környezetben játszódik az angol Geoffry Moss regénye, az *Édes paprika* (1925), 1942-ben jelent meg Hans Friedrich Blunck könyve, *A nagy út* címmel. Gerhart Ellert (eredeti nevén Gertrud Schmerger) *Attila* címmel írt életrajzi regényt, 1942-ben adta ki a Stádium magyarul. Két útleírás tartozik még a széppróza körébe: a híres Richard Byrd kapitány könyve, az *Egyedül az Antarktison töltött időszakról* beszámoló; 1941-ben jelent meg. Anders brazíliai élményeit írta meg az 1940-ben megjelentetett *A zöld pokolban* című kötetében.

A Stádium kiadványain belül a költészet másodrendű helyre szorult, mennyiségileg és minőségileg egyaránt. A megjelentetett verseskötetek szerzői között kevés igazi költő volt, nagyobb részük épp csak elérte a közölhetőség szintjét. Legjelentősebb verseskötete Balassi Bálint *Összes költeményeinek* 1942-es megjelentetése volt. Az élő költők közül legjelentősebb az erősen jobboldali Erdélyi József volt, két kötete jelent meg a Stádium kiadásában: *Örökség* (1943) és *Riadó* (1944). A 20-as években Bodor Aladár kötete, a *Töredelem* (1925) és Harsányi Kálmán *Utolsó fölgyűlése* (1924) jelentette az értékesebb kiadványokat a verseken belül. Egészében elmondható, hogy a költészetben belül a dilettantizmus szerepe nagyobb volt, mint a prózai kiadványoknál.

Mostoha műfaj volt a Stádiumnál a drámai irodalom is. Összesen 8 színdarabot adtak ki, közülük háromnak Bibó Lajos volt a szerzője. (*Hibások*, 1942; *Napfoltok*, 1944; *Sasfészek*, 1940). A három drámát a Nemzeti Színház bemutatóját követően adta ki a Stádium. Zsirkay János darabja 1926-ban jelent meg, *Pongrác mester* címen. Pölöskei János — Márton Béla közösen írt gyenge népszínműve 1933-ban hagyta el a nyomdát, címe *Fekete szem éjszakája*. Kovátsné Szendy Eugéna 1942-ben *Testvériesség* címmel a német—olasz—magyar—

Japán fegyverbarátságról írt propagandisztikus jelenetet. Két fordítás is megjelent a drámák között: Calderon drámáját Harsányi Kálmán új fordításában 1924-ben adta ki a Stádium. (*Az élet álom*). Japán szerző, Kurata Hyakuzo volt a szerzője az 1943-as megjelenésű darabnak, mely *A zarándok és tanítványai* címmel jelent meg.

Az ismeretterjesztő könyvek — a történeti, művészeti, irodalomtörténeti művek — zöme hadtörténeti jellegű volt, megfelelően a Stádium vezetői ilyen irányú érdeklődésének. A hadtörténelem mellett — elég sajtószerű módon — a zenei könyvek állnak a második helyen. Igaz, hogy ez Papp Viktornak köszönhető. A 10 zenei vonatkozású könyv közül Papp Viktor egymaga 9 kötetnek volt szerzője. Papp Viktor sokat tett a zenei ismeretterjesztés ügyéért, bár erős túlzás az az állítása, hogy a magyar zenei ismeretterjesztő irodalmat ő teremtette meg.⁴⁰ Papp művei a Stádium két korszakában jelentek meg, 4 könyve még a 20-as években, további 5 könyve viszont 1940–1944 között. A tizedik zenei könyv Hevesy Andor, Franciaországban élő magyar származású művészeti író *Beethoven intim élete* című munkája volt, 1927-ben adta ki a Stádium.

A hadtörténelmi munkák nagy része az első világháborúval foglalkozott. Legjelentősebb a Hadtörténelmi Levéltár és a Stádium közös, 10 kötetes forráskiadványa, *A világháború 1914–1918*. (1928–1942 között jelent meg.) Jelentős összefoglalás volt Pávai Vajna Viktor és Náday István 1936-ban megjelentetett *Hadtörténelme*. Julier Ferenc kötete *Magyar hadvezérek* címmel jelent meg 1930-ban. Tóth Zoltán kötete Mátyás király seregének történetét dolgozta fel 1925-ben, címe: *Mátyás király idegen zsoldos serege*.

Az irodalomtörténet néhány könyve közül Farkas Gyula munkája, *A magyar szellem felszabadulása* volt a legjelentősebb. Az 1943-as kötet a magyar irodalomtörténetírás története. Hetey Zoltán, Ady egykori iskolatársa a költőről írta meg emlékeit, *Ady Bandi—Ady Endre* címmel, 1943-ban. Sándor József kötete, *A székegykeresztúri Petőfi-legendá* 1944-ben jelent meg; a szerző nem kevesebbet állít művében, mint azt, hogy Petőfi évtizedekkel 1849 után még életben volt. Surányi Miklós irodalmi tanulmányait 1924-ben adta ki a Stádium: *Eliziumi mezőkön*.

A történelmi esszé népszerű művelője, Takáts Sándor 1922-ben jelentette meg kötetét a Stádiumnál: *Régi magyar kapitányok és generálisok*. Kazal Zsigmond 1927-ben *A magyar mezőgazdaság története* címmel írt tanulmányt. Kispál László az erdélyi fejedelemségről értekezett: *Erdély fejedelmi korszaka* (1941), Blaskovich Lajos *Óshaza és Körösi Csoma célja* c. kötetében (1942) Körösi Csoma életrajzát írta meg.

A képzőművészetekkel csak egy kötet foglalkozik, Szörédi Ilona *Olasz mosolya* (1941). A reneszánsz művészet emlékeit bemutató kötet elég egyszerű kivitelben jelent meg; a téma szebb külsőt érdemelt volna. Ugyan művészettel foglalkozik Balás-Piry László kötete, a *Hitler művészei* is (1943), ez a kötet azonban inkább a Stádium háborús, propagandisztikus könyvei közé tartozik.

Ez az a területe a Stádium könyvkiadói működésének, mely alapján az utókor leginkább hajlamos megítélni a vállalat működését. És vitathatatlanul jogosan. Nem mintha az ilyen jellegű könyvek kiadása csak a második világháború éveire lettek volna jellemzőek. A Stádium már a megalakulása utáni években is számos szélsőjobboldali művet jelentetett meg, de a második világ-

⁴⁰ Papp Viktor levele az Irodalmi Alaphoz 1951. IX. 10., OSzK Kézirattár.

háború kitörése, illetve Magyarország belépése a Szovjetunió elleni háborúba elsöpört minden gátat. Oláh György, az *Egyedül vagyunk* főszerkesztője — az egyik Stádium-lap — 1941 júliusában adta meg az alaphangot, ami a Stádium kiadványaira oly jellemző lett. Oláh a Szovjetunió elleni támadás után valószínűsítő üdvözlőbeszédében tört ki, kifejtve, hogy végre nem kell a „bolsevista szörnyről” hangfogóval írni. A jobboldali sajtó feladata az igazság feltárása, vagyis a kommunizmus igazi arcának leleplezése.⁴¹

A Stádium uszító kiadványai három irányban támadtak, próbálták aktivizálni a magyar olvasóközönseget. Az egyik az antiszemitizmus volt, a második az antikommunizmus, a harmadik pedig a német és olasz fasizmus propagálása. A háborús évek alatt ezekhez járult még egy negyedik típus is: a haditudósítók riportkönyvei.

Jellemző a Stádium ezen kiadványaira, hogy a magyar szerzők mellett meglepően sok külföldi — elsősorban német és olasz — szerző magyarra fordított művét tartalmazza. A külföldi szerzők sorában egy meglepő szerzővel is találkozhatunk: az angol miniszterelnök, Churchill beszédeinek válogatását 1944-ben adták ki, *Churchill nyilatkozik a Szovjetről* címen.

1944-ig mintegy 80, a fenti kategóriába tartozó könyvet jelentetett meg a Stádium. A szám önmagában is sok; százalékosan kiadványainak 10%-a. A kiadó közel negyedszázados fennállása alatt kevés értékes, maradandó kiadvánnyal gazdagította a magyar művelődést, azonban a szélsőjobboldali ideológia terjesztésében betöltött szerepe ezeknek a műveknek az emlékét is elhomályosítja.

POGÁNY, GYÖRGY

L'histoire et les publications de la S. A. entreprise de presse „Stádium”

L'étude s'occupe de l'histoire et de l'activité d'éditeur de l'une des entreprises caractéristiques de la période d'entre les deux guerres mondiales, de l'Entreprise de Presse Stádium. A la base des sources d'archives, elle analyse la situation économique de l'entreprise et à l'aide des ouvrages littéraires, historiques et d'histoire d'art de même que politiques publiés par l'entreprise, elle esquisse le profil d'éditeur aussi de Stádium. D'après cette analyse, l'Entreprise de Presse était, dès son début, l'un des éditeurs les plus importants des publications de droite, mais, durant la deuxième guerre mondiale, elle est devenue, dans une mesure accrue encore, la propagatrice de l'antisémitisme, de l'anticommunisme et du fascisme aussi.

⁴¹ OLÁH György: *Két évi hallgatás után.* - *Egyedül Vagyunk* 1941. 7. sz. 1.

KÖZLEMÉNYEK

Egy XII. századi sermonarium-töredék (Sermones de psalmo XLIX Augustini et Caesarii Arelatensis). 1. A magyarországi kódextöredékek tervszerűen folyó feltárása és kiadása során került elő egy sermonarium töredék a Központi Papnevelő Szeminárium Pálos könyvtárában.¹ Először a magyarországi Árpád kori kőfaragványokat bemutató 1978-as székesfehérvári kiállításon láthattuk az egyéb, feltehetően magyarországi eredetű vagy használatú képzőművészeti emlékek között.² (Publikálásra a Fragmenta Latina Codicum sorozat kiadás alatt levő I/2. kötetében kerül, „S.Fr.1.m.2.”jelzettel.) A pergamen töredék a sermonarium egy *quaternio*jának első (I. I. kép) és utolsó fóliója. A töredéket kötés-ként megőrző *liber tradens* egy 1665-ből származó kézirat: „Ius canonicum Universum seu commentarii in libros V. Decreti Gregorii IX.” A kézirat kötéstáblába *una traditaként* egy itáliai eredetű nyomtatott polifon „missa VI. pro defunctis” mellett egy kölni nyomtatvány címlapjának és bevezető lapjainak töredékei is belekerültek: „Idea principis Christiani. Coloniae Agr., 1638, apud Joh[annem] Kinc[kium].” A „Ferdinandi II. Romanorum Imperatoris Virtutes” címen ismeretes műnek a címlapon nem szereplő szerzője Wilhelm Lamormaini, II. Ferdinánd jezsuita udvari gyóntatója. Érdekes a szerző személye: 1596-ban Pozsonyban szentelték pappá, Zsolnán a jezsuita kollégiumban tanított két évet, a grazi egyetemen pedig egy időben tanított Pázmánnyal, akivel élete végéig bensőséges barátságban maradt. Könyve hazánkban is ismertté válhatott, 1739-ben Nagyszombatban ismét kinyomatták. Az előkerült töredéken is hosszas idézet található Pázmánytól. Így a nyomtatvány a *liber tradens* hazai kötését és a töredék hazai használatát is valószínűsítheti.³

2.a. A töredék. Fragmentumunk három sermo-részletet őrzött meg:

- Augustinus, 17. sermo (Kiad. C. C. L. = Corpus Christianorum. Series Latina. 41. köt. 237, 19—239, 73);
- Augustinus, 18. sermo (Kiad. C. C. L. 41. köt. 248, 109—250, 152);
- Caesarius Arelatensis — a töredéken Ágoston neve szerepel —, 133. sermo (Kiad. C. C. L. 103. köt. 545.).

¹ A töredék méretei: 233 × 380 mm, az írástükör 215 × 140 mm. Egy oldalon 25 sor található. A punctatio és lineatio nyomai látszódnak.

² *Árpád-kori kőfaragványok*. Katalógus. Szerk. TÓTH M.—MAROSI E. Székesfehérvár, 1978. (A Székesfehérvári István Király Múzeum Közleményei D sorozat 121.) Kiegészítések és pótlások. 2. Kódextöredékek No. 4. Itt még a *liber tradens* jelzetén A.14. Az iniciálé vonaldíszje alapján a XII. századra datálva.

³ Lamormaini I. *Neue deutsche Biographie*. Berlin, Bd. 13. 452—453. FRAKNÓI V.: *Pázmány Péter és kora*. 2. k. Pest, 1869. 133., 220., 386. DUDÍK, B.: *Correspondenz Kaisers Ferdinand II.* ... = Archiv f. österreichische Geschichte 54 (1876) 230—231., PAYR S.: *Pázmány és Lamormaini titkos tanácsa a nagyszombati egyetem megnyitó ünnepén.* — Protestáns Szemle 1903. 412—422.

207
 corō. nec pot' tūm silere. Nam quādo cantab
 bar. Non sila: Opus ē ut nos audiam'. si autē a. du. n.
 respondi facile ē autē carnis. Illis aurib' audire debem'.
 quas q̄rebat magister n̄ ipse enim dicebat. Qui habet au
 res audiendi audiat. Quis enim autē illum quādo ista di
 cebat sine aurib' carnis stabat. Om̄s aures habet. ut ce
 pauca habebant. Non om̄s habebant aures audiri. hoc
 ē obediendi. Quā tribuit locut' ē p̄pham cā. unde. Lo
 do adhibuitis aures credo audistis. quē adindū dixit.
 Ad domū istā. Mutam te n̄ ad p̄m alioris lingue te
 mitā. Loq̄s autē ille n̄ uult audire te. q̄ n̄ uult audire
 me. Qd ostendit. n̄ q̄ ipse d̄s p̄pham loquebat. Pa
 le. In ip̄s ubi p̄phas nos maxime p̄ra sum'. id est p̄o
 fia. q̄s posuit loqui ad p̄m suum. Et in illis ubi uide
 mus faciem n̄m. Demonstratū ē cū nob' sonante. lec
 ture. q̄si speculum. ubi n̄os inspicerem'. et ip̄s n̄m nō
 inspicere nos. Ecce ego facio. qd' ibi audiu'. Si n̄ d̄s. f
 unq̄t iustā. Si n̄ dixit peccatori mori morietis. et ostē
 dens illi ut recedat ab iniquitatib' suis. ip̄s qd' impccam'
 suis morietis. Sanguē autē ei de manu tua exquiram. Si autē
 dixit. et ille contempserit. et n̄ obedierit. ille in sc̄lō' suis
 morietis. tu autē animā tuā libabis. Dico uob' lib' animā
 tuā. i magno enī sum n̄ p̄o. d' si exo. d' d̄s. d̄s
 creō. S; cū ego dico et impleo. officiu' n̄m. et
 tendite p̄cutam ur̄m. Qd autē uolo ad defina

1/b ábra. S. Fr. 1. m. 2. f. 2v, részlet

A töredéken:

- f. 1r inc. [di] *cerem. Nec per os vestrum siluit.* (237,19)
quid autem volo? quid desid[ero? quid | cupio?] quare loquor? —
 f. 1v des. „*quia siluit in iudi[cio]* (239,73)
 f. 2r inc. *reddetur vobis. Sed numquam te . . .* (248,109)
 — *Tunc dicent illi | quos ex adverso constituent* —
 f. 2v. des. . . . *et putet se ante tribunal [Christi]*
 (Caesarius: C. C. L. 103,545)

Egy regensburgi eredetű — bár írása Bernhard Bischoff szerint nem regensburgi —, ma a müncheni Bayerische Staatsbibliothekban őrzött kézirat (Clm. 14 445, XI–XII. sz. fordulója) egy részének (1v–42v) segítségével a töredék teljes kéziratának felépítése is rekonstruálható, bár feltehetőleg a müncheni kézirat sem teljes.⁴ Ebben a sermok a zsol-tárok sorrendjét követik, a 2., 9., 22., 25., 26., 33., 49. és 50. zsol-tárokat kommentálják. A müncheni kézirat mintapéldánya valószínűleg nem ért véget az 50. zsol-tárnál. Töredékünk is egy hasonló szerkezetű kézirat részének sejtethetjük, mivel mindhárom sermo részlete a 49. zsol-tárt magyarázza, a müncheni kézirat sorrendjében. A sermok terjedelme alapján megállapítható, hogy a töredék *quaterniojának* hiányzó két bifólióján más sermok nem lehettek, mint a 17. sermo befejezése és a 18. kezdete.

2.b. *Paleográfiai leírás.* Töredékünk írásáról jól látszódik, hogy a XI–XII. századra jellemző késő karoling minuszkulával íródott. Az írás ductusa kiegyensúlyozott, és kissé szorított. A betűk az alapvonalhoz viszonyítva enyhén jobbra dőlnek. Az írás *pondusa* közepesen nyomott. *Tractatioja* gondos. Betűkészletében az unciális és kurzív eredetű „d” (d, ð), valamint a kétféle „r” (r, ʀ) egyaránt előfordul. Az unciális eredetű „d”

⁴ BOUHOT, J.-P.: *Un sermonnaire carolingien.* — Revue d'histoire des textes. 4 (1974) 184–185. és KLEMM, E.: *Die romanischen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek.* Teil 1. Textband. Tafelband. Die Bistümer Regensburg, Passau und Salzburg. Wiesbaden, 1980. Textbd. Kat. 8. és Tafelbd. 9., 10. — A müncheni kézirat leírása: „Theologische Sammelhandschrift”. ff. 1r–42v: Sermones super psalmos: Augustinus 13., 14., 82, 1–8. sermo (kiad. C. C. L.), Johannes Chrysostomos 7., 1., 30., 8., 9. sermo (kiad. P. L. Suppl.), Aug. 15., 40., 16. sermo, Joh. Chrysost. 5. sermo, Aug. 17., 18. sermo (f. 28r–33r), Caesarius Arelatensis 133. sermo (f. 33r–35r), Joh. Chrysost. 1. homilia (kiad. Opera omnia. Lutetiae Paris., 1536.) BOUHOT, J.-P. *i. m.* alapján. ff. 43r–127.: Summa ex Moralia Gregorii. ff. 128r–200v: Sermones de tempore (Homiliarium). ff. 201r–203v: Ső- és vízszentelés. Szentek legendái.

szára két vonal között marad. Az „e” keresztvonala többnyire egy farokkal meghosszabbított. A „b, l, d, h” szarai háromszög alakban végződnek. A szavak végén az unciális eredetű „s” is előfordul (S). A címírás betűkészletében keverednek a capitalis elegans és -rustica, az unciális betűi és megnagyobbított minuszkulák. A ligatúrák közül az „et, st” általános, az „et” szótag-rövidítésként szavakon belül is előfordul.

A központozás jelei közül a „.”, „?” és „!” fordulnak elő. A „.” medialis és finalis helyzetben egyaránt. A „?” és „!” kérdőjelként. Megjegyzendő, hogy a kérdőjelek előfordulnak a „-tur” rövidítés alkalmazásakor is. A kérdőjeleket nem mindig oda írta a scriptor, ahol azt a mondatok nyelvtani szerkezete megkövetelte volna, ami arra enged következtetni, hogy a másolt szöveg értelmét sem tudta mindig pontosan követni. Egy esetben pl. a „quos” (q̄s) vonatkozó névmást értette kérdőnévmásnak (f.l.r). Rögtön hozzátesszük azonban, hogy az Ágoston-*sermok* mesteri szerkesztését, a kiszámítottan elhelyezett kérdéseket az átlagos felkészültségű scriptornak nem lehetett könnyű követni. A kérdőjelek használatának következetlenségei a következő pontban bemutatott müncheni kéziratban is előfordulnak.⁵

A kétféle kérdőjel egyidejű használatában a karoling korban még tudatos „nota interrogandi” és a „nota percontandi” megkülönböztetésének kései, feledésbe merült nyomát látjuk.⁶ Ugyanakkor az sem zárható ki, hogy a töredékünk másolója a mintapéldány ún. St.-Amand típusú kérdőjelét (↯) őrizte meg, és használta együtt a másolás idején használatos típussal (↷).⁷ A mintapéldány pontossága eredményeként a szöveg nyelvtanilag megbízható, egy elírás kivételével: „de proximo” helyett „de proxime”.

Az írásminták segítségével megállapíthatjuk, hogy a töredéket a délnémet területekre jellemző betűtípussal másolták. Ennek a XI–XII. sz.-i írástípusnak — amelyet B. Bischoff több munkájában vizsgált⁸ — tartós továbbélését igazolja töredékünk is. A stílus az írástörténetben a „schrägovalischer Stil” elnevezéssel ismert, előzményének Abraham freisingi püspök sacramentariuma (983–999) tekinthető,⁹ s az ezredforduló körül formálódott stílussá, feltehetően Regensburgban. A regensburgi Gunthald diaconus mellett a stílus másik nagyhatású képviselője az 1010 körül született Otloh, st. emmerami szerzetes volt.¹⁰ Írás-stílusának elterjedését nagyban elősegítette azzal, hogy több évet töltött kolostorán kívül kódex másolással. Az írástípus nemcsak a délnémet vidékeken, hanem Magyarországon is meghonosodott. Ennek jelentős hazai emlékei az 1192–1195 között másolt Pray-kódex, illetve a XII. század végi garamszentbenedeki lectionarium-töredék.¹¹ A magyarországi könyvtárakban őrzött kötésre felhasznált kódex töredékek kö-

⁵ Itt utalunk az ÖNB Cod. lat. 1593. jelzetű mondsee-i eredetű Ágoston-kéziratára (Sermones in expositione psalmi 118.), így pl. 23r vagy 28v fólióra, ahol a töredékünkhöz hasonlókk figyelhetők meg. A kéziratot dr. Eva Irblch szíveségéből használhattam.

⁶ L.: Hildemari Epistola. (MGH Epp. V. 320. és PL 106, 395): „... Inter percontationem autem et interrogationem hoc veteres, Augustino teste, interesse dixerunt, quod ad percontationem multa responderi possunt, ad interrogationem aut „non” aut „etiam”. Nota interrogandi: ↯, nota percontandi: ↷. Id. *Archivum Latinitatis Medii Aevii* (Bulletin du Cange) 37 (1970). Fasc. unique. 82–84.

⁷ A St.-Amand típusú kérdőjelre l. pl. *Codices Latini Antiquiores VI*. Ed. Lowe, E. A. Oxford, 1953. 758. No. 42. Vö. J. VEZIN: *Le point d'interrogation un élément de datation et de localisation des manuscrits*. L'exemple de Saint-Denis au IXe siècle. — *Scriptorium* 34 (1980) 181–193.

⁸ BISCHOFF, B.: *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters*. Berlin, 1979. 154–155. és uő. *Kalligraphie in Bayern*. Achten bis zwölftes Jahrhundert. Wiesbaden, 1981. 34–39.

⁹ BISCHOFF, B.: *Kalligraphie in Bayern*. Abb. 20.

¹⁰ Uő.: *Kalligraphie in Bayern*. 34–36.

¹¹ Képeket l. *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében. I. köt.* Bp. 1963. 72–73. oldalak között.

zött is felbukkannak az írástípus emlékei.¹² B. Bischoffnak datálását, ami töredékünket a XII. század második felére helyezi,¹³ az írásminta-albumok képei is alátámasztják. Így utalhatunk egy valószínűleg weyarni XII. század végi kézirat és töredékünk írása közötti hasonlóságra.¹⁴ Érdemes kitérni töredékünk f. 2v-án látható (l. l.b. kép) „F” iniciálájára is. Wehli Tünde elemzése szerint a columna mellé állított vörös iniciálé (egyenes, függőleges törzs, párhuzamos karok, a betű alatti talp és a karok antiqua betűkből eredő lezárási módja) inkább a XI. századi délnémet scriptoriumokra jellemző. Az iniciálét fekete, függőleges, az alsó részükön hurkokban visszakanyarodó vonaldísz veszi körül. A betűszárak által közrefogott teret egy két végén spirálisan visszakanyarodó vonaldísz tölti ki. Az iniciálé fekete, bizonytalan vonalvezetésű vonaldíszre azonban már a XII. század közepére, sőt inkább második felére jellemző.¹⁵

3. *A töredék és a müncheni kézirat viszonya.* Az Ágoston-kéziratok, sőt kézirat-töredékek egymáshoz való viszonyáról, különösen pedig a sermo-kéziratokról igen kockázatos nyilatkozni, mivel a bécsi Tudományos Akadémia által európai keretek között az 1960-as években kezdeményezett Ágoston-kéziratok katalogizálási eredményeit a szövegtörténet-kutatásnak még nem, ill. csak részben volt ideje hasznosítani. Ha a munkák hasonló lendülettel folytatódnak, bizonyára igazolódni fog az egyik szervező, Franz Römer professzor véleménye: „A tekintélyes mennyiségű kézirat együttes a közvetlen tudományos célú kiértékelésen túl Ágoston művei szöveg-hagyományának és továbbélésének kutatásához az egyes korszakokban és az egyes területeken új és lényegesen szélesebb alapot fog kínálni. . .”¹⁶ Visszatérve a töredék sermo-ihoz, a nehézségek jelzésére elég annyit megjegyeznünk, hogy a Corpus Christianorum vállalkozás mértékadó kiadásából nem derül ki, hogy a müncheni kéziratban mindhárom sermo előfordul, hanem csak az egyiknél utalnak rá. A szövegek kiadóinak — G. Morin és C. Lambot — tévedéseire Jean-Paul Bouhot hívta fel a figyelmet a kódexet bemutató tanulmányában.¹⁷

Töredékünket azonban az említett nehézségek ellenére is el tudjuk helyezni a sermok szöveg-hagyományában. Ha a Corpus C. L. idézett kötetekben feltüntetett kéziratok mellett a müncheni kéziratot is figyelembe vesszük, kiderül, hogy a töredéken található sermok sorrendje a müncheni kéziratéval, és csakis azzal megegyező. Ennek felismerése után töredékünk és a kézirat egymáshoz való viszonyához két ponton kerülhetünk közelebb: a szöveg-változatok megvizsgálásán és a műfaj tanulságain keresztül.

A Corpus Christianorum szövegkiadásának apparátusát áttekintve kitűnik, hogy a fennmaradt kéziratokban jelentősebb szövegeltérések is felfedezhetők, a túlnyomórészt másolási figyelmetlenségből eredők mellett. Éppen ezeknek a töredéken és a müncheni

¹² L.: például *Fragmenta Latina in Bibliothecis Hungariae I/1. Fragmenta Latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestiensis*. Rec. MEZEY, L. Bp. 1983. U. Fr. 1. m. 7., valamint egy kevésbé ismert XI. századi lectionarium töredékre utalunk, amelyet a Kalocsai Főegyházmegyei Könyvtár Ms. 373. jelzetű kódexének kötéséhez használtak fel. A kézirat possessor-bejegyzése Kremsmünsterre utal. (Mikrofilmen az OSZK-ban.)

¹³ B. Bischoff levélben megküldött elemzése a töredékről.

¹⁴ BISCHOFF, B.: *Kalligraphie in Bayern*. Abb. 28. A mondseei kéziratok is jellemző példái a 12. század végi írásgyakorlatnak. Vö. PFAFF, C.: *Scriptorium und Bibliothek des Klosters Mondsee im hohen Mittelalter*. (Veröffentlichungen d. Kommission f. Geschichte Österreichs. Bd. 2.), Wien, 1967. 100—101.

¹⁵ Itt köszönöm meg B. BISCHOFF és WEHLI Tünde írásbeli elemzését, illetve FODOR Adrienne szívességét, hogy figyelmemet felhívta a töredékre.

¹⁶ RÖMER, Fr.: *Zur handschriftlichen Überlieferung der Werke des Heiligen Augustinus*. = *Rheinisches Museum f. Philologie*. 113 (1970) 229. Az Ágoston-kéziratok németországi bibliográfiái áttekintésére l. KURZ, R.: *Die handschriftliche Überlieferung der Werke des Heiligen Augustinus*. Bd. V/I. BRD. u. W. Berlin. — SB Öst. Akad. d. Wiss. Phil.-hist. Kl. Bd. 306. Wien, 1976.

¹⁷ BOUHOT, J.-P.: *Un sermonnaire carolingien*. 184—185.

kéziratban való egyezése igazolja a használt mintapéldányoknak a közös szöveghagyományhoz tartozását, és választja el őket a C. C. L. kötetében használt többi kézirtattól. (L. az alábbi felsorolás 4, 5, 7. számait.) Tekintsük át a müncheni kézirat (Ms.) és a töredék (Fragm.) közötti egyezéseket:
(A számozás a C. C. L. kiadás soraira utal.)

1. nam facile / nam respondi facile (Fragm., Ms.) 237,21
2. magister ipse / magister noster ipse 237,22
3. honor meus ista est / honor meus 238,49
4. et dolet, aut sanum est, aut est illo spes aliqua sanitatis. Quando autem tangitur, pungitur vel ligatur: csak Fragn. és Ms.-ből hiányzik 239,62–64
5. desperandum de his, sed totis viribus supplicandum: csak Fragn. és Ms.-ből hiányzik 239,68 apparatus. Itt jegyezzük meg, hogy a hiányzó sort a töredék margóján egy későbbi kéz gót írással pótolta (f. 1v 20–21. sor).
6. dicet in caelo / in caelo dicet 249,121–122
7. közös szövegromlás: „vellicatur”, „vel ligatur” helyett 239,64.

Ezzel szemben a töredék és a müncheni kézirat között a következő eltéréseket találjuk:

1. cantabitis (Ms. | cantabatis (Fragm.) 237,20; 2. inspicite | inspeximus 238,36; 3. me non | non me 238,50; 4. contempnet | contempnit 238,59; 5. ebriositas | ebriositatis 238,59
6. est auri peccantis: hiányzik Ms.-ből 239,68 apparatus; 7. numquid ille | numquid ne 239,68; 8. in ipso psalmo | in psalmo isto 239,69; 9. veniet non silebit (Ms.) add. 239,71;
10. praedicantur | praedicam 249,116; 11. et contempsimus | et quod contempsimus 249,136; 12. illi ex adverso | illi quas ex adverso 249,136; 13. utilem | utile 250,141;
14. colliguntur | colligebantur 250,143; 15. invenientur | inveniuntur 250,146; 16. pax hominibus | pax in terra hominibus 250,147; 17. pone | per quem 133. köt. 545,10; 18. de proximo | de proxime 133. köt. 545,10.

A 8., 9. és 15. számúak az általános kéziratagyományt követik a müncheni kéziratban, míg a többi esetben az eltérés csak benne fordul elő. A 8., 9., 15. eltéréseknél a müncheni kézirat a töredékénél jobb szöveghagyományt őrzött meg, míg a többi esetben másolási hibákkal és figyelmetlenségekkel van dolgunk (pl. rövidítés rossz feloldására vezethető vissza 10., 13., 17. (?), egy később következő szó hatására 2., 14.).

Az összeállított mintapéldányának forrásai — J.-P. Bouhot nyomán — a „Quinquaginta” gyűjtemény, a Morin által felfedezett Pseudo-Chrysostomi gyűjtemény, és egy a 13., 14., 82., 15. és 18. Ágoston-*sermokat* tartalmazó kézirat lehetnek.¹⁸ J.-P. Bouhot a 82. Ágoston-sermo félbehagyásából a müncheni kéziratban, mivel az nem zsolnárt magyaráz, arra következtetett, hogy a kézirat másolásakor történt a sermonarium összeállítása. A két szöveg összevetése meggyőzően mutatja, hogy a töredék a Corpus C. L. kiadásból ismert szöveghagyományhoz, egy, a regensburgi eredetű müncheni kézirat mintapéldányának szövegváltozatán keresztül kapcsolódik.

A müncheni kéziratot — eredetét tekintve — már ismertetője kapcsolatba hozta a délnémet egyházak, és főleg a regensburgi püspökség VIII–XI. századi térítő tevékenységével.¹⁹ Klaus Gamber nem egy tanulmányában felhívta a figyelmet a liturgikus szöveg- emlékek történeti jelentőségére, ill. ezeknek az egyes területek világi- és egyházi politi-

¹⁸ BOUHOT, J.-P.: *Un sermonnaire carolingien*. 185–186.

¹⁹ BOUHOT, J.-P.: *Un sermonnaire carolingien*. 181–183. Noha elsősorban a „sermones de tempore” részt vizsgálta. Ennek további kéziratokkal való összevetésére l. FOLLIER, G.: *Deux nouveaux témoins du Sermonnaire carolingien récemment reconstitué*. — *Revue des Études Augustiniennes* 23 (1977) 155–198. és LEMATRIÉ, J.: *Le sermon Mai 193 et l'origine de la fête des Saints Innocents en occident*. — *Anal. Boll.* 99 (1981) 139–150.

katörténetéhez való szoros kapcsolódására.²⁰ Az antik hagyományokkal büszkélkedő bajor város politikai jelentőségét annak köszönhetette, hogy a VIII. századtól kezdve az Agilolfinger hercegek székvárosa, ezt követően is hercegi székhely, a Karolingok gyakori tartózkodási helye. A városi kiemelkedő helyzetét jelezte a Bonifatius-féle egyházszervezet keretében létrehozott püspökség is (739).

A regensburgi eredetű egyházi rendeltetésű könyvek között is az egyik fontos műfaj éppen a sermonarium volt. Másolásuk a birodalmi püspökségek látó- és térítőkörébe került területek szerkönyvekkel való ellátásának igényéből, illetve a karoling udvarnak a liturgikus nyelv és fegyelem helyreállítására irányuló törekvéséből következett. Ez utóbbi eredményezte Paulus diaconus *Homiliarius Caroli* gyűjteményének létrejöttét: „. . . minus tamen idoneo reperimus lectiones, quippe quae et sine auctorum suorum vocabulis essent positae et infinitis vitiorum anfractibus scaterent, non sumus passi nostris diebus in divinis lectionibus intra sacra officia inconsonantes perstrepere soloecismos atque earundem lectionum in melius reformare tramitem mentem intendimus”. (MGH, Leg. I. 44-passim)²¹ Gyakorlatilag nélkülözhetetlenek voltak az egyházi év ünnep- és vasárnapi prédikációihoz, a kijelölt bibliai részek magyarázatához (= homiliarium), az egyes egyházi közösségek hitbuzgalmi és morális neveléséhez.

A bajor földről kiinduló avar-tértítés első jelentős emlékének, egy missziós katekizmusnak a kéziratában is találunk egy Beda-nak tulajdonított *homiliariumot*.²² Regensburgnak a cseh területek térítésében, egyházszervezésében játszott szerepét — a terület a prágai püspökség megalapításáig, 973-ig a regensburgihoz tartozott — a szerkönyvek számos fennmaradt példánya mutatja. Megtaláljuk a prágai könyvtárakban az ún. Prágai *sacramentariumot* (Kápt. K. Cod. O. 83. VIII–IX. sz. fordulója) — amelynek ugyan regensburgi eredete vitatott —, egy *psalteriumot* (Egyet. K. Cod. F. 22., VIII. sz. vége) és két *homiliariumot* (Kápt. K. Cod. A. CLVI. és uo. A. CXXX., freisingi, IX. sz. közepe).²³ A töredék szempontjából különösen a IX. század elejéről származó Cod. A. CLVI jelzetű homiliarium érdemel figyelmet. Ez a müncheni kézirat „Sermones de tempore” részével (f. 128r–200v) szinte teljesen megegyezik. A kézirat kézbevételekor kitűnt, hogy a müncheni gyűjtemény sermoi közül csak néhány hiányzik (14., 36., 74–79.). A prágai kéziratpárhuzam igazolja Bouhot állítását a gyűjtemény Karoling kori eredetéről, ugyanakkor a müncheni kézirat „Sermones super psalmos” része esetleges Karoling kori szerkesztésének lehetőségét is felveti.²⁴

A töredék tehát az említett szálakkal kapcsolódik a műfaj közép-európai előtörténetéhez. Mindez azt bizonyítja, hogy egy hosszabb, minden bizonnyal a Karoling korig vissza-

²⁰ GAMBER, K.: *Die Regensburger Mission in Böhmen im Lichte der Liturgiebücher*. — Verhandlungen des Hist. Vereins f. Oberpfalz u. Regensburg 114 (1974) 255–256. Továbbá I. BOROVÍ, J.: *Parallele zwischen der böhmisch-polnischen und der ungarischen Kirchenorganisation*. — Millennium Dioeceseos Pragensis 973–1973. (Annales Instituti Slavici 8.) Wien–Köln–Graz, 1974. 50–63.; GRAUS, F.: *Böhmen zwischen Bayern und Sachsen*. Zur böhmischen Kirchengeschichte des 10. Jhs. — *Historica* XVII (1969) 5–42. A vyšehrad-i kódex regensburgi kapcsolataira I. SPUNAR, P.: *Ein Beitrag zur Festlegung des Platzes des Vyšehrad Kodex in der Entwicklung der Schreibkunst Mitteleuropas*. — *Scriptorium* 23 (1969) 19–23. A prágai *sacramentariumra* I. DOLD, A. — EIZENHÖFER, L.: *Das Prager Sakramentar, II. Prologomena u. Text-Ausgabe*. (Texte u. Arbeiten. Heft 38–42.) Beuron, 1949. 1–96.

²¹ Id. *Kirchenlexikon* 6. köt. Freiburg i. Br., 1889. 221–222.

²² HEER, J. M.: *Ein karolingischer Missions-Katechismus*. Freiburg i. Br. 1911. (Biblische u. Patristische Forschungen 1.) 55–59.

²³ GAMBER, K.: *Die Regensburger Mission*. 256.

²⁴ A hasonlóságra elsőként utalt BISCHOFF, B.: *Die süddeutschen Schreibschulen und Bibliotheken in der Karolingerzeit. Teil II*. Die vorwiegend österreichischen Diözesen. Wiesbaden, 1980. 257. (vö. PATERA, Ad. — PODLAHA, Ant.: *Soupis rukopisů Knihovny Metropolitní Kapituly Pražské*. I. A. — E., V. Praze, 1910. No. 261.)

nyúló szöveghagyomány végén találjuk a XI–XII. század fordulója körüli müncheni kéziratot és az annál évtizedekkel későbbi, a XII. század második felében másolt töredékünket.

A töredék kéziratának még a XII. században, vagy legalábbis középkori történelmünk első századaiban Magyarországra kerülése nem zárható ki. Ezt a feltevésünket az említett regensburgi eredetű müncheni kézirat-párhuzam, illetve a regensburgi eredetű kéziratoknak a cseh területeken való korai megjelenése támasztják alá. Hasonlóképpen utalni lehet a délnémet és magyar területek közötti bizonyítható és valószínűsíthető liturgikus kapcsolatokra, valamint azok emlékeire.²⁵ Töredékünk műfaja, a sermonarium — jellegénél fogva ez természetes — már legkorábbi kódexjegyzékeinkben is szerepel, így a panonhalmi apátságí javak összeírásában, 1083 körül.²⁶ A töredék egykori teljes kéziratának hazai sorsát azonban csak a kézirat újabb részletének előkerülésével lehetne megbízhatóan igazolni és biztosabban tovább követni.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

A gregorián naptárreform sorsa Magyarországon. XIII. Gergely pápa (1572–1585) 1582. február 24-én kiadott „Inter gravissimus” kezdetű bullájában rendelte el az új, a későbbiekben róla elnevezett naptár bevezetését.¹ Ezzel a reformmal a naptári rendszeren mindössze annyit változtatott, hogy csak a 400-zal is osztható -00-ra végződő, tehát százas éveket hagyta meg szökőévné, azaz 400 évenként szökőévet „rendes” 365 napos évné nyilvánított. Ennek a változtatásnak a jelentősége viszonylag csekély volt, mivel 1582. után csak 1700-ban következett olyan év, amely a reform következtében 366 helyett csak 365 napig tartott. Gergely pápa azonban a fentiekben kívül azt is elrendelte, hogy a Iulius Caesar óta felhalmozódott pontatlanságok megszüntetésére 10 napot ki kell hagyni a naptárból, tehát, hogy 1582. október 4. után közvetlenül október 15. következék.² A pápai rendelkezés szerint 1582. október 15. után mindenütt az új, javított naptár szerint kellett az időt számítani. Ezt azonban rövid időn belül csak azokban az országokban vezették be, amelyeknek az uralkodója és a népessége is római katolikus volt. A protestánsok és a görögkeleti ortodox vallásúak nem voltak hajlandók magukra nézve kötelezőnek elfogadni a pápai rendelkezést. Ezzel megbomlott a keresztény Európa „időszámítási egysége”, és csak 1918. február 1-én állt vissza ismét, amikor a szovjet-ország állam is átvette a gregorián naptár használatát.

A XIII. Gergely által előírt időpontban csak Spanyolországban, Portugáliában és Itáliában vezették be az új naptárt, azaz azokon a területeken, ahol a pápa befolyása leginkább érvényesülhetett. Még Franciaországban sem ekkor, hanem csak két hónappal később, 1582. december 9-én vették használatba az új naptárt.³ Németalföld katolikus

²⁵ Összefoglalóan I. HERMANN E.: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig.* München, 1973. 30–37. Továbbá egyházszerkezeti és liturgikus kapcsolatokra FALVY, Z. — MEZEY L.: *Codex Albensis.* Bp.—Graz, 1963. 33–34. A XI–XII. század hazai patrisztikus irodalmi ismereteire összefoglalóan I. MEZEY L.: *A teológia (patrisztika) és a skolasztika jelentkezése az Árpád-kori Magyarországon.* = *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról.* Szerk.: SZÉKELY Gy. Bp. 1984. 213–219.

²⁶ *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében, I. k.* 64. és 68. Továbbá I. a pécsvárad apátság javainak hamis összeírásában szereplő *homiliariumot*, valószínűleg I. Gergely *Liber quadraginta homiliariuma.* Uo. 69. és 70.

¹ FRAKNÓI Vilmos: *Egy jezsuita-diplomata hazánkban 1583–84.* Katholikus Szemle 1902. 705. (= Fraknói). KNAUZ Nándor: *A veteristák.* Századok 1869. 18. (= KNAUZ: *A veteristák.*)

² KNAUZ: *A veteristák* 20.

³ KNAUZ Nándor: *Kortan hazai történelmünkhöz alkalmazva.* Bp. 1876. 27–35. (= KNAUZ Kortan).

részein 1582. december 14-én, a katolikus svájci kantonokban pedig 1583-ban tértek át a Gergely-naptárra, míg Báthori István lengyel király (1575–1586) 1584-ben rendelte el ezt Lengyelországban.

II. Rudolf császár (1576–1612) 1582 decemberében körlevélben fordult a birodalmi rendekhez az új naptár bevezetése érdekében, de ezt az augsburgi birodalmi gyűlés a protestánsok javaslatára elvetette.⁴ Így Rudolf 1583. szeptember 4-én kiadott rendeletével próbálta elfogadtatni az új naptár használatát. A császári határozat szerint 1583. október 4. után közvetlenül október 15. következett.⁵ A birodalom katolikus és Habsburg kézen levő tartományai 1584 elejére elfogadták és bevezették a gregorián naptár használatát, de a protestáns területeken megmaradt az ónaptár, így szinte „időszámítási szakadás” következett be a birodalom egyes tartományai között.

Több sikertelen próbálkozás után csak 1699. szeptember 23-án jött létre olyan határozat a birodalmi gyűlésen, amely még 1700. február 24. előtt, amikor ugyanis a két naptár közötti eltérés 10-ről 11 napra nőtt volna, elrendelte az ún. „javított naptár” bevezetését. Ez a szökőévek számításában és a hibák kiküszöbölésére való 10 napnyi kihagyásban megegyezett a XIII. Gergely pápa által elrendelt új naptárral, de a húsvét ünnepének kiszámításában új, csillagászati eljárást vezetett be. Ez az eltérés végül csak II. Frigyes 1775-ben tett javaslata alapján szűnt meg, így csak ekkor, 192 év elteltével használta ismét a birodalom minden lakosa ugyanazt a naptárt.

A már említett, 1700. február 18-án bevezetett új naptárt Dánia és a protestáns Németalföld is átvette. A protestáns svájci kantonok 1700. december 31-én kezdték a gregorián naptárt használni, míg Anglia csak 1753. szeptember 2-án, Svédország pedig 1753. február 17-én.⁶

A gregorián naptár bevezetése Magyarországon. II. Rudolf császár, azaz I. Rudolf magyar király (1576–1608), mint már följebb is szerepelt, rendeleti úton akarta a Gergely-naptár használatát bevezetni. Az 1583. szeptember 4-én kelt rendelete alapján, Radéczy István (?–1586) egri püspök, királyi helytartó utasítására a nagyszombati nyomda kinyomatott egy egyleveles falinaptárt az év utolsó három hónapjára.⁷ Ezen jól látható, hogy október 4. után kimarad 10 nap és a következő nap már október 15. A kihagyásban ez olvasható: „Hic omittendi sunt dies 10 inter 4. et 15. diem Octobris occurrentes. Ita ut a 4. die, statim ad 15. fiat transitus”.⁸ Ezt a naptárt Possevino pápai követ még 1583. november 1-én elküldte Rómába, ami bizonyítja, hogy a pápai diplomáciát mennyire érdekelt a gregorián naptár bevezetésének lehetősége és módja az erős protestantizmus-sal rendelkező Magyarországon.⁹

Az új naptár bevezetésének kísérlete két okból is kiváltotta a sok protestánst számláló magyar rendek ellenkezését. Egyrészt nem akarták elfogadni a saját életükbe való pápai beavatkozást, másrészt elleneztek az új naptár rendeleti úton való elfogadtatását, és ebben az ügyben maguk akartak dönteni a következő országgyűlésen. A katolikus egyházi testületek és személyek már a pápai rendelet kiadása után, de még a királyi utasítás előtt alkalmazni kezdték a Gergely-naptárt. Knauz Nándor közlése szerint a szepesi

⁴ KNAUZ: *Kortan*.

⁵ TÓTH László: *Garami bécsi nuncius jelentése a Gergely-féle naptárreform végrehajtásáról a birodalomban*. Turul 1927. 13–16. (= Tóth). — *Régi magyarországi nyomtatványok*. Szerk. BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla, KÁFER István, KELECSÉNYI Ákos. Akadémiai Kiadó, Bp. 1971. 529. (= RMNy). (Az RMNy köteteiben a szám nem a lapszámot, hanem az adott nyomtatvány sorszámát jelöli.)

⁶ KNAUZ: *Kortan*.

⁷ RMNy 529.

⁸ RMNy 529., RMNy 529. kép.

⁹ TÓTH, RMNy 529. — A naptárból egyébként az egyetlen ismert példány a Vatikáni Levéltárban maradt fenn.

káptalan már 1582-ben az új naptár szerint keltezte egy kiadványát, és Báthori Miklós (Szabolcs, Szatmár, Somogy vm. főispánja, 1568–84: országbíró) is 1584-ben „secundum cursum novi calendarii” datálja a levelét.¹⁰ Forgách Imre trencsényi főispán azonban éppen az új naptár használatától tiltja el a lelkészeket, legalább addig, amíg az országgyűlés nem dönt az ügyben.

„Ennélfogva parancsoljuk egyenként mindenkinek, kik trencsényi birtokainkban lelkészkedtek és egyházi javakból éltek, hogy semmi módon ne merészeljétek elfogadni az új naptárt, hacsak rögtön hivatalaituktól és helyeitektől megfosztatni nem akartok. Mert mire való lenne az, a püspök úr kívánatára elfogadni azon naptárt, melyet nemcsak az ország rendei elvetnek, de sem a birodalom fejedelmei, sem a szomszéd tartományok nem helyeselnek. Ne engedjétek magatokat rábeszéltetni, hanem inkább egész bátorsággal az ó naptár mellett maradjatok, eladdig, míg kitünendik, az ország rendei és a szomszéd tartományok mit rendelnek. Amint ugyanis most képtelenség lenne, ha a felsőbb hatóság ellenére elfogadnátok, úgy amidőn az összes rendek közmegegyezésével elfogadva léssen, nem léssen többé ok reá, miért kellendjen azt valamelyikünknek elvetni.”¹¹

Szepes vármegye hasonlóképp nem volt hajlandó az országgyűlési döntés előtt magáévá tenni az új időszámítási módot, sőt, mint kegyúr megtiltotta, hogy Bornemissza Gergely szebeni prépost papságának előírja annak használatát.¹²

Bártfa városa 1584. március 8-án haladékot kért az új naptár bevezetésére, legalább addig, amíg a főurak és a nemesek a régit használják, hiszen ha a város az újat használná, míg a környezete a régít, abból csak zűrzavar származna.¹³

1584-ben megjelent egy kalendárium Nagyváradon *Calendarium Julianum pro anno 1585* címmel, amelyet feltehetően Beregszászi Péter készített, és a régi julianusi rendszer szerint tartalmazta az év napjait. E naptár készítője nemcsak a kalendárium szerkezetével állt ki a Gergely-naptár bevezetése ellen, hanem egy énekben is támadta az új időszámítást. A következő évben Wolfgang Schreck jezsuita Kolozsvárott kiadott egy élesen támadó vitairatot Beregszászi műve ellen, *Adversus avtores Iuliani ut vocant pseudocalendarij Varadini impressi pro anno MDXXCV carmen*. . . címmel.¹⁴ A váradi *Calendarium Julianumot* valószínűleg Szántó (Arator) István jezsuita is megtámadta „Epistola apologetica” című Kolozsvárott megjelent vitairatában, hiszen Beregszászi Matthias Thoraconymus-szal együtt írt és Bázélban kinyomtatott művében külön fejezetet szentel („Epistola ad Stephanum Aratorem Jesuitam”) a Szántónak való válaszádnak.¹⁵

A református Beregszászi és jezsuita ellenfelei között 1585–87-ben kibontakozott polémianak, melynek emlékét legalább 4 nyomtatott mű őrzi, az egyik legfontosabb pontja a naptárreform kérdésében zajló protestáns-katolikus vita volt.

Az új naptár bevezetését előíró királyi rendelet kiadása (1583. szeptember 4.) után csak 1587-ben ült össze a magyar országgyűlés, amelynek a rendek véleménye szerint döntenie kellett a naptárreform kérdésében. Bár Örnöherceg már 1585 tavaszán tárgyalásokat folytatott egy esetleges országgyűlés összehívására 1585 augusztusára, de végül erre nem került sor. Azonban ennek az 1585-re tervezett országgyűlésnek az előkészítése során már fölmerült az ellentét a naptárreform kérdésében elfoglalt udvari és rendi álláspont között. Rudolf király ugyanis a törvényszékek megtartására vonatkozó rendeleteit mindig a Gergely-naptár szerint keltezte, és ezt több vármegye visszautasította, hivatkozva arra, hogy az új naptárt csak országgyűlési törvénnyel lehet elfogad-

¹⁰ KNAUZ: *A veteristák* 22–23.

¹¹ KNAUZ: *A veteristák* 23. (A fordítás Knauz Nándor munkája).

¹² KNAUZ: *A veteristák* 24.

¹³ SZÁDECZKY Lajos: *A naptárjavítás történetéhez*. Századok 1882. 656–659.

¹⁴ RMNy 559., 566.

¹⁵ RMNy 568.

tatni, rendeleti úton ez törvénytelen. Fennállt a veszélye annak, hogy, ha az uralkodó az országgyűlési meghívókat is a gregorián naptár szerinti keltezéssel látná el, akkor ez a rendek ellenkezését, sőt ellenállását váltaná ki. Végül kompromisszumos döntés született a kérdésben, miszerint a királyi meghívólevélen mindkét datálási mód szerepelni fog. Bár az 1585-ös tervezett országgyűlés meghíúsult, de az 1587–88-as országgyűlési meghívólevelet az 1585-ös megállapodás szerint, egyféle módon keltezték, de az országgyűlés kezdőnapját mind a két rendszer szerint megadták („primum diem futuri mensis Novembris, reformati Calendarii, juxta vetus vero Calendarium ad vigesimum secundum diem venturi mensis Octobris. . .”).¹⁶

Az 1587. november 1-re összehívott országgyűlést Ernő főherceg csak november 14-én nyitotta meg átadván a királyi propositioikat, melynek egy külön fejezete foglalkozott azokkal a károkkal, amelyek az országot a naptár ügyében támadt egyenetlenségek folytán érték. Az uralkodó javasolta a magyar országgyűlésnek, hogy „uti caetera non solum Maiestatis suae, sed alia pleraque regna et provinciae reformatum illud sive novum calendarium iam pridem receperunt, ita in hoc Hungariae regno illud ab omnibus pariter statibus et regnicolis acceptetur. . .” A királyi propositio szerint az igazságszolgáltatási szervezet tétlenkedésének legfőbb oka az volt, egyes rendes bírák hiánya mellett, hogy „sok országglakó megtagadja elfogadni az új naptárat az országgyűlésen kívül”.¹⁷

Az országgyűlés döntése alapján az 1588 januárjában szentesített törvénycikkek közé bekerültek a régi naptár eltörlését kimondó paragrafusok is (1588: 28. tvc.). A törvény rövid szövegébe kétszer is belekerült, hogy „az ország karai és rendei ezt semmi más, mint egyedül a királyi felség hatalmánál fogva engedik életbe léptetni”.¹⁸ Az előzmények ismeretében ez a részlet csak azt erősítheti meg, hogy a magyar országgyűlés, melynek sok tagja a protestáns vallások híve volt ily módon is bizonyítani kívánta, hogy nem a pápai bullának engedelmességre, hanem a király „kegyes és kegyelmes intelmeihez is alkalmazkodni kívánván” foglalja törvénybe az új naptár bevezetését. A szlavóniai gyűlés szintén így értelmezhetette ezeket a sorokat, hiszen ők katolikusok lévén külön kitértek arra, hogy nem a király iránti tiszteletből, hanem az Isten iránti köteles tiszteletből fogadták el az új naptárat.¹⁹

Az erdélyi rendek 1590. szeptember 21-én iktatták törvénybe a Gergely-naptár bevezetését, azzal indokolván döntésüket, hogy „a napokban való különbözőség több confusiót ezután közinkbe ne szerezzen, az új kalendáriomot, melyet a több szomszéd keresztény országokban is bevettek immár, mi is bevettük és országul acceptáljuk. . .”²⁰

¹⁶ *Magyar Országgyűlési Emlékek*. Szerkeszti: FRAKNÓI Vilmos VII. 1582–1587. Budapest, 1881. 174., 224. (=MOE VII.) Az irat végén a keltezés „duodecima die mensis Augusti”, de az irat élén és a tartalomjegyzékben augusztus 10. áll. Az egyik feltehetően sajtóhiba.

¹⁷ MOE VII. 178–179., 182., 240.

¹⁸ MOE VII. 375. — *Magyar Törvénytár 1526–1608. évi törvénycikkek*. Fordították: KOLOSVÁRI Sándor és ÓVÁRI Kelemen Bp. Franklin., 1899. (=CJH) 719. — 1588: 28 tvc.: Az ó naptár eltörléséről. A naptárra nézve, ámbár az ország karai és rendei inkább akarnák, hogy az ó naptár, amelyet annyi éven át használtak, és amelyhez úgy a szegények, mint a gazdagok magukat hosszú gyakorlattal alkalmazták, az előbbi állapotában maradjon, mindazonáltal Ófelsége kegyes és kegyelmes intelméhez is alkalmazkodni kívánván: nem ellenzik ugyan, hogy ezutánra az új és megjavított naptárt vegyék használatba. 1. §. De azt nyíltan kifejezésre juttatni Kívánják, hogy ezt semmi más, mint egyedül a királyi felség hatalmánál fogva engedik életbe léptetni. 2. §. És hogy akár az új, akár a régi naptár szerint történt eddigi kiadványok és ítéletek, erejükben maradjanak.

¹⁹ KNAUZ: *A veteristák* 25.

²⁰ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. Szerkeszti: SZILÁGYI Sándor III. 1576–1596. Budapest, 1877. 274., 372. Továbbá megbecsülvén a nagyságod ennyiszor való megtalálását és kegyelmes intését, és azt is tekintvén, hogy a napokban való különbözőség több confusiót

Jakab Elek szerint a későbbiekben még sok súrlódás támadt abból, hogy az erdélyi görögkeleti vallású románok az új naptárt nem fogadták el, így különbség adódott a románok és Erdély többi lakosának időszámítása között.²¹

A reformátusok nagykirályi zsinata 1591. március 10-én döntött úgy, hogy a „Gergely-naptárat az egyházban el lehet fogadni”,²² de az egyes felekezetek közötti különbség az időszámítás dolgában még nem szűnt meg. 1599-ben ismét törvényt kellett hozni a gregorián naptárt bevezető 1588: 28. tvc. megismétlésére és megerősítésére, de az új törvény szövege (1599: 45. tvc.) már némi hangsúlyeltolódást tükröz. Az 1588-as törvény nem a régi naptár teljes megszüntetését, hanem csak azt deklarálja, hogy „nem ellenzik, hogy ezutánra az új és megjavított naptárt vegyék használatba” és semmiféle szankciót nem helyez kilátásba a törvény megsértőinek. Az 1599-es törvényben már egy szó sincs arról, hogy az új naptárt csak uralkodói nyomásra fogadta el az országgyűlés, és nem szerepel annak kikötése sem, hogy a kiadványok érvényben maradjanak, bármely naptár szerint is datálták őket. Ezzel szemben szigorú büntetést szab meg a régi naptár használóinak, az egyháziaknak hivatal- és jövedelemvesztést, a városoknak, a földesúrnak és a régi naptár kinyomtatóinak ezer forint büntetést. Az összeg nagyságát jól érzékelteti, hogy az ugyanezen évi 17. tvc. 400—500 forintban állapítja meg az egyes magyarországi részek főkapitányainak a havi fizetését. A Magyar Törvénytár az 1599: 45. tvc. szövegében szereplő „a quibusdam concionatoribus existimatur” szavakat „némely papok tartják”-nak fordítja. A „concionator” azonban ebben az esetben feltehetően helyesebben fordítható a „lekész” szóval, ami alatt protestáns lelkipásztor értendő. Ugyanis ugyanennek az 1599. évi törvénynek a 35. cikkelye, mely a turóci prépostság konventjének a helyreállításáról szól, a „sacerdos” szót használja a kétségtelenül katolikus papok megnevezésére. Tehát ezek alapján joggal feltételezhető, hogy a törvény alkotói leginkább „némely lelkészek” tevékenységét tartják veszélyesnek az új naptár elterjedésére nézve, valamint a régi naptár kinyomtatóit, azaz az olyan személyek és szervezetek működését, akik és amelyek az új naptár népszerűségét tevékeny és hatékony eszközökkel csökkenthették.²³

A két naptár további viszonyáról elég kevés dokumentum ismert. Knauz Nándor szerint utolsónak a máramarosi kerület reformátusai fogadták el az új kalendáriumot 1625 Húsvétján, tehát ezután már a királyi Magyarország, a Partium és Erdély egész lakossága ismerte és használta a gregorián naptárt.²⁴ Azonban a hódoltsági területen még a XVII. század első felében a katolikusok is változatlanul a régi naptár szerint számították az időt. Ezeket a Pécsert, illetve Pécs környékén élő katolikusokat nevezi Knauz „vete-

ezután közinkbe ne szerezzen, az új kalendáriumot, melyet a több szomszéd keresztyén országokban is bevettek immár, mi is bevettük és országul acceptáljuk, de ilyen condicióval, hogy semmiben a medgyesi generalis gyűlésben végzetett articulusoknak ne derogálja és hogy evvel való lésünknek ideje a jövendő nagy karácsony napján kezdessék.

²¹ JAKAB Elek: *A kalendáriumokról történelmi és politikai tekintetben*. 1881. 1—12.

²² KNAUZ: *A veteristák* 28.

²³ CJH 873. 1599: 45. tvc. A régi naptár használatát ezer magyar forint büntetés alatt teljesen megszüntetik. — Szükséges, hogy az új és megjavított naptárt minden országlakó használja, a régi pedig, hogy teljesen megszűnjék 1. §. Minthogy pedig, az új naptárnak a használatát leginkább némely papok tartják kárhuzatosnak és tilalmasnak, ezért elhatározták, hogy az olyan papok, akiket rajta érnek, hogy e tárgyban a közönséges végzéseknél ellen szegülnek, legott és tetteleg az ő egyházi jövedelmeiket elveszítsék. 2. §. Azokat a városokat és földesurakat, akik eme közönséges törvénynek ellenszegülni merészelnének, és akiket az ő naptár nyomtatásán, vagy használásán rajta érnének, Ófelsége valahányszor dacoskodáson találják, ugyanannyiszor ezer forinttal büntesse és sújtsa. MOE IX. Bp. 1885. 291., 304., 332. — KNAUZ (KNAUZ: *A veteristák*) ugyanezeket a szavakat „néhány prédikátor”-nak fordítja.

²⁴ KNAUZ: *A veteristák* 30.

ristáknak”.²⁵ Ugyancsak az ő közleménye számol be arról, hogy 1640-ben ezek a pécsi veterista magyar katolikusok megfenyegették Derkay György jezsuitát, hogy a törökök kezére adják, ha az új naptár használatát terjeszti.²⁶ Szintén a hódoltsági területen, Kiskomáromban (ma: Zalakomár) kelt 1642 februárjában Bessenyei István levele, melyben Lippay György egri püspöknek panaszodik arról, hogy „annyra yutott az állapot, hogy kételen az Római hűten való Egyhazy Embereknek s mind köz napnek” . . . az ünnepeket „az Ó Calendariom szerint kell tartanj, ha nagy bontetést el akarnak kerülj”.²⁷

Források híján is feltételezhető, hogy legkésőbb a törökök kiverése után ezeken a volt hódoltsági területeken is elfogadták az új naptár használatát. Az utolsó, még a naptár-reform kérdésével foglalkozó irat 1690-ben kelt, melyben a zágrábi zsinat gyűlése azt indítványozta, hogy próbálhák meg a görög szertartású katolikusok áttérítését az új naptár szerinti időszámításra.²⁸

A *Gergely-naptár elterjedése hazánkban a kalendáriumok tükrében*. Az új naptár sorsát azonban nemcsak törvények, rendeletek és határozatok szabták meg, hanem a szélesebb rétegekben való elterjedés lehetősége is. Feltehető, hogy a régi naptár fönmaradásában, de az új naptár elterjedésében is nagy szerepet játszottak a korabeli kalendáriumok. Ezek minden évben megjelentek, a kor egyéb kiadványaihoz képest elég magas példányszámban, és ami igen fontos, rendszerint magyar nyelven.

Az első magyar kalendárium valószínűleg már 1540 előtt megjelent *Calendarium magiar nielwen* címmel, Krakóban, Benczédi Székely István összeállításában.²⁹ Ez azonban nem egy meghatározott évre vonatkozó kalendárium, hanem öröknaptár, amely minden évre alkalmazható. De már a XVI. század hatvanas-hetvenes éveitől kezdve Magyarországon is rendszeresen megjelentek az egy évre szóló kalendáriumok, gyakran nem is egy, hanem több különböző nyomda kiadásában. A Gergely-naptár bevezetésének idejétől már szinte minden évre rendelkezésünkre áll egy-egy kalendárium, így megkísérrelhető a két naptárrendszer viszonyának vizsgálata a korabeli kalendáriumok alapján.

A már korábban említett naptár mellett, mely 1583. utolsó negyedére vonatkozik és Nagyszombatban jelent meg, még egy naptárt nyomtattak ebben a városban, amely az 1583. év napjait tartalmazza az új, gregorián naptár szerint.³⁰ Ezt Telegdi Miklós (1535—1586) pécsi püspök, az esztergomi érsekség adminisztrátora nyomtattatta ki már 1583 februárjában az általa létesített nagyszombati nyomdában. Tehát ez a kalendárium közvetlenül a pápai utasítás hatására, már Rudolf király rendelete előtt megjelent. A nagyszombati nyomda, amely egyébként Telegdi halála után az esztergomi székeskáptalan, majd a jezsuiták tulajdonába került, végül pedig a nagyszombati egyetemé lett, azaz mindig katolikus kézben maradt, a későbbiekben is nagy szerepet játszott az új naptár elterjesztésében, hiszen ez a nyomda 1583 után 1609-ig minden évben kiadta a Gergely-naptár szerint szerkesztett kalendáriumot.³¹ De nem minden nyomda segítette működésével az új naptár elterjesztését. Rudolf király 1588. augusztus 28-án leiratban róttá föl Bártfa városának, hogy a bártfai nyomda a régi naptár szerint nyomtat kalendáriumokat. Valószínű, hogy itt nemcsak 1588-ra, hanem az 1584—87 közötti évekre is készült kalendárium a régi időszámítás szerint. Az említett 1588-as bártfai az utolsó olyan ismert

²⁵ KNAUZ: *A veteristák* 31.

²⁶ KNAUZ: *A veteristák* 31.

²⁷ KNAUZ: *Kortan*.

²⁸ KNAUZ: *Kortan*.

²⁹ RMNy 19., 63. — faksimile kiadása: *Fontes ad historiam linguarum populorumque Uraliensium* 3. Az ELTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport tudománytörténeti kiadványa. A szöveget gondozta: MOLNÁR József.

³⁰ RMNy 530.

³¹ TEVAN Andor: *A könyv évezredes útja*. Gondolat. 1984. III. kiadás 202—204.

kalendárium, amely csak a régi naptár szerint tartalmazza a napokat.³² A királyi leirat hatása nem is maradt el, hiszen az 1589-re készült bártfai kalendárium mindkét rendszerű naptárt tartalmazott, mégpedig olyan módon, hogy a gregorián naptár állt előrébb.³³ 1594-re megfordult a helyzet, a főhelyre a régi, „eltörölt” naptár került, a Gergely-naptár csak kiegészítette ezt.³⁴ Az ezután nyomtatott bártfai naptárak váltakozva vagy mindkét, vagy csak az új naptár szerint tartalmazzák az év napjait, de még az 1710-re vonatkozó kalendárium is mindkét módon feltünteti a napokat.³⁵

1588 után csak az új, illetve a mindkét naptárt tartalmazó kalendáriumok arányának alakulásából következtethetünk a két naptári rendszer viszonyára.

Az 1583—1600 között megjelent 39 kalendárium közül 6 készült a régi, 22 az új naptár szerint, illetve 11 mindkét rendszert tartalmazza. Tehát az erre az időszakra vonatkozó kalendáriumok 43%-ában található meg még valamilyen módon a régi naptár is. Az 1601—1635 közötti periódusból ismert 172 kalendárium közül 38 (22%-ban van meg mind a régi, mind az új rendszer szerint készült naptár, a többi 134 (78% pedig csak az újat tartalmazza).³⁶ A fenti adatok a *Régi magyarországi nyomtatványok* c. kiadvány két kötetéből származnak, amelyek feltehetően a korszak minden ismert hazai nyomtatványát felölelik. A későbbi időszakra ennyire megbízható ilyen jellegű mű nem létezik, így itt csak Szabó Károly *Régi magyar könyvtár* c. művének egyes kötetekre támaszkodhatott az adatgyűjtés. A két kalendáriumtípus (1.: mind a régi, mind az új naptárt tartalmazza, 2.: csak az új naptárt tartalmazza) közötti arány kiszámítása még a fentihez hasonló pontosságú sem lehetne, így csak néhány igen szemléletes példát lehet kiemelni az 1635 utáni időszak kalendáriumterméséből.

A nagyon ismert és elterjedt lőcsei kalendáriumnak az 1642—1701 közötti ismert 32 kiadása tartalmazza mind a régi, mind az új időszámítás szerinti naptárt, és csak az 1702-es kiadástól tértek át az új rendszerű kalendárium kizárólagos közlésére.³⁷

A kolozsvári kalendáriumoknak az 1671 és 1711. közötti minden kötetében megtalálhatók az év napjai mindkét naptári rendszer szerint.³⁸

A kalendáriumok kiadói érthető módon igyekeztek eleget tenni vásárlóik és olvasóik igényeinek, és ha ilyen sok kalendáriumban található még meg a XVII. század második felében is mindkét naptár, akkor joggal feltételezhető, hogy a régi naptár sokkal hosszabb ideig volt használatban Magyarországon, mint azt, csak a törvényekre és a rendeletekre támaszkodva gondolnánk.

Még az 1827-ben megjelent kolozsvári *Új és O Kalendarium* is közli a Gergely-naptár mellett a régi, a törvény által immár 239 évvel korábban eltörölt naptárt is.

A naptárreform kérdéséhez még egy érdekességgel szolgálhatnak a XVIII—XIX. század fordulóján megjelent kalendáriumok. A majdnem minden kalendáriumban megtalálható „Magyar Krónika” rész az 1582. évre teszi a gregorián naptár bevezetését: „Az új Kalendarium támad, de derekasabban 1600-ban vevék be”.³⁹ A kalendáriumok rendszerint nem kizárólag azzal határozzák meg az adott évet, hogy mennyi idő telt el Krisztus születése óta, hanem más fontos és ismert időben történt eseményekkel is. Így

³² RMNy 592.

³³ RMNy 604.

³⁴ RMNy 712.

³⁵ Szabó Károly: *Régi magyar könyvtár*. Az 1531—1711. között megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve Bp. 1879. (= RMK)

³⁶ RMNy I. *Régi magyarországi nyomtatványok II. 1601—1635*. 1983. Akadémiai K. szerkesztette: BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc (= RMNy II.)

³⁷ RMK

³⁸ RMK

³⁹ *Új és O Kalendarium Kristus Urunk' születése után 1809-dik esztendőre*. Kolos'váron Nyomtatott a' Réf. Kol. Betűivel Török István által.

például „a világ teremtésével”, az uralkodó koronázási évével stb. Az 1781-es szebeni kalendárium önmaga érvényességét úgy is meghatározza, hogy az a „Uj Kalendárium kezdetinek 198.” évére, az 1774-es kolozsvári pedig úgy, hogy az 191. évére értendő. Ily módon ez a két utóbbi kalendárium 1583-ra teszi a Gergely-naptár bevezetését, a fentebb említett krónikabeli kronológia 1582-re, illetve 1600-ra. Tehát a magyar kalendáriumok nem a magyar törvények közé való beiktatást tekintik az új naptár érvényes bevezetésének, hanem a pápai (1582), illetve az uralkodói (1583) rendelkezést.

A naptárreform magyarországi bevezetésének kérdése jól mutatja, hogy egy ilyen, ténylegesen kicsiny jelentőségű változtatás teljes végrehajtásához a különböző politikai és vallási érdekelletetek, illetve a szokás nagy és erős hatalma miatt milyen hosszú, több évszázados időszakra volt szükség.

NAGY BALÁZS

A Jegyzetekben említett műveken kívül még felhasznált irodalom;

HAHN István: *Naptári rendszerek és időszámítás* 1983. Gondolat „Gondolat Zsebkönyvek”

KOVÁCS Imre: *Régi magyar kalendáriumaink 1711-ig*. Debrecen, é. n. (1938.)

SZENTPÉTERY Imre: *Oklevéltani naptár* 1974. Akadémiai K.

ACSÁDY Ignác: *Magyarország három részre oszlásának története 1526–1608.* = *A magyar nemzet története V. szrk.*: Szilágyi Sándor Bp. 1897.

Hazai egyházmegyék Mohács előtt nyomtatott zsinati határozatai. A magyar bibliográfiai szakirodalom több olyan nyomtatványt is tart nyilván, amelyben hazai egyházmegyék zsinati határozatainak szövegét publikálták. Szabó Károly és Hellebrant Árpád négy ilyen regisztrált:

RMK. III. 28. *Constitutiones synodales ecclesiae Strigoniensis*. Bécs 1494.

RMK. III. 60. *Constitutiones synodales ecclesiae Strigoniensis*. H. n. XV. sz.

RMK. III. 473 *Constitutiones synodales ecclesiae Strigoniensis*. Bécs 1560.

RMK. III. 476. *Statuta synodalia ecclesiae Nitriensis* 1494. Bécs 1560.

Immár három évtizeddel ezelőtt már foglalkoztam a fentiek közül az első kettővel.¹ Ennek során igyekeztem a hely és év nélkül megjelent kiadás fel nem tüntetett nyomdahelyét és nyomdászát meghatározni, ill. datálni: Velence 1482 táján Nicolaus de Francfordia.² A korábban csak a szakirodalom alapján közölt 1494. évi bécsi kiadásból pedig a Zágrábban őrzött példány alapján sikerült az előzőeknél biztosabb leírást adni. Az utóbbihoz ma még az tehető hozzá, hogy belőle további példány került elő a pozsonyi ferencesek könyvtárából,³ amelyből csupán az első, feltehetően üres levél hiányzik. Így mód volt a szövegkezdő lap rekonstrukciójára, amely Zágrábban erősen csonka.⁴ A pozsonyi példány azóta Turócszentmártonba került.⁵

¹ *Magyar Könyvszemle* 1956. 287–293.

² Cikkem későbbi, bécsi megjelentetésekor ezt az időpontot 1484 tájára módosítottam: *Das Antiquariat* 13. (1957) 71.

³ KOTVAN, Imrich: *Inkunábuly Knížnice Miestneho pracoviska Matice slovenskej z Bratislava*. Martin 1959. 48. sz.

⁴ KOTVAN i. m. IV. tábla. — *Das Antiquariat* 16. (1962) 229.

⁵ KOTVAN, Imrich: *Incunabula quae in bibliothecis Slovaciae asservantur*. Martin 1979. 409. sz. és 13. tábla.

Costituciones Sinodales al me ecclesie strigoniensis.

liber de ...

Noviter impresse.

Il me fu dona dal pio ...
si bñ lo scritto d sopra & ch lo scritto mi & so

A fenti listából kiderül, hogy amíg a 15. század utolsó évtizedében kétszer is közreadták az esztergomi főegyházmegeye zsinati határozatait, de azt követően legalább két emberöltőnyi időn át ilyen korábról nem volt ismeretes. Ha a hazai szakirodalomban nem is, de a külföldiben mégis található két további ilyen kiadvány a 16. század tizes éveiből.

I.

Essling hercege monumentális kiadványában foglalkozott a metszetekkel díszített, korai, velencei nyomtatványokkal, ahol is az esztergomi zsinati határozatoknak egy további kiadását írta le a velencei Biblioteca Nazionale di San Marcóból.⁶ E könyvtár segítségével az Országos Széchényi Könyvtár immár mikrofilmmel rendelkezik a „Miscellanea 1104(15)” jelzetű nyomtatványról, amelynek segítségével az alábbiak voltak megállapíthatók Essling pontos bibliográfiai leírásának megerősítésén felül.

A negyedréti alakú kiadvány 14 számozatlan levelet tartalmaz.⁷ Címlapján (1. ábra) felül a következő szöveg olvasható: „Constitutiones Sinodales Alme Ecclesie Strigoniensis.” A lap közepét álló téglalap alakú fametszet tölti ki, amely az angyali üdvözlöt jelentí meg,⁸ alatta pedig a „Noviter impresse” szöveg olvasható. A címlap hátán Szent Ágoston ábrázolását látni alul a következő, ugyancsak metszett felirattal: „Ora pro nobis beate pater Augustine.”⁹ Amíg a címlap fametszete szignálatlan, a szent képeknek jobb alsó sarkában apró oszlopot (esetleg tornyot) ábrázoló kis művészel látható.

A laponként 45 sort tartalmazó, kéthasábos szöveg az a₂a lapon kezdődik, és a d₂a-n fejeződik be. A végén a következő kolofon áll: „Impresse Venetijs. M.D.XIX. Die primo Decembris.” Az utolsó lap üres. A nyomdász nem tüntette fel nevét. 1519 tájt a magyarországi használatra készült velencei kiadványok Peter Liechtenstein és Luca Antonio Giunta segítségével készültek. E nyomon haladva lehetett rátalálni az esztergomi zsinatoknak erre a kiadására az utóbbi személy kiadványainak bibliográfiájában.¹⁰ Ennek magyarázata az, hogy bár Giunta neve nincs feltüntetve, Camerini szerint azonban az esztergomi zsinati határozatok nyomtatásának munkáját ugyanabban a műhelyben végezték, mint ahol az Ordinarium Strigoniense 1520. június 27-én befejezett kiadása készült,¹¹ amelyen látható a neves velencei kiadó neve. Miután azonban Giunta kiadó volt, a nyomdász meghatározásánál az általa leginkább foglalkoztatott officinákat kell számításba venni: Giacomo Penzio, Giorgio & Cesare Arrivabene és Agostino Zani.¹²

Visszatérve a kiadvány szövegére, már a címlapon hangsúlyos kiemelést nyert ezzel kapcsolatban, hogy megismételt kiadásról van szó. Miután korábról két ilyen is ismeretes, szükségesnek látszott megállapítani, hogy vajon melyik nyomán rendezték ezt 1519-ben újra sajtó alá. Az összevetés a két 15. századi kiadás szövegével azt mutatta, hogy a most ismertetésre kerülő 16. századi nyomtatvány nem az 1494. évi bécsi, hanem az ennél kb. egy évtizeddel korábbi és ugyancsak velencei, első kiadás alapján készült. A szövegnek viszonylag hű utánszedésében csupán néhány helyen észlelhető eltérés.

⁶ Prince d'ESSLING: *Les livres figures Vénitiens...* II/2. Florence—Paris 1909. 383. Nr. 2046.

⁷ Füzetbeosztása: a⁴b⁴c⁴d⁴.

⁸ Mérete Essling reprodukcióján (383.1.) 111 × 74 mm.

⁹ Mérete Essling reprodukcióján (384.1.) 78 × 53 mm.

¹⁰ CAMERINI, Paolo: *Annali dei Giunti*. Vol. I. P. I. Firenze 1962. Nr. 228.

¹¹ RMK. III. 238.

¹² ISAAC, Frank: *An index to the early printed books in the British Museum. Part II. 1501—20*. London 1938. 64.

Ezek közül a legszembeötlőbb a bevezetőben az esztergomi prímás megnevezése. Amíg a korai velenceiben¹³ Szécsi Dénes érsek (1440—1464) neve olvasható az 1449. évi zsinat alapján, az 1519. évi kiadásban ezen a helyen az alábbi szöveg áll: „Nos Thomas miseratione divini tituli sancti Martini in montibus sancte Romane ecclesie presbyter Cardinalis strigoniensis ac Patriarcha Constantinopolitanus primas Regni Hungarie et apostolice sedis legatus de latere etc.” Bakócz Tamás, aki Estei Hippolittól vette át az esztergomi főegyházmegyét, 1521-ben bekövetkezett haláláig töltötte be a legmagasabb magyar egyházi méltóságot. Az 1494. évi bécsi kiadásban ugyanezen a helyen Estei Hippolit (Hippolytus Estensis de Aragonia) neve található,¹⁴ aki 1485 és 1498 között volt magyar prímás. Tehát az esztergomi zsinati határozatok elejére az egyes kiadásokban a mindenkori érsek nevét tették, jóllehet a lényegében változatlan szöveget a 14. századba lehet visszavezetni.¹⁵

Az 1494. évi bécsi és az 1519. évi velencei nyomtatvány a szöveg vége felé¹⁶ egyaránt kihagyta a korai velencei kiadásban szereplő Dénes érsek nevét.¹⁷ Azonban a most ismeretetésre kerülő velencei kiadásban két helyen mégis árulkodó nyom maradt az első kiadásból történő átvételnek. Előbb „per . . . Johannem . . . archiepiscopum predecesorem nostrum” olvasható (c₄b₁), majd „Nos dionysius” (d₁a). Miután az 1494. évi kiadásból az elsőt gondosan kihagyták, a másodikat pedig Hippolit nevével helyettesítették, ezekből is bizonyos tehát, hogy az 1519. évi kiadás a 15. századi, első velencei kiadás szövegét vette át.

Érdekes többlet figyelhető meg a Bakócz nevével jelölt kései kiadás végén. A zsinati határozatoknak korábról átvett szövege befejeződött a d₁ levélen, így e füzetben a vele párt alkotó második levél teljesen üresen maradt volna. Hogy a helyet — legalább részben — kihasználják, „beati Jacopini” közismert „Cur mundus militat” kezdetű himnuszának szövegét nyomtatták oda. (A hátlap így is üresen maradt.) Giacopo de Benedetti (Jacopone da Todi) eme verse igen kedvelt volt a későbbi korokban is hazánkban. Magyar fordítása „Mit bízik e világ ő álnokságában” kezdettel már viszonylag korán (1574-től) és többször is napvilágot látott nyomtatott formában.¹⁸

Most tehát immár három különböző érsek nevével három, Mohács előtt nyomtatott kiadásban is ismeretesek az esztergomi zsinati határozatok. Az első, Velencében nyomtatott kiadás szövegét Batthyány Ignác jelentette meg az akkori császári könyvtárban Bécsben őrzött példány alapján,¹⁹ valamint Dankó József;²⁰ a Bécsben készítettét pedig Batthyány²¹ és Péterffy Károly.²² Bár Batthyány mind 1505 tájáról, mind 1510-ből közölt esztergomi zsinati határozatokat,²³ ezek azonban semmi összefüggést sem mutatnak a most ismertetett, 1519. évi, velencei kiadással, amelynek nincs szövegkiadása.

¹³ RMK. III. 60.

¹⁴ Magyar Könyvszemle 1956. 291.

¹⁵ Magyar Könyvszemle 1956. 292.

¹⁶ Velence: c₂b₈—10.

¹⁷ RMK. III. 60. b₁a.

¹⁸ RMNy 353 : 113a, RMNy 513 : 149a, RMNy 1483 : 50.

¹⁹ *Leges ecclesiasticae regni Hungariae. III.* Claudiopoli 1827. 466—491.

²⁰ *Constitutiones synodales almae ecclesiae Strigoniensis.* Strigonii 1865.

²¹ BATHYÁNY *i. m.* 546—566.

²² *Sacra concilia ecclesiae romano-catholicae in regno Hungariae. I.* Posonii 1741. 216—233. — Második kiadás: Wien 1742. 199—219.

²³ BATHYÁNY *i. m.* 644—647, 654—660.

Constitutiones Si- nodales ecclesie Chesprimien

II.

Péterffy²⁴ ismertette az 1494. évi nyitrai egyházmegyei zsinat határozatainak szövegét, amelyet Bornemisza Pál püspök rendezett sajtó alá, majd 1560-ban Bécsben nyomtatott formában is közreadta.²⁵ Olvasható Péterffy gyűjteményében az 1515. évben Veszprém-ben tartott egyházmegyei zsinat döntéseinek kissé hiányos szövege is,²⁶ amelyet ő egy Zágrábban őrzött, rongált kézirat alapján közölt. Azonban a brünni Egyetemi Könyvtárban fennmaradt ennek egy Bécsben két évvel későbbben nyomtatott kiadása is.²⁷ Az Országos Széchényi Könyvtárban rendelkezésre álló másolat²⁸ alapján most lehetővé vált a korábról ismeretlen kiadvány bibliográfiai adatainak és a szövegére vonatkozó legfontosabb ismereteknek publikálása.

A negyedréti alakú nyomtatványt tíz, egyenként négy levélből álló füzet alkotja, amelynek jelölése: A–K. A kis könyvben lapszámozás is található, de csupán a B-betűvel megkülönböztetett, második füzetből kezdve az utolsó füzet közepéig. A címlével fonákja és az utolsó lap üres. A teljes kolláció ezek szerint így szól: $A^4 - K^4 = [8] + 68 + [3]$ pag. — 4° A most említett tíz füzetnyi terjedelem alapján úgy tűnik, hogy ezt a nyomtatott kiadást talán már korábban is ismerték. Katona István ugyanis arról írt, hogy „decreta haec ultra 10. philyras excurrunt”.²⁹ A régi tudósok számára nem volt lényeges, hogy forrásuk írott vagy nyomtatott volt, így Katona sem közölte, hogy a dekrétumok milyen formában voltak olvashatók. Nem zárható ki persze, hogy éppen tíz ív terjedelmű kéziratot használt.³⁰

A címlapon (2. ábra) az iniciálével kezdett „Constitutiones sinodales ecclesie Vesprimiensis” szavak olvashatók, alattuk 149×108 mm méretű fametszet áll, amelyen kettes keretben a veszprémi egyházmegye védszentje, a sárkányt tipró Szent Mihály arkangyal látható két pajzzsal: az egyik kezében királyi, a másikban püspöki címerrel. A második lapon kezdődő bevezetés élén olvasható: „Nos Petrus Beriislo episcopus ecclesiae Vesprimiensis, eiusdemque loci comes perpetuus, reginalis majestatis summus cancellarius, ac serenissimi domini Wladislai . . . regis thesaurarius, ac Dalmatiae, Croatiae & Slavoniae banus &c.”. A továbbiakban Beriszló Péter veszprémi püspök előadja, hogy az esztergomi zsinati határozatokat vették át, amelyeket most kiegészítve foglaltak össze. Az 1515-ben megtartott veszprémi, egyházmegyei zsinaton Statileo János, felsőörsi prépost, királyi titkár elnökölt, mert a püspök a törökök elleni háborúban volt. A bevezető az ott elfogadott határozatokat hirdeti ki, amely azután az A₃a lapon fejeződik be, és lényegében az esztergomi dekrétumokat összefoglaló kiadványok első bekezdésének feladatát hivatott betölteni. Külön részben szedték — az előzőhöz hasonlóan három lapon (A₃b–A₄a) — a „Charissimi patres domini ac fratres sacerdotes” megszólítással az Esztergom részére készült nyomtatványok második bekezdésének, valamint a harmadik első felének szövegét. A fentieket egy lap terjedelemben (A₄b) lapszámra hivatkozó tartalomjegyzék követi.

²⁴ PÉTERFFY *i. m.* 258–297., ill. 246–283.

²⁵ RMK. III. 476.

²⁶ PÉTERFFY *i. m.* 230–257., ill. 220–243.

²⁷ Jelzete ST2 — 420.890(3). — *Catalogus librorum saec. XVI. typis impressorum, qui in Bibliotheca Universitatis Brunensis asservantur*. Red. Vladislav DOKOUPIL. Brno 1970. Nr. 520.

²⁸ Jelzete: RMK. III. 214a.

²⁹ KATONA, Stephanus: *Historia critica regum Hungariae stirpis mixtae. XVIII.* Budae 1792. 860.

³⁰ Itt említhető meg, hogy Róka János ezekről a veszprémi zsinat határozatokról készült és Veszprém-ben őrzött kéziratról tett említést (RÓKA, Joannes: *Vitae Vesprimiensium praesulum*. Posonii 1779. 308.).

A szorosabb értelemben vett zsinati határozatok szövege a második füzettel kezdődik. Innen fogva a lapok tetején lapszámozás és a „constitutionum sinodaliium” szövegű előfej látható. A laponként 27 sornyi szöveg túlnyomó részét Péterffy zágrábi, hiányos kézirat alapján tehát már kiadta.³¹ A most rendelkezésre álló ép nyomtatvány alapján megállapítható, hogy a Péterffy által jelölt hiányok sok esetben téves feltételezések, mert a szövegkiadás egyes fejezetei e helyeken is teljesekek.³² Más esetekben Péterffynek a hiányokra utaló megjegyzése indokolt: a nyomtatott kiadásból most azután ezek kiegészíthetők.³³ De nem csupán az ilyen, jelentősebbnek feltüntetett kimaradás, de a pontokkal jelölt, kisebb szövegtörések is immár rekonstruálhatók.³⁴ Amíg Péterffynél a végén „Istae sunt constitutiones s. ecclesiae de Besprimio, in s.synodo celebrata per d.Petrum Berisloo episcopum Vesprimiensem, quas omnes habere & tenere debent & student” áll, a nyomtatvány a következő sorokkal fejeződik be: „Impressum Wienae Austriae per Hieronymum Vietorem. Anno domini M.D.XVII. Mense Junii. Die XI.” (K₄a).

A bécsi nyomdász, aki e munka elkészítésekor már Krakkkóba történt és hamarosan bekövetkezett áttelepülésével lehetett elfoglalva, nem hozott létre tökéletes munkát. Különösen a lapszámozásban³⁵ és az előfejben³⁶ végeztek műhelyében hanyag munkát. A kiadványt — a címlapon látható fametszeten kívül — számos fametszetes iniciálé³⁷ díszíti, amely sorozat Vietor korabeli kiadványaiból jól ismert.

A szövegnek fentiekben említett, korábbi hiányait Lukcsics József igyekezett rekonstruálni, aminél az 1493. évi esztergomi és a következő esztendőben tartott nyitrai zsinat határozataiból indult ki.³⁸ Az új rendelkezések közül különösen azt lehet kiemelni, amely a plébánosoknak előírta, hogy a megkereszteltekről külön könyvet vezessenek pontosan megjelölt adatok beírásával.³⁹ Ezt Schwartner a hazai anyakönyvezés első jeleként értékelte.⁴⁰ A határozatok között számos helyen „Additio” megjelöléssel olvasható a hangsúlyozottan veszprémi eredetű kiegészítés, amelyben feltűnő az anyanyelv szerepének többszöri említése.⁴¹ Egyes szakírók a szükség esetén történő szabad gyóntatóválasztásról szóló rész jelentőségét hangsúlyozták.⁴²

Érdeemes még kissé megvizsgálni a zsinat vezetésével kapcsolatos kérdéseket. A bevezető részben az olvasható, hogy a törökök ellen viselt háborúval súlyosan elfoglalt püspököt Statileo helyettesítette. Az 1515. esztendő mindkét férfiú számára különösen mozgalmas volt. Beriszló ez év elején vesztette el természetes fiát, akit a török gyilkolt le.⁴³ A püspök egyben dalmát, horvát és szláv bán is volt, aki szinte állandó csatározás során igyekezett megvédeni a hozzátartozó területeket az oda újra és újra becsapó törökök ellen. Beriszló, mint egyben a legmagasabb gazdasági államigazgatási feladatot ellátó

³¹ PÉTERFFY *i. m.* 230–275., ill. 220–243.

³² Ilyenek az első, pozsonyi kiadás lapszáma szerint: „Intervallum paucarum linearum” (236.) — „Desiderantur folia aliquia perdita” (236.) — „Hoc loco pauca deficiunt” (239.) — „Hiatus paucarum paginarum” (246.).

³³ „Desiderantur rursum folia” (244.) — „Deficiunt iterum paucula” (245.) — Absunt capita aliquot” (251.).

³⁴ Pl. 242 β , 248 β , 252 α .

³⁵ Pl. 75 áll a helyes 57 helyett.

³⁶ Pl. a 27. lapon tótágast áll!

³⁷ Mérete 22 × 22 mm.

³⁸ *A veszprémi püspökség római oklevéltára. IV.* Bp. 1907. LXXVIII–LXXIX.

³⁹ ÁDÁM Iván: *A veszprémi székesegyház.* Veszprém 1912. II. 318–319.

⁴⁰ SCHWARTNER, Martin: *Statistik des Königreichs Ungarn. I.* Ofen 1809. 95.

⁴¹ Pl. „Et si poenitens ignorat, sacerdos doceat & dicat cum eo in lingua materna” (C₁b–C₂a) — „... Domine non sum dignus & lingua vulgari & deinde quilibet summat.” (C₁b) — „aspergat omnes dicens in lingua vernacula” (I₁b).

⁴² SZVORÉNYI, Michael: *Historiae ecclesiasticae regni Hungariae amoenitates. II.* Jaurini 1795. 75.

⁴³ GERÉZDI Rabán: *A magyar világi líra kezdetei.* Bp. 1962. 73.

kincstárnok sem tudott elegendő pénzt biztosítani ehhez. Így állandóan ostromolta a pápát anyagi támogatásáért. 1515 márciusában azután meg is érkezett Rómától a segítség, de ekkor meg a szlavón rendek tagadták meg az engedelmességet, mert nekik Beriszló külön még nem tette le a báni esküt. Ulászló közbeavatkozására azután májusra rendeződött ez a kérdés.⁴⁴ Májusban a velenceiekhez fordult Beriszló támogatásért. Mivel a boszniai basa immár a stratégiai igen fontos Jajca várát fenyegette, júliusban azután Perényi Imre nádor is beavatkozott seregével a bán támogatására. A törökök így augusztusra felhagytak az erőd elfoglalására irányuló erőfeszítéseivel, így ettől kezdve Beriszló a vár megerősítésével és készleteinek feltöltésével volt elfoglalva.⁴⁵

Ilyen körülmények között nem csodálható, ha a veszprémi püspök nem tudott az egyházmegyei zsinaton elnökölni. Megbízásából ezt a feladatot — a határozatok sajtó alá rendezésével együtt — Statileo, a későbbi erdélyi püspök végezte. Bizalmasa számára Beriszló eszközölte ki éppen az 1515. évben, hogy királyi titkár legyen.⁴⁶ E kapcsolat legfőbb biztosítója a rokonság volt. A 16. század folyamán a magyar főpapok egész sora került ki a dalmáciai Trau városából származó Statileo-család sorai közül. A veszprémi püspök Beriszló Péter édesanyja Magdolna, Statileo-leány volt. Az ő fivére Mihály volt Statileo János apja, így a két főpap unokatestvérei voltak egymásnak. Statileo 1515. január 7-én kapott Miksa császártól Máté bátyjával egyetemben birodalmi nemességet.⁴⁷ A most említett Máténak szintén János nevű fia a Mohács előtti években sümegei főesperes volt. Máténak Margit nevű leánya férjhez ment az ugyancsak dalmát származású Verancsics Ferenchez. Házasságukból született Antal a későbbi esztergomi érsek és Mihály, akinek Faustus nevű fia a 16. század végén csanádi püspök. Beriszló Péter Domitio nevű fivérének azonos nevű unokája pedig, akit Jeromosnak is neveztek, a század derekán egri nagyprépost volt.⁴⁸

Ebben az egymást igen hatékonyan támogató családba tartozott tehát Statileo János, aki az 1515. évben, mint királyi titkár tavasszal Pozsonyba, majd később Bécsbe kísérte Ulászlót. A pozsonyi tárgyalások során jött létre a Habsburg és a Jagello-ház közötti kettős esküvő, amelynek megkötésére azután július 22-én Bécsben került sor.⁴⁹ Ilyen előzmények után kézenfekvő, hogy a Statileo által összeállított zsinati döntések kinyomtatására 1517-ben a bécsi Vietor-nyomdában került sor. Az elfoglalt Beriszló ez 1515. évi határozatok megerősítésére a következő esztendőben érkezett Veszprémbe.⁵⁰

Hátra van még a címlapon álló fametszeten látható címerek megvizsgálása. Szent Mihály arkangyal jobb kezében négyelés útján kialakított címert tart, amely az Árpádok sávjai és a kétfarkú cseh oroszlán ismétléséből áll, az ennek közepén levő szívpajzs a Jagellók sasát ábrázolja. Ulászló király címere tehát egyértelmű. Az arkangyal bal kezében püspöksüveggel fedett címert szorít, amelynek címertanilag jobb oldalán három balharánt pólya, a balon pedig két csúcsával felfelé mutató meztelen kard között ötszirmú rózsza látható. Pontosan megegyezik ez a Veszprémbe legutóbb előkerült sírkőtöredéken található Beriszló címerrel.⁵¹ A fentiekből bizonyos, hogy a bécsi nyomtatvány címlapjára került fametszet kifejezetten ehhez a most ismertetett kiadványhoz készült.

BORSA GEDEON

⁴⁴ A veszprémi. . . i. m. LXXVIII. — GERÉZDI i. m. 72—73.

⁴⁵ *Hrvatska Enciklopedija. II.* Zagreb 1941. 423—424.

⁴⁶ KUBINYI András: *Beriszló Péter és budai szereplése.* Budapest régiségei. XX. Bp. 1963. 128.

⁴⁷ NAGYBÁKAY Péter: *Beriszló Péter veszprémi püspök címeres sírköve.* A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei. XIII. Veszprém 1978. 121.

⁴⁸ NAGYBÁKAY i. m. 130.

⁴⁹ SÖRÖS Pongrác: *Statileo János életéhez.* A Pannonhalmi Főapátsági Főiskola Évkönyve az 1915—6-diki tanévre. Pannonhalma 1916. 5.

⁵⁰ A veszprémi. . . i. m. LXXVIII.

⁵¹ NAGYBÁKAY i. m. 113—132.

Cicero-beszédek egy esztergomi kódextöredéken. Érdekes és értékes töredék került napvilágra az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban folytatott fragmentum-feltárás során. A töredék, pontosabban töredékcsoport négy részből áll: két teljes pergamen lap és két kisebb, egyenként mintegy fél oldalnyi darab. A négy pergamenre írt szöveg egy a XVII. század első feléből származó, latin nyelvű kéziratos tanulmányi jegyzet borítójának leáztatásakor került elő. A possessor-bejegyzés szerint a jegyzet Kerlai Jánosé volt. Kerlai 1630-tól az osztrák magyar katolikus művelődés fellegvárában, a Pasmaneumban tanult. A tanulmányok befejeztével magával vihette jegyzetét is. 1634-től Rohón, majd 1642-től Vittencen volt plébános. 1645-ben került Bajmócra, mint prépost és plébános. 1654. január 15-én lett esztergomi kanonok és egyúttal honti főesperes. 1657-től nyitrai főesperesként működött. 1664. január 15-én halt meg Nagyszombatban.¹

A primási könyvtár és levéltár is a török elől Nagyszombatra költözött. Az tehát nyilvánvaló, hogy Kerlai könyvei is Nagyszombatban nyertek elhelyezést. A kérdés az, hogy a számunkra fontos borító, vagyis a töredék, hol került rá a jegyzetre. A proveniencia eldöntésében szerencsés esetben a kísérőanyag meghatározó szerepet tölthet be. A jegyzetnél Kerlainak saját kezű aláírásával ellátott szlovák nyelven írt feljegyzései alkották a borító egyik rétegét. Ez azt sugallja, hogy a borítókötés Kerlai egyik felső-magyarországi működési helyén került rá a jegyzetre. Így feltételezhetjük azt, hogy a kódex is, amelyből a töredékek származnak, itt volt használatban.

Az előkerült kódexlap-együttes egyik teljes terjedelmében fennmaradt lapja épp az eredeti munka első oldala lehetett. A mű címe, elválasztva a szöveg többi részétől rubrummal íródott. Sajnos nagyrészt elmosódott, de a „*dictatorem*” szó kivehető. Az ezt megelőző szóból a „*sarē*” szótöredék betűzhető ki, ami világos, hogy Caesar nevének ragozott alakja. (Cesarem → *Cesarem dictatorem*).

A szövegben már itt az első oldalon is többször előfordul és világosan olvasható a *Ligarius*, illetve a *Caesar* (*Cesar*) név, amelyek nagy eshetőséggel azt sugallták, hogy Cicero Quintus Ligariusért elmondott beszédéről van szó. Az eredeti szerző kiléte azért is lett hamar világos, mivel a Cicero név a töredék szövegében is előfordul, bár csak rövidítve. (*M. C.*) Ugyanakkor néhány első pillanatra is jól olvasható szó, mondatrész, vagy mondat azonosításával² bizonyossá vált, hogy valóban az említett beszédről van szó.

A következőkben az egyes pergamen oldalakat külön-külön szeretném bemutatni. Az egyszerűség kedvéért:

- a mű első oldalát I/a,
- a pergamen másik oldalán levő szöveget I/b,
- a második teljes nagyságában fennmaradt lap két részre tagolódó szövegét II/a,
- ennek fonákját (egybefüggő szöveg) II/b,
- a fél oldalakat III/a, ill. III/b sorszámokkal jelölöm.

I/a

A lap terjedelme 16 × 21 cm, az írástükrőre 7,5 × 14 cm. A lap bal oldalától 5,5 cm-re, felső szélétől 3 cm távolságra kezdődik a szöveg. A cím a lap tetejétől 2 cm-re helyezkedik

¹ KOLLÁNYI Ferenc: *Esztergomi kanonokok 1100–1900*. Esztergom, 1900. 270.

² Felhasznált kritikai kiadások: M. Tullius CICERO: *Orationes Selectae XI*. Lipsiae in Aedibus B. G. Teubneri MCMXXVIII 133–144. — CICERON *Discours* Tome XVIII. Paris 1952. Societe D edition „Les Belles Lettres” 66–83. — *Ciceros Reden für M. Marcellus für Q. Ligarius und für den König Deiotarus*. Leipzig B.G. Teubner 1885. 39–61. — M. Tulli CICERONIS: *Orationes Selectae XXI* ex editione C. F. W. Muelleri. Lipsiae in Aedibus B. G. Teubneri MCMXIII. — *Ciceros Reden für T. Annus Milo, für Q. Ligarius und für den König Deiotarus*. Erklärt von Karl Halm, Berlin 1899. — M. Tulli CICERONIS: *Opera ad optimas editiones collata Studiis Societatis Bipontinae*. Biponti 1781. — M. Tulli CICERONIS: *Orationes Caesarianae Philippicae*. recognovit: Albertus Curtis Clark Oxonii 1911.

el. Egy oldalon 35 sor található. Az I/a szövegrészletben a kezdősortól (*Novum crimen C. Cesar. . .*) 1.1. az 1.3. „*aliquem*” szaváig olvashatjuk a Ligariuseről elmondott beszédet.

I/b

A lap és az írás adatai megfelelnek az előzőeknek, az I/a félbeszakadt szövege folytatódik. Az eredeti szövegben az 1.3. „*aliquem*” szavát követő „*ducem*” a kezdőszó. Az I/b utolsó sorában a 2.6. „*cum M. C. apud te defendit alium in ea voluntate*” sora olvasható.

II/a

Az ezen oldalon levő szöveg 17 leírt sor után megszakad. Ez a 17 sor a Pro Ligario c. mű utolsó, befejező mondatait tartalmazza. Utána a scriptor mintegy másfél sornyi helyet hagyott ki, majd új szövegbe kezdett.

A II/a lap második fele a Miloért elmondott beszédet közli, természetesen a mű elejétől. („*Et si vereor, iudices. . .*”) (Cic. Pro Milone 1.1.)

II/b

Ismét egybefüggőszöveg, a II/a töredék szerves folytatása.³

III/a–III/b

A töredék 8 × 21 cm nagyságú, az írástükör 14 × 5 cm, hosszában félbevágott, 35 sor.

III/a

Az írás erősen rongált, elmosódott. Egyértelműen csak néhány szó olvasható, illetve egy helyen Ligarius nevének szótöredéke. Ezek alapján azonban megállapítható volt, hogy a III/a a Pro Lig. 6.19. „*hostile*” szavától a 7.22. „*iam*” szaváig közli Cicero írását.

III/b

Szövegrészlet a Pro Ligario című műből. Folytatása a III/a töredéknek. Pro Lig. 7.22. „*occupatam*”-tól a 8.25. *cū eū a*” (ceusetis) kifejezésig olvasható a textus.

A II/b töredéknek külön érekessége van A lap jobb oldalára feltehetően a ragasztás következtében egy másik lap betűi nyomódtak. Mivel ez természetesen szemben levő oldal volt, a rányomódott írás tükörírásként maradt fenn. Szerencsénkre az egyik teljes terjedelmében tükörírásban fennmaradt szó Ligarius neve. (1. sor./Emellett a 10. sorban Caesar (Cesar) neve olvasható, illetve a 15. sorban a *fuisse* szó. Egybevetve a kritikai kiadványokkal kiderült, hogy a Pro Lig. 7.22. Ligarium szavától kezdődően tartalmazza a szöveget. A III/b töredék azonban ugyanezeket a sorokat foglalja magába. Az történt tehát, hogy a III/b töredék félsorai, feltehetően a könyv kötésénél, rányomódtak a II/b lap jobb oldalára. A III/b töredék félsorainak utolsó szavai épp azért olvashatóak olyan nehezen, mert rányomódva a II/b töredékre a tinta átszivárgott a másik pergamenre, ahol aztán tükörírásként, átfordítva maradt fenn. Így a III/b töredék és a II/b töredék tükörírása együtt alkotnak „teljes félsorokat”, hiszen az átnyomódás már akkor történt, miután a III/b töredéket félbevágták.

Az I/b utolsó sora így olvasható a töredéken:

„*Cū M. C. apud te. . .*” (Cic. Pro Lig. 2.6.)

A *cū* szótag felett jól látható a nasalis jel, tehát a *cum* szóban az „*m*” betű megléte vitathatatlan. Ugyanakkor az 1928-ban Lipszében, az 1952-ben Párizsban megjelent kiadások, illetve az 1911-es oxfordi Clark-kiadvány közlik a „*cum*” szót, míg az 1885-ben kiadott Richter–Ebenhard olvasat nem hozza.⁴ A töredék szövegének végigolvasása, s a

³ A II/a első fele Pro Lig. 12.37. „*probantissimis*”-tól a mű végéig hozza a szöveget; második fele Cic. Pro T. Annio Milone 1.1.-től az 1.2. „*existimarem*” szaváig. — II/b Pro Milone 1.2. „*esse*” 2.4. „*perditissimis*” (folytatás)

⁴ Az említetteken kívül közli: Halm (Berlin) 1899. nem közli: Studiis Societatis Biontinae 1781.

szövegkritikailag vitás helyek azonosítása alapján sikerült fényt deríteni arra a kódex-családra, amely nyomán a scriptor leírta az általunk vizsgált textust.⁵

A II/b töredéken újabb érdekességet találhatunk. A másoló a „delectis datus est” részmondat elé beszúrja a „desertis” jelzőt is. (Pro Milone 2.4.) Ez egyetlen kritikai kiadásban sem szerepelt.

Az írás

Az írás vizsgálatánál szembeötlő a betűk gyakori egymáshoz kapcsolása. A kurzív jegyek ugyanakkor nem teljesen általánosak. Jó néhány helyen ezzel ellentétes vonások is találhatóak. Tehát az írásfejlődés olyan szakaszával van dolgunk, amely a könyvírás idejében tulajdonképpen átmeneti kort képez. Ez az írásmód a *cursiva textualis*, amelynek jellemzői jól megfigyelhetők töredékünkön. Az „a” betű esetében a jellegzetes kurzív[a] betűt használja, eltérve a korábbi korok [a] betűjétől. Az „l” és „b” betűk esetében a literák szárát beköti a scriptor. Ilyenformán az [l]; [b] betűk alkalmassá váltak a velük szomszédos betűkkel való összekapcsolásra, amely szintén a *cursiva textualis* jellemzője.

A kor átmenetiségét bizonyítja, hogy ugyanez a jelenség a „d” betű esetében még nem játszódtott le. A „d” betű még bekötetlen, szabad szárral áll. pl. a *debebit* szóban is, amely jó összehasonlítási alapot nyújt a „d” és „b” betűk formájára nézve. — A *cursiva textualis* a XIII. században jelent meg, s a XIV. században terjedt el. A vizsgált töredéket, illetve annak keletkezését — mivel már a kifejlett *cursiva textualis* jegyeit hordozza magán — a XV. század első felére tehetjük.

A töredékesoportban szereplő mindkét védőbeszéd Cicero egy-egy olyan munkája, amelyet C. I. Caesarhoz intézett. Az I/a töredék rubrummal írt első sorában olvasható *Cesarem dictatorem* szópár is ezt jelzi. Se a Ligariusért elmondott beszéd elején, sem a Miloért szóló mű kezdetén nem tünteti fel a másoló külön, hogy pontosan melyik szónoklat kezdődik. Valószínűleg ugyanis ezeket a munkákat a scriptor úgy tekintette, mint egy nagyobb egész — ti. a Caesarhoz írt védőbeszéd —, egy-egy részét. Ezt a csoportosítást a modern klasszika filológia is ismeri, s CAESARIANAE gyűjtőnév alatt tartja őket számon.

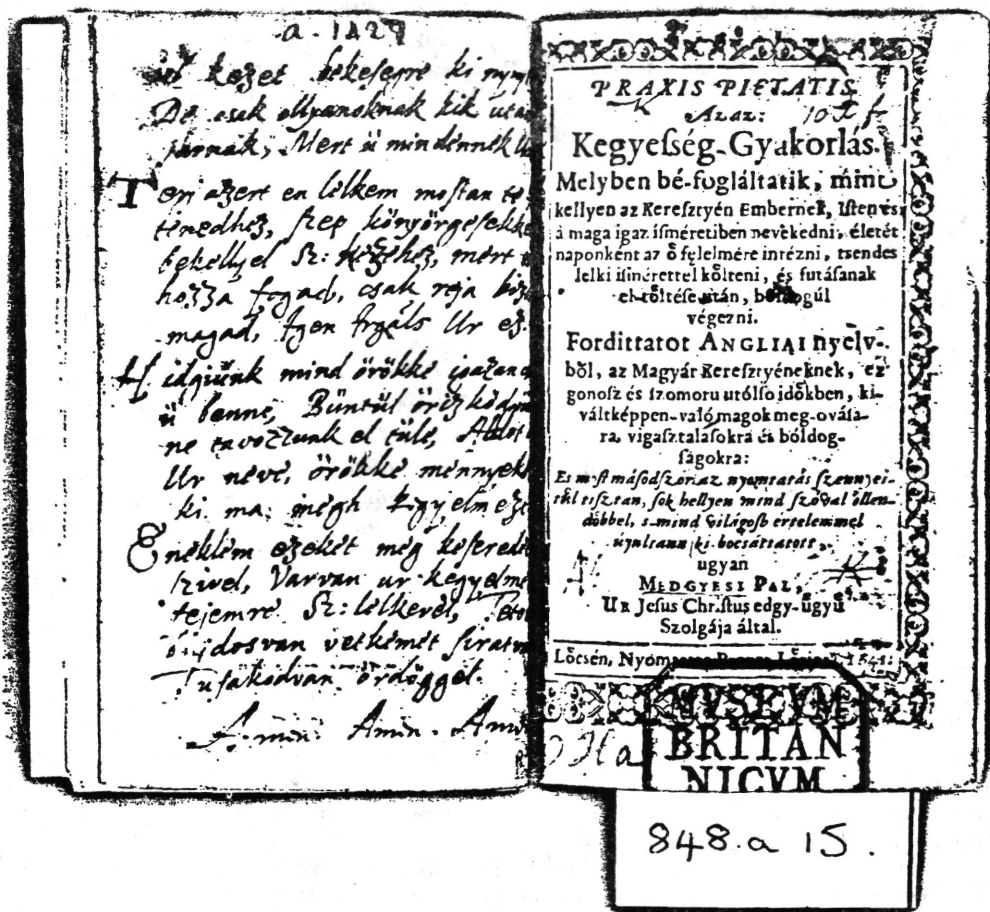
S bár egyes kiadványok csak a Marcellusért, a Ligariusért, s a Deiotarus királyért elmondott beszédeket sorolják ebbe a csoportba, a töredék szempontjából azonban Cicero minden Caesarhoz intézett védőbeszédét tekinthetjük ezen egész részének. Így alapos okunk van feltételezni, hogy az eredeti kódex a két ismertetett szónoklaton kívül más Caesarhoz intézett beszédeket is tartalmazott.

HILLER ISTVÁN

Feljegyzések a magyar „Praxis Pietatis” egy XVII. századi példányán. A londoni British Library jelenlegi állományában, 848.a.15 jelzet alatt őriznek egy érdekes magyar *Praxis Pietatist*. A könyv negyedik, 1641-es lőcsei kiadásáról van szó, amely jóllehet nem tartozik a különleges könyvritkaságok közé,¹ kézzel írott bejegyzései miatt figyelmet

⁵ Editio maiorként — mint a legbővebb s talán legjobb kritikai jegyzékkel ellátott kiadvány — Klotz 1918-as munkáját használtam. A kódexcsalád tagjai: codex Harleianus 4927 saec. XII. — codex Gudianus 335 saec. X. — codicis Harleiani 2682 exemplar. — primum saec. XI. — codex Mediceus plut. L. 45 saec. XI. — codex Bodleianus Auct. Rawl. G. 138. saec. XV.

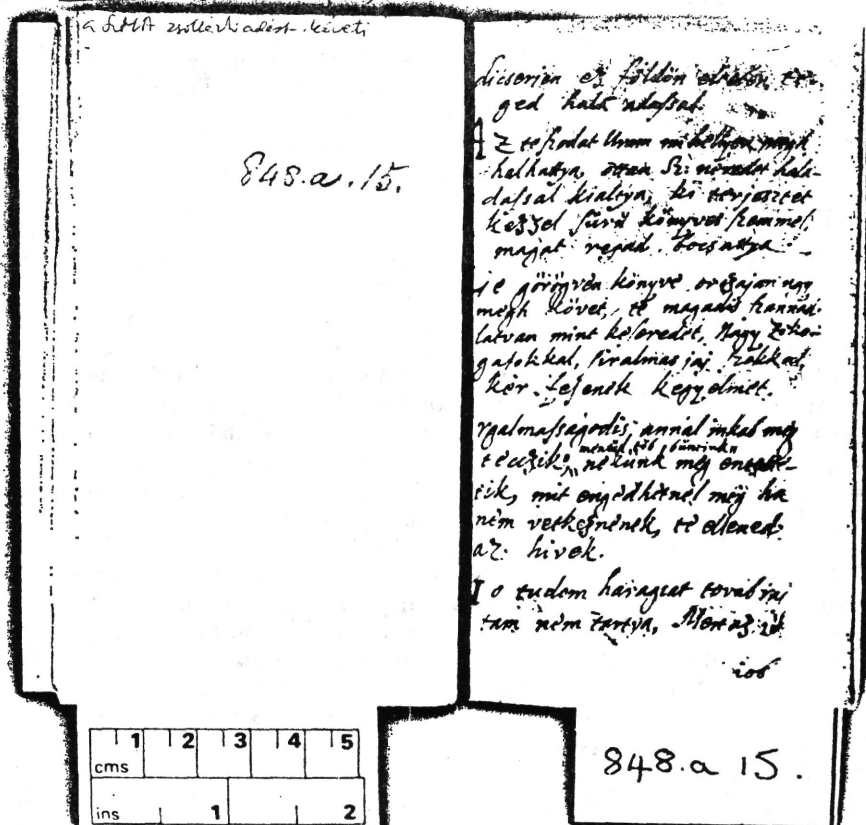
¹ Az RMK (I : 720) 4–5 magyarországi példányt tart belőle számon. Megjegyezzük, hogy Esze Tamás szerint a British Museumnak a 2. kiadásból van példánya, de ez az adat téves: cf. ESZE Tamás, *A Magyar Praxis Pietatis*, Bp., 1963 (különnyomat), 46.

érdemel. Ezek a bejegyzések négy csoportba oszthatók: a címlap előtti őrlap két oldalán egy Balassi verstöredéket találunk, amelyet a címlap túloldalán egy possesszori bejegyzés követ. Rögtön ez alatt kezdődik egy más kéz által beírt hosszabb szöveg, David Chytraeus *Regula vitae Christianorum* című művének kivonatolása, ami a könyv későbbi üres lapjain át folytatódik egészen a szöveget befejező imádság utáni utolsó őrlapig. A bejegyzések negyedik csoportját azok a sorközi, illetve margóra írt magyar szavak, néha mondatok alkotják, amelyeket a magyar szöveghez fűzött a könyv egyik (feltehetően XVII. századbeli) tulajdonosa. Alábbiakban főleg az első két bejegyzéssel foglalkozunk, csupán futólag érintve a másik két bejegyzéscsoportot.

Az említett verstöredék Balassi Bálint egyik legnépszerűbb istenes versének („Bocsásd meg Úristen ifjúságomnak vétkét...”) második fele, pontosabban utolsó harminc sora. Mivel a könyvet 1935-ben a British Museumban újrakötötték, szinte biztosra vehető, hogy akkor vágták le annak elrongyolódott legelső őrlapját és pótolták egy vastagabb fehér lappal; eredetileg tehát a teljes vers szövege szerepelhetett a könyvben. Ez lényegében sz a szövegváltozat, amit Szenci Molnár Albert herborni zsoltárkiadása közölt először, s

A Praxis Pietatis második magyar kiadásának (1641) - BL
 lejező betű sörög
 Balassi-vertőselede (Bocinsdag...)

amit Varjas 1981-es Balassi kiadásába „Bűnbocsánatért” címmel vett föl.² Kisebb eltérések ugyan vannak, de ezek főleg helyesírási, illetve nyelvjárási különbségekből adódnak. A magyar *Praxis Pietatis* példány őrlapjára írt Balassi-vers másolója az „ü”-zö nyelvhasználatot követi és így a vers 42. sorában „mentül” áll „mentöl” helyett, a 48. sorban „mert ű mindennek ura”, az ötvenharmadikban „igazán csak ű benne” és a 54. sor így hangzik: „Bűntül őrizködjünk, ne tavozzunk el tülle”. Eltér még a herborni nyomtatott szövegtől a 39. sor második fele is, ahol a költő „siralmas jaj szókkal | kér fejének kegyelmet”. Aki tehát ide a Balassi-fohászt bejegyezte, a Szenci Molnár-féle változatot vette alapul, s alighanem a könyv első tulajdonosa: Margithai Miklós volt. Ha feltételezésünk helyes és a vers másolata valóban az ő kezétől származik, akkor joggal feltételezhetjük, hogy azt 1641 és 1649 között írta be példányába.

Ehhez a következtetéshez a túloldalon olvasható tulajdonosi, illetve donori bejegyzés segít hozzá, amely így szól: „Borne(m)issza István Földi Uramnak jo akarattyabol ajan-dekozza ez I(ste)nes munkat — Margithai Miklos. Londini. 1649. Mense Mayo.” Vagyis

² Balassi Bálint összes versei és szép magyar comoediája, Bp. 1981, 311.

Margithai Miklós magával vitte a Medgyesi Pál fordította *Praxis Pietatis* egy példányát földijének, Bornemissza Istvánnak. Kettejük közül Margithairól tudunk többet. Azonos lehet azzal a „Nicolaus Margitai”-val, aki 1636. április 6-án subscribált a debreceni kollégiumban,³ s aki talán Margitai Benedek tételtleni (Hajdú-Bihar megye) lelkésznek⁴ volt a fia. Azért nem hozzuk őt kapcsolatba a fentínél ismertebb Margitai Láni Péter debreceni pappal, majd tiszántúli püspökkel, mert ennek a Margithai Miklósnak fönmaradt egy könyvbejegyzése, ahol „Margitai M. Miklósnak” írja magát. Ez, a kolozsvári egyetemi könyvtár egy angol kiadványán található, possesszori (bár áthúzott, de jól kivehető) bejegyzés jelezte először, hogy ez a külszázatot járt teológus Hollandiából Angliába is átrándult. Thomas Taylor angol lelkész *A Treatise of Contentment* (London, 1641) című, igen ritka művéről van szó, amely Sárospatakról került át Kolozsvárra,⁵ a könyvecske belső fedőlapján ez a szöveg olvasható: „Ex 1. Nicolai M. Margitai, Londini, Anglii 1646, Mense July”, ahol azonban az évszám utolsó két jegye elmosódott, s ezért lehet 1649 is. Taylor művének későbbi tulajdonosa az a Krizbai György volt, akiről más forrásból tudjuk, hogy ugyancsak a negyvenes évek végén járt Angliában,⁶ de nem biztos, hogy a Londonba és ott ajándékozta aztán az ezek szerint ugyancsak Londonban tartózkodó könyvet ott kapta Margithaitól.

Margithai Miklós 1618-ban született és 1645 táján indult el külföldi peregrinációjára; 1645. augusztus elsején „Nicoalus M. Margithai” aláírással több magyar társával együtt iratkozott be a franekeri egyetemre.⁷ Ezt követte másfél év múlva leideni beiratkozása (1647. április 27-én). Ha fenti évszám-olvasatunk Taylor könyvén helyes, úgy Margithai Miklós kétszer is járt Londonban, először 1646-ban, Franeker és Leiden között, egyszer meg leideni tanulmányai után, 1649 májusában. Ha viszont feltételezzük, hogy az olvasat mégis 1649, úgy is több hónapot kellett Margithainak eltöltenie az angol fővárosban. Londoni tartózkodása során tehetett szert a rendkívül népszerű *The Practice of Pietie* egy példányára, a negyedik bejegyzéscsoport ugyanis részben helyesbíti, részben kiegészíti Medgyesi fordítását, az eredetivel való összevetés alapján. Ez arra utal, hogy Margithai azon kevés tizenhetedik századbeli magyarok közé tartozott, akik nemcsak meglátogatták Angliát, hanem ottlétük idején legalább olvasni megtanultak angolul.

Bornemissza Istvánról, Margithai „földijéről” még kevesebbet tudunk: ilyen nevű magyar nem szerepel a negyvenes évek franekeri vagy leideni anyakönyvében. Az egyetlen nyom, ami számításba jöhet, egy RMK adat: ifj. Kismarjai Veszelin Pál egy 1653-as leideni disputációját „Bornemissza István pártfogójának” ajánlja, más református lelkészekkel egyetemben.⁸ Alighanem ez a Bornemissza járt Londonban 1649-ben, hiszen Margithai ajánlásából úgy tűnik, ő a könyvet nem küldte, hanem személyesen adta oda földijének.

Még egy jel utal arra, hogy Margithai, illetve a könyv következő tulajdonosa, Bornemissza, forgatták a *Praxis Pietatis* valamelyik korabeli angol kiadását. Míg a magyar *Praxis* kiadások közül Lewis Bayly előljáró beszéde Károly vélszi herceghez (és 1625-től angol királyhoz) először az 1643-as nagyváradi kiadásban szerepel,⁹ ez szokványos része

³ THURY Etele, *Iskolatörténeti adattár*, II. kötet, Bp., 1908, 114.

⁴ Vö. az RMK III: 1476 ajánlásával.

⁵ Kolozsvári könyvtári jelzete 38657. A XVII. századi angol könyveket számon tartó Wing-katalógus szerint Tayler e műve csak egyetlen helyen van meg Angliában (London Congregational Library).

⁶ Vö. ifj. Bánfihunyadi János 1648. I. 31-i keltezésű instrukcióját Némethi Gaál Istvánnak apja hátramaradt javai ügyében. A nagybányai városi jegyzőkönyv másolata, *OSzK kézirattár, Fol. Hung.* 1912/IV, 188–189.

⁷ *Album Studiosorum Academiae Franekeriensis*, Franeker, 1968, 134.

⁸ RMK: III, 1844.

⁹ ESZE, i. m. 65.

az 1611-ben kiadott angol mű összes kiadásainak. Ugyanez áll Bayly kétsoros latin üdvözlő versére, amit I. Károlyhoz intézett, s amit egy kéz a londoni magyar *Praxis Pietatis* példány szövegzerő őrlapjára gondosan bejegyzett. Bár elvben ezt a váradi kiadásból is kijegyezhetette, valószínűbbnek látszik, hogy mivel amúgy is összehasonlította a magyar fordítást az angol eredetivel, hozzáírta még ezt a kiegészítést is. Mindezek alapján nem lenne meglepő, ha valamelyik magyarországi könyvtárban még lappangana az angol *Praxis*-nak egy Margithai Miklós, vagy Bornemissza István által használt és jegyzetelt példánya.

GÖMÖRI GYÖRGY

Végrehajtási utasítás Mária Terézia 1747-es cenzúrarendeletéhez. A Mária Terézia-kori cenzúrával ismételtlen foglalkoztam már e folyóiratban.¹ Már kezdettől nehéz volt különválasztani a királynő uralkodási idejének két cenzúratörténeti periódusát és pontosan megjelölni az egyházi irányítás alatt álló, majd az előtérbe kerülő állami ellenőrzésű könyvbírálat alapdokumentumait és megállapítani a környezethez való viszonyukat, tehát mind sorba venni az előkészítés és végrehajtás egyező vagy eltérő szempontjait. *Újabb adatok a Mária Terézia-kori cenzúra történetéhez*² című cikkemben röviden megemlékeztem arról a rendeletről, amely 1747. február 23-án kelt, és amely alapelvként hangoztatja a cenzúra egyházi jellegét, és ki is jelölte cenzoroknak a jezsuitákat, mint eme egyházi elv leghatározottabb vagy mondhatnám legkérelmezetlenebb érvényesítőit.³

Ki volt ennek a rendeletnek az inspirálója? Ki és hogyan gondoskodott a rendelet végrehajtásáról? A rendelet maga is hivatkozik egy kiadandó instrukcióra, mely pontosan szabályozni fogja a cenzúrázás gyakorlati tennivalóit.⁴

Sashegyi Oszkár két cikkében⁵ igen mélyreható elemzését adta a Mária Terézia előtti cenzúratörténeti viszonyoknak. Az általa közölt és vizsgált adatokból világosan kiténik az, hogy a jezsuiták rendkívüli következetességgel ragaszkodtak a cenzúrahivatal megszerzéséhez és állankó betöltéséhez, még a Rákóczi-szabadságharc éveiben is.⁶ Ez a törekvésük természetesen kihívta elsősorban a protestánsok, azután az államhatalom — az utóbbi esetben mérsékelt — ellenkezését, mégis a Habsburg és katolikus reakció 1711 utáni megerősödése megszilárdította a jezsuiták monopolhelyzetét a könyvcenzúrázásban. A vallásügyi bizottságban a protestánsok észrevételeit formálisan tudomásul vették, de nem vették komolyan, s az esetek legnagyobb részében nem orvosolták.

Ez a helyzet Mária Terézia idejében úgy változik, hogy a könyvnyomtatás-, -kiadás és -kereskedelem ellenőrzése egyre inkább állami ügyvé kezd válni.⁷ E folyamat érdekes lánc-

¹ *Adalék a magyarországi cenzúra XVIII. századvégi történetéhez.* MKsz. 1955. 307—312. — *Néhány adat a cenzúra történetéhez.* uo. 1957. 375—379. — *Néhány adalék a szerzői kézirat és cenzúra viszonyához a XVIII. század végén.* Uo. 1961. 489—496.

² MKsz. 1970. 173—181.

³ Uo. 174—175.

⁴ Sua Sacratissima Majestatis benignissimo mandato in puncto revisionis librorum sub 23^a proxime elapsi mensis expedito, mihi ab hocce excelso consilio locumtenentiali regio decretaliter gratiose communicato . . .

⁵ SASHEGYI Oszkár: *Az állami könyvcenzúra kezdetei Magyarországon. (1763—1705)* MKsz. 1968; *Az állami könyvcenzúra állandósulása Magyarországon (1706—1725)* uo. 1969.

⁶ SASHEGYI Oszkár: *Az állami könyvcenzúra kezdetei Magyarországon. (1673—1705)* MKsz. 1968. 11.

⁷ DONÁTH Regina: *A könyvcenzúra az állam kezében.* Mária Terézia és Barkóczy prímás. 1967. 43—49.

szeme Althann instrukciója, melynek értékeléséhez nélkülözhetetlenül szükségesek Sas-hegyi megállapításai.

A *rendelet*. 1747. február 28-án a Magyar Királyi Helytartótanács Pozsonyban egy átirat kíséretében megküldte a február 23-án kelt királyi rendeletet az esztergomi érsekség üresedése következtében a vallásügyi bizottság az időszertinti elnökének, Althann Mihály Károly⁸ gróf, érseknek és váci püspöknek, valamint helytartósági tanácsosnak. E kíséreti irathoz volt csatolva az a rendelet, melyre egyik korábbi cikkemben már hivatkoztam, de részletesebb ismertetésével adós maradtam. Most pótolom ezt a hiányosságot vagy mulasztást, legalább annyiban, hogy a hivatkozott rendelet tartalmát magyarul közlöm.

A bevezetőben a királynő vagy helyesebben az ő nevében a helytartótanács más elvként mondja ki, hogy nem katolikus könyvet ebbe az országba egyáltalán nem szabad behozni, és hogy ezt a tilalmat végre lehessen hajtani, megfelelő könyvvizsgálati módszert kell létrehozni Pozsonyban. Nem szabad olyan könyveket sem behozni, melyeknek vallásos jellege nem tűnik ki ugyan, de ellenséges hangon emlegetik vagy támadják az Istenanyát, a szenteket, a római katolikus egyházat és annak pápáját, a klérust, a katolikus fejedelmeket általában leszólják a hívő népet, sőt rágalmazzák is, sokszor az új eretnekségek elszórt, esetleg csak ügyesen bújtatott emlegetésével. Ezért:

1. A revizorok gondosan feljegyzik az esztergomi érsektől vagy a helytartótanács püspök tanácsosától cenzúrázásra hozzájuk küldött könyvek átvételének dátumát és címét annak a személynek a nevével együtt, akinek a könyv birtokában van, és erről nyugtát adnak.
2. Gondosan ügyeljenek a könyvvizsgálók, hogy följegyzésükben, amiről most szó volt, a szerző nevét, a könyv címét, a nyomtatás helyét és a nyomdász nevét följegyezzék.
3. A könyvvizsgálót a cenzúra legfőbb irányítója (az egyházügyi bizottság elnöke) által előírt rendben kell végezni.
4. Ha e munkájuk során olyasmit találnának, ami az államra, a jó erkölcsökre, a katolikus vallásra, a római katolikus fejedelemre, vagy a klérusra sérelmes, azt a könyv megfelelő fejezetének és lapszámának megjelölésével, teljes egészében írják ki, és így mutassák be az előbb említett érseknek vagy püspöknek.
5. Mivel a tapasztalat azt bizonyítja, hogy az akatolikusok által írt politikai vagy más tárgyú könyvek gyakran tartalmaznak hamis tanításokat, sőt a közömbösség fitogtatott színe alatt valójában az ateizmust terjesztik, és az ilyen ravaszkodásokat a polgári hatóságok, melyekre eddig a politikai könyvek cenzúrája volt bízva, nem voltak képesek észrevenni — hiszen ehhez alkalmas szem kell —, ezért a politikai és más semleges tárgyú könyvek átnézését is hasonló szorgalommal és módszerrel e cenzoroknak kell elvégezni.
6. Arra is szolgalmasan ügyeljenek a cenzorok, hogy a nyomdászok menyegzői énekek vagy bármilyen más, bár önmagában ártatlan cím alatt olyasmit kinyomtassanak, ami egyébként az előbb említett alapelvekbe ütközik, különösen a szerző nevének említése és valóban gondos átnézés nélkül.
7. Az 1745-ös királyi rendelet végrehajtási utasítása szerint azt se mulasszák el a cenzorok, hogy a tévtanokat, melyeket a könyvek átnézése során találtak, pontosan összeállítsák és a felsorolást megfelelő eljárás céljából a megyés püspökökkel közöljék.
8. Ha a könyvekben az állam, a jó erkölcsök ellen való dolgokat vagy egyáltalán valami botrányosat nem találnak, ezt a tényt a könyvek címével, tulajdonosuk megnevezésével kötelesek az érseknek vagy az említett püspöknek tudtára adni, az átnézett könyveket pedig visszaszolgáltatni.

Az *instrukció*. A most röviden összefoglalt rendelet bevezetésében a vallásügyi bizottság elnök-püspökének kötelességévé tették, hogy megfelelő végrehajtási utasítást dolgozzon ki a cenzorok számára. Althann gróf nem késett e feladatának eleget tenni, és még 1747 márciusában megküldte a helytartótanácsnak *Idea instructionis*⁹ címen a végre-

⁸ B. M. C. Althann Archi-Eppus, Eppus Vacziensis.

⁹ Elenchus Categoriae IX Litterariae titulus VI/b 3. Censura librorum. Esztergom. Bibl. Metrop.

hajtási utasítás tervezetét. A csaknem két oldalas bevezetés teljesen barokkos fordulatokkal dicseri az uralkodónó bölcességét, és az alapelvek tekintetében megismétli az előbb ismertetett rendelet bevezetését. Azután ő is 8 pontban foglalja össze az utasítás tényleges szempontjait.

1. Mihelyt a királyi könyvvizsgálók az esztergomi érsektől vagy az ő távollétében a királyi tanács püspöktanácsosától mint a vallásügyi bizottság helyettes elnökétől át nem nézett könyveket kapnak, a könyvek átvételének napját, azoknak címét gondosan jegyezzék föl, annak a személynek a nevével együtt, akihez a művek tartoznak, adjanak neki térítvényt, hogy így a könyvvizsgáló szorgossága kitűnjön.
2. Gondosan ügyeljenek arra, hogy a feljegyzésben a szerző neve, a könyv címe, a nyomtatás helye és a nyomdász neve szerepeljen.
3. A könyvvizsgálatra a könyvvizsgálás igazgatója ad utasítást ő a felelős a rendeletek megtartásáért.
4. Ha a könyvek a közrend, a jó erkölcsök ellen vétének, vagy egyébként a katolikus vallást, a római katolikus fejedelmeket, avagy a klérus jogát sértőt, vagy más megbotránkoztató dolgot tartalmaznak, akkor azt a könyvvizsgálók a könyv fejezetének és lapszámának megjelölésével teljes egészében írják ki, írásban fejtsek ki véleményüket (azaz értelmezzék), ezt azután időről időre mutassák be az esztergomi érseknek vagy az ő távollétében a vallásügyi bizottság püspökelnökének. A jelentés végén közöljék a bemutatás napját. A jelentést az érsek vagy a püspök mutassa be a helytartótanácsnak.
5. A tapasztalat azt mutatja, hogy politikai könyvek, vagy más önmagukban közömbös könyvek, amelyek nem katolikus szerzőktől származnak, nagy számban tartalmaznak hamis tanításokat, sőt ateizmust is, a közömbösség színe alatt, ami a közre legártalmasabb és az egész kereszténységre igen ártalmas. A polgári hatóságok, melyekre eddig a politikai könyvek cenzúrája bízott, az ilyen ravaszkodásokat nem voltak képesek felfedezni, ezért az egyházi cenzorok ezeket a könyveket is át fogják nézni.
6. Ügyeljenek a nyomdászokra, nehogy azok menyegzői énekek címén, vagy más hamis cím alatt is, a szerző nevének elhallgatásával, előzetes vizsgálat nélkül bármely művet kinyomjanak.
7. Ne mulasszák el az említett 1745-ös legkegyelmesebb rendelet végrehajtásaként mindazt, amit a könyvvizsgálat során téveszmeként megjegyeztek, az illetékes megyés püspököknek tudtára adni, hogy azok joguk szerint járjanak el.
8. Ha pedig a nem katolikusok könyveiben az állam, a jó erkölcsök ellen valót, vagy egyébként botrányt nem találunk, kötelesek a könyvet és birtokosaik pontos feljegyzésével az érseknek vagy püspöknek ezt jelenteni, és az átnézett könyveket hozzá visszajuttatni.

További lépésünk az lesz, hogy összehasonlíttjuk Mária Terézia rendeletét Althann Mihály Károly utasításával. Ez azért látszik szükségesnek, mert így a kettő közötti összefüggés világosabban kiténik és főként konkrétan áll majd előttünk az utasítást tervező püspök elgondolása a királyi rendelet végrehajtása dolgában. Természetesen nem téveszthetjük szem elől a rendelet elvi és az instrukció gyakorlati célkitűzésiből eleve adandó különbségeket. Az első különbség szerkezeti, az, hogy az instrukció pontokba szedve adja elő a gyakorlati utasításokat, míg a rendelet ilyen tagolást nem mutat. Az összehasonlítás talán úgy lesz leginkább megvalósítható, ha a rendelet egy megfelelő részét szó szerint közlöm, és azután az instrukció párhuzamosnak minősíthető szövegezését; vagy teljesen közlöm a vonatkozó részt vagy pedig szám szerint hivatkozom az egyes pontokra.

Rendelet:

Quoad Librorum acatholicorum, seu per quaestores, seu per alios augustianae, vel Helveticae Concessionibus Addictis ex Provinciis exteris, in nostrum Hungariae Regnum inductorum Revisionem; Quatesnam tam per pientissimae Memoriae Imperatorem et Genitorem nostrum deditatissimum, quam et per nos novissime etiam in Anno videlicet 1745. factae sint Dispositiones Fidelitatis Vestris perbene alioquin constat, Sperabamus equidem hoc Modo cupitum eatenus Effectum subsediturum et hocce praenotato-

rum Librorum, Revisionis Opus Progressum suum habiturum. Interim tamen complures ejusmodi Libros cum magnis memoratorum Aatholicorum Lamentis, in Praesentiarum quoque Posonii irrevisos haerere informamur. Ut proinde hac etiam in Parte Medium quodpiam feratur, et ne passim quosvis Libros memoratis Aatholicis cum maximo dominantis Religionis Romano Catholicae Damno, pro Arbitrio Ipsorum inferre in Regnum liceat, sed neque a talibus qui cum Modestia et sine ullis, in magnam Dei Matrem et Sanctos, ac Ecclesiam Romano Catholicam, ejusdemque Pontificem et Clerum, Principes item Catholicos, injuriosis Scomatibus, nec non fidelem Populum improperiis, et Calumniis ad tuendas solum Professiones Ipsorum, sineque novarum Haeresum Permixtione conscripti sunt arceantur, clementer resolvimus.

Instructio:

... ut felicitati Populorum Suorum, Gentiumque Subditarum prospiceret, Tranquillitatisque earum nil magis conferre re, cognoscat, quam omnia avertere, quaecunque Materno Regia Sollicitudo Sapienter censet Paci nociva ideo inter summorum Negotiorum affluxum non aliena fuit, uti bonam Principem decet, et Religionis Orthodoxae Advocatam et scutum, ut recogitaret corde qualenam damnum publico causari soleat, per introductionem et impressionem librorum, sine praevius eorum sufficienti revisione qui tam de Rege, quam aliis principis imo de ipso capite ecclesiae orthodoxae, eiusque ministris sine rubore audaciter disserere audent, et scomaticae. Hinc revisoribus a se per clementissimum mandatum sub 23^a mensis expirati nec non alterius sub 21 mensis junii anni 1745 ad exemplum gloriosae memoriae imperatoris Caroli VI. Genitoris sui desideratissimi, et quondam Regis Nostri clementissimi, nec non pro solatio et adjuvamine potentissimo primi sui fidelis status praelatorum, sequentes dispositiones observandas infallibiliter jubet; Ne (uti factam est) opus tam sanctum et utile remoram patiat, et ut clementissimae suae Majestatis Caesareo Regiae menti satisfiat.

Amint látszik, az instrukció a rendelet alapgondolatát még határozottabban fejezi ki, szinte kielezi, majd így folytatja:

Proinde ut in hac parte medium quoque quodpiam feratur, et ne passim quosvis libros acatholicos, cum maximo dominantis religionis romano catholicae damno pro arbitrio ipsorum in regnum inferre liceat, sed neque a talibus, qui sine modestia, et sine ullis in magnam Dei matrem et sanctos, ac ecclesiam romanocatholicam, ejusdemque pontificem, et clerum, principesque catholicos injuriosis scomatibus referti conscribantur, nec non fidelem populum, improperiis, et calumniis ad tuendas solum confessiones ipsorum efficere effronter audeant cum novarum etiam haeresum permixtione;

Miután így a rendelet megállapította a cenzúra elvi alapját és illetékességének határait az utasítás körvonalazza a gyakorlati kivitelezés módját.

Rendelet:

Duo ex Societate Jesu viri religiosi, rei libraria, et dogmaticae apprime gnari, ab ejusdem superioribus, ad id peculiariter, et absque ulla alia obligatione deligendi Posonii sub directione archi-episcopi Strigoniensis, aut eo absente, episcopi consilarii regii istius nostri locumtenentialis consilii, qua commissionis in materia religionis ordinatae praesidis deputentur, qui libros illos irrevisos hactenus haerentes, incipiendo ab iis, qui longius jam detinentur, secundum praescriptam normam accurate revieant, et si quid contra statum publicum, bonos mores, aut alias scandalosum religioni catholicae, principibus item romano catholicis, aut clero injuriosum scriptum repperint, id punctatim, cum adnotatione libri, capituli, et numeri marginalis per extensum excerpant, et in scripta referant, ac dein archiepiscopo Strigoniensi, vel eo absente, episcopo, in materia religionis commissionis praesidi, de tempore in tempus consignent; archi-episcopus demum, vel episcopuslaborem ipsorum regio isti nostro locumtenentiali consilio representare, idem vero nobis talem extractum cum voto et opinione sua demisse submittere debeat. Quod si autem nihil ejusmodi in dictis acatholicorum libris contra statum (uti praemissum est) publicum bonos mores, aut aliud quid scandalosum reperiatur, id ipsum quoque cum librorum, et nominum, ad quos pertinent, connotatione, eisdem archi episcopo vel episcopo significare, si vero fidelitatibus vestris relationem facere obligentur, atque cum earundem praescitu, et neque secus propter bonum servandum ordinem, libri hujusmodi possessoribus suis restituantur.

Ugyanezeket az előírásokat megtaláljuk az instructio 1. és 4. pontjában. A tartalmi ismertetésből és a szövegből egyaránt kitűnik, hogy az instructio szerzője csak királyi könyvvizsgálókról beszél, de nem említi meg, hogy ezek jezsuiták. Világosan, röviden megfogalmazza a könyvvizsgálás formáit, és hangsúlyozza az egész revízióra átadott könyvvizsgálati anyag visszaszolgáltatási kötelezettségét.

Rendelet:

Cum porro experientia compertum habeatur: libros licet políticos, et in aliis materiis indifferentibus, ab acatholicis conscriptos, magnum saepe numero virus continere, falsa dogmata, imo ipsum quoque atheismum, sub specie indifferenti instillare, quod publico longeperniciosissimum, et ipsi universali christianitati damnosissimum est; e contra vero magistratus civici, quibus politicorum librorum censura haecenus concedita fuerat, subdolas hujusmodi scriptorum imposturas, quas etiam non nisi bene oculatus pervideat, discernere haud didicissent; Imo in ipsis etiam magistratibus ad revisionem acatholica nonnumquam subjecta destinari contingeret. Hinc praeviis ex rationibus, ejusmodi quoque politicorum alias, et indifferentium librorum censuram, et revisionem praefatis ad id constituendis religiosis deferré benigne volumus.

Az instructio szó szerint átveszi a rendelet most idézett szakaszának kezdetét, de azután, egyszerűbb fogalmazásra áttérve ötödik pontjában a polgári hatóságok szerepét — negatíve — a rendeletnél világosabban írja elő. Tehát a gyakorlati alkalmazás számára is könnyebben felfogható módon kinyilvánítja azt, hogy a nem vallásos könyvekre is terjedjen ki az egyházi könyvbírálati jog.

Rendelet:

Demum cum religiosi Societatis Jesu in libera, regiaque civitate nostra Posoniensi tenuiter admodum fundati essent, et neque plures personas, quam exequendis muneribus, officiisque ipsorum necessariae sunt, intertenere valeant. Hinc id quoque benigne resolvimus: ut nimirum pro praerepetitorum duorum religiosorum, quibus praenotata librorum revisio praevio modo conceditur, intertentione, interea, quoadusque de alio fundo iidem providebitur, aut necessarii huic operi fuerint, ex generali parochorum cassa 400 / annue pendantur.

Praemissa itaque cuncta per nos praevio modo clementer resoluta, fidelitatibus vestris benigne hisce, ac eo per scribenda, et intimanda esse duximus, quatenus cum provinciale dictae Societatis Jesu quoad deligendos duos religiosos rei librariae, et dogmaticae bene ignaros, neque ullis aliis muneribus, et officiis destentos, verum qui unice praetactae librorum revisioni omni studio, et applicatione incumbent, rem tractare. His porro per antelatum provincialem delectis, et pro ejusmodi labore perficiendo destinatis, qualiter nam iidem ejusmodi librorum revisionem assumere, qualive modalitate catenus progredi debeant, fidelitates vestrae iidemiinstructionem ex antecedentibus non minus quoad ejusmodi librorum revisionem, qualiter instituendam, elargitis benignis resolutionibus, quam in hocce benigno mandato nostro superius specificè ac seriatim deducta, et exposita habentur: concinnabunt, et quatenus juxta talem iidem religiosi in laboro suo progrediantur, hancque normam, et methodum exacte observent, sed et his omni cum assiduitate, et diligentia intenti sint, sollicitam curam habebunt.

Az instructio 6., 7. és 8. pontja megint egyszerűbben fogalmaz, mint a rendelet. Az eltérés nyilvánvaló, de nem az elvi tekintetében. A legfeltűnőbb, hogy Althann ismét hallgat arról, amit a rendelet kihangsúlyoz, ti. hogy a revizorok a Jézus Társaság tagjai. De a püspök fogalmazásának kétségtelen fölénye, hogy világosan és határozottan és főleg röviden közli a leggyakorlatibb intézkedésekre vonatkozó utasításokat.

A most elvégzett összehasonlítás a következő hármas eredményt hozta:

1. Az instrukció a rendelet szellemének teljesen, a gyakorlati vonatkozásokban is eléggé alkalmazkodik.
2. Világosan és könnyen érthetően, a gyakorlati hasznot szem előtt tartva fogalmaz, és ebben föltötte áll a rendelet szövegének.

3. A cenzúra intézőit csak királyi könyvvizsgálóknak mondja, jezsuita voltukról hallgat. A leglényegesebb mégis az, hogy a gondolatok teljes azonossága a két okmány szövegében azt sejteti, hogy Althann-nak talán a rendelet létrehozásában is része volt; a megvalósulását azonban csak egy ideig tudta befolyásolni, és a személyek kiválasztásán sem tudott változtatni, pedig hallgatásából arra következtetünk, hogy nem akarta, hogy a cenzorok jezsuiták legyenek. Ezek után fel kell vetnünk a kérdést: ki volt Althann Mihály Károly gróf.

Althann Mihály Károly gróf 1708-ban a sziléziai Glatzban született. 1734. december 30-án lépett, a szintén váci püspök Althann Frigyes bíboros örökébe, és 1756-ban bekövetkezett haláláig kormányozta a nagy alföldi egyházmegyét. Életrajzírói (Karcusu A. Arzén, Chobot Ferenc és Szarka Károly) igen bőven tárgyalják egyházkormányzatának eseményeit, de helytartótanácsi működéséről elég keveset szólnak, és még kevesebb szó esik a cenzúratörténetben játszott szerepéről.¹⁰

A váci püspöki székbe a dél-olaszországi Bari érseki székből került. Ez a város a nápolyi királysághoz tartozott akkor, a nápolyi alkirály pedig egy ideig (1720–1722) nagybátyja, Mihály Frigyes bíboros volt.¹¹ A nápoly-szicíliai királyság ugyanis a spanyol örökösödési háború utáni birtokmegosztásig az egyenes ágon örökös osztrák Habsburgok kezén volt. Althann Mihály Károly papnak készült, Rómába tanult a német–magyar kollégiumban, melyet a jezsuiták vezettek.¹² Származása, neveltetése, főpapi pályájának első szakasza egy olyan országban, melyet az egyházi és világi hatalom szoros egybefonódását mintegy megtestesítve, a Habsburg császár nevében egy bíboros alkirály kormányzott, meghatározzák Althann M. Károly egyéniségének legfőbb vonásait. A vallási türelmetlenség, az uralkodó és az egyház szoros politikai érdekszövetsége döntően befolyásolták egyházkormányzati ténykedéseit. Így determinálva töltötte be fontos szerepét a helytartótanácsban.

Váci püspöksége idején nagy ügybuzgalommal folytatta a török alatt elpusztult egyházmegye gazdasági és egyházzervezeti helyreállítását, mely már elődei alatt kezdetét vette. A hatalmas püspökség területén igen sok volt a más vallású, sőt ők voltak többségben. Igaz, hogy hasonló volt a helyzet az egész „apostoli királyságban” is. A katolikus dinasztíát híven szolgáló arisztokrata főpapot tehát szorosabban vett püspöki és tágabban vett kormányfői működése egyaránt arra indította, hogy az egyházi és politikai szempontból hasznosnak látszó eszközöket válogatás nélkül megragadja, és az olyan hatékonyakat, mint a könyvcenzúra, különös szigorral alkalmazza. Ez kitűnik az általa fogalmazott instrukcióból is, bár annak hivatalosan korrekt megfogalmazását el kell ismerni.

Az európai katolikus udvarokban lengedezni kezdő jezsuitaellenes hangulatot már Althann is érezhette. Ennek tulajdoníthatjuk talán, hogy a rendelettel ellentétben az utasítás nem tesz említést a jezsuitákról mint revízorokról. Althann eltávolodása egyházi tanítómestereitől abból is kitűnik, hogy egyházmegyéjébe — bár tervezte — a jezsuitákat nem telepítette be, sőt különösen támogatta ellenlábasait a Domonkos rendieket, és váci kolostoruknak nagy jötevéje volt.¹³ Talán ezért is érthető, hogy az Althann-féle instrukció a katolikus és monarchikus érdekeket egynek véve, végül mégis inkább

¹⁰ KARCSU Antal Arzén; *Vác város története V.* Vác 1885. 206–212; CHOBOT Ferenc; *A váci egyházmegye névtára II.* Vác 1917. 620–624; NAGY J. Győző—KLEKNER Tibor; *A két Althann váci püspöksége, Vác egyházmegye múltjából I.* Vác 1941. 83–118.

¹¹ KARCSU *i. m.* 190–200; CHOBOT *i. m.* 613–615; NAGY J. Gy.—KLEKNER T. *i. m.* 30–35.

¹² CHOBOT *i. m.* 620.

¹³ NAGY J. Gy.—KLEKNER T. *i. m.* 98–99; a szemináriumban a dominikánusok tanítottak.

állami tisztviselőknak megfogalmazott utasításnak tűnik, mint elsősorban a vallási érdekeket a katolikus restauráció élcsapata, a Jézus Társaság által mindenek fölé helyező, az uralkodó szájába adott egyházi parancsnak.

* * *

Idea instructionis

Dedit Deus Sapientiam Augustissimae Caesareo: Regiae Majestati, Dominae Dominae Nostrae et Principi Clementissimae, et Prudentiam multam nimis, et latitudinem cordis quasi arenam, quae est in littore Maris, ita ut nomen ejus nominatum sit in universis gentibus, per circuitum, et quia obtinuit a DEO Cor REGIS, cui DEUS Judicium dedit. Hinc ut felicitati populorum suorum, gentiumque subditarum prospiceret, tranquillitatisque earum nil magis conferre recognoscat quam omnia avertere, quaecunque maternoregia sollicitudo sapienter censet paci nociva, ideo inter summorum negotiorum afflucum non aliena fuit, uti bonam Principem decet, et religionis orthodoxae advocatam et scutum, ut recogitaret corde, quatenam damnum publico causari soleat, per introductionem et impressionem librorum, sine praevia eorum sufficienti revisione qui tam de REGE, quam aliis principis imo de ipso capite ecclesiae orthodoxae, eiusque ministris sine rubore audaciter disserere audeat, et scommatice. Hinc revisoribus a se per clementissimum mandatum sub 23^a mensis exspirati nec non alterius sub 21 mensis junii anni 1745 ad exemplum gloriosae memoriae imperatoris CAROLI VI. Genitoris sui desideratissimi, et quondam REGIS Nostri clementissimi, nec non pro solatio et adjuvamine potentissimo primi sui fidelis status praelatorum, sequentes dispositiones observandas infalibiliter jubet; Ne (uti factum est) opus tam sanctum et utile remoram patiat, et ut clementissimae suae Majestatis Caesareo Regiae menti satisfiat.

Proinde ut in hac parte medium quoque quodpiam feratur, et ne passim quosvis libros acatholicos, sum maximo dominantis religionis romano catholica damno pro arbitrio ipsorum in regnum inferre liceat, sed neque a talibus, qui sine modestia, et sine ullis in magnam DEI matrem et sanctos, ac ecclesiam romanocatholicam, ejusdemque pontificem, et clerum, principesque catholicos injuriis scommatibus referti conscribantur, nec non fidelem populum, impropriis, et calumniis ad tuendas solum confessiones ipsorum efficere effronter audeant cum novarum etiam haeresum permixtione; In revisione talium operum sequentia observanda habebunt puncta.

Primo: Immediatè dum destinati regii, revisores librorum a celsissimo Archi-Episcopo Strigoniensi, vel eo absente, ab episcopo consiliario excelsi regii istius locumtenentialis consilii, qua commissionis in materia religionis ordinatae praeside deputatò libros irrevisos obtinerint, diem receptionis librorum, titulumque eorundem diligenter adnotabunt cum nomine personae ad quam pertinerent, et revesales eidem consignabunt, ut dum revisi fuerint, ex relatione exhibenda librorum continentiae, et subscriptione revisoris librorum, cui committetur appareat magis diligentia revidentis.

Secundo: Accurate attendent ut in connotationem assumant nomen auctoris, libri titulum, locum, in quo impressus existit, et impressoris nomen.

Tertio: Revisionem incipient secundum ordinem sibi a direttore revisionis praescribendum, cui absque noc incumbit vi mandati caesareo: regii assummere normam sibi clementer praescriptam incipiendum ab iis, qui longius jam detinentur.

Quarto: Siquid contra statutum publicum bonos mores, aut alias scandalosum, religioni catholica, principibus item romano-catholicis, aut clero injuriosum repererint, hinc punctatim cum adnotatione libri, capituli, et numeri marginalis per extensum excerptent, et scriptotenus exponant, ac dein celsissimo Archi-Episcopo Strigoniensi vel eo absente, Episcopo in materia religionis commissionis praesidi, de tempore in temous consignabunt diemque consignationis ad calcem relationis poment, quam Archi-episcopus, vel episcopus isti excelsio locumtenentialis regio consilio repraesentaturus est.

Quinto: Cum porro experientia compertum habeatur, libros licet politicos et in aliis materiis indifferentibus, ab acatholicis conscriptos, magnum saepe numero viruscontinerent, falsa dogmata, imò ipsum quoque atheismum sub specie indifferenti instillare, quod publico longe perniciosissimum, et ipsi universali christianitati damnosissimum est; e contra vero magistratus civici, quibus politicorum librorum censura hactenus concredita fuerat, subdolas hujusmodi scriptorum imposturas, quas etiam non nisi bene oculatus discernit, detegere haud didicissent, imò in ipsis etiam magistratibus ad revisionem acatholica nonnunquam subjecta distinari contingeret; Hinc politicorum et indifferentium librorum revisionem pari cum industria et methodo revidere tenebuntur. Quapropter.

Sexto: Impressoribus librorum diligenter at tendent, ne sub specie etiam cantionum nuptialium vel quoquo alio mendicatio vel tecto titulo quid imprimant vel tacito authoris nomine sine praeuia accurata revisione.

Septimo: Nem intermittent in executionem pientissimae intentionis, et clementissimi mandati supracitati 1745. Anni, cum specifica expressione errorum siqui in revisione librorum reperti fuerint, notificare diaecesanis, quibus cimpetit, ut hi suo jure uti valeant.

Octavo: Quod si autem nihil praedictorum in dictis acatholicorum libris contra statum (uti praemissum est) publicum, bunos mores aut aliud quid scandalosum repertum fuerit, idipsum quoque cum librorum et nominum ad quos pertinent, modalitate praescripta accurata connotatione eisdem celsissimo Archi-Episcopo vel episcopo significare obligentur, eorumque manibus libros revisos restituent.

His dum me gratis et benignitati excelsi consilii regii locumtenentialis demisse recomendo, in praestolatione gratiosae resolutionis debita cum veneratione persevero.

Excelsi consilii regii
locumtenentialis

Humillimus Servus
B. M. C. Althann Archi-
Bípus, Eppus Vacziensis m. p.

DONÁTH REGINA

Adalék az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság történetéhez. *Az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság történetéhez* címmel¹ e folyóiratban nemrég látott napvilágot Enyedi Sándornak — a megjelent szakirodalmat is áttekintő — forrásértékű tanulmánya a témáról. Enyedi ugyanis mielőtt közzé teszi a társaság működéséhez adaléku szolgáltató három levelét, utalásszerűen ismerteti Jancsó Elemér, Jakab Elek és F. Csanak Dóra az Erdélyi Kéziratkiadó Társasággal foglalkozó írásait, néhol kiegészítve azok egy-egy adatát.

Közleményét ezzel a gondolattal zárja: „Teljes, átfogó, a részletekre kiterjedő képünk még nincs a nagy fontosságú erdélyi Kéziratkiadó Társaságról, de minden újabb, eddig ismeretlen dokumentum feltárása, közzététele közelebb vihet a célhoz.”²

A célhoz való közelítést kívánjuk szolgálni az esztergomi Batthyány-gyűjteményben található három levél, illetve levélfogalmazvány publikálásával. Új adalékaink értékeléséhez azonban elengedhetetlen, hogy az eddigi szakirodalom egy-két megállapítását ismételten fel ne elevenítsük.

Az Erdélyi Kéziratkiadó Társasággal foglalkozó szakemberek előtt köztudott dolog, hogy a megalakulás időpontja körül némi ingadozás mutatkozik. F. Csanak Dóra így ír a kérdésről:

„Jakab Elek — forrásainak megnevezése nélkül — azt állítja, hogy a társaság 1791. május 13-án született meg, s ezt a dátumot említi Jancsó Elemér is, de ő sem utal a forrásra. Aranka maga az 1792-es évet jelöli meg, mint a vezetőség megalakulásának dátumát, s közli, hogy 1794-ig nem is tartottak több ülést. Az Aranka-említett évszám azonban alighanem sajtóhiba lehet, mert egyéb forrásokból kétségkívül kiderül, hogy 1791 tavaszán megtörtént a társaság megalakulása.”³

Szerencsére, a társaság létrejöttének okáról, szándékáról, terveiről stb. pontosabb információink vannak — többek közt — néhány fennmaradt körlevelüknek köszönhetően. F. Csanak Dóra tanulmányában — miközben a Kéziratkiadó Társaság megalakulásának időpontját meghatározza — megnevezi egy újonnan felbukkanó körlevél lelőhelyét és

¹ ENYEDI Sándor: *Az erdélyi Kéziratkiadó Társaság történetéhez*. MKsz. 1984. 240–243.

² ENYEDI, i. m. 242.

³ F. CSANAK Dóra: *Az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság megalakulása*. MKsz. 1976. 337.

címzettjét. Aranka Györgynek, a társaság fő mozzgatórugójának 1791. július 10-i, Ráday Gedeonhoz írt leveléről van szó. „E levél szövege a bizonyíték arra, hogy a Kéziratkiadó Társaság Aranka március 22-i és július 10-i levele közötti időben megalakult, hihetőleg a Jakab Elek által említett napon, május 13-án.”⁴

A Kéziratkiadó Társaság Jelentő leveléből (körleveléből) — F. Csanak Dóra és Enyedi Sándor kutatásai alapján — mindössze néhány példányról tudunk.⁵ Számukat most egy-egy gyarapíthatjuk: az esztergomi Batthyány-gyűjteményben felbukkantával.⁶ A Jelentő levél e példányát gróf Teleki László másolta. A körlevél aláírói: gróf Bánffy György és gróf Teleki László. Címzettje: a „Kegyelmes Hertzeg és Cardinális Ur”, Batthyány József, akinek támogatása, s belépése „ezen Társaság Érdemes Tagjai” közé bizonyára ösztönző — mind erkölcsi, mind anyagi téren — támogatást jelentett volna Arankáéknak. Nem véletlen, hogy ügyüknek igyekeztek megnyerni a hercegprímást.

Mivel a körlevél a már ismert, F. Csanak Dóra által publikálthoz képest alig tartalmaz eltérést, ezért eltekintünk újra közlésétől, csupán a keltezésére hívjuk fel a figyelmet, megerősítve ezzel is Jakab Elek és F. Csanak Dóra időmeghatározásának helyességét: Kelt, „Kolo'sváratt, 9dik 8bris [1]791”

A Batthyány Józsefhez elküldött Jelentő levél melléklete: „AZ ERDÉLLYI KÉZ-IRÁSBAN LÉVŐ TÖRTÉNET IROKNAK ESZTENDŐ SZÁM SZERÉNT VALÓ LAISTROMA” c. nyomtatvány. Az 1791-ben megjelent Az Erdélyi Kézírásban levő történetírók kiadására felállítandó társaságnak rajzolatja⁷ már említette, „hogy legelsőbe is a titoknok által készítettnek azoknak az erdélyi kérdésben lévő történetíróknak egy lajstroma, mégpedig catalogue raisonné — értelmes lajstroma, azaz azoknak nevéken s munkájoknak titulusokon kívül előadatnék az is benne, melyik micsoda időszakaszt, melyik esztendőtlől fogva meddig irt meg.” A még ugyanezen évben szétküldött körlevél mellékleteként az ígért lajstromot már kinyomtatva juttatták el a címzettekhez.⁸ A Batthyány primáshoz küldött körlevél ide vonatkozó szavai: „ha Eminentiad az idezárt Laistromba nevezett Kéz-Írások számát maga gyűjteményeiből szaporíthatja, vagy azoknak eredeti Írásait, vagy eredetiből le-irt jó mássait birja, méltoztassék azokat a Társaságnál közleni. . .”⁹ A lajstromot Aranka György sebtében állította össze Szathmári Pap Mihály kolozsvári professzorral, és Benkő Józseffel.¹⁰

A Jelentő levél felkérésére Batthyány, ha előbb nem, 1792. június 26-án pozitív választ adhatott. Levele eddig még nem bukkant föl, de Batthyány igenlésére egyértelműen következtethetünk Bánffyk újabb levelének utalásaiból. Sőt arra is, hogy terveikről időközben a hercegprímás könyvtárosát, Bernkoffot — talán éppen Batthyány javaslatára — ugyancsak tájékoztatták. Mindenesetre a Kéziratkiadó Társaság 1791. évi megalakulása és a társaság első ülése (1794) közti időt (ha hihetünk Arankának, hogy ekkor jöttek hivatalosan össze először a megalakulásuk óta) Bánffyk nem töltötték tétlenül. Úgy gondoljuk, hogy a körlevél hatásának és eredményességének értékelése, valamint a tár-

⁴ F. CSANAK, *i. m.* 341.

⁵ ENYEDI, *i. m.* 240—241. „... a Kéziratkiadó Társaság Jelentő levelét F. Csanak Dóra fedezte fel először a Teleki József levéltárában, majd a Ráday család levéltárában, s közvetve Prónai Sándor közlése révén egy harmadik címzetttről is tudott, s e három forrás alapján helyesen feltételezte, hogy ezúttal körlevelről van szó, olyan iratról, amely más családi levéltárakban is előfordulhat. És azóta megtaláltuk a Jelentő levél egy másik példányát Teleki Sámuel erdélyi kancellár levéltárában is.”

⁶ Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Batthyány-gyűjtemény, Hist. Litt. VII. c. 3.

⁷ JANCSÓ, *i. m.* 101—105.

⁸ E mellékelt lajstrom ma már általában nincs a körlevelek mellett. Az OSZK azonban 3 példányt is őriz belőle.

⁹ L. 6. jegyzet.

¹⁰ F. CSANAK, *i. m.* 346.

saság munkájának konkrétizálása után újból felvették a kapcsolatot mindazokkal, akiknek segítségére számítani lehetett, akiket szerettek volna vállalkozásuk mellett tudni, s akik gyűjteményét-könyvtárát e tudományos igényű felmérésből kihagyni veszteség lett volna. 1792-ben — mint fentebb már utaltunk rá — Bánffy György¹¹ és Bethlen György bizonyára azért fordulhattak ismételten Batthyány Józsefhez is. (A levél szövegét írrok, esetleg Bethlen György írta.)

Batthyáynak e levélre küldött fogalmazványa ugyancsak előkerült. Ebben ismételten biztosította Bánffyékát támogatásáról. Hatalmas gyűjteményének használatát jóindulatúan ajánlotta.

Bánffy György és Bethlen György levele Batthyány Józsefhez

Eminentissime et Celsissime Princeps
Domine Domine Singulariter Colendissime!

Hazánk Történeteit világosítani kíváncsoz valóságos Hazafi szeretetből származott, Iuniusnak 26kán költ, és tisztelettel vett kegyes válasza tartása szerint való szép uri ajánlását Eminentiadnak melto tisztelettel, és érzékeny Háládatossággal vettük. Azt mi valóban nagy készséggel fogjuk használni, bizonyosok lévén abban, hogy egy olyan ki keresett válogatású Könyv-Tárban, minémü az Eminentziádé, nevezetes és ritkán található Drágóságok nyugosznak.

Első Kérésünkis tehát e' részben a' léssen, melyet Tisztelendő Bernkoff Urnak intézett Levelünkbenis ki jelentettünk, hogy lehessen Szerentsénk azon említett betses Gyűjtemény Kéz Írásainak Laistromát kezünkhez vennünk, melyből azt, a' mi Czélunkra szükséges, jo, és szép ki válogatván az Eminentziád nagy joságából használhassuk. Mindenkor nagy Tisztelettel fogják nevezni velünk együtt a' Tudományokat szerető Hazafiak Eminentziádnak Méltóságos Hertzegi nagy nevét, melyben a' Tudományoknak hatalmas Dajkáját tisztelhetik. Igen betses Uri Ióságában mindenkorra ajánlottak constanti venerationis Cultu manemus Eminentiae Vestrae

Claudiopoli 25^a Novembris
[1]792.

observantissimi Servi
Georgius C[omes] Bánffy
Georgius Comes de Bethlen
se[cretarius]

Alul: Eminentissimo D[omino] Cardinali Principi Battyáni

Külzetten: Exhi[bitum] [+ tartalmi leírás latin nyelven] 4. febr. [1]793. ad respondendum

Batthyány József válaszelevelének fogalmazványa Bánffy Györgyhez

Méltóságos Gróff Uram —

Valamint hogy minden alkalmatosságban igyekeztem <Nagyságod> Excellentiad kívánságának eleget tenni, úgy mostanis <kérésére> jelentésereis kívántam volna tellyes akaratomból svodrezni (?) De minthogy a Bibliothecámnak kívánt Laistroma oly nagy, és szertes, hogy aztat mind ezen okból, mint pedig annak mindenkori itten jelenlévő szüksége miat a Könyv-Tárból ki botcsajtani nem lehet, nem tudok más modot nyujtani ezen dologban Excellentiad <Nagyságtok> kívánt czélyyoknak el nyeresére, hanem hogy itt Pesten bizonyos személy <Nagyságod> részéről arra rendeltetnék, aki minden napokon és órákon szabadon a Könyv-Tárban az itt lévő allándó Bibliothecariusom jelenlétében a Szükséges Czekehelyeket, és Pontokat a Lajstrombul ki írna; mely modon ha <nagyságod> Excellenciad kívánságának bé tellyesítésével szolgálhatok különösen örvendezni fogok; Ki is magamot ajánlván allándó tisztelettel maradok

Mtsagos Grof Urk kész köteles szolg.

¹¹ Leveleink aláírása ugyancsak érvül szolgál Enyedi Sándor feltételezéséhez, mely szerint: „... a Kéziratkiadó Társaság működésének kulcsfigurája Bánffy György gubernátor volt ...” ENYEDI, i. m. 241.

Pesten 2^{dik} Febr. 1793.

A fogalmazvány verzóján: copia responsionis

Lelőhely: Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Batthyány-gyűjtemény, Hist. Litt. VII. c. 5.

Lelőhely: Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Batthyány-gyűjtemény, Hist. Litt. VII. c. 4.

HÚBERT ILDIKÓ

Görög Demeter a császár udvarában. A kiváltságosok fényköre nemcsak a hatalom birtokosait világítja meg. Mellékszereplők lépnek elő a háttérből, akiknek a jóvoltából egyre több azelőtt ismeretlen mozzanat elevenedik meg. A XVIII–XIX. század fordulója körüli évtizedekre igencsak érvényes ez, különösen a még mindig jelentős mennyiségű feltáratlan részlet miatt. E kor mentalitásához és Márton Józsefhez közeledvén, találtam olyan dokumentumokat Görög Demeter (1760–1833) működéséről, amelyek — a maguk újabb talányaival — művelődésünk emléktárába tartoznak.

Görög alakjában sokoldalúan tevékeny férfiú emlékét őrizzük. Értékes életműve számos tudományág illetékességi köréhez szól; ezért (mint esetenként másoknál is!) néhol hiányos az összesítés, ellensúlyozásul viszont értékes rész-jellemzéseket olvashatunk, habár meglehetősen széttagoltásban.

Első *Életleírása, és a' magyar literatura elmozdítása által, valamint a' nevelés pályáján szerzett érdemei* 1834-ben jelenik meg Bécsben. A szerző neve: Márton József, aki — a 'Bévezetés' szerint — illőnek tartja, „sőt a haládatosság is kívánja, hogy az emberiség sorsán munkálódott 's ezáltal kitűnő rangra emelkedett" barátjának neve és tettei emlékezetben tartassanak. A visszaemlékező elfogultságát a „32 esztendei szoros esmerettség" magyarázza, hiszen „szeretett kedves hazájának javára fáradhatatlanul munkálódott nemes lelkét" közelről ismerte. A mártoni haládatosság gyökereiről, a személyes kapcsolatokról mértéktartóan és egzakt adatokkal szól a kötet.

Az azóta megjelent tanulmányok már századunkból valók, de késői megállapításaik semmivel sem teszik elmosódottabbá benyomásainkat. Ellenkezőleg. Egyrésztük a kiemelkedő újságíró-szerkesztő emlékét őrzi, mások a nagyra becsült térképész tisztelik benne. Az ifjú Esterházy Pál herceg nevelőjének, a rézmetsző-tehetségek támogatójának, a szőlőművelés értő szakemberének szentelt további frások mindmegannyi emlékezetes eleme a mozaiknak, belőlük állnak össze Görög arcképének legfőbb vonásai.

Van azonban még egy területe Görög munkásságának, de ezt az utókor nem méltatta kellő figyelemre. Pedig, amikor Görög Demeter a bécsi Burgba kerül, mint trónörökös-főhercegek nevelője, életének legfontosabb szakaszába lép. Állíthatjuk, hogy az ott töltött 22 éve a prizma, a maga rávetülő és belőle kiinduló sugaraival. Milyen volt ez a tehetséges, a szó legtágabb értelmében igazi „főnevelő", s hogyan lett azzá? Az erre a kérdésre adható válasz törekszik a szükséges szintézis kiegészítésére.

Életrajzi adataiból csak néhányat idézzünk fel. Hajdúmegyei kisnemesek családjában született; iskolaéveit, majd felsőbb tanulmányait Debrecenben, Ungvárott, Nagyváradon és Bécsben végzi. Ezután a Kolonits családhoz kerül nevelőnek. Az a fontos feladat, amelyet 1789-től a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* — és ennek folytatása, a *Magyar Hírmondó* — c. bécsi lap szerkesztőjeként lát el, valójában nevelői eszményének felel meg. Ennek a hamarosan népszerűvé váló kiadványnak a sikere teszi lehetővé, hogy Görög ne csak hazai és külföldi eseményekről tudósítson. Lapjában befolyásolni tudja, hasznos és nemes ügyekért mozgósítani akarja olvasóit; ekkor (első ízben!) alakul ki széles

magyar olvasóközönség. Sajtója céltudatos művelődési misszióban teljeseedik ki: áldozatkész magyar főurak támogatásával készül el hatalmas vállalkozása, a *Magyar Átlás*, amely Magyarország vármegyéit 62 részbe metszett, pontos, hiteles, művészi szépségű táblán mutatja be. Minden egyes térképlapot olyan hozzáértő személyekkel ellenőriztet, akikről joggal feltételezi, hogy alaposan ismerik a szóban forgó vidéket, s csak ezután mehetnek a rajzok a nyomdába. A vármegyéek tábláival, mint az újság ingyenes mellékletével kedveskedik minden előfizetőjének.

A társadalmi és gazdasági fejlődés szolgálatába a magyar nyelvet, a hazai művelődést állítja. Ezért ír ki pályázatokat, tudatosan választva meg tárgykörüket: jó magyar nyelvkönyveket vár el a pályázóktól, pályaműveket kér továbbá az anyanyelv szerepéről meg a magyarországi latin nyelv ismeretéről stb. A kedvező visszhang nem csupán a szerkesztő tekintélyének és népszerűségének használ. Eddig nem látott mértékben növekszik az anyanyelv iránti érdeklődés (amúgy is II. József nyelvrendelete után vagyunk!) — többek között a híres 'Debreceni Grammatika' is ennek a pályázatnak köszönhető.

A tehetséges és rokonszenves szerkesztőhöz 1795-ben érkezik az a felkérés, amely hamarosan Esterházy Miklós fia, Pál herceg (a későbbi londoni követ, ill. az első magyar külügyminiszter) mellé nyeri meg nevelőül Görög Demetert. A Pál herceg naplójában olvasható visszaemlékezés szerint „oly korszak virradt reám, mely mindig felejthetetlen lesz előttem, amikor ti. addigi nevelőm eltávozott és Görög jött hozzám. Ezt az időpontot valósággal második megszületésemnek nevezhetem”. A napló Görögben a becsület emberét, a nemes szívet, a hazafiságot, az ideális lelkületet méltatja; a tanítványi rajongás a jó iránti buzgalom és a széles körű műveltség megtetsztőjének szól. Csak a „kényes” témában nem ért egyet nevelőjével. „In puncto 'női nem' meglehetősen szigorúan tartott. Sztoikus szigora, melyhez e téren ragaszkodott, 'est admiranda sed non scio an imitanda (vel imitabilis)'.” Hogy miképpen hatott a serdülő fiatalemberre a nevelés, azt a metternichi politikába mélyedő történetírás állapítja meg. Ugyanott olvasható a tanítvány bánatos vallomása; fájdalommal gondol vissza arra az időre, amikor Görög „elhagyja” őt. Bele kell azonban nyugodnia a változásba, hiszen Görög Demeter nem akárhol kapja az újabb megtisztelő megbízást, hanem magában a császári családban: udvari főnevelő lesz.

A főhercegek sorából először a kis József mellé nevezik ki (1803), a törékeny gyermek korai halála miatt rövid időre Ferdinánd trónörökös a növendéke (1808), végül Ferenc Károly főherceg nevelését irányítja (1808—1824).

Nevezetes esemény ez. A korabeli feljegyzések közül ismét Márton Józsefet idézzük. Már 1802. november 26-i levelében közli a hírt Csokonaival: „Kedves Görög Barátunkat Ő Felsége a' Korona Örökös Herczeg Fő Nevelőjének méltóztatott nevezni, és már holnap vagy holnap után be is megy az Udvarhoz. Ez igen igen fontos Újság. És még nem tudja senki”. Az Aradra, Mandik András iskolaigazgatóhoz intézett (mind ez ideig sehol sem közölt) levele valamivel korábbi keltezésű; valószínűleg ez az első híradás a magas uralkodói döntésről, amely mint Márton írja, egyfelől a szerkesztőség számára jelent veszteséget, másfelől a császár kegyét bizonyítja. „A napokban meg kell válnunk Görög kedves Társunktól, a' kit Ő Felsége a Korona Örökös Herczeg nevelőjévé méltóztatott nevezni: mind az által annál inkább reménylhetjük a' Haza javára intézett jó tzeljainak szerentsés előmenetelét; hogy az Egek kegyelmesen tekintvén Hazánkra, Magyar Hazafi nevelheti jövőendő Királyunkat”.

Eredetileg nem Józsefet (a császári pár másodszülött fiát) kellett volna Görögnek nevelnie, hanem a trónörököst. A dokumentumokból nem derül ki, hogy ezt a szándékot kicsoda és miért változtatta meg. Azt ellenben megállapíthatjuk, hogy a munkábaállítás időpontja mindenképpen elhúzódott. A Csokonaihoz és a Mandikhoz szóló levélben a „holnap vagy holnapután”, ill. „a napokban” megjelölés áll. Mégis, jó két hónappal később, a Jordánszky Elekhez (akkor esztergomi áldozópap, később püspök) írt sorai még

1803. január 29-én is csak a küszöbön álló eseményről tudósítanak: „Még bé nem ment az Udvarba lakni, de most már valóság, hogy minden órán bé megy, a' mint tudva leszsz Fő Tisztelendő Úr előtt, a' Korona' Örökös Herczeg nevelésére”.

Hazafiúi lelkes büszkeség köszönti az újdonságot. Hírt ad róla a sajtó, főleg pedig az irodalom. Csokonai, Révai, Berzsenyi költeményben dicsóíti Görögöt; Kisfaludy neki ajánlja egy költeményét. Kazinczy Ferenc levelezése, Kis János soproni szuperintendens emlékezései, Pápay Sámuel írásai mind az örömről, a „szenzációról” tanúskodnak: magyar emberbe veti bizalmát a császár, magyar nevelőt választ fiához.

Közvetve egy Laxenburgban tartott nyári 'cercle' (kerti ünnepély ? „gyerekzsúr” ?) ad okot a magas kitüntetés elnyerésére. A császári család gyermekeihez csak a leggondosabban kiválogatott arisztokraták fiait hívják meg a vendégségbe. Közülük emelkedik ki az ifjú Esterházy Pál jólneveltsége, rokonszenves viselkedése; reá figyel fel az ott vendégeskedő nápolyi királyné, Karolina (a császárné anyja). Megtudván, hogy ki ennek a vonzóan okos és szeretetreméltó fiúnak a nevelője, „több ízben magához hivatván ezután Görögöt, vele a' nevelésről és tanítás módjáról sokat beszélgetett”. Hamarosan ráveszi leányát és vejét, Ferenc császárt, hogy erre az alkalmas és érdemes szakemberre bízzák gyermekeik nevelését. Vajon felötlött-e a döntés előtt Karolinában, a szabadkőművesség pártfogójában, hajdanvolt szabadkőműves titkárának az emléke ? Nem szól erről krónika.

Így lesz Görög Demeter a Hofburg lakója 1803-tól 1824-ig. A családi eseményekről közvetlen közelből értesül, hiszen szemtanúja és részese örömmek, szomorúságnak. Házaságok köttenek (a császár négyszer nősül, ebből két esküvője esik a szóban forgó időszakra !); főhercegek és főhercegnők születnek és meghalnak (közülük háromnak korai elvesztését gyászolja maga is); udvari bálokon, utazásokon vesz részt és, legfőképpen, ott éli meg a rendkívüli külpolitikai fordulatokat. Napoleon kétszer bevonul Bécsbe, háborúk és békekötések után, „a” kongresszus után átrendeződnek az európai hatalmi viszonyok. „A korzikai” már császár, sőt, Mária Lujza férje. Emitt francia négyest táncolnak, amott puskapogás hallatszik. Nem felejtí — nem is felejtethi — más sem, Görög sem a Marseillaiset. De: egyre gyakrabban hangzik fel a Gotterhalte. Az ellentétek és ellentmondások próbáit, megpróbáltatásait kinek-kinek ki kell állnia.

Ha a korabeli ellentmondások világánál figyelünk a császári főnevelőre, akkor az egyik legfeltűnőbbnek azt tarthatjuk, hogy Görög Demeter politikai meggyőződése valószínűleg kizárná kinevezését új posztjára. Ismeretes, hogy Görögöt a felvilágosodás, a jozefinizmus eszményei hatják át. Hosszú évek óta élvezi a főnemesi hazafias ellenzék képviselőinek a rokonszenvét, részint az arisztokratákét, részint titkáraik, nevelőik köréhez fűzi a kölcsönös nézetazonosság. Ott találjuk mögötte, lapja és barátai mögött a Széchényi, Festetics, Ráday, Orczy, Teleki család tagjait. Ők támogatják — anyagilag is! — Görög szervező-kezdeményező lépéseit, ők nyújtanak segítséget a *Magyar Atlasz* megjelentetéséhez, a pályadíjakhoz, a nemzeti nyelv, irodalom és művészet előmozdításához.

Görög lakásán a fiatal költők és írók találkoznak. A közép- és kisnemesség demokratikus szellemű értelmiségi elitje nála, mintegy valamely politikai-irodalmi körben vitatja meg a francia forradalom híreit, jakobinusok és szabadkőművesek nézeteit. A szerkesztőség titkára, Hajnóczy József, a francia forradalom feltétlen híve; ő szerkeszti a lap ide vonatkozó híryanagát. Az udvar őt tartja az egyik legveszélyesebb ellenségnek. „Láng volt a lelke, s a francia revolúcióban élt lelkestől testestől” — hangzik Kazinczy véleménye. Görögékben az anyanyelvet és a nemzeti művelődést szolgáló tennivágyás kapcsolódik össze a felvilágosodás ügyével és a nép felemelkedésével.

Ha tehát valakinek ilyen egyértelműek mind politikai nézetei, mind barátai, akkor jóformán érthetetlen, hogy megkaphatta ezt a bizalmi állást. Különösen akkor, ha — mint tudjuk — Görög sohasem tagadta meg politikai nézeteit. A Habsburg-ház döntésének az indítékára ily módon csak feltevések nyomán következtethetünk.

Van közöttük olyan, amely eleve kizártnak látszik: valószínűtlen, hogy a császár és felesége éppen arról ne értesült volna, ami „egész Bécs” számára köztudott. Mivel a titkosrendőrség mindennek utána szimatol, ezért a császárnak nagyon is tisztában kellett lennie az új nevelő politikai reputációjával.

Sokkal elfogadhatóbb az a körülmény, amely ellensúlyozhatta az aggályokat, nevezetesen: Görög jelleme. Egyesek azzal is érvelhettek, hogy éppen a császári udvarban, a mindenütt jelenlevő spiclik ellenőrzése alatt válik lehetetlenné, hogy a nevelő bármit is tehessen az uralkodói szándékok ellenében.

Ne feledjük, végül, mekkora elismerés kísérte a „jelölt” eddigi eredményeit. Valóban élvezi a főúri családok kegyét. Nagyra becsülik és csodálják sokoldalú tudását, példás viselkedését, pedagógiai képességeit, becsületességét, megbízhatóságát. Tudnak a természet és a művészet iránti mélyesleges vonzalmáról. Ez különösen Kismartonban bontakozhatott ki, ahol a botanikus kert szépségének, az Esterházy-gyűjtemény műkincseinek, a Haydn vezetete zenekarnak ugyanúgy élvezője lehetett, mint növendéke s annak családja. A nevelő kitűnően táncol. Gyönyörű a kézírása. Amikor ugyanis, jogi tanulmányai befejeztével, a kancellárián szeretett volna elhelyezkedni, „kérese azon okból, mivel az írása nehezen vala olvasható, el nem fogadtatott; Görög tehát teljes igyekezettel iparkodott írását megjobbítani, 's valóban igen sokra is vitte a' széprás mesterségét” — közli első életrajzírója. Minden oka megvan tehát Esterházy Pál anyjának arra, hogy fiához ezt írja: „Görög drága kincstár, használd szíved gazdagítására”. Hasonlóan nyilatkozik az idős Lichtenstein hercegnő, a növendék nagyanyja: „Olyan nevelőtől kapsz irányítást, akinek tudománya és elvei máris általános elismerést és csodálatot arattak.”

A császári szülők így aztán a legtekintélyesebb főúri körök megnyugtató ajánlásaira támaszkodhattak. Ez, mint „alibi”, sokkal fontosabbnak látszott előttük a titkos ügynökök bizalmatlanságánál. Tanulságos bizonyítéka ennek Ferenc császár levele, az „Utasítás Görög Demeter számára József fiam nevelése tárgyában”. A terjedelmes leirat önmagukért beszélő „irányelvek” gyűjteménye, önmagát ábrázolja benne az uralkodó. Szóaljjon meg az eddig feltáratlan dokumentum néhány részlete, magyarul: „Hízelgő Számomra, hogy az önről beszerzett tájékoztatás nyomán önben találtam meg azt a férfit, aki alkalmas e feladat ellátására. Nagyobb bizonyítékát bizalmamnak nem adhatam volna, mint azt, hogy önre bízom Fiam nevelését. Minekutána Fiam, mint minden apának az övé, nagyon a szívemhez nőtt, rendkívül fontos Nekem, hogy jó nevelést kapjon. (. . .) Azt várom el öntől, hogy teljes buzgalomával és igyekezetével kizárólag ennek a rendkívül fontos ügynek szentelje magát.”

A császári levél szerint: „csak Tőlem függjön, csak az Én vagy feleségem parancsait kövesse. (. . .) Kifejezetten megtiltom, hogy Fiamat a tanítási órákon kívül a tanító mesterekkel érintkezni engedje; mással sem, kivéve, ha Én adok rá engedélyt. Saját fivérei-vel és nővéreivel sem. (. . .) Testvéreit Feleségemnél vagy Nálam látja majd”. Inkább a császár, mint az apa rendelkezése az, hogy a főherceg egyetlen társasága a nevelő legyen, nehogy más hatás érhesse. Azt, hogy a külvilágtól való elszigeteltség veszélyes következményekkel járhat, így értékeli: „Ha félenkké válik az emberekkel szemben azáltal, hogy nincs többekkel kapcsolata, az kisebb baj annál a rossznál, amit a mai világ embereivel való érintkezés során tanulhatna el”. A nevelőre ugyanezek a tilalmak érvényesek. Görög sem barátkozhatik senkivel, kerülnie kell a társaságot; csak így tarthatja magát távol az udvari intrikától, amelyet sokan nem ismernek fel idejekorán s ezért válnak játékszerévé.

Azokból a levelekből, amelyeket a nevelő ír az uralkodópárnak, Görög alkatáról szerzünk tudomást, „noha” tárgykörük József, majd Ferenc Károly fejlődése.

Értesíti a császári szülőket, hogyan halad előre József, mik az örömei és a kívánságai (1804—07 között). A kisfiú nagyon vágyódik utánuk, kéri, hogy mielőbb látogassanak ki hozzá Laxenburgba. „Írd meg, hogy itt igazán jó meleg van már; hol van az a Prága ?

nagyon messze?" — idézi Görög a főherceg szavait. A következő évben (1805) a Magyarországon tett utazásról számol be. Többek között arról, hogy meglehetősen fásaszító a szokatlan napirend, az olykor késői lefekvés, más szóval: az otthon nyugalmának hiánya.

Bizonyára megnyugtatta a császári párt az a konkrét gondosság, amely a levelekből kicsendül. A görögi megfogalmazás részletezően őszinte és kíméletesen gyöngéd: ott vannak benne a hírek egy-egy nátháról s az emiatti szobafogságról épp úgy, mint a csinos prémes, finom posztóból varratott kabátkáról, a szülők nevében átadandó névnap ajándékok összeválogatásáról (könyvek és egy kis malom, amellyel a gyerek nagyon szívesen játszik); megírja, hogy a magyar főurak a legfinomabb szólvél és, tetejébe, egy kis húsvéti báránnyal köszöntötték fel az ünnepeltet. Ezek a beszámolók egyfelől élvezetes tudósítások, másfelől a melegszívű nevelő pszichológiai érzékének megnyilatkozásai. Tudja, hogy neveltjének mennyire hiányzik a családi kör melege, de úgy fogalmaz, hogy ezzel ne okozzon lelkiismeretfurdalást a szülőknek. Tudja ugyanis, hogy a császárnak is vigaszra van szüksége a háborús állapotok, a zaklató hírek miatt. Őszintétlen dolog lenne még csak említést sem tennie az ellenség előrenyomulásáról, Austerlitzről; megpróbálja azonban kellemesebb gondolatokra terelni Ferenc császár figyelmét legalább azzal, hogy a gyermek jó tanulásáról, szellemi és testi fejlődéséről ír többet.

A felvilágosodás százada követeli meg az ész és a szív egyenjogúságát. Ősztönös tapintatot és emberbarátságot sugároznak ezek a levelek. Semmivel sem kisebb ennél az az erő sem, amellyel Görög a gondolkodás, az értelem diadalát áhítja. Következetes és harmonikus, a kor szelleméhez illő egységbe ezáltal forr Görög Demeter nevelési rendszere.

A tanulás és a tudás fontosságát valló levelek már a Ferenc Károly főherceg mellett töltött időből származnak. Görög 1809-ben nyújtja be a császárnak a legfontosabb dokumentumot, a tudományos alapossággal megszerkesztett, tapasztalataiból és olvasmányaiból leszárt nevelési tervét. Valójában egy részletes, tíz évre szóló tantervet dolgoz ki, alapvetőnek ez a tananyagot tartja neveltje számára.

A tervet három egységre tagolódik: szellemi nevelés-érzelmi nevelés-testi nevelés. A bevezetésben a szerző többek között a főherceg egyéniségéről szerzett benyomásait ismerteti a császárral. Örömmel állapítja meg, hogy „a gondviselés jeles adottságokkal ruházta fel Ő Császári Fenségét”, kitűnő fizikumú, szellemi képességei ígéretesek, szíve pedig „nem csekély reményekre jogosító érzelmeket sejtet”. Mindamellett, írja, Ferenc Károly igen eleven, olykor heves, és ezért arra lesz szükség, hogy körültekintő irányításban részesüljön. Maga az összeállítás 138 lap terjedelmű és, koncepciójának művelődéstörténeti fontossága mellett, gondolatainak legtöbbször mind a mai napig általános érvényű. (Csupán néhány szemelvényt idézhetjük, hiszen részletes tárgyalása szétfeszítené adott kereteinket.)

Főképpen az első fejezet tömörítésére vállalkozom. A kezdő szakasz ad alapvetést az emberi megismerés főbb területeihez, írja Görög. A tananyagot szelektálni kell, csak az szerepeljen benne, amit valóban érdemes tudni, ami valóban hasznos. A beszéd- és íráskészség kifejlesztését teszi az első helyre. Szükséges, hogy 16 éves korára a Fenség képes legyen „magát helyesen, pontosan, tisztán és kellemmel kifejezni”, méghozzá idegen nyelveken is (latin, francia, olasz, magyar és cseh). A reáliákat ne szorítsák háttérbe a nyelvek, felsorolja tehát a következő részterületeket: mennyiség, fizika, kémia, természetrajz (benne még ipari ismeretek, mezőgazdaság, kézművesség, kereskedelem!), ezután pedig „az emberről szóló” alapfogalmakat vallja nélkülözhetetlennek (biológiai és egészségtani tudnivalók mellett az emberi jellem és a társadalom tárgykörét). Nem feledkezik meg e „tantárgyfelosztás” az ékesszólás és a stílus művészetéről sem. Fontos továbbá az irodalommal, rajzolásal és zenével való foglalkozás, végezetül pedig a statisztikai földrajz és a világtörténet.

Ilyen előkészítés után, ezekre a megalapozott ismeretekre építhető — tizenhatodik évének betöltése után — a főherceg magasabb szintű képzése, beleértve a politikai és katonai tudományokat, szögezi le a szerző.

Pontosan kidolgozott tanmenetek bizonyítják hozzáértését, ezekbe foglalja módszere hiszekegyét. Két elemet hangsúlyoz bennük következetesen. Joggal állítja, hogy a józan gyakorlati ész ki- és továbbművelésén kívül a növendék aktivizálására fordítandó a legfőbb figyelem. Így ír erről: „az oktatást mindig párbeszéd formába öntjük”, „szokráteszi eljárást alkalmazunk”. Igaza van: „az öntevékeny figyelem a magasabb készségek forrása”. Hasonló tudatossággal veszi sorra a második és harmadik fejezet részint az erkölcsi tényezőket (pl. engedelmesség, tisztelet, bizalom stb.), részint az egészség, ill. az egészséges élet fogalmait.

Szemléletes képekben jeleníti meg egy 1816 nyarán írt levél a főherceg tanulási eredményeit, ehhez mellékeli a részletes órarendet mind a téli, mind a nyári szemeszterről. Görög portréjához tartozik egyébként ennek a levélnek az a részlete, amelyben a neki alárendelt tanárok működését dicséri. Ugyanott olvashatja a császár az említetteket „kitüntetésre felterjesztő” javaslatát.

Mint előző neveltje előmeneteléről, ugyanúgy tudósít Ferenc Károlyról. Ugyanúgy abban is, hogy kiegyensúlyozottan, a gyakorlott újságíró ellenpontozó arányérzékével számol be a serdülő növendék helytelenítendő, valamint dicséretreméltó megnyilatkozásairól. Hogy a császárnak feltűnt-e, nem tudni, de a mai olvasó észreveszi: a negatívumok megfogalmazása távolról sem szókimondó, a pozitív mozzanatok viszont plasztikus konkrétságukban érvényesülnek. Amikor ugyanis Görög megjegyzi a főhercegről, hogy „hajlamos illetlen dolgokat cselekedni vagy mondani azért, hogy másokat megnevetessen”, szülei nem tudhatják meg ebből, vajon számárfület vagy fügét mutogatott-e, evés közben majmoskodott-e, netán valakinek a beszédmodorát utánozva csúfolódott-e (vagy, uram bocsá', ennél súlyosabb mértékben rosszkodott-e). És, miképpen értelmezendő az a bíráló, miszerint „azt hiszi magáról, hogy szellemi fölényben van másokkal szemben”? Milyen fokú kamasz pökhendiség, érdes-bántó éretlenség tette indokoltá a valószínű korholást? Görög itt igazán nem ad konkrétumokat. Bezzeg, amikor jót mondhat Ferenc Károlyról, akkor nem homályos célzásokra szorítkozik: „a legfenségebb növendék tanulási kedve szemmel láthatóan növekszik”, „ő császári fensége mind a német, mind a francia nyelv szabályainak meglehetősen birtokában van már” stb.

Az ifjúnak a császári apához szóló levelei nevelője befolyását bizonyítják. A magyar nyelv tanulásának fontosságáról, közösen tett utazásaik alatt szerzett benyomásairól úgy ír a főherceg, hogy Görög irányítását érezzük mögötte. Színes beszámolóját olvashatjuk például a salzkammerguti utazásról. De: már nemcsak a varázslatos szépségű tájban, sziklás csúcsok és változatos tavak tisztaságában gyönyörködik ez a fiatal ember. Amikor a sóbányák gazdag hozamát méltatja, meglátja az ott dolgozók nyomorát, nyomasztóan nehéz élet- és munkakörülményeit. Egyáltalában ne vagy — egyoldalúan — csak ezekről számoljon be apjának? Nem ezt teszi. Hallgatás és kritikai megjegyzések helyett, igen illetlenül, csupán arra a veszélyre hívja fel a császár figyelmét, hogy „külhoni látogatók, akikben e vidék meggyötört lakosainak a látványa óhatatlanul szálnalmat ébreszt, indíttatva érzik magukat arra, hogy az ottani állapotokat ne kedvezően ítélik meg”.

Csak (!) ennyit mond. De, ha belegendolunk, ez éppen nem kevés. A történettudomány — mert ez juthat eszünkbe a fenti mondat olvasatából — bizonyára mit sem kezdhet a „mi lett volna. ha. . .?” kérdésekkel. Esetünkben: „mi lett volna, ha” Ferenc Károly nem mond le fia, Ferenc József kedvéért arról, hogy trónra lépjen? Milyen császárrá és magyar királlyá vált volna? Az viszont nagyobb kérdőjel, hogy ebben a döntésében kizárólag felesége befolyását kell-e látnunk. Az idézett mondat, anélkül, hogy bármit is belemagyaráznánk, egy másfajta megvilágítás lehetőségét tartalmazza. Valóban, mi rej-

tőzik Ferenc Károlynak abban a jóval későbbi kedélyes (kedélyes ?) megjegyzésében, hogy „császár az apám, császár a bátyám, császár a fiam, de én nem vagyok az !” ? Hiszen, ha ő is császár szeretett volna lenni, miért ne valósíthatta volna meg e szándékát? Ismert, 1848. évi gesztusában, kérdezhetjük, nem gyanítható-e annak kifejezése, hogy felismerte a maga „róka fogta csuka — csuka fogta róka” dilemmáját? Más szóval, azt, hogy saját elvei nem egyeztethetők össze a hatalom gyakorlásával. Hogy nevelése, főleg pedig nevelőjének a nézetei következtében utasította volna el a kompromisszumot, az csaknem 140 éve megválaszolatlan kérdés. Jobban mondva: eddig fel sem merült efféle hipotézis, az ide vonatkozó szakirodalom nyomát sem mutatja e vélelmezésnek. Egyedüli magyarázatként felesége akaratát említik, valamint a Zsófia mögött álló Metternichét.

A nevelői tevékenység utolsó szakaszában Görögnek és „majdnem felnőt” növendékének a császárhoz küldött leveleiből, befejezésül, még egy motívum bontakozik ki. Ott vagyunk 1824-ben; Görög köszönetet mond az uralkodónak, mivel tagja lehetett a főherceg kíséretének, amikor Ferenc Károly első ízben látogat a bajor udvarba, hogy megismerkedjék jegyesével. A tudósító a „leánynéző” látogatás helyszínéről jelentkezik, de az udvari protokoll semmit mondó közhelyei — szerencsére — nem jellemzik beszámolóját. Ellenkezőleg. Realizmusa az olvasót érdeklő „lfrai kispepika” kereteiben válik élővé. Meghatónak nevezi a fogadtatást, észreveszi az ifjú pár kezdeti félszességét, majd a vacsora közben kibontakozó kölcsönös vonzalmukat. Még az ülésrend sem kerüli el a figyelmét: Ferenc Károly ott ül a hercegnő anyja és Zsófia között, de jóformán csakis menyasszonyával cseveg. (Ferenc Károly leveléből: „minél jobban megismertük egymást, annál meghittebb lett kapcsolatunk”.) A meghívott vendégsereg kíváncsiságát követi a jegyespár első mosolyának elfogódottságát, első táncának kecsességét. (Nem lehetünk túlságosan büszkéek, ha ezekben a részletekben alighanem csárait leljük fel az utóbb — főleg német nyelvű olvasók körében — népszerűvé vált „kis színes” pletykarovatok riportjainak, meg az olvasó giccsnek. Valójában azonban nem erről van szó.)

A jelenlevők között talán Görög az egyik legboldogabb. Hatvannégy éves lett, még mindig aggregény (csak nyugalomba vonulása után házasodik meg), öregkori érzelmességében hogynem örülne hát őszintén annak, hogy neveltjét boldog családi élet várja. (Hogyan is sejtette volna, hogy Zsófia hercegasszony bizalmatlanná és elégedetlenné válik, férjével szembefordul, s akkor őt, a volt nevelőt fogja vádakkal illetni. . .)

A szeretett tanítvány házasságkötésének évében búcsúzik el Görög az udvartól. Utoljára ekkor szerepel a neve a Hofkalenderben, természetesen címeivel és rangjaival együtt. Valóságos kamarás és udvari tanácsos, tagja a bécsi csász. kir. Mezőgazdasági Társaságnak, valamint a földművelés, a természet- és országismeret előmozdításáért alakult Morva-Sziléziai Társaságnak. Szent István-renddel tüntetik ki.

A Magyar Tudós Társaság 1831-ben választja tiszteleti tagjai közé. Élete utolsó éveit grinzingi birtokán tölti, mintaszerűen épolja a legnemesebb szőlőfajokat, amelyeknek származás szerint csoportosított lajstromát — a szakember becslése szerint közel 700 fajtát — írásban adja közre.

„A’ nevelők ’s egy haza dísze” hunyt el 1833-ban — így emlékezik meg róla Márton. Hogy hazáját szolgálta a nevelésben elért személyes sikereivel (a nevelés fogalmába tartozik az újságírás is), azt nemcsak Márton József látta meg benne. Példaképpé lett olvasói, tanítványai, munkatársai és barátai előtt. Azok előtt, akik vele együtt vallották a felvilágosodás eszményeit, a tudás és az érzelem irányította közgondolkodást; akiket tettekkel tanított meg politizálni Görög Demeter cselekvő patriotizmusa.

* * *

IRODALOM

a) Kiadatlan levéltári kéziratok (Országos Levéltár, Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Esztergomi Primási Levéltár, Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien).

b) Felhasznált források: BREDETZKY S.: *Beyträge zur Topographie des Königreichs Ungern*. Wien 1804. — CSÁKY, M.: *Von der Aufklärung zum Liberalismus*. Wien 1931. — FÜLÖP G.: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Bp. 1978. — GONDA I. — NIEDERHAUSER E.: *A Habsburgok*. Bp. 1977. — GRAEFFER — CZIKANN: *Oesterreichische National-Enzyklopädie*. Wien 1835. — HAJNAL I.: *Metternich és Esterházy*. Századok 1927. — Uő. *Görög Demeter az Esterházyaknál*. Irodalomtörténeti Közlemények 1927. — *Kazinczy Ferenc levelezése*. (Szerk. Váczy J.) Bp. 1890 — 1912 — *Kis János Emlékezései*. Sopron 1845, 1846. — *K. K. Hof- und Ehrenkalender zum Gebrauche des K. K. Hofes*. Wien 1804 — 1824. — KÓKAY Gy.: *A magyar sajtó története I*. Bp. 1979. — Uő. *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*. Bp. 1983. — KOSÁRY D.: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1980. — MÁRTON v.: *Görög Demeter ... Életrajza*. Bétsben 1834. — MIKÓ P.-né: *Márton József a magyar nyelvért*. Bp. 1982. — Uő. *A magyar nyelv és Márton József a Bétsi Univerzításban*. Magyar Tudomány 1983. — MOLNÁR J.: *Görög Demeter*. Debreceni Szemle 1938. — Uő. *Görög Demeter*. Debrecen 1975. — NAGY J.: *Görög Demeter, Kerekes Sámuel és Márton József, a XVIII. századi magyar térképészet kiemelkedő művelői*. Földrajzi Értesítő 1977. — Uő. A „Magyar Átlás”. Földrajzi Értesítő 1977. — PÁPAY S.: *A magyar irodalom ismertetése*. Veszprém 1808. — PETENKOFFER S.: *Görög Demeter*. Agrártudomány 1960. — SCHAEFFER, E.: *Habsburger schreiben Briefe*. Leipzig — Wien 1935. — SCHNÜRER, F.: *Habsburger Anekdoten*. Stuttgart 1907. — SILAGI, D.: *Jakobiner in der Habsburger-Monarchie*. Wien — München 1962. — SZINYNYEI J.: *Magyar írók*. Bp. 1902. — VARGHA B.: *Csokonai emlékek*. Bp. 1960. — WURZBACH, C. von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. Wien 1867. — *Zeitschrift von und für Ungern*. Pest 1803.

MIKÓ PÁLNÉ

SZEMLE

Kókay György: Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában. Bp. 1983. Akadémiai K. 234 p.

Kókay György gyűjteményes kötete 30 tanulmányt tartalmaz: s a szerző (kettő kivételével) korábban különböző periodikákban már napvilágot látott írásaiból a magyar felvilágosodás első szakaszának monografikus áttekintése bontakozik ki. Nem elsősorban a felvilágosodás irodalmi eredményeinek a számbavételére törekszik Kókay, hanem a kor irodalmi életének a kereteit, tényezőit vizsgálja, azokat az eszközöket, jelenségeket, kiadványfajtákat, intézményeket, folyamatokat, amelyek elengedhetetlen feltételei az irodalmi művek megszületésének, terjedésének és hatásának, amelyek révén a szerző és a közönség között létrejöhet az a párbeszéd, amely formálójá a társadalom alakulásának, társadalmi csoportok, rétegek, egyének politikai, szociális, művelődési és esztétikai nézetei fejlődésének. A magyar felvilágosodás irodalmi és nyelvi törekvéseinek az irodalomtörténetírás révén már korábban feltárt eredményeit olyan új, a kutatás által eddig elhanyagolt vagy nem eléggé figyelembe vett területek vizsgálatának az elvégzésével egészíti ki, amelyek a fejlődés más, újabb, elsődlegesen szociológiai szempontú aspektusaira irányulnak. Hazai és külföldi levéltárakban végzett kutatásai, s a korabeli hazai és külföldi sajtó közleményei alapján az irodalmi élet olyan fontos közvetítő eszközeinek a jelentőségére hívja fel a figyelmet, mint az időszakai sajtótermékek: azaz a hírlapok és a folyóiratok, továbbá a könyvek és könyvtárak, valamint az ezek létrejöttét biztosító, működését irányító írók, szerkesztők és könyvtárosok, továbbá az irodalmi termés számbavételére törekvő tudós bibliográfusok, s végül a fejlődésüket befolyásoló, de ugyanakkor a létrejöttüket igénylő és a fennmaradásukat is biztosító olvasók.

Kókay György, aki éppen a felvilágosodás időszakának jeles sajtótörténeti kuta-

tója, monográfusa, itt közölt tanulmányai-ban újabb ilyen vonatkozású és a sajtótörténeti szintézisből kimaradt, illetve annak a kereteit meghaladó kutatási eredményeit közli.

Az *Előítélet nélküli ember* című írás Bessenyei Györgynek „Der Mann ohne Vorurtheil” címen 1781-ben megjelent folyóiratát ismerteti. E folyóiratot, amelyben a szerkesztőnek Voltaire, Montesquieu, de főleg Holbach, Rousseau és Helvetius nyomán kialakult, s korábbi felvilágosult álláspontjánál radikálisabb, a magyar jakobinusok eszmevilága felé mutató nézetei jutottak kifejezésre, korábban nem ismerte a hazai Bessenyei-irodalom. Igaz, hogy egyetlen példánya sem volt megtalálható magyarországi könyvtárakban, ám a külföldi szakirodalom tudott róla. A hazai kutatás figyelmét végül Czigány Loránt, a British Museum munkatársa hívta fel rá, aki 1963-ban xerox-másolatot küldött a lapról; ezt követően az Országos Széchényi Könyvtár is megszerezte egy példányát egy 1974-es müncheni aukción. Bessenyeinek a folyóiratban megjelent írásai a Sonnenfels-féle hivatalos osztrák államelmélettől való radikális eltávolodását s az angol—francia felvilágosult polgári állameszmékhez való közeledését mutatják. A politikai elmélet terén megtett fejlődésének ezek a csúcsai; s egyben a hazai felvilágosodás egész történetében is kiemelkedő jelentőségűek.

Ahogy széles körű műveltségét jórészt Bécsben az udvari könyvtárban szerezte Bessenyei, úgy politikai eszmevilágának filozófiai nézeteinek az alakulására is jelentősen hatottak ottani olvasmányai. Az írónak a bécsi udvari könyvtárban eltöltött idejéről, s a könyvtár gazdag gyűjteményének hatásáról látóköre és műveltsége szélesbedésére ugyancsak ír Kókay (*Bessenyei György és a bécsi udvari könyvtár*). 1780 elején nevezte ki Bessenyeit Mária Terézia a Hofbibliothek címzetes könyvtárái órávé, s évi kétezer forintos tiszteletdíjat biztosított számára; ezt II. József

már 1782 derekán megvonta tőle. Életének e rövid, kb. két és fél éves időszakáról, amikor olyan jelentős műveket alkotott, mint a *Jámbor szándék* és a *Der Mann ohne Vorurtheil*, bécsi levéltári és kézirat-tári kutatásai alapján számol be a szerző, s bemutatja az udvari könyvtár ekkori helyzetét is.

Az 1790-ben Révai Miklós által kiadott *Jámbor szándékban* sürgette Bessenyei első ízben magyar tudós társaság létrehozását, s körvonalazta benne a társaság működési tervét is. Kókay a kötetben 1802-ben keletkezett újabb akadémiai tárgyú röpiratát ismerteti, amelyben már a társaság főfeladatának nem elsősorban a nyelvművelést tartja, ahogy a *Jámbor szándékban*, hanem a tudomány, a műveltség elterjesztését anyanyelvű művek olvasása révén mind szélesebb körben, elsősorban a még alacsony műveltségű köznemesi rétegek közt. (*Bessenyei György második akadémiai tárgyú röpirata.*) A főnemességet elidegenedése és elnemzetietlenedése miatt nem tartja már alkalmasnak nyelvi programja és az anyanyelvű tudományosság megvalósítására, a vidéki nemesség kulturális kiművelésének a szükségességét hangsúlyozza a leendő Akadémia által kibocsátandó magyar nyelvű könyvek révén.

Bessenyei felvilágosult nyelvművelési és tudományos célkitűzéseinek a híve, propagálója és megvalósítója volt Rát Mátyás, az első magyar nyelvű hírlap, a pozsonyi Magyar Hírmondó szerkesztője, akinek tevékenységével a kötet több tanulmánya is foglalkozik. Sokoldalú munkássága, a magyarság függetlenné válásának a kivívását sürgető, de a más népek önállóságra való jogát is elismerő polgár felvilágosultsága, a publicisztika jelentőségét a göttingai egyetemen megismerő, majd szerkesztőként gyakorló, s a köznemesség kiművelése mellett a népet magyar nyelvű és népszerű tudományos munkák révén felemelni akaró felvilágosult hazafi arcképe bontakozik ki a *Göttinga, Rát Mátyás és felvilágosodás kori irodalmunk* című tanulmányból. Nem túloztak a kortársak, amikor nagy elismeréssel szóltak róla; joggal nevezte Kazinczy a Pályám emlé-, kezében „nemzetünk Prometheusá”-nak, „akinél Pázmány és Szenci Molnár óta senki sem tett többet a magyar nyelv érdekében.” Kókay elemzése meggyőzően tárja fel, hogy Rát Göttingában a nyugat-európai felvilágosodás, elsősorban Lessing, Klopstock és Herder humanista eszméit ismertte meg, s ezek szellemében munkálkodott hazája felemeléséért, a magyar nyelv, irodalom, művelődés és tudomány felvilágosult szellemiségű megújításáért.

A magyar nyelvű újságírás megindítója, a nemzeti nyelv és irodalom fejlesztője ugyanakkor mélyen humanista gondolkodóként hirdette a kelet-európai népek közötti megértést, s kultúráközvetítő szerepet szánt a magyarországi nemzetiségeknek (*Híd Kelet és Nyugat között*). A hazai nemzetiségek iránti e rokonszenve egyedülálló ez időben nálunk. Bessenyeinél és követői nagy részénél ugyanis a nemzeti nyelv és tudomány fejlesztésének programja a nemzetiségek hasonló törekvései iránti türelmetlenséggel párosult. E sokoldalú egyén a hazai politikai aritmetika úttörő személyisége is volt. Elsőként írta le Magyarországon e terminus technicust, s a leíró statisztika adatain túl a mögöttük levő társadalmi és gazdasági törvényszerűségeket is kutatta. (*A politikai aritmetika magyarországi történetéhez.*) Rát nem írt ugyan önálló statisztikai, demográfiai műveket, de a Magyar Hírmondóban közreadott tanulmányai révén korszerű nézeti meglehetősen széles körben ismertté váltak. Statisztikai tevékenységével s egy szenvedélyes hangú röpiratban is tiltakozott II. József németesítő törekvései ellen. Hangoztatta, hogy a nemzet kultúrája csak a nemzet nyelvén fejleszthető ki s terjeszthető el szélesebb rétegek körében (*Egy röpirat az anyanyelv védelmében.*) Egy tervezett háromnyelvű (magyar, latin, német) szótár Tudósításaként jelent meg 1787-ben ez az írása, amelyet a kortársai, Kazinczy, Batsányi, Révai és mások nagy elismeréssel emlegettek, kiemelve szerzőjük politikai bátorságát is, de később feledésbe merült.

Kókay Rátról szóló tanulmányaiból tehát egyértelműen kiderül, hogy a köztudatban csak a magyar nyelvű újságírás megteremtőjeként szereplő Rát felvilágosodás kori nyelvi, irodalmi és tudományos megújulásunk széles látókörű, képzett, jelentékeny képviselője volt, magáévá tette, folytatta és továbbfejlesztette Bessenyei felvilágosult művelődési programjának számos célkitűzését s újakat is megfogalmazott.

Hogy a felvilágosodás időszakának tudósai, írói, közéleti és politikai személyiségei milyen nagy jelentőséget tulajdonítottak az újságírásnak, az időszaki sajtónak a műveltség terjesztése, a politikai és kulturális eseményekről való tájékoztatás, az olvasók látókörének szélesítése, tudatuk formálása terén, arról Kókay könyvének számos tanulmánya tanúskodik. Közülük többen göttingai egyetemi tanulmányaik idején, elsősorban August Schlözer folyóiratai s még inkább egyetemi sajtóelméleti újságkollégiumai révén ismerkedtek meg a hírlapok jelentőségével; tulajdonképpen

az ő hatása mutatható ki (más ösztönzések mellett) Rát újságíró programján is. (*Göttinga és a magyar újságírás kezdetei.*) Schlözer arra igyekezett megtanítani hallgatóit, hogy vegyék észre és jelentőségüknek megfelelően értékeljék az újságok fontos híreit; továbbá: vizsgálják meg kritikailag e hírek forrásait; s végül: általános politikai ismereteket kívánt nekik nyújtani az újságok helyes olvasása révén. Schlözer e célkitűzései a Magyar Hírmondó programjában és cikkeiben is érvényesültek, így Rát útján széles körben ismertté váltak a korabeli magyar időszaki sajtóban.

Felismerve a sajtó rendkívüli szerepét vállalt folyóiratszerkesztői funkciót a kor jeles írói közül pl. Kazinczy Ferenc vagy Batsányi János is, sőt mindketten élénk és állandó érdeklődést mutattak a korabeli magyar újságok iránt, kapcsolatban álltak a lapszerkesztőkkel, s megfogalmazták véleményüket is az olvasott időszaki sajtótermékekről, felelősségteljes tevékenységnek tartották a lapszerkesztést és az újságírást. Bár elismerték a korabeli szerkesztők érdemeit, lapjaik színvonalával nem voltak megelégedve; a maguk szerkesztette folyóiratokkal emelni akarták a meglehetősen alacsony hazai közízlést, nevelni kívánták az írókat és olvasókat egyaránt. (*Kazinczy Ferenc és az első magyar újságok. Batsányi János és az újságírás.*) Mellettük perze számos kortársuk is (pl. Rát Mátyás, Pánczél Dániel, Szacs vay Sándor, Görög Demeter, Kerekes Sámuel) megfogalmazta a maga — egymással gyakran ellentétes, de a haladás gondolatait tartalmazó — álláspontját az újságíró feladatáról és kötelességéről. (*Felvilágosodás kori vélemények az újságírói hivatásról.*)

Hajnóczy Józsefnek, a kor jelentékeny politikusának C. D. Bartsch-csal, a bécsi hivatalos újság szerkesztőjével való korábban ismeretlen kapcsolatát levéltári források alapján elemzi Kókay (*Patrióta vagy emberbarát? Hajnóczy József és Conrad Dominic Bartsch, a Wiener Zeitung szerkesztője*). Bartschnak 1776 és 1792 közt Hajnóczyhoz írt 107 levele alapján szól a terézianus kor és a jozefinizmus időszak számos problémájáról, köztük sajtóviszonyairól, de mindenekelőtt Bartsch, Hajnóczy és Széchényi Ferenc publicisztikai vonatkozású kapcsolatairól. Számot ad olyan 18. század végi lapalapítási tervekéről is, amelyek különböző akadályok miatt (cenzúravizonyok, az olvasóközönség értetlensége stb.) nem valósulhattak meg (*Magyar, német és szlovák újság-alapítási kísérletek*). Számbavezeli a lengyel történelem kiemelkedő eseményeiről, a

Koşciuszko-felkelésről szóló s a lengyelekkel rokonszenvező magyarországi híreket, amelyek a Magyar Hírmondó és a Magyar Kurír hasábjain láttak rendszeresen napvilágot. A szigorú osztrák cenzúra sem tudta megakadályozni, hogy a tudósítások megjelenjenek és a magyarság körében is ismertté, legendás hőssé, sőt a magyarországi korabeli szabadságtörekvések szimbólumává is tegyék Koşciuszkót. (*A Koşciuszko-felkelés visszhangja a korabeli magyar sajtóban*). Az *Egy elfelejtett magyar újságíró és irodalom-szerkesztő: Görög Demeter* című írás a sokretű tevékenységet kifejtő (nevelő, térképész, illusztrátor) jeles felvilágosult politikai gondolkodó emlékéit idézi. Görög az írók összefogására egy olyan újság megindítását tartotta szükségesnek, amely anyagi támogatást és közönséget is biztosítana számukra. A támogatást elsősorban a főnemességtől remélte, közönséget a köznemességből kívánt toborozni, s ennek érdekében indította meg 1789-ben Bécsben Hadi és Más Nevezetes Történetek című lapját.

A felvilágosodás nemzeti és társadalmi programja, a függetlenség és a polgári haladás ügye a műveltség általános emelését tette szükségessé: magyar szerzők eredeti műveinek közreadását, a külföld jelentékeny irodalmi és tudományos eredményeinek magyarra fordítását és nemzeti nyelvű terjesztését, művelt olvasóközönség nevelését, s a nemzeti kultúra produktumait összegyűjtő nemzeti könyvtár, de egyéb magán- és közgyűjtemények létrehozását is. Az irodalmi élet elengedhetetlen része ugyanis az olvasóközönség is az írók és művek mellett, s azok a személyek (nyomdászok, kiadók, könyvkereskedők) is intézmények (nyomdák, könyvkereskedések, könyvtárak) ugyancsak, amelyek az írók egymásközi kapcsolatát és műveiknek a közönséghez való eljuttatását elősegítik. Az irodalmi élet e tényezőit vizsgálja Kókay a felvilágosodás időszakában *Irodalmi élet a 18—19. század fordulóján* című tanulmányában. Egy másik írásában rámutat, hogy ez idő tájt már általános követelmény volt a kor írói részéről a teljes „közrend”, azaz a közép- és alsóosztályok (nemesség, értelmiség, alsópapság, hivatalnokréteg, diákok) olvasóvá nevelése, de a Mindenes Gyűjtemény néhány 1789-ben megjelent cikke már a nép művelését, a parasztságból kikerülő széles olvasóközönség megteremtését (s Kovács Ferenc ennek feltételeként a jobbágyok felszabadítását) is sürgette (*Javaslatok 1789-ből a könyv olvasás népszerűsítése érdekében*).

A hazai könyvtárak fejlesztése érdekében a külföldi utazók (Teleki Sámuel, Keresztesi József, Rozgonyi József) nyu-

gat-európai tapasztalataikat adják közre emlékiratukban, vagy a sajtó hasábjain (*Külföldet járt magyarok könyvtári élményei a 18. század végén*), Kazinczy Ferenc pedig, aki érzékenyen reagált a haladás minden lehetőségére, jelenségére és intézményére, a hazai könyvtárakra is nagy figyelmet fordított, a közműveltség emelésére alkalmas és szükséges eszközöknek tekintette őket. Kókay rámutat, hogy a jeles író a sárospataki kollégium és a pesti egyetem könyvtárában jelentékenyen gyarapította irodalmi és tudományos ismereteit, alkalmá volt Ráday Gedeon gazdag könyvtárának a használatára is, de utazásai során minden magángyűjteményt (Esterházy Károlyét Egerben, Teleki Sámuelét Marosvásárhelyen, Batthyány Ignácét Gyulafehérváron, Bruckenthal Sámuelét Nagyszébenben) csodálattal szemlélte meg; ismerte Széchényi Ferenc nemzeti könyvtárát is. (*Kazinczy Ferenc és a korabeli magyar könyvtárak.*) Nem véletlen, hogy a nemzeti felemelkedés e sürgető légkörében nemcsak Kazinczy figyelt fel Széchényi könyvtárára, de a hazai sajtó is a legnagyobb elismeréssel méltatta a gróf azon nemes cselekedetét, hogy 1802-ben a nemzetnek ajándékozta gazdag magánkönyvtárát, s ezzel már évtizedek óta gyakran hangoztatott igényt valósított meg (*Nemzeti könyvtárunk megalapításának visszhangja a korabeli sajtóban*). A kortársak közül sokan Hajnóczyban látták azt a személyt, aki korábban mint Széchényi magángyűjteményének a rendezője, gyarapítója és feldolgozója, tudatosította a grófnak a nemzeti könyvtár fontosságát s ezzel hozzájárult az intézmény létrehozásához (*Hajnóczy József, a Széchényi Könyvtár első könyvtárosa*).

Irodalomtörténetírásunk és nemzeti bibliográfiánk úttörői címen szól a szerző azon személyekről, akiknek a magyar irodalom és művelődés feltárása, kulturális hagyományaink megőrzése terén van fontos szerepük a 18. században és a 19. század elején. A magyar műveltség létét tájékoztatlanyságból, illetve rosszhiszeműségből tagadó külföldi véleményeket cáfolandó állította össze *Czwittinger Dávid* „Specimen Hungariae Literatae” című latin nyelvű biobibliográfiáját (1711). Ugyanez a cél motiválta *Horányi Elek Memoria Hungarorum* című 3 kötetes (1775—1777) hasonló művének, majd az ezt kiegészítő, de csonkán maradt *Nova Memoria Hungarorum*nak (1792) a megszületését is. *Sándor Istvánnak*, az „első magyar bibliográfus”-nak 1803-ban közreadott *Magyar Köny-*

vesháza már nem biobibliográfia, hanem a könyvek címét a megjelenésük éve, ezen belül a kiadási helyük szerint közlő, modern értelemben vett leíró bibliográfia. Végül szó esik *Kovachich Márton György* „Planum egy tökéletes magyar bibliographia és szókönyv iránt” címmel megjelent (Pest, 1814) elméletileg jól megalapozott, koncepciózus bibliográfiai tervezetről, amely azonban a társadalmi közöny és anyagi nehézségek miatt nem valósulhatott meg.

Két évforduló címmel Kókay György ugyancsak nemzeti hagyományainkat idézi: 1977-ben írt dolgozatában a Magyar Nemzeti Múzeum alapításának 175 éves, 1959-es írásában pedig az Országos Széchényi Könyvtár Hírlaptára létrehozásának 75 éves jubileumára emlékezik (*A Magyar Nemzeti Múzeum jubileuma, 75 éves az Országos Széchényi Könyvtár Hírlaptára*).

Az egyházi könyvtárak helyzete és a tudományos kutatás című írás e gyűjtemények nagy értékű dokumentumaira hívja fel a figyelmet, amelyek nemcsak múzeális kincsek, de egyben a művelődés-, az irodalom- és a tudománytörténeti kutatás nélkülözhetetlen forrásai is, s hasznosításuk érdekében e könyvtárak az ország könyvtárügyének a vérkeringésébe minél előbb bekapcsolandók. *A hungarika-kutatás feladatai* című dolgozat (1977) a nemzeti vonatkozású kéziratok és nyomtatott forrásanyag minél teljesebb felkutatására, összegyűjtésére és regisztrálására vonatkozó eddigi eredményeket veszi számba, majd a teendőket összegezi és végrehajtásukra is javaslatot tesz, hangsúlyozván, hogy „a hungarikumok ügye a nemzeti könyvtáron túlnövő, egyetemes társadalmi feladat”.

Kókay György tanulmánykötete tehát egyrészt önálló forráskutatáson és elemző munkán alapuló, új eredményeket megfogalmazó, tartalmas, gondolkodásra serkentő munka, másrészt a szakirodalom korábbi eredményeit népszerűsítő kiadvány. A magyar felvilágosodás 1780—1805 közötti szakaszát kutató irodalom-, művelődés-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténészek, továbbá a kor irodalmi életét megismerni kívánó olvasók egyaránt haszonnal forgathatják, tanulmányozhatják. A benne megjelent írások szerencsésen egészítik ki azokat az eredményeket, amelyeket a felvilágosodás kori irodalmi viszonyainkat vizsgáló modern irodalomtörténetírás (pl. Mezey Márta vagy Biró Ferenc) ezen a területen feltárt.

Käfer István: A szlovák és a cseh irodalom magyar bibliográfiája a kezdetektől 1970-ig. Budapest, 1985. 750 l. Akadémiai Kiadó.

E vaskos kötet a cseh, a szlovák és a magyar nép csaknem négy évszázados irodalmi és művelődési kapcsolatának beszédes dokumentuma. Azt a politikai szempontból jelentős tényt tanúsítja, hogy a cseh és a szlovák irodalom fordításával és ismertetésével már a 17–18. századtól kezdve behatóan foglalkoztak a magyar irodalmárok. A kiadvány több mint 1300 hazai és szomszéd országbeli forrásmű áttekintése alapján készült, mintegy 21 700 címfelvételel tartalmaz a cseh és a szlovák szépirodalom és irodalomtudomány köréből.

Ha csak a mennyiség szempontjából értékeljük e vállalkozást, méreteinek nagysága miatt is jelentős e munka. Minvegy hatszáz könyvet és hatszáz folyóiratot és hírlapot kellett tüzetesen áttekinteni ahhoz, hogy a címfelvételek elkészüljenek és ennek megtörténte után sor kerüljön az anyag csoportosítására és szerkesztésére. Käfer István e feladatát segítőársak nélkül, egymagában végezte el. Köztudott, hogy ilyen nagy terjedelmű munkákat általában kisebb-nagyobb tudományos munkacsoportok szoktak elvégezni. A szerző vállalkozása már ebből a szempontból is elismerésre méltó.

Am e munka méretei mellett szólni kell a minőségéről is. Käfer István kellő filológiai szakértelemmel és alaposággal járt el a bibliográfia összeállításánál és szerkesztésénél. Helyes érzékkel külön csoportba sorolta a cseh és a szlovák irodalomról szóló könyveket, a tanulmányokat, cikkeket és recenziókat, továbbá az antológiákat és végül a részterületeket feldolgozó bibliográfiákat. Ugyancsak külön csoportba osztotta a cseh és a szlovák népköltészet, históriás énekek, népmesék és mondák adatait tartalmazó bibliográfiai felvételeket. Ez meglepően gazdag része a bibliográfiának, több mint 2000 tételt tartalmaz. Ezekből azt a következtetést lehet levonni, hogy a magyar irodalmárok — már a múlt század harmincas éveitől kezdve — nagy figyelmet szenteltek kivált a szlovák népköltészetnek, amelyből napjainkig csaknem 1400 darabot fordítottak le.

A cseh és a szlovák irodalom egyes korszakaival, irányzataival, jelenségeivel foglalkozó fejezetek könyvészeti adatai részben az 1918-ig, részben az 1918-tól napjainkig terjedő időszak irodalmának különböző tudományágakba tartozó, magyarra fordított műveit sorolják fel. A cseh és a szlovák irodalmi és művelődési kérdések

csoportjába az irodalomelmélettel és stílussal, az almanachokkal és kalendáriummokkal, a színjátszással és nyelvészettel foglalkozó írásművek könyvészeti adatai kerültek.

A bibliográfia leggazdagabb része az egyes cseh és szlovák szerzők szépirodalmi műveinek címfelvételeit tartalmazó két fejezet, amely több mint 8000 cseh és csaknem 7000 szlovák mű címfelvételel tartalmazza, beleértve a szerzőkkel foglalkozó irodalmat is. A bibliográfiának e terjedelmes része a teljesség igényével készült. Nemcsak az irodalom élvonalához és középhadához tartozó írók műveit és műveik irodalmát sorolja fel, szinte hiánytalanul, hanem a kevésbé jelentős vagy ismert szerzőket is, mint amilyen például a cseh Jaroslav Boleš, Otokar Buchar, Václav Stach, Antonín Trýb, vagy a szlovák Mikuláš Feriencik Mladen, Bohuslav Nossák-Nezabudov, Ladislav Pauliny-Podolinský, Ján Mally-Dusarov, akiket ma már úgyszólván csak a cseh, illetve a szlovák irodalomtörténet tart számon.

E kiadvány tudományos értéke jelentős. Nemcsak azért, mert több mint 21 000 tétele „a maga tárgyi nyersségében, egzaktszükségében — mint *Bekőszöntőjében* Nagy Péter is hangsúlyozza — tüzetesen áttekinti és tárgyalja a magyar, és a szlovák nép szellemi kapcsolatainak történetét, hullámzását, felfokozódását és lehalkulását a kezdetektől napjainkig — a XVII. századtól 1970-ig”, hanem mert kapcsolattörténeti szempontból új összefüggések és következtetések levonásához újított segítséget e terület kutatói számára.

Politikai és tudományos jelentősége mellett a bibliográfia gyakorlati haszna is jelentős. Minden bizonnyal nélkülözhetetlen tájékoztató eszköze lesz a tudományos kutatóknak, könyvkiadói dolgozóknak, folyóirat- és hírlapszerkesztőknek, műfordítóknak, könyvtárosoknak, a közép- és felsőfokú oktatóknak, a rádió és tévé dolgozóknak és mindazoknak, akik népeink baráti együttműködésén fáradoznak.

Mint minden ilyen munkának, természetesen, ennek is megvannak — a már felsorolt értékei mellett — óhatatlan fogyatékségei. Egyik ilyen hiányossága, hogy a szerző figyelmét — teljességre törekvése ellenére — elkerülte néhány fontos forrás, mint például a debreceni *Tiszántúli Figyelő*, a kolozsvári *Független Újság* és *Világosság*, a pozsonyi *Magyar Diákszemle* és *Új Hírek*, az ungvári *Munkás Újság* és mások.

Szólnunk kell arról is, hogy kétségtelenül növelte volna e kiadvány értékét, ha népeink évezredes sorsközösségéből eredő

tények vizsgálatával foglalkozó tanulmány vezeteti be, amely őszintén feltárja kapcsolataink pozitív és negatív vonásait.

Mindez azonban nem von le e nagy mű értékéből és könnyen pótolható a bibliográfia következő kötetében, amely — remélhetőleg hamarosan — követni fogja a most megjelentet. Erre egyébként annál inkább szükség van, mert az utóbbi másfél évtized anyaga sürgős feldolgozásra vár.

SÁNDOR LÁSZLÓ

Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. (Fontes Byzantini historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Árpád descenduntium). Összegejtötte, fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta MORAVCSIK Gyula. Bp. 1984. 364 l.

Kerek egy évszázada annak, hogy Hunfalvy Pál az *Egyetemes Philológiai Közölny* hasábjain felvetette egy olyan „Chrestomathia Byzantina” tervét, amely a bizánci írókból a magyarokra és a török népekre vonatkozó tudósításokat nyelvi és tárgyi magyarázatokkal közölné. A terv azonban terv maradt, s mindössze annyi történt, hogy a magyarság történetére vonatkozó forrásgyűjtemények (*A magyar honfoglalás kútforrása*, *A magyar történet kútforrásainak kézikönyve*, *Ó-magyar olvasókönyv*) görög forrásokból is felvettek hosszabb-rövidebb szemelvényeket. A kiadás elárvult ügyét Moravcsik Gyula karolta fel még ifjú korában és a 20-as, 30-as években folytatott tanulmányútjai során felgyűjtötte Európa könyv- és kéziratáraiban az ide vonatkozó anyagot, majd a csonkán maradt *A Magyar Történettudomány Kézikönyve* egyik füzeteként *A magyar történet bizánci forrásai* címmel közzéadta addig elűrt eredményeit. Ezt, illetve az újabb kutatások hozadékának bedolgozásával bővített, német nyelven *Byzantinoturcica* címen megjelent (Budapest, 1942—1943) könyvet használta azután a hazai és nemzetközi kutatás. Hogy mennyire hasznossá és közkedveltté vált ez a kötet, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy ennek átdolgozott és javított kiadására 1958-ban egy berlini kiadó gondozásában újra sor került. A szerzőnek azonban élete vége felé dédelgetett terve volt egy minden eddiginél alaposabb, teljesebb és tudományos magyarázatokkal bőven ellátott magyar nyelvű kiadás megjelentetése. 1972-ben bekövetkezett halála azonban megakadályozta ebben őt, bár a mű mintegy háromnegyed részben készten állott.

A hiányzó fordításokat Ritoók Zsigmond készítette el, ő végezte a szükséges sti-

lári simításokat, valamint a görög szövegekkel kapcsolatos munkákat. A hiányzó jegyzeteket ugyancsak ő és Kapitánffy István pótolta. Mindketten Moravcsik Gyula tanítványai voltak, leghitelesebben tehát ők gondolhatták a hagyatékot és a legkevesebb volt a veszélye annak, hogy mesterüknek olyasmit tulajdonítsanak, amivel esetleg ő nem tudott volna egyet érteni, helyette tehát állást ne foglaljanak. (Talán nem lett volna felesleges tipográfiai megkülönböztetni a már kész, Moravcsik Gyula által fogalmazott jegyzeteket a később írottaktól. Különösen fontos lenne ez a nem tényközlő, tehát kritikai észrevételeket tartalmazó megjegyzéseknél). A kiadás gondozói egy esetben voltak kénytelenek nagyobb részt beledolgozni. Niketas Choinates történeti munkájához semmiféle apparátust nem készített Moravcsik Gyula. Nyilván tudomása volt már arról, hogy A. van Dieten új kiadást készített elő, de ez csak 1971-ben, illetve 1975-ben látott napvilágot.

A magyar történelem bizánci forrásai, különösen a honfoglalás korára vonatkozóan, alapvetően fontosak, hiszen az események döntő részéről kizárólag ezekből értesülünk hitelt érdemlően. A magyarok legkorábbi bizánci említése Arethas kaisareiai érsek egyik beszédében található, melyet 902-ben Böles Leó császárhoz intézett. Köztudatunkban inkább Böles Leó hadtudományi ismereteket tartalmazó taktikája, valamint Biborbanszületett (helyesebben bíborteremben született) Konstantinos a birodalom kormányzásáról írott munkája él. Joggal, mert ezek részletekbe hatoló eredeti megfigyeléseit és feljegyzéseit a későbbiek már nem tudták túlszárnyalni. Fontosakká a XI. század közepétől válnak újra e források, mert nem a régebbieket kivonatolják — nemegyszer rövidítve és összekeverve —, hanem személyes élményüket rögzítik. A kerek 60 szerzöt felsorakoztató forrásgyűjtemény Theodorus Gaza (1400—1476) humanista levelével ér véget, melyben a türkök eredetének kérdését fejtegeti. Ez egyúttal annyit is jelent, hogy a feldolgozott anyag nemcsak az Árpád kor ideje alatt, tehát 1301-ig készült, hanem a később íródott, de az Árpád korra vonatkozó forrásrészleteket is közli. Minden forrás helyet kapott benne műfajra való tekintet nélkül. A klasszikusnak számító elbeszélő műveken (monográfiák, krónikák, hagiográfiák) kívül beszédek, levelek, alkalmi költemények, hadtudományi művek, oklevelek, rendeletek, zsinati határozatok, alkalmi feljegyzések, sőt feliratok (ólompecsét, királyi korona, mozaikkép) is szerepelnek benne.

A kötet használatát nagyban megköny-

nyíti, hogy külön görög és magyar mutatót készítettek hozzá, melyben valamennyi személynév, cím, rang, népnév, földrajzi név és ezek származéka szerepel. Kiegészítésüket, magyarázatukat zárójellel, az oldalanként egynél többszöri előfordulást felső indexszel, a kritikai apparátus oldal-számaít kurzíválással különítették el.

Moravcsik Gyula poszthumusz műve bizonyára évtizedekig túlszárnyalhatatlan teljesítménye marad hazai bizantinológianknak. A sajtó alá rendező tanítványok magatartása pedig követendő példánk kell legyen.

KŐHEGYI MIHÁLY

Scheiber Sándor: Folklore és tárgytörténet
Bp., 1984. MIOK 623 l. Illusztr.

Éppen tíz esztendeje, hogy e mű első két kötete megjelent. A második kiadás 1977-ben követte, és a nagy közönség érdeklődése mellett szinte osztatlan elismeréssel fogadta a tudományos közvélemény is. Ma is jogosnak érezzük e kötetek akkori ismertetésekor leírt véleményünket: „A Folklor és Tárgytörténet nem csak gondosan szerkesztett tudományos mű, hanem mindvégig izgalmas intellektuális élményt nyújtó alkotás”. (MKSzle XCI. 1975. 343–344.) Az utóbbi évtizedben a hazai kutatásban alapműként forgatott kötetek ismét megerősítették a komparatistikai vizsgálatokba vetett hitet. Az irodalmi motívumok, beszédfordulatok és képek, népi szokások és hiedelmek Kelettől Nyugatig húzódó évszázados, esetenként évezredes vonulata megőrzött valamit az emberiség és az emberi gondolkodás talán sohasem volt közös kincséből. A feltételezés itt azért helyénvaló, mert ha a konkrét esetek nem is, az általános törvényszerűségek igenis mutatják a kapcsolatokat. Ezért is kötelesség manapság az úttörők, Katona Lajos, György Lajos, Heller Bernát és mások munkásságának újrafelfedezése.

Scheiber könyvének most kiadott III. kötete két részben, előbb a folklorisztikus kutatásokban, majd a tárgytörténet területén folytatja az említett legjobb hagyományokat. A gazdag anyag részletes bemutatására nem vállalkozhatunk, de e helyen is kiemelniünk a tudós szerző szokásos filológiai aprómunkájának egyik-másik szép eredményét. Ilyen egy hosszú életű zsidó szokás útjának bemutatása a XIV. századi Franciaországból Magyarorszáig. A tudós asztalát amire könyveit, írásait helyezte, amikor tanult és tanított, a jámbor jötevő asztalát, amin a szegényeket táplálta halálakor koporsóvá alakították át, hogy

érdemeinek e néma tanúja örökre társa maradjon. Scheiber Sándor e dolgozatot Bálint Sándornak ajánlotta, és a két tudós igaz barátságának megindító bizonyítéka Bálint Sándor e kötetben olvasható nekrológja.

Tárgyválasztásaikban is voltak közös elemek. Ilyen a katekizmusi ének és hűsvéteste szertartáskönyvének, a Hágádának száméneke közötti kapcsolat. A kérdés más kutatókat is foglalkoztatott, így többek között Johannes Boltet is, aki a katekizmusi ének paródiáinak ponyvakiadásait szedte csokorba. A magyar anyagot természetesen nem ismerhette. Ezt pótolja Scheiber egyik érdekes dolgozata. Hiánypótló az az összefoglalás is, amelyben beszámol a Revue des Etudes Juives százéves fennállása alkalmából a folyóirat folklor tanulmányairól. Ezt az elemző útmutatást a hazai néprajzkutatók is haszonnal forgathatják.

A tárgytörténeti részből a Balassi-kutatás számára újat hozó tanulmány a XVI. századi magyar költő Bock-fordításának műfajelemzése. Scheiber kimutatta, hogy arab források nyomán jutott a török irodalomba, a perzsákhoz, a zsidókhöz, majd Európába. Scheiber fontosnak tartja megjegyezni, hogy Balassi már első nyomtatásban is megjelent művében nemzetközi irodalmi mozgalomba kapcsolódott. Mint ahogy a magyar protestáns prédikátorok alkalmakként a talmudi példázatokig jutottak el német és más források alapján. A szerző ezekből is bemutat néhányat.

Több fejezet foglalkozik Arany Jánossal. Ezek a további kutatás számára különleges forrásértékkel bírnak. Mikszáth Kálmánnak a zsidókhöz kapcsolódó tárgytörténeti vonzatairól tíz fejezetben olvashatunk. Egyike a legérdekesebbeknek egy többször visszatérő néphitelem. Mikszáth mondja: „A zsidókról az a babonás néphit van, hogy a hosszú napon, eme legnagyobb ünnepükön mindig elvész közülök valaki”. A régóta hiába keresett forrást Scheiber lengyel párhuzamban találta meg.

A további gazdag anyagból itt is szeretnénk felhívni a figyelmet néhány, a kötet tárgyától talán távolabb eső, de rendkívül fontos tanulmányra. Ezenkívül is kiemelkedik a Bartók zsidó kapcsolatait megragadó írás. Scheiber rámutat Bartók mestereire, segítőire, méltatóira és megszólaltatóira. E kapcsolatokról a nagy zeneszerző emberi barátságokat és szellemi inspirációt merített. A kötet további dolgozatai Ágai Adolf, Ujvári Péter, Kazéer Illés, Hatvány Lajos és mások zsidó folklorisztikai ismereteit vizsgálják. Egy újabb sorozatban a kortárs

írók egy-egy irodalmi motívumának eredetét tárja fel.

A kötetnek értékes adaléka még az utolsó három tanulmány. Az egyik az MTA Könyvtárában levő, Kaufmann Dávid örökösének egykori ajándékaént oda került geniza (középkori héber kéziratok és fragmentumok) kutatásának története és egyetemes tudománytörténeti jelentősége. A másik a szerző részletes beszámolója a leningrádi genizák között végzett kutatásairól. Végül, mintegy tiszteletadésként a nagy előd, Goldziher Ignác életrajza.

Sok más mellett külön elemzést igényelne a kötet rendkívüli gondossággal összeválogatott, a jövőben forrásértékeként kezelendő illusztrációs anyaga. Így megalapozottnak tartjuk azt a már korábban is hangoztatott igényt, hogy jó lett volna a további kutatás támogatására egyesített, mindhárom kötetet feldolgozó motívumindexet csatolni. Ezt ugyanis nem helyettesítheti e sorok írójának Scheiber-bibliográfiája, ami az első két kötet után itt 1983-mal záródik.

A mű a Memorial Foundation for Jewish Cultura anyagi támogatásával jelent meg. Köszönet érte, mert a folklór-kutatás, az egyetemes és magyar művelődéstörténet fontos könyvvel gyarapodott.

DÁN RÓBERT

Móricz Zsigmond, a Nyugat szerkesztője. Levelek. Vál., szerk., utószó: TASI József. Sajtó alá rend., jegyzetek: H. BAGÓ Ilona, PAPP Anna, TASI József, TÓTH Anna. Bp. Petőfi Irodalmi Múzeum, 1984. (1985) 506 l.

A nagy állami könyvkiadók mellett lassanként a kisebb könyvkiadói műhelyek tevékenysége is egyre érezhetőbben segíti a tudományos kutatómunkát, a kutatói eredmények, források feltárásának gyorsabb közzétételét. E műhelyek sorában az egyik legrangosabb a Petőfi Irodalmi Múzeum, amelynek számos bibliográfiai és dokumentum-sorozata, tematikus gyűjteménye főképpen a 20. századi magyar irodalom kutatóinak kezébe ad nélkülözhetetlen segédeszközöket. Ezek sora gyarapodott most egy kitűnő levélválogatással, amely Móricz Zsigmondnak a *Nyugat*-nál 1929 november és 1933 februárja között végzett munkájába enged bepillantást, a folyóirat szerkesztői műhelyét mutatja be, az eddig e témakörben megjelent nem nagy számú kiadványt sokoldalúan kiegészítve. Adatgazdagságával, szak-

szerű jegyzetanyagával Móricz Zsigmond szerkesztői elgondolásaiba, a lapkészítés mindennapjaiba, a két világháború közötti magyar irodalom számos fontos problémakörébe, a *Nyugat*-mozgalomként számon tartott folyamatok történetének egyes részleteibe vezet be — a kritikai kiadások szintjén.

A 20 századi sajtótörténet munkálatai több műhelyben folynak párhuzamosan, de még évtizedeknek kell eltelnük, míg valamennyi forrásmunka, dokumentumkötet, repertórium és az azok alapján elvégezhető monografikus feldolgozások napvilágot láthatnak. Készül a *Nyugat* folyóirat teljes körű irodalomtörténeti feldolgozása is, amely a folyóirat anyagán kívül figyelembe veszi az emlékezőköteket, levélgyűjteményeket, az elkészült tanulmányokat, a *Nyugat* nagy íróiról született monográfiákat. Mind ehhez a kötethez, mind a további huszadik századi sajtóval foglalkozó munkákhoz hasznos forrással szolgálhat ez a gyűjtemény. Példamutató módszertani és szerkesztési tanulságok szűrhetők le belőle: igen gondosan kiválasztott szempontok szerint gyűjtötte össze Tasi József azt a 391 levelet, amelyek tartalmából plasztikusan kirajzolódnak a *Nyugat* kortörténeti és irodalomtörténeti összefüggései, Móricz Zsigmond tervei, kortársaihoz fűződő viszonya, Babits Mihálytól eltérő szerkesztői módszere, anyagi gondjai, az új irodalom fellendítéséért vívott küzdelmei, a *Nyugat*-könyvek előállításának feltételei, a *Nyugat* fogadtatására vonatkozó néhány reprezentatív adalék, a Gellért-fivérek befolyása a lapra. A felszínre került bőséges ismeretanyag nemcsak a *Nyugatról* szóló szakirodalmat gazdagítja, hanem a két világháború közötti korszakról feltárt általános történeti és irodalomtörténeti ismereteket teszi pontosabbá, árnyaltabbá. Nem csupán az aprólékos „nyomozómunkával” kiderített pontos dátumok szerint sorakozó levelek változatos tartalma, hanem a hozzájuk fűzött, a kötet kétharmadát kitevő gondos jegyzetanyag, amely valamennyi levél írójáról, címzettjéről, háttéréről, a benne foglalt tudnivalókról részletes tájékoztatást ad, tudósít az egyes levelek lelőhelyéről. Jó néhányuk ugyanis különböző válogatásokban (pl. Móricz Virág: *Móricz Zsigmond szerkesztő úr; Móricz Zsigmond levelei. I—II.* Sajtó alá rend. és a jegyzeteket írta F. Csanak Dóra) megjelent, nagyobbik részük a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárában található, s folyóiratbeli közlésekből, más helytörténeti gyűjteményekből is kiemelték a témára vonatkozó legfontosabb leveleket. Minden, a levelekben említett kiad-

ványról, politikai eseményről, kiállításról, színházi produkcióról, irodalmi estről, fordítási tervről, pénzügyi manőverről, s még számos olyan mozzanatról, amelyek nélkül jóval hiányosabb és szürkébb lenne az irodalmi életéről kirajzolódó kép, a jegyzetírók aprólékos munkája nyomán tájékoztatást kapunk, s a mikrofilológiai apparátus után külön jegyzék tárja fel a levélírók és címzettek legfontosabb adatait is, köztük nagy számú kevésbé ismert személyét is, s ez is komoly nyereség a kutatók számára. Igen gondos névmutató egészíti ki a kötetet. Az *Utószó*ból azokról a legtöbbször felvetett kérdésekről értesülhetünk, amelyek a *Nyugat* történetének e néhány éve kapcsán felmerülnek: például az 1929—1933 közé eső években lezajlott szerkesztői változásokról, Móricz és Babits eltérő szerkesztési módszereiről, a folyóiratot népszerűsítő manőverekről, Móricznak a fiatal írók törekvéseit fogadó cikkeiről.

A 391 levélből 184-et írt Móricz Zsigmond, a többi hozzá intézték író-kollégái, munkatársai, lányai; publicisták, színészek, zeneszerzők, a *Nyugat* barátai, terjesztői. Izgalmas olvasmány mindazok számára, akiket érdekelnek a folyóirat közleményei, a modern irodalom alakulásának folyamatai, a nagyvárosi sajtó műhelytitkai, a gazdasági világválság idején folytatott keserves küzdelmek a *Nyugat* fennmaradásáért. Móricz több levelében is olvasható a következő kérés: „Kérem mindenkinek munkatársi és baráti hozzájárulását és egész éven át azt a lankadatlan szorgalmat és ügybuzgóságot, amelyet eddig is tapasztaltam, mert csak az teszi lehetővé, hogy a lapot egyáltalán fenntarthassuk.” Móricz Zsigmond fáradhatatlan szervezőmunkájának, a gazdasági ügyek vitelében tanúsított szívósságának tanúbizonyságai mellett igen érdekesek azok a levélrészletek, melyek írói munkamódszereiről, írói hitvallásáról, élményeiről, politikai nézeteiről szólnak. „Tele vagyok nemcsak a csehekkel szemben, de a világ minden népével szemben a teljes és becsülettel megértés vágyával...” — olvassuk több felvidéki barátjához, segítőtársához írott levelében.

A mindennapi gondok, honoráriumkérdések, szerződések, propaganda-ügyek azonban sokkal nagyobb teret kapnak ebben a gyűjteményben, hiszen az összeállító célja a szerkesztői munka bemutatása volt. A levelek alapján az eddiginél lényegesen többet tudunk meg a felvidéki magyarság és a *Nyugat* kapcsolatáról, a helyes irodalombarátok tevékenységéről, s ugyanígy betekintést nyerünk az erdélyi magyar írókhoz fűződő viszonyba is.

Érdeklődéssel kísérhetjük figyelemmel például Kassák Lajos levelét, a levelet követő időszakban tíz folytatásban jelent meg az *Egy ember élete* negyedik, *Vergődés* című kötete. Igen gazdag dokumentumanyagot találhatunk a *Nyugat*-estekről, részletes programjukról.

Mind a lektorok — Láng József és Nagy Péter —, mind Láng József szerkesztői munkája is hozzájárult ahhoz, hogy a leveleket követő tömör, mégis igen informatív, lelkiismeretes jegyzetanyag számos új összefüggés felfedezéséhez, tények megerősítéséhez, új adatok feltárásához segítse a korszak iránt érdeklődőket. A gondos közös munka eredményeképpen jól használható irodalomtörténeti forrásmű született a Petőfi Irodalmi Múzeum műhelyében. Szerkesztési elvei, a jegyzetek pontossága és világossága példamutató munkaeszközzé avatják a szép kiállítású, áttekinthetően, izlésesen tipografizált kiadványt. A *Nyugat* kutatói, a huszadik századi magyar sajtó- és irodalomtörténettel foglalkozó szakemberek nagy haszonnal és hálásan forgathatják majd.

R. TAKÁCS OLGA

Germanistik und Deutschunterricht in Ungarn. Bibliographie der Buchveröffentlichungen. Erster Band. Wissenschaftliche Publikationen und Lehrbücher. Hg.: Ferenc Szász. Budapest 1984. Központi Műzeumi Igazgatóság Sokszorosítóüzeme, 290. l.

Szász Ferenc majdnem lehetetlen feladatra vállalkozott, amelyet a lehetőségekhez mérten szinte tökéletesen oldott meg: a magyar germanisztika bibliográfiáját készítette el; e germanisztikába beleértve a tankönyveket, a kommentáros kiadásokat, az iskolai segédkönyveket. Majdnem lehetetlen ez a feladat, mivel a változatlan újranyomások átláthatatlan erdejébe téved a bibliográfus, olyan szövevényes rengetegbe, amelyben nem igazítják el a kiadás évszámait, az esetlegesen változó borítók. Emellett a bibliográfiai kézikönyvekben jelzett kötetek egy része nem található meg a budapesti közkönyvtárakban, az Országos Széchényi Könyvtárban sem, amelynek gyűjteménye pedig viszonylag a legteljesebbnek mondható. A nehézséget fokozza, hogy sem az OSZK szakkatalógusa nem ad teljes anyagot a valóban létező anyagról, sem a jövődéki és egyéb ún. „Naplóknak” leírt címek nem könnyítik meg a tájékozódást: az átszámozások, a rekatologizálás olykor csak a zűrzavar növeléséhez járulnak hozzá. Nincs mit tenni: a bibliográfus nem hagyatkozhat bibliográfiaikra, kézikönyvekre (Hellebranté csak

segédeszköz lehet), végig kell menni a katalógusokon, a mindenképpen egyes kötetet kézbe kell venni, autopszia alapján végezni el a címléírást. S az egyes köteteket olykor végig kell lapozni, és csak e végiglapozás alapján lehet megállapítani, hogy változatlan utánnyomásról vagy variánsokról van-e szó.

Szász Ferenc ezt a munkát elvégezte, sőt, ennél többet is. Gyűjteményes köteteket analizált, szerzőket azonosított, néhány helyen, ahol szükségesnek mutatkozott, tömör kommentárral segített az eligazodásban. Minthogy a bibliográfia magyar és külföldi germanistáknak készült, a magyar címek után — helyesen — német fordítást olvashatunk, s a rövidítéseket — szintén helyesen — feloldja Szász Ferenc.

Külön problémát jelentett, hogy fel kell-e venni a bibliográfiába a magyarországi német szerzőket. Illetve: kik számítanak annak; milyen mértékben tekinthető germanisztikának az ő működésük. Egyáltalában: a germanisztika tárgykörének és ezáltal a bibliográfia gyűjtőkörének problémáját meg kellett oldani. E téren dicséretes mérséklettel járt el a szerző, a német-osztrák vonatkozású irodalmi-történeti-nyelvészeti anyagot vette föl, s a „határeseteket” tekintve inkább óvatosabbnak bizonyult, mint meggondolatlanul merésznek. Ezzel sikerült elérnie, hogy bibliográfiája megbízható anyagra támaszkodik. Az egyetlen lehetséges rendezési elvet is megtalálta: a kronológiát; és a külön sorban, aláhúzással kiemelt évszám után sorakoznak az egyes tételek ábécé-rendben, az egyes tételek különböző kiadásaira is utalva, minden esetben feltüntetve, hogy történt-e változás a kiadást tekintve.

Szász Ferenc munkáját csak a legnagyobb elismerés illetheti. Például szolgálhat mindenféle bibliográfiai vállalkozás számára. A bíráló mindössze néhány, helytelenül felvett adatra, illetve hibás tételre bukkant. Így a 40. szám alatt Schlözer: *Kritische Sammlungen* c. könyvét mellőzhetőnek tartjuk, mivel német szerző Göttingában megjelent műve az erdélyi szászokról. A 14. sz. tételben a slowenisch roszkr fordítása a szlavóniainak, a 122. számú tételben a Ljudovic helytelen feloldása a horvát Gaj keresztnevének, s egy-két alkalommal a cirillbetűs átírás sem helyes.

Kiegészítésként az anyaghoz képest jelentéktelen számú tétellel szolgálhatunk. Amennyiben a bibliográfia tartalmazza Bajza József és Kölcsey Ferenc összegyűjtött műveit, mivel azokban német szerzők színműveiről szóló kritika olvasható, fontos (ha nem fontosabb) lett volna Vö-

rösmarty Mihály Minden Munkáinak (1845—48, 1863—64), illetve Összes Munkáinak (1884—85) felvétele hasonló okból. Hiányolom Szász Károly: *A világirodalom nagy eposzai*. Bp. 1882. című könyvét, mert e mű II. kötetének 114—178. lapján „A germán népek epikája”, 179—327. lapján „A Nibelungen-Lied”, 658—668. lapján „A Messiádák” című fejezet bőségesen tárgyalja a jelzett témaköröket. Szász Ferenc megelégedezni látszott a magyar főúrsztrák költő Majláth Jánosról. Köffinger Pállal együtt jelentős germanisztikai kiadványnak volt sajtó alá rendezője: *Coloczaer Codex altdcutscher Gedichte*. Pest 1817. Majláthról egyébként monográfia jelent meg, de ez majd a következő kötet anyagába tartozik. Viszont itt figyelmeztetünk személyére. A Szepességből származó, Bécsben élő kiváló történész, Engel sűrűn levelezett német történészekkel, ókortörténészekkel. A magyar—német szellemi kapcsolatok történetébe tartozik tehát mindaz, amit Engel János Keresztélyről írtak. Pl.: Thallóczy, Ludwig von: *Johann Christian Engel und seine Korrespondenz*. 1770—1814. München—Leipzig 1915. Igaz, folyóiratban jelent meg először ez a szövegközlés és tanulmány, de olyan terjedelmes, hogy önálló kötetként sem mondható vékonyknak, sem szabvány különlenyomat-formának. Hiányolom Pukánszky Béla alapvető munkáját: *Herder hazánkban*. Budapest, 1918. Itt figyelmeztetek rá, hogy a korai (pozitivistá) Goethe-kutatás jelese, Lewes: *Goethe élete* c. műve magyarul is megjelent.

S ezzel kifogásainknak, „hibajegyzékünknek” vége szakad. Legyen ez dicséretre a bibliográfiának, amely 1154 tételből áll, tárgy- és névmutatóból, utalókból. Csak ismételhetjük: Szász Ferenc kitűnő munkát végzett. Érdeklődéssel várjuk a következő kötetet.

FRIED ISTVÁN

Ein neuer Paulustext und Kommentar. I. Untersuchungen. II. Die Texte. FREDE Hermann Josef: Freiburg in Br., Herder Verl., 1973/74. 288, 413 p., 4 t. (Vetus Latina. Aus der Geschichte der lateinischen Bibel Bd. 7/8.)

Nemzeti könyvtárunk nem hazai eredetű értékeinek felismerésében és kiadásában a külföldi tudósoknak eddig is nagy szerep jutott. Így került sor — hogy csak két példát említsünk — az alsó-bajorországi Biburg bencés apátság rituáléjának (OSZK, Kzt. Clmae 330.) és Thomas More-niensi „Disputatio catholicorum patrum” című műve (OSZK, Kzt. Clmae 16. ff.

1r—48v) kiadására.¹ A jelen sorainkkal ismertetésre kerülő (OSZK, Kzt. Clmae I.), eredetileg a Jankovich-gyűjteményből származó Szt. Pál-leveleket és az ezekhez készült kommentárt tartalmazó kéziratnak a biblikus szövegtörténetben elfoglalt kiemelkedő helyét és jelentőségét a beuroni Vetus Latina Intézet vezetője, Hermann Josef Frede szövegkiadása és tanulmánykötete tárta a nemzetközi nyilvánosság elé. A kiadvány ugyan tetemes késéssel jutott el hozzánk, de értéke, s az általa közzétett kézirat fontosságára indokolja ismeretét.

Paul Lehmann kutatásai nyomán (vö. Bartoniek E. katalógusával) a német kutatók II. Henrik császár személyéhez kapcsolták a kódexet, tekintettel az arany capitalis betűkkel beírt névre: „Heinrichus imp.” (Ld. Schramm, P. E.—Mütherich, F.: *Denkmale der deutschen Könige und Kaiser*. Bd. I. München, 1962. 161., 344. p.). Izgalmas és fordulatos a 8—9. század fordulójára jellemző karoling minuszkulával másolt kódex paleográfiai elemzése. 1973-ban Bernhard Bischoff is úgy vélte, hogy a kézirat Arno salzburgi érseki éveihez — püspök 784-től, érsek 798-tól — kapcsolható és a salzburgi eredetű ÖNB Cod. lat. 795. jelzetű Alkuin-kódex-hez áll a legközelebb. Véleményét azóta úgy módosította, hogy a kézirat Arnonak még Saint-Amand-i korszakához (783—784) kapcsolható, mivel az ÖNB Cod. lat. 964. jelzetű kódexével az egyik másoló-kéz azonos (ld. *Die südostdeutschen Schreibschulen*. Bd. II. Wiesbaden, 1980. 113, 114. p.). Bischoff egyébként a „Heinrichus imp.” beírását későbbi keletűnek tartja.

A Széchényi Könyvtár kódexe egyértelműen jól elkülöníthető Vetus Latina szövegtípusok — a szöveg hagyományban „D” és „I” szíglákkal jelölt csoportok — együttese. A Vulgata gyakorlatilag nem hatott kéziratunk szövegére. A szerző tekintélyes összehasonlító anyag birtokában helyezi el kódexünket a Pál-levelek szöveg hagyományában. Szerinte különösen a „D” csoport vonatkozásában figyelemre méltó a jelentősége; mert bár a legszorosabban kötődik a csoportban található kétnyelvű görög—latin változatokhoz, szöveg hagyományában mégis önálló utat járt be, mivel eredeti szövegállapotán a görög

nyelvi szimbiózis a „D” csoportba tartozó többi variánssal ellentétben nem torzított. Így a budapesti kézirat a 4. század közepére tett eredeti kétnyelvű rekonstruált szöveg számos olvasatához lényeges segítséget tud nyújtani.

A szerző vizsgálódásainak eredményeit a következőkben foglalhatjuk össze: A levelek szövege, eltekintve a Zsidókhoz írt levél-től, a legszorosabb szövegtörténeti kapcsolatba hozható a „D” csoportnak az 5. századból fennmaradt Claromontanus változatával (vö. pl. Párizs, BN gr. 107.), amelyet a szardíniai püspök, cagliari-i Luciferre (+370) visszavezethető szöveg-változatnak tartanak. A Claromontanust Dél-Itáliában másolták, 800 körül juthatott el Corbie-ba. Ezzel kontaminálódott az „I” csoport egy — aquileiai Rufinus (+410) által is használt — szövegvariánsa (vö. pl. Monza, Cap i-2/9). Kéziratunkban az „I” csoporthoz mindenekelőtt a kommentár által használt Pál-levelek szövege tartozik, amely eltér a fő szövegben használt szövegtípustól. Ez a kommentár azért jelentős, mivel szövegének ismert részei eddig a Pelagius-kommentár Pseudo-Hieronimus-féle interpolációjának tartották. A kommentár bővebb szövege azonban tartalmaz olyan részeket is, amelyek most bukkanak fel először. Az elemzések azt mutatják, hogy az ismeretlen szerző kommentárja nemcsak Pseudo-Hieronimusnál régebbi, hanem a Pelagius-kommentárnál (406—410) is, keletkezési ideje 395—405 közé tehető. A kézirat további meglepetése a Zsidókhoz írt levél kommentárja, amely a latin nyelvű változatok közül a világon a legrégebbi. A megjelenés óta eltelt idő alatt bizonyosodott be — Frede utólagos szíves közlése —, hogy a Zsidókhoz írt levél egy eltérő, a Claromontanus változatnál is korábbi hagyományt képvisel, amelyet az első alcalá-i biblia őrzött meg (Madrid, Bibl. de la Univ. Central 31.; 10. század eleje).

A budapesti kézirat mintapéldányát a szerző Aquileiában, illetve annak környékén keresi, tekintettel aquileiai Rufinus jól kitapintható alakjára, illetve arra, hogy a térség a keletről, Antiochia felől és délről, Rómából érkező hatásoknak ideális találkozási pontja volt. A kézirat útja az Alpo-

¹ ARX, Walter v.: *Das Klostrrituale von Biburg*. — *Spicilegium Friburgense* 14. Freiburg, 1970. 357 p.), vö. Radó POLYKARÉ: *Ein handschriftliches Pontifikale XII. Jahrhundert aus Schaffhausen im Budapester Nationalmuseum*. = *Zeitschrift für Schweizerische Kirchengeschichte* 43 (1949) 67—70. Valamint HÄRING, Nikolaus M.: THOMAS von Morigny: *Disputatio catholicorum patrum contra dogmata Petri Abelardi*. Ein Brief Gottfrieds von Auxerre an Albinus, Kardinalbischof von Albano und Vikar des Papstes. = *Studi Medievali* 22 (1981) 299—376.

kon túl egyaránt vezethetett Salzburg és Saint-Amand felé. Salzburg (Juvavum) a salzburgi érsekség megalapításáig, az aquileiai érsekséghez tartozott, Saint-Amand kolostora pedig a karoling kapitulárákban és levelezésekben ismétlődő „emendatio veteris novique testamenti” törekvés eredményeként juthatott hozzá, mint ezt frank területeken az itáliai eredetű biblikus kéziratok nagy száma bizonyítja.

A salzburgi könyvtár létrejötte is Arno szemlééhez köthető, Saint-Amandból kódexeket és másolókat egyaránt vitt magával Salzburgba. Egy 12. századi adat szerint 150 kötet másolatára tulajdonítható neki. Közöttük az ismert Cutbercht-evangelium (ÖNB Cod. lat. 1224), amelyet a IX. században az Alkuin-féle szövegváltozat alapján korrigáltak, és egy Tituslevél töredék (ÖNB Cod. Ser. n. 3750), amely számos közös Vetus Latina olvasatot mutat az OSZK kéziratával.

Fodor Adrienne bemutatta már az Egyetemi Könyvtár karoling kori Deuteronomium töredékét (U. Fr. 1. m. 4.), (ld. MKsz 1976.), amely már a javított szövegű Vulgata változat másolata. Ugyanakkor a Vetus Latina kéziratok, vagy legalábbis olvasatok fennmaradásán nem kell csodálkoznunk. Gondos elemzések mutatták ki, hogy a Meroving kori Biblia-szövegekben az ószövetségi részhez pedig inkább a Vetus Latina változatok szövegét választották, a bonyolultabb szövegkereszteződésekről nem is szólva. Jeromos fordításának térnyerése fokozatos, de megállíthatatlan folyamat volt, ami különösen a Karoling korban vett lendületet. Persze a Vulgata-szöveget sem csak az „udvari” (Alkuin-féle) változat alapján másolták, hanem számos alkalommal viszszanyúltak — miként Fuldában is tették — egészen régi, 5. századi itáliai eredetű kódexekig (ld. Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, X., Spoleto, 1963. 491-passim). Az ismertetett kézirat mintapéldányára azonban — újból hangsúlyozzuk — nem a Vulgata, hanem a Vetus Latina változatok hatottak.

Hermann Josef Frede mintaszerű tanulmányának és szövegkiadásának köszönhetően tovább gyarapodott az Országos Széchényi Könyvtár felismert, tudományosan értékelt és szakszerűen közzétett kézirat-kincseinek sora, munkája eredményessége pedig ösztönzőleg hathat a hazai biblikus és patrisztikus kéziratok és töredékek feldolgozására, kutatására.

Santoro, Marco: La stampa a Napoli nel quattrocento. Napoli 1984 Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento Meridionale. VIII, 210 l.

Kivételesen szerencsés helyzetben van Nápoly, amelynek 15. századi nyomdászatáról már eddig is több összefoglaló jelent meg. Hogy csak a fontosabbakról essék itt most szó: 1793-ban Lorenzo Giustinianitól, amelynek javított kiadása 1817-ben látott napvilágot, 1911—1912-ben Mariano Fava és Giovanni Bresciano munkája, amelyet Lipcsében két kötetben jelentettek meg. És most újabb összesítés készült el Marco Santoro gondozásában. Természetesen ezt az erősen körülhatárolt témát nem lehet két emberöltő után teljesen új felfogásban és merőben új adatokkal közreadni. A szerző célja nyilvánvalóan az volt, hogy más szempontból vizsgálva a témát kiegészítse Fava és Bresciano igényes művét, másrészt a nápolyi őnyomtatványok bibliográfiáját az elmúlt hetven esztendő szakirodalmának felhasználásával korszerűsítve tegye közzé.

Fava és Bresciano vizsgálódási szempontja a szorosan vett nyomdásztörténet volt: mindenekelőtt a nyomdai felszerelést (öntött betűk, fametszetek stb.) vette szemügyre műhelyenként. Santoro ezzel szemben különös hangsúlyt fektetett a nápolyi őnyomtatványok tartalmának elemzésére. Műhelyenként is főleg ezt figyelte, amihez bőven alkalmazott statisztikai módszereket is. Ilyen formában igyekezett a nápolyi könyvnyomtatást is beilleszteni Itália, sőt az egész világ korabeli könyvtermése közé. Korábbi szakírók alapján próbálta kiszámítani a 15. század nyomtatványainak összességéből százalékok segítségével az itáliait. Ehhez alapul 35 000 különböző őnyomtatványt vett. Már ez a szám is mutatja, hogy milyen bizonytalan az ilyen kalkuláció, hiszen az őnyomtatványok világkatalógusa, a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* (GW) kötetek bevezetője egyszer 30 000-ben, máskor 40 000-ben jelölte meg ezt. Santoro feltehetően e két szám átlagát vette. Többirányú ellenőrző mérések alapján már korábban rámutattam, hogy a 15. századi nyomtatványok száma bibliográfiai egységben kifejezve éppen csak hogy elérheti a 30 000-et (*Magyar Könyvszemle* 1979. 314.). Így azután többszörösen bizonytalanlanná válnak a meghaladottnak tekinthető kiindulási pontból kikövetkeztetett számok az itáliai őnyomtatványokról, amelyeket Santoro ezt követően az összesített olasz őnyomtatvány-katalógussal (IGI) vetett össze. Az IGI-ben Velence, Róma, Milánó, Firenze, Bologna, Pavia és Bres-

cia után sorrendben a nyolcadik helyet foglalja el Nápoly az itáliai össztermésnek alig több mint két és fél százalékával. Ezek után különösen értékelendő, hogy e város ősnymotványainak szakirodalmi feldolgozása most ismét sor került. (Figyelemre méltó a nápolyi nyomtatványok bibliográfiai feltártsága a 16. századból is: vö. *Magyar Könyvszemle* 1973. 242.)

Santoro megrostálta Fava és Brescano mintegy 300 tételét, és abból több mint félszázat kizárt. Ezeknek mintegy a feléről a szakirodalom az elmúlt hét évtized során megállapította, hogy nem Nápolyban, hanem Rómában állították elő, de akadt a továbbiakban az új meghatározások szerint spanyol- és németországi is. Arra is is van példa, hogy az a 16. században készült, ill. soha nem létezett „bibliográfiai fantom”. A kizártakkal szinte pontosan azonos számú új tétel található Santoro összeállításában, amely összesen 294 tételt tartalmaz. A pótlások közel kétharmada az említett IGI-ből, további egyötöde a GW megjelenés kötetéből származik. Még három másik forrásból is merített a szerző a kiegészítéshez.

Az új tételek között akad egy bennünket közelről érintő is: „23. Antonino (S.) Confessionale „Defecerunt”. [Matthias Moravus], 1477. 2°; got. — Beiträge (2) 3169,3; GW 2108; H 1180. Berlin SB; Budapest UB.”

Ez nem más, mint a második magyarországi műhelynek nevet adó kiadvány (RMNy 3). A Santoro által hivatkozott szakirodalom közül a másfél évszázaddal ezelőtt élt Hain nem foglalt állást a kiadványon fel nem tüntetett nyomdahely, ill. nyomdász kérdésében. A GW a betűtípusok alapján valóban a nápolyi Moravus műhelyre következtetett. Az 1966-ban megjelent *Beiträge zur Inkunabelkunde* (Dritte Folge 2.) a berlini Staatsbibliothek 1927—1945 közötti szerzeményei között ugyanilyen meghatározással szerepelteti a budapesti Egyetemi Könyvtártól elcserélt harmadpéldányt (180. lap), amelyet ma Nyugat-Berlinben őriznek (248. lap). A nápolyi meghatározás elfogadása, ill. megisméltése 1966-ban nehezen érthető, hiszen Fitz József, aki korábban maga is a GW-

ben dolgozott, már 1932-ben Budapesten megjelent *Hess András, a budai ősnymotdász* c. könyvében több meggyőző érveléssel alátámasztva bizonyította, hogy a *Confessionale* eme kiadása Magyarországon készült (142—168. l.). Ugyanezt az állítást Soltész Zoltánné a műhely két további termékével erősítette meg (*Magyar Könyvszemle* 1958. 144—157.), párhuzamosan ez a megállapítása bekerült a német nyelvű szakirodalomba is (*Gutenberg Jahrbuch* 1958. 59—68.). Végül, de nem utoljára a Santoro által is használt, magyarországi, összesített, ősnymotvány-katalógus bevezetője immár a még tágabb elterjedést biztosító angol nyelven zárta ki az 1477. évi Confessionale-t a nápolyi nyomtatványok sorából (*Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis Hungariae asservantur*. (CIH) Bp. 1970. LVI—LXII.). Kár, hogy mindez figyelmen kívül maradt, és Santoro új könyve visszahozta az időközben meghaladottá vált GW-meghatározást Nápolyról.

A nápolyi ősnymotványok katalógusa éppen a hazai összesítés (CIH) alapján több magyarországi lelőhelyet is közöl: négy budapesti könyvtáron kívül Kalocsáról és Székesfehérvárról is. Hasznos konkordanciák találhatóak a kötet végén a mostani kötet és a legfontosabb szakirodalom között. Santoro — Fava és Bresciano gyakorlatával szakítva — részletes leírás helyett eme forrásokra hivatkozik. Jól mutatja ez az elmúlt évtizedeknek e téren bekövetkezett fejlődését: ma már indokolatlan választható ez az egyszerűbb megoldás, hiszen szinte minden ősnymotványnak valamelyik szakkönyvben jó leírása található.

Santoro a nyomdásznevek megválasztásában tudatosan mindig e recenzio írója által összeállított „Clavis typographorum librorumque Italiae 1465—1600” c. kiadványban (Baden-Baden—Budapest 1980 Koerner — Akadémiai Kiadó) javasolt névforma mellett döntött (64. l.). Biztatónak tűnik ez a nemzetközi egységesítés kívánatos folyamatát tekintve.

BORSA GEDEON

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett 1985. X. 30. — Terjedelme 9,80 (A/5) ív
96.15045 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest, — Felelős vezető: Hazai György

Értesítjük tisztelt ügyfeleinket!

SZÁMÍTÁSTECHNIKAI SZERKESZTŐSÉG kezdte meg munkáját az **AKADÉMIAI KIADÓ MAGISZTER** Könyvesboltjának galériáján (1052 Budapest, V. Városház u. 1. tel.: 382-402, 382-440).

SZOFTVEREK és Kiadványok

C 16, C 64, TV Computer, HT 1080 Z, PRIMO, SPECTRUM
személyi számítógépekhez,

VT 16, PROPER 16 W, VARYTER XT (IBM PC XT
kompatibilis) profi számítógépekhez.

Minden érdeklődőt szeretettel várunk!

HÉTFŐ-től PÉNTEK-ig 10 és 18 óra között.

TARTALOM

<i>Bánfi Szilvia</i> : Huszár Gál távozása Debrecenből és nyomdakészletének további sorsa	1
<i>Wimmer Éva</i> : Joseph Grossing kéziratosszótárai az Egyetemi Könyvtárban	17
<i>Pogány György</i> : A Stádium Sajtóvállalat rt. története és kiadványai (1921–1944)	39

K Ö Z L E M É N Y E K

<i>Veszprémy László</i> : Egy XII. századi sermonarum-töredék	53
<i>Nagy Balázs</i> : A gregorián naptárreform sorsa Magyarországon	60
<i>Borsa Gedeon</i> : Hazai egyházmegyék Mohács előtt nyomtatott zsinati határozatai	67
<i>Hüller István</i> : Cicero-beszédek egy esztergomi kódextöredéken	75
<i>Gömöri György</i> : Feljegyzések a magyar „Praxis Pietatis” egy XVII. századi példányán	77
<i>Donáth Regina</i> : Végrehajtási utasítás Mária Terézia 1747-es cenzúrarendeletéhez	81
<i>Hübert Ildikó</i> : Adalék az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság történetéhez	88
<i>Mikó Pálné</i> : Görög Demeter a császár udvarában	91

S Z E M L E

<i>Kókay György</i> : Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában. Bp. 1983. (<i>Fülöp Géza</i>)	99
<i>Käfer István</i> : A szlovák és cseh irodalom magyar bibliográfiája Bp. 1985. (<i>Sándor László</i>)	103
Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Kiad. Moravesik Gyula Bp. 1984. (<i>Kőhegyi Mihály</i>)	104
<i>Scheiber Sándor</i> : Folklore és tárgytörténet. Bp. 1984. (<i>Dán Róbert</i>)	105
<i>Móricz Zsigmond</i> , a Nyugat szerkesztője. Levelek. Bp. 1984. (<i>R. Takács Olga</i>)	106
Germanistik und Deutschunterricht in Ungarn. Bibliographie der Buchveröffentlichungen. Bd. 1. Bp. 1984. (<i>Fried István</i>)	107
Ein neuer Paulustext und Kommentar. I. Untersuchungen. II. Die Texte. Hrsg. v. Hermann Josef Frede. Freiburg, 1974. (<i>Veszprémy László</i>)	108
<i>Santoro, Marco</i> : La stampa a Napoli nel Quattrocento. Napoli, 1984. (<i>Borsa Gedeon</i>)	110

SOMMAIRE

<i>Bánfi, Szilvia</i> : Le départ de Gál Huszár de Debrecen et le sort ultérieur de son stock d'imprimerie	1
<i>Wimmer, Éva</i> : Les dictionnaires manuscrits de Joseph Grossing à la Bibliothèque de l'Université de Budapest	17
<i>Pogány, György</i> : L'histoire et les publications de la Société Anonyme d'Entreprise de Presse Stádium	39

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Veszprémy, László</i> : Un fragment de sermonarium du XII ^e siècle	53
<i>Nagy, Balázs</i> : Le sort de la réforme de calendrier grégorienne en Hongrie	60
<i>Borsa, Gedeon</i> : Les décisions de synode des diocèses hongrois imprimées avant le désastre de Mohács	67
<i>Hiller, István</i> : Des sermons de Cicéron sur un fragment de codex d'Esztergom	75
<i>Gömöri, György</i> : Des notes sur exemplaire duXVII ^e siècle de la „Praxis Pietatis” hongroise	77
<i>Donáth, Regina</i> : L'instruction d'exécution à un décret de censure de 1747 de Marie Thérèse	81
<i>Húbert, Ildikó</i> : Contribution à l'histoire de la Société de Transylvanie pour la Publication des Manuscrits	88
<i>Mikó, Mme Pál</i> : Demeter Görög à la cour de l'empereur	91

REVUE

<i>Kókay, György</i> : Livre, presse et littérature à l'époque des Lumières. Bp. 1983. (<i>Fülöp, Géza</i>)	99
<i>Käfer, István</i> : Une bibliographie hongroise des littérature tchéque et slovaque (<i>Sándor, László</i>)	103
Les sources byzantines de l'histoire hongroise à l'époque de la dynastie des Árpád. Publ. par Gyula Moravcsik. Bp. 1984. (<i>Kőhegyi, Mihály</i>)	104
<i>Scheiber, Sándor</i> : Folklore et histoire d'objet. Bp. 1984. (<i>Dán, Róbert</i>)	105
<i>Zsigmond Móricz</i> , le rédacteur de la revue Nyugat. Lettres. Bp. 1984. (<i>R. Takács, Olga</i>)	106
Germanistik und Deutschunterricht in Ungarn. Bibliographie der Budaer Veröffentlichungen. Bd. 1. Bp. 1984. (<i>Fried, István</i>)	107
Ein neuer Paulustext und Kommentar. I. Untersuchungen. II. Die Texte. Hrsg. v. Hermann Josef Frede. Freiburg, 1974. (<i>Veszprémy, László</i>)	108
<i>Santoro, Marco</i> : La stampa a Napoli nel Quattrocento. Napoli, 1984. (<i>Borsa, Gedeon</i>)	110

DE KÖNYV-
TÁR

HA 1750

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

102. évfolyam

1986

2-3

KADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE

I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV-

DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE

ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

DU LIVRE ET DE LA PRESSE

102. ÉVF. 1986/2—3. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

(társszerkesztő)

DÁN RÓBERT

FÜLÖP GÉZA

V. KOVÁCS SÁNDOR

NAGY LÁSZLÓ

REJTŐ ISTVÁN

TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11—13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900, Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 128 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111-010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—11 488), az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185—881), és a *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382—440) könyvesboltjaiban.

A szerkesztőség legfeljebb 1 fv terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratosokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egy időben.

MÉSZÁROS ISTVÁN

Középkori hazai iskoláskönyvek

A középkori tankönyv, ami a lényegét illeti, azonos volt a mai tankönyvvel: *a tanuló által elsajátítandó tananyag szövegét* tartalmazta, de — a maitól eltérően — kéziratos formában. Legtöbb esetben maga a tanuló írta le saját magának, a rendelkezésére bocsájtott mintapéldány alapján. A 15. század második felében azután megjelent a nyomtatott tankönyv, de ezt éppen úgy kezelték az iskolákban, mint a kézzel írottakat.

Középkori „tankönyv” — „hazai” tankönyv

Hazai kolostori, káptalani és városi-plébániai iskoláinkban a középkor folyamán sokféle tankönyvet használtak, pontosabban sokféle könyvet használtak *tankönyvként*. Kellő differenciáltsággal kell ezért kezelni a középkori tankönyv fogalmát.

Csakis azokat a könyveket ajánlatos tankönyveknek nevezni, amelyeket ma: vagyis amelyek meghatározott pedagógiai-didaktikai célokkal, kifejezetten az iskolai oktatás számára készültek. Anyaguk-szövegük elsődleges célja *az iskolai oktatás keretében való közös tanári-tanulói feldolgozás*.

Ilyenek többek között a latin nyelvtanulás tankönyvei (Donatus-változatok, Priscianus, Doctrinale, Cato stb.), egyéb ismeretkörök tanulmányi célú kompendiumai (komputuszok, csíziók, diktámen-könyvek stb.), egyes elméleti-gyakorlati témák iskolai feldolgozásra szolgáló, ezen keresztül a felnőtt klerikusok tevékenységeire való előkészítést célzó összefoglalásai (pl. a tízparancsolatról, a Hiszekegyről, a gyónásról stb.). Végül az egyik leggyakoribb középkori tankönyvtípus: a prédikáció-gyűjtemény, illetőleg a szentek életrajzainak sorozata. Ezeken keresztül a klerikusképzés egyik legfőbb *irodalmi-retorikai* tananyagát tanulmányozták, illetőleg a prédikáció-készítést gyakorolták a káptalani és kolostori iskolák növendékei.

Csak *tágabb értelemben* tekinthetjük tankönyveknek a „komplett” tudományos szakműveket, egy-egy elméleti témakör tudományos teljességre törekvő, rendszerbe foglalt kifejtését. Számos ilyen filozófiai, etikai, teológiai stb. művet tanultak-tanítottak a középkori egyetemeken, jelesebb hazai káptalani és kolostori iskoláinkban is. Ezek tulajdonképpen nem az iskolai oktatás számára készültek, igazi hasznukat az iskolai tanulmányokon már túllévő, tudósként tevékenykedő felnőtt klerikusok vették. Ezeket tehát ugyan az iskolákban is felhasználták, de eredetileg ennél átfogóbb célok érdekében, szélesebb érvényesítési területre készültek.

E tudományos művek lemásolása, illetőleg megléte azonban nem jelentette egyúttal az iskolai használatot is, mivel magánolvasásra, egyéni tanulmányo-

zásra is készülhettek. Ezeket tehát ajánlatos tágabb értelemben vett tankönyveknek, még inkább „*az iskolákban is használt szakkönyvek*”-nek nevezni.

Gyakran kézbe vették az iskolákban a bibliai szövegeket, amelyeket a profán irodalmi alkotásokhoz hasonló módszerrel elemeztek és dolgoztak fel tanárok-diákok. De természetesen ezek a bibliai könyvek sem tekinthetők tankönyveknek.

Végül mindegyik iskolában forgatták — tanulmányi céllal — a szertartásoknál rendszeresen használt liturgikus szerkönyveket, akár hogy belőlük a szertartások rendjét, tartalmát tanulmányozzák, vagy hogy a bennük levő énekeket megtanulják. Ezekben az esetekben is a tanulmányok fontos, kiiktathatatlanságát eszköze volt a liturgikus könyv, ezeket azonban nyilván nem nevezhetjük „tan”-könyveknek.

* * *

Joggal feltételezhetjük: középkori iskoláinkban mindazokat a tankönyveket használták, amelyekből ekkor Nyugat-Európában tanítottak, amelyek lényegében a klerikusképzés „nemzetközi” tananyagát foglalták tankönyvszövegekbe. Könyvtáraink ma az ilyen tankönyvek sokaságát őrzik, ezek *jelentős része minden bizonnyal hazai iskolában készült, itt tanultak belőlük hazai diákjaink, anyagukat itt oktatták-tanulták.*

Magától értetődő ez a feltételezés, de *csak igen kis részben bizonyítható.* E hazai iskolákban használt tankönyvek hazai eredetét és itteni használatát ugyanis — a legtöbb esetben — semmi sem bizonyítja. Egykori készítőik és használóik nem érezték annak szükségességét, hogy nevüket és iskolájuk székelyét megörökítsék az általuk készített tankönyvben. De miért is tették volna? Nem maradandónak szánt művet másoltak, hanem „csak” tankönyvet. Egy másik megfontolás is érvényesülhetett: ez a tananyag nem személyhez és helyhez kötött; ezt a tankönyvet átörökítve-eladva mások is fogják használni más iskolákban, miért kellene konkrét adatokat rögzítenie a leírójáról (aki egy ugyancsak „személytelen” mintapéldányt másolt)? Valószínűleg csakis akkor került — kellőképpen átigazított és aktualizált — kolofon az egyes tankönyvszövegek végére, ha az a mintapéldányon is volt.

Ritka kivételként mégis találunk eligazító bejegyzéseket néhány tankönyvkódexünkben, olyanokat, amelyek *a kétségtelen hazai eredetet, illetőleg a kétségtelen hazai iskolai használatot bizonyítják.* Az elmúlt száz esztendő alatt a kutatások során számos ilyen kódex bukkant elő, s került szabatos leírásra a különféle publikációkban. Ezeket az eddig felszínre került és publikált kódexeket kíséreltük meg regiszterbe foglalni, rendszerezni. Kimutatásunk remélhetőleg — a folyamatban levő kutatások eredményeként — a jövőben tetemesen ki fog egészülni.

A középkori hazai írott források több tucat tankönyvről tesznek említést, hogy ezeket a különféle iskolákban használták. Ezekről azonban nem szólunk; összeállításunkba csakis a ma is meglevő, kézbe vehető és bizonyíthatóan hazai iskolákban használt tankönyveket vettük be.

E magyarországi iskolákban használt középkori tankönyv-kódexek *négy csoportra* oszthatók:

Egyesekben pontos felvilágosítást találunk arról, hogy melyik város iskolájában készültek, nyilván helybeli használatra.

Más kódexekben nincs pontos helymegjelölés, de a közölt tananyagban magyar részletek is vannak, illetőleg az iskolai tárgyalás során a törzsanyag latin

vagy magyar szavakkal kiegészült. Ezek alapján a hazai használatra lehet következtetni.

Vannak olyan esetek is, amikor más jellegű magyar nyelvű bejegyzések valószínűsítik a kötet hazai tanítását.

Végül egy-egy teljes egészében magyar nyelvű kódexről, illetőleg lejegyzett tananyagról joggal állítható, hogy magyarországi iskolában készült, itt forogtatták lapjait.

Csoportosításunk címkeiből is kitűnik: további szűkítést tettünk, ami a „magyarországi” területi kiterjedést illeti. Második, harmadik és negyedik csoportunkba ugyanis azok a kötetek kerültek, amelyeket azért tekintünk magyarországi iskolában keletkezettnek, mert magyar nyelvű diákok magyar nyelvű bejegyzései találhatók bennük. Jól tudjuk azonban: hazai, azaz magyarországi iskoláinkban a középkor folyamán más nemzeti nyelvű (főként német) glosszák is kerülhettek a tankönyvek lapjaira. Ezeket a köteteket — hacsak nem adatunk nincs — nem tudjuk elkülöníteni a német nyelvterületek, tehát nem Magyarország iskoláiban keletkezett német glosszás tankönyvkódexektől.

Tankönyvek — iskolát feltüntető bejegyzésekkel

1. Komputusz-tankönyv. Esztergom 1419.

E gyakorlati célú, matematikai-csillagászati tananyag leírója Georgius Slavus de Rzdenck. Munkáját 1419. június 18-án fejezte be, a szöveg Zákáni Tamásnak az esztergomi iskola tantermében tartott „lekcio”-ja — illetőleg nyilván az általa adott mintapéldány — alapján készült. A 29 oldalas szöveg kolofonja: „Explicit comptus ecclesiasticus per manus Georgij slaui de Rzdenck (?) lectus per reverendum magistrum Thomam de Zakan *in lectorio Scole Strigoniensis* Sub Anno domini Millesimo quadringentesimo decimo nono et hac in dominica proxima ante festum Johannis Baptistae”.

Ezt a versbe foglalt anyagot — amely Johannes de Sacro Bosco ismert középkori komputusz-tankönyvszerző műve — tehát az esztergomi iskolában tanították 1419-ben. Vele együtt szerepel ugyanebben a kolligátumban még két komputusz-füzet, készítőik pontosan megjelölték a leírás befejezésének időpontját. A 22 oldalas *Computus cyrometralis maiort* 1420 augusztusában, a 16 oldalas *Computus cyrometralis minort* 1421. január 1-én fejezte be a másoló („Explicit iste Computus prima die Januarii Anno Domini M^o CCCC^{mo} XXI°”). A nagyobbik füzet leírója egy bizonyos János volt: „Explicit iste comptus Anno domini M^o CCCC^{mo} XX^{mo} Mense septembri Kalendas 18. Nomen scriptoris si tu scire vis Io tibi sit primum han medium nesque sit ymum”.

E három komputusz-jegyzeten kívül a kolligátumban még egy 12 oldalas verses *computus manualis*-szöveg is van (Johannes de Polonia műve), valamint egy rövid, 9 oldalas *számтан* („algorismus”). Ez utóbbi záradéka: „Explicit algorismus per manus siculi de siculia”.

Végül ugyancsak a komputusz-tantárgy keretébe tartozott a kolligátum *csillagászati anyaga* is. Ezt ugyancsak Johannes de Sacro Bosco művéből szerkesztették („Tractatus spere materialis de toto universo ... Compilatus a magistro Johanne de sacro busto pro juvenum utilitate”). Terjedelme 29 oldal.

Bizonyos vonatkozások miatt a középkori oktatásban a komputuszhoz kapcsolódott egy másik ismeretkör is. A kolligátumban részletek találhatók a

népszerű középkori *egészségügyi szabálygyűjtemény*ből, címe: *De regimine sanitatis Scholae Salernitanæ*, négy oldalon.

A Georgius Slavus által másolt *Compotus ecclesiasticus*t tehát az esztergomi iskolában tanították 1419-ben. A hozzá kapcsolódó többi tananyagról ez teljes biztonsággal nem állítható, de a lehetőség nem kizárt.

A kódex őrzési helye: Schottenstift kéziratára, Bécs. Jelzete: 306. sz. Leírása: Albertus HÜBL: *Catalogus codicum manu scriptorum, qui in Bibliotheca Monasterii B. M. V. ad Scotos Vindobonae servantur*. Bécs—Lipce 1899. Új kiadása: Wiesbaden 1970. 225. sz. Említette: MADAS Edit: *Bécsi Glosszák*. Magyar Nyelvőr 1981. 506.

2. Szinonima-tankönyv. Esztergom 1423.

A Schottenstift említett kolligátumának utolsó tagja Johannes de Garlandia *Opus synonymorum* című, hexameterekben írt latin szókinccs-gyarápító munkája. Leírója Blasius Slavus de Raszmya, aki a másolást 1423. augusztus 18-án fejezte be az esztergomi iskolában. Kolofonja: „Expliciunt Sinonima per manus Blasy Slau de Raszmya in Scolis Strigoniensibus Sub anno domini M CCCC° XXIII. 15 Kal. Septembris Sole exeunte in virgine”.

A 66 oldalas tankönyvet több diák írta folyamatosan. Az iskolai feldolgozást a számos latin és magyar szóbejegyzés tükrözi. E glosszák egy részét a diákok a főszöveggel együtt másolták, ez azt jelzi, hogy a tankönyv már a korábbi években is használatban volt.

Ugyanebben a kolligátumban a szinonima-vers előtt egy másik Garlandia-mű is található, a 41 oldalas *De verbis deponentibus*, latin szótani anyaggal, sok sorközi és marginális glosszával.

Még egy tanulmányt kötöttek a bécsi Schottenstift e kódexébe: versbe foglalt tudnivalók a gyónásról és a házasságkötésről: *Summae de poenitentia et matrimonio* címmel. Szerzője Raimundus de Pennaforte. Terjedelme 24 oldal.

A kolligátum — amely az esztergomi iskolában 1419—1423 között keletkezett tananyag-füzeteket is tartalmazza — a 15. század közepén került a bécsi „skót szerzetesek” kolostorának könyvtárába, már egybekötve. Korábbi tulajdonosa a felvidéki Szepesbéláról származó Bélai Jakab volt, ahogy a kötet első oldalán olvasható: „Liber Jacobi de wela quem contulit monasterio scotorum Wienne”.

A kódex őrzési helye: Schottenstift kéziratára, Bécs. Jelzete: 305. sz. Leírása: Albertus Hübl idézett katalógusában 225. sz. Ismertette MADAS Edit: *Bécsi Glosszák*. Magyar Nyelvőr 1981. 506—510.

3. Tankönyv a miséről. Pécs 1431.

Szövegének szerzője Bernardus de Parentis francia domonkosrendi szerzetes, címe: *De sollemnitatibus Missarum*. A tankönyvet Weresmarthy Ipoly, a pécsi iskola „studense és deklinistája” írta le 1431-ben. Kolofonja: „Expliciunt dicta sanctorum patrum de sollemnitatibus missarum per manus Ipoliti de Weresmarth studentis ac declinistae Quinqueecclesiensis, nati Ambrosii de Senthgurg. Et finali determinatione sunt determinata feria sexta ante dominicam sequentem post Octavam Paschae, videlicet Misericordia Domini in schola praedictae civitatis. De quorum dictorum utilitatibus auctor fuit affectus incipiendo sed magis est gaudens finiendo. Anno Domini M CCCC XXX primo.”

Weresmarthy Ipoly a pécsi iskola egyik nagydiákja volt, aki az iskola magasabb tagozatán tanulta e tananyagot, ugyanakkor mint „declinista” az alsóbb iskolai szinten a kisdíákokat oktatta a latin nyelvtan elemeire.

Az e tankönyvet is magába foglaló kolligátum kutatója, Petrovich Ede szerint¹ Bernardus de Parentis itt olvasható szövege lényegében azonos a másutt található kéziratoss és nyomtatott példányokkal, egy jelentős kivétellel. Csak a pécsi kéziratban található ez a megjegyzés: „Quapropter hoc opusculum ad petitionem pauperum sacerdotum et filiorum meorum scolarium ex dictis magistrorum et doctorum, videlicet Vilhelmi et Innocenti, Durandi et Henrici de Hassia collegi.”

Őrzési helye: Österreichische Nationalbibliothek, Bécs. Jelzete: 3979. sz. Leírása, feldolgozása: PETROVICH Ede: *Veresmarthy Ipoly pécsi kódexe*. Irodalomtörténeti Közlemények 1968. 672—676.

4. Tankönyv a tízparancsolatról. Pécs 1432.

Ugyanannak a pécsi kódexnek a második tagja a tízparancsolatról szól: *De decalogo*, anyagát Henricus de Frimaria művéből szerkesztették meg. Leírója ugyancsak Weresmarthy Ipoly: „Explicit tabula praeceptorum per divinam prudentiam in monte Sinay Moysi tradita omnibus fidelibus devote servare et venerari, feria tertia post Epiphaniam immediate sequenti per manus Ipoliti de Weresmarth declinistae in schola Quinqueecclesiensi anno a Nativitate Domini Millesimo Quadringentesimo Tricesimo 2° ante Vesperam sollemnitatis hora quasi tertia a prima”.

Ugyancsak Petrovich Ede mutatta ki, hogy csakis a pécsi szöveg-változatban szerepelnek jobbágyokra vonatkozó megjegyzések, mégpedig a speciális magyar kifejezéssel.² A hetedik parancsolattal kapcsolatban: „Peccavi etiam contra septimum praeceptum creatoris mei, quod percepit: Non furtum facies. Contra quod peccavi tripliciter. Primo . . . Secundo . . . Tertio omnibus subditis vel jobagionibus indebitas exactiones vel indebita servitia extorquendo. Quarto propter debita superiorum vel dominorum meorum subditus vel pauperes jobagiones damnificando.”

5. Tankönyv a gyónásról. Pécs 1432—1437 között

A pécsi kódex negyedik része Johannes de Erfordia *De confessionibus audientis* című művének anyagából van összeállítva, s benne magyar szavak is találhatóak. Tananyagként való tanítása a pécsi iskolában feltételezhető.

Végül ugyancsak e kolligátumban kapott helyet Guillelmus de Lavicea művének — *Dieta salutis* — változata. Sem a gyónásról szóló füzet végén, sem itt nincs záradék, amely leíróra vagy leírási helyre utalna. A kódex monográfusa Petrovich Ede szerint azonban „a 3. és 4. tanulmányban jelentkező iniciaisnak az első két tanulmány iniciaisával szinte azonos stilizálása alapján az egész kódexet Veresmarthy munkájának és így pécsi eredetűnek tartjuk”.³

¹ PETROVICH Ede: *Veresmarthy Ipoly pécsi kódexe*. Irodalomtörténeti Közlemények 1968. 673.

² Uo. 673.

³ Uo. 672.

6. Egészségügyi tankönyv. Nagyvárad 1444.

Leírta Gordovai János a nagyváradi iskolában, amikor Szegedi László volt az iskola rektora. Anyaga — *Epistola Solitarii ad reges* címmel — hexameteres sorokban megfogalmazott egészségügyi szabálygyűjtemény. A másolás 1444. május 9-én fejeződött be e kolofonnal: „Explicit iste liber per manus Johannis de Gordowa sub anno Domini millesimo quadringentesimo quadragesimo quarto, in scola Varadiensi sub disciplina venerabilis magistri Ladislai de Segedino etc. Item finivi sabbato die ante dominicam, qua cantatur post resurrectionem videlicet: Cantate Domino canticum novum alleluya”.

Órzási helye: Ferencrendi kolostor könyvtára, Németújvár (Güssing). Leírta Fejérfalvay László: *A németújvári szentferencrendi zárda könyvtára*. Magyar Könyvszemle 1883. 110—111.

7. Tankönyv a tízparancsolatról. Esztergom 1463.

Egy ismeretlen diák az esztergomi iskolában 1463-ban fejezte be leírását: „Explicuit decem precepta domini in scola Strigoniensi M-o Quaturcentesimo (így) sexagesimo tercio”. A lecke főszövege versben fejt ki a tízparancsolatról szóló legfőbb mondanivalót, hexameteres sorokban, „Qui non transcendit madata dei bene tendit” kezdettel. Ezt részletes prózai kommentár kíséri, a szokásos módon ez a tananyag — a diák által előzetesen elkészített, leírt — törzsszövegét alkotja. Számos „óra alatti” szinonima-bejegyzés, köztük számos magyar kifejezés jelzi az iskolai aktív feldolgozást.

E tízparancsolat-tananyag egy négy részből álló kolligátum része.

A tízparancsolat-anyag előtti füzetben imádságok, prédikációk mellett *komputusz-számítási szövegek* találhatók. Az egyik lecke többek között egy Mária-himnusz felhasználásával az év heteinek ciklikus elrendezését mutatja be, azután a változó ünnepek megtalálásának módját, a vasárnapok olvasmányainak táblázatát „per modum Strigoniensem”, továbbá a Nap és Hold járásáról szóló adalékokat tartalmaz. Az egyik imádság melletti megjegyzés: „Scripta est autem hec oratio ad libellum istum per me, Nicolaum plebanum de ... M^o CCCC^o sexagesimo tercio”.

A tízparancsolat-tananyag utáni füzetbe különféle tanulmányokat írtak. A két legjelentősebb tanulmány egyike *a miséről*, a másik pedig *a hét szentségről* szól. A záradékban szerepel e rész lejegyzése befejezésének időpontja: 1476. március 31.

A kötet negyedik, legterjedelmesebb részét *beszédminták* foglalják el. Részint az egyes ünnepekhez kapcsolódnak ezek, részint az egyes vasárnapokra rendelt szentírási szakaszok prédikációkban való kifejtését tartalmazzák, részint pedig egyes szentekről szólnak, néhány szent legendás élettörténetét bővebben előadva.

A beszédkészítés módszerének számtalan variációját tanulmányozhatta a könyvből a korabeli diák. Tucatnyi példán szinte pontosan nyomon követhető a tárgyalás menete a szentírási szöveg felolvasásától a beszéd vázlatpontjainak (az ún. kulcs-distinkcióknak) megfogalmazásán keresztül a beszéd részletes kidolgozásáig.

Az eredetileg négy különálló részt azután nem sokkal 1476 után egybekötötték és iskolai mintapéldányként használták. De nemcsak a növendékek másolták ki belőle maguknak a szükséges szövegeket, hanem maguk a tanárok is

egyre bővíthették újabb prédikációk, legendák beírásával, s más hosszabb-rövidebb bejegyzésekkel.

Így került a 16. század elején a már egybekötött, egy kódexszé formált kötet utolsó lapjára egy, az esztergomi székesegyház védőszentjéhez, *Szent Adalberthez írt több szakaszos latin ének* öt vonalra írt kottájával együtt. Ez a Szent Adalbert-ének azt jelzi, hogy a kötetet a 16. században is folyamatosan használták az esztergomi iskolában.

Őrzési helye: Országos Széchényi Könyvtár, Budapest. Jelzete: Clmae 410. sz. Leírása: *Codices latini medii aevi*. Recensuit Emma BARTONIK. Bp. 1940. 370—376.

8. *Komputusz-tankönyv. Sárospatak 1489.*

A Szalkai-kódex elnevezésű tankönyv-kolligátum első része (1. r—27. v). Tartalmazza a „Computus novellus” című művet, benne a „Mille quadragenos ab anno deme salutis” kezdetű oktatóverset, kommentárokkal, glosszákkal. E rész kolofonja: „Pro cuius complectione sit deus benedictus per saecula. Amen. 1489. Computus novellus totius fere astronomiae fundamentum pulcherrimum continens feliciter explicit”. Tartalmaz még részletesen kifejtett *csillagászati szabályokat*, a kalendáriumot, elején a *csízióval*; különféle naptárszámítási adatok táblázatát az 1486—1505 közötti időszakra.

E tananyagrészen egy pseudo-arisztotelészi tananyagszöveg is olvasható „Incipit epistola Arestotelis ad Alexandrum de regimine hominis circa bibendum et comestionem” címmel, az evés-ivás *egészségügyi* vonatkozásairól. Végül a négy évszak, valamint az ember négy temperamentumának tárgyalása zárja — kapcsolatba hozva a csillagászáttal, a bolygókkal — e tananyagegyüttest.

A Szalkai-kódex e füzetének idézett kolofonja nem említi, hogy a sárospataki iskolában készült; a kolligátum többi tantárgyának záradéka azonban ezt pontosan jelzi. A csillagászati füzet szövegét ugyanaz a kéz írta le, mint a többit, tehát kétségtelen, hogy ez is Sárospatakon volt használatban.

A kódex őrzési helye: Főszékesegyházi Könyvtár, Esztergom. Jelzete: Mss II. 395. Leírta és feldolgozta: MÉSZÁROS István: *A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola*. Bp. 1972.

9. *Zenei tankönyv. Sárospatak 1490.*

A Szalkai-kódex második része (30. r—63. v). A „musica plana” elméletének és gyakorlatának kifejtése, sok kottapéldával, táblázatokkal, a „manus Guidonis” rajzával. Kolofonja: „Et sic est finis per Ladislaum de Zalka, quia exemplar non habuit ultra. In Pathak sub Johannis baccalauri practica. 1490.”

A füzet teljes anyagát közreadta BARTHA Dénes: *Szalkai érsek zenei jegyzetei monostori iskolai diák korából*. Bp. 1934.

10. *Családjogi tankönyv. Sárospatak 1490.*

Johannes Andreae neves jogtudós könyve „de arboribus” vagyis a különféle családi kapcsolatok jogi vonatkozásairól, több szemléltető ábrával. A Szalkai-kódex harmadik tagja (65. r.—79. r). Kolofonja: „Finit tractatus magistri Johannis Andreae super arboribus consaguinitatis, affinitatis, necnon cognationis spiritualis per me Laslonem de Zalka in Pathak, rectore Johanne Bacca-

laureo de Kyswarda protunc existente prima post Johannis ante portam, anno salutis 1490.”

11. *Theodolus eklogája. Sárospatak 1490.*

A mitológiai és bibliai történeteket párhuzamba állító „Theodolus eklogája” — latin klasszikus irodalmi alkotásként tárgyalt — leoninusokban írt költemény, prózai magyarázatokkal, a Szalkai-kódex terjedelmes füzeté (80. r—129. v), számos magyar glosszával. Kolofonja: „Finis per me Ladislaum de Zalka anno Domini 1490 feria quinta post festum Epiphaniae”.

12. „*Carmen paraeneticum*”. Sárospatak 1490.

A Szalkai-kódex ötödik tananyagrésze (130. r—167. r). A „Cartula nostra mandat tibi dilecte salutes” kezdetű, leoninusokban írt s részletes kommentárokkal kísért — irodalmi alkotásként kezelt — moralizáló tanköltemény teljes címe: „Carmen paraeneticum ad Rainaldum”. Szerzőjének többek között Clairvauxi Szent Bernátot tartották. Kolofonja: „Finis est impositus huic libello in Saruspatak per me Ladislaum de Mathezalca, in festo exaltationis sanctae crucis hora quasi nona post prandium in crepusculo noctis anno domini millesimo 4mo octoagesimo nono, pro cuius termino sanctae trinitati immensas immortalesque gratias agere curabo.”

13. *Diktámen-tankönyv. Sárospatak 1490.*

A Szalkai-kódex záró tananyagrésze (168. r—258. v), amely Tibinus cseh szerzőnek az írásművek készítésére alkalmazott retorikáját tartalmazza. Kolofonja: „Per me L de Z in festivitatibus Nerei et Achillei Martyris sub Johanne Baccalaureo de Kyswarda protunc rectore scolae Pathak existente anno currente, anno domini 1490.”

14. *Etikai szöveggyűjtemény. Esztergom 15. század*

Az 1390-es évektől a középkor végéig fennállt az esztergomi *Collegium Christi*, amelynek könyvtárából több tankönyv megmaradt. Ezeket a kollégium növendékei, illetőleg a káptalani iskola nagydiákjai használták. Ezek között van Thomas de Hibernia népszerű középkori műve, a „*Manipulus florum*”. A 381 oldalas kötet ábécérendbe szedett témacímek szerint rövid morális tartalmú idézeteket, szentenciákat, szövegrészleteket tartalmaz különféle jeles szerzőktől. Az első lapon 15. századi bejegyzés — „Collegij christi” — jelzi, hogy a kódex tulajdonosa az esztergomi Collegium Christi volt.

Őrzési helye: Österreichische Nationalbibliothek, Bécs. Jelzete: Cod. Lat. 1611. sz. Leírása: CSAPODI Csaba: *A budai királyi palotában 1686-ban talált kódexek és nyomtatott tankönyvek*. Bp. 1984. 15. sz.

15. *Tankönyv a szentségekről. Esztergom 15. század*

A 12. századi Petrus Lombardus „*Liber sententiarum libri quatuor*” című műve az egyetemeken és a káptalani, kolostori iskolák magasabb tagozatain a teológiai oktatás alapvető könyve volt, egészen a középkor végéig. E mű negyedik könyvének Nicolaus de Dinkelsbühl (Dinckelspüel) által kommentált változata („*Commentarius in librum quartum sententiarum*”) is a kollégium

birtokában volt, ezt jelzi a bejegyzés: „*Collegij christi Strigoniensis liber*”. Tartalma: a hét szentségről szóló tananyag.

[] Őrzési helye: Österreichische Nationalbibliothek, Bécs. Jelzete: Cod. Lat. 3992. Leírása: Csapodi i. m. 6. sz.

16. Jogi tankönyv. Esztergom 15. század

Ugyancsak a kollégiumi könyvtár állományába tartozott a „*Commentarius in libros quinque decretalium*” című kánonjogi tankönyv. Az 53. r oldalon glossza: „*zegen teologosok*”. Bejegyzés a tulajdonosról: „*Collegij christi Strigoniensis*”.

Őrzési helye: Österreichische Nationalbibliothek, Bécs. Jelzete: Cod. Lat. 5051. sz. Leírása: CSAPODI i. m. 24. sz.

Tankönyvek — magyar részletekkel vagy kiegészítésekkel

Magyar nyelvű részleteket tartalmazó középkori tankönyvek voltak a nyelvtörténeti szakirodalomban „szójegyzékek”-nek nevezett gyűjtemények. Az oktató ugyanis a kezdő tanulók számára naponta megfelelő mennyiségű latin—magyar (illetőleg latin—anyanyelvi) szópárt diktált le, hogy azokat megtanulják, s ezáltal megfelelő latin szókincsre tegyenek szert. Az ilyen, nem abécérendbe, hanem témák szerint elrendezett latin—magyar szópárgyűjtemény elengedhetetlen volt főként a városi-plébániai iskolákban, ahol a tanulók nem zárt latin nyelvű közösségekben éltek, mint a kolostori és káptalani iskolák növendékei, hanem szinte kizárólag anyanyelvet használó környezetben.

Mindegyik tematikus latin—magyar szópárgyűjtemény természetesen csakis magyarországi iskolában volt használható, magyar anyanyelvű tanulók körében.

Sajátos tananyagkiegészítést eredményezett a középkori iskolai oktatás szómagyarázó módszere (amely jól ismert a szakirodalomból⁴). Ennek lényege: a tanulók és a tanár előtt ott volt a tankönyv vagy a szakkönyv latin szövege, s a tanár sorról sorra, bekezdésről bekezdésre haladva tárgyalta azt. Az egyes szavakhoz szükség szerint külön magyarázatokat is kapcsolt: egyszerűbb esetekben egy-egy szinonimát latinul, vagy a szó népnyelvi változatát; máskor kiegészítést, aktualizálást, vagy bővebb, mondatnyi vagy több mondatnyi megjegyzést fűzött egy-egy fontosabb vagy nehezebben érthető kifejezéshez. A tanulók ezeket saját példányukba bejegyezték. Előzőleg már eleve úgy írták le füzetükbe a mintapéldányról a tananyag törzsszövegét, hogy ezeket beírhasák: tág sorközökkel, széles margókkal.

Amelyik középkori tankönyvben a szómagyarázó módszer alkalmazása során magyar szavakat jegyeztek a törzsszöveg egyes latin kifejezéseihez, vagy magyar vonatkozású latin nyelvű kiegészítést-alkalmazást-aktualizálást fűztek a tananyag törzsszövegének egyes kifejezéseihez, azt a diákjegyzetet minden bizonnyal magyarországi iskolában használták. Az ugyanis igen valószínű, hogy a legtöbb esetben a tanár magyarázatait őrizték meg azok a glosszák, amelyeket a tanuló írt be a jegyzetébe. A tanár által ily módon eszközölt magyar nyelvű tankönyvszöveg-kiegészítés a tankönyv hazai iskolai használatát bizonyítja.

⁴ Újabb részletes összefoglalása: MÉSZÁROS István: *A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola*. Bp. 1972. 211–266.

Sajátos módszere volt a középkori iskolában a kész — tehát ugyancsak tananyagának, mintának szánt — *prédikációszövegek elemzésének*, tanulmányozásának. A beszéd gondolatmenetének kulcsfogalmait, tematikus egységeit reprezentáló kulcsszavait (az ún. kulcs-distinkciókat) kikeresve és írásban kivevve megkapták a beszéd szerkezeti vázát. Ez a sajátos „tananyagkiegészítés” egyrészt saját beszédek készítésének szolgált mintául, másrészt a memorizálást is elősegítette. Magyar nyelvű kulcsdistinkciók természetesen magyarországi iskolában kerülhettek az elemzett prédikációszövegek mellé.

1. *Bibliai történelem-tankönyv. 1224—1235 között*

A párizsi Petrus Comestor népszerű tankönyve, a *Historia Scholastica* a biblia történeti anyagát foglalta össze egységes történeti folyamatba, elbeszélő formában, bizonyos görög—római vonatkozások felhasználásával, az iskolai feldolgozás céljával. Az ugyancsak párizsi Petrus Pictaviensis egészítette ki a könyvet az Apostolok Cselekedetei történeti eseményeinek beiktatásával a 13. század elején.

Egy — ma Oxfordban levő — kódex ezt a bővített *Historia Scholasticát* tartalmazza, számos latin nyelvű magyar tárgyú bejegyzéssel, valamint magyar glosszákkal ellátva.

Mezey László állapította meg az egyik tanári kiegészítő megjegyzés alapján („Hoc item aliter esse in Hungaria possit . . .”), hogy e magyarázat akkor hangozhatott el, amikor Magyarországon apa és fia együtt uralkodott. Ez II. Endre és fia, IV. Béla ifjabb királysága idején lehetett, tehát 1224—1235 között.⁵ E tanári magyarázó megjegyzésnek természetesen csakis magyarországi iskolában volt létjogosultsága.

De a tanár számos más magyar vonatkozásokat is megemlített, amelyek ismeretét nyilvánvalóan tanítványainál is feltételezte. Például bizonyos Magyarországon divó építkezési módról beszélt („sicut id quod fit in hungaria”), másutt a magyar nadrág került szóba („sicut braccas solent homines per hungariam”), megemlékezett Szent Istvánról, a magyarok dicsőséges királyáról, hitvallóról és apostolról. Szólt arról is, hogy „Magyarországon bőven vannak hévizek, így Budán is” („utpote Bude”), s arról is, hogy a magyar népnelvben az egyik növény neve: szamártövis („herba quaedam quod iuxta uulgare hungaricum spina asinina”).

Mezey László a kötet tanári kiegészítései között tizenegy magyar szót is talált. Az egyik például a törzsszöveg „jácintból való kapsok” kifejezéséhez fűzött magyarázó mondatban található: „Id est quibusdam spericis retinaculis quibus ora uestium constringi solent, quod in hungarico dicitur gumb”. Vagyis „bizonyos gömb alakú kis kapsokkal, mikkel a ruhák szegélyét szokás összefogni s amit a magyarban gumbnak (= gombnak) mondanak”.

A kétségtelenül magyarországi iskolában használt történelemkönyvről hírt adó Mezey László úgy véli, hogy anyagát valószínűleg az esztergomi iskolában oktatták.⁶

Órzási helye: Bodleian Library, Lyell-gyűjtemény, Oxford. Jelzete: 70. sz. Leírta Albinia de la MARE: *Catalogue of the Collection of Medieval Manuscripts bequeathed to the Bodleian Library*. Oxford by James P. R. Lyell. Oxford 1971. 70. sz. Ismertette MEZEY László: *Az oxfordi glosszák*. Magyar Nyelvőr 1981. 372—376.

⁵ MEZEY László: *Az oxfordi glosszák*. Magyar Nyelvőr 1981. 374.

⁶ Uo. 376.

2. Prédikációk és oklevelek mintakönyve. 1310—1320 között

Egy — nagyjából a 14. század elején készült — kódexben három szentbeszéddel kapcsolatban kulcs-distinkciókat jegyzett fel az ismeretlen elemző, először latinul, majd ugyanezt magyarra fordította. (A magyar nyelvtörténeti szakirodalom ezeket „Gyulafehérvári Sorok”-nak nevezi.)

A kódexnek ez a 14. század eleji része szentbeszédeket, elmélkedéseket és egy tanulmányi célú, 14 darabból álló oklevél-gyűjteményt tartalmaz. Ebben többek között levél található a kalocsai érsekhez, egy győri kanonokhoz, oklevél a veszprémi püspöktől, engedély a királyné kancellárjától (azaz a veszprémi püspöktől), irat a veszprémi káptalan ügyeire vonatkozóan; vannak itt veszprémi egyházmegyei ferences vonatkozású iratok is. A törzsanyag és a kulcsdistinkciók leírója nincs megnevezve; lehetséges, hogy a kódex a veszprémi káptalani iskola mintakönyve volt.

Órzesi helye: Batthyanaeum Könyvtára, Gyulafehérvár (Alba Iulia). Jelzete: E5 VI. 8. A kódex tartalmát említette HORVÁTH Cyrill: Régi Magyar Költők Tára I. Bp. 1921. 49—58.

3. Boethius: *De consolacione philosophiae*. 1374.

Boethius ismert műve Európa-szerte kedvelt — latin klasszikus irodalmi alkotásként tárgyalt — tananyagnak számított a középkorban. E kódexének másolója megjegyezte: „Anno Domini M^o CCC^o LXXIII° hic incipit boecius de consolacione” vagyis 1374-ben kezdte a Boethius-könyv lemásolását. A szöveg aktív iskolai megtárgyalását sok szómagyarázat, sorközi és marginális glossza jelzi.

Az egyik szó magyarázatának lejegyzése során a 19. r oldalon a tanár a törzsszöveg „euri” szavának magyarázatát így adta meg: „eurus wlgari hungarorum dicitur Rauaz atkozta seel et dicitur ab ewropa regione”. A tanár tehát az esőt hozó délkeleti szél „eurus” nevét nemcsak az „Europa” földrésznévből származtatta, hanem pontosabb értelmezést akart adni: a magyar nyelvben ez az „eurus” a „ravasz átkozta szél”, a rókákra keserves sorsot hozó északi hideg, csapadékos zimankó. Csakis magyarországi iskolában kerülhetett lejegyzésre ez az árulkodó, ízes magyar szófejtés.

Talán e kódex többi anyagát is ugyanabban a magyarországi iskolában tanulmányozták, mint az első részt. Ezek között szerepel egy, a középkorban ugyancsak Boethiusnak tulajdonított népszerű iskolai mű, a *De disciplina scholarium* című kötet; egy széles körben ismert középkori szerző, *Alanus ab Insulis* két iskolás traktátusa (*De planctu naturae*, *Anticlaudianus*), valamint az ókori Senecának tulajdonított több rövid, moralizáló tartalmú írás.

A kódex másik szövegcsoportja egy általános középkori iskolai gyakorlatra mutat rá: egyes szerzők nagyobb műveit nem vették teljes egészében végig az iskolai tárgyalás során, hanem inkább több mű egy-egy kiragadott részletével foglalkoztak részletesebben. Így kódexünkben részleteket találunk a következő Cicero-művekből: *Liber officiorum*, *Questiones Tusculanae*, *Timaeus*, *De senectute*, *De amicitia*. És még két ókori szerzőtől is olvasható „excerptum” azaz részlet: az egyik *Macrobius* (*Commentaria in Ciceronis somnium Scipionis*), a másik *Valerius Maximus* (*Dictorum factorumque libri*) művéből.

S itt sem hiányzott a prédikáció-tanulmányozás, mégpedig *Jordanus Quedlinburgiensis* beszédmintái alapján.

1419-ben a kódex már az ausztriai Melk apátságának birtokában volt.

Őrzési helye: Österreichische Nationalbibliothek, Bécs. Jelzete: 3150. sz. Leírta: JAKUBOVICH Emil: *Két magyar glosszás bécsi kódex*. Magyar Nyelv 1927. 33–34.

4. *Tematikus latin—magyar szópárgyűjtemény. 1380—1410 között*

A *Besztercei szójegyzéknek* nevezett tematikus latin—magyar szópárgyűjtemény 1310 latin—magyar szópárját 1380—1410 között másolta le magának Szlavóniai György, valamelyik erdélyi város iskolarektora.

Őrzési helye: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest. Jelzete: K 31. Kiadta FINÁLY Henrik: *A Besztercei Szószedet*. Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből, Bp. 1892. XVI/1.

5. *Tematikus latin—magyar szópárgyűjtemény. 1400—1410 között*

Az ún. *Schlägli szójegyzék* 2140 latin—magyar szópárt tartalmaz, leíróját nem ismerjük.

Őrzési helye: Premontrei rendház könyvtára, Schlägl. Jelzete: Cpl (817) 156 A. Kiadta SZAMOTA István: *A Schlägli Magyar Szójegyzék a XV. század első negyedéből*. Bp. 1894.

6. *Tematikus latin—magyar szópárgyűjtemény. Sopron 1430—1440.*

217 latin—magyar szó található az ún. „Soproni szójegyzék”-ben, amelyet valószínűleg olyan soproni iskolarektor írt le, aki később a városi tanácsban is tevékenykedett.

Őrzési helye: Városi Levéltár, Sopron. Kiadta HÁZI Jenő: *A soproni magyar—latin szójegyzék*. Magyar Nyelv 1924. 149—168.

Tankönyvek — más magyar vonatkozásokkal

Számos tankönyvben nem szerepel az iskola megnevezése, magyar nyelvű glosszázás sem utal hazai iskolás környezetre. Viszont több esetben más jellegű magyar bejegyzések vagy latin nyelvű szövegrészek alapján feltételezhetjük, hogy a tankönyv magyar iskolában keletkezett vagy itt használták.

1. *Tananyag-kolligátum. 12. század*

A Pedagógiai Lexikon „Esztergomi diákjegyzet” szócikkében ismertetett 12. századi kéziratban többféle tananyag-részletet másolt egymás mellé ismeretlen leírója. A *grammatikai anyag* latin szótani és mondattani ismereteket tartalmaz, Priscianus és más szerzők nyomán. E részben *prozódiai gyakorlatokat* is találunk. A törzsanyag a *retorikával* foglalkozó fejezet, ókori szerző, Cicero kortársa, Quintus Cornificius műve, a „Rhetorica ad Herennium” részletei. Az Esztergomban őrzött diákjegyzet *diktámen-fejezete* röviden ismerteti a levélírás, a fogalmazás szabályait. Végül szemelvények találhatóak a *komputusz* széles körű ismeretköréből: csillagászati számítások, a csillagok állásának különféle helyzeteivel kapcsolatosan, szoros összefüggésben a húsvét és más ünnepek napjainak meg-

állapításával. A komputusz-rész nagyobbik részét a jegyzet verses formában tartalmazza.

Az iskolás szöveget tartalmazó utolsó kódexlapra jegyezték később — feltevések szerint a 13. században — az ún. Esztergomi Krónikát, amely nyolc árpádházi király temetkezési helyét örökítette meg. Tehát e diákjegyzetet magyarországi iskolában használhatták, ennek legvalószínűbb helye a királyi székhely: Esztergom.

A diákjegyzet, illetőleg az egész kódex leírásának, valamint az ún. Esztergomi Krónika bejegyzésének idejéről a következők a vélemények: Knauz Nándor szerint a kódexet a 11. század második felében, a krónikát 1141 előtt írták; Zoltvány Irén a 11. század végére teszi a kódex keletkezését; Mátyás Flórián a krónikát mint a 12. századból származót tette közzé forráskiadványában: Jakubovich Emil a kódexet 11. század végének, a krónikát viszont hamisításnak tartja; az 1958-i esztergomi kódexkiállítás (rend. Mucsi András) katalógusa 11. századnak említi a kódexet és 13. századnak a krónikát. Mezey László szóbeli közlése 1960-ban: a krónika nem hamisítvány, hanem 12. századbéli; Gerics József szerint a krónika valószínűleg II. Béla uralkodása idején — 1131 — 1141 — keletkezett. Csóka J. Lajos a kódexet 12. századnak állítja, a krónika szerinte 19. századi tollpróba.⁷

Ha az ún. Esztergomi Krónika 19. századi hamisítvány- vagy tollpróba-volta kétségtelenül bebizonyosodik, akkor az esztergomi diákjegyzetben nincs konkrét bizonyíték magyarországi használatára (ez azonban természetesen nem zárja ki, hogy hazai iskolában készítették és használták).

A 19. század vége előtt Cicero művének tartották a *Rhetorica ad Herennium*-ot; a 19. század végétől a szakemberek úgy látták, hogy szerzője nem Cicero, hanem Cornificius. Adamik Tamás újabb kutatásai szerint a szerző: Cicero.

A kódex őrzési helye: Főszékesegyházi Könyvtár, Esztergom. Jelzete: Mss III. 184. Ismertette MÉSZÁROS István: *Magyarországi iskoláskönyv a XII. század első feléből*. Magyar Könyvszemle 1961. 371 — 398.; közreadta uő.: *A XII. századi esztergomi diákjegyzet*. Bp. 1973.

2. Teológiai tankönyv-kolligátum. 1291 előtt

A kódexben egyrészt filozófiai-teológiai jellegű tanulmányok, tananyagrészek találhatók, többek között a neves középkori szerző, Honorius Augustodunensis *De imagine mundi* című tanulmánya, egy Szent Ágoston neve alatt szereplő „Enchiridion”, egy „Summa theologica”-traktátus a szerző megjelölése nélkül, valamint Arisztotelész-szöveg kommentárokkal. De szerepel itt egy — a szótagokról szóló — Priscianus-fejezet is.

Ezek mellett a kódex számos *prédikációs* szöveget tartalmaz, közülük kettő Szent Lászlóról szól. Ismerjük Várad nagy Szent László-kultuszát, a szent király a székesegyházban volt eltemetve. Az egyik beszéd erre többször hivatkozik is, részletesen idézi a Szent László-legendát, maga a beszéd — vázlat-

⁷ KNAUZ Nándor: *Az esztergomi rövid krónika*. Századok 1875. 623, 624., ZOLTVÁNY Irén: *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története*. Bp. I. 1902. 438., M. FLORIANUS: *Historiae Hungaricae Fontes Domestici*. Bp. 1885. IV. 88., JAKUBOVICH Emil: *P. mester*. Klebelsberg-Emlékkönyv. Bp. 1925. 184., *Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár anyagából rendezett kódexminiatúra-kiállítás katalógusa*. Esztergom 1958. 9., GERICS József: *Legrégibb Gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái*. Bp. 1961. 103 — 104. (Lektorálta KUMOROVITZ Lajos, MEZEY László), CSÓKA J. Lajos: *Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár MS III. 184. kódexe*. Századok 1982. 969 — 985.

jellegét ez is jelzi — így fejeződik be: „cetera respiciantur in legenda Sancti Ladislai”, ami így is értelmezhető: a kidolgozáshoz a többi anyag megtalálható a Szent László-legenda szövegében.

A kódex üresen maradt lapjaira 1291—1296 között bejegyezték a váradi egyházmegye egyes területeinek a püspök számára járó gabonadézmáit. A kódex ebben az időben nyilván Nagyváradon volt, s törzsszövege már elkészült. Tehát 1291 előtt írták le a tananyagot, minden valószínűség szerint a nagyváradi iskolában.

Őrzési helye: Österreichische Nationalbibliothek, Bécs. Jelzete: 1062. sz. Ismertette JAKUBOVICH Emil: *Új magyar nyelvemlékek*. Magyar Nyelv 1924. 83—86.

3. Diktámen-tankönyv. 1418—1422 között

A nyelvtörténeti szakirodalom *Rotenburgi János* kódexének nevezi azt a tankönyvet, amelynek egyik üres oldalán (62. v) 1420 körül írt magyar, német és latin bejegyzések találhatók.

A kódex anyaga főként a *latin stílisztika* és az „ars dictandi” összefonódó témát fejtegeti, a végén pedig *oklevél-gyűjtemény* található iskolai tanulmányozás céljaira. Ezt Rotenburgi János budai vonatkozású levelekkel egészítette ki.

A 62. v oldalon egy leckére való *szópár-sorozat* és *mondatgyakorló szöveg* olvasható, Rotenburgi János kezeírásában. A leíró — a feljegyzésben szereplő német kifejezésekből, valamint a budai vonatkozásokból következőleg — valószínűleg a budai Boldogasszony-iskola nagydiákja vagyis „studens”-e volt, annak magasabb tagozatán tanult ebben az időben. Valami ok miatt — talán nem volt kéznél más papír — a felső tagozaton használt tankönyvének üres lapjára írta le kisdíákjainak ezt a leckét, a közös feldolgozás céljaira.

Magyar és német anyanyelvű növendékei számára tehát a latin kifejezések voltak az újak, s ezek megtanulása során ezekből az új szavakból — amelyek itt a családi kapcsolatok, férfi-nő viszony, enni-innivalók, ruházat, fegyverek témaköreiből valók — mindjárt kérdés-feleleteket, illetőleg rövid mondatokat rögtönöztek. De egy latin fordítás nélkül maradt kérdés is becsúszott a gyakorló mondatok közé: „*Melyik az igaz út Budára?*” (Melic assigas wt budara). Talán valami történetből, versből, énekből való emlékfoszlány ez?

Őrzési helye: Österreichische Nationalbibliothek, Bécs. Jelzete: 3523. sz. A kódexet említi MOLNÁR József—SIMON Györgyi: *Magyar nyelvemlékek*. Bp. 1976. 65.

4. Liturgia-tankönyv. 1433.

A közelmúltban felfedezett *Laskói-kódex* magyarországi iskolában keletkezett, mert egy négysoros magyar nyelvű verset is lejegyzett benne a szöveg legnagyobb részének leírója: Laskói Demeter. A kódex monográfusa, Holl Béla szerint „a keletkezési hely nyomozásában elsősorban Pécsváradra gondolhatunk”, ennek bencés kolostori iskolájára.⁸

A kódex legkorábban, 1433-ban lejegyzett füzeté 14 oldalas részlet Adamus Teutonicus *Summula* című művéből. 143 hexameteres sorban és a hozzáfűzött prózai magyarázatokban az egyházi év ünnepeinek rendjét, a liturgikus szertartások szabályait tartalmazza. Holl Béla szerint ennek másolója is Laskói

⁸ HOLL Béla: *Egy ismeretlen középkori iskoláskönyv és magyar verses nyelvemlék 1433-ból*. Magyar Könyvszemle 1984. 8.

Demeter volt, aki 1433-ban végezte be munkáját e kolofonnal: „Explicit iste liber parua sumpma per Dei gratiam omnipotentis est finis finito libro sit laus gloria Christo Anno Domini Millesimo IIII^{mo} XXX^{mo} Tercio”.

A kódex őrzési helye: Konventuális ferences kolostor könyvtára, Šibenik. Jelzete: Cod. 10. sz. Leírója, feldolgozója HOLL Béla: *Egy ismeretlen középkori iskoláskönyv és verses magyar nyelvemlék 1433-ból*. Magyar Könyvszemle 1984. 3–23.

5. Bibliái történelem-tankönyv. 1434.

A Laskói-kódex e 74 oldal terjedelmű füzeté a Historia Scholasticá-hoz hasonló, de annál rövidebb, tömörítettebb tananyagot tartalmazza, „Ewangelica Columba. Historiae per Bibliam cum allegoriis” címmel. Ezt is Laskói Demeter írta le, erre a záradék nem utal, csupán azt árulja el róla, hogy „studens” vagyis nagydiák volt: „Explicit Ewangelica Columba per manus cuiusdam studentis is Anno Domini Millesimo IIII^{mo} XXXIIII^{to}”.

6. Komputusz-tankönyv. 1434.

A Laskói-kódex 67–98. lapjai foglalják magukba a komputusz anyagát 134 verssorban és a hozzáfűzött magyarázatokban. A sorközi és a lapszéli glosszáokban többször felbukkan az 1434-es évszám. Kolofonja: „Explicit computus per manus Demetrii de Lasko in Anno Domini M^o IIII° XXXIIII°”.

A komputusz törzsszövegéhez *csizió* és kalendárium csatlakozik.

7. Szentek élete — legendák könyve. 1435.

Terjedelmes könyv — 148 kézirat-oldal — ez a Laskói-kódexen belül, benne 58 szent legendás életrajza olvasható. Sorrendjük az egyházi év rendjét követi. Nem szerepelnek a magyar szentek, viszont utolsóként egy Szent László-prédikáció olvasható. „Ez nem história, nem is rövid vázlat — írja Holl Béla —, hanem részleteiben is kidolgozott beszéd, amely nemcsak utal, hanem terjedelmesen idézi a krónikákból és a breviáriumból ismert Szent László-legendaszövegét. A négy oldalnyi beszéd 140 sor terjedelmű, ebből a fele kisebb stílusú változtatással szó szerint átvett idézet a Szent László-legendaregőbbi, rövidebb változatából.”⁹

Az életrajzgyűjtemény kolofonja: „Explicit legenda sanctorum per manus Demetri de Lasko in Anno Domini M^o IIII° 3° quinto”.

8. „Carmen paraeneticum” — tanköltemény. 1435.

A prózai magyarázatokkal, valamint glosszákkal bőven ellátott 372 sorból álló tanköltemény a Laskói-kódex 88 oldalát foglalja el. Szerzőjének a középkorban leginkább Clairvauxi Szent Bernátot tartották. Kolofonja: „Explicit Bernardus per manus Demetri de Lasko cum suis utilitatibus et pertinentiis in Anno Domini Milesimo Quatuor centesimo Tricesimo quinto”.

⁹ Uo. 13–14.

9. Tankönyv a gyónásról és az utolsó ítéletről. 1435.

Verses tananyag — 117 sorban és magyarázatokban — a gyónásról „Summa (de) penitencia” címmel. Kolofonja: „Explicit sumpma penitencia per manus Demetri de Zemlén in anno Domini Milesimo IIII^{mo} XXX quinto”.

Ezt a részt tehát *Zemléni Demeter* másolta, akárcsak az ez után következő, a Laskói-kódex zárórészét alkotó 114 verssorból álló, magyarázatokkal ellátott traktátust, „De iudicio ultimo” címmel. Az iskolai feldolgozást a bőséges glosszázás tanúsítja.

10. Természetismereti tankönyv. 15. század

Szerzője az angol Berthélémy de Glanville (Bartholomeus Anglicus), aki a környező világról szerezhető ismereteket foglalta össze népszerű tankönyvében „*De proprietatibus rerum*” címmel. Az egyes nagyobb témakörök címei: Az Istenről és lényegéről. A lélekről. Az emberi test minőségeiről és nedveiről. Az emberi élet korszakairól. A betegségekről. Az égről. Az időről. A levegőről. Az anyagokról és formáikról. A madarakról. A vizekről. A földről. Az országokról. A kövekről és ásványokról. A fákról és növényekről. Az állatokról. A záró fejezet alcímei: A színekről. A szagokról. Az ízekről. A hangokról. A számokról. A mértékekről. A súlyokról.

Egy ezt tartalmazó magyarországi kódexbe, a 175. r oldalon levő üres helyre a XV. században beírtak egy több sorból álló, magyar nyelvű babonás imaszöveget. Az egyik lapszélén: „Pannonia sive Hungaria”.

Órzási helye: Österreichische Nationalbibliothek, Bécs. Jelzete: Cod. Lat. 3949. Leírta CSAPODI Csaba: *A budai királyi palotában 1686-ban talált kódexek és nyomtatott könyvek*. Bp. 1984. 56. sz.; uő.: *Magyar nyelvű babonás imádságszöveg egy XV. századi kódexben*. Magyar Könyvszemle 1976. 126—128.

11. Prédikációk mintakönyve. 1470 előtt

Két másolata is ránkmaradt a — Szilády Áron szerint — az 1450-es években összeállított prédikáció-mintakönyvnek: a budapesti és a németújvári példány. Az utóbbi az előbbinek a második, nagyobb részét tartalmazza; ezt 1470-ben fejezte be másolója. Se a szerző, se a másoló — állítja Szilády Áron¹⁰ — nem volt szerzetes.

A 123 beszédből álló kötet szerzője Jacobus de Voragine prédikációskönyve alapján fogalmazta meg — magyar vonatkozásokkal átszőtt — saját szentbeszédeit, mégpedig *Pécselt*. Ezt említi ugyanis az egyik beszédben: „*more ecclesiae nostrae Quinqueecclesiensis*”. Az iskolai feldolgozást a sok latin és magyar glossza jelzi, ez utóbbiak a baranyai nyelvjárást követik.

A kódex órzási helye: Egyetemi Könyvtár, Budapest. Jelzete: Cod. Lat. Saec. XV. 98. sz.; Ferences kolostor könyvtára, Németújvár (Güssing). Leírása és kiadása: *Sermones Dominicales. Két XV. századból származó magyar glosszás latin codex*. Bevezetéssel és szótárral ellátta Szilády Áron. I—II. Bp. 1910.

12. A prédikálás tankönyve. 1473.

Öt tanulmányt tartalmaz a Nürnbergben 1473-ban kiadott tankönyv, főleg a prédikálás elméletével és gyakorlatával foglalkoznak: *Ars vitae contemplati-*

¹⁰ SZILÁDY Áron idézett szövegkiadása, bevezetés. VI. o.

vae. Modus meditando in generali. Ars memorativa. Ars praedicandi. Modus formandi arborem. (Ez utóbbi nem a családjogi „arbor”, hanem a prédikáció alá- és fölérendelt vázlatpontjainak ágas-bogas táblázata.)

A szövegek emlékezetbe vésése (ars memorativa) traktátusban egy oldalnyi latin—magyar szópár van a foglalkozások témakörében. A magyar szavak 1500 körüli kézírásos bejegyzések.

Órzesi helye: Országos Széchényi Könyvtár, Budapest. Jelzete: Inc. 1243. Ismertette BORSÁ Gedeon: *Egy 1500 körüli latin—magyar szójegyzék*. Magyar Nyelv 1954. 201—202.

13. Történelem-tankönyv. 1479.

Velencében nyomtatták 1479-ben a „Fasciculus temporum” című tankönyvet (a kolofonban így: „Chronica quae dicitur fasciculus temporum”). Anyaga: az ószövetségi zsidóság, illetőleg a velük kapcsolatos ókori birodalmak története, a görög-római történelem; Krisztus születésétől az újszövetségi történet, az egyház története, a főbb európai országok történelme; ezek közegében irodalom-, tudomány- és filozófiatörténet is. A könyv, amely kolligátum az előző prédikálás-tankönyvvel, lényegében a legfőbb események, tények kronológiáját adja.

A kötet végén félbemaradt magyar vonatkozású levélfogalmazvány (benne: „hic ungaria . . .”) a 15. század végéről.

Órzesi helye: Országos Széchényi Könyvtár, Budapest. Jelzete: Inc. 1243.

14. Elemi ismeretek tankönyve. 15. század vége

E nyomtatott tankönyv az elemi ismereteknek azt a latin nyelvű anyagát tartalmazza, amelyet az iskolarektornak (vagy a studens-tanítónak) meg kellett tanítania az iskolai tanulmányaikat kezdő kisgyerekeknek. Címe: „*Es tu scolarius?*”, teljesebben: „*Compendiosa materia pro iuvenum informatione satis magistraliter compilata*”.

A kis kötet hátsó borítólapjára valaki odajegyezte az „*Epitaphium Matthiae regis*” címen ismert két latin nyelvű költeményt, *Piso Jakab* korabeli erasmista költő műveit, amelyet azután sorközi szinonimákkal is ellátott. A két kortársi verset tehát az iskolában szabatosan, szakszerűen feldolgozták, bizonyára más költeményekkel együtt. A kötet birtokosa valószínűleg valamelyik hazai iskola magasabb tagozatán tanuló nagydiák volt, aki ugyanakkor az iskola kezdő szakaszán oktatóként tevékenykedett. Mint a magasabb szint „studens”-e írta be könyvébe és tanulmányozta társaival — az iskolarektor irányítása alatt — a Mátyást elsirató két verset.

Órzesi helye: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest. Jelzete: Inc. 174 (4). Ismertette MÉSZÁROS István: *Az iskolaiügy története Magyarországon*. Bp. 1981. 145—147.

15. Latin nyelvtan. 1507.

Pap János budai könyvkiadó 1507-ben jelentette meg a *Doctrinale*-kötetet. Alexander de Villa Dei e tankönyve négy részből áll: I. szótan, II. mondatan, III. verstan, IV. stilisztika. Ránkmaradt példányában magyar nyelvű szóbejegyzések, végén rövid latin—magyar szópárjegyzék.

Pap János és a többi 16. század elejei budai könyvkiadó nyilvánvalóan a hazai iskolásokat kívánta tankönyvekkel ellátni. E latin nyelvtanát (binnen verstan és stilisztika) is minden bizonnyal hazai, talán elsősorban a budai iskolában használták.

Őrzési helye: Ferences kolostor könyvtára, Németújvár (Güssing). Xerox-másolata az OSZK-ban, jelzete: App. H 3114.

16. *Elemi latin nyelvtan. 1509.*

Keym Orbán budai könyvkiadó 1509-ben egy Donatus-kötetet adott ki „Dyalogus Donati grammatici fundatissimi iuvenibus scolaribus perutilissimus” címmel.

Pap János 1507-i Doctrináléja és Keym Orbán 1509-i Donatusa egy németújvári kolligátumban maradt ránk. Ennek többi tagja: egy *Cato* és egy *gyakorló-Donatus* („Adalbertus que pars” kezdettel), ezek 1509 körüli nürnbergi kiadványok (mindkettőt budai könyvkiadók is megjelentették); valamint 1502–1528 között Nürnbergben megjelent két latin nyelvtani segédkönyv: egy cím nélküli *nyelvtani szabálygyűjtemény* (kezdőmondata: „Prima regula grammaticalis est”), és egy — részben kérdésekben-feleletekben írt — gyakorlókönyvecske „*Ordo bonus, regimina et constructiones*” címmel, a végén kézírásos hosszú nyelvtani jegyzetekkel.

A kolligátum őrzési helye: Ferences kolostor könyvtára, Németújvár (Güssing). Jelzete: 3/153. Xerox-másolata az OSZK-ban, jelzete: App. H 3114.

17. *Janus Pannonius-versek. 1512.*

Adrian Wohlphard gyulafehérvári kanonok, majd kolozsvári plébános bécsi egyetemista korában, 1512-ben sajtó alá rendezte és verses ajánlásával nyomtatásban megjelentette *Janus Pannonius dicsőítő ódáját Guarino-hoz*, valamint a „*De arbore foecunda*” című elégiáját, az iskolai tanulmányozás céljaira. Az OSZK-ban őrzött példányban mindkét költemény sorai között s a lapszéleken is sok a tanulói bejegyzés, jelezve az iskolai feldolgozást. Ugyanezt tanúsítja az iskolás szövegelemzés legárulkodóbb jele: egy-egy sor összetartozó szavainak — legtöbbször a jelzőnek és a jelzett szónak — aláhúzása. (De iskolai diákfoglalkozásra utal az elégia egyik sorkezdő Q-betűjének befirkálása is.)

Magyar szerző, magyar (pontosabban: magyarországi) sajtó alá rendező és kiadó, konkrét iskolai feldolgozás — mindezek alapján feltételezhetjük, hogy ezt a példányt — tehát Janus Pannonius költeményeit — magyarországi iskolában tanították-tanulták a Mohács előtti évtizedben.

Janus Pannonius e kötete az OSZK-ban egy kolligátum része, a korabeli igen szép reneszánsz mintás bőrkötés talán ugyanabban az iskolában használt további tankönyveket fogott egybe. Egyrészt *Claudianus* hosszú, az ókori Róma életének epizódjait feldolgozó hexameteres elbeszélő költeményének „*Opera Claudiani*” című 1510-es bécsi Vietor-Singenius kiadása került a Guarino-panegyris mellé; másrészt egy 1511-es évszámú, velencei nyomdából származó humanista verstan. Szerzője: *Johannes Sulpitius Vetulanus*. Címe teljes tartalmát tükrözi: „*Jo. Sulpitii Vetulani de versuum scansione. De syllabarum quantitate. De heroici carminis decoro et vitiis. De pedibus et diversis generibus carminum praecepta.*” A három könyv anyaga látható módon

szorosan összefügg egymással: mint poétikai tananyag-együttes foglalt helyet az oktatásban.

Őrzési helye: Országos Széchényi Könyvtár, Budapest. Jelzete: RMK III. 177.

18. *Levélminta-gyűjtemény. 1515.*

Az „*Exempla epistolarum Johannis Pannonii et aliorum. 1515.*” című kéziratos füzet levélminta-gyűjtemény. A levélírás műfajtana és stílusztikája fontos tananyagrészt volt ebben az időben az európai iskolákban, számos kéziratos, majd nyomtatott levélminta-gyűjtemény forgott közkezen az iskolarektorok körében. E 10 lapos füzet 19 oldala van teleírva levélszövegekkel. Ezek közül *Janus Pannonius* neve alatt hat levél szerepel, tizenkét levél írójaként viszont *Mátyás király* van feltüntetve, de nyilván ezek is Janus Pannonius tolla alól kerültek ki. A további hét levél közül kettőben van azonosításra lehetőséget adó utalás. Az egyiket 1505-ben írták „ex Kesegh”, tehát Kőszegről. Egy másik levél írója „Stephanus de Kayar”, a pápai iskola vezetője, aki így keltezte levelét: „Ex schola papensi. In vigilia sancti Laurentii 1508.”

Ennek az iskolai gyakorló-célra összeállított levélgyűjteménynek törzsanyagát valószínűleg a Janus- és a fiktív Mátyás-levelek alkották. Ez az első változat nyilván ott keletkezhetett, ahol az összeállító iskolarektor hozzáférhetett ahhoz a nagyobb gyűjteményhez, amelyből e leveleket összeválogatta. Elsősorban Buda, esetleg Pécs, Esztergom iskolája jöhet szóba e tekintetben. Ezt az iskolai levélgyűjteményt egészítette ki azután valamelyik dunántúli iskolarektor mások által írt s mintául ugyancsak alkalmas levelekkel, s így adta tanítványai elé tanulmányozásra.

Őrzési helye: Egyetemi Könyvtár, Budapest. Jelzete: Coll. Prayana IX. 18. Ismertette CSAPODI Csaba: *A Janus Pannonius-szöveggyűjtemény.* Bp. 1981. 80–82.

19. *Elemi latin nyelvtan. 1517.*

Keym Orbán 1517-ben újra kiadta a Donatus-könyvet „Donatus minor” címmel, kolofonjában így: „Dyalogus magistri Donati”. A kolofon után fennmaradó üres helyre a következő mondatot írta valaki az 1540-es években: „Bellum Cruciferorum orta (!) erat in tota Hungaria et insurrexerant cruciferi cum Georgio Zekel, quem tandem pie memorie Johannes de Zapolya tunc Wayda transsilvaniensis profligaverat in anno Domini 1514.”

Őrzési helye: Országos Széchényi Könyvtár, Budapest. Jelzete: App. H. 2529. Ismertette MÉSZÁROS István: *XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis”.* Bp. 1981. 26., 44.

20. *Latin nyelvtan. 1519.*

A teljes Doctrinalé-t — Pap János 1507-i budai kiadása után — újra megjelentette Keym Orbán 1519-ben.

Őrzési helye: Főszékesegyházi Könyvtár, Esztergom. Jelzete: Inc. II. 127. XVI.

21. *Latin szótan. 1519.*

Keym Orbán 1519-ben külön is kiadta a *Doctrinale* első részét, a szótant „*Prima pars doctrinalis Alexandri*” címmel. Egyetlen példány található ebből a kötetből, egy kolligátum tagjaként. A korabeli könyvkötés alapján esetleg feltételezhető, hogy az így egybekötött összes tankönyvet itthon használták.

A kolligátum második tagja egy cím és kiadójelzés nélküli *Donatus*. A szöveg a szokásos kérdés-felelet formában, a hagyományos kezdő kérdéssel: „*Partes orationis quot sunt? Octo.*”

A harmadik tag egy ugyancsak cím és kiadójelzés nélküli *Cato*, a hagyományos középkori latin nyelvgyakorló, egyben erkölcsnevelő könyvecske. (Keym Orbán kiadásában 1517-ben jelent meg, példány azonban nem maradt fenn.)

A kötet negyedik könyve egy cím nélküli *gyakorló-Donatus* kérdés-feleletekben, megjelent Velencében 1519-ben. Első sora rávilágít a gyakorlás módszerére: „*An Albertus que pars? Est nomen*”. (Ezt a könyveskét Pap János is megjelentette 1509-ben, de példányt nem ismerünk.) A kötet végén kéziratossá latin nyelvtani jegyzetek találhatók.

Őrzési helye: Bajza József Tudományos Könyvtár, Gyöngyös. Jelzete: Ant. 752.

*Tankönyvek magyarul*1. *Csizió. 1462.*

A Cizio Janus vagy magyarosan csizió latin hexameteres versekben foglalta össze az egyházi év ünnepeinek, illetőleg a jelentősebb szentek emléknapjának dátumait. Megtalálható a korábban említett Laskói-kódexben, valamint a Szalkai-kódexben is.

Csak városi iskolában, világi hivatásra készülő diákok tanítása során merülhetett fel az a gondolat, hogy magyarul fogalmazzák meg ezt az iskolai tananyagot. Bizonyára valamelyik városi iskolarektor írta le azt a magyar csiziót, amelyet egy 1462-ben másolt kódexből ismerünk. A latin hexameterekből azonban rimes magyar vers lett, páronként rímelő 4—4 sorba igyekezett belefoglalni az átültetőt, ami a latinban 2—2 sorra terjedt.

Őrzési helye: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. Jelzete: Cod. Lat. 4° 12. sz. 134—135. o. Kiadta HORVÁTH Cyrill: *Középkori magyar verseink*. Bp. 1921. 459.

2. *Teológiai tankönyv-kolligátum. 1512—1513.*

Az irodalomtörténetírás által „Nagyszombati-kódex” néven számon tartott kéziratgyűjtemény tulajdonképpen az említett 1431—1437 között keletkezett pécsi, valamint az 1463—1476-ban készült esztergomi káptalani iskolai kódexek magyar nyelvű párdarabja. A 19. század végéig az esztergomi káptalan nagyszombati könyvtárában őrizték. A terjedelmes kötetet ismeretlen összeállítója 1512—1513-ban készítette. Anyagában semmi jel sem mutat arra, hogy kolostori környezetben keletkezett volna, ezért nincs kizárva, hogy valamelyik — természetesen magyarországi — káptalani iskola magasabb tagozatán tanulmányozták szövegeit.

Egyik legfőbb „tananyaga” a *Hiszekegy* kifejtése. Itt kezdetik a hitnek tizenkét ágazatja” címmel, mellette a *Miatyánk* és az *Üdvözlégy* feldolgozása. Nyolc rövid tanulmány is található benne a gyakorlati lelképásztorkodás köréből. A kötet élén Szent Anzelmnek a bölcsességről szóló traktátusa áll, dialógus ez a megszemélyesített Sapientia azaz a Bölcsesség és „Discipulus, a bölcsességnek fia avagy tanuló deákja” között.

Őrzési helye: Főszékesegyházi Könyvtár, Esztergom. Jelzete: Mss III. 178. Kiadva: Nyelvemléktár III. kötet. Bp. 1874.

Summa

Összeállításunk anyaga — ez magától értetődő — nyilvánvalóan a teljes véletlenszerűség alapján állt össze: éppen ezek a tankönyvek maradtak meg napjainkig, illetőleg eddig ezek kerültek felszínre a könyvtárak mélyéről. Feltűnő azonban, hogy e tankönyvek egyikét sem szerzetesek másolták, egyik név mellett sem olvasható erre vonatkozólag utalás (jóllehet ezt általában mindig gondosan feltüntették ebben az időben).

Viszont ugyancsak a teljes véletlenszerűség jegyében három érseki-püspöki székhely (Esztergom, Pécs, Nagyvárad), valamint három királyi város (Buda, Sárospatak, Sopron) neve tűnik elénk, ráirányítva a figyelmünket a Mohács előtti három évszázadon át kiemelkedő jelentőségű hazai iskolatípusokra: a káptalani, illetőleg a káptalani-városi iskolára, valamint a városi-plébániai iskolára.

Sőt ezek fejlettebb változatainak tagozat-rendszerét is tükrözik a felsorolt tankönyvek.¹¹ Az alapozó tagozat (*schola minor*) tananyagát az olvasás-írás-tanulásba kapcsolódó szópárok, a Donatus-könyv latin nyelvtani szabályai és ragozási példái s a csízó-vers megtanulása, majd a rendszerbe foglalt teljes latin nyelvtan elsajátítása, a latin nyelvtudás megszerzésének sok esztendő munkája jelentette. Erre épült a *magasabb tagozat (schola maior)*, a többi, már a specializáció irányába vivő ismeret-készség, tantárgy, szaktudomány tanításának-tanulásának színtere.¹²

Összeállításunk összes adata már ismert volt korábban is, mindegyiket eddig megjelent publikációkból merítettük; tanulmányunk e tekintetben tehát semmi újat nem tartalmaz. Eddig is jól ismertük, hogy milyen tankönyveket használtak, használhattak középkori iskoláinkban (az itt felsoroltak bőséges többszörösét); tudtuk, hol voltak a középkori Magyarországon magas szintű és közepeszerű káptalani és városi-plébániai iskolák (jóval több helyen az itt megnevezetteknél); világosan láttuk eddig is az ezeken az iskolákon keresztül terjesztett középkori klerikus-műveltség tartalmát, anyagát (amely sokkal bővebb az itt jelzettnél).

Mégis, e magyarországi iskoláskönyvek *együttlátása, egyúttanulmányozása* plasztikusabbá, élőbbé, s főként konkrétábbá teheti középkori iskoláinkról eddig kialakított képünket.¹³

¹¹ Ezekről az iskolatípusokról I. MÉSZÁROS István: *Az iskolaiügy története Magyarországon*. Bp. 1981. 109–169.

¹² Vö. MEZEY László: *Deákság és Európa*. Bp. 1979. 251–256.

¹³ Tanulmányunk a budavári palotában 1985 őszen és télen rendezett „Kódexek a középkori Magyarországon” című kiállítás, illetőleg katalógusának megjelenése előtt készült.

Des livres scolaires en Hongrie au moyen age

Après avoir défini la notion du manuel scolaire médiéval, l'auteur divise en quatre groupes les manuels scolaires en usage dans la Hongrie médiévale: 1) Manuels scolaires — avec des notes indiquant l'école. 2) Manuels scolaires — avec des détails ou suppléments en hongrois. 3) Manuels scolaires avec d'autres rapports hongrois. 4) Manuels scolaires en langue hongroise. — C'est d'après ces catégories qu'il tient compte des manuels scolaires médiévaux de Hongrie. Bienqu'ils aient subsisté pour la plupart par l'effet du hasard, pourtant ils dirigent l'attention vers trois résidences archiepiscopales ou épiscopales (Esztergom, Pécs, Nagyvárad) et vers trois villes royales (Buda, Sárospatak, Sopron), et en même aux trois types d'école éminents; antérieurs à 1526: aux écoles capitulaires, capitulaires-municipales et aux écoles paroissiennes municipales. Les manuels énumérés reflètent le système de section des variantes plus évoluées de celles-là (Schola minor — schola maior). L'étude simultanée de ces manuels scolaires de Hongrie peut rendre plus vive et plus concrète l'image que nous avoins jusqu'ici de nos écoles médiévales.

Hegel eszméi XIX. századi tankönyveinkben

A XIX. században Magyarországon még kevesen ismerték, nemigen értették és csak elvétve értékelték helyesen a hegeli rendszert. Ezen kevesek közé tartozott Warga János (1804—1875), akit a filozófiatörténet filozófusként, a neveléstörténet pedagógusként tart számon, és aki olyan életművet alkotott Hegel szellemében, amelynek feltárása, értékelése még nem történt meg. Sem a magyar filozófiatörténet, sem a magyar neveléstörténet nem foglalkozott még műveivel érdemük szerint. Pedig Warga János életműve figyelmet érdemel, már csak azért is, mert ritkaságszámba megy tudománytörténetünkben, hogy magyar tudósok „objektív és szubjektív nehézségek egész garmadája ellenére megpróbálták lépést tartani a filozófiai tudomány ápolásában és terjesztésében a nagy művelt nemzetek gondolkodóival”.¹

Warga János, aktív működésének csaknem fél évszázadnyi ideje alatt, mindig azon munkálkodott, hogy kora tudományos színvonalán álló műveket alkosson, és a legkorszerűbb eszmékkel ismertesse meg tanítványait. Tudós volt (1835-től Akadémiánk tagja) és pedagógus, a szó legnemesebb értelmében. Művei nagyrészt tankönyvek. Sándor Pál szerint ugyan: „Se szeri se száma azoknak a könyveknek, amelyek kifejezetten oktatási célokra, az önállóságra törekvés leghalványabb vonása nélkül készültek. Hogy ezek nem számítanak bele semmiféle filozófiatörténetbe az minden kétségen kívül áll.”²

A magyar művelődés- és tudománytörténet azonban nem fogadhatja el általános igazsággént e fenti megállapítást. Sajátos történelmi és publikációs viszonyaink is indokolják, hogy bizonyos esetekben különösen felfigyeljünk bizonyos tankönyvek fontos eszmetörténeti jelentőségére. Warga János műveinek ismeretében bátran állíthatjuk, hogy az ő tankönyvei más megítélés alá kell hogy essenek. Warga nem pusztán Hegel rendszerét ismertető összefoglaló munkákat adott ki, hanem filozófiai és pedagógiai rendszert alkotott Hegel szellemében, melyet tankönyvek formájában publikált és terjesztett. Warga János el kell hogy foglalja az őt megillető helyet a magyar filozófia történetében, hiszen ha csak az az érdeme, hogy Hegel rendszerét „a művelt s gondos honi nyelven kortársai felvilágosítására s hasznára”³ előadta, már akkor is tett annyit, hogy érdemes legyen életművét kiemelni a feledés homályából.

¹ SÁNDOR PÁL: *A magyar filozófia vázlatos története I.* Bp. 1968. 3.

² SÁNDOR PÁL: I. m. 5.

³ *Philosophiai Pályamunkák.* Első kötet. Buda, 1835. Almási Balogh Pál Felelete. 142.

I. Warga János fellépése, és részvétele a magyar „Hegel-vitá”-ban az 1830-as években

Hegel rendszere olyan nagy hatással volt a magyar szellemi életre, a filozófiai gondolkodásra, mint a skolasztika óta egyetlen más rendszer sem. Az 1830-as években, röviddel Hegel halála előtt, de főképp közvetlenül utána, különféle folyóiratokban ismertetések, értelmezések és bírálatok jelentek meg Hegelről és munkásságáról.

Hegel első hazai követői és megismertetői olyan protestáns lelkész-tanárok voltak, akik hosszabb-rövidebb ideig német egyetemeken tanultak. A legkiemelkedőbb magyar hegelianus, Erdélyi János, aki az esztétika területén alkalmazta sikeresen a hegeli dialektika tanításait. Hatással volt még Hegel rendszere Horárik Jánosra, Vasvári Pálra és a jobboldali hegelianus Szeremley Gáborra. Tarczy Lajos, Taubner Károly és Warga János politikailag a köznevelési liberalizmust, filozófiailag a magyar hegelianusok baloldali szárnyát képviselték. Egyet kell értenünk Hajós Józseffel,⁴ akinek véleménye szerint ez körülbelül a német „centrum”-nak felelt meg (akik szintén nem kapcsolták össze a dialektikát a vallásellenes küzdelemmel), de azért ők magyar viszonylatban mégis baloldalinak számítottak.

A magyar hegelianusok szellemi életünk fellendülésének eszközét, a haladás útját látták Hegel tanaiban. Tarczy Lajos szerint (akit Pápán filozófiai katedrájáról lemondásra kényszerítettek, mert Hegel tanait terjesztette az ifjúság köreiben), a haladást egyedül Hegel filozófiája teszi lehetővé, tehát Hegelt kell követni, ha haladni akarunk. „Vagy tán Hegel esztanja nem haladás? . . . hiszen mindenben, ami valósággal új, haladás van . . . Igenis! az emberiség halad szakadatlanul s ne hidje senki, hogy a múlt század vége óta a philosophiai világ megállt, s különösen Krug volna a ne tovább”⁵.

Hegelianusaink legnagyobb ellenfele Vecsey József, aki 1838-ban az *Athenaeum* hasábjain (névtelenül) publikálta *Barátságos kérelem Hegelt követő honfiainkhoz*⁶ című cikket, amely tulajdonképpen az úgynevezett „magyar Hegel-vita” indítója volt.

Vecsey méltatlankodva állapítja meg, hogy Németországban az egyik filozófiai rendszer követi a másikat, és mindegyik egymással ellenkező tanokat hirdet. A legújabb, a hegeli filozófia — amely Vecsey szerint — érthetetlen és homályos, fogalomzavarából ritkán emelkedik ki egy értelmes gondolat. Kéri, hogy ne homályos tételek magyarázgatásával, hanem következetes és logikus érveléssel tegyék érthetővé számára az új tanokat.

Írásában Vecsey utal Warga János egy korábbi cikkére,⁷ amelyből idéz is:

„Hegel fenomenológiája előbocsátása után átmegy a logicára, és itt a közvetlen VAN-on kezdve a lényegen és a fogalmon fölfelé mozogva emelkedik az általános gondolat határozásokra. A logicából, mint dialecticus közvetítéssel előállott tárgyba átmegy a természetre, s itt is a phisicának mint közvetlen VAN-nak előbocsátása után, a természet közvetlen VAN-ján, lényegén és fogalmán emelkedik ennek egyetemes, szükséges és általános határozataira, vagy szerkeszti a természetphilosophiát, távol minden pozitíve előadott teremtési bíbelődéstől, miben akarják némelyek helyezni a természetphilosophiát. Végre a kettőnek, úm. a logicának és a természetphilosophiának közvetítése után a szel-

⁴ HAJÓS JÓZSEF: *Néhány hegeli vonatkozás a magyar filozófiai irodalomban.* = *Filozófiai tanulmányok.* Bukarest 1957. 207.

⁵ Idézi DOSKAR ÉVA: *Hegel magyar utókor.* Pécs, 1939. 16.

⁶ *Athenaeum* 1838. I. félév 21. szám 321—328.

⁷ WARGA JÁNOS: *Philosophiai nézetek.* Figyelmező 1837. II. félév 25. sz.

lemi világ közvetlen adatainak, ezek lényege és fogalma után emelkedik a szellemi világ egyetemes, szükséges és általános ismeretére. Itt mutatja ki, mint tetőpontra az általános ideát.”

Ha eltekintünk a fogalmazás tagadhatatlan nehézségétől — ami nem csoda, hiszen ebben az időben még hiányzott a magyar filozófiai „műnyelv” — Warga János Hegel értelmezése meglepően pontos, logikus, világos.

Vecsey kérdései a magyar hegelianusokhoz a következők voltak:

„Mi a közvetlen VAN? mellyel kezdve Hegel a lényegen és a fogalmon felfelé mozogva emelkedik az általános gondolat határozásokra?” — „Lényeg-e ez vagy fogalom? Ha lényeg, — hogy fejlődik, hogy mozog ki belőle a fogalom? Hogy áll elő belőle a lényeg? Ha lényeg is fogalom is egyszerre mind hol válik belőle külön, s mikor e két különböző elem?” — „Csupán dialecticus közvetítéssel hogyan állhat elő a természet?” — „Milyen elvek alapján formálja át Hegel a dialecticus logikát?”

Warga János röviddel Vecsey cikkének megjelenése után válaszol e kérdésekre az *Athenaeum* hasábjain a *Hegelt követő honfiainkhoz intézett barátságos kérelemre nyilatkozás*⁸ című vitairatában. Ebben leszögezi, hogy Hegel rendszere a legtartalmasabb és legzártabb szerkezetű, minden eddigi filozófia között. Rátérve Vecsey kérdéseinek megválaszolására a VAN fogalmának magyarázatával kezdi. Minden, ami a fizika vagy a szellemi világban feltűnik, közvetlen VAN.⁹ Így a gondolati világban a közvetlen VAN = gondolkodás. A természeti világban a VAN = térben létező és mozgó testek. A közvetlen VAN „sem lény, sem fogalom önmagában” de elvont tulajdonságainak meghatározása is egymásraveztetésével általános fogalommá emelhető. „VAN = minden és minden = VAN” írja Warga „de beható gondolkodás által eszmékké emelendő.”

A lét hegeli fogalmának magyarázata után Warga kitér a hegeli dialektikára is.

„Hegel dialecticájának lényege az, hogy ő minden tiszta gondolkozási VAN-nak ellentétét vagy tagadását teszi, és mind a tiszta gondolkozási VAN-nak, mind ellentétének határozásait fejtegeti mégpedig úgy, hogy a mint a határozások egy vagy más oldalon elenyésznek, a másiknak határozásai szükségképpen megmaradnak, vagy az elvont és tagadó gondolkodás mindig gondolkozási állítótá közvetítetik. Így látszik, hogy a Hegel vitázó módorja mely mindig közvetlen VAN-ból indul nem üres schematismus, hanem tartalmas gondolkozási módszer, nem tétel és ellentétel összetétele mint Fichteé, hanem tétel és ellentétel egymásra viszonyított gondolkozási közvetítése; nem kategóriák üres alkalmazása a gondolkozás tárgyaira, hanem megfordítva, ezek szoros gondolkodás után lényé, fogalommá, eszmékké földolgozása. Így nem csak át nem változása az aristotelesi dialecticának mint fölszólító gondolja, de azzal nem is rokon, nem is jó általa létre a természeti és szellemi világ mint fölszólító akarja, hanem Énünk ezek fölött mint adatok fölött gondolkodik, fogalmat és eszméket alkot.”

Mindez értékes összefoglalása a hegeli dialektikának.

Warga János után Szeremley Gábor szolt hozzá a vitához, de véleménye különbözött Wargáétól. Szeremley szerint Warga figyelmen kívül hagyja, hogy Hegel egész rendszere az istenségen alapszik. Szeremley a hegeli filozófia hármasszerkezetében a keresztény vallás alaptételeinek tükörképét látja.

⁸ *Athenaeum* 1838. I. félév. 721–728.

⁹ Meg kell jegyeznünk, hogy a VAN kifejezést Warga János itt a Sein=lét értelemben használja. Az Akadémiának 1844-ben beküldött kézírata: *Észtani műszavak* c. művében már nem a VAN-t, hanem lét szót használja. *Észtani műszavak* (1844. november), MTA Könyvtára, Kézirattár, Nyelvtud. 2. r. 23/11.

¹⁰ *Figyelmező* 1839. II. köt. 92–109.

Warga János állást foglal Szeremley teológiai értelmezése ellen *A philosophia tekintettel Szeremley Gábor Értekezésén Hegel a mint van*¹⁰ című tanulmányában. Tiltakozik a dialektikának a Szentháromságtannal való azonosítása ellen. „Amikor Szeremley ezt teszi — írja Warga — akkor a nagy philosophust scolasticussá alacsonyítja”.

Warga a tartalmat és nem a formalizmust helyezi előtérbe Hegel filozófiájának értelmezésekor, s ez lehetővé teszi számára, hogy a filozófia olyan meghatározásához is eljusson, amely bizonyos pontokon az ifjúhegeliánusok felfogását is meghaladja, ha csak követelés formájában is.

„A philosophia — írja — scholasticismustól és mysticismustól menten eszméket fejtsen, elveket alkosson, ezek által az ész uralkodását alapítsa meg, majd a gondolkodó ész magas eszméi által vizsgálván a különös tudományokat, ezeket tökéletesítse.”¹¹

Vecsey nem elégszik meg a Wargától és Szeremleytől kapott válaszokkal, tovább kérdez és támad. A vita további menetének részletes ismertetése nem feladatunk, bár Warga János még néhányszor hallatja szavát, alapvető dolgok már nem hangzanak el. A továbbiakban a vita eltolódik a vallás és a hegeli filozófia viszonyának taglalása felé.

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy hegeliánusainknak nem sikerült ugyan mestereiket az ellenféllel szemben tisztázniuk, de munkájuk mégsem volt hiábavaló, mert a későbbiekben a hegeli filozófia lassanként általános elismerésre és tekintélyre tett szert.

Ha Warga János szerepét próbáljuk értékelni a magyar „Hegel-vitában”, elmondhatjuk róla, hogy teljes meggyőződéssel állt ki a haladónak számító filozófiai rendszer mellett, írásából kitűnik, hogy jól ismerte és értette is Hegelt. Nyíltan vállalta véleményét, saját nevéen írt, nem úgy, mint a névtelenségbe burkolódzó Vecsey. Kifejezésmódja ugyan valóban elég bonyolult, de nem „érthetetlen” és nem „borzalmas”, mint ahogy Horkay László egy régebbi és egy újabb tanulmányában jellemzi.¹²

Abban sem tudunk egyetérteni Horkay Lászlóval, hogy a vita során Warga János döntő vereséget szenvedett volna. „... nem csodálhatjuk, ha a roppant ötletes, és ellenfelei gyöngeségeit kihasználó Vecsey József úgy kikészítette a «pör» folyamán szegény Wargát, hogy szinte az egész ország rajta nevetett” — írja.¹³

Valószínűleg az az igazság (mint ahogy ezt egy levelében¹⁴ említi is), Warga nem tartotta méltó, felkészült vitapartnernek Vecseyt, aki tudvalevően csak a korabeli magyar, esetleg német nyelvű Hegel interpretálásokból tájékozódott a hegeli rendszerről, de az eredeti munkát nem ismerte.

Taubner, Tarczy és Warga is abbahagyta a vitát. Az előbbieknél másfelé fordult az érdeklődése, Warga pedig ekkor már megírta,¹⁵ sőt talán tanította is a hegeli logika szellemében írt *Gondolkodástanát*. Ő bízott a saját, Hegelre vonatkozó nézeteinek igazságában, és tudta, bármiféle vitában való győzelemnél többet ér, ha tanítványaival ismerteti meg Hegel tanait.

¹¹ WARGA János: *I. m.* 109.

¹² HORKAY László: *Hegel phaenomenológiája*. Szeged, 1943. 14. és uő: *A hegeli viták szerepe az egységes magyar filozófiai műnyelv kialakításában*. Magyar Filozófiai Szemle 1970/5. 295—305.

¹³ *I. h.*

¹⁴ Warga János Vandrák Andrásához. MTA Könyvtár Kézirattára Ms 302.

¹⁵ WARGA János jelentése az Akadémiának az 1839-es év folyamán végzett irodalmi munkásságáról. MTA Könyvtár kézirattára 310/1839.

II. Warga János hegeli szellemben írott filozófiai rendszere — tankönyvekben

Hazánkban Warga János volt a legkövetkezetesebb és legfáradhatatlanabb Hegel-követő. Míg sokan csak egy-egy eszmetörédeket vettek át Hegeltől, ő egy egész filozófiai rendszert alkotott Hegel szellemében.

Magyarországon az 1850-es években kialakult politikai helyzetben mindenféle tudomány művelése, így a filozófiáé is, nagy nehézségekbe ütközött. Bármiféle haladó gondolat akkor üldözendőnek számított. Ilyen körülmények között, olyan tankönyveket kiadni a gimnáziumi ifjúság számára, amelyek gondolkodásra serkentettek, nem volt kis vállalkozás.

Ha a kort, és abban a tudományos gondolkodás helyzetét fel akarjuk idézni, elég ha megemlíjük Szász Károly¹⁶ írását, amely jól jellemzi az akkori állapotokat, a Nagykőrösi Református Gimnáziumban tanító tanárok helyzetét.

„Állunkat kiborotváltá ugyan Thun Leone reglementje a Schulrath minden negyed-évbén jelentést tett rólunk mint valami rendőri felügyelet alatt álló internáltokról, de azért mi szabadon hirdettük nemcsak a tudományt, hanem a hazafiságot is.

Szász azt is megjegyzi még, hogy a Nagykőrösi Gimnázium „az akkori kormány által kancsal szemekkel nézett *politikai és tudományos központ* volt”.

Nem szükséges azt bizonygatnunk, hogy milyen nagy szerepe volt ebben Warga Jánosnak.¹⁷ Most azonban szorítkozzunk csak filozófiai rendszerének rövid megismertetésére.

Előljáróban annyit kell elmondanunk, hogy Wargát a filozófiatörténet a baloldali hegelianusokhoz sorolja, mivel Hegel rendszerében a haladó vonásokat, a dialektika eszméjét részesítette előnyben. Eltérően azonban a német baloldali hegelianusoktól, ő nem kapcsolta össze a dialektikát a vallásellenes küzdelemmel.

Warga teljes filozófiai rendszert alkotott, amelyet tankönyvek formájában publikált. Írt logikát, természetfilozófiát, megírta a maga szellemfilozófiáját. Írt etikát, jogtant, államtant, vallástant, filozófiatörténetet. Emellett rendszeres pedagógiát is alkotott, melyben szintén fellelhetők hegeli gondolatok.¹⁸ Hegelhez hasonlóan ő is teljességre törekedett. Rendszerének fő gondolatai, melyek azonosak Hegelével, a következők.

Az ő felfogása szerint is minden természeti és társadalmi jelenség alapja az „abszolút szellem, abszolút eszme”, amely Warga terminológiája szerint egyszerűen „eszme”. Tehát ő is objektív idealista és az ő filozófiája is, miként Hegelé, belsőleg ellentmondásos. Mesterével együtt ő is vallja, hogy érzékelné csak konkrét tárgyat lehet, míg a gondolkodás nem függ közvetlenül a tárgyaktól. Neki is az a véleménye — és erre tanítja tanítványait is —, hogy gondolkodással, a fogalmak segítségével a tárgyak általános és lényeges jegyeit felismerhetjük.

Miként a korabeli Németországban, Magyarországon is szűklátókörű empirizmus uralkodott a tudományokban, a tudományok oktatásában még inkább. Akkoriban sokan kételkedtek az elvont gondolkodás hatékonyságában, sőt egyenesen lebecsülték, a magyar szellemtől távol állónak tartották. Szontagh

¹⁶ Szász Károly emlékezése a Nagykőrösi Gimnáziumra. Fővárosi Lapok 1879. 291. sz.

¹⁷ Csábító lenne részletesen beszámolni Warga János haladónak számító, sőt sokszor forradalmi politikai nézeteiről, melyeket gondosan elrejtett, de a figyelmes olvasó felfedezheti minden sorában.

¹⁸ Műveinek felsorolását lásd az Irodalom-részben.

Gusztáv¹⁹ konzervatív filozófusunk kimutatta, hogy milyen korszerűtlen nálunk a filozófiai szemlélődés: „a nemzet ép veleje, s gyakorlati élettől el nem tántorítható iránya” távol tart minket a Hegel-féle filozófia elterjedésétől „a magyar világ ennek nem kedvező”.²⁰

Erdélyi János így ír Wargáról ezzel kapcsolatban: „Hegel a lelkébe rögzítette az egyetemes szellem, az általános emberi ész kultuszát. Mint vérbeli hegeliánus, szatirikus hévvel védi meg Szontaghék támadásával szemben a német idealizmust s ezzel a filozófia teoretikus jellegét.”²¹

Tehát láthatjuk, hogy Warga János hitt az elvont gondolkodás létjogosultságában, bár úgy, mint Hegel, ő sem értette meg a bonyolult kapcsolatot, ami az érzékelés és a gondolkodás között fennáll. Hegelhez hasonlóan az ő rendszerében is a gondolkodás nem a tudományos megismerés, nem a külső világ visszatükrözése, hanem a tudatban benne rejlő ismeretanyag tudatossá válása. A megismerés e szerint a koncepció szerint a szellem önfelismerése.

Az a hegeli gondolat is világosan kivehető Wargánál, hogy a fogalom minden létezőnek a lényege, az anyag csupán külső burka. Hegellel együtt ő is vallja, hogy az értelem minden létezőnek sajátja, a világ értelmes és logikus, olyan törvények szerint fejlődik, amelyek gondolkodásunkra jellemzőek.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy Warga János rendszerének lényege, Hegelhez hasonlóan, a lét és tudat azonosítása (Warga terminológiája szerint VAN = ész, később már lét = ész) és minden folyamatnak a gondolkodási folyamatra való visszavezetése. A gondolkodás az ő koncepciója szerint nemcsak feltárja a jelenségeket, hanem azok a gondolkodás által léteznek, keletkeznek és múlnak el.

Warga János rendszere hasonló területeket foglal magába mint Hegelé. Hogy miben *különbözik* rendszere Hegelétől, azt ő maga fogalmazta meg legjobban *A bölcsészeti tudományok rendszerének alapvonalai (Encyclopädia)* című munkája harmadik kiadásának előszavában:

„A bölcsészeti tudományok rendszerét azon iskola bölcsészeinek nézetétől, amelyek nyomán járok, t. i. a Hegel iskolájától eltérőleg, a lélektannal kezdem meg; tehát különbözöm:

1. Kiindulásra nézve, a mennyiben a bölcsészeti tudományok rendszerét a lélektannal kezdem meg; megkezdem pedig azt ezzel azért, mert úgy vagyok meggyőződve, hogy lelki erőnk vagy tehetségünk fejlődése az első alap, mit ismernünk kell, azután kell ismernünk a kifejelett lélek munkásságának, mely a gondolkodásban áll, törvényeit; mindezek után ismeretünk megalapításának elveit, vagyis először a lélektant, azután a gondolkodást, végre az eszmetant, melyek egymáshoz alapító és megalapítottsági kölcsönös viszonyban állnak. De

2. Különbözöm az általam vallott iskolától a bölcsészet tartalmának rendszerré alkotási módjára nézve is, a mennyiben az egyes bölcsészeti tudományok tartalmát véve, mindig könnyebb és tapasztalatiabb tartalomról emelkedem nehezebbre és elvontabbra; még pedig úgy a nagyobb mint kisebb egészet tekintve; mert például: a lélektannak anthropologia részében vagy a természeti lélektanban, több tapasztalattal találkozhatni, mint a tudó lélektanban, ebben ismét többel, mint az öntudó- és önkakorban; továbbá a lélektan általán véve könnyebb fölfoghatású, mint a törvényekre emelkedő gondolkodás; de ez ismét könnyebb, mint az elvont elveket kereső eszmetan.

3. Különbözöm az általam vallott iskolától előadási módszerre nézve is, a mennyiben akármely egyes bölcsészeti tudományt mind egészet tekintve, abban az egyenkéntiesről emelkedem a különösrre, ettől az egyetemestre; de azért az egyes §-okban mindenütt az egyetemesebb fogalom alá viszem a különöst és egyenkéntiest, hogy a fogalom aztán,

¹⁹ SZONTAGH Gusztáv: *A német szemlélődő philosophia berlini táborozása*. Athenaeum 1842. I. félév 1.

²⁰ SZONTAGH Gusztáv: I. m. 17.

²¹ ERDÉLYI János: *A hazai bölcsészet jelene*. Pest 1857. 10.

mint concret vagy összetes fejljék ki, vagyis hogy a fogalom valódi legyen, valósuljon, és valóditást igényeljen; így módszeresen elemeztet és szerkesztett, vagy visszamenő és előhaladó együtt, de úgy hogy az magából a gondolathól a egyetemes és különös ellentéteinek kiengesztelődése és egysége szerint fejlődik folytonosan, azaz: módszerem dialecticus vagy inkább geneticus.

En ezen böselkedési utat Aristotelesre gondolva mertem megkísérteni, viszonyítván Aristotelest Platoval, — mondom — csak megkísértem ezen böselkedési utat; azonban nem hibázom-e, és pedig nem hibázom-e igen nagyot? ezt vakmerően tagadni nem merném; ezt úgylis más ítéli meg és ítélje! de egyszersmind mutasson akár maga jobbat, akár az ellenkezőnek előnyét.”²²

Ezek után Warga János egyes műveit próbáljuk elemezni, nyomon követve bennük a hegeli gondolatokat, amelyeket ő — ne felejtjük el — már a 40-es évek elejétől kezdve tanított és terjesztett tanítványai között. Ezek a 17—18 éves ifjak, akik amúgyis olyan korban éltek, amely fogékonyra tette őket minden új eszme befogadására, magukban hordozták és továbbvitték ezeket a tanokat.²³

Hegel rendszerét követve vegyük először Warga János *logikai* műveit sorra. Logikai nézeteit a több kiadást megért *Gondolkodástan* kötetében fejtette ki. Mint már utaltunk rá, első „gondolkodástanát” még 1839-ben megírta (és tanította), de nyomtatásban csak 1853-ban jelent meg először. Míg Hegel nem írt külön formális logikát, hegelianusaink közül néhányan, köztük Warga is foglalkoznak a *hagyományos logika elemeivel*. (Ennek az az oka, hogy ennek tanítását középiskoláinkban akkoriban megkövetelték). Warga az előszóban utal erre.

„A gondolkodástannak, mint ilyen szükséges tudománynak szerkesztésére és előadására nézve két nézet lett uralkodóvá a bölcészek közt. Egyik a régi Arisztoteles-féle miszerint a gondolkodástan mint alaki tudomány egészen megkülönböztetik a metaphysicai tartalmas gondolkodástantól, a másik a Hegel féle magasabb értelmű gondolkodástan.”²⁴

Ez a szembeállítás Wargánál nem jelenti az arisztotelészi logika elutasítását, igazságtartalmának elvitatását, hanem logikai, sőt pedagógiai előzménynek tekintti, melyen keresztül vezet az út Hegel „magasabb értelmű” logikája felé.

Nézzük meg, hogyan viszonylik a hegeli dialektikus logika a formális logikához? És hogyan jelenik meg ez a viszony Warga János *Gondolkodástanában*?

Hegel logikájának alapvető elgondolása: a gondolkodásformákat a tartalommal való egységben vizsgálni, a gondolkodást a létezéssel való kapcsolatában és egységében felfogni, a logikát mint a világ megismerésének logikáját kidolgozni, a gondolatformákat fejlődésükben tekinteni. Ez nem jelent mást Hegelnél (és Wargánál), csak azt, hogy a gondolkodást mint dialektikus folyamatot kell

²² WARGA János: *A bölcészeti tudományok rendszerének alapvonalai*. Pest 1869. IV—V. 1.

²³ Itt volna érdemes megjegyezni, hogy a Nagykőrösi Gimnázium nyomtatott *Értesítői* az 1853—54-es tanévtől kezdve minden évben megjelentek. Ennek adatait egyeztetni lehetett a Nagykőrösi Gimnázium kéziratok Adattáiraiban található információkkal. (Lelőhelye a Dunamelléki Református Egyházkerület Könyvtárának kéziratára.) Eszerint ebben az időszakban Warga János tanította a nyolcadik osztályokban a „bölcészettani” tárgyakat heti 2 órában. Az évenkénti bontást nem érdemes itt ismertetni, de meg kell jegyeznünk, hogy az 1853/54-es tanévtől az 1872/73-as tanévig összesen 634 diák tanulta Warga János hegeli szemlémben írt filozófiáját, csupán Nagykőrösön. (Az ország más gimnáziumaiban is használták a tankönyveket!) Ha figyelembe vesszük azt is, hogy olyanok kerültek ki a Nagykőrösi Gimnázium falai közül ebben az időszakban, mint Sziládi Aron és Galgóczy Károly, Akadémiánk tagjai, Hagymási Lajos a Kisfaludy Társaság tagja, Arany László és még sokan, akikből később ügyvédek, tudósok, tanárok, papok lettek, Warga tankönyveinek hatása nem elhanyagolható.

²⁴ WARGA János: *Gondolkodástan* II. kiadás 1861. Kecskemét, II.

elemezni, a gondolkodás, a megismerés történeti és fogalmi dialektikáját feltárni.

Ha gondosan végigolvassuk Warga János *Gondolkodástanát*, világos, hogy ő is, mint mestere Hegel, a fogalom, ítélet és következtetés elméletét új alapokra fekteti. Folyamatosan feltárja az átmenetet az egyik gondolatformától a másikba, a fogalom átnövését az ítéletbe, majd megismerteti tanítványait az ítéletformák és következtetési formák belső dialektikájával.

Ugyanilyen részletességgel — hegeli alapokon maradva — írja le az általános és különös egységének (amelyet ő általánosnak és egyenkéntiesnek nevez) dialektikus felfogását.

Hosszan idézhetnénk Warga *Gondolkodástanából* olyan részleteket, amelyekben fellelhetők a hegeli logika gondolatai. Erre sajnos egy ilyen rövid tanulmány keretében nincs lehetőség. Egy jellemző gondolatot azonban illusztrációként kiragadhatunk.

Mint tudjuk, Hegel megkísérli az elmélet és gyakorlat kölcsönhatását analizálni logikájában. A gyakorlat nála végső soron nem anyagi gyakorlat, hanem szellemi tevékenység. Ez a gondolat világosan megjelenik Warga János munkájában is.

„A szemlélődés is elmélkedés, csak hogy kizárólag öntudatunk világában az eszmék közt való elmélkedés és azok valósulásának keresése, az elmélet vagy tulajdonképpeni elmélkedés pedig az eszmék közt való mozgás, visszahatással a tapasztalatra.”²⁵

Nézzük meg végül Warga módszerét, amit *Gondolkodástanában* követ: „A gondolkodás egyes elemeitől emelkedem a gondolat részletes szerkesztésére, ettől ismét az egyetemesre, a szövevényesebb rendszertanba, melynek ismét csak elemeit érintem.”²⁶

Sándor Pál szerint módszerében Warga az indukciót a dedukció előkészítő szakaszának fogja fel, és a dialektikus elv érvényesítésére mutat az a törekvés, hogy az általános elérésével ne fejezze be a következtetési folyamatot, hanem magasabb fokon visszatérjen az egyes elemekre.

Összefoglalásképpen Warga logikájáról elmondhatjuk, hogy kora tudományos színvonalán álló munka. A logika akkori, legkorszerűbb eredményeit foglalja össze világosan, következetesen, helyenként igazán élményszerű példákkal világítja meg a sokszor bonyolult logikai tételeket.

Ha arra gondolunk, hogy *tankönyv* volt, különösképpen értékesnek kell tartanunk pedagógiai szempontból is. Tudjuk, hogy a jó tankönyvnek sokféle belső és külső feltételnek kell megfelelnie, hogy a tanuló megfelelő munkaeszköze lehessen.

A belső feltételek közül a legfontosabbak:

1. Tagolása, szerkezete tükrözze a tanítási-tanulási anyag felépítését, jelezze az anyag feldolgozásának módszerét. — 2. Segítse az egyéni tanulást, fejlessze a gondolkodást, a tanulási képességeket. — 3. Stílusa keltsen érdeklődést.

A külső feltételek szempontjából a tankönyv alakjának, fűzésének, a papír minőségének, a betűk nagyságának, a használt betűtípusok változatosságának van fontos szerepe a tanulhatóságban és a taníthatóságban.

Bár most a *Gondolkodástan*ról van szó, ez a megállapítás Warga minden tankönyvére vonatkozik. A jó tankönyv külső és belső feltételeinek ezek a könyvek maximálisan megfelelnek. Szerkezetük, felépítésük mintaszerű. A külső felté-

²⁵ WARGA János: I. m. 117.

²⁶ WARGA János: I. m. 2.

telekről csak annyit, hogy ma, 130 év után is jó kézbe venni őket. Szépek, jól olvashatók, a betűtípusok változatosak, a tartalomhoz illőek. Ezek a tankönyvek ma is példaként állhatnak tankönyvíróink és tankönyvkiadóink előtt.

A hegeli rendszert követve térjünk most át a logikáról a természetfilozófiára. Erről a témáról igazán csak röviden szólhatunk, csak az alapvető dolgokat kiemelve. Warga János 1842-ben adta ki *Természettan*²⁷ című munkáját. (Megírása követte, de kiadása megelőzte a *Gondolkodástant*).

E „protestáns felső reál és gymnasialis iskolák számára” kiadott művében ugyan nem mélyed bele abba a kérdésbe, hogy „hogyan lett az életműszertelen anyag életműszeressé” (vagyis az élettelen, élővé) és miképpen ment fel a természet a „növényektől egész az emberig”, de a *fejlődés elvének híve* és az embert is az emlősállatok közé sorolja. Így ír benne:

„Mint hogy az embernél a gerinc egyenes oszlopzattá van kiemelkedve, melynek alzatját a lábak, fejét pedig az agy finom velős idegzetével teszi; az ember is az emlős állatok közé tartozik, és valamint testére nézve egyenes és fölemelkedett alkatú, úgy az agyvelő idegeinél fogva szellemi erejével minden teremtmények fölött kiemelkedett és ura azoknak, amennyiben azokat esze által, mi a többenél mind hiányzik, haszonra tudja fordítani”²⁸

Ez a gondolat két szempontból is nagyon jelentős. Egyrészt azért, mert ebben nem követi Hegelt. Hegel természetfilozófiája tudvalevően erőteljesen szembehelyezkedett a francia materialisták evolucionalista nézeteivel, és különösen az ellen tiltakozott, hogy az ember az állattól származott.

Wargának az ember származására vonatkozó nézete azért is jelentős, mert még nem ismerhette Darwinnak *A fajok eredete* című munkáját, hiszen azt csak 1859-ben adták ki.

Van Warga *Természettan*ában még egy fontos gondolat. Ő az élőlények minőségi különbségeit anyagi elemek mennyiségi arányának változásából származtatja:

„Amint ezen különböző elemek különböző arányban vannak valamely testben, a szerint a föld különböző növényeket terem, a növények különbözőleg fejlődnek, különböző szemeket alkotnak, valamint az állatok kifejlése és neme eszerint különböző”²⁹

Warga a hatvanas évek elején rendszeres természetfilozófiát dolgozott ki. Ezt a művét nem tudta kiadni, de kéziratban talán megvan valahol. Ha előkerül, megtudhatjuk majd, tükröződik-e benne a darwinizmus.

Az azonban tény, hogy a most tárgyalt *Természettan*ban van egy külön paragrafus az életműves testek nemesítéséről, azaz arról a gyakorlatról, amely Darwin tanának egyik ösztönzője volt.

A fentiekén kívül az 1842-ben kiadott *Természettan* hasonló dolgokat tárgyal mint Hegel *Természetfilozófia* című műve. Tárgyalja a mechanikát, a hang, a hő és elektromosság problémáit, a növényi és állati szervezettel kapcsolatos kérdéseket.

Warga János többször és mindig magasabb szinten írta meg a maga *szellemfilozófiáját*.³⁰ Filozófiájának ebben a részében tükröződik leginkább a hegeli eszmék hatása. A következőkben szellemi filozófiájának témakörébe tartozó

²⁷ WARGA JÁNOS: *Természettan*. Pest, 1842.

²⁸ WARGA JÁNOS: *I. m.* 155.

²⁹ WARGA JÁNOS: *I. m.* 149.

³⁰ WARGA JÁNOS: *A bölcsészeti tudományok rendszerének alaponaljai*. Első kötet. Pest, 1869.

kérdéseket vesszük sorra. Induljunk ki abból az alapvető hegeli gondolatból, hogy a szubjektív szellem az egyéni tudat fejlődéstörténete. Ezt Warga így fejezi ki: „Gondolkodó énünk a maga lényegéből fokozatosan fejlődve közvetlenül jelentkezik.”³¹

A szubjektív szellem tanát Hegel három részre tagolja, az antropológiára, a fenomenológiára és a pszichológiára.

Ez a hármas tagolás Wargánál így alakul: 1. A lélek mint természeti egyed. 2. A tudó lélektan. 3. Sajátlagos szellemtan.

Az antropológiában az ember még úgy jelenik meg, mint a természetből alig kiemelkedő lény. Ebben a helyzetben még igen jelentős szerepet játszik az ember életében a földrajzi környezet. Ezt a hegeli gondolatot Warga így fogalmazza meg: „Az ember a természeti lények láncolatában egy tag, mint ilyen földünkön éli bolygói vagy planétai életét”.

Warga átveszi Hegeltől az emberfajok osztályozását és értékelését. Ő is, mint Hegel, a fehér (kaukázusi) fajt tartja „tökéletes lelki nyilatkozatúnak” egyetértve Hegellel, aki szerint csak „a kaukázusi fajban jut a szellem abszolút egységbe önmagával, csak itt lép a szellem teljes ellentétbe a természetességgel, csak itt jut el önmeghatározásához”.³²

Warga életkori szakaszbeosztása és ezek tartalma is megegyezik Hegelével. Hegelhez hasonlóan gondolkodik Warga a vérmérsékletről, az alvásról, az álomról, sőt ő mint pedagógus, aki a lélektan nagy jelentőségűnek tartja az ember nevelésében, érzékletes, világos példákat hoz.

Amikor a lélek tudatosítja önmagát, a lényeg állapotába megy át, és az énné válik. Ahogyan Hegel írja: „E magára irányuló reflexió révén a szellem végleg megszabadul a lét formájától, a lényeg formáját veszi fel és énné lesz.” Az énné válással megjelenik a tudat, amelynek fejlődésével, alakváltozásaival a fenomenológia foglalkozik. Warga ezt a hegeli gondolatot szép magyar nyelven így jeleníti meg:

„A lélek pusztán érzékelő vagy természeti egyed addig, míg a természettel szorosan szövetkezve van vagy míg a természet köteléke alól ki nem bontakozott. Tudó egy-énné lesz pedig, mihelyt a természetiességet magáról mintegy letörlötte, s annak fölébe emelkedett. A tudó lélek mostmár a külvilágot, a természetet mint tárgylagost magának ellébe teszi, azt vizsgálja, s ezáltal a külvilág az ő vizsgálódásának tárgyává lesz; a tudó lélek pedig a külvilágon fölül emelkedvén ezt magának vizsgálódás végett alája veti.”³³

A tudat különböző fejlődési fokokon keresztül öntudattá válik, ezzel a lényeg fogalommá fejlődik a szubjektív szellem szférájában. A fogalom pedig nem más, mint maga a szintetizáló ész. Ebben az összefüggésben arról a megismerési mechanizmusról van szó, hogy a megismerés a lét érzésétől a lényegen át halad a fogalom felé.

Hegel ezt a folyamatot mint a valóságos emberi megismerés fokozatait írja le, s ezeket a fokozatokat követi Warga János is, amíg az „érzéki tudat”, az „észlelet” az „értelmes tudat” fokozatain keresztül vezet tanulóit az öntudat kifejlődéséig. Ezt a folyamatot így foglalja össze:

„Miután a tudó lélek a külvilágot értelmesen megismerte, visszafordul magamagához és a saját énjét kezdi vizsgálni vagy öntudatra emelkedik, és pedig vizsgálja énjét a külvilággal való ellentétben, továbbá ellentétben más öntudó lényekkel, végre kiengesztelő-

³¹ WARGA János: *I. m.* 12.

³² HEGEL: *A szellem filozófiája*. Bp. 1968. 62.

³³ WARGA János: *I. m.* 52.

désben más öntudattal, mely által más öntudatának elismerésére, vagy közös öntudatra jut.”³⁴

„Midőn a lélek már öntudó, más öntudó lényekkel kiengesztelődésre jut s elismeri azt, hogy vannak vele egyenlő öntudó lények, akkor kezd a lélek valóban mint öntudó és ön-akaró szellem szabadon gondolkozni és cselekedni, s ez által emelkedik szellemiségre, mit vizsgálni a szellemtan feladata”.³⁵

Hegelnél a szubjektív szellem fokának harmadik mozzanata az antropológia és a fenomenológia szintéziseként jelenik meg és átvezet az objektivitás szférájába.

A hegeli pszichológia tárgya a szellemi képességek, az értelem és az ésszerű gondolkodás különbsége, stb. Ezeket a kérdéseket tárgyalja Hegel az „elméleti szellem” címszó alatt. (Wargánál is megjelenik mindez.)

Ezt követi az úgynevezett gyakorlati szellem, amelyen belül az érzelmi élet kérdései, különösen az akarat problémája áll a központban.

Az akaratot úgy tekinti Hegel, mint az elméleti és gyakorlati szellem egységét. Olyan aktusnak tekinti, amely mindig az elméleti felismerés birtokában dönt és ez esetben szabad. Hogyan alakul ez a kérdés Wargánál:

„Az elméleti és gyakorlati szabad akarat egysége az általános, a valódi szabad akarat... A szellem öncélját tudja, ezt akarja és valódtítja, s mindent erre vonatkozólag választ... ami igaz elméletileg, az jogos gyakorlatilag.”³⁶

Talán kimondhatjuk, hogy Warga itt közelít ahhoz az engelsi megfogalmazáshoz, mely szerint a tényleges szabadság nem más, mint a hozzáértéssel való döntés. Az akarat mint szabad szellem jelenik meg, dönt, és kezdetét veszi az emberi tevékenység, amely tárgyiassági formát ölt.

Ezzel átlépünk az objektív szellem világába. A szabadság — írja Hegel —, amelynek sajátja a szabadság tartalma és célja, maga elsősorban csak fogalom, a szellem és a szív princípiuma, s arra van rendelve, hogy tárgyissá, jogi, erkölcsi, vallási, valamint tudományos valósággá fejlődjék.

Vessük először össze Hegel *etikai* nézeteit Wargáéval. (Warga önálló etikai művet is írt. Ez Bölcsészettanának negyedik kötete.)³⁷

Hogyan fogja fel Hegel magát az erkölcsöt? „Az erkölcsiség az objektív szellem betetőződése, magának a szubjektív és objektív szellemnek az igazsága.”³⁸

Hegel csak az olyan cselekedeteket tekinti igazán erkölcsösnek, amelyeknek nem a szubjektív önkény a mozgatóereje. A moralitás éppen azt a döntő mozzanatot fejezi ki, amely által az eredetileg külső kényszer jellegű jog belsővé válik. Tehát Hegelnél a moralitás belsővé vált jog.

Hogyan vélekedik erről a kérdéstről Warga?

„Az ember, már mint eszes... öntudatra, önérzelemre, önelhatározásra emelkedett lény nem akarhat mást, mint az erényt, vagy oly szellemi akaratnyilatkozatot, miszerint az ember önelhatározólag, saját belsőjéből indulva ki, cselekedetét egyetemesen tökélytetésének valószínűsítésére célozza.”³⁹

„Az erény belsőnkől önelhatározólag indul ki, s oda tér vissza megnyugtatólag minden belső kényszerítés nélkül.”⁴⁰

³⁴ WARGA János: *I. m.* 68.

³⁵ WARGA János: *I. m.* 68.

³⁶ WARGA János: *I. m.* 112.

³⁷ WARGA János: *Az ethica elemei*. Pest, 1863.

³⁸ WARGA János: *I. m.* 306.

³⁹ WARGA János: *I. m.* 10.

⁴⁰ WARGA János: *I. m.* 11.

Warga három szakaszra osztja erkölcsstanát: Erkölcsi eszmetanra, erkölcsi embertanra és erkölcsi világtanra. Ezekben belül foglalkozik az erkölcsstan fő elveivel, az emberi akarat és szabadság erkölcsi kérdéseivel, a bűn, az erény fogalmával, a jogosság, a jóság és a szeretet erényeivel.

Bár Warga erkölcsstana rendkívül értékes, és korát meghaladó gondolatokat is tartalmaz (pl. kifejezetten internacionalista elveket vall) mégis e dolgozat keretében azokra a nézeteire kell szorítkoznunk, amelyekben fellelhetők a hegeli eszmék. A családról Hegelhez hasonlóan gondolkodik Warga, de a társadalomról és az államról alkotott hegeli nézetek nem kaptak helyet a műben. Nem csoda, hogy Warga a 60-as évek elején nem fejthette ki szabadon nézeteit az államról,⁴¹ a társadalomról. Nem értett egyet Hegelnek azzal az államfelfogásával (ez kézírataiból világosan kitűnik), mely szerint az állam nem hatalmi szervezet, hanem egy osztályok fölött álló intézmény, amely egyedül hivatott és alkalmas a közjólét fenntartására. Nem hihette, hogy az állam az objektív szellem kiteljesülése a társadalmi fejlődés legmagasabb rendű, legtökéletesebb produktuma, mint ahogy azt Hegel állítja. Nem hitte és főleg nem tanította ezt azokban az években, mikor a Habsburg abszolutizmus teljes súlyával nehezedett a már szinte nem is létező magyar államra.

Jól nyomon követhetők a hegeli eszmék a magyar *filozófiatörténeti* írásokban is. Warga János 1863-ban adta ki *A bölcsészettan történetének alapvonalai* című munkáját. Bölcsészettana szerkezetileg és tartalmában is követi a hegeli filozófiatörténetet. Megfogalmazza, sőt tanítja is azt a hegeli gondolatot, hogy a vallás végső fokon felolvad a filozófiában, az abszolút szellem mellett nincs helye Istennek. „A bölcsészettan a vallás igazságait magába venni, földolgozni, s saját eszméivel egyesíteni tartozik.”⁴²

El kell ismernünk, hogy a XIX. századi Magyarországon egyetlen filozófus sem ismertette nagyobb hozzáértéssel, súllyal és terjedelemben Hegel filozófiáját mint Warga filozófiatörténete. Sőt az ifjúhegeliánus mozgalom képviselői (Strauss, Bauer, Feuerbach, sőt Ruge) filozófiai gondolatainak elemzése is helyet kap a műben.⁴³

Ezzel végére is értünk Warga János filozófiai jellegű művei elemzésének. A teljesség igénye nélkül próbáltuk nyomon követni a hegeli gondolatok jelentkezését ezekben az írásokban. Csak a lényeges dolgokkal foglalkozhattunk, így sok részletkérdés megválaszolatlanul maradt.

Van még egy terület, ahol fellelhetők hegeli vonatkozások Wargánál és ez a pedagógia.

III. Warga János pedagógiai rendszere és a hegeli eszmék

Warga János korának kiemelkedő pedagógusa, pedagógiai teoretikusa volt. Számos tanulmányt, cikket írt a nevelés kérdéseiről, gyakorlati pedagógiai tevékenységet fejtett ki, iskolaszervezői munkássága is kiemelkedő jelentőségű. E tanulmány keretében pedagógiai munkásságának csak egy vonatkozását

⁴¹ Meg kell jegyeznünk, hogy írt Bölcsészeti államtant, de ennek kéziratát nem sikerült megtalálnom. Valószínűleg a Pest Megyei Levéltár Nagykőrösi Osztályának részlege őrzi a Nagykőrösi Református Gimnázium anyagai között.

⁴² WARGA János: *A bölcsészettan történetének alapvonalai*. Pest, 1863. 196.

⁴³ Idézzük emlékezetünkbe ismét, hogy tankönyvről van szó, és a XIX. század 60-as éveinek elején vagyunk Magyarországon!

emelhetjük ki, azt, hogy pedagógiai rendszerében hogyan tükröződnek a hegeli eszmék.

Warga János három kiemelkedő rendszerező pedagógiai munkát adott ki. Ezek a következők: *Egyetemes és elemi oktatástan*. (Tanmódszer és methodica) mindkét hitv. evang. Huologicum seminariuumok s főleg praeparoudiák számára. Pest 1858. — *Nevelés és oktatástan kézi könyve*. Pest, 1860. — *Gymnasiumi Paedagogia*. Pest, 1873.

Hegelnek a nevelés szükségességére és nagy fontosságára vonatkozó felfogása logikusan következik filozófiai nézeteiből. Ha az emberiség fejlődése nem egyéb, mint a szellem kibontakozása, a szabadság öntudatosulásában való előrehaladás, akkor, minthogy az egyes ember fejlődése az egész világtörténelmet mozgató világszellem kibontakozásának megisméltése, a nevelés feladata az egyénben a szellem szabadságának megvalósulását elősegíteni.

Hegel szerint az állat természeti lény. Az ember azonban kettős lényegű, egyrészt természeti, másfelől szellemi lény. Az ember azonban nem szabad, rabja a természeti feltételeknek és csak nevelés útján emelkedik a természet korlátai fölé, a szellem szabadságának világába.

A pedagógia — mondja Hegel — az a művészet, amellyel az embereket erkölcsösebbé tesszük. A nevelés az embert természetes lényként veszi, és megmutatja az utat, hogy újjászülessék, vagyis hogy első természetit második szellemi természetté változtassa át úgy, hogy az, ami szellemi, megszokássá váljék. „Hegel szerint tehát a nevelés szükségességét és egyben a gyermek jogát a neveletésre az indokolja, hogy az ember rendeltetése a tudatos erkölcsiség fokára való felemelkedés, és ezt a rendeltetést csak nevelés útján értheti el.”⁴⁴

Warga János *Neveléstanában* ezt a hegeli gondolatot a következőképpen fogalmazza meg:

„Mint az állati életben minden a kényszerűség vas törvénye szerint történik, úgy az emberi állományban is a testi oldal ezen törvénynek van alávetve. Azonban az eszméletes élet, a pusztán természeti élet hatalma alá vetvén azt ily viszonyban tovább fejtí, észí és szabad életté emeli föl. Ezen fokra emelkedve . . . ő szabadon és szellemileg cselekszik . . . És éppen ezen . . . szabad munkásság az emberen rendeltetése, hova az embert fölmúlni a nevelés föladata.”⁴⁵

Amikor Hegel felismeri a nevelés nagy jelentőségét, rámutat azon korlátaira is, amelyek szerinte a legfontosabbak. Hangsúlyozza, hogy az ember bizonyos adottságokat hoz magával, amely korlátozza a nevelést. Kimondja azt is, hogy a nevelés nem irányulhat másra, mint annak kibontakoztatására, ami az emberben csíraszerűen adva van. Ez a gondolat abból a filozófiai álláspontjából fakad, hogy a világ fejlődése nem egyéb, mint az abszolút eszme potenciális tartalmának megvalósulása.

Ez a gondolat is megtalálható Warga János pedagógiai elméletében, de szerinte a környezeti tényezők is hatást gyakorolhatnak az ember vele született adottságaira, jó vagy rossz irányba terelhetik.

A nevelés tényezői Hegel szerint a család, az állam, az egyház és végül maga az élet. A nevelés kezdeti szakaszában döntő fontosságú a család szerepe. A családi élet egysége, a kölcsönös szeretet és bizalom a legfontosabb feltétele az egyén erkölcsi személyiséggé válásához. Ezt a hegeli elvet tartja szem előtt Warga János, mikor így fogalmaz:

⁴⁴ DÉNES Magda: *A neohumanizmus és a német idealizmus pedagógiája*. Bp., 1971. 97.

⁴⁵ WARGA János: *Neveléstan*. Kecskemét, 1845. 8.

„A szülék maguk a szó legsajátabb értelmében nevelők. A szülei ház szentegyház legyen, melyben a növendék semmi rosszat nem lát vagy hall. Egy nemes és szeretet által összefogott családi kör az, melyben az erkölcsiség elemileg inkább meggyökerezik, az erény leginkább tenyészik.”⁴⁶

FEHÉR, KATALIN

Hegels Ideen in unseren Schulbüchern im XIX-ten Jahrhundert

Weder die ungarische Philosophiegeschichte, noch die Erziehungsgeschichte beschäftigte sich nicht mit János Wargá (1804—1875) nach Verdienst, obwohl sein Lebenswerk — dessen grössere Teil in Schulbüchern veröffentlicht wurde — ein im Geiste Hegels erzeugtes philosophisches und pädagogisches System vertrat. Im ersten Teil ihrer Abhandlung bezeichnet die Verfasserin die Platz Wargás unter den ungarischen Hegelianern, und analysiert seinen im sogenannten „ungarischen Hegel-Streit“ eingenommenen Standpunkt. Dann zählt sie seine im Geiste Hegels geschriebene Schulbücher auf und analysiert die in ihnen auffindlichen Wirkungen ebenso wie die selbstständigen Eigenarten. Sie analysiert auch Wargás philosophisches System, welches in seinen logischen, naturphilosophischen, ethischen, rechts- und staatswissenschaftlichen, philosophisch-geschichtlichen und pädagogischen Schulbüchern publiziert wurden. Seine Ideen, die er seit den 40-er Jahren des 19. Jahrhunderts auch als Professor verbreitete, hatten einen bedeutenden Einfluß an das ungarische Denken.

⁴⁶ WARGA János: *I. m.* 59.

A Dunántúli Református Egyházkerület pápai Nagykönyvtárának története

Sopron és Sárvár mellett a dunántúli reformáció harmadik jelentős centruma Pápa városa volt.¹ Különböző történelmi források, írásos dokumentumok és tárgyi emlékek alapján a pápai „Schola reformata” alapítását 1531-re vezethetjük vissza. Az iskola tehát már a városnak a reformációhoz való csatlakozásakor megalakult, de az is lehetséges, hogy a már meglévő városi, ill. plébániai iskola egyszerűen protestáns intézménnyé alakult át. Természetes, hogy eleinte a lutheri reformációt követte, s hogy az első ismert nevű iskolamester („ludi magister”), Gyzdawith Péter Luther követője volt, aki kapcsolatban állott Sylvester Jánossal.² Talán Gyzdawithra vonatkozik a győri székeskáptalan számadáskönyvének 1543. március 24-i bejegyzése, ami elmondja, hogy a pápai protestáns iskolamester nem jó szemmel nézte, hogy Győrött még 1543-ban sem terjedtek el a protestáns tanok, ezért az említett évben ellátogatott a városba, ahol a számadáskönyv szerint „... ez a Luther Márton” a szentek tisztelete, s az egyházi méltóságok, ill. a hierarchia ellen szónokolt, ezért a káptalan lefogatta s feljelentette a Pozsonyban időző püspöknél.³

Dunántúlon a helvét és a lutheránus irányzat szétválására tulajdonképpen a csepregi kollokvium alkalmával került sor 1591-ben. 1595-től pedig Beythe István kizárólagosan csak a reformátusok püspöke volt. Ez a szétválás Pápán valamivel korábban megtörténhetett. Valószínű, hogy az 1560-as évek végéig még a lutheri irányzat volt az uralkodó, hisz ez idő tájt Sztárai Mihály vezette a gyülekezetet. A hetvenes évek elején — Huszár Gál működése következtében — a pápai gyülekezet már a helvét irányhoz jutott közelebb. Az évtized közepére pedig már határozottan a kálvini irányú reformáció követője. Lelkészük Huszár Dávid, itt nyomtatta ki a Hercegszőlősi Kánonok-at, s a Heidelbergi Káté-t, a magyar kálvinizmus e két alapvető hitvallását (1577).⁴

Ekkorra már az iskola is a kálvinisták irányítása alatt állhatott. Ezt azonban csak Hollósi Péter rektorságától lehet hiteles adattal alátámasztani, vagyis

¹ PAYR Sándor: *A dunántúli evang(élikus) egyházkerület története. I. k.* Sopron, 1924. 166.

² Gyzdawith Péterre l. bővebben RUZSÁS Lajos: *A kialakulástól a szatmári békéig (1531–1711)*. In: *A Pápai Kollégium története*. Bp., 1981. 12–13. BALÁZS János: *Sylvester János és kora*. Bp., 1958. 146–147.

³ IVÁNYI Béla: *A győri székeskáptalan régi számadáskönyvei*. Bp., 1918. (Szent István Akadémia 1. k., 1. szám.) 17.

⁴ RMNY 393. (Lelőhelye: Ráday Könyvtár. Budapest, Református Kollégiumi Nagykönyvtár, Debrecen.) RMNY 394. (Ráday Könyvtár.) RMNY 395. (OSZK. Helikon Könyvtár. Keszthely., A Dunántúli Ref. Egyházkerület Könyvtára. Pápa. A továbbiakban: DREK.)

1585-től. Ettől az időtől kezdve az iskola már nem triviális iskolaként működött, hanem mint „schola illustris”.⁵

A protestánsok iskoláikat tudatosan igyekeztek fölébe emelni a középkori skolasztikus oktatás színvonalának. A keresztyén oktatás céljait fel nem adva, programjukká tették az új világi értelmiség kialakítását is. Életre hívták a klasszikus görög-latin műveltség, és az új eszme átadására hivatott iskolarendszert, a kollégiumot.⁶ Ilyen iskola volt a pápai is. Ennek a kétirányú, vállásovilági oktatásnak a szükségletei és igényei határozták meg a könyvtár kialakítását és korai fejlődését. Az iskola mellett kétségtelen, hogy ez időben is létezhetett egy kisebb könyvgyűjtemény, ami az iskolai oktatást segítette. Valószínű, hogy a korábbi szerzetesi, ill. városi-plébániai, majd az evangélikus iskola csekély könyvanyagát — zömében még kéziratos könyvekkel — is a református iskola örökölte. Ez a törzsanyag azonban az idők folyamán elpusztult vagy elkallódott. Ezt erősíti meg egy eddig ismeretlen iskolai kompendiumban talált feljegyzés, amelyet egy Áts János nevű diák, valószínű, hogy Tóth Ferenc pápai professzor előadásai nyomán írt le.⁷

„Hogy pedig a Tanuló Ifjuság tanulása jobban eszközöltessék s a Protestans Vallás is ezen a részen nagyobb előmenetellel terjesztessék itt Pápan egy igen hires typográfia állíttatott fel, tudniillik 1577-be a Hertzeg Szöllösi Cánonok és a Heidelbergi Catechismus ki nyomattattak. Ugyan ezen tzelből . . . gyűjtettetett lassanként egy közönséges Bibliotheca is . . . 1717-dik esztendeig a sok hányattatás miatt igen kevés könyv szereztetett mint ez ki tetszik a Régi Bibliotheca könyveinek azon Catalogussából, mellyet valaki 1706 és 1717 között illy titulus alatt: Catalogus librorum Scholae Reformatae Papensis, Otokotsi Foris Ferentz Theologia Profetica nevü könyvének elein levő egy levél tiszta papirosra le irt, amelly könyv a Henyei Ekklesia könyvei közé került valami módon, de a mellyet azon Ekklesia a most fenálló ujj Oskolanak vissza küldött.”⁸

Sajnos a könyvtár e legrégebb írott katalógusa az Otokocsi-művel együtt elveszett az idők során.

Az iskola legkorábbi törvényei 1585-ből valók, melyek egy 1724-ből származó kéziratban maradtak fenn másolatként.⁹ Ezek sem tartalmaznak ugyan adatokat a könyvtár akkori létezésére vonatkozóan, de ez nem lehet bizonyíték arra, hogy a bibliotéka nem létezett, hisz az iskolai törvényekben egészen a 19. sz. elejéig nem találunk ilyen feljegyzést.¹⁰

⁵ SZABÓ György: „Istennek, hazának, tudománynak”. *A Pápai Ref. Kollégium alapításának 450. évfordulójára*. Theol. Szemle 1981/6. 336–340. Kiss Ernő: *A dunántúli ev. ref. egyházkerület pápai főiskolájának története. (1531–1895)*. Pápa, 1896. 10–11. LAMPÉRTH Géza: *A pápai ref. főiskola története (1531–1931)*. Pápa, 1931. 21–22. RUZSÁS–TRÓCSÁNYI–BODOLAY–KISS–PÖLÖSKEI: *A Pápai Kollégium története*. Bp., 1981. 17.

⁶ BERLÁSZ Jenő: *Magyarország egyházi könyvtárai a XVI–XVIII. században*. (221–227.) 213 p. In: *Régi könyvek és kéziratok*. Bp., 1974. NPI.

⁷ Áts János iskolai kompendiuma. „XXX. A Pápai Oskoláról.” DREK. Kézirattár. Jelzete: O. 810.

⁸ OTROKOCSI FŐRIS Ferenc: *Theologia prophetica, seu clavis prophetiarum et typorum Scripturae Sacrae* . . . Nagyszombat, 1705. (RMK II. 2234.) Sajnos ez a könyv, a benne levő értékes kézírral együtt elveszett. „Catalogus Libro(rum) eius exhibetur in libro: Theologica Profetica Fr(ancisci) Foris Otokotsi, qui ab Ecclesia Hetenyiensi (reditus) est (vide) Thecam B II. 4. in publica Bibliotheca” — jegyezte fel Tóth Ferenc az O. 903. jelzetű könyvtári matrikula elején. (DREK.)

⁹ „Liber legum coetus Papensis . . . Ab Anno 1585 Rectore . . . Petro Hollosi” DREK. Kézirattára. Jelzete: O. 353. A könyv felső kötéstáblájának belsején olvashatjuk: „Coetus Papensis possidet.”

¹⁰ BORSOS István: *A könyvtár története (3–22.)* 4. In: BORSOS: *A pápai evang. reform. főiskola könyvtárának katalógusa és rövid története*. Pápa, 1901.

Pápan a 16—17. században két nyomda is működött. Huszár Dávidé 1577 körül, és Szepesvárallyai Bernhard Mátéé 1624—1632 között. Önmagában is érdekes és elgondolkoztató az a tény, hogy a két nyomda ismert, ill. meglevő 18 nyomtatványa közül (L. RMNY I—II. 1473—1635. Bp. 1971, 1983) csupán 3 mű van ma a könyvtár tulajdonában (Huszár Dávid: RMNY 385; Bernhard Máté: RMNY 1343, 1419), azonban ezek is jóval későbbi (18—19. sz.) adományozás révén kerültek a könyvtár állományába. Az iskola és könyvtára, valamint a két nyomda kapcsolatára nézve tehát nem rendelkezünk semmiféle bizonyítékkal.

Az első könyvtártörténeti dokumentumunk 1619-ből való. Schlüsselburgius, Conradus: *Theologiae Calvinistarum libri tres*... (Frankfurt am Main, 1594. Spies.) pergamenkötésű könyve felső kötéstáblájának belső részén nagyon halványan kivehető: „Sum Thecae Amplissimi Coetus Ref(ormatorum) Papens(is) ab Anno 1619.”¹¹ A második legrégebbi adatunk 1637-ből származik. Vuicelius, Georgius: *De eucharistia sacrosanctissima ecclesiae Christi Jesu*... (Lipscse, 1539. Nicolaus Voulrab.) c. könyvének címlapján ezt a bejegyzést olvashatjuk: „Ex donatione Generosi Domini Andreae Agha collatus est in usum Scholae Papensis 26 die Octobr(is) Anno 1637.” Agha András mezőlaki birtokosról van itt szó, aki 1650 körül a pápai református gyülekezet presbitere volt. A címlapon még a következő beírások vannak: „Liber Andre(ae) de Kewes episcopi Wesprimien(sis) etc. Ecclesiae de Egerzegh Legatus 1562.” Aztán: „Sum Stephani Bejthe de Kev et amicorum 1577.” Továbbá: „Sum Coetus Papensis.” A könyv tehát több 16—17. századi tulajdonos (közülük legérdekesebbek: Köves András és Bejthe István a későbbi református püspök) után került a cötus birtokába.¹² A jellegzetesen tanintézeti gyűjteménynek a „Coetus” volt a fenntartó és kormányzó testülete. A német mintára szervezett hazai protestáns kollégiumok diáksága ezekben az időkben kis közösséget alkotott, amelyet a rektor-professzor vezetésével ugyan, de megszabott törvényeik szerint maguk a tanulók kormányoztak. Ez az autonóm diákszervezet volt a cötus.¹³

A cötus sem gazdálkodhatott mindig legjobban értékeivel — mégha az anyagi nyomorúság és az életbenmaradás követelménye magyarázza is ezt —, hisz a *Catalogus testium veritatis* című (Leiden, 1597) könyvet — a bejegyzés szerint — a cötus 1729-ben eladta. Később vásárolta meg valahol Torkos Jakab I. püspök (1745—1785 között volt a Dunántúli Ref. Egyházkerület szuperintendense), s végül Torkos Jakab II. (1795—1813 között vezette az egyházkerületet) hagyatékával került vissza a könyvtár birtokába, 1817. március 15-én.¹⁴ Sajnos a századelőn még meglevő könyv a II. világháború során ismét — úgy tűnik most már végérvényesen — elveszett, pedig a könyvtártörténeti adalékokon túl, fontos segítséget nyújthatott volna Kanizsai Pálfi János püspök (1629—1641) könyvtárának regisztrálásához, melyről nem sokat tudunk, csak annyit, hogy tartalmában és mennyiségében egyaránt jelentős volt.¹⁵ A könyv címlapján

¹¹ Jelzete: K. III. 522. Pergamenkötés. L. Mokos Gyula: *A pápai ev. ref. főiskolai könyvtár szabályzata 1802-ből*. Magyar Könyvszemle 1903. (166—173.) 167.

¹² Jelzete: K. III. 2993. L. még: Borsos: *I. m.* 4—5. és Mokos: *I. m.* 167.

¹³ *A Dunántúli Református Egyházkerület Könyvtára*. Pápa. (99—101.) In: Népművelés Veszprém megyében. I. Könyvtárak. Szerk.: Szabó János. Veszprém, 1965.

¹⁴ BORSOS: *I. m.* 5.

¹⁵ Pápai lelkészként, 1617-ben ő állította fel az első magyar református presbitériumot, az 1630-as Pápai Zsinaton pedig az általa alkotott kánonokban, e „népképviselőti”, a paritás elvére épülő testület felállítását az egész egyházkerületre nézve kötelezővé tette. L. HARGITA Pál—SZABÓ György: *350 éve ült össze a Pápai Zsinat*. Theologiai Szemle 1980/3. szám. 147—152.

ezek a beírások, ill. possessorok voltak: „Jo(hannes) P(álfi) Canisaeus.” A végén: „Ex libris Stephani Medio-Montani Comparantis ex libris Coetus Scholae Ref(ormatorum) Papensis Flr. 3 cum parte altera Anno 1729 die 1 Augusti.” Majd: „Jacobi Torkos 1748.”¹⁶

A cötus tulajdonát képező könyvtárban az iskola széniora lehetett egyúttal a könyvtáros is. A kollégiumi hagyományoknak megfelelően így lehetett ez már a 16–17. században is, de konkrét adatunk erre vonatkozóan csak 1733-tól van. Masenius, Jacobus: *Exercitationes oratoriae* . . . (Köln, 1660) c. könyvének tábláján olvashatjuk: „Nobilis Coetus Reformatorum Papensis 1733 cum Franciscus Kálnai Senior et Thecarius esset.”¹⁷ Áts János már említett iskolai kompendiumának egyháztörténeti részében pedig ezt olvassuk:

„Ez Bibliothecának gondviselői azokból a Togatus Deakokból teltek ki, melyek egyebek közt Weszprémi István Doktornak bizonysgabol vilagos, a ki abból az okból tudniillik maga is itt 1739-be Bibliothecarius volt, Biographia medicorum nevü munkáját elküldette, mellybe azt hogy ő Bibliothecarius volt tulajdon kezeivel beirta.”¹⁸

A Rákóczi-féle szabadságharcot követő időszakban jelentősebb mértékben fejlődött a kollégiumi könyvtár. Számos könyvben található a „Liber Coetus Papensis” felirat, s ezek mellett gyakran olvasható a kölcsönző, ill. az adományozó diákok neve. Susenbrotus, Johannes: *Epitome troporum ac schematum et grammaticorum et rhetorum* . . . (Zürich, 1577.) c. könyvében két érdekes bejegyzést láthatunk:

„Est illustris Coetus Papensis. Ország-könyve ez. Coetus könyve. Ego Sigismundus Sz. Györgyi extuli. Venit in usum Steph. Dios. Vidua defuncti R. D. Greg. Ungvári Scholae Reformatorum Papensi dedit dono. Renovatus est Anno 1718. tempore mandati ab Impe (rato)re contra Reformatos Papenses publicati . . .”

Az iskolát fenntartó pápai reformátusok ugyanis 1718-ban, III. Károly rendelete következtében elvesztették vallásgyakorlati jogukat, kőtemplomukat nem használhatták.¹⁹

Szj Rezső a könyvtárról szóló tanulmányában a következőket írta: „A

¹⁶ Medio-montanus (Felsőbányai), Stephanus (István) könyveinek zöme — az átnézett több száz possessor-bejegyzés szerint nagyrészt Torkos Jakab, I. könyvtárába került, majd a főiskolai könyvtárba. L. RABENAU, Konrad von: *Die Schmuckeinbände der Bibliothek der Reformierten Hochschule in Pápa* (Transdanubien. Aufgenommen von — —. Berlin, 1983. I—III. k. Manuscript.) B. I. Ungarische Einbände. B. II. Niederländische Einbände. B. III. Deutsche Einbände. Rabenau kőestörténeti munkájában közli az általa átnézett több száz könyv könyvészeti adatait, valamint az azokban található possessorokat, és egyéb bejegyzéseket is. Munkájához részletes regisztert is készített. L. DREK Kézirattár. O. 1057. Borsos: *I. m.* 5.

¹⁷ Borsos: *I. m.* 8. Jelzete: B. III. 2108.

¹⁸ „Succinctam hanc Medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographiam, IV. tomulis distinctam, sed voluminibus tribus complexam, una cum singulari Opusculorum suorum Hungaricorum Libello, Illustr(is) Gymnasii Helv(etico)rum Conf(ession)is addict(orum) Papensis Bibliothecae grato offert animo Auctor; quippe qui juvenilibus in annis florente olim eodem in oppido Schola studiis suis, per duo et integra lustra, sedulam nauaureat operam nouissime Bibliothecarii quoque munere annui fere temporis spatio functus fuerat, antequam fatorem Ea iniquitate mox diriperetur. Viris Rev(erendissimis) ac Clariss(imis) D(ominis) D(omino) Jos(eph) Komáromi, Szikszai et Jac(obo) Torkos, Verbi D(ei) Praeconibus sacra in eadem ecclesia Papensi rite administrantibus. Debrecini ad diem 26. April. 1796.” VESZPRÉMI István: *Succincta Medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographiae. I—IV. tomus*. Lipce—Bécs, 1774—1787. Jelzete: C. II. 1712. DREK.

¹⁹ Borsos: *I. m.* 8. Jelzete: B. III. 3142. (Kolligátum)

könyvtárról szóló legrégebb adat 1647-ből való, Perlaki-Köncöl Márton lévai lelképásztor 1640–1655 közötti egyházlátogatási jelentése említi a főiskolai könyvtárat.” A jegyzetapparátusban arra hivatkozik, hogy Borsos István tanulmányából (A pápai evang. reform. Főiskola könyvtárának katalógusa és rövid története. Pápa, 1901) vette ezt az adatot. Borsos azonban az említett tanulmányában még véletlenül sem állított ehhez hasnlót.²⁰

A pápai reformátusokat 1660-ban királyi rendelettel megfosztották vallás-gyakorlatuktól, egyúttal elvették templomukat, a lelkészlakást és az iskola-épületeket. Ugyanebben az évben a pápaiak már új templomot, parókiát és iskolaépületet emeltek a régiek tőszomszédságában. Az iskolaépületben külön helyiség szolgálta a könyvesház céljait.²¹ Nézzük meg, hogy mit ír erről Tóth Ferenc pápai professzor:

„... egy auditorium, togatus deakoknak valo öt tágas szobák, a tanulo ifjaknak hét classisai, vagyis tanulo különös szobái, egy közönséges könyvesház, a professornak egy szobája és a felső emeleten egy museuma, kántornak is egy különös szobája...”²²

Veresmarthy Mihály (1652-ben a kollégium diákja, később révkomáromi pap, 1664-től másodlelkész Pápán, 1691-től győri lelkész) 1690 táján az Alma Mater-ra hagyta könyvtárát. Ebből kb. 40 mű ma is megvan, többnyire a Régi Magyar Könyvtárba (RMK) tartozó könyvek. Több unikum példány van köztük pl. az RMK. I. 867. számú könyv, amely Felnai Ferenc prédikációját tartalmazza (Bécs, 1653). Hagyatékának zöme az RMK III.-ba tartozó anyag, jobbra peregrinusok akadémiai értekezései. Ezek között szintén jó pár unikum, eddig azonosítatlan, ill. ismeretlen impresszumú kiadvány van.²³

Az iskola, s így a könyvtár fenntartója tehát a pápai református egyházközség volt. Erről a viszonyról tanúskodik a Szenci Kertész Ábrahám által kinyomtatott *Biblia* (Nagyvárad, 1661), ami Komáromi Csipkés György adományaként került a pápai egyházközség birtokába. A címlapon található bejegyzések:

²⁰ SZILV Rezső: *A Pápai Főiskolai Könyvtár és gyűjteményei.* (207–215.) 207. In: Veszprém Megyei Múzeumok közleményei 1978. 13. szám. Perlaki, mint a barsi egyházmegye esperese csak a saját egyházmegyéjében végezhetett egyházlátogatást (canonica visitatio), Pápa pedig egyházigazgatásilag a pápai egyházmegye része volt. Így az iskola is, mert a pápai egyházközség volt a fenntartója. A Dunántúli Ref. Egyházkerület Levéltára (DRÉL, 25/b) őrzi az egyházlátogatási könyv két példányát. („Ordo ad Numerus Ecclesiarum Helv. Conf. addictorum, in senioratu Levensi in Comitatus Bars et Hont... Anno 1655.” Az egyik példány eredeti, a másik másolat, az egyiket 1712-ig, a másikat 1741-ig vezették folytatólagosan. Ebből és Sz. Kiss Károly kitérő könyvéből (*Monográfiai vázlatok a barsi ref. esperesség múltja s jelenéből.* Pápa, 1879. 111–129.) tudjuk, hogy az egyházmegyei könyvtár már a 17. században jelentékeny volt, s Perlaki valószínűleg erről ír.

Perlaki Könczöl Márton, lévai lelkész, barsi esperes egyébként a dunántúli egyházkerület történetére vonatkozóan több adattal is segítette a magyar protestáns egyháztörténet megírásához adatokat gyűjtő Szilágyi Benjamin István. Értékes adatgyűjtését, mint tudjuk, Debreceni Ember Pál értékesítette *Historia ecclesiae reformatae*... c. munkájában (565–567.) L. még: Szilágyi Benjamin István Synodalia c. kéziratgyűjteményét a Debreceni Ref. Kollégium Nagykönyvtárában (Jelzete: R. 575.) L. még: THURY Etele: *A dunántúli ref. egyházkerület története. I. k.* Pápa, 1908. 453, 458, 460.

²¹ BORSOS: *I. m.* 5. PONGRÁCZ József: *A pápai református főiskola könyvtára.* Pápa, 1931. 2.

²² TÓTH Ferenc: *A pápai reformata szent ekklesianak rövid históriája*... Komárom, 1808. 27.

²³ BORSOS: *I. m.* 6. PONGRÁCZ: *I. m.* 2. BORSOS István: *A pápai ev. ref. főiskolai könyvtár története.* (274–284) 275. In: Pápa város egyetemes leírása (A továbbiakban: Pvel.) Pápa, 1905.

„A Pápai Sz. Ecclesiának, az Sz Generalis comissiojából küldi Comaromi C. György.” Komáromi Csipkés saját kezű beírása fölött nagybetűs kézírással: „Papensis Ecclesia.” A címlap előtti üres lapon olvashatjuk (Német(i) György szenior 15 soros latin nyelvű bejegyzését 1729. február 10-i keltezéssel. A könyv ekkor került az iskola könyvtárába, mivel az egyházközség átengedte azt a kollégiumi bibliotékának.²⁴

1752-ben, amikor is Mária Terézia rendelete következtében a kollégium és az azt fenntartó református gyülekezet Adásztevelre kényszerült száműzetésbe, a könyvtár sokfelé szétszórodott. Nincs adatunk arról, hogy a pápai gyülekezet anyakönyvén kívül mást is elvettek volna az üldözöttektől, mégis az a véleményünk, hogy a könyv- és kéziratanyag egy része a kollégiumot fegyveres erővel elűző Eszterházyak magánkönyvtárába került. A II. világháború során e főúri magánkönyvtár is részben megsemmisült, ill. maradéka szétszóródott, de különböző könyvtárakban állományának egyes darabjai felbukkannak, s ezek között számos dunántúli és pápai vonatkozású református anyag található, melyek egykor a főiskolai könyvtár tulajdonát képezhették.²⁵ „Mikor pedig 1752-be itt Pápan az exercitium tollálatott, akkor *maradt* a régi Bibliothecának 127 db. könyve, mellyek a mostani Bibliothecának egy részét teszik.”²⁶

A régebbi időkben inkább csak adományokkal gyarapodott a könyvtár, de 1787-től, Csépan János professzorsága idejéből már vannak könyvek, melyekben ez a felirat található: „Liber Scholae Reformatorum Papensis proprio aere emptus.” Vagyis ekkor már a könyvtár saját költségen is tudott pár könyvet vásárolni. Ezek a beszerzések azonban még csak szórányosan fordultak elő, s a nagyobb volumenű, tudatos könyvgyarapítás és könyvtáráépítés Mándi Márton igazgatóságával kezdődik meg.²⁷ A kollégiumi könyvtár a 18. sz. végétől dinamikus fejlődésnek indult. A gyűjtemény mai törzsállománya tulajdonképpen a felvilágosodás és a reformkor idején alakult ki. Legjelentősebb volt az 1790—1831 közötti időszak, melyre Mándi Márton István (1760—1831) és Tóth Ferenc (1768—1844) professzorok tevékenysége nyomta rá a bélyegét. A könyvtár jövőjét ők alapozták meg, sajátos jellegét ők alakították ki, s nekik tulajdonítható, hogy az addigi kizárólagos iskolai könyvtár szűk kereteit széttörve, létrejöhetett Dunántúl egyik legpatinásabb tudományos „közkönyvtára”.

Márton István pápai professzorsága az iskola és a könyvtár felvirágzását hozta. Márton 1790 őszén érkezett haza Göttingából „néhány száz ezüstforint áru könyvekkel megrakodva”, s ez év december 14-én foglalta el tanári székét.²⁸ Antal Gábor pápai főiskolai tanár, s később püspök írta róla 1882-ben: „Lehetetlen tagadni, hogy a pápai ref. főiskolának egész szelleme, nevelésiránya, fegyelemkezeltése 1790-től 1831-ig . . . egészben a nagy alkotó és alapító Márton

²⁴ RMK I. 970.

²⁵ Pl. a dunántúli egyházkerület legrégebb, 17. századi protokolluma az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár tulajdona. Keszthelyen pedig, az egykori Festetics, ma Helikon könyvtárban többek között Czeglédi Szabó Pál dunántúli ref. püspök (1641—49) könyvtárának töredékét őrzik.

²⁶ Áts János iskolai kompendiumának egyháztörténeti része. Jelzete: O. 810. Az O. 903 jelzetű könyvtári matrikula 55—57. lapjain olvashatjuk az 1752—1789 közötti törzsállomány jegyzékét („Libri ex Antiqua Scholae Papensi residui”).

²⁷ Az O. 903. jelzetű könyvtári matrikulában a 177. laptól vannak felsorolva az 1791—1845 között saját erőből vett könyvek („Libri proprio Bibliothecae Collegii Reformatorum Papensis aere emti Catalogum . . .” L. még: az O. 1058. jelzetű könyvtári naplót. (A könyvtárnak adományozott és a vásárolt könyvek naplója 1879—1901.)

²⁸ Tóth Dániel: *Mándi Márton István életrajza*. In: Egyházi almanach 1833. esztendőre. Pozsony (1832) 168—211.

István tanárnak egyszerű, szigorú, puritán gondolkodásmódjára, erélyes és katonás természetére . . . vall.”²⁹

Márton 1791. április 27-től 1802. június 30-ig, majd 1817. március 30-tól csaknem haláláig vezette a könyvtárat, igazgatója („Director Bibliothecae”) lévén annak. 1831. június 5-én mondott le igazgatói tiszteről, mivel „hivatalának 41-ik esztendejében a bibliotheca directorságot, melyet 14 esztendőig viselt, testi erőtlenedései miatt nem folytathatná . . .”³⁰ 1802. június 30. és 1817. március 29. között „Mándi Márton Melancthonja”, Tóth Ferenc professzor, később pápai lelkész, majd dunántúli püspök volt a gyűjtemények legfőbb őre.³¹ Legnagyobb érdeme, hogy katalogizálta az egész állományt és könyvtárkezelési szabályzatot készített, mely hosszú időre meghatározta a könyvtár és a könyvtárosok munkáját.³²

Nagy szerepe volt a könyvtár fejlődése szempontjából annak, hogy 1797-től az iskolát — a megnövekedett anyagi feltételeknek megfelelni már nem tudó egyházközségtől — átvette a dunántúli egyházkerület, s így az intézmény aránylag rövid időn belül a többi egyházi felsőfokú intézmény mellé sorakozhatott fel.³³ Az intézmény az egyházkerület anyaiskolájaként működött tovább, s mint ilyen egyenrangúvá vált a sárospataki és debreceni főiskolákkal. A főiskolai, de a gimnáziumi oktatás bázisa is, és egyik alapfeltétele a könyvtár volt, ezért természetes, hogy sokkal nagyobb összegeket fordítottak könyvek vásárlására, mint korábban.

A könyvtár állománygyarapodása, anyagi gazdálkodása 1791-től a Mándi Márton, majd 1802-től a Tóth Ferenc által vezetett könyvtári anyakönyvek, számadások, leltárnaplók alapján szinte teljességgel nyomon kísérhető.³⁴ A Márton István vezetése alatt történt könyveszerzések arról tanúskodnak, hogy kantiánus filozófiai, ill. pedagógiai koncepciójához igyekezett a könyvtár révén, egy komoly szellemi bázist teremteni. A könyvtár fejlesztésére ezért 1797-től, a tanítás kezdetével minden tógatus diák 1—1 Ft-ot (rhénes forint) tartozott befizetni a könyvtár pénztárába. Ezt a célt szolgálta a „subscriptionális díj” is, melynek fizetését szintén ettől az évtől rendelte el Márton István, az iskola igazgatóprofesszora. Ezek az összegek nem is szerepeltek a főiskola számadásaiban, mert azonnal a könyvtár kasszájába kerültek. A legációk

²⁹ ANTAL Géza: *Bocsor István . . .* In: Emlék Bocsor István . . . félszázados tanári működése örömnepélye alkalmából. Pápa, 1882. (5—26.) 6.

³⁰ TÓTH Endre: Mándi Márton István élete. Pápa, 1931. 171.

³¹ O. 903 jelzetű könyvtári matrikula. 15. DREK Kézirattár.

³² Egyházkerületi jegyzőkönyv 1802. febr. 27. 1—3 pont. DREL. L. MOKOS Gyula: *A pápai ev. ref. főiskolai könyvtár szabályzata 1802-ből.* Magyar Könyvszemle 1903. (166—173.) 169—171. TÓTH E.: *I. m.* 91.

³³ LAMPÉRTH: *I. m.* 90—92. BORSOS: *I. m.* 9—10. MOKOS: *I. m.* 168—9. Ugyancsak BORSOS (*I. m.* 18—20.) közli a könyvtár alapítványtevőinek névsorát 1795-től, ill. a könyvtár bevételeit és kiadásait. 1840—1899 között.

³⁴ Legfontosabb az O. 903. jelzetű könyvtári matrikula (1791—1845). Számadáskönyvek: O. 1013 (1791—1801), O. 907 (1802—1803), O. 973 (1809—1833), O. 164 (1828—1856), O. 897 (1840—1902). Katalógusok, szak- és leltári naplók, revíziós jegyzékek: O. 462. f., O. 899., O. 900., O. 901., O. 903., O. 905., O. 906., O. 908., O. 909., O. 1051. Kölesönzési naplók: O. 896 (1813—1816), O. 164 (1828—56). BORSOS (*I. m.* 17—18.) közli a könyvtár igazgatóinak névsorát 1785-től 1897-ig. SZIJ: *I. m.* pedig 1918-tól 1964-ig. Az igazgatók és a könyvtárosok névsorát tartalmazza a már említett könyvtári anyakönyv is (O. 903.), ugyanez közli az adományozók névsorát is. Az utóbbi időben került elő az O. 1058 jelzetű napló (1879—1901), ami az adományozott és a vásárolt könyvek leírását tartalmazza, valamint az O. 1059 jelzetű számadáskönyv.

jövedelméből egy bizonyos összeget ugyancsak mindenkitől lefoglaltak a könyvtár gyarapítására.³⁵

A Dunántúli Ref. Egyházkerület Levéltárában (Pápa) őrzött, a „Locale Consistorium” által 1802-ben megalkotott könyvtári szabályzatból tudjuk, hogy a könyvtár jövedelmének legfőbb forrását a Chernel-alapítvány kamatai képezték, valamint a különféle fegyelmi vétségekért kirótt büntetéspénzek, ill. a már említett, a subscribált diákok által fizetett összegek. A „subscriptionális pénz” 1 Ft 30 krajcár volt, aminek a befizetésére kötelezték a diákokat.³⁶ A Főiskolai Tanács 1808-ban ismét elrendelte, hogy a subscribálók fizessenek a könyvtárnak fejenként 2 Ft-ot, a könyvtáros pedig papírt áruljon a „deákságnak”, s a befolyó haszon a könyvtár fejlesztését szolgálja.³⁷ Így vált lehetővé a könyvtár szerény mértékű, de mégis folyamatos gyarapítása vásárolt könyvekkel, kéziratokkal és folyóiratokkal. Az 1791. évben pl. 34 db könyvet vásárolt Márton István a könyvtár számára. Lácza Szabó József (1791—1805 között pápai professzor, majd lepcsényi és sárospataki lelkész) könyveinek egy részét is úgy vásárolták meg.³⁸ A Főiskolai Tanács 1806. évi jegyzőkönyve 13. pontja tudatja, hogy ez évben 188,— Ft volt a könyvtár bevétele. Ugyanez a jegyzőkönyvi pont felhatalmazta a három professzort, hogy 1807-ben 90,— Ft-ért vásárolhassanak könyveket a könyvtárnak.³⁹ Az 1828—29-i tanévben a könyvtár bevétele 188,— Ft 48 krajcár volt, a kiadás pedig 157,— Ft 5 krajcár. Jelentős anyagi veszteséget jelentett a könyvtárnak a Főiskolai Tanács döntése, mely szerint e tanévtől a diákok által fizetett beiratkozási díj, ami eddig teljesen a könyvtáré volt, ezután a professzori fizetések kiegészítésére fordítandó.⁴⁰

Mándi Márton modern pedagógiai elvinek megvalósításához egy új szellemű könyvgyűjtemény, ill. könyvtár kellett. Főleg a kantiánus szellemű irodalmat próbálta beszerezni.⁴¹ Tudatosan gyűjtötte a haladó jellegű, Magyarországon még kevésbé ismert, vagy már elítélt műveket. A gimnázium felsőbb osztályában pedig német nyelvkönyvként a híres filantróp pedagógusnak, J. H. Campe-nak (1746—1818) a gyermekkönyvei szolgáltak. A Márton által 1791-től vezetett gyarapodási-, ill. állományjegyzékekből kiderül, hogy hat példány volt már ebben az évben Campe *Kinderalmanach*jából, 1793-ban pedig Campe már tíz munkájával szerepelt a katalógusban.⁴² (Campe könyvei akkor nagyon is haladónak számítottak, hisz szerzőjük a francia forradalom lelkes híve volt, 1792-ben a francia köztársaság diszpolgárává választották.)⁴³ Mándi újszerű, s az egyházi közvéleményt mélyen megbotránkoztató elvein nincs mit csodálkoznunk, hisz tudjuk, hogy „eretnek” gondolkodásáért már a debreceni kollégiumban folytatott tanulmányai során is perbefogta a „sedes”.⁴⁴ Kantiánus, racionalista szemlélete miatt pápai tanársága éveiben is sok támadás érte.

³⁵ TÓTH E.: *I. m.* 91.

³⁶ MOKOS: *I. m.* 172—3. (A szabályzat II/1. pontja!)

³⁷ BORSOS: *I. m.* 11—12. A Főiskolai Tanács jegyzőkönyve 1808. 45. pont (DREL),

³⁸ O. 903. 177. (DREK Kézirattár.) Lácza egyébként könyvtárosként is munkálkodott s ebben is komoly segítsége volt Mártonnak. (L. az O. 1059 jelzetű számadáskönyv mellékleteit!) DREK Kézirattár.

³⁹ BORSOS: *I. m.* 10.

⁴⁰ Uo. 13.

⁴¹ O. 973 (2 köteg), O. 903, O. 909. DREK Kézirattár.

⁴² TÓTH Dániel: *I. m.* 168—211.

⁴³ TRÓCSÁNYI Dezső: *Mándi Márton tudományos munkássága*. Pápa, 1931. 47. Világ-irodalmi Lexikon II. Bp., 1972. 16.

⁴⁴ *A Pápai Kollégium története*. Bp., 1981. (A továbbiakban: PKt.) 109—114. ZOVÁNYI Jenő: *Egyháztörténeti lexikon*. Bp., 1977. 392.

Márton István széles körű tudományos munkásságot fejtett ki, egyike volt kora polihisztorainak. Nyelvészeti, filozófiai, pedagógiai, teológiai és más munkáinak kinyomtatásával tanulóira is gondolt, ahogy ez az 1822. január 6-i, az egyházi-iskolai tanácshoz (konzisztóriumhoz) írt leveléből kiderül:

„Venerabile eccl. schol. consistorium! A philosophia tanításához akarván fogni azon hozandó végzés eránt könyörgök a Ven. Consistorium előtt, hogy minden deák, valaki a philosophicum auditoriumba jár, mind most, mind jövődre nézve köteleztesen, rész szerént a már kinyomtatva levő theoretica philosophiának exemplumjaiból, rész szerént a kinyomtatandó practica philosophiának exemplumjaiból *ki-ki magának a Bibliothecából ahol azok letéttelve lesznek*, egy új exemplumot megvenni, még pedig azon szorossággal, hogy aki ezt a philosophiát hallgatók közül nem cselekedné, vagy a leckejárástól tiltasson el, vagy a rectoriái s innepi Beneficiumokra ne eresztessen el . . . En, a ki a philosophiát nagy költséggel nyomtattam ki *abbéli jó szándékom mellett, hogy a tanuló ifjúság az iratásul (mely ötven árkusra terjed) ne terheltesen . . .*”⁴⁵

Márton könyveit a diákok tehát kötelesek voltak megvenni, hisz azok tan-könyvvül szolgáltak. A könyvtár pedig a „kurzustár” szerepét is betöltötte. Mándinak kétségkívül személyes érdeke volt, hogy könyvei elkeljenek, ám a diákok számára ez mégis nagy segítséget jelentett, hisz idejüket a fáradságos és hosszú jegyzetmásolás helyett konkrét tanulással tölthették.

Az 1802-es könyvtári szabályzatból jól tájékozódhatunk a könyvtár korabeli életéről. A szabályzat II. B. pontja alatt olvashatjuk:

„A Bibliotheca könyvbeli jövedelmét teszik azok a könyvek: 1. Melyeket a rectoriákra menő, vagy academiákról megjött deákjaink ajándékoznak a bibliothecának, melyre ezeket a collegium iránt való háládatosság és jóindulat magában is kötelezi, de egyszerűsmind ennek teljesítésére köteleztetnek is. 2. A melyeket bizonyos jóakarók ajándékoztak. 3. A melyeket a professorok obtingentiájok szerént hozatnak.”⁴⁶

Akárcsak a többi protestáns kollégium könyvtárát, úgy a pápait is elsősorban a külföldet megjárt diákok könyvei gyarapították. Így került a könyvtárba számos külföldi könyvészeti ritkaság, pl. az Elzevir-nyomtatványok. A nyugati kultúrákkal való állandó, élő kapcsolat határozta meg évszázadokon keresztül a könyvtár fejlődését, állományának formálódását.

A peregrinusokon kívül azonban mások is adományoznak. Tógatus diákok, lelkesek, nemesek és polgárok, kiknek adományaival állandóan gyarapodott a könyvgyűjtemény. Az O.903 jelzetű könyvtári matrikulában található az adományként kapott könyvek jegyzékei 1791-től egészen a 19. század közepéig.

Chernel Sámuel kapitány 1794-ben teljes könyvtárát a főiskolára hagyta. Könyvtárának jegyzékét maga Márton István készítette el: „Ex oblatione Generosi Domini Samuelis Chernel Capitanei possidet publica Bibliotheca Collegii Reformatorem Papensis Anno 1796.” Chernel egyúttal 1000,— Ft-ot hagyott a kollégiumra, azzal a kikötéssel, hogy annak kamatai a könyvtár céljait szolgálják. Örökösei azonban csak 200 Ft-ot fizettek, az összeg többi része behajthatatlan maradt.⁴⁷

Az 1794—1802 közötti időben („Ab anno 1794—1802 oblatis sunt Libri sequentes”) 22 személy adományozott könyveket, többek között Torkos Jakab II. szuperintendens is. Eöry János főiskolai kurátor ajándékozta a könyvtár-

⁴⁵ SZABÓ Károly: *Mándi Márton István*. Pápa, 1860. 34.

⁴⁶ MOKOS: *I. m.* 173.

⁴⁷ BORSOS: *I. m.* 10. Az O. 903 jelzetű matrikulában található a 350 egységből álló Chernel-könyvtár jegyzéke. („Libri dono oblatis usque Cserneliani.” A jegyzék végén Chernel Sámuel aláírása erősíti meg az adományozás tényét. (Kőszeg, 1794. nov. 19.)

nak — több más értékes nyomtatvánnyal együtt — az 1577-ben Pápán nyomtatott Heidelbergi Kátét (RMNY 395.), amely a könyvtár féltve őrzött kincse ma is.⁴⁸ Weszprémi István orvos 9 db könyvet küldött, közöttük saját munkáit. Márton István a nyomtatásban megjelent munkáit pedig több példányban rendszeresen elhelyezte a könyvtárban.⁴⁹ A Magyar Nyelvmívelő Társaság saját kiadványát küldte meg.

1802-ben 9 személy adott könyveket a könyvtárnak, köztük volt Zsoldos János pápai orvos, aki 24 db és Által Ferenc, aki 6 db 16—18. századi könyvet ajándékozott.⁵⁰

Az 1803-ban ajándékozó 11 személy közül ismét kiemelkedik a több RMK-kiadványt adó Zsoldos János pápai orvos neve.⁵¹ Az 1804. évi adományozók közül (6 fő) Streibig József győri nyomdászt emelném ki, aki Márton munkáit kinyomtatta s levelezésben is állott Mártonnal. Ő egyik kiadványát (Apáczai Csere János: *Magyar Encyclopaedia*. Győr, 1803) jutatta el a könyvtár részére.⁵² 1805-ben 64 kötet könyvet kapott a könyvtár 37 adományozótól. Jelentős volt Torkos Jakab II. püspök, Oswald Zsigmond pápai főkurátor, Zsoldos János orvos, s az Eöry-család könyvadománya.⁵³ 1806 május 20-án Kovács Ferenc („Bonorum Festetitsianorum inspector”) 4 RMK-val, 2 antikvával és 5 db 17. sz.-i nyomtatvánnyal gazdagította a főiskolai könyvgyűjteményt. Vajda Sámuel diák Augustinus: *De Civitate Dei* (Basel, 1522) c. művét adta át a könyvtárnak.⁵⁴ Számos értékes könyvvel gyarapította a gyűjteményt Kazay Gábor táblabíró, Szép Sámuel, Roboz István, Tatai Imre veszprémi főkurátor. Kis János költő (Kazinczy barátja és 1812-től a dunántúli evangélikus egyházkerület püspöke) öt munkáját, Nagy Ferenc sárospataki professzor két munkáját, Kazinczy Ferenc november 20-án egy fordítását (*Szokratesz . . . az az a Szinopei Diogenes dialogusai*. Pest, 1793), Schedius Lajos pesti egyetemi tanár több könyvét, Sárvári Pál debreceni professzor *A rajzolás mesterségének kezdete* (Debrecen, 1804) c. művét küldte el.⁵⁵

1807. június 5-én Kovács János hetényi rektor 9 db értékes kiadvánnyal gazdagította a könyvtárt, köztük 5 db RMK-val.⁵⁶ Samarjai János: *Magyar harmónia . . .* (Pápa, 1628. RMNY 1419) és Lethenyi István: *A kálvinisták magyar harmóniájának . . . meghamisítása* (Csepreg, 1633. RMNY 1560) c. műveit Seregély Istvánnak köszönhette a főiskolai könyvtár. Samarjai János egy másik művét (*A helv. valláson levő ecclesiák egyházi ceremoniájokról . . .* Lőcse, 1636. RMK. I. 662), Kismarjai Veszelin Pál: *Oktató és vigasztaló prédikációk* (Debrecen, 1641. RMK I. 715), egy könyörgéseket tartalmazó kéziratos

⁴⁸ A meglevő másik példány a keszthelyi Helikon könyvtár tulajdona, s letétként az OSZK őrzi.

⁴⁹ Márton nyelvkönyvei messze megelőzték korukat, és sokáig használták azokat. (Langius: *Colloquia . . .* Győr, 1792. *A német nyelv első kezdete*. Győr, 1792. Phaedrus: *Fabulae Aesopae . . .* Győr, 1793. *A görög nyelv első kezdete*. Győr, 1974. *Új deák Rudimenta . . .* Győr, 1795. Valamennyi mű a győri Streibig-nyomda terméke.)

⁵⁰ O. 903. 65—68. DREK Kézirattár.

⁵¹ Uo. 71.

⁵² Uo. 72—74.

⁵³ Uo. 74—77.

⁵⁴ Uo. 77—79.

⁵⁵ Uo. 80—83.

⁵⁶ DEBRECENI EMBER Pál: *Garizim és Ebál*. Kolozsvár, 1702. OTRIKOCSI F. Ferenc: *Ideességés beszélgetések*. Kolozsvár, 1683. SÉLYEI BALOG István *Utítárs . . . melyben rövid és edgyügyű tanítások foglaltatnak . . .* Várad, 1657. DRÉGELYPALÁNKI János: *Via salutis . . .* Debrecen, 1682. KOMÁROMI CSIPKÉS György: *Igaz hit*. Nagyszében, 1666.

kötetet, egy antikvát és két 17. sz.-i külföldi nyomtatványt pedig Kovács Ferenc szennai lelkipásztornak.⁵⁷

1808 januárjában Sátor Judith asszony 78 db 16—18. sz.-i könyvet hagyott a könyvtárra. Márton István 10 db 18. sz.-i könyvet, Tóth Ferenc három saját munkáját helyezte el a gyűjteményben. Halász Sámuel jóvoltából Kisfaludy Sándor munkái 1808. április 23-án már a könyvtár birtokába kerültek.⁵⁸ Zsoldos Jakab teveli prédikátor július 16-án 9 db 17—18. sz.-i könyvet adományozott.⁵⁹ 1809-ben főleg diákok, lelkészek és tanárok kisebb adományaival gyarapodott az állomány. 1810-ben Kecskeméti Dániel 30 db értékes kiadványt adott, köztük Kant négy munkáját. 1811-ben Kovács Sámuel csákvári lelkész összesen 11 db régi nyomtatványt ajándékozott a bibliotékának. Deli József tógatus pedig 6 db 16—17. sz.-i könyvet, köztük egy RMK-t.⁶⁰ 1812-ben jelentősebb adományokat tett Török András mezőlaki lelkész, Papp István könyvtáros, Kecskeméthy Zsigmond, a peremartoni ref. egyházmegye esperese.

1816-ban Tatay Imre táblabíró, a veszprémi gyülekezet neves főkurátora 20 db, jobbára 18. sz.-i könyvet adományozott a főiskolai könyvtárnak, melyekről részletes listát készített, s hozzácsatolta az augusztus 6-án, Tóth Ferenc-hoz írt leveléhez. Ugyanez év október 2-án pedig Szép Ábrahám 3 db könyvét küldte el Tóth Ferencnek.⁶¹ Az egyik különösen is értékes Brever-kiadvány volt.⁶² Szalai József 1816-ban 61 db 17—18. sz.-i kiadványt adományozott.

1817. március 25-én került a könyvtárba Torkos Jakab II. püspök (†1817) teljes könyvtára, kb. 200 kötettel, közöttük számos régi magyar és külföldi nyomtatvánnyal és kézirattal. Ez magában foglalta Torkos Jakab I. püspök (1711—1785) könyvtárának maradványait is. Torkos Jakab I. püspök könyve volt a könyvtár egyik legnagyobb értéke, Bornemisza Péter: *Ördögi kísértetekről* . . . (Sempte, 1578; recte Detrekő, 1579) c. könyve, melynek egyetlen meglevő példányát a pápai főiskolai könyvtárban találhatjuk meg.⁶³ Szalai Mihály szentgáli nótáriusnak 1804-ben a könyvtárra testált könyvhagyatéka szintén ez évben került a főiskola birtokába.⁶⁴

1819-ben lett a könyvtáré Kis János kb. 200 kötetnyi könyvtára, Szikszai József kb. 50 kötetnyi, 16—18. sz.-i könyveket tartalmazó könyvtára. Ebben az évben is több könyvet adott Tóth Pápai József pápai lelkész, dunántúli püspök. Jelentős volt Cserna István ősi lelkész (1821) 12 kötetes, Átal Ferenc görzsönyi lelkész (1824) 21 kötetes, Török Pál dudari lelkész (1824) 21 kötetes, Torkos Melchior (1825) kb. 150 kötetes adománya.⁶⁵ Megemlítem Kulcsár István (1825) kb. 50 kötetes, Kovács József halasi lelkész (1826) kb. 150 kötetes, Mészáros Márton (1826) kb. 180 kötetes, Tóth Pápai József szuperintendens (1827) kb. 200 kötetes, Jenei György mohi lelkész (1828) kb. 80 kötetes hagyatékát.⁶⁶

1829-ben Bocsor István diák (a későbbi híres pápai történetprofesszor) Tarczy Lajos (a későbbi professzortárs) segédkönyvtárossága alatt 3 db értékes

⁵⁷ O. 903. 84—86.

⁵⁸ *Himfy szerelmei I—II.* Buda, 1807. — *Regék a magyar elő időkből.* Buda, 1807

⁵⁹ O. 903. 88—92.

⁶⁰ Uo. 96—101.

⁶¹ O. 1016/1., valamint: O. 903. 103—116. DREK Kézirattár.

⁶² SAMARJAI János: *Az Helvetziai valláson levő Ecclesiáknak egyhazi ceremonijokról.* Lőcse, 1636. (RMK I. 662).

⁶³ RMNY 433. Torkos Jakab, I. püspöktől származik az RMK I. 1341. számú könyv is.

⁶⁴ BORSOS: *I. m.* 13.

⁶⁵ O. 903. 118—144.

⁶⁶ Uo. 147—162.

könyvet ajándékozott, Tóth Ferenc püspök, a könyvtár egykori igazgatója pedig több értékes nyomtatványt küldött. 1833-ban került a könyvtár tulajdonába Mándi Márton István könyvtára, melynek részletes katalógusát Szép Lajos segédkönyvtáros készítette el.⁶⁷

Nagyobb könyvgyűjtemények voltak még: Huszár Károly (1833) kb. 50 kötetes, Kazay Gábor (1840) számos ritka nyomtatványból és kéziratból álló könyvtára. 1846-ban jelentős adományokat tett gr. Teleki József is.⁶⁸

Tóth Ferenc püspök (†1844.) könyvtára, a kor kiemelkedő értékű magángyűjteménye 800 kötetnyi nyomtatvány- és kéziratanyagával 1872-ben lett a főiskoláé, veje Liszkay József pápai tanár, lelkes, később győri lelkes adományaként. Liszkay apósa felbecsülhetetlenül értékes egyháztörténeti kéziratgyűjteményét a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának adta el. Kerkapoly Károly pápai főiskolai tanár (később hadügyi államtitkár, pénzügyminiszter, majd 1872-től pesti egyetemi tanár) 1583 kötetes könyvtára 1895-ben özvegye adományaként került a főiskolai könyvtárba.⁶⁹

A könyvtár állománya tehát a 18. század végétől gyors ütemben növekedett, de a legnagyobb fejlődést a 19. században érte el. Különösen Tóth Ferenc áldozatos gyűjtése, állandó buzdítása, propagandamunkája alapozta meg a könyvtár jelentős RMK, antikva- és kéziratgyűjteményét.⁷⁰ A főiskolai könyvtár tekintélyét bizonyítja, hogy a szerzők az ország minden részéből elküldték munkáikat, ami azt is jelenti, hogy a könyvtár ekkorra már a korábbi jellegzetes tanintézeti gyűjteményből — Mándi Márton és Tóth Ferenc törekvéseinek következtében — nemzeti jellegű tudományos közgyűjteménnyé kezdett átalakulni, ill. alakult át.

A régi idők gyakorlatát felelőstve a 19. sz. elejétől a „Director Bibliothecae” munkáját segédkönyvtárosok (Bibliothecarius) segítették, akik egyúttal kollégiumi „senior”-ok vagy „contra scriba”-k voltak. Ez a gyakorlat a század közepéig tartott, de a 19. sz. végétől újra visszaállították a bevált segédkönyvtárosi intézményt.⁷¹

A könyvtár állományának tékák szerinti szakokba osztását, s egy betűsoros katalógus elkészítését Márton István és Tóth Ferenc végezte el. Ezek a téka-, ill. szaknaplók ma is megvannak. E jegyzékekben a könyveket tartalmuk szerint csoportosították, s alfabetikus rendben sorolták fel. Az egyes tékákat az ábécé nagybetűivel jelölték, s ezen belül numerikus sorrendben következtek a könyvek. Ez a számsorrend egyúttal a raktári helyet is jelölte. A könyvtár

⁶⁷ Uo. 163–172.

⁶⁸ *Magyar Minerva* II. évf. 1901–2. Bp., 1902.

⁶⁹ Borsos: *I. m.* 13.

⁷⁰ Pl.: Sători Judittól (1808): RMK I. 510. Kovács Ferentől: RMK I. 147. (Két példányban!) Ráth Györgytől (1885): RMK I. 1115, 513. Veresmarthi Mihály (1664): RMK I. 715. Torkos Jakab, I.: RMK I. 1341. Eszterházy Miklós, gr. (1859): RMK II. 1845. Legértékesebb kódexünket (Gebetbuch . . . 14. sz. vége–15. sz. eleje. 466. 65×55 cm. Jelzete: O. 168. Pergamenkódex.) ifj. Pázmándy Dénes adományozta a 19. sz. első felében. Jelentős adományokat tettek még többek között: id. Pázmándy Dénes, Pázmándy Sámuel, Hetesi István, köztük több RMK-val. L. még RABENAU, Conrad von *I. m.*

⁷¹ Tóth Ferenc elevenítette fel a régebben annyira bevált „bibliothecariusi” ill. segédkönyvtárosi tisztséget, melyet rendszerint a senior, a contra scriba, vagy a tógatus diákok közül választott emins tanuló töltött be. Nagy megtiszteltetés és rang volt ez az illető diáknak. 1843-ban megszüntették, de a 19. sz. végétől újra visszaállították a segédkönyvtárosságot. Az O. 903 jelzetű könyvtári matrikulában pontos névsor található („Bibliothecarii . . .”) a segédkönyvtárosokról, akik a „Director Bibliothecae” felügyelete alatt végezték munkájukat. (A matrikula felső kötéstáblájának belsején, ill. részletezve a 15–16. lapokon találjuk a könyvtárosok névsorát. Közli még: Borsos: *I. m.* 11.)

korabeli állományának nagyságáról és összetételéről e jegyzékek alapján tájékozódhatunk. A segédkönyvtárosok személyének gyakori változásai alkalmával mindig revíziót tartottak, melyet jegyzőkönyvbe foglaltak. Máskor a tékanaplók üres lapjaira jegyezték fel a revízió, ill. az átadás-átvétel jegyzőkönyveit.⁷²

Egy 1804-ből származó feljegyzés szerint az ókollégium (1784 táján készült el) Márton István által átalakított épületében külön helyiség szolgálta a könyvtár céljait.⁷³ 1809-ben Napóleon csapatai elfoglalták Pápa városát és kétórás szabad rablást kaptak. A franciák elvitték a kollégium pénztárát, számos értéket, de a könyvtárnak, az oriasiető Márton közbenjárására nem esett baja.⁷⁴

Tóth Ferenc és Mándi Márton István kezdték meg a kölcsönzések nyilvántartását is. Kettő korabeli nyilvántartókönyv vészelte át az idők viharait. Az egyik 1813-tól 1816-ig, a másik 1825-től 1851-ig tartalmazza a kölcsönzők neveit és a kölcsönzött könyvek adatait.⁷⁵

Tóth Ferenc vezetése alatt (1802—1817) a könyvtár jelentős mértékben fejlődött. Mint a gyakorlati teológia és az egyháztörténet tudós professzora a régi és ritka könyvek szerelmese volt, s különösen a régi magyar nyomtatványok felkutatását, s a könyvtár számára való megszerzését tartotta feladatának. Nemcsak könyvgyűjtő szenvedélyéről volt híres, hanem arról is, hogy kiváló numizmata és a heraldika szakértője. Tóth Ferenc ösztönzésére és indítványára a révkomári egyházkerületi közgyűlés 1814. júl. 1-én határozta el a pápai főiskola „numophilacium”-ának, éremgyűjteményének felállítását, s a gyűjtemény vezetésével Tóth Ferencet bízta meg.⁷⁶ Hamarosan el is készítette a könyvtár híres érem- és pénzgyűjteményének első katalógusát (*Numophilacium Collegii Reformatorum Papensis Anno 1815*), amit Gál János-sal, a pápai ref. egyház kántorával íratott le. A katalógushoz maga Tóth írt egy rövid előszót („Pro Memoria”) 1815. május 28-án, melyben összefoglalta a gyűjtemény kialakulásának történetét, s akkori helyzetét.⁷⁷ Egészen a 20. század elejéig, Borsos István kétkötetes nyomtatott éremkatalógusának, s a Répásy-féle szintén kétkötetes, de kéziratoss pénz- és éremkatalógusának elkészültéig a Tóth Ferenc által készített katalógus volt használatban. Az érem- és pénzgyűjtemény ma már kb. 10 000 db-ból áll s teljesen rendezett állapotban van, bár elég jelentős feldolgozatlan, hagyatékok útján bekerült éremanyaggal is rendelkezik a könyvtár. Szakember hiányában ez a fontos és igényes munka Borsos István halálával (1918) abbamaradt s azóta is szünetel. Tóth Ferenc

⁷² O. 1051. Index generalis . . . iuxta Alphabetum . . . Anno 1802. 342. Tartalmazza a szerzői nevet, a címet, a kiadás helyét és évét, a nyomda megnevezését, a formátumot és a téka jelzést. O. 899. (77 ff.), O. 900. (Lelkészetű szak. 146 pp.), O. 901. (Nem lelkeszeti szak. 160.), O. 905. („Revisio Bibliothecae Ill. Collegii Ref. Papensis die 10—(16), Maii 1829.” 8 ff. A címlap verzóján: „Libri non reperti secundum seriem Thecarum Alphabeticam.” A végén az átadó-átvevő könyvtárosok, ill. a revizorok jegyzései. O. 906. („Libri Bibliothecae inregistrandi Bibliothecario traditi ab anno 1826—(1831).” 4 ff. O. 908. jelzetű tékanapló. 1802. 58 ff. (Alfabetikus rendjében sorolja fel a könyveket, a szerző neve vagy a cím szerint.) O. 909. /1—27. (27 db tékanapló, ill. revíziós jegyzék 1791-től 1831-ig, a könyveket tartalmuknak megfelelően szakokba osztva írják le . . .)

⁷³ „A pápai reformata iskola épületjeinek rend szerint és külön-külön való feljegyzése.” 1804. aug. 18. DREL. TÓTH E. i. m. 48

⁷⁴ BORSOS: I. m. 12.

⁷⁵ O. 896., O. 164. („Feljegyzése Azon . . . Olvasoknak és Könyveknek akik és amellyeket a Bibliothecából kivettek . . . 1825” — (1851). A könyv második fele részletes könyvtári állománynapló, 387 db könyv leírását tartalmazza. DREK Kézirattár.

⁷⁶ BORSOS István: *Széttekintés kollégiumunk könyvtárában.* (34—51.) 47—49. Főiskolai Értesítő 1903—1904.

⁷⁷ O. 902. DREK Kézirattár.

érdemként említtem meg, hogy a magyarországi, s különösen a dunántúli nemesi családok címeres viaszpecsétjeiből hosszú gyűjtőmunkával értékes állományt hozott létre. Tóth Ferenc tanári és tudományos munkájában egyaránt kiemelkedőt nyújtott. Ugyanez mondható el könyvtárszervezői tevékenységéről is. Kora legkiválóbb teológiai irodalmát szerezte be, s a pápai egyházközség egyik gyűlésének jegyzőkönyve szerint megkövetelte tanítványaitól, hogy „e számukra is megnyílt könyvtárból mindenki szakába vágó könyveket vigyen, azokat kivonatozza s tanulmányozza. S ő a kivonatokat átvizsgálta, a tanulmányt megbírálta, a hanyagot serkenté, a szorgalmast lelkesíté, szóval a könyvtárba rendet, tanítványaiba új életet s lelket öntvén, magának becsületet s az intézetnek nevet szerzett helyben és messze vidéken.”⁷⁸ Tóth Ferenc pápai lelkészisége, majd püspöksége idején sem feledkezett meg a főiskolai könyvtárról. Élete végéig a könyvtár önzetlen és mindig tette kész mecénása volt.⁷⁹ Neki köszönhető, hogy a teológiai oktatást Pápán már a század húszas éveiben szemináriumi könyvtár támogatta, s így az egyes tanszékek a legújabb szakirodalmat saját használatra, külön is megkapták. Nagy álma volt a harmincas évek elejétől az ún. „Pannonica Bibliotheca” felállítása, ami a Nagykönyvtártól, ill. főiskolai könyvtártól független intézményként a lelkész-továbbképzés ügyét szolgálta volna. Ezzel a gondolattal Tóth Ferenc tette meg az első lépést az intézményesített lelkész-továbbképzés megvalósulása felé. A könyvtár elsőrendű profilja az lett volna, hogy összegyűjtse a dunántúli református lelkészek, tanítók és tanárok nyomtatott és kéziratos munkáit, megőrizve azokat az utókornak. A dunántúli lelkészek szellemi műhelyévé akarta tenni a „Pannonica Bibliotheca”-t azzal is, hogy a teológiai szaktudományok, tudományágak és segédtudományok legújabb irodalmát akarta begyűjteni, s azokat állandó és rendszeres használatba bocsátani.⁸⁰ Terve nem valósult meg, ám a tervezett könyvtár összegyűjtött anyaga a főiskolai könyvtár tulajdonába ment át, mintegy alapját képezve a 20. század első felében létrehozott „Papensia” Gyűjteménynek.

Tóth Ferenc püspök közbenjárására sikerült 1837-ben az egyházkerületnek, ill. a főiskolának nyomdai szabadalmat szereznie, de a nyomda anyagi problémák miatt csak 1838-ban kezdte meg működését. A nyomdából 1838–1867 között 210 önálló munka került ki. Ezen kívül rengeteg aprónyomtatvány készült a főtanoda, a pápai úri kaszinó, a főiskolai képzőtársulat, a város más iskolái és intézményei számára. A nyomda működése jelentős a könyvtár szempontjából is, hisz minden nyomtatvány kötelezpéldányként (több példányban is) bekerült a főiskolai könyvtárba, szintúgy az aprónyomtatványok legtöbbje, létrehozva ezzel azt az egyedülálló adottságot, amivel a könyvtár ma is büsz-

⁷⁸ BENEDEK Sándor: *Miről prédikált Tóth Ferenc?* (Tóth F. halálának 100. évforduló-jára.) Pápa, 1945. 5.

⁷⁹ Vöröshérenyben született 1768-ban, Pápán halt meg 1844-ben. 1817 tavaszától pápai lelkész, 1823 februárjától esperes, 1827 nyarán választották püspökké, 1830-ban irodalmi munkásságáért díszdoktorságot kapott a göttingeni egyetemről.

⁸⁰ L. a korabeli egyházkerületi és egyházmegyei kéziratos jegyzőkönyveket a DREL-ben. Pl.: „1835. március 16–17-én tartott a Barsi Venerabilis Tractus Dislocationalis Közgyűlése... a G(aram) Vezekényi Anya Ekklesiában...” Ebben olvasható Tóth Ferenc levelének másolata, amit a barsi egyházmegye espereséhez írt (1834. dec. 13.) „Superintendentialis Jegyző Könyveinkből is lehet tudni, hogy valami munka, akár eredetieképp készítették, akár fordították, és ki nem nyomattathatik, adatnának azok bé a Pannoniai Bibliothéka név alatt felállítandó Könyvtárba, mely ott, legalább megmaradna, és az Író halálával nem válna semmivé...” DREL.

kélkedhet, tudniillik, hogy rendelkezik a Pápai Református Főiskolai Nyomda szinte valamennyi termékével.

Nagy értéket képvisel a könyvtár folyóiratállománya, melyre még a későbbiekben visszatérünk. A korszak legjelentősebb hazai és külföldi sajtóorgánumait az állandó anyagi nehézségek ellenére beszerezték és féltve őrizték. Az 1817. szeptember 11-i főiskolai tanári ülés például elhatározta, hogy a *Tudományos Gyűjteményt* nem a könyvtár rendes bevételéből (mivel azt nagyon megterhelné), hanem a főiskolai közpénztár terhére rendelik meg. Így akarták megrendelni a hallei kiadású *Literatur Zeitungot* is, de a következő gyűlésen a rektor kénytelen volt bejelenteni, hogy a folyóiratot anyagi okok miatt nem tudták megrendelni.⁸¹

Egy számunkra nagyon érdekes bejegyzés található az Iskolai Tanács 1818. okt. 19-i ülésének jegyzőkönyvében: „A Pázmány Sámuelről hagyott könyvek beérkezte után a már létező *lasjtrom* formájára a könyvek addig is számba vétessenek, míg a Bibliothecának célba vett állandó helye el nem készül, ahol azután mind egy katalógusba foglaltatva fognak beirattatni.”⁸² Lehet, hogy itt az O.1051. jelzetű „Index Generalis . . .”-ról van szó (címlapján már nem olvasható ki az évszám . . .), de lehet, hogy az korábbi (1802 körüli) jegyzék, és egy tényleges és pontos katalógus elkészítését tervezték. A szövegből az is kiderül, hogy a főiskola vezetősége nem érezte megoldottnak a könyvtár elhelyezésének problémáját sem.

Jankovich Miklós, a neves könyvgyűjtő és könyvszakértő 1819-ben meglátogatta a könyvtárat. A Főiskolai Tanács korabeli jegyzőkönyvéből kiderül, hogy 40 forintért meg akarta vásárolni Beythe István magyar nyelvű prédikációs-kötetét (Németújvár, 1584. Manlius. RMNY 552; RMK I. 211.), s foglalóban Tóth Ferencnél hagyott két aranyat. A főiskolai gyűlés azonban úgy döntött, hogy a könyvet mégsem adják el. Jankovich nagyvonalúságát bizonyítja az, hogy a foglalt mégsem kérte vissza, sőt még 1820-ban 80 forinttal megtoldotta, s a könyvtár támogatására felajánlotta.⁸³

A pápai főiskola korán találkozott a felvilágosodás eszméivel. Az 1783–84 táján felépült Ókollégium nagytermének mennyezetére ezt vésték: „Pro bono publico”. Ez a mondat került a kollégium korabeli pecsétjére is. Az iskola két professzora — Mándi Márton István és Lácza István József (aki szintén tevékenykedett mint könyvtáros) — a magyar nyelvű oktatás bevezetésének feltétlen híve volt. Átérezték a magyar felvilágosodás legjobb erőinek törekvéseit, akik a magyar nyelv jogaiért szálltak síkra. Márton István ezért büszkélkedhetett így: „Pápán lépe legelőször a magyar nyelv filozófusi s teológusi katedrába, amidőn én a morált, T. prof. Lácza István úr pedig a históriát magyarul tanítottuk.”⁸⁴ Mándi és Lácza azonban nem értettek mindenben egyet a széphalmi mesterrel és követőivel. (A köztük folyó irodalmi vitákról itt nincs mód részletesebben szólni.) Amikor azonban 1800 körül az egyházi ortodoxia megtámadta Mártont az 1796-ban megjelent *Keresztyén teológusi morál* . . . c. munkája miatt, Kazinczy nem volt rest azonnal láindsát törni, ahogy ő nevezte, a „pápai Kant” mellett. Kétségtelen, hogy Mándi és Lácza megjelent munkái a felvilágosodás szellemi jegyeit viselik magukon.

⁸¹ BORSOS: I. m. 13.

⁸² DREL.

⁸³ BORSOS: I. m. 13.

⁸⁴ PKt. 129. MÁRTON István: *Keresztyén teológusi morál, vagyis erkölcstudomány*. H. n., 1796. 803. (I. V. Schmid: kantiánus-racionalista jénai teológus művének fordítása, ill. parafrázisa.)

Kapcsolatban állottak (különösen Mándi Márton) pl. Kis Jánossal, Óz Pállal, Kazinczy Ferencsel, Péczeli Józseffel, Cseh Józseffel, s talán Édes Gergellyel is.⁸⁵

A magyar felvilágosodás, ill. reformkor jelentősebb orgánumait megjelenésüktől fogva beszerezte a könyvtár. A *Tudományos Gyűjteményre* (Pest 1817–1841) nemcsak a Pápai Olvasótársaság fizetett elő a városban, hanem a református kollégium is, ahogy ezt már korábban említettük.⁸⁶ (Egy ideig a *Tudományos Gyűjtemény* egyik szerkesztője, Mokry Benjamin, pápai ref. főiskolai tanár volt.) A könyvtárban megjelenésüktől megtalálhatók voltak a felvilágosodás és a reformkor legjelentősebb sajtóorgánumai. (Pl.: *Magyar Kurír*—Szacsuvay Sándor bécsi kiadványa, *Mindenes Gyűjtemény*—Péczeli József Komáromban megjelent folyóirata, *Bécsi Magyar Merkurius*—1793–1798, bécsi *Magyar Hirmondó, Olvasó Könyvtár*—Márton József, Mándi Márton István fivérének bécsi lapja a *Bécsi Magyar Újság* mellékleteként, *Hazai Tudósítások*—Kulcsár István 1806-tól Pesten megjelent lapja, majd ennek utódja, a *Hazai és Külföldi Tudósítások*—1808-tól, *Hasznos Mulatságok*—Kulcsár István 1817–42 között megjelent népszerű folyóirata, *Nemzeti Újság*—szintén Kulcsár adta ki Pesten 1819-től, *Sokféle*—a *Bécsi Magyar Újság* toldaléka Márton István szerkesztésében, *Jelenkor*—1832-től, *Társalkodó*—Helmezy Mihály orgánuma 1832–41 között. Több példányt őrzünk Kossuth kéziratos lapjaiból: *Országgyűlési Tudósítások*—1832–36, *Törvényhatósági Tudósítások*—1836–37. A *Honművész*—Pesten jelent meg 1837-től, a *Tudománytár*—1834–44 között. *Ismertető* . . .—Szerkesztette Borsos Márton Budán 1837-től, *Regélő Pesti Divatlap*—Garai János lapja 1840–44 között. A *Regélő*—Pesten jelent meg 1837-től, *Figyelmező*—1838–40, a *Fillértár*—Pozsonyban jelent meg 1834-től, az *Athenaeum*—1837–43 között, a *Pesti Divatlap*—Vahot Imre lapja 1844–48 között, stb).

Ugyanígy felsorolhatnánk a felvilágosodás, majd a reformkor jelentős könyvanyagát, melyek nagyobb mértékben adományozás, kisebb mértékben vásárlás révén korán bekerültek a könyvtár állományába, s a diákság, ill. a tanárok mindennapos olvasmányai voltak. Nagyon népszerűek voltak a kalendáriumok is, melyek nagy számban találhatóak a könyvtár állományában. Pápan, a Református Főtanoda betűivel nyomtatták ki — már Jókai és Petőfi pápai tanulmányainak idején (1840–43) — a *Közhasznú Kalendáriumot*, vagy utóbbi nevén a *Népbarát* vagy *Közhasznú Kalendáriumot*.

Márton István halála után (1831) rövid ideig Edelenyi Sándor, majd Stettner Zádor György viselték a könyvtárnoki tisztséget. A könyvtár fejlődése szempontjából Stettner működése a jelentősebb. Tudományos érdeklődése, jelentős politikai és irodalmi kapcsolatai, s irodalmi tevékenysége folytán a kor szellemi termésének zöme bekerült a könyvtárba.⁸⁷ A könyvtár tulajdonképpen

⁸⁵ PKt. 133. L. Édes Gergely autográf önéletírását 1843-ból. DREK Kézirattár. Jelzete: O. 794/231.

⁸⁶ KULCSÁR Adorján: *Olvasóközönségünk 1800 táján*. Bp., 1943. 27. BORSOS: I. m. 13. A felvilágosodás könyv- és könyvtártörténetéhez l. KÓKAY György: *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*. Bp., 1983. A magyar sajtó története I. 1705–1848. Szerk. KÓKAY György. Bp. 1979.

⁸⁷ Stettner Zádor György volt a Pápai Református Jogakadémia (1832–1885) első rendes tanára, 1832 és 1848 között. 1848 augusztusától a pesti váltótörvényszék ülnöke, 1855-től a bécsi „legfőbb semmitő bíróság” tanácsosa, majd 1861-től a „hétszemélyes tábla” bírója. Kazinczyval, Bajzával, Vörösmartyival és Deák Ferencsel való bensőséges kapcsolata közismert. Híressé a „Conversations-lexikon perben” való szereplése tette, melyben „Egy szó Döbrenteiről és Kérdés” c. röpiratával vett részt. Baráti köréhez

és ma is meghatározó jeleje — tudományos közkönyvtár — Stettner könyvtárossága idején alakult ki.

1834-ben Pápán megalakult a Kaszinói Társaság, amelyből három év múlva kivált a Polgári Kör. A Kaszinó nagyon jelentős — főleg szépirodalmi — anyagát 1919-től a főiskolai könyvtár kezelte. A *Magyar Minerva* kimutatása szerint a Kaszinó könyvtárának állománya 1912—13-ban 3567 kötetből állt.⁸⁸ A város iparosodása (1830-ban fajanszgyár, 1850-ben finomposztógyár alakult) együtt járt a szellemi fejlődéssel, és ezzel párhuzamosan a kollégium fejlődésével. Rohamosan növekedett a diákok létszáma, Pápa pezsgő életű diákvárossá vált. A korabeli források Pápát, éppen kollégiuma révén „Dunántúl Athénje”-ként emlegették. A két szellemóriás — Petőfi és Jókai — is itt tanult s kötött életre szóló barátságot.

1841-ben jött létre a kollégiumi diákság autonóm önképzőköre, a „Főiskolai Képzőtársulat”. 1845-ben kiadták a *Tavaszi* c. irodalmi-társadalmi évkönyvet, ill. almanachot, melyekben a magyar nyelv ügyéért szálltak első rendensíkra.⁸⁹ Az évkönyvek szerkesztője Tarczy Lajos professzor volt, a hegelianizmus egyik hazai apostola, az MTA tagja, a Képzőtársulat tanárelnöke. A Képzőtársulat külön könyvtárat hozott létre, amely főként az ifjúság szépirodalmi és tudományos érdeklődését és igényét volt hivatva kielégíteni. A könyvtárnak Petőfi, Jókai és Orlai Petrich is olvasója volt, amit az Egyházkerületi Levéltárban (DREL) őrzött könyvtári beiratkozási könyv autográf aláírásai bizonyítanak. Az ifjúsági könyvtár kezeléséről és használatáról az 1844. évi iskolai rendszabályok intézkedtek. A könyvtár állománya 1900-ban 2505 kötetből állt.⁹⁰ 1907-ben nyomtatásban is megjelent az ifjúsági könyvtár válogatott anyagának katalógusa, 800 kötet könyv leírásával. A képzőtársasági könyvtár a II. világháború előtt szintén bekerült a Nagykönyvtárba.

Petőfi (Pápán még Petrovics Sándor) és Jókai első írói szárnypróbálgatásai is a Képzőtársasághoz fűződnek. Több alkalommal nyertek jutalmat és pályadíjat. Erdemes munkáikat saját kezűleg írták be a Képzőtársaság „Erdemkönyvébe”. Ebben található például Petőfi számos verse, melyeket Homonnai névvel szignált, ill. képzőtársasági székfoglaló beszéde, valamint Jókai több verse és első prózakísérletei (I. k. 1841—44). Jókai már Pesten élt, de a Képzőtársasággal való kapcsolata nem szakadt meg. Ezt bizonyítja az a saját kezű irodalmi bírálata, amit 1846-ban írt Pesten.

A könyvtár őrzi azokat a könyveket, melyeket Jókai Pápán tankönyvként

tartozott még Baróti Szabó Dávid, Fáy András és Kisfaludy Károly is. Vörösmartyval 1826 táján együtt laktak Budán, amikor pedig a költő Pápán járt, Stettner vezette be az Úri Kaszinó Társaságába. Jelentős jogtudományi munkásságot fejtett ki. Fenyéry Gyula álnéven írt esztétikai és szépirodalmi vonatkozású cikkei a *Tudományos Gyűjteményben*, az *Aurórában*, a *Jelenkorban*, a *Felsőmagyarországi Minervában* stb. jelentek meg. Tagja volt a Kisfaludy Társaságnak (1836-tól), melynek egyik alapító tagja volt. 1831-től az MTA levelező, 1832-től rendes tagja lett. Toldy Ferenc vele együtt adta ki a *Handbuch der ungarischen Poesie* c. művét 1828-ban. 1866-ban hunyt el. (*Magyar Irodalmi Lexikon III.* Bp., 1965. 577. Tóth Lőrinc: *Zádor György akadémiai rendes tag emlékezete.* Pest, 1869. 13. PKt. 231, 191. *Zádor György levelezése Kazinczy Ferencsel 1823—1831.* Közli Zádor Gyula. Bp., 1886.)

⁸⁸ *Magyar Minerva.* A magyarországi múzeumok és könyvtárak címkönyve. I—V. k. Bp., 1900—1915.

⁸⁹ Mint láttuk, már Mándi Mártonék is tanítottak magyar nyelven, ám az Egyházkerület ellenkezése miatt a nemzeti nyelvű főiskolai oktatás csakhamar abbamaradt. Az alsóbb fokú iskolákra nézve, 1815-ben az aranyosi egyházkerületi közgyűlés elfogadta, hogy azokat „nemzeti vagy magyar és deák oskolákra” kell osztani.

⁹⁰ *Magyar Minerva I. k.* 1900. (2505. k.) 269.

használt. A könyvek possessorai bizonyítják ezt.⁹¹ A főiskolával maga Széchenyi István is kapcsolatban állott, hisz a *Világ* c. könyvét (Pest, 1831. Füstkúti Landerer) meleg szavakkal ajánlja a könyvtárnak: „A Pápai Reformatum Collegium Könyvtárának legmélyebb tisztelettel Széchenyi István.”

Az 1848–49-i szabadságharc során a Kollégiumban is szünetelt a tanítás, mivel a diákok nemzetőrnek vagy honvédnak álltak be. Az 1848. március 15-i pesti események hírére a kollégiumi ifjúság fáklyás felvonulást tartott, és négy nappal a pesti események után, a Főiskolai Nyomdában kinyomtatották a Nemzeti dalt és a 12 pontot, amit nagy példányszámban sokszorosítottak és terjesztettek. E két fontos aprónyomtatvány közül már csak a Nemzeti dal egy példányával rendelkezik a gyűjtemény is, de a nyomdai szedőkönyv hitelesen bizonyítja, hogy a 12 pont („Mit kíván a magyar nemzet?”) ugyancsak kinyomtatásra került.

Könyvtártörténeti szempontból érdekes, hogy a könyvtári possessorokban, a különböző időszakokban, milyen elnevezéseket találunk a könyvtárról. Gyakori a „Liber Coetus Papensis” bejegyzés. Apáczai Csere János: *Magyar Encyclopaedia* . . . (Utrecht, 1653.) c. művének belső címlapján ez a felirat van: „Liber Collegii Reformatorum Papensis ex antiqua eiusdem Bibliotheca.”⁹²

Weszprémi István 1796. április 26-án adományozta a Bibliotékának *Magyarországi öt különös elmékedések* . . . c. könyvét (Pozsony, 1795), ahogy ezt a könyv felső kötetáblájának belsején levő autográf bejegyzése bizonyítja: „Illustris Gymnasii Helvet(icorum) Confess(ionis) addict(orum) Papensis Bibliothecae mittit dono Auctor Debrecino ad die 26 April. 1796.”⁹³ A 18. század folyamán több könyvben olvashatjuk: Bibliotheca Illustris „Collegii Reformatorum Papensis; Bibliothecae Illustris Collegii Helveticae Confessionis addictorum Papensis.”⁹⁴ A 19. században pedig, a hagyományosnak számító elnevezések (anyaiskola, főiskola, kollégium, főgimnázium könyvtára stb.) mellett találkozunk az általam már említett, de a szakirodalomban még elő nem forduló kifejezéssel. Budai Pál, nagybajomi esperes a „Biblia Szövétneke” c. kéziratát a „Pannonica Bibliothecába” ajándékozta.⁹⁵

A kollégiumi könyvtárat tetemes károk érték az iskola gyakori helyváltozásai, a költözködések során.⁹⁶ A könyvek és a kéziratok gyakran évtizedekig ládába csomagolva vagy halmozva padlásokon heverték, kitéve a pusztulásnak.

A könyvtár állománya 1864-ben 9360 kötet.⁹⁷ A *Magyar Minerva* adatai szerint így alakult a könyvtár állománya a század elején:

⁹¹ *Compendium Historiae Antiquae* . . . Pozsony, 1836. B. III. 704. n. Poss.: „Mauritzi Jokay.”

Compendium Matheseos . . . *Conscripsit Gabriel Kováts-Martiny*. Pozsony, 1840. Poss.: „Jokay Móriczé bölcselkedést tanulóé 1840.”

⁹² RMK I. 876.

⁹³ Jelzete: C. II. 1714.

⁹⁴ Jelzeteik: Pl. B. III. 258, O. 35. (DREK Kézirattára.)

⁹⁵ O. 59. b. (DREK Kézirattára.)

⁹⁶ Csak a 19. században három ízben költözött a könyvtár (1850, 1857, 1899). Az újkollégium (a későbbi Nátus!) építését 1856-ban kezdték meg (1849-ben vásárolták meg a telket!) a Zsoldos-féle telken. 1857-re elkészült az új kollégiumi épület, s ennek dísztermébe vitték a könyvtárat. Teremkönyvtár lévén, a könyvek nagy része nem fért fel a polcokra, így azokat a padlásra hordták fel. Borsos István írja le, hogy 1900-ban még 700 kötet olyan könyvet tudott kiválogatni, amelyek hibátlanok voltak, s hiányoztak az állományból.

⁹⁷ *A Dunántúli Református Egyházkerület Könyvtára*. In: Népművelés Veszprém megyében. Veszprém, 1965. 100.

1900-ban:	Ifjúsági könyvtár	2 505 kötet
	Tanári könyvtár	22 157 kötet
1901—2-ben:		24 078 kötet, ebben 9 ósnyomtatvány, 120 RMK I, és 55 RMK II—III. Ezen kívül még:
		237 db kézirat és
		200 db oklevél
1903—4-ben:		25 352 kötet
1904—11-ben:		37 403 kötet (8 ósnyomtatvány, 142 RMK I, 55 RMK II—III, 384 kézirat, 247 oklevél.)
1912—13-ban:		39 916 kötet (11 ósnyomtatvány, 151 RMK I, 70 RMK II—III., 490 kézirat, 490 oklevél.)
1930—31-ben:		61 568 kötet (11 ósnyomtatvány, 146 RMK I, 71 RMK II—III., 577 kézirat, 568 oklevél.) ⁹⁸

A könyvtár állományába a II. világháború előtt került be a Jókai-kör könyvtára, ami az azonos nevű egyesülettel jött létre 1893-ban, akkor 203 kötettel. Ez az idők során mintegy 1000 kötetes kis kézikönyvtárrá nőtte ki magát. Az 1952-es államosítások során került a Nagykönyvtár anyagába — a Főiskolai Könyvtár ekkor alakul át a Dunántúli Református Egyházkerület Könyvtárává — a „Nátus”, és a Theológia Tóth Ferenc Önképzőkörének, a Keresztyén Ifjúsági Egyesületnek (KIE) a könyvtára, valamint a tanszéki szemináriumi könyvtárak jelentős anyaga.

Közvetlenül 1945 előtt a könyvtár kötetszáma szerint Dunántúlon a harmadik, Pannonhalma és Esztergom mögött. A történelmi Magyarországon a sorban 29., a trianoni Magyarországon a 19.⁹⁹ Ekkor 92 ezer kötetet számlált a könyvtár állománya. 1972-ben 130 ezer egységet, az 1974-es felméréskor pedig pedig 134 ezer egységet, 18 ezer duplumkötetettel.¹⁰⁰ Jelenleg kb. 155 ezer egységgel számolhatunk, a duplumok és egyéb különgyűjtemények (1848-as gyűjtemény, Világháborús (I—II.) gyűjtemény, Baldacci Antal 2288 db-ból álló metszetgyűjteménye, plakátgyűjtemény, színlaptár, fényképtár stb.) nélkül.

Az 1864. évi könyvtári rendezés új szakrendi beosztás alapján történt Kerkapoly Károly igazgatósága (1853—1868) idején, Rózsa István könyvtáros munkájaként.¹⁰¹ Az első igazán szakszerű rendezést Tóth Dániel könyvtáros (1877—1897) végezte, elkezdve a címlapkatalógus készítését is a Porosz Instrukció mintájára.¹⁰² Ezt a munkát Borsos István (1897—1918) folytatta. Borsos, a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának rendszerét figyelembe véve, az állományt 32 szakba osztályozta. Borsos készítette el a könyvtár katalógusát is, ami két kötetben 1901-ben és 1912-ben jelent meg, 17 590 mű címlírásával. 1903-ban a könyvtár nehéz körülményei miatt állami segélyért folyamodott, és a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének ellenőrzése alá került.¹⁰³ 1912—13-ban a MKOF-től évi 1000 korona segélyt kapott a könyvtár, ami lehetővé tette a továbblépést. A Tanácsköztársaság idején a könyvtárat közkönyvtárrá minősítették. A Kézirattár őrzi a közkönyvtár olvasóinak névsorát, s a könyvtár életének egyéb Tanácsköztársaság kori dokumentumait.

Borsos Istvánt Pongrácz József követte a könyvtárosságban, aki egyúttal

⁹⁸ *Magyar Minerva* I—V. k. (Bp., 1900, 1902, 1904, 1912, 1915) A könyvtárak 1900—1913 közötti adatait tartalmazza. Megjelent egy későbbi kötete is az 1930—31. év adataival. (VI. k. Bp., 1932)

⁹⁹ PONGRÁCZ: *I. m.* 8—9.

¹⁰⁰ ÚJSZÁSZ Kálmán: *A magyarországi református egyházi könyvtárak jelentősége a tudományos kutatás szempontjából.* (237—247.) 247. In: *Régi könyvek és kéziratok.* Bp., 1974.

¹⁰¹ BORSOS: *I. m.* 15—16.

¹⁰² Uo. 17.

¹⁰³ *Magyar Minerva.* IV. évf. 1904—11. Bp., 1912.

a Teológiai Akadémia újszövetségi tanszékének a professzora volt. 1951 végén megszűnő tanársága, az Egyházkerület őt nevezte ki az államosítás miatt időközben egyházkerületi gyűjteménnyé alakult könyvtár igazgatójává. Munkáját így megváltozott viszonyok között ugyan, de tovább végezhetette (1957). Tovább folytatta a betűrendes nagykatalógus építését, továbbra is a hagyományos „levélkatalógus” formájában. Munkája következtében már a II. világháború előtti időben is pozitív fejlődésen ment át a könyvtár. Külföldi utazásaival, ill. jelentős nyugati kapcsolataival biztosította a könyvtár számára a legmodernebb nyugati teológiai szakirodalom rendszeres beszerzését. A világháború utolsó hónapjaiban azonban a könyvtárat hatalmas veszteségek érték, szinte minden állományrészében. A háborús károk rendezésében, és a keletkezett hiányok lehetőség szerinti pótlásában Pongrácz Józsefnek voltak felülmúlhatatlan érdemei. A kollégium államosításától fogva (1952) a könyvtár egyházkerületi tulajdonba ment át. A könyvtár első szabályrendelettervezetét is Pongrácz József készítette el 1959-ben. Pongrácz vezetése alatt alakult ki tulajdonképpen a könyvtár több mai profilja, így pl. a pápai helytörténeti anyag gyűjtése stb. A „Papensia” gyűjteményt ő hozta létre fáradtságot nem ismerő, szinte emberfeletti gyűjtőmunkával. Halálával (1963) hosszú időre megakadt a fejlődés.

A Dunántúli Református Egyházkerület Könyvtára elsősorban tudományos könyvtár, melynek főbb gyűjtőkörei: 1. A Dunántúltra, Veszprém megyére, és elsősorban Pápa városára és a Kollégiumra vonatkozó irodalom, ill. dokumentáció. 2. A reformáció és az ellenreformáció szakirodalma, ill. ennek a kornak a könyvtermése és emlékei. 3. A reformkor anyaga, ezen belül a Petőfivel és Jókaival kapcsolatos irodalom és egyéb relikviák. 4. A legújabb teológiai szakirodalom.

A legmodernebb magyar és külföldi teológiai könyvek beszerzésével a könyvtár a dunántúli lelkészek továbbképzéséhez, önképzéséhez kíván segítséget nyújtani. Természetesen a fontosabb világi kiadványokat (történelem, irodalomtörténet, filozófia, szépirodalom stb.) szintén megvásárolja a gyűjtemény, részben a Könyvtárellátó Vállalat, részben bolti könyvvásárlás útján. Egyre jobban feléled az adományozás ősi tradíciója is.

A gyűjtemény 8 ősnymtatványt (incunabulum) és 2 kódexet őriz. (Korábban 3 vetustissimát is ősnymtatványként tartottak számon). RMK-állománya 595 egység (a kötetszám ennél nagyobb). Jelentős az antikva (16. századi külföldi könyv) állománya, valamint a 17–18. századi könyvanyaga. A „Papensia” gyűjtemény a pápai tanárok, diákok műveit és a városra vonatkozó forrásanyagot gyűjti, kb. 5000 egységet tesz ki. Megemlítem a könyvtárban őrzött egyiptomi múmiát és festett fakoporsót, melyek a főiskolai régiség-tár anyagából maradtak meg, s az ókori egyiptomi kultúra hazánkban őrzött felbecsülhetetlen értékei.

Az 1970-es évek végétől a könyvek feldolgozása az újabb címléírásai, ill. katalogizálási szabályok szerint folyik, de az Egyetemes Tizedes Osztályozás bevezetése nélkül, tehát a régi szakrendszer meghagyásával.

A gyűjtemény gondjai azt hiszem, megegyeznek a többi egyházi gyűjtemény mai gondjaival. A fojtogató helyhiány lelehetetlenné teszi az állomány szakzerű, áttekinthető elhelyezését, ill. a könyvtári feldolgozó- és kutatómunkát. A gondok közé tartozik a megfelelő létszámú és képzettségű szakembergárda hiánya, a szerény anyagi lehetőségek, az állandó és konkrét szakmai-módszertani gondozás hiánya stb. Az állományvédelem terén jelentős segítséget nyújt az OSZK, a régi könyvek és kéziratok restaurálásával.

Tanulmányunkkal egyrészt közzé kívántuk tenni az újabb kutatási eredményeket, s ezek fényében a már meglevőket átértékelni és összefoglalni. Másrészt eleget akartunk tenni azon kívánalomnak, amit Mátrai László, az egyházi gyűjtemények munkatársainak tartott előadásában fejtett ki: „Könyvtörténet minden mennyiségben! A könyvtörténet a szó modern értelmében a legpozitívabb és legmegbízhatóbb módszer ahhoz, hogy kultúrhistoriát műveljünk...”¹⁰⁴

A Kézirattár

A könyvtár mindig szerves része volt az iskolának, az oktatás szolgálatában állt. Jobbára a tanárok és a diákok adományaival gyarapodott. Mindez a kéziratokra is érvényes. A kézírás, a kéziratok könyv, a nyomtatott könyv megjelenése után még századokon át éppoly fontos része volt az oktatásnak, mint korábban. Az „adnotationes scholasticae” továbbra is végigkísérték a diákok életét.¹⁰⁵

Az idők viszontagságai megtépázták a kollégiumi könyvtárat, ennek nyomait a kézirattár is magán viseli. Könyvtártörténeti szempontból nagy jelentőséggel bírnak a legrégibb könyvtári anyakönyvek, számadás- és leltárnaplók. A „Pappensia” teremben levő kézirattár (O-szak) egyedi értékei az iskolai kompendiumok, diktátumok, a tanárok és diákok munkái. Számos pápai tanár és dunántúli lelkész nyomtatásban meg nem jelent munkáját is a Kézirattár őrzi, amely bizonyíthatóan örökölte a Tóth Ferenc püspök által tervezett „Pannonica Bibliotheca” értékes kéziratait is. Jelentős kéziratanyagot őriz a kézirattár Mándi Márton Istvántól, Tóth Ferenctől, Bocsor Istvántól, Tarczy Lajostól stb. Még ennél is nagyobb terjedelmű a 20. században tanító professzorok kéziratok hagyatéka, melyek közül pl. kiemelkedik Thury Etele egyháztörténeti vonatkozású kéziratok hagyatéka, amely főleg külföldi levéltárakból származó magyar vonatkozású okiratok Thury Etele által készített másolataiból áll.¹⁰⁶ Különösen is értékes a magyar protestáns gályarabokra vonatkozó okiratgyűjtemény, melynek részleges jegyzéke nyomtatásban is megjelent a *Theológiai Szemle* 1930. évi 4—6. számában.¹⁰⁷ A nagyobb, 20. századi tanári kézirat-hagyatékok közül megemlítem Antal Géza, Czeglédy Sándor, Trócsányi Dezső, Pongrácz József, Borsos István, Lakos Béla, Faragó János stb. hagyatékát.

Petőfitől és Jókaitól több saját kézzel írt dokumentumot őriz a kézirattár (versek, előadások, elbeszélések, levelek). Félteve őrzött kincseink közé tartozik Kossuth Lajos több levele. (Köztük az emigrációból Pulszky Ferenchez intézett terjedelmes levele is.) Thaly Kálmán levelezéséből szintén jelentős mennyiséget a kézirattár őriz.

A kézirattár értékes része a mohács előtti magyar oklevélgyűjtemény, melyeknek egy része a László-család hagyatékát képezte.¹⁰⁸ Mennyiségre ennél sokkal nagyobb az 1526 utáni oklevélgyűjtemény, amely kiapadhatatlan

¹⁰⁴ MÁTRAI László: *Az egyházi könyvtárak helyzete és feladatai a Magyar Népköztársaság könyvtárpolitikája keretében.* (234—38.) 237. *Theológiai Szemle* 1969. 7—8. szám.

¹⁰⁵ FEKETE Csaba—SZABÓ Botond: *A Tiszántúli Ref. Egyházkerület Nagykönyvtárának (Debrecen) kéziratkatalógusa.* — 1850 előtti kéziratok — Bp., 1979. OSZK. 11—12. (L. a bevezető tanulmányt!)

¹⁰⁶ O. 655, 659—664, 1146. (DREK Kézirattára.)

¹⁰⁷ 247 db okiratmásolat jegyzéke. Közölte PONGRÁCS József. *Theol. Szemle* 1930/4—6. 714—719.

¹⁰⁸ 34 db oklevél. Jelzete: O. 1101. DREK Kézirattár.

kincsesbányája a történeti kutatóknak. A kéziratár anyagába két kódex tartozik. Az egyik egy tenyérben is elférő, mini, iniciálékkal díszített, német nyelvű imádságoskönyv (Gebetbuch) a 14. század végéről (az elején egy töredékes flamand kalendáriummal), a másik pedig Vergilius Georgicon-ját tartalmazza.¹⁰⁹

A világi személyek hagyatékaik közül kiemelném Thury Zsigmond kéziratot anyagát. Thury Zsigmond az erdélyi szombatosok történetével, kultúrájával foglalkozott, s egyedül az ő másolatában maradt ránk több szombatos forrás. Lemásolta többek között Bogáti Fazekas Miklós zsoltárfordításait, apokalipszis-kommentárját és Péchy Simon kancellár levelezését.¹¹⁰

A kéziratorténeti vizsgálódások elárulják, hogy a kollégium Mándi Márton István és Láczaai Szabó József professzorsága idején már a magyar nyelvű oktatás útjára lépett, ami ekkor még — nem sokkal a Ratio educationis (1777) után — merész lépésnek számított.

A kéziratár anyaga zömében kapcsolódik a pápai kollégium történetéhez, illetve a hazai reformátusság egyháztörténetéhez, művelődéstörténetéhez. Jellemzően elsősorban egyházi és református ez az anyag, de más felekezetek (evangélikus, katolikus, unitárius, szombatos) történetéhez, valamint a hazai világi értelmiség és művelődés kialakulásához, fejlődéséhez is fontos adalékokkal szolgál.

A kéziratok egészen Borsos István könyvtárosságáig a könyvek közé voltak besorolva, nem képeztek külön szakot, hanem a könyvek tékáiban nyertek elhelyezést. Ezek a régi tékajelzések számos kézirat gerincén ma is láthatók. A könyvtár legkorábbi katalógusaiban (18. sz. vége—19. sz. eleje) a kéziratot anyagot a könyvekkel együtt, az azok leírására is jellemző következtelen névhasználati és betűrendezési gyakorlattal tartották nyilván, a legtöbb esetben úgy, hogy a könyv kéziratossá válására nem is utaltak.¹¹¹ A külön szakba sorolást véglegesen Borsos István végezte el 1897-től 1912-ig. A könyvtár nyomtatott katalógusa 1901-ben és 1912-ben jelent meg két kötetben. Az I. kötet 208, a II. kötet 116 egység kézirat leírását tartalmazza, tehát összesen 324 kézirat-egységét. A *Magyar Miverva* VI. kötete (1930—31. Bp., 1932) 577 db kézirat-ról és 568 db oklevélről ad számot. A pápai ref. főiskolai értesítők a 19. sz. végétől rendszeresen beszámoltak a könyvtár évenkénti gyarapodásáról. Így pontosan regisztrálható, hogy mikor s ki által, milyen kéziratokkal gyarapodott a kéziratári állomány. A feldolgozás mai stádiumában 1300 kézirat-egységet tartunk nyilván, egy egységen belül maximálisan 622 db kézirattal.

A kéziratár eredeti törzanyagából ma már csak néhány darab áll rendelkezésünkre, zömében elpusztultak a háborúk és az üldöztetések során, de sok baj származott a kéziratokra a gyakori költözködésekkel járó raktározási elégtelenségek miatt is. Az 1857. évi költözködés a kollégium új épületébe (Nátus) jelentős veszteségekkel, és a kéziratok fizikai állagának jelentős rongálódásával járt együtt. Kéziratok tömkelege évtizedekig hevert padlásteremen, mert nem volt hely a könyvtári elhelyezésre. Különösen Tóth Dániel és Mokos Gyula tanárok mentettek meg sok kéziratot a végső pusztulástól.¹¹² A jelentősebb

¹⁰⁹ VERGILIUS, M. P.: *Georgicorum libri duo*. Neuburg ad Oenum, 1401. Papírkódex. 102. Jelzete: O. 205. Gebetbuch. (14. sz. vége—15. sz. eleje.) Pergaménkódex. 466. 65 × 55 mm. Poss.: Ifj. Pázmány Dénes. Jelzete: O. 168. DREK Kéziratára.

¹¹⁰ Jelzete: O. 942. 9 doboz.

¹¹¹ Más könyvtárakban is ez volt a jellemző gyakorlat. L. pl. TÓTH A.: *Az Egyetemi Könyvtár Kéziratárának fejlődése*. (13—41.) 13. Klny. az Egyetemi Könyvtár évkönyvei VI. kötetéből. Bp., 1973.

¹¹² BORSOS: I. m. 14.

kézirattár kialakulása a 19. század első felére tehető. Mándi Márton István és Tóth Ferenc idejétől tudatosan folyt a fellelhető kéziratok forrásanyagok összegyűjtése, mentése még vásárlások révén is.¹¹³ A kézirattár állományának fejlődése ez időtől fogva jobbra szemmel kísérhető. A legrégebb katalógusokból, könyvtári naplókából, jegyzékekből kideríthető, hogy milyen kéziratok voltak már meg akkor is. A könyvtár két kódexe közül egyik sem tartozott a könyvtár, ill. az iskola legrégebb (16–17. századi) könyvanyagához. A svájci dialektusban írt, német nyelvű imádságoskönyvet (Gebetbuch) ifj. Pázmándi Dénes adományozta a 19. sz. folyamán. Másik kódexünk (Vergilius Georgicon-jának két könyvét tartalmazza) egy ősnymtatvány- és kéziratkolliagátum tagja. Egy német humanista, Michael Friedel de Buchdorf volt a tulajdonosa a 16. sz. elején, az amúgy 1401-ben keletkezett kéziratok könyvnek, s feltehetőleg nyomtatott kiadásra készítette elő a Vergilius-szöveget. Ezt bizonyítják a sorok közé beírt, apróbetűs kommentárjai, annotációi. A Vergilius-kódex feltehetőleg szintén a 19. sz. első felében került a könyvtár birtokába. Nagy értéke kéziratunknak az a kézirat, amelyik Kocsi Csörgő Bálint, gályarabságot is szenvedő, pápai professzornak egy töredékes etikai művét, s Pápán, a tanulóifjúság előtt mondott beszédeit (*Orationes habitae Papae temporibus examenum 1679–1682 et 1693–1695*), valamint fiának, Kocsi Csörgő Istvánnak néhány levélvázlatát, és Petrus Ramus alapján írt exegetikai munkáját tartalmazza.¹¹⁴ A kéziratban őrizük Beythe István 15 db saját kezű levelét, melyeket Sopronból ill. Németújvárról írt, 1575–1609 között, magyar és latin nyelven.¹¹⁵ Becses érték Debreceni Ember Pál kéziratok könyvecskéje, melynek elején a következő bejegyzés olvasható: „Vade mecum, hoc est: Libellus Consignationum in quo omnia audita et lecta notatu digna, ob futuram possessoris memoriam sunt consignata a Paulo Ember Debretzino . . . 1679.”¹¹⁶ Megemlítem Veresmarthi Mihály 1691-ben írt, magyar nyelvű kéziratok könyvét (*Promptuarium Manuale Continens Conciones ad quaslibet occasiones proponendas . . .*).¹¹⁷ Az egyik imádságoskönyv második része ezt a címet viseli: „Votum Naziraeorum Papiensium conceptum in angustia temporum humilique eorundem ore ac corde Deo quotidie praesentandum in Gymnasio Papiensi . . . Anno 1719.”¹¹⁸ Az imádságokat tehát a pápai iskola diákjai írták egyházuk és iskolájuk védelmében. Fontos kortörténeti dokumentum az az 1724-ből származó iskolai törvénykönyv, amely az 1585-ös pápai iskolai törvények másolatát tartalmazza, s egyetlen írásos bizonyíték az iskola 1531-es alapítására nézve. A bevezető latin szövegben ugyanis azt olvassuk, hogy az iskola első írott törvényei 1585-ben jöttek létre, Hollosi Péter rektorsága idején, s addig az iskola 54 éven át törvények nélkül működött. Ha 1585-ből levonjuk az 54-et, akkor megkapjuk az alapítás idejét (1531).¹¹⁹ Egyháztörténeti szempontból jelentős az a kéziratkolliagátum, amely Pethő György kézirateit tartalmazza. Kaposi Sámuel sárospataki professzor *Resolutio Psalmorum* c. munkáját 1705-ben jegyezte le Pethő György, mint a sárospataki–gyulafehérvári kollégium diákja. A kéziratok

¹¹³ BORSOS István: *A pápai ev. ref. főisk. könyvtár tört.* 277–278. In: Pvel. Pápa, 1905;

¹¹⁴ Jelzete: O. 308. DRÉK Kézirattára. L. THURY Etele: *Kocsi Csörgő Bálint rektori beszédei*. Adatok a pápai ref. főiskola történetéhez. Főisk. Értesítő 1909/10. 3–36. (Az orációk közül 5 magyar, a többi latin nyelvű!)

¹¹⁵ O. 40. a.

¹¹⁶ O. 153.

¹¹⁷ O. 704. (Győr, 1691.)

¹¹⁸ O. 355.

¹¹⁹ O. 353. „Liber legum coetus Papiensis . . . ab Anno 1585 . . .”

könyv második része Pethő György imádságait, naplóját és egyéb feljegyzéseit tartalmazza az 1705—1750 közötti időből. Naplójának végén Pethő „Series librorum” címmel leírta könyveinek jegyzékét is. 79 db értékes könyvet sorol fel, ami azt is bizonyítja, hogy a református prédikátorok jelentősnek mondható könyvgyűjteményekkel rendelkeztek.¹²⁰ A Dunántúli Református Egyházkerület Levéltárának (Pápa) kéziratanyagába tartozik Pethő György egyháztörténeti kéziratgyűjteménye (1709—1749), amely a dunántúli református egyházkerület 16—17. századi történetéhez nyújt nélkülözhetetlen adatokat.¹²¹ Ugyancsak a levéltári kéziratok között található Kanizsai Pálfi János református püspök eredeti leveleskönyve az 1611—1638 közötti időből. Gál Imre kánongyűjteménye a 17. századból.¹²²

Értekes, nemrég előkerült dokumentum az a könyörgésgyűjtemény, amely eddig Pápai Páriz Ferenc egyik töredékben meglevő, kéziratot munkájának („Ábrahám patriarka fia, Isák és Béthuel leánya, Rebeka házasságok alkalmazásával tett beszélgetés . . . 1703.”) kolligátumaként rejtőzött („A Papai Nemes árva Ecclesianak siralmas éneke . . .”) A három könyörgés szerzője valószínűleg maga Torkos Jakab, I. püspök, aki a pápai egyház és kollégium száműzetésének időszakában, ill. a Pápára való visszatérés után írhatta meg a két verses és egy prózai imádságot.¹²³

Irodalmi-történeti értékű magánlevelezések is bekerültek a kéziratár állományába, ahogy a levéltár is őriz könyvtári-kéziratári régiségeket. A proveniencia elve érvényesül e gyakorlatban, vagyis az a törekvés, hogy háborítatlan formában, és abban a természetes egységben akarjuk megőrizni állományainkat, ahogy azok történetileg kialakultak. A kéziratár értékes levéltáranyagában Kazinczy, Édes Gergely, Kis János, Kossuth Lajos, Petőfi, Jókai, Thaly Kálmán, Izsó Miklós, Kozma Andor, Szabolcska Mihály és mások nevével találkozunk.

A tartalmában oly sokszínű és gazdag anyagot nehéz lenne a jelen munka keretében részletesen bemutatni. Fűvészkönyvet, peregrinációs albumot, hitvitázó könyveket, iskolai diktátumokat és kompendiumokat, okleveleket, liturgiás könyveket, prédikációs-köteteket, egyházi és világi törvénygyűjteményeket egyaránt megtalálhatunk a kéziratár anyagában.

Az állomány teljes rendezése az elmúlt három év folyamán megtörtént, s elkészült az 1850 előtti anyag katalógusa is.

SZABÓ, GYÖRGY

L'histoire de la Grande Bibliothèque de la Conscription Ecclésiastique Réformée de Transdanubie

Dans son étude, l'auteur donne une vue d'ensemble de l'histoire de la bibliothèque de l'école et du collège réformés, fondés en 1531 à Pápa, ville de la Transdanubie. Les fondements du stock de livres de la bibliothèque ont été jetés, selon toute vraisemblance, par les livres manuscrits de l'école monastique ou paroissienne antérieure, mais la matière de base s'est anéantie. Les premiers documents se rapportant à l'histoire de la bibliothèque ne datent que de 1619. C'est en tenant compte de ceux-là et des sources ultérieures, que l'étude traite l'histoire des siècles de la bibliothèque, l'accroissement de son stock et l'importance de cette collection dans la vie spirituelle hongroise.

¹²⁰ O. 275. L. Tóth Endre cikkét Pethő Györgyről. Kálvinista Szemle. 1931. XII. évf. 13. sz. 104.

¹²¹ TÓTH Endre: *A Dunántúli Ref. Egyházkerület Levéltára*. Bp., 1939. 19.

¹²² TÓTH E. előbbi munkája 17—18.

¹²³ O. 988. (76. In: 58—76.)

Diderot magyarországi fogadtatása a XIX. és XX. századi sajtó és könyvkiadás tükrében

A XIX. század első felének történelmi, társadalmi, ideológiai változásai nem kedveztek a Diderot-életmű utóéletének. Hazájában is legfeljebb gyűjteményes kötetekben jelentek meg róla írások, pedig ekkor először kiadott kéziratai kapcsán munkásságának új és új területei kerültek fénybe. Műveinél jobban foglalkoztatta a kritikusokat Diderot, az ember.¹

Magyarországon sem találták aktuálisnak ebben az időszakban Diderot alkotásait. Nevével is viszonylag ritkán találkozunk. Néhány magánlevélben említik: az *Enciklopédia* kapcsán, sajátos módon a mű nyelvi tisztaságát dicsérve; a *Két India* története is a lelkes, patetikus stílus példajaként kerül ekkor szóba.² A század első felében egyetlen nyilvános közlésben találunk Diderot-szöveget, vagy inkább interpretációt: Kis János 1839-ben *A tudósok barátságáról* címmel idézi a francia szerző véleményét. Ez az írás is a Diderot-t mint embert bemutató művek közé sorolható.³

Az 1830-as évektől kezd megváltozni Diderot értékelése Franciaországban. A romantika első nemzedékétől eltérően a legjelentősebb írók keresik ekkor benne elődjüket, igaz, hogy elsősorban esztétikáját magasztalják (Nodier, Sainte-Beuve, Balzac, Nerval). Egész életművét azonban Michelet-n kívül csak kevesen fogadják el. A nemzetközi érdeklődés is jelentősen megélnkül a század közepétől a francia felvilágosodás, így Diderot élete és művei iránt is. Diderot igazi felfedezői mégis idegenek, a német Rosenkranz és az angol Morley írják az első komoly Diderot-monográfiákat, amelyek életművének minden területét értékelik.⁴

A magyarországi kritikai irodalom is tükrözi némileg ezt a mozgást. 1867-ben, egy évvel megjelenése után ismertette Rosenkranz német nyelvű könyvét

¹ Frederick A. SPEAR: *Bibliographie de Diderot. Répertoire analytique international*. Genève, 1980. Droz. Jacques PROUST: *Lectures de Diderot*. Paris (A továbbiakban = P.), 1974. Colin.

² Az *Enciklopédia* nyelvi tisztaságát Döbrentei Gábor 1829-ben állítja példának. L. GESMEY B.: *Les débuts des études françaises en Hongrie*. Szeged, 1938. 207. Ragályi Tamás Kazinczyhoz írt levelében 1805-ben Raynal abbé „mennydörgő” stílusában próbál követhető kifejezőmódot találni. Ma már tudjuk, hogy az abbé művének patetikus, „mennydörgő” sorai Diderot tollából származnak. L. M. DUCHET: *Diderot et l'Histoire des Deux Indes ou l'Écriture Fragmentaire*. P. 1978. — A kor előítéleteinek ismeretében is meglepő, hogy 1834-ben, Magyarországon, a francia filozófiáról írt tudományos fejtegetésben Diderot-nak még a nevét sem említik. A felvilágosodás korából Helvétius és Condillac kapnak hangsúlyt, de azért Voltaire és Rousseau is szerepelnek, sőt még Bernardin de Saint-Pierre is. L. KÁLLAY F.: *A philosophia fordulópontjai Franciaországban*. Tudománytár, 2. 1834. 125–197.

³ *A tudósok barátságáról*. Diderot után, In Soproni Estvék. Literatúra Egyveleg. Kiadja Kis János. Sopron, 1839.

⁴ PROUST: *I. m.* 49–99.

Perlaky Sándor. A könyvismertetés írója jó érzékről és gyors reagálásról tett bizonyosságot, amikor az első európai vonatkozásban igazán jelentős Diderot-ról írt művet mutatta be a magyar olvasóknak. Kár, hogy a könyvismertetés a felvilágosodás korára koncentrált, Diderot-ról, a német szerzőtől eltérően, csak általánosságokat mond, s noha „százada legmodernebb szerzőjeként” jellemzi, szinte csak kritikusai tevékenységét értékeli.⁵

Az első kritikai írással szinte egy időben jelenik meg az első magyar Diderot-fordítás: *Az apácáé*, a nem különösebben színvonalas *Ellenőr* c. lap tárczájaként. A fordító, Szépfaludi Ö. Ferenc sajnos alaposan megcsönkította a regény szövegét. Teljes és eléggé hűséges fordítást ad Suzanne megérkezéséig az arpai kolostorba, de ettől kezdve hosszabb-rövidebb, néhol húszoldalas húzásokat is találunk. Szépfaludi a szövegbe hosszú zárójelet iktatva indokolta is a csönkítást: „Diderot túlságos előszeretettel festé ezen elvetemedett apátnő kicsapongó erkölcstelenségét, s mi nem haboztunk kihagyni e részt elbeszéléséből.” Eljárásának igazolására hosszan idézi Naigeont, Diderot kiadóját, akinek véleménye szerint az erkölcsi mellett művészi okokból is ki kell hagyni akár oldalakat is, ha a jó ízlést sérti az író túlzott „naturalizmusa”. A fordító magyarázataiból a mű olvasatára is következtethetünk: szerinte Suzanne egyszerűen azért szenvedett, mert nem kedvelte apácáfőnöknője. A megcsönkített regény az álszent magyarázatokkal inkább csak Diderot írásművészetéből ad szemelvényeket, a szép „tableau”-kat, a patetikus jeleneteket magyarítva, a mű mondanivalója azonban alapvetően torzul.⁶

1877-től, amikor az első jelentős Diderot-kiadás, az Assézat—Tourneux-féle „Diderot összes művei” megjelentek, Diderot nevével egyre gyakrabban találkozunk folyóiratainkban. Kont Ignác E. Scherer művét ismerteti, amelyet a szerző a teljes kiadás recenzálása közben írt.⁷ Király Pál Barbey d'Aurevilly Diderot-ról és Goethéről írt párhuzamos elemzését mutatja be, erősen bírálva. Sajnálattal állapítja meg, hogy a francia kritikus a *Réve de d'Alembert* és a *Sur les femmes* c. írásokon kívül csak Diderot kritikáit értékeli igazán, ugyanakkor leszólja regényeit, drámáit, németességgel vádolja Diderot-t; fájlalja, hogy „bizonyos körök” nálunk is tetszéssel fogadták a méltatlan bírálatot.⁸

A Diderot-kritika hazai ismertetésében és ezáltal Diderot magyarországi értékelésének elindításában az *Egyetemes Philológiai Közlöny* íróinak voltak a legnagyobb érdemei. 1890-től a folyóiratban folyamatosan ismertetik a Diderot-irodalmat. Kont Ignác Caylus és az *Enciklopédia* kapcsán, Haraszti Gyula Brunetière kritikai tevékenységét értékelve írnak Diderot-ról, Gärtner Henrik drámájának német adaptálójáról írt tanulmányt.⁹ A *Neveu de Rameau* eredeti

⁵ PERLAKY Sándor: *Diderot korszaka*. Rosenkranztól. In Sárospataki Füzetek, 1867. 643—650. (Karl Rosenkranz: *Diderot's Leben und Werke*. Leipzig, 1866.) A monográfia Spear értékelése (121) és Proust elemzése (90—91) szerint Diderot filozófiája ismertetése szempontjából úttörő jelentőségű.

⁶ DIDEROT: *Az Apácza*. Francziából ford. Szépfaludi, megj. az *Ellenőr* tárczájában. Pest, 1869. Heckenast.

⁷ KONT Ignác: *Diderot*. In Pesti Napló, 1880. 340. (Edmond Scherer: *Diderot: étude*. P. 1880.)

⁸ KIRÁLY Pál: *Külföldi irodalom* (Goethe et Diderot, par J. Barbey d'Aurevilly. P. 1880). In EPhK, 1882. 261—268.

⁹ KONT Ignác: *Külföldi irodalom* (Essai sur le Comte de Caylus, par S. Rocheblave. P. 1890). In EPhK, 1890. 719—723; GÄRTNER Henrik. *Külföldi irodalom* (Cäsar Flaischen: O. H. Gemmingen. Mit einer Vorstudie über Diderot als Dramatiker. Stuttgart, 1890), Diderot Père de famille c. műve Gemmingen adaptációjában. In EPhK, 1891. 206—209; HARASZTI Gyula: *A kritika evolúciója Franciaországban*. In EPhK, 1891. 36; KONT: *könyvism.* (Rocafort: Les doctrines littéraires de l'Encyclopédie ou le romantisme des Encyclopédistes. P. 1890). In EPhK, 1892. 505.

kéziratának előkerüléséről és kiadásáról ismét Kont Ignác, a jeles bibliográfia-készítő tájékoztatja a magyar olvasót.¹⁰

Az első terjedelmesebb, önálló elemzésre is vállalkozó tanulmány Gärtner Henrik írása *Diderot és a polgári dráma* címmel. A tanulmány először részletesen elemzi Diderot drámaelméleti műveit, majd a *Fils naturel*-hez kapcsolt *Entretiens*-ből közöl magyar fordításban két részletet, amelyek a romantika poétikájával mutatnak alapvető hasonlóságokat (a természet mindenhatóságát hirdető és a költői inspiráció rendkívüli állapotát leíró sorokat). Jól látja Diderot helyét a francia dráma fejlődésében, elemzi Lessingre gyakorolt hatását. Egyetértőleg idézi a *Fils naturel*-ről Lessing bírálóit. Drámáinak hibáit a felvilágosodás filozófiájával hozza kapcsolatba: mivel a dráma alapvető feladatát az erkölcsök javításában látta, ennek az elvnek engedelmességgel „kondíciót” festett jellem helyett. Kitér az elmélet és a gyakorlati megvalósulás közötti eltérésekre is.¹¹

A francia kritikai irodalomban a század második felében Diderot körül kialakult vitáról számol be Kont Ignác 1896-ban, bemutatva a legfontosabb műveket, véleményeket. Miután elmarasztalja Brunetiére-t és követőit a Diderot ellen intézett támadások miatt, néhány szép monográfiát ismertet: Reinach művét, amelyben az *Enciklopédiáról* és a színházról írt fejezeteket dicséri (ezt a könyvet két folyóiratban is ismertetik), a pozitivistá Ducrot Diderot életéről, regényeiről és filozófiai műveiről írt könyvét, majd Collignon kevésbé sikerült, de „materialista racionalizmusát” jól bemutató írását.¹²

A század végén és a századfordulón hazánkban megjelent Diderot-tanulmányokra jelentős hatást gyakorolt két, magyar nyelvre is lefordított francia irodalomtörténet, amelyeket, mint az „egyetemi” kritika Diderot-értékelését, különleges hely illeti meg a francia szakirodalomban. Nisard és Faguet irodalomtörténete hangnemben és ítéletalkotásban megegyeznek: mindkét mű erkölcsstelennek bélyegzi Diderot írásait.¹³ Különösen tanulságos Faguet *AXVIII. század* c. könyve, amely több kiadást is megért hazánkban. A mű Diderot-fejezete sajátos értékelést ad az addig lezajlott vitákról és az életműről. Műveltség tekintetében Diderot-t Voltaire és Rousseau elé helyezi, természetudományos és filozófiai tudását elismeri. Filozófiájában kiemeli, hogy Darwin és Lamarck előtt a fajok evolúciójáról és a transzformizmusról határozott elképzelése volt. Ugyanakkor hiányolja belőle a rendszert; pszichológiai okokkal, elsősorban szenvedélyességével magyarázza a hiányosság okát. Ezt a tévhitet évtizedekig visszhangozták a magyar tanulmányok, lexikonok. Az író és művei erkölcsét egyaránt támadja, erkölcsfilozófiáját hosszasan bírálja. Úgy véli, Diderot alkotásaiból teljességgel hiányzik a költői képzelet, az invenció. Főleg *Az apácát* illeti súlyos és méltatlan kritikával: „unalmassága csak undorító voltával versenyez” — írja róla. Bírálata, noha többen cáfolják is, a magyar-

¹⁰ KONT: könyvism. (Monval: Le neveu de Rameau. P. 1891). In EPhK, 1892. 498.

¹¹ GÄRTNER H.: *Diderot és a polgári dráma*. In EPhK, 1893. 241–257. Rosenkranz említett könyvére hivatkozik. (Uő. tárgyalja az angol polgári dráma fejlődését, többször utalva Diderot-ra. L. *Az első polgári tragédia*. In EPhK, 1895. 761–771.)

¹² KONT: *A francia philológiai irodalom 1893–1895*. In EPhK, 1896. 555, 556. (Az ismertetett művek: J. Reinach: *Diderot*. P. 1894; L. Ducrot: *Diderot, l'homme et l'écrivain*. P. 1894; A. Collignon: *Diderot, sa vie et ses oeuvres*. P. 1875). A másik ismertetés a Budapesti Szemlében, a szerző: r. f., 1894. 213. sz. 476–479.

¹³ E. FAGUET: *A XVIII. század. Irodalmi tanulmányok*, ford. Haraszi Gyula, Bp. 1898; D. NISARD: *A francia irodalom története*, ford. Szász Károly, 3. köt. XVIII. sz. Bp. 1880.

országi ismertetésekben sokáig visszatér.¹⁴ Faguet ugyanakkor nagyra értékeli a *Rameau-t*, Diderot műkritikáit és Sophie Volland-hoz írt leveleit. Diderot növekvő népszerűségét, maliciózan, nagyrészt az időnként előkerülő kéziratoknak tulajdonítja, amelyek ráirányítják újra és újra a figyelmet. A magyar fordító, Haraszi Gyula lesújtó véleménnyel volt a felvilágosodás koráról, így a mű fordítása során is inkább az árnyakat növelte. Egyértelműen tükrözi ítéletét a műről írt ismertetése: „a keresztényi és hazafias szellem” hiánya, „az erkölcsi érzék sülyedése” miatt mélypontnak látta ezt a századot.¹⁵

A felvilágosodás korával, az enciklopédistákkal szembeni ellenséges hang jellemzi a századfordulón megjelenő tanulmányok egy részét.¹⁶ Ugyanakkor ebben az időszakban jelentek meg Diderot magyarországi utóélete szempontjából az első jelentős könyvek, írások is. A századvég magyar kritikái közül rendkívül pozitív, lelkes hangvételével emelkedik ki a *Külföld* c. szépirodalmi és kritikai hetilap Diderot-nak szentelt cikke, amelyben a szerző védelmébe veszi Diderot erkölcsfilozófiáját, a filozófust „a szocializmus ősapjának” nevezi és Diderot nagyságát többek között abban látja, hogy a tudományok vívmányainak jelentőségét hangsúlyozta az emberi társadalom megjavításában. A kiemelt helyen szereplő értékelés mellett Diderot arcképét is közlik, mégpedig a címlapon.¹⁷

Diderot magyarországi bemutatása szempontjából mindmáig az egyik legjelentősebb vállalkozás Alexander Bernáté, aki a Filozófiai Írók Tára szerkesztőjeként a sorozat három kötetét a francia filozófusnak szentelte: két kötetben fordításokat jelentetett meg, amelyeket az első magyar Diderot-monográfia megjelenése követett. Monográfiája sajnos hazánkban jelenleg is az egyetlen tanulmánykötet, amely megkísérli az egész életmű elemzését. Az első kötet 1895-ben jelent meg.¹⁸ Fordítója, Kun Sámuel, Comte filozófiájának követője, aki Alexander közlése szerint „azon művek fordítására vállalkozott, amelyeket Comte mint saját filozófiájára előkészítőket, pozitivista könyvtári jegyzékébe felvett”.¹⁹ Alapvetően fontos művek kerültek így a magyar olvasók kezébe. A természettudományok és a filozófia kölcsönös kapcsolatát sürgeti a *Gondolatok a természet értelmezése felől*, amelyben Diderot a tudósokat arra biztatja, hogy metafizikai rendszerek helyett az anyagi világ, a tények oksági folyamatait kutassák. Igaz, hogy Comte pozitivista magyar követője ebben a műben a természet jelenségek pusztá leírását ünnepli, félreértve a francia filozófus tanácsait a történések „hogyan”-jának és „miként”-jének kutatására vonatkozóan, mint azt Szigeti József is bizonyítja.²⁰ A fordításkötet következő darabja a *Levél a vakokról* c. írás, amely merész ateista materializmusával börtönbe

¹⁴ Pl. Révai Nagy Lexikona, Bp. 1938. V. 526.

¹⁵ Egyéni véleményt fűz például a lefordított szöveghez lábjegyzetben a *Fecsegő csecsebecsék*ről: „Diderot-nak legtrágárabb, s egyáltalán az egész századnak egyik leghírhedtebb regénye”. I. m. 426; HARASZI: *A XVIII. század irodalma*. Könyvism. In Budapesti Szemle, 1896. 196–214.

¹⁶ MARTON József: *Magyar Voltaire, magyar enciklopédisták*. Nagyszombat, 1900. VII. 251. Az enciklopédisták „romlottságát” hangsúlyozza. Az *Enciklopédiáról* így ír: „az újkori pogányság, a hazugság és istentelenség kolosszusa” (25). Ítéletalkotásaiban egyébként fő forrása Faguet említett műve, amelynek ellenséges hangját átveszi és idéz is tőle: „Kevés korszak van, amelyben több ócska dolgot találtak volna ki újra, még pedig az illetőknek élvezetet nyújtó vakmerőséggel, s a botránynak minden fűszerével”. (26).

¹⁷ *Külföld*, 1894. 9. sz. (A címlapon Fragonard festménye.)

¹⁸ DIDEROT: *Válogatott filozófiai művei*. I. Bp. 1895. (2. kiad. 1915) Filozófiai Írók Tára (A továbbiakban = FIT) XII. fiai., jegyz. Kun Samu.

¹⁹ ALEXANDER Bernát: *Diderot-tanulmányok*. Bp. 1900. FIT, XV. Bevezető.

²⁰ DIDEROT: *Válogatott filozófiai művei*. Bp. 1951. (2. kiad. 1983) Bevezető, XXXIX.

juttatta Diderot-t; és végül a világ anyagi egységét bizonyító rövid, de fontos értekezés: a *Filozófiai elvek az anyagról és a mozgásról*. A fordításokat sommás bemutatások és jó jegyzetanyag egészítik ki.

Míg az első kötet szorosabban vett filozófiai műveket tartalmaz, Alexander Bernát a másodikban esztétikai jellegű írásokat fordított és egy majdnem teljes Rameau-fordítást közölt. Így a híres dialóguson kívül a *Paradoxon a színészről*, az *Értekezés a festőművészetéről*, *A drámai költészetéről* c. művek részletei is megszólaltak magyarul.²¹ A fordításokhoz csatolt majd százoldalas jegyzetanyag és a bevezető összefoglalja a létező Diderot-irodalmat, bemutatja Diderot addig előkerült műveit, beszél hatásokról. Kár, hogy a szövegeket Alexander óvatosságból, szeméremből megvágta, elhagyta a „szabadszájú” részeket, engedve a kor prudériájának. Igaz, még így is van, aki túl merésznek találja. Alexandert durva támadás éri Simon József Sándor részéről, aki vétekek tartja, hogy Diderot-t, „ezt a zavaros, erkölcstelen filozófust” bemutatta a magyar közönségnek. Simon Diderot-tól elvitatja a filozófus címet, a fordítótól és a tanulmányírótól azt, hogy tudományt művelt, sőt még azt is, hogy franciául jól tudna.²² Sajnos ezt a rosszindulatú írást nem tekinthetjük csupán extrém, egyéni véleménynek. Az első fordításkötetről megjelent könyvismertetés is elmarasztalja Alexandert azért, hogy Diderot filozófiai műveinek bemutatására vállalkozott. Diderot-t szépíróként még elismerné a bíráló, de az a véleménye, hogy „mint bölcselő, alig emelkedik felül a műkedvelő fokán” és elhibázottnak tartja, hogy a rangos sorozat, amely Bacon, Kant, Hume, Platon műveinek bemutatásával akarja a magyar közönség gondolkodását alakítani, a „szűk látókörű Diderot” műveit is terjeszti.²³ Szerencsére nem ez az általános vélemény.

Alexander Bernát óriási ismeretanyag birtokában fogott hozzá a *Diderot-tanulmányok* megírásához.²⁴ A magyar filozófus megkísérelte a Kant előtti filozófia fejlődési folyamatába behelyezni Diderot eszméit, és XVII. századi elődeihez, valamint kortársaihoz viszonyítani. Kereste a hasonlóságokat Diderot és saját kora filozófiája között is. A pozitivista szempontú értékelés azonban egyrészt sematizálja, másrészt meg is hamisítja Diderot filozófiáját.²⁵ Tudatosan kerüli, hogy a felvilágosodás és Diderot politikai harcairól kelljen beszélnie. Így az *Enciklopédiáról* egyáltalán nem ír, mert nem Diderot küzdelmeinek bemutatását, hanem „szellemének lélektani rajzát” szeretné adni.²⁶ Diderot ateista materializmusát sajátos interpretációval panteizmusra redukálja, tényekből kiinduló filozófiáját a tényekre szorítkozóval azonosítja: „Tartózkodás a metafizikától, szorítkozás a tények világára és a mennyiben a metafizika soha

²¹ DIDEROT: *Válogatott filozófiai művei*. II. Bp. 1900. (2. kiad. 1915) FIT, XIII. Ford., jegyz. Alexander B.

²² SIMON József Sándor: *Diderot magyar filozófusa*. Adaléku Alexander Bernát francia és magyar nyelvi tudásának és filozófiai álláspontjának feltüntetéséhez. Losoncz, 1902. Megjegyezzük, hogy a Spear-féle bibliográfia ezt a művet tévesen idézi, szerzőjének Alexandert véli (337).

²³ Az ismertetés írója: s. e., In Jelenkor, 1896. 29. sz. 460–461.

²⁴ ALEXANDER Bernát: *Diderot-tanulmányok*. Bp. 1900. FIT, XV.

²⁵ SÁNDOR Pál a vállalkozás magyarországi jelentőségét így jellemzi: „a magyar filozófust pozitívista alapállása készítette arra, hogy számbavegye a filozófia területén létrehozott értékeket, így Diderot alkotásait is, neokantianizmusa viszont arra ösztönözte, hogy ne elégedjen meg a pusztá anyaggyűjtéssel és csoportosítással, hanem «a filozófia történetében megnyilatkozó vezérlő eszmét» is keresse”, L. *A magyar filozófia története* (1900–1945). I. Bp. 1973. 427–442.

²⁶ I. m. XIV.

nem különbözhet ki egészen gondolkodásunkból: panteizmus a kor gondolkodásának uralkodó jellege.”²⁷

A mű három nagy egységből áll. Az elsőben Diderot egyéniségét jellemzi, lélektani megközelítéssel a temperamentum, tehetség, értelem és a művek megszületése közötti kapcsolatokat keresi. A második rész az író bemutatása: Alexander Diderot szerteágazó munkásságában írásmódjának jellegzetes sajátosságait próbálja megragadni. A francia filozófust, ismét pszichológiai jellemzők alapján, a „szintetikus elmék” közé sorolja, lelki alkatával magyarázza analógiás gondolkodását, a rendszeralkotás hiányát. A pszichológiai szempont túlsúlyozása miatt helyes megállapításai gyakran nem megfelelő magyarázatot kapnak, hiszen a rendszeralkotástól Diderot a természettudományok korabeli állapota miatt tartózkodott, analógiás gondolkodásra is tulajdonképpen emiatt kényszerült. Ugyanakkor Alexander felismeri annak jelentőségét, hogy Diderot a filozófiát a természet módszeres vizsgálatának, megismerésének szolgálatába állította, ha e kapcsolat kölcsönösségét nem is hangsúlyozta kellőképpen. Minden hibája ellenére Alexander Bernát tanulmánya mutatta be először magyar nyelven Diderot életművének sajátosságait, gondolkodásának meghatározóit, eszméinek változásait és ellentmondásait. Maga is azzal indokolja a *Diderot-tanulmányok* megírását, hogy magyarul csak Faguet tanulmánya olvasható a filozófusról (annak pedig sok állításával nem érthetett egyet), sőt az idegen nyelvű Diderot-irodalom sem igazán elemző, inkább csak esszékre vállalkoznak méltatói.

A *Diderot-tanulmányok* harmadik nagy egysége műelemzéseket tartalmaz. Alexander azokat a műveket elemzi részletesen, amelyeket maga fordított. A *Rameau unokaöccsét* tartja Diderot főművének: „a legjobb, mi tőle tellett, ez fogja életben tartani”, „legszebb párbeszéd, melyet Platon óta írtak” — írja róla. A szép, részletes elemzésben a mű és a valóság kapcsolatát hangsúlyozza. Ezután drámaelméletét és drámai műveit tárgyalja. Érdekes tény, hogy Diderot életművéből éppen drámáiról, ill. drámaelméletéről készült a századfordulón két alapos tanulmány, is. Lessing *Hamburgi dramaturgiájának* nagy szerepe volt ebben, a jól ismert drámaelméleti mű bírálva ugyan, de mégis népszerűsítette Diderot elméletét. Ugyanígy a *Rameau unokaöccse* magyarországi sikerében minden bizonnyal szerepet játszott az, hogy Goethe kedvelt olvasmányai közé tartozott.²⁸ Diderot drámáiról mindenestre Alexander Bernát után hasonló igényességű elemzés hazánkban csak az utóbbi években született. Alexander végül Diderot esztétikai jellegű műveit értékeli. Lélektani elemzést ír a *Színészparadoxonról*, összeveti a diderot-i paradoxont híres színészek vallomásaival, majd műkritikáit méltatja. A *Szalonokból* hosszú részletet fordít jellemzésül és egyben bemutatásként, majd elemzi az *Értekezés a festőművészetéről* című alkotást is.

Az 1900-ban megjelent monográfia évtizedekig minden Diderot-elemzés kiindulópontja volt Magyarországon. A két fordításkötet sikerét bizonyítja, hogy 1915-ben második, javított kiadásuk is megjelent.

Az Alexander Bernát vállalkozását méltató pozitív kritikák közül Hatvany Lajosét emeljük ki, aki örömmel üdvözli a nagy francia filozófus magyarországi bemutatását és hangsúlyozza, hogy a magyar filozófus a külföldi kritikák ismer-

²⁷ I. m. 76.

²⁸ Mint ismeretes, Goethe le is fordította a regényt, sőt franciául az eredeti előkerüléséig csak a Goethe-szövegből visszafordított változat volt olvasható.

retében Diderot filozófiai fejlődését egyéni koncepció alapján mutatta be, eredeti művet alkotva.²⁹

A századforduló és a XX. század első évtizede Diderot valóságos reneszánszát hozta Magyarországon. A magyar Diderot-monográfia, mely összefoglalta és bőségesen idézte az addig megjelent Diderot-irodalmat, résztanulmányok sorának nyitott utat, amelyek munkásságának különböző területeit elemezték. Diderot több művének fordítása, sőt újrafordítása is megjelent. A megnövekedett érdeklődést mutatja az is, hogy több folyóiratunk közöl érdekességeket Diderot életéről.³⁰

Diderot dramaturgiájáról ezekben az években születik hazánkban a legtöbb tanulmány. 1904-ben Diderot műveinek Lessingre gyakorolt hatásáról jelenik meg egy kis könyv, a francia író születésének 200. évfordulóján pedig egy másik összehasonlító jellegű elemzés *Diderot és Terentius* címmel. Mindkét tanulmánykötet részletezi a polgári dráma kialakulását, sajátosságait is.³¹ Izgalmasan tárgyalja Diderot *Színészparadoxonját* Hevesi Sándor, a század első évtizedeinek legjelentősebb színházi szakembere; máig elfogadható módon vetve össze Diderot, Lessing és Goethe véleményét. A híres „paradoxon” értékelésében (tehát: a jó színész technikával és nem átéléssel nyújtja mindig ugyanazt a szenvedélyes alakítást) Diderot-val szemben foglal állást. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy Diderot vette először figyelembe a drámaírók közül az önálló színészi munkát, és ebben a kérdésben Goethével szemben neki ad igazat.³²

Diderot filozófiai írásai közül Révész Béla, a *Népszava* szépirodalmi rovatának szerkesztője, baloldali gondolkodású író, fordítja le újra a *Levél a vakokról* c. művet, amely a *Darwin* c. népszerű természettudományi folyóirat könyvtára sorozatának 5. köteteként jelent meg 1914-ben. Diderot filozófiájának elismerését jelenti, hogy műve olyan sorozatban jelent meg, amelyben többek között Darwin és Lamarck munkájának fordítása is szerepelt. Sajnálatos módon a sorozatszerkesztő Fülöp Zsigmond előszava a művet félremagyarázva „lélektani értekezésként” jellemzi, bár a szerzőt igen szép szavakkal méltatja: „a türelmetlen forradalmár, . . . minden idők egyik legsokoldalúbb és legszemélyesebb tudósa és bölcselője . . .”³³ *Párbeszéd a hitetlenségről* címmel Kun Sámuel fordítja le Diderot *Entretien d'un philosophe avec la maréchale de **** című művét.³⁴

Diderot etikai vonatkozású gondolatairól magyar méltatói ritkán írtak,

²⁹ H. L. (HATVANY Lajos): *Diderot-tanulmányok. Diderot Válogatott filozófiai művei*. In Budapesti Szemle, 105, 1901. 29. sz. 460–470.

³⁰ [(SZABÓ Károly) Omikron]: *Diderot Szent-Pétervárott*. In Magyar Szó, 1903. 243–244. – képzelt dialógus Diderot és Daskov hercegnő között a műkritikáról; BERKOVICS Miklós: *Diderot kéziratai*. In EPHK, 1903. 262–265. – a Diderot-kéziratok kiadási nehézségeiről, némi rosszindulattal; SZILÁGYI Géza: *Diderot*. In Magyar Génius, 1902. szept. 14. 37. sz. 620–622. – a cikk írója Diderot kivételes tehetségét dicséri, a *Bijoux* művészi értékeit kissé kétértelműen méltatva: a „pornográf” ötletet „ideával” tudta megtölteni, „e hitetlen francia szépen csillogó szögeket vert az Úr Jézus örökkön vérző testébe”. Mintegy illusztrációként „Mit szólnak hozzá?” címmel saját fordításában közöl Diderot-tól egy deista utópiát, „mesét”, amely a vallási hiedelmek esztelenségét teszi nevetségessé.

³¹ SEBESTYÉN Károly: *Diderot befolyása Lessingre*. Eger, 1904; HUSZRI József: *Diderot és Terentius*. Bp. 1913.

³² HEVESI Sándor: *Az előadás, a színjátszás, a rendezés művészete*. Bp. 1965. *A színjátszás művészete* c. könyv 1908-ban jelent meg először.

³³ DIDEROT: *Levél a vakokról, azokhoz akik látnak*. Bp. 1914. Darwin kv. 5. Ford. Révész Béla, előszó Fülöp Zsigmond.

³⁴ *Párbeszéd a hitetlenségről*. Diderot után ford. Kun S. Bp. é. n. (?1905), Világosság Klny.

még Alexander Bernát is alig érintette, ezért is különösen jelentős a Diderot pedagógiájáról megjelent tanulmány, amely előadásként is elhangzott, 1913-ban. Gy. Nagy Józsefet két külső ok serkentette tanulmánya megírására: a Diderot-évforduló és tanárának, Fináczy Ernőnek két évvel korábban megírt hasonló tárgyú, Helvétiusról szóló írásának példája. Gy. Nagy Alexanderhez hasonlóan „megvédi” Diderot-t az ateista materializmus „vádjától”. Jól elemzi Diderot Helvétius-bírálatát. Részletesebben a II. Katalin cárnő kérésére írt *Plan d'une Université* c. írás pedagógiai újításait tárgyalja. Az elemzést értékeléssel zárja. Ellentmondásokat talál a műben, melyek okát abban látja, hogy Diderot megrendelésre írt. Több kifogása van Diderot koncepciójával szemben. Elsősorban a hasznossági elv eltúlzását bírálja, így például azt, hogy a történelem oktatását a modern korról és a hazai történettel kezdjék (az „állampolgári” nevelés jegyében), a reálórak (matematika, fizika, kémia) túlzott megemelését, valamint azt, hogy a matematika szerepe a középiskolában szektáló is legyen (Diderot zseniális proféciája ma nagyobb egyetértést kaphatna). Ugyanakkor elismeri, hogy Diderot volt az első gondolkodó, aki a pozitív (egzakt) tudományok tantervi értékét megsejtette. Az ő tanterve Nagy szerint „első kísérlete a természettudományokra alapított képzésnek, s mint ilyen merev egyoldalúsága dacára, jelentékeny (eddig kevésbé méltatott) fázisa a tantervi elmélet történetnek”. Azt is érdemei közé sorolja, hogy az általános, ingyenes és állami oktatás bevezetését javasolta.³⁵ Tartalmas elemzését (amelyből elsősorban a XVIII. századi pedagógiai elméletekre utalást hiányolhatjuk) csak ötven évvel később követte egy újabb írás ebben a témakörben, Dénes Magdáé, amely ideológiailag helyesbítette Diderot bemutatását, értékelését is módosította, de a művek elemzéséhez nem sok újat tett hozzá.

A századelőn fordítóink és kritikuskaink megkísérlik Diderot szépirodalmi műveinek elfogadtatását is. *Az apácát* 1907-ben Holló Jenő másodszer fordítja magyarra, a *Rameau unokaöccsét* 1922-ben Kemény Gábor.³⁶ *Az apáca* második magyar fordítója sem tartotta tiszteletben Diderot szövegét. Kihagyásaiban őt nem erkölcsi, hanem esztétikai és ideológiai szempontok vezették. Úgy vélte, megjavítja, „erőteljesebbé”, hitelesebbé teszi a művet, ha néhány általa „feleslegesnek” ítélt oldalt elhagy. Diderot erkölcsi elmékedéseit, példáit kihagyja, ezzel a mű mondanivalóját önkényesen leegyszerűsíti, a mű egységét megbontja. Diderot legtöbbet vitatott regényének „rehabilitálását” kísérli meg a harmadik fordítás, a sokáig „trágárnak”, „ocsmánynak” titulált *A drágalátos fecsegőké*. Rexa Dezső fordítása két kiadásban is megjelent, de rendkívül kis példányszámban. Rövid előszavában a fordító szabadon idéz az előtte írt Diderot-elemzésekből és, mintegy védekezésül, Lessing és Goethe Diderot-értékelésére is hivatkozik.³⁷

Az apáca második fordításával párhuzamosan jelenik meg a regényről Haraszi Emil tanulmánya.³⁸ Haraszi szándéka Diderot szépirodalmi műveinek felértékelése. Kár, hogy filozófiáját ő is lebecsüli, téves kiindulópontja teljesen

³⁵ Gy. NAGY József: *Diderot pedagógiája*. Bp. 1914; DÉNES Magda: *A francia materialista filozófusok pedagógiai nézetei* (Helvétius és Diderot). Bp. 1965. Egyetemes Neveléstörténet.

³⁶ DIDEROT: *Az Apáca*. Regény a XVIII. századból. ford. Holló Jenő, Bp. 1907. Népszava könyvkeresek.; DIDEROT: *Rameau unokaöccse*. Bp. 1922. Ford. Kemény Gábor, előszó Benedek Marcell. A szellem harcosai.

³⁷ DIDEROT: *A drágalátos fecsegők*. Ford. Rexa Dezső, Bp. 1924. Nagy írók — nagy írók (1923-ban is megjelent: *Mikor a néma ajkak megszólaltak*, f. R. D. Bp. Genius, Világosság ny.)

³⁸ HARASZI: Emil: *Diderot „Apáca”-ja*. Kolozsvár, 1907.

szubjektív, megalapozatlan. Harashti nem törekszik önálló, elemző mű írására, inkább az addigi Diderot-irodalom kritikai áttekintésére, így forrásfeldolgozó, eklektikus, ellentmondásos marad. A tanulmány kimondatlanul Alexander monográfiáját igyekszik kiegészíteni; bevezetőjében sajnálkozik, hogy Diderot regényeivel nemcsak a külföldi szakirodalom, de magyar bemutatója is mostohán bánt és csak a *Rameau*-t méltatta kellőképpen. Némileg ellentmond ennek az a megállapítása, hogy „Diderot-t tartja ma az irodalomtörténet a XVIII. század igazi realistájának”. Cáfolja Faguet véleményét, miszerint Diderot-nak nincs fantáziája, példája épp a sokat vitatott *Fecsegő ékszerek*. Több irodalomkritikushoz hasonlóan ő is a két nagy német, Lessing és Goethe értékelését idézve próbálja a rásütött „pornográf” jelzőtől megszabadítani ezt a művet. A *Mindenmindegy Jakab* elemzésénél Schiller fordítására hivatkozik, ugyanakkor a Balzacra gyakorolt hatást említi. Az *apácáról* először a XIX. századi és a kortárs irodalomkritikusok dicsérő véleményét részletezi, bár a negatív értékelésekről is szót ejt. A mű keletkezésének történetét, majd utóéletét ismerteti. Az értékelést vagy véleménymondást mellőzve, felhívja a figyelmet, hogy Diderot művei milyen szélsőséges reakciókat váltanak ki még a XX. századi olvasókban is: egyrészt „pornográfikus ponyvairodalomként” olvassák, másrészt, így *Az apácát* pl. a *Népszavában* „vallás és osztály elleni lázításra” használják fel.³⁹

A viszonylag rövid műelemzésben a kor festését és a jellemek ábrázolását méltatja. A jellemábrázolás dicséreténél tudja leginkább saját véleményét bemutatni, ebben a részben szavai meggyőződéssel telnek meg: „Suzanne Diderot egyik legművészebb jelleme, a francia regényirodalom egyik legfigyelemreméltóbb alakja”, a főnöknők, papok alakja is remeklés.

A fenti tanulmánnyal ellentétben a műelemzések képezik Hankiss János *Diderot mint realista elbeszélő* c. tanulmányának fő erényét.⁴⁰ Művét Alexander monográfiájához szánta kiegészítésül. Bevezetőjében Diderot filozófiai és esztétikai elveinek rövid vázát adja, kiemelve azokat a gondolatokat, amelyeket elemzése szempontjából fontosnak tart. Kár, hogy ebben a részben hamis sablonokat vesz át elődeitől: Diderot-ban ma is az „ember”, vagyis az egyéniség érdekes, a „szintetikus elme”, aki nem elemez, nem rendszerez, „szórakozott és következetlen”. Művének általános hibája, hogy Diderot-ban mindenáron a XIX. századi realizmus (és részben a naturalizmus) előfutárát keresi, következtetéseit ennek a szempontnak rendeli alá. A regényeket teljesen kiszakítja korukból, és szinte kizárólagosan *esztétikai-filozófiai* produktumként jellemzi őket. Ugyanakkor elemzései ragyogóak; a stilisztikai elemzésekhez a magyarul addig meg nem jelent művekből maga fordítja le a példákat. A tanulmány legnagyobb érdeme a Diderot-regények magyarországi „rehabilitálása”. A *Fecsegő ékszereket* ő meri először elfogadni. *Az apácát* Diderot legtökéletesebb regényének nevezi, finom stilisztikai érzékkel dicséri „tableau”-it, patetikusságát. A mű cselekményét, befejezését, főalakját, mellékszereplőit természetesen jellemzi, elutasítva korábbi kritikusai bírálatait. A *Mindenmindegy Jakabot* mint a „realisztikus elbeszélés egyik korai megnyilatkozását” értékeli, romantikus és realista részeket különít el benne. A *Rameau*-t elsősorban stílusa miatt dicséri, ő is ezt a művet tartja Diderot „írásművészete koronájának”. Regényei mellett több elbeszélését is elemzi.

A konklúzióban összegyűjti Diderot írásainak realisztikus jegyeit: a köznapi

³⁹ HOLLÓ Jenő *Apáca*-fordítása a *Népszava* könyvtárában jelent meg.

⁴⁰ HANKISS János: *Diderot mint realista elbeszélő*. Bp. 1915.

élet bemutatása, valószerű vagy valóságos történet választása, ugyanakkor rendkívüli események, alakok rajza, a különtség, a rögzisme ábrázolása, a részletek pontos festése, a test, a gesztusok tudományos és aprólékos leírása (utóbbi szenzualizmusával hozza kapcsolatba). Következtetéseiben viszont önmagának ellentmond, amikor külsődleges, nem irodalmi jellemzőkkel próbálja definiálni Diderot regényeit: az *Ékszeres* „irodalmi tréfa”, *Az apáca* „polémikus irat”, stb. A csúszás oka a történeti szempont hiánya, valamint az, hogy a flaubert-i, balzaci mintákat vetíti vissza a diderot-i regényekre.

A fordítások elé írt sablonos könyvelőszók között kivételt jelent Benedek Marcell esszéje, amely az 1922-es *Rameau unokaöccse* fordítását kíséri. Magyarországon ő hangsúlyozza először azt, hogy Diderot tevékenységének minden területén a *haladás* eszméje érvényesül. Diderot szellemi nagyságát abban látja, hogy a kor világfelfogásának kialakítója akart lenni, megértette az ipari fejlődés fontosságát és azt közvetítette is olvasóihoz (*Enciklopédia*). Támadja a nálunk is elterjedt hamis irodalmi klisé, hogy Diderot a „legnémetebb szellemű” író, ezt úgy véli Goethe és Lessing csodálata miatt ragasztották rá. Regényeiről általában nincs nagy véleménnyel, de a *Rameau*-t ő is Diderot legtökéletesebb alkotásának tartja.⁴¹

A magyarországi Diderot-értékelések, sőt Diderot-fordítások nagy része évfordulók köré csoportosul. Először születésének 200. évfordulóján emlékeztek meg róla érdemben a magyar kritikusok.

A magyar kritikában kialakult ideológiai polarizáció, amelyre *Az apáca* 1907-es bemutatásánál felhívtuk a figyelmet, ekkor az egész életmű értékelésében megmutatkozott. Franciaországban is két táborba rendeződtek ekkor Diderot támadói és a mellette elkötelezettek.⁴² A magyar sajtó is reagált erre a vitára, elsősorban a baloldal állásfoglalása figyelemre méltó. A politikai kérdésekben semlegességre törekvő *Vasárnapi Újság*ban nagyon visszafogott hangú méltatást olvashatunk König Györgytől. Filozófusként, szépiróként, dramaturgként középsezerúnék ítéli Diderot-t, még az *Enciklopédiáról* is mérsékelten nyilatkozik. Őszintén csak színi és művészi kritikáért lelkesedik, munkásságának ezt a részét érzi aktuálisnak.⁴³ Merőben különböző Diderot-képet villant fel Pogány József, a *Népszava* irodalmi rovatának szerkesztője, a magyar munkásmozgalom egyik jeles képviselője.⁴⁴ Magyarországon ő veti fel először (talán Európában is) Diderot történeti szempontú teljes újraértékelésének szükségességét. Hangsúlyozza Diderot társadalmi meghatározottságát, az *Enciklopédia* harcosszembefordulását a tekintéllyel, a feudalizmussal. Jelentőségét a *Tökhöz* hasonlítja: „a polgári világnézet olyan összefoglalása, mint amilyen Marx *Tökhéje* a proletároknak”. Bírálja azokat a polgári történetírókat is, akik úgy vélik, „az ő tanai csinálták a forradalmat”. Harcos forradalmiságát Pogány így jellemzi: „Ő volt, aki az emberiség eddigi legjelentősebb forradalmi válságának eszméit rendbeszedte, jelszavait kikiáltotta, szellemi fegyvertárát megteremtette.”

⁴¹ BENEDEK Marcell: *Könyv és színház*. Bp. 1963. 38–53. A tanulmány az 1922-es *Rameau*-fordítás előszava.

⁴² Diderot korábbi bírálóihoz (La Harpe, Taine, Barbey d'Aureville, Faguet stb.) a 200. évforduló megünneplése során újak kapcsolódtak: a katolikusok az *Enciklopédiát* bírálták, a polgári jobboldal a balosokhoz intézve szavait becsmérelte a nagy francia filozófust: „Ce n'est pas grand-chose votre Diderot!” Barrès „L'échéance de Diderot” címmel írt cikket. L. PROUST: *I. m.* 98.

⁴³ KÖNIG György: *Diderot*. In *Vasárnapi Újság*, 1913. 44 sz.

⁴⁴ POGÁNY József: *Diderot*. In *Kultúra és alkultúra*. Bp. 1962. 226–228. Megj. *Népszava*, 1913.

Pogány József elkötelezett hangvételi írása részben megmagyarázza azt a csendet, ami Diderot műveit, főleg a filozófiai jellegűeket a két világháború közötti Magyarországon körülvette. 1925 és 1942 között a materialista, a nemzeti érdeket háttérbe szorító forradalmi gondolkodású filozófusról nem lehet írni. Jellemző, hogy egy ez idő tájt egyetemi tankönyvként használt ötszázoldalas filozófiatörténetben mindössze négy sort írnak róla, az is semmitmondó, félremagyarázó.⁴⁵ Egyetlen szerző két írása töri meg a csendet ebben az időszakban, Csehi Gyula irodalomkritikusé. Az ő érdeme, hogy a magyar érdeklődők számára biztosította a folytonosságot a külföldi Diderot-irodalom ismeretében. Csehi 1938-ban egyebek között bemutatta (a szerző megnevezése nélkül) Luppolt szovjet filozófus alapvető jelentőségű kritikáját, amely Diderot filozófiai eszméinek első marxista elemzését adja, s amelyet az 1924-es orosz kiadás után 1936-ban franciára is lefordítottak.⁴⁶ Csehi Gyula 1939-ben elbeszélésben jeleníti meg a forradalmi gondolatai miatt börtönbe zárt Diderot életét a letartóztatás és a szabadonbocsátás között.⁴⁷ A Diderot-kritikák bemutatását később is folytatja, 1966-ig. 1943-ban az addigi hazai kritikák alapvető hibáját fogalmazza meg: Diderot mint szépíró és stilszta még csak megkapta az őt illető elismerést, de tudományos, politikai és filozófiai gondolatait alig értékelték. A legújabb kutatások fényénél keresi Diderot filozófiájának aktualitását.⁴⁸ A kiváló romániai magyar kritikus 1959-ben joggal hiányolja azt is, hogy a franciák a sok új kézirat felbukkanása ellenére is halogatják Diderot összes műveinek újrakiadását és bírálja a polgári filozófusokat (elsősorban az amerikaiakat), hogy meghamisítják Diderot materializmusát. Közli a folyóiratokban megjelent új Diderot-szövegeket, a külföldi kiadások közül a tízkötetes orosz kiadást és a magyar válogatást dicséri.⁴⁹ Az 1966-os tanulmány már nagy nemzetközi szakirodalmat tartalmaz, bemutatja a megélenkült kutatásokat, a Diderot műveiről születése 250. évfordulója körül megjelent kiváló műveket, kiadásokat. A Diderot-„divat” okát írásai időszerűségében látja.⁵⁰

Csehi Gyula nem elégedett meg azzal, hogy felhívta a figyelmet a kritikai irodalom erényeire és hiányosságaira. A hiányok pótlására fordítóként is vállalkozott. 1943-ban válogatást jelentetett meg *Természet és társadalom* címmel Diderot filozófiai műveiből. A fordításokban, mint a bevezetőben is hangsúlyozta, Diderot máig élő hagyatékát akarta bemutatni: a materialista természetbölcselet, a társadalomfilozófust, aki az új társadalom erkölcsét próbálta megfogalmazni, az esztétát, aki a polgári rend eszményei alapján építette fel a szépről való felfogást.⁵¹ Csehi vállalkozásának elkötelezettsége Illyés Gyuláéra

⁴⁵ H. NAGY József: *A filozófia története*. Bp. 1927. 464. Általában mostoha a francia felvilágosodással kapcsolatban, csak Rousseau képez némiképp kivételt.

⁴⁶ Ezt a művet Jean Luc könyvével együtt a legfontosabb Diderot-kritikák közé sorolja. (Luppolt: Diderot: ses idées philosophiques. P. 1936; Éd. Soc. Internat; Luc: Diderot, l'artiste, le philosophe. P. 1938. Éd. Soc. Internat.) CSEHI Gyula: *Felvilágosodástól felvilágosodásig*. Írások három évszázadról, négy évtizedből (1930–1971). Bukarest, 1972. 76–80.

⁴⁷ Uo.: *A vincennes-i fogoly*. 62–75.

⁴⁸ Uo.: 48–60.

⁴⁹ Uo.: 80–87.

⁵⁰ Uo.: 87–92.

⁵¹ DIDEROT: *Természet és társadalom*. Ford. és bev. CSEHI Gyula, Debrecen, 1943. A kötet az alábbi fordításokat tartalmazza: Művészet és mesterségek (az *Enciklopédia* Art címszava), Gondolatok a természet értelmezéséről (újrarendezés), A nőkről, Beszélgetés Diderot és d'Alembert között.

emlékeztet, aki 1942-ben szerkesztett francia irodalmi antológiájában a „francia szellem” idézésével a német fasizmus ellen tiltakozik. Illyés antológiája Diderot realizmusát, materializmusát dicséri, „lángoló hitét a haladásban”; az *Enciklopédiát* Illyés „világnézeti lexikonként” jellemzi. Két rövid illusztrációja közül az egyik részlet ekkor szólal meg először magyarul a *D'Alembert álmából*.⁵²

A népi demokratikus Magyarország két fordításkötettel és egy jelentős tanulmánnyal tisztelg Diderot emlékének az *Enciklopédia* Prospektusa megjelenésének 200. évfordulóján. A széles közönség formálására szánt klasszikusok körébe az első között került be Diderot, akinek realista, társadalombíráló regénye, *Az apáca* immár harmadik fordításban jelent meg, ezúttal a Világirodalom Remekei sorozatban.⁵³ Antiklerikális mondandója minden bizonnyal szerepet játszott abban, hogy a felszabadulás után ezt a Diderot-művet fordították először magyarra, ezt támasztja alá az a tény is, hogy 1953-ban az *Álszentek cselekedetei* c. antológiába is választanak a műből egy megrázó részt.⁵⁴

Az apáca magyarországi népszerűségét mutatja, hogy még egy új fordítás készül majd belőle, egy újabb jelentős évfordulóhoz kapcsolódva, 1963-ban, amelynek azután öt újrakiadása jelent meg azóta, a legutóbbi 1984-ben, Diderot halálának 200. évfordulójára.⁵⁵

Újjáalakult Akadémiánk a filozófia klasszikusainak szentelt sorozatban az elsők között, 1951-ben, új fordításban, Diderot materializmusát elemző tanulmány kíséretében adta közzé *Válogatott filozófiai műveit*.⁵⁶ A válogatásban a Kun Samu által lefordított három művön kívül, amelyeket újrafordítottak, első alkalommal olvashatta a magyar közönség a *Filozófiai gondolatokat*, a *D'Alembert álmát*, a *Politikai töredékeket*, a *Pótlék Bougainville utazásához* c. írást, valamint bőséges válogatást az *Enciklopédia* Diderot által írt cikkelyeiből és a különleges értéket képviselő Diderot-levelezésből, hogy csak a legfontosabbakat említsük. A fordításkötet bevezető tanulmányában Szigeti József részletesen elemzi Diderot filozófiájának azt a területét, amelyről eddig hazánkban keveset beszéltek: „harcos, ateista materializmusát”. Szigeti mintegy tanulmánya témaválasztását, polémikus hangját is igazolja, amikor arról tájékoztat, hogy a „hivatalos” Franciaország nem szívesen veszi tudomásul az *Enciklopédia* és Diderot forradalmiságát. A francia kritika Diderot antiklerikalizmusától még jóval később is viszolyog, erre hívja fel a figyelmet 1958-ban Bene Ede⁵⁷, ezt mutatja *Az apácából* készült film 1966-os betiltása is.

Szigeti a marxizmus klasszikusainak, Engelsnek és Leninnek Diderot-értelmezéséhez kapcsolódva a „jelenkori materialista felfogáshoz” közelálló gondol-

⁵² ILLYÉS Gyula: *A francia irodalom kincsháza*, Bp. 1942. 230–231. — D'Alembert álma (részlet) ford. ARANYOSSY Pál: 231–233. — Rameau unokaöccse (részlet) ford. BÓKA László.

⁵³ DIDEROT: *Az apáca*. Ford. Kovács Klára, Bp. 1950. A Világirodalom Remekei.

⁵⁴ *Álszentek cselekedetei*. Elbeszélések 600 év irodalmából. Bp. 1953. Vál. HEGEDŰS Géza: 95–103.

⁵⁵ Így négy különböző fordításban kilenc magyar kiadása jelent meg *Az apácának*. A legutóbbi fordítást Máthé Klára készítette 1963-ban. (Gyergyai Albert is lefordított 1954-ben egy hosszabb részletet a regényből *A francia felvilágosodás* c. gyűjteménye számára.)

⁵⁶ A mű a Filozófiai Írók Tára új folyamának második köteteként jelent meg. DIDEROT: *Válogatott filozófiai művei*. Bp. 1951. Ford. Csatlós János és Győry János, bev. Szigeti József. A Bevezető első mondatai a kiadás politikai jelentőségét hangsúlyozzák.

⁵⁷ BENE Ede: *A felvilágosodás néhány útja Diderot életművében*. In Világirodalmi Figyelő, 1958. 2. 202–208.

kodót becsüli Diderot-ban, és a francia felvilágosodás filozófusai közül őt tartja a legjelentősebbnek. Épp azt az oldalt méltányolja Diderot filozófiájában, amit a polgári kritika (a külföldi, vagy az első világháború előtti magyar) igyekezett nem meglátni, meghamisítani vagy bírálni: *következetes materializmusát*, mely szükségszerűen vezet az *ateizmushoz*. A korábbi bírálatokkal polemizálva rajzolja meg a diderot-i materializmus fejlődési folyamatát a *Filozófiai gondolatoktól* utolsó alkotó korszakának politikai műveivel bezárólag. Módszerében kiemeli a „demokratikus közérthetőséget” és a polemizálást, amelyeket egyébként a tanulmányíró is célul tűzött ki önmaga elé. Materializmusának kibontakozásában döntő fontosságot tulajdonít ateizmusának, a természettudományok és a filozófia kölcsönös kapcsolata mély megértésének, a világ anyagi egysége és az anyag heterogeneitása, a mozgás és az anyag összefüggése zseniális, bár részben intuitív felfogásának. Annak okát, hogy materializmusában a dialektika csak részben érvényesül, a természettudományok fejletlenségén kívül *társadalmi meghatározókból* látja. Elismeri, hogy Diderot a legdemokratikusabb kortársai közül, hogy a „nemzet és a kizsákmányolt dolgozó nép azonosítása” nála megy végbe először, de még nála is „a jó uralkodó, a jó törvényhozó képzetével terhelten”. A Diderot-életműből Szigeti saját koncepcióját bizonyítani akarva válogat: a nagy francia filozófus forradalmi jelentőségű ismeretelmélete után társadalomfilozófiájában mutatja ki a haladó, forradalmi elemeket. Társadalomelméletében hol a burzsoázia, hol a plebejus tömegek érdekeinek képviselője, mondja Szigeti, és a dilemmát joggal értelmezi szükségszerűen feloldhatatlannak, ám Diderot számára ez a dilemma fel sem merült. Szigeti érdekes és koncepciózus tanulmánya, talán éppen a polemizálás miatt túlságosan sarkított és a diderot-i életműben ténylegesen meglevő ellentmondásokból keveset ismer el. Mégis ez a tanulmány, amely 1962-ben és 1977-ben franciául jelent meg, és a *Válogatott filozófiai művek* 1983-as kiadásának előszavaként magyarul is újra kiadták, érdekes, újszerű, a magyar kritika szempontjából egyedülálló, de a francia kiritikusok is elismerően nyilatkoztak róla.⁵⁸ Az ötvenes évek népszerűsítő-népnevelő programja, amely összekapcsolódott a haladó filozófiai hagyományok kutatásával, nemcsak Diderot, hanem az egész francia felvilágosodás megismertetését fontosnak tartotta.⁵⁹ A korszak bemutatására Gyergyai Albert vállalkozott egy antológia készítésével 1954-ben.⁶⁰ A mű bevezetője színvonalas „ismeretterjesztő” jellegű írás, a felvilágosodás társadalmi funkcióját hangsúlyozza. A szövegválasztások is ezt a koncepciót szolgálják, a „harcos” írások dominálnak. A válogatás minden Diderot-szövegét (egy kivételével) Gyergyai fordítja, a korábban lefordítottakat is saját tolmácsolásában közli. Néhány új, antiklerikális és politikai mondandójú írás először ebben a válogatásban jelenik meg, például egy részlet a *Mindenmindegy Jakabból*, az *Intelem Amerika népének* stb.

⁵⁸ SZIGETI József: *Denis Diderot, une grande figure du matérialisme militant du XVIIIe siècle*. Bp. 1962. In *Studia Philosophica Academiae Scientiarum Hungariae* 2. (Recenziója: Jean ÉGRET: Szigeti: D. D., une grande... In *Revue Historique* 231. 1964. 248; J. GAUCHERON: In *Europe*, n°s 405–406, 1963, stb.).

⁵⁹ MÁTRAI László: *Haladó filozófiai hagyományaink kutatásáról*. In *Társadalmi Szemle*, 1954. 8–9, 125–139; FODOR István: *Vingt années d'études de littérature française*. In *Nouvelles Études Hongroises* 2. 1967. 189–198.

⁶⁰ *A francia felvilágosodás*. Válogatás Diderot és az enciklopédisták műveiből. Szerk., bev. és jegyz. GYERGYAI Albert, ford. Gy. A. és SZÁVAI Nándor, Bp. 1954. (A bevezető esszé Gy. A.: *Klasszikusok*. Esszék, Bp. 1962. c. művében is megjelent.)

Ebben az évtizedben még két jelentős magyar irodalmár, a francia kultúra kiváló tolmácsolói serénykedtek Diderot méltó tolmácsolásában. Győry János fordításában 1958-ban újra megjelent a *Rameau unokaöccse*. Ez a mű is négy különböző fordításban jelent meg napjainkig, *Az apácához* hasonlóan, mert 1960-ban ismét újr fordították, de népszerűsége elmarad az előbbtől.⁶¹

A kalandos sorsú, későn, csak 1958-ban előkerült *Mystification* c. elbeszélést Gyertyán Ervin fedezte fel, fordította le és mutatta be a magyar olvasóknak. A dialógus 1954-ben, a *Les Lettres Françaises*-ben, Aragon és Éluard lapjában került először a nyilvánosság elé és érdekes adalék Diderot szellemi arculatához.⁶²

A „harcos” Diderot-kép a hatvanas években változik, módosul, színesedik. A nagyközönségnek szánt, népnevelő kiadványok közül hozzájárul ehhez két fontos mű. A francia *Enciklopédiából* Győry János válogatásában 1962-ben, a felvilágosodás korának természettudományos elméleteiből Benedek István összeállításában 1965-ben jelent meg antológia, Diderot mindegyikben nagy súllyal szerepelt.⁶³ Figyelemre méltó, hogy mindegyik antológia addig magyarul meg nem jelent szövegek közlésére is vállalkozik és hogy a korábban közölt szövegeket is újr fordítják. Ez a tény Diderot gondolatainak aktualizását bizonyítja, azt, hogy szerkesztőink és fordítóink szükségesnek érzik, hogy új értelmezést, interpretációt adjanak.

Filozófiai műveinek újraértékelése után szükségszerűen következett szépirodalmi működésének újr afelfedezése is: a hatvanas években új fordításban jelent meg a *Rameau unokaöccse* (1960), *Az apáca* (1963), a *Fecsegő csecsebecsék* (1966), először fordítják le a *Mindenmindegy Jakab meg a gazdája* (1960) c. regényt. *Házasság és hűség* címmel először jelent meg elbeszéléskötet Diderot-tól (1963) és drámaelméleti írásai is új fordításban jelentek meg több mint hatvan évvel az első fordítás után (1966). Valamennyi fordítást tanulmány kíséri. A tanulmányok közös vonása, hogy a szépirodalmi és az esztétikai műveket Diderot egyéb írásaival összekapcsolva elemzik. A *történeti szempontot* előtérbe helyezve a tanulmányírók a művek társadalmi elkötelezettségét, meghatározottságát és hatását is vizsgálják. A századelőn írt részlemzések után végre komplex elemzésekre vállalkoznak kritikusaink.⁶⁴

⁶¹ DIDEROT: *Rameau unokaöccse*. Ford. Győry János, Utószó BARTÓCZ I. Bp. 1958. Az utószót író BARTÓCZ Ilona készítette az 1960-as fordítást. (A regény elejéről egy részlet GYERGYAI A. is lefordított.)

⁶² DIDEROT: *Megtévesztés vagy arcképek története*. Ford., utószó GYERTYÁN Ervin, Bp. 1958. Magyar Helikon.

⁶³ *A francia enciklopédia*. Szemelvények. Összeáll., jegyz. Győry János, Előszó SZIGETI Györgyné, ford. KOMOLY Péter, Bp. 1962. Európai Antológia; *Természettudomány a francia felvilágosodásban*. Összeáll., jegyz. BENEDEK István, ford. HAÁSZ Kata, Bp. 1965. Európai Antológia; Két Diderot-levél, több róla szóló frás található az ugyanebben a sorozatban megjelent *Francia irodalmi szalonok* c. műben. Összeáll., előszó, jegyz., ford. MADÁCSY László, Bp. 1963.

⁶⁴ DIDEROT: *Mindenmindegy Jakab meg a gazdája*. *Rameau unokaöccse*, ford. BARTÓCZ Ilona, bev. LAKITS Pál, jegyz. KENÉZ Ernő, Bp. 1960. A Világirodalom Klasszikusai; *Házasság és hűség*. Három elbeszélés. Megj. Diderot születésének 250. évfordulójára. Fordították: Házasság és hűség = Bartócz I., Egy este otthon, Igaz mese = Dániel Anna. Utószó, jegyz. DÁNIEL Anna, Bp. 1963. Magyar Helikon; *Az apáca*. Ford. Máthé Klára, utószó BAJOMI LAZÁR Endre, Bp. 1963; *Fecsegő csecsebecsék*, ford. KATONA Tamás, Bp. 1966; *Színészparadoxon. A drámaköltészetéről*. Ford. GÖRÖG Livia, utószó BENEDEK András, jegyz. STAUD Géza, Bp. 1966.

Diderot születésének 250. évfordulóját a felsorolt könyvmegjelenésekkel méltón ünnepeltük, és ez alkalommal legjelentősebb irodalmi, politikai, sőt tudományos periodikáink is jórészt tartalmas írásokkal emlékeztek meg a nagy francia íróról. Közülük kiemelném Szigeti József két írását. Az egyikben a Diderot-ról megjelent tanulmányok kritikai elemzését adja, a filozófus ateizmusát hangsúlyozva, amit a polgári ideológusok többsége tagadni igyekszik, a másikban Diderot társadalmi-politikai harcának fontosságát húzza alá, megismételve 1951-ben írt tanulmánya érveit.⁶⁵ A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat hetilapja is Diderot is forradalmi jelentőségű filozófiai és politikai gondolatait foglalja össze, hangsúlyozva azt, hogy Diderot a polgárság új szemléletéért harcolva tulajdonképpen az egész emberiség haladásáért küzdött. (A megemlékezés írója Dénes Magda, két év múlva Diderot pedagógiájáról jelentet meg könyvet, amelyben marxista szellemben újraértékeli a filozófus nevelési jellegű írásait.)⁶⁶

A napilapok közül a *Népszabadság* közli a legérdekesebb tanulmányt: Gyergyai Albert írását, aki Diderot műveinek utóéletét tekinti át. Gyergyai konstatlálja a Diderot-kutatások szegényességét francia földön, bár az általa idézett *Europe-különszám* ezt cáfolni látszik, majd néhány ismertebb művét egy-egy híres „olvásója” (Aragon, Hegel, Marx) véleményével jellemzi. Jelentőségét sommázza következőes materializmusát, drámaeleméletét, műbírálatát és elbeszéléseinek realizmusát emeli ki.⁶⁷

Ez az évforduló nyitotta meg a Diderot-művek előtt a magyar színpadot is. Legnépszerűbb műve, *Az apáca* színpadi változata 1964 tavaszán nagy közönségsikert hozott, a színdarabot később a televízió is közvetítette. A kritika lelkesedése mérsékeltebb volt mint a közönségé: bírálták a francia átdolgozókat, akik saját szemszögükből átértékelték a művet. Egyhangúan elismerik az előadás érényeit, ugyanakkor sajnálkoznak, hogy az átalakításnak áldozatul esett Diderot harcos szelleme, a mű nyitottsága; a befejezés megváltoztatása (Suzanne-t a kolostorba visszahurcolják, ahol meghal) sem Diderot szellemében történt.⁶⁸

Az apácán kívül két Diderot-mű szólalt meg még a magyar színpadon. Teljesen eredeti vállalkozás volt a *Fecsegő ékszer*ek Thália Színházi előadása. Ez a mű a Spear-féle bibliográfia szerint színpadon még egyáltalán nem szerepelt. Ungvári Tamás és Kazimír Károly készítettek színpadi művet Diderot regényéből. Kazimír világirodalmi utalásrendszere, pompás és mozgalmas rendezése remekül illett a darabhoz, amely a közönség és a kritika dicséretét egyaránt

⁶⁵ SZIGETI JÓZSEF: *Az ateista Diderot*. In *Világosság*, 1963. 9. sz. 543–548; Uő.: *Emlékezés D. D.-ra születésének 250. évfordulóján*. In *Magyar Tudomány*, 1963. 8. 12. sz. 787–790.

⁶⁶ DÉNES MAGDA: *Denis Diderot*. In *Élet és Tudomány*, 1963. 18. évf. 40. sz. 1251–1254; Uő., *A francia materialista filozófusok pedagógiai nézetei*. Helvétius és Diderot. Bp. 1965. Egyetemes neveléstörténet.

⁶⁷ GYERGYAI ALBERT: *D. D. születésének 250. évfordulójára*. In *Népszabadság*, 1963. okt. 5. 8; LUKÁCSY SÁNDOR: *D. D. szül. 250. évf.*, In *Élet és Irodalom*, 1963. 40. sz. 12; SZOMBATHELYI ERVIN: *D. D. szül. 250. évf.* In *Népszava*, 1963. okt. 6. 7; UNGVÁRI TAMÁS: *D. D. szül. 250. évf.* In *Magyar Nemzet*, 1963. okt. 6.; POGÁNY RÓBERT: *Az Enciklopédia szerzője*. In *A Könyv*, 1963. 20. 19.

⁶⁸ PALKÓ MAGDA: *Gondolatok Az apáca színpadi változatáról*. In *Világosság*, 1964. 6. 359–360; TAMÁS ISTVÁN: *Az apáca*, (Bemutató a Thália Színházban), In *Népszabadság*, 1964. márc. 26. 8; SZOMBATHELYI ERVIN: *Az apáca*. In *Népszava*, 1964. márc. 28. 2; KÜRTI PÁL: *Az apáca*. In *Magyar Nemzet*, 1964. ápr. 11. 4. A *Népszabadság* kritikusa a darab témáját időszerűtlennek látja, így a választásért elmarasztalja a színházat, a *Népszavában* épp ellenkezőleg, aktualitását emelik ki, Szombathelyi joggal értelmezi Diderot gondolatát általánosítva, a konkrét esettől elvonatkoztatva.

kívívta.⁶⁹ *A fatalista Jakab szerelmei* címmel kamaradarabot láthatott a Radnóti Színház közönsége egy francia színtársulat előadásában 1979-ben.⁷⁰

1974-ben jelent meg a XVIII. századi francia színházról Staud Géza antológiája, mely néhány új drámaelméleti szöveget Diderot-tól is közölt.⁷¹ Diderot dramaturgiájáról Pelle János írt a közelmúltban tanulmányt, amelyben az elmélet és gyakorlat párhuzamos alakulását vázolta fel. Elemzésének erénye, hogy a polgári dráma jelenségét mutatja be és ezen belül Diderot műveit. A XVIII. századi dráma társadalmi hátterét is árnyaltan ábrázolja, a korabeli drámák műfaji sajátosságait is jobban megragadja, mint a korábbi elemzések. Magyarázatot keres arra a jelenségre, hogy Diderot drámái a XVIII. században közönségsikernek számítottak (főleg a *Családapa*), ma előadhatatlanok. „Diderot az erkölcsi haszon követelményéhez szabta drámaesztétikáját”, a dráma így kizárólag erkölcsös szereplőket fogad el, ám azáltal, hogy ellentmondásmentes eszményeket népszerűsít alakjaival, megszűnik lényege: hogy a valóságot tükröző művészet legyen. A tömegekhez szóló színházban Diderot tudatosan nem adja azt az árnyalt társadalomrajzot, amely regényeit jellemzi.⁷²

Szembetűnő, hogy a felszabadulást követő első évtizedben hazánkban Diderot ismeretelméleti jellegű műveit mutatják be elsősorban, a következő időszakban ebből a filozófiai alapból kiindulva, újra felfedezik szépirodalmi műveit. A hetvenes évektől pedig főleg Diderot morálfilozófiája és politikai gondolatai foglalkoztatják kutatóinkat.

A francia felvilágosodás filozófiájának és különösen morálfilozófiájának kutatója, ismerője és fordítója Ludassy Mária, az ő nevéhez fűződik Diderot etikájának magyarországi bemutatása. 1972-ben a diderot-i életmű és különösképpen a Helvétius-bírálatok elemzése során vállalkozik Ludassy Diderot emberkonceptiójának árnyalt bemutatására. Diderot filozófustársaival (elsősorban Helvétius-szal és Rousseau-val) és önmagával is vitázva az ember, az emberi társadalom jövőjét kutatja, egyaránt szembefordulva a rousseau-i pesszimista állásponttal, és a túlon túl determinált, a mechanika törvényeit a társadalomra alkalmazni akaró elmélettel is. Diderot saját világnézete belső ellentmondásaira is választ keresett kortársait bírálva. Legkitartóbban Helvétius túlzott egyenlősítését, mechanikus determinizmusát, az értelmes önzés elvét bírálta, látva az elfogadásukból eredő veszélyt. Ludassy episztemológiai kiindulópontú elemzése Diderot emberközpontúságát hangsúlyozza és hitét az emberiség „haladásában”. Árnyalt képet ad a francia filozófus fejlődés-konceptiójáról: „az ipari-gazdasági fejlődést a humanizáció szükséges, de nem elégséges feltételének tekinti”, világosan látja, hogy a fejlődés során az értékek mellett az ellentmondások is sokasodnak és ebből a dilemmából csak az erkölcsi

⁶⁹ Spear bibliográfiája egyébként a magyar előadást sem közli (nyilvánvalóan idegen nyelvű kritika hiányában). Színkritikák az előadásról: MOLNÁR G. Péter: *Fecsegő ékszerék. A Thália Színház bemutatója.* In Népszabadság, 1974. febr. 6. 7; SZEKRÉNYESI Júlia: *Morál alulnézetből.* In Élet és Irodalom, 1974. 9. 12; BÉKEY Pál: *Gáláns ünnep a Nagymező utcában.* In Magyar Hírlap, 1974. febr. 8. 6; LÓCSEI Gabriella: *Fecsegő ékszerék.* In Magyar Nemzet, 1974. febr. 26. 4.

⁷⁰ Ismertetése: VINKÓ József: *D. D. A fatalista Jakab szerelmei.* (A Bateleur 2000 színtársulat vendégjátéka) In Magyar Hírlap, 1979. dec. 28.

⁷¹ *A francia színház a XVIII. században.* Vál., szerk., előszó, jegyz. STAUD Géza, Bp. 1974. Európai Antológia.

⁷² PELLE János: *Diderot és a polgári dráma.* In Világosság, 1981. 6. 377–384 és Uő.: *Ész és szenvedély.* Bp. 1982. 78–146. A színház c. fejezet.

idealizmusban talál kiutat.⁷³ Az eredeti elemzést nyújtó könyv másik tanulmányában Ludassy a *De l'Esprit* c. Helvétius-mű korabeli vitáit értékeli, külön ismertetve Voltaire, Diderot és Rousseau cáfolatát. Az elemzésekben a szakirodalom kritikai bemutatása is megtalálható.⁷⁴

1975-ös antológiájának utószavában Ludassy az előző tanulmányhoz kapcsolódva Diderot-én kívül több kortárs filozófus morálfilozófiáját elemzi, a politikai vonatkozásokra, de főleg a „természet”-fogalomhoz való viszonyulásukra nagyobb hangsúlyt fektetve. Az antológia érdeme több új, morálfilozófiai jellegű Diderot-szöveg magyar nyelvű közlése is.⁷⁵ Ludassy 1979-ben a XVIII. századi francia utópistákkal foglalkozó könyvében is szentel egy részt Diderot-nak, ahol politikai radikalizmusáról és annak korlátairól értekezik, főleg a *Politikai töredékeket* és a *Helvétius-cáfolatot* elemezve.⁷⁶ 1982-ben és 1984-ben írt tanulmányaiban ismét a francia felvilágosodás eszméit értelmezi, Diderot filozófiáját a kortársakéval párhuzamosan elemezve.⁷⁷

Diderot politikai eszméivel foglalkozik Padányi Klára is 1978-ban, utolsó alkotói korszakának művei, főleg az *Essai sur la vie de Sénèque* alapján, rávilágítva Diderot életének egyik nagy dilemmájára: vállalhat-e politikai szerepet, „cselekedhet-e” a filozófus egy rossz, erkölcstelen társadalomban, vagy bíráljon, „elmélkedjen” visszavonulva.⁷⁸ A francia felvilágosodás történetiszemléletéről írt tanulmányában Várnai András Diderot politikai-történeti gondolatait is elemzi.⁷⁹

Diderot műveinek a XVIII. századi magyar irodalomra és politikai gondolkodásra gyakorolt hatását vizsgálta jelen sorok írója a Diderot halálának 200. évfordulójára rendezett emlékülésen a Mátrafüredi Felvilágosodás Konferencián. Kutatásaim Diderot politikai gondolatainak XVIII. századi elterjedtségét tárták fel. A magyar szabadkőművesek, írók-költők, majd a magyari jakobinusok az *Histoire des Deux Indes* Diderot által írt részeiben találtak hazánkban is aktualizálható, forradalmasító politikai gondolatokat. Ebből a műből fordított egy szentimentális történetet Kármán József 1794-ben, ez az első nyomtatásban megjelent magyar Diderot-fordítás.⁸⁰ Az 1984-es Diderot-évfordulón jelentek meg először

⁷³ Diderot-t idézi elemzése bevezetésül: „Meggyőződése, hogy minden társadalomban, még egy olyan rossz berendezésben is, mint a miénk, amelyben a sikeres bűnt gyakran megtapsolják, és a bukott erény csaknem mindig nevetségessé válik, (...) még sincs jobb módja a boldogság elérésének, mint az, hogy erkölcsös emberek legyünk.” LUDASSY Mária: *Diderot az emberről és Helvétius De l'Homme-járól*. In „Valóra váltjuk a filozófia ígéreteit”. A francia felvilágosodástól a francia forradalomig. Bp. 1972. 97–199.

⁷⁴ Uo.: *Helvétius kortárs kritikuskai (A francia felvilágosodás filozófiai vitáiból)*. A *De l'Esprit* vitája. (Diderot-ról 40–72.)

⁷⁵ *A francia felvilágosodás morálfilozófiája*. Válogatás, utószó, jegyz. LUDASSY M. Bp. 1975. Gondolat, Etikai Gondolkodók, 875–949 = utószó: A természeti törvénytől a közömbös természetig. Itt jelenik meg először a D'Alembert álma harmadik része, A boldogság temploma, Helvétius az Emberről c. művének cáfolata, az *Enciklopédia* Fényezés és Természetjog címszavai, egy tucat Diderot-levél, részlet a Szalonokból.

⁷⁶ L. M.: *Az ész államig és tovább ... XVIII. századi francia utópisták*. Bp. 1979. („Az ember tökéletesedési képessége végtelen”. D.-tól Condorcet-ig c. fejezet, főleg 27–40.)

⁷⁷ L. M.: *Fizikai folyamatok és erkölcsi eszmék. Szexualitás és szabadság Diderot-tól Sade-ig*. In *Világosság*, 1982. 12. 770–778; Uő.: *A nagy ábránd. Az örök béke ideája a francia felvilágosodásban*. Uo. 1984. 9. 490–499.

⁷⁸ PADÁNYI Klára: *Elmélkedni vagy cselekedni*. In *Filológiai Közlöny*, 1978. 3–4. sz. 337–343.

⁷⁹ VÁRNAI A., *A francia felvilágosodás történetiszemléletéről*. (Adalékok a marxi formációelmélet előzményeihez), 1983. A filozófia időszerű kérdései 57. 64–73.

⁸⁰ A fordítás címe *Eliza*, forrása RAYNAL: *Histoire philosophique et politique des Établissements et du Commerce des Européens dans les Deux Indes*. Genève-Neuchâtel, 1783. I. 373–377. In *Uránia*, 1794. II. 111–117.

magyarul Diderot legradikálisabb, lángoló forradalmiságú gondolatait tartalmazó részletek ebből a gyarmatosítástörténetből, amelyek a korabeli Európában, a francia forradalom szónokainak beszédeiben éppúgy visszhangoztak, mint a magyar jakobinusok írásaiban.⁸¹

Könyvkiadással is ünnepeltük ezt a Diderot-évfordulót: két népszerű regénye, *Az apáca* és a *Fecsegő csecsebecsék* nagy példányszámban jelent meg 1984-ben, *Válogatott filozófiai műveinek* második, javított kiadása pedig 1983-ban jutott az olvasók kezébe.⁸²

Diderot munkásságának különböző területei foglalkoztatták a XIX. századtól kezdve kisebb-nagyobb megszakításokkal a magyar kritikusokat, fordítókat, kiadókat, olvasókat. A XIX. századi kritikák szinte csak a nemzetközi szakirodalom bemutatására törekedtek. A századforduló szakirodalma a nyugati pozitivistá, ill. esztétizáló nézőpontú irodalmat követi, mégis tiszteletreméltó önálló eredményekre jut. A külföldi kutatásokkal nagyjából egybeesik nálunk is az etikai és politikai jellegű filozófiai művek iránti felfokozott érdeklődés, amelynek okát csak részben kereshetjük az új Diderot-szövegek feltárásában. Ugyanakkor érdekes módon Diderot szépírói munkásságának igazi elemző értékelése, amely a hatvanas évektől jellemzi a francia és nemzetközi kritikát, már-már a modern irodalom atyjaként mutatva be a XVIII. századi regényíró munkásságát, nálunk elmaradt.

Hazánkban a XX. század fordulója jelenti Diderot első reneszánszát, amelyet fordítások és tanulmányok bizonyítanak. Azonban Diderot igazi felfedezéséről csak 1950-től beszélhetünk, ezt tanúsítja a külföldi szakirodalom kritikus bemutatása, valamint Diderot munkássága új területeinek feltárása, átgondolása. Figyelemre méltó, hogy minden 1943 előtt lefordított Diderot-szöveget újr fordítottak és hogy a legnagyobb népszerűségnek örvendő regények és filozófiai művek több fordításban is megtalálhatók. Meglepően nagy Diderot magyarra fordított műveinek száma, valamennyi kortárs francia filozófusénál nagyobb, művei interpretálására legjobb fordítóink vállalkoztak. Regényei közül *Az apáca* és a *Rameau négy*, a *Fecsegő csecsebecsék* két különböző fordításban kerültek a magyar olvasók kezébe, a *Mindenmindegy Jakab* és négy elbeszélése is élvezetes tolmácsolásban olvasható magyarul. A Diderot által írt *Enciklopédia*-cikkelyek közül 25-öt, 23 levelét, legfontosabb drámaelméleti műveit, műkritikáinak részleteit és mintegy húsz jelentős filozófiai művét is magyarra fordították, köztük a *Levél a vakokról* és a *Gondolatok a természet értelmezése felől* c. írásokat háromszor is. (Drámái közül csak a *Családatya* szólalt meg magyarul, a XVIII. században, de a fordítást nem nyomtatták ki.) Napjainkban ő az egyik legnépszerűbb, ő látszik a viszonylag legelőbbnek a francia felvilágosodás filozófusai közül Magyarországon, bár *Az apácán* és az *Enciklopédián* kívül kevésbé ismertek művei, tevékenysége. Szomorú hiányosságnak érezzük ugyanakkor, hogy egyetlen önálló mű jelent meg Diderot életművéről

⁸¹ Az előadás kivonata: PENKE O.: *Diderot hatása Magyarországon a XVIII. században*. In Helikon, 1984. 1. 108–109. A Diderot-fordítás uo. 64–69. ford. Korompai Nóra. A tanulmány teljes szövege: ItK, 1985. 4–5.

⁸² DIDEROT: *Fecsegő ékszerék. Az apáca*. Bp. 1984. ford. KATONA Tamás és MÁTHÉ Klára; D. D. *Vál. fil. művei*. Bp. 1983. 2., jav. kiad. A mű az 1951-es kiadást csak két új szöveggel bővíti: *Uralkodók Politikai Elvei*, *Egy filozófus beszélgetése ***Marsallal* (újr fordítás).

az utóbbi nyolevan évben, egy regény,⁸³ és ezt a sok értékes, nemzetközileg is jelentős, róla vagy századáról megjelent tanulmány sem tudja feledtetni, már csak azért sem, mivel nagy kortársai, Voltaire, Rousseau munkásságát több önálló tanulmánykötet is elemzi.

OLGA PENKE

La fortune des oeuvres et des pensées de Diderot aux XIXe et XXe siècles à travers la presse et l'édition en Hongrie

Le destin des ouvrages et des idées de Diderot est profondément lié aux changements idéologiques et politiques ayant eu lieu en Hongrie aux XIXe et XXe siècles. Au silence presque absolu qui entoure l'héritage de Diderot dans la première moitié du XIXe siècle, succède une traduction qui ne se charge de présenter que le style artistique de Diderot et toute une série d'articles rendant compte de la littérature critique étrangère, publiés grâce au travail précieux de nos philologues durant la deuxième moitié du siècle. L'entreprise de Bernát Alexander amène un changement primordial dans la fortune de Diderot en Hongrie: les deux volumes de traduction dont il est le directeur et ses *Études sur Diderot (Diderot-tanulmányok)* présentent dignement Diderot — l'homme, l'écrivain, le philosophe et le critique d'art — et donnent naissance à maintes traductions et études. Les articles commémoratifs de l'an 1913 montrent une polarisation politico-idéologique incisive, la presse progressiste réclame la réévaluation et la réinterprétation de l'oeuvre de Diderot. Dans l'intervalle de l'entre-deux guerres la presse et l'édition hongroises officielles se caractérisent par une indifférence totale à l'égard de l'héritage de Diderot. La renaissance du grand philosophe des Lumières françaises n'a véritablement lieu dans notre pays qu'après la libération, à partir des années 50. Le visage de Diderot qu'on découvre et présente durant cette période, celui du matérialiste « militant » et athée manque complètement à celui que le philosophe positiviste, Alexander a dessiné 50 ans auparavant. L'écrivain de génie se révèle dans les années soixante par des traductions nouvelles d'excellente qualité, et les pensées de Diderot sont popularisées également sur la scène hongroise. Une présentation plus nuancée du philosophe Diderot n'hésitant pas à révéler les contradictions intérieures les plus profondes de ses idées caractérise déjà l'époque récente, plus exactement la dernière décennie où ses pensées éthiques et politiques passent au premier plan.

Cette étude essaie de mettre en parallèle la fortune hongroise de Diderot avec la littérature critique et les éditions étrangères.

⁸³ DÁNIEL Anna: *Diderot*. Regény, Bp. 1971. Gondolat. A regény korfestése, műelemzése érdekesek; a szerző Diderot életének bemutatásához Mme Vandeul, Diderot leányának *Mémoires*-jait is felhasználja.

A *Minerva* (1922–1943)

A *Minerva* Társaság 1921 tavaszán alakult.¹ Az alapszabályban a „szellem-történet” kifejezést hiába keressük. Céljával a magyar szellemi élet történetének művelését tűzte ki, és csak később jelölte önmagát ezzel a jelzővel, miután vele kapcsolatban a szellemi életben összeforrt.² A szellem-történet hazánkban a két világháború közötti eszmeáramlatok egyik legnagyobb hatású irányzata volt, és a körülötte zajló viták a mai napig nem ültek el.

A szellem-történeti vita mindig is a *Minerva* körül összpontosult anélkül, hogy a Társaság, vagy folyóiratának történeti feldolgozása megtörtént volna.³

Mit képviselt a *Minerva* folyóirat és milyen irányzatoknak adott helyet, legkézenfekvőbb magából a lapból megítélni. Ezért tartjuk szükségesnek a lap repertorikus feltárását.⁴

A lap bibliográfiai leírására kísérletet tett a Petőfi Irodalmi Múzeum.⁵ A bibliográfiai munka azonban úgy tűnik egyetlen gyűjteményen alapult, így nem tár fel minden számozásbeli hibát és átfedést.⁶ A változatokat megkíséreltük teljességgel felkutatni és feltárni.

I. A *Minerva* Társaság és a *Minerva* folyóirat története szétválaszthatatlanul összeforrt. Ennek oka, hogy a Társaság működése formális volt és szinte egyetlen tevékenysége a folyóirat megjelentetésére korlátozódott. Máté Károly⁷ emlékezete szerint egyetlen közgyűlést vagy szerkesztőségi ülést nem tartottak az ő ideje alatt. Az évi közgyűléseket dokumentálni hivatott pseudo-jegyzőkönyvekre azért volt szükség, mert a Társaságok élete formálisan ehhez volt kötve. Miniszteri támogatásban pedig csak ténylegesen működő egyesületek részesülhettek. Valójában minden akció a budapesti Centrál-kávéházban Thienemann asztalánál folyt, ahova egyenkénti beszélgetésekre érkeztek a tagok és a szerzők. Felkérések, megállapodások itt történtek. A szerkesztőségi

¹ Az alapszabályokat, a tagnévsort és az alakuló gyűlésen megválasztott tisztségviselők névsorát a *Minerva* 1922. I. évf. 106–108. oldalán találjuk.

² Thienemann nem szerette ezt a megjelölést, mert nem tartotta céljait azonosnak a német szellem-történeti irányzattal és lapjával a *Vierteljahrschrift für Reitergeschichte*-vel. Már csak azért sem, mert a *Minerva* egy évvel korábban indult.

³ A *Minerva* Társaság történetével, ill. a folyóirat irodalomtörténeti feldolgozásával dr. Horváth Vera (JPTÉ) foglalkozik.

⁴ LAKATOS ÉVA: *Magyar irodalmi folyóiratok*. Magyar Színház – Napkelet. Bp. 1979. Petőfi Irodalmi Múzeum, 1344–1345.

⁵ A kéziratban elkészült repertorium terjedelmi okokból itt nem közölhető.

⁶ A repertorium a pécsi Baranya Megyei Könyvtár, a pécsi Egyetemi Könyvtár, a budapesti Egyetemi Könyvtár, az Akadémia könyvtárának gyűjteménye és Máté Károly felvilágosításai alapján készült.

⁷ A folyóirat szerkesztésével és előállításával kapcsolatos adatokat dr. Máté Károlyal folytatott beszélgetésekből és az OSZK-ban található kéziratok emlékiratából merítettem. (OSZK Kézirattár, 285. fond).

hivatal Thienemann mindenkori lakása, vagy egyetemi intézete volt.⁸ A folyóirat ügye mindvégig — gazdasági és szellemi egyaránt — teljes egészében Thienemann kezében volt. Az első év sem kivétel, amikor Horváth János társ-szerkesztőként szerepel a lapon. Neve a tudományos élet tájékoztatásához kellett a *Minerva* bemutatását és elfogadását illetően, a különböző érdekű csoportok megnyugtatóására. Horváth János köztudottan nem tartozott a csoporthoz, s miután 1923-ban a *Napkelethez* csatlakozott, később nem is jelent meg a *Minervában*. Thienemann az Erzsébet egyetemmel Pécsre ment és 1934-ig ott szerkesztette a német intézetben a folyóiratot. Egyetlen segítőtársa Máté Károly, aki 1924 decemberében történt Pécsre helyezésekor mindjárt átvette félállásban, óraadói státusban a folyóirat adminisztrációját. A lap impresszum-adataiban az 1926. évi 3. füzetben jelenik meg felelős kiadóként és ő van feltüntetve 1939-ig. Valójában már 1935-től nincs kapcsolata a *Minervával*. Thienemann minden formáság mellőzésével bízta meg a lap és a Társaság titkári, pénztári, nyomdai teendőinek ellátásával. Thienemann nem állhatta az adminisztrációt, és nem vár el senkitől mást, csupán a pontos ügyintézt.

A folyóirat első füzete, az I. évfolyam 1—3. szám 1922. február végén jelent meg. A Társaság alakuló ülésén, 1921. május 12-én az alapszabályban a célok között rögzítették a folyóirat kiadását. Az alapszabályt az m. kir. belügyminiszter 67. 127. sz. rendeletével szeptember 3-án jóváhagyta. Ezzel be is fejeződött a lap engedélyezésével kapcsolatos adminisztráció. Thienemann ugyanis később már semmilyen beadvánnyal nem fordult a főváros polgármesteri hivatalához. A Fővárosi Levéltárban mindössze annak van nyoma, hogy a m. kir. főügyész 1921. október 18. és 1923. február 3. között nyolc esetben írt át a polgármesteri hivatalnak és kérte a *Minerva* engedélyezési iratának másolatát. Régi szép idők, a hivatal még nem az ügyfelet zaklatta, hanem a másik hivattal levelezgetett. A polgármesteri hivatal először azt válaszolta, hogy ilyen irányú kérelem hozzá nem érkezett. Majd két évig nincs nyoma annak, hogy a főügyész sürgetését tudomásul vették. 1923. február 3-án azután a polgármesteri hivatal végre válaszolt és közölte, hogy már 1921-ben teljesítette a kérést. Rákövetkező év, 1924 januárjában az ügyiratot irattárba helyezték anélkül, hogy időközben bármi történt volna.⁹ A főügyész nyilván megelégedte a hiábavaló fáradozással, a válasz kielégítette, hiszen a folyóirattal kapcsolatban egyébként problémák nem merültek fel.

A *Minervából* évenként 10 füzetet szándékoztak kiadni, a valóságban ez csak a számozásban mutatkozott meg. A 23 év alatt egyszer látott napvilágot 10 füzet 1941-ben a 20. évfolyamban, sőt 1923-ban, 1934—39 között és 1941-ben csupán egyetlen, természetesen 1—10. számozással. Az eljárás okát keresve tudni kell, hogy a korabeli sajtórendészeti előírás szerint folyóiratnak az minősült, amiből évenként legalább 10 füzet jelent meg.

1922—1936 között elsősorban a Társaság tagjainak írásait jelentette meg, 1936—1939 között már a budapesti egyetemen készült bölcsészkarai disszertációk is bekerültek. Az 1941-es évtől, a 20. évfolyamtól végleg disszertáció-sorozattá vált, bár továbbra is évfolyamszámolták.

A folyóirat, és a később indult könyvtár-sorozat számozását Thienemann

⁸ Kezdetben Budapesten a Tigris u. 5. sz. alatti lakásában, 1923-tól a pécsi Erzsébet Tud. Egyetem központi épületében, a Rákóczi út 80. sz. alatt, 1934 után a budapesti Pázmány Péter Tud. Egyetem Német Intézetében — Bp. Múzeum krt. 6—7. —, majd 1941-től ismét Thienemann budapesti Apponyi tér 1. szám alatti lakásában.

⁹ Fővárosi Levéltár El 21 A 410(1)k. ü. sz. iratanyag.

csupán a kéziratot vezette, 1940-ig mégsem volt hiba az évfolyamszámmal és csupán egyszer a füzet számmal. Az utolsó három évre a háború már rányomta bélyegét. A dolgozatok bizonyára nem arra a határidőre készültek el, amire a szerkesztő megállapodott hallgatóival és ezek felborították a sorszámot. Gyakran előfordult, hogy egy témát több jelöltnek is kiadott és végül azt jelentette meg, amelyiket jobbnak találta, vagy mindegyiket. Pl. Batsányiról, Rummy Károly Györgyről, Saphir Moric Gottlieb magyar kapcsolatairól több dolgozat is napvilágot látott a *Minervában*.

A Minerva-könyvtárt Thienemann csak 1925-ben indította. Elsőnek Máté Károly: *A magyar önéletírás kezdetei* c. doktori disszertációja jelent meg a sorozat 6. sz. füzeteként. (Minerva 1926: 120). Az első öt füzetet is ekkor választotta ki. Az 1. sz. Huszti József: *Platonista törekvések Mátyás király udvarában* (Minerva 1924: 153, 1925: 41), a 2. sz. Thienemann: *Mohács és Erasmus* (Minerva 1924: 1), a 3. sz. Zolnai Béla: *A látható nyelv* (Minerva 1926: 18), a 4. sz. Becker, C. H.—Szekfü Gyula: *Gragger Róbert emlékezete* (Minerva 1927: 2, 1927: 28), az 5. sz. Hóman Bálint: *A magyar történetírás első korszaka* (Minerva 1923: 11) lett.

1936-ban 100-as sorszámmal, a régi sorozat külső formájában és nevével kezdte kiadni a budapesti egyetemen készült szakdolgozatokat. Közülük némelyik a *Minerva* folyóiratban is helyet kapott.

A sorozat első ötven számát elvileg a rangosabb dolgozatoknak tartotta fenn, melyet végül 10-zel 60-ig megtoldott. Az egyetemi disszertációkat pedig 100-tól 159-ig számozta. A 158—159-es 1944-ben megjelent füzetek már nem kaptak egyidejűleg folyóirat-borítót, évfolyam- és füzet számot. Ezt csak azért jegyezzük meg, mert a 143-as számtól 157-ig a folyóirat füzet száma és a könyvtár sorszáma azonosan emelkedett.

Thienemann indította el a pécsi egyetemen disszertáció-sorozatát is, a „Specimina dissertationum facultatis philosophicae Regiae Hungaricae Universitatis Elisabethinae Quinqueecclesiensis”-t. Nem akarta az ötletet kisa-játítani a bölcsészkar számára, s valóban nem csupán irodalmi dolgozatok jelentek meg benne. Néhány a *Speciminában* és a *Minervában* is megjelent. Ilyen megegyezések találhatók a *Minerva* és az *Irodalomtudományi évkönyvek* között is.

II. A Minerva számozása. A folyóirat számozási hibái: A 19. és 20. évfolyam 1941-es kiadási évvel jelent meg, míg a 18. évfolyam 1939-ben.

A folyóirat 1940-ben nem jelent meg. Okát nem tudtam kideríteni. Máté Károly már nem volt a lapnál, így nem segíthetett felvilágosítással. Egyéb forrás nem állt rendelkezésemre. Lehetséges, hogy az egyetemi karok csökkenése körüli nehézségek — a pécsi bölcsészkart ebben az évben szüntették meg, ill. helyezték át Szegedre — okozták a 40-es év kimaradását.

A 20. évfolyam 7. füzetén 1941 helyett 1942 szerepel. A 20. évfolyam 6—7. száma egyszer Faragóné Polgár Margit: *Unger-Sabatier Karolina* c. dolgozata. Emellett a 6. számmal Szalóky Mária: *Gróf Markovich Miklósné és Kármán József levelezése* és a 7. számmal: „Benedek Klára: *A jénai ásványtani Társaság magyar tagjai* c. dolgozatok is megjelentek. A 21. évfolyam 2—3. füzetén 1941-es évszám szerepel, bár helyesen csak 1942. lehet.

A 22. évfolyam 4. füzetére is 2 munka tart igényt: Nagy Emilné Vass Éva: *Besztercebánya és a német szellemi élet* 1943-ban, és Veszelinovich Magda: *A délszláv népköltészet felfedezése a német és magyar irodalomban* c. 1944-ben megjelent dolgozata. A PIM bibliográfiában az első szerepel 4. füzetként, a Minerva-könyvtárba is beilleszkedő 156. sorszámmal. Az Akadémia könyvtár-

rában található egyedül olyan példány, amelyen a borító ép, és eszerint Veszelinovich Magda dolgozata a 4. sz. füzet, de 1944-es kiadási évvel és 157. sorozati számmal. Feltehető, hogy a 23. évfolyam 1. füzete lenne, de az is lehet, hogy az adminisztráció pontatlansága miatt mindkettő az 1943. év 22. évfolyam 4. sz. füzete.

A Minerva-könyvtár számozási hibái. Kezdetben, a 10. évfolyamig a folyóiratborító hátoldalán a Minerva-könyvtár 1. számaként Huszti József: *Platonista törekvések* . . . c., a 2. számaként: Thienemann Tivadar: *Mohács és Erasmus* c. dolgozat szerepelt. A későbbi borítókon felcserélődött a számozás.

A 60. számot két dolgozat is viseli: Ország László: *Az angol regény eredete* (Minerva 1942/2—3. sz.) és Honti János: *Anonymus és a hagyomány* (Minerva 1942: lf). Ötvenkilences ugyanakkor nincs.

A Danubia Kiadó 1932-ben kiadott reklámfüzetében a 100. számmal Pauler Ákos: *Bevezetés a filozófiába* c. tanulmány szerepel. Ezt az adatot másutt nem találtam. A Minerva-borítókon a disszertációsorozat 101-es számmal kezdődik.

A 112. számot egyszer Horváth Magda: *A török veszedelem a német közvéleményben*, másodsor Grünwald Miksa: *Zsidó biedermeier* c. műve viseli.

A 132. számot Doskar Éva: *Hegel magyar utókora* (Minerva 39: 32) és Várkonyi Margit: *A romantikus regény* című dolgozatok kapták.

A 133—134-es sorszám is duplikált, de ezek a dolgozatok a folyóiratban nem jelentek meg. A 139-es számot Radnay Béla: *Faj, nép, emberiség* (Minerva 1941: 3—4.) és Friedlander Sára: *Saphir Moric Gottlieb* . . . is viseli.

42. számozású Szalóky Mária: *Gróf Markovich Miklósné és Kármán József levelezése*, valamint Faragóné Polgár Margit: *Unger-Sabatier Karolina* c. dolgozata. Mindkettő megjelent a *Minerva* 20. évfolyamában. A 159. számú könyvtár-füzetet egyedül az Akadémia könyvtárában őrzik a vizsgált gyűjtemények közül. Címe: Walkó György: *Nemzetkarakterológia*.

Impresszum-adatok. A lapot mindvégig a Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda Rt állította elő. 1941-ig kiadó helyett a könyvkereskedések vannak feltüntetve, ezután a Danubia Könyvkiadó.

1922-ben a füzetek 13-as oktáv formátumban, garmond Corvinsból, kézi szedéssel készültek. 1927-től a nyomda linószedésre tért át, a betű Ratio Latein lett, de a forma maradt. A borító kékes-szürke, a külső címlap fekete és piros nyomással. A Minerva Társaság emblémája a külső és belső címlap közepére került: kettős körben Minerva római istennő sisakos profilja, a felirat félkörben felül: Minerva, alul: Társaság.

Az első években az előfizetési díjat (200 korona, füzetenként 4 P) Thienemann Tivadar címére (Bp. I., Tigris u. 5.) kellett küldeni. Pécselt a német intézetben lehetett megrendelni.

Budapesten az Eggenberger-féle (Bp. IV., Kecskeméti u. 3.), akkor Rényi Károly tulajdonában levő könyvesbolttól, 1937-től a budapesti egyetem bölcsész karán, és a budapesti Egyetemi Nyomda könyvesboltjában (Bp. IV., Kossuth L. u. 18.) is meg lehetett rendelni. A Társaság tagjai tagilletményként, vagy „egyszermindenkor 2000 korona alapítványi díj fejében” kapták.¹⁰

Példányszáma általában 1000 körül mozgott a különnyomatokkal együtt.

A Társaság tagjain kívül megkapták hivatalból az ország egyetemei és középiskolái. Részükre a vallás- és közoktatásügyi minisztérium fizette elő. Az említett könyvesboltokban bárki megvásárolhatta. Az Országos Könyvforgalmi

¹⁰ A feltalálható valamennyi terjesztési adatot a bibliográfiai leírásban közöltem.

és Bibliográfiai Központ 40 példányban rendelte meg és terjesztette a könyvtárak között.¹¹ Pasteiner Ivánnak, az OKBK munkatársának két leveléből megtudhatjuk, hogy 1928-ban a „szokásos” példányszámon felül még 4 példányt igényelt a német „Notgemeinschaft” részére, s tájékoztatta Thienemannt, hogy a többit már szétküldte a „külföldi könyvtáraknak”. Thienemann egyik 1929-ből keltezett leveléből tudomást szerezhethetünk arról, hogy a *Minervát* az elcsatolt területekre is szeretne volna eljuttatni. „Hogy lehetne a *Minervát* megszállott területekre behozni? Nem lehetne-e egy berlini könyvkereskedőnél pl. Collignon-nál vagy Müllernél, v. valahol lerakatot létesíteni?”¹² Felkéri Mátét, aki 1929-ben Berlinben van és egy meg nem nevezett személyt, hogy „tanulmányozza a magyar könyv terjedését Berlinen át a megszállott területekre”. Maga Thienemann Bécsben személyesen tájékozódott a lehetőségéről. Ugyanebben az évben képeplapon a szokásos udvariassági formások mellett közli Mátéval: „*Minervának* néhány új előfizetője akadt — más újság nincs.”

Párisba Molnos (Müller) Lipót révén jutott el, ahol a volt felelős kiadó a Bureau Franco-Hongrois de Renseignements Universitaires igazgatója volt. A *Századok* folyóirat 1929. december 23-án levélben kérte fel a szerkesztőt cserekapcsolat létesítésére. A levélre Thienemann feljegyezte: „1926 óta küldjük. Ezentúl Varró István címére”.¹³

A *Sajtóval* példával nem sikerült cserekapcsolatba lépni, mert annak szerkesztője visszautasította az ajánlatot azzal az indoklással, hogy „nem maradna elegendő példányunk a szakma számára”.¹⁴

A *Minerva* senkinek nem fizetett szerzői tiszteletdíjat. Egyetlen kivételt Halasy-Nagy József jelentett, ő viszont többször is kapott honoráriumot Máté Károly tudomása szerint.

A lap anyagi alapját a tagsági díjak, az előfizetők és az állami támogatások jelentették. Ez utóbbi azonban nem automatikusan járt minden folyóiratnak. Prohászka Lajos 1929-ben a titkárnak írt leveléből bepillantást nyerhetünk az állami támogatás megszerzésének műhelytitkaiba:

„... A *Minerva* államsegélye ügyében a múlt hét folyamán nem tudtam felvilágosítást kapni. A Szövetség titkári ügyeit ugyanis már nem én intézem többé. Utódom dr. Nagy Iván miniszteri segédtanfelügyelő, aki Megyery mellett dolgozik. Tőle értesültem ma, (dec. 16-án), hogy a *Minerva* ezévi államsegélyével egy kis baj van. A felosztás megtörtént ugyan (ezt a Szövetség indítványozza), a minisztérium engedélyezése azonban úgy szól, hogy csak azoknak a társaságoknak fizetik ki a pénzeket, amelyek az államsegélyben való részesedés feltételeinek ezideig eleget tettek, vagyis kiadványaikat idegennyelvű recenzióval látták el. Minthogy pedig a *Minerva* „mégcsak” idegennyelvű tartalomjegyzéket sem közöl, nem hogy tartalmi kivonatokat, ezért az államsegélyt egyenlőre nem kaphatja kézhez. Mindezt nem hivatalosan közlöm Veled . . . Minthogy számos társaságnak hasonló a sorsa (pl. a Történelmi Társaságé), ajánlják, adják ki egy-két évre visszamenően a folyóirat tartalmi kivonatát 1/2–2 ívnyi terjedelemben. A *Századok* is most így tesz (amit a 2000 P-ös államsegélyből, amit kapni szokott, könnyebben megtehet)”.¹⁵

Ezután az 1929. évi 8. évfolyamhoz 8 lapos, majd még egyszer 1932-ben a XI. évfolyamhoz 11. számú füzetként 6 oldalas német nyelvű kivonat jelent meg.

¹¹ Pasteiner Iván levelei 1928. nov. 8. és 1928. dec. 29-ről keltezettek. OSZK Kézirattár 285. fond.

¹² Uo.

¹³ Uo.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Uo.

III. A Minerva célját és megindulásának körülményeit leghitelesebben magától Thienemanntól olvashatjuk Poszler Györgyhöz írt levelében:

„Minden ambíciótól mentesen nyugodt lelkiismeretemmel állíthatom, hogy a Minerva csakis a magam ötlete, akarata volt, saját elhatározásom, saját szükségletem, még legintimebb barátomnak, Zolnai Bélának, semmi köze se volt hozzá. Puccszerűen jártam el. Magam köré gyűjtöttem egy dekoratív grémiumot. Előnyömrre volt, hogy nemcsak a pécsi egyetemnek, hanem mint Bleyer Jakab helyettese, a budapesti bölcsészeti karnak is tagja voltam. Akiket gyűlésre összehívtam, Pauler Ákos, Kornis, Nagy József kivételével, azoknak édes-kevés közük volt filozófiához, Dilthey nevét sohasem hallották. „Szellem-történetről” óvakodtam beszélni, a „szellemi élet története” nem látszott kifogásolható célnak. Úgy adtam elő tervemet, hogy szolgálni akarok a Pozsonyból száműzött egyetem Pécsre költözésének és ehhez kérem a bpesti bölcsészeti kar segítségét. Aztán Zolnai Bélával és Eckhardt Sándorral mi voltunk a legfiatalabbak, a többiek mind egy előtünk való generációhoz tartoztak.

Az alakuló ülés összehívásával gondot kellett fordítanom arra, hogy az akkor domináló tendenciák felől biztosítsam magam. Az egyik a neokatolicizmus volt (Pauler, Kornis, Gerevich), a másik az Eötvös-kollégiumi szolidaritás. Nem lévén sem katolikus, sem kollégista, hátvédre volt szükségem, mert tisztában voltam vele, hogy a Minervával megütközést fogok kelteni egyetemi társaim körében. Gombocz Zoltánnal voltam a legbizalmasabb, neki mondtam, legyen elkészülve botrányra. „Látom, börtönbe akarsz juttatni”, válaszolta.

Nehéz ma rekonstruálni azt az atmoszférát, amit akkoriban az Eötvös Kollégium jelentett egyetemi életünkben. . . .

A Minerva első számai csakugyan bombaszerűen hatottak. A történészek doyenje, Károlyi Árpád, az Országos Levéltár igazgatója, ordított és dühében öklével verte az asztalt, mikor Eckhardt Ferenc szóba hozta a Minervát. Waldapfel pedagógus, a Waldapfel-testvérek apja, elment Pauler Ákoshoz tiltakozni, meggyaláztam apja emlékét, stb. De jött elismerés is. Azt mondod, (Poszler György: *Szerb Antal*. p. 90. H. K.) hogy a Minerva Teleki és Klebelsberg asszisztálása mellett alakult. Ez nem áll. Klebelsberg csak a Spengler-tanulmányom olvasása után figyelte föl.”

Horváth Jánosnak a Minervához fűződő kapcsolatára is kitér a levél:

„Horváth Jánost diákkorom óta ismertem. A felejthetetlen Szabó Dezsó után ő lett a francia tanárom, a Toldy Ferenc főreáliskolában. De míg Szabó Dezsóval minden német-ségem ellenére meghitt barátságban maradtam mindvégig, Horváth Jánoshoz emberileg sohasem tudtam közelebb jutni. . . . Horváthot diákkorom óta tiszteltem. Szembenem ő úgy nőtt ki a magyar humusból, mint a Sphinx az egyiptomi homokból. Magyar szimbólum volt, ahogy egy más síkon Veres Pétert láttam, hófehér ingével, és fényes csizmáival. Lealacsonyítják Horváth János mivoltát azok a tisztelői, akik olyat írnak a javára, ami nem az övé. Horváth ilyen talmi fölnagyításra nem szorul. . . . Amikor a Minerva megindult, a magam pozitívista ellenes bevezető cikkem mellé, programadó tanulmányának szánta a Fajkérdés a magyar irodalomban című tanulmányát. Nem tudtam, mit csináljak ezzel. Mikor már divatos volt ebben az időben azt nyomozni: „Mi volt előbbeni neve?” nem láttam értelmét annak, hogy Petőfi lényegét abból értsük meg, hogy azelőtt Petrovics-nak hívták. Tisztában voltam vele, hogy ez a cikk nem válik a Minerva díszére, félrevezeti célkitűzéseimet. Most nem tehettem, mint a cikket apró betűkkel, a „kisebb közlemények” rovatába nyomatattam. Ezen Horváth megsértődött, látta, hogy nem engedek beleszólást szerkesztői programomba, ezért lemondott, mint társszerkesztő. Hogy Tormay Cecil Napkelet-jéhez csatlakozott a Minerva után, az teljesen kifejezte szellemi beállítottságát. . . .

Meg vagyok győződve, hogy Szerb Antal tanulmányai, miket a Minerva inspirált, és néhány más Minerva tanulmány sokáig meg fog maradni mint a magyar irodalomtudomány klasszikus, utol-nem-ért csúcsteljesítménye.”¹⁶

A levél, és a Társaság más irányú tevékenységének teljes hiánya meggyőző bennünket arról, hogy a folyóirat volt a cél, a többi csak eszköz a lap fenntartásához. Társadalmi és tudományos háttér a fiatal tudós és szerkesztő céljainak

¹⁶ POSZLER György: *Thienemann Tivadar levele*. = *Irodalomtörténet*, 1975. 2. sz. 467–475.

megvalósításához. A levélben is jelzett németellenes, Eötvös-kollégista tábor ellenvéleménye inkább csak tartózkodásban, mintsem aktív támadásban nyilvánult meg. A hivatalos elismerés azonban a legmagasabb helyről is megérkezett 1929-ben. Klebelsberg Kunó kultuszminister az országgyűlés felsőházának 70. ülésén, 1929. december 11-én elmondott beszédéből idézzük:

„A másik dolog az, hogy ez az egyetem (ti. a pécsi Erzsébet Tudományegyetem, H. K.) és professzorai kiadnak egy *Minerva* c. folyóiratot, amelyben 7 évi fennállása óta a legértékesebb tanulmányok jelennek meg, amelyekben az egyetemi tanári kar kutató munkája gyönyörűen tükröződik vissza. Ez a folyóirat olyan — magyar ember ilyen alakban tulajdonképpen nem is mondhatná ezt, de lényegében úgy van — ha idegen nyelven jelennek meg, rendkívüli feltűnést keltene az egész európai tudományosság körében.”¹⁷

A Társaságnak és lapjának a tudományos életben elfoglalt helyét és kivívott szerepét minősíti az, hogy az első nemzetközi irodalomtörténeti kongresszust Budapesten rendezték.

Thienemann személyi hagyatékot nem hagyott Magyarországon. Szerkesztői elveit magából a lapból, módszerét, napi munkáját néhány adalékból tudjuk körvonalakban bemutatni. A különböző könyvtárakban őrzött leveleiből néhányban utalást találtunk a *Minerváról*.

A Budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött Szekfü Gyulához írt öt leveléből négy ilyen adatokkal szolgál. Az 1921. december 25-ről kelteztben írja, hogy Eckhardt Sándortól értesült arról a szándékáról, miszerint cikket ír a *Minervának*. Ha időben megkapja a kéziratot, bekerül a második számba.¹⁸ Nem sokkal később, de a 2. és 3. szám megjelenése előtt íródhatott az a levél, melyben egy bizonyos B. urat megkért, hogy legközelebbi bécsi útja alkalmával keresse fel. „Én természetesen, mint a *Minerva* szerkesztője beszéltem vele, mikép lehetne a Társaságunkat pénzhez juttatni. Mivel őt az egész *Minervából* kizárólag a Te cikked érdekli és csakis a cikkedre való hivatkozással ígérezte, hogy borászati körökből pénzt szerez — Nélküled nem akartam ezen az információn túlhaladó tárgyalásba bocsátkozni, nehogy bármiféle félreértés támadhasson.”¹⁹ Kiderül a továbbiakban, hogy az illető úrnak a hazai bortermelés történetének adataira lenne szüksége, ezért érdeklődik Szekfü munkája iránt, ám feltehetően meg fogja várni a megjelenést és nem kíván fizetni az információért.

1929. március 1-el Pécsről keltezett levelében általában ír a tudományos közvélemény megosztottságáról, s hogy sokan a történelemhez nem tudományos felkészültséggel nyúlnak. Akiknek viszont lennének ilyen kvalitásai, azok „írjanak, mert csak azon múlik egy *Minerva* szám megjelenése, hogy van-e kézirat vagy sem”²⁰

Az utolsó levél ismét keltezetlen — az sem derül ki, hogy hol tartózkodott Szekfü —, feltehetően 1933-ban íródott. „Idehaza újság alig van, a *Minerva* késik, mert B. G. még mindig nem határozta meg a maga különkiadásának dolgát.”²¹

Máté Károlyhoz írt leveleiből is érdekes adalékokhoz jutunk. 1931-ben íródhatott az alábbi levél:

¹⁷ OSZK Kézirattár 285. fond.

¹⁸ Budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattár, Thienemann-levelek. A tanulmány két számban jelent meg: 1922: 143 és 1922: 270-tól kezdődő oldalakon.

¹⁹ Uo.

²⁰ Uo.

²¹ B. G. = Birkás Géza egyetlen frással szerepel a *Minervában* 1933: 246.

„Tervek, programok, pia desideria 1932 első felére:

1. Máté Károly Akadémiától megbízást és jutalmat kap. 2. Thienemann T. rendes Goethe emléket tart az Akadémián és rendes Goethe előadásokat az egyetemen. Könyvét átdolgozza németre. 3. *Minerva* vékony füzetekben 3 szor megjelenik. A tagsági díjak szépen befolytak, stb. 4. Máté K. cikket ír a *Minerva* 1932. III. számába a röpiratról. 5. Kardos Emi disszertációja megjelenik. 6. Birnerné végre detto. 7. Vernier (!?) is disszertációra szánja magát és új munkás ember lesz a mi Robinson-szigetünkön. 8. Legáltalánosabb program: az általános körökben jól berendezkedni a légüres térben, kicsiny körben békességet és rendet tartani, hosszú időre berendezkedni.

Nem adok már semmit sem a távolból integető mentőhajóra.”²²

1933. július 21-én Lelléről levelezőlapot küld: „Nagy Józsit kértem írjon Paulerről.” Pauler nekrológja valóban Halasy-Nagy tollából jelent meg a *Minervában*.

Szerb Antalhoz meleg baráti szálakkal kötődött, melyről Poszler György könyvéből és már idézett késői leveléből egyaránt meggyőződhetünk. E barátság illusztrálására hadd idézzük Szerb Antal 1930. február 5-én Londonból írt levelét:

„Kedves Prof! All right, semmi kifogásom Zalán megkurtítása ellen. Ha magad végzed el a műtétet nagyon hálás leszek: de ha nem érsz rá, küld(!) el a kéziratot és a legrövidebb időn belül visszaküldöm. Őszintén az Öné Szerb Tóni”²³

Thienemann Budapestre történt áthelyezése után, 1935-től már feltehetően kevesebbet levelezett — Péccsel a nyomdán kívül alig maradt kapcsolata —, így már utalásokat sem találhatunk terveiről, munkatársakkal történt megbeszélésekről. Nem sokkal ezután a *Minervában* csak a budapesti egyetem bölcsészkarán készült disszertációk jelentek meg.

Ha magánlevelet nem is, de a Társasággal foglalkozó hivatalos iratot annál többet találunk a 30-as 40-es évekből.

A 30-as évekből több előljárási jegyzőkönyv található a budapesti Fővárosi Levéltárban.²⁴

Az utolsó közgyűlési jegyzőkönyv 1943. május 12-én keltezett. A levéltári anyagban egyetlen közgyűlési jegyzőkönyv nem található, csak az előljárási ellenőrzések utalnak a működést bizonyító dokumentumra. A társaságokat ellenőrző kerületi előljárási, a *Minerva* esetében a XI. kerületi, 1944. január 18-án megállapította, hogy nincs tagnyilvántartás, bár a tagok száma 31, a pénztárkönyvet a számvizsgáló bizottság nem záradékolta, a jegyzőkönyv hitelesítésére felkért tag — név szerint Keresztury Dezső — aláírása hiányzik. Végül még egy jellemző adalék: az elnökség a 393.977/1943—IV. sz. pm. határozat ama rendeletének, hogy a közgyűlési jegyzőkönyv egy példányát, továbbá az egyesület működését felölelő évi jelentésből(!) a Magyar Kulturális Egyesületek Országos Bizottságának címére küldje meg, nem tett eleget.²⁵

Ezután 1947-ig nem történt semmilyen hivatalos lépés. 1947. február 28-án a XI. kerületi előljárási hivatal beidézte dr. Máté Károlyt, mint a Társaság titkárát és pénztárosát, „ki a feltett kérdésre előadja, hogy a Társaság már 1944-ben nem működött az akkori közállapotok miatt. Működést az egyesület azóta sem fejt ki, részint a személyi vezetésben beállott átszervezési nehézségek, részint anyagi nehézségek miatt. Az Egyesület elnöke Szekfü Gyula egyetemi tanár moszkvai követ lett, a folyóirat szerkesztője Tass-Thienemann

²² OSZK Kézirattár 285. fond.

²³ Uo.

²⁴ Fővárosi Levéltár polg. mesteri iratanyag IV. 1480. 6654/1934. sz. csomag.

²⁵ Uo.

Tivadar egyet. tanár pedig Brüsszelben lett a magyar kulturális ügyek képviselője.

Az egyesület életét megszüntnek nem tekintjük és bizonyos idő múlva terveink szerint az újjáalakulást meg tudjuk valósítani, ezért ideiglenes szüneteltetésre kérünk engedélyt.”²⁶

Ezután 1947. március 27-én a kerületi elöljáróságtól Dékány András aláírással olyan levél érkezik, amelyben felhívja Máté Károly titkárt, hogy „az egyesület működésének ideiglenes szüneteltetése céljából kieszközölnöd engedélyezés végett a „0165/45. B. M. rendeletben előírt bejelentési kötelezettségének pótlólag 15 napon belül tegyen eleget”.²⁷ Ez a levél keresztezett egy másikat, mert a Belügyminisztérium 430.818/1947.IV/3. számú határozatával 1947. március 26-án feloszlatta a „Magyar Szellemi Élet Kört Művelő Társaságot”. (1)

Időközben, 1944-ben Thienemannt a VKM Belgiumba küldte, hogy ott valamint Hollandiában tájékozódjon magyar intézetek felállításáról.²⁸ A háború befejezése után sem tért haza, okát két magánlevélből tudhatjuk meg: Az elsőt 1947. dec. 26-án írta Máté Károlynak: „... először a Haladás egy cikkében olvastam, hogy a kar táviratilag hazahívott és nem is válaszoltam, (névszerint Schwarz Elemér). A minisztérium azt írta, további rendelkezésig maradjak Amszterdamban.” 1948. január 8-án ismét neki írja: „Légy szives mondd meg Elemérnek is: soha semmiféle hazahívó kari figyelmeztetést vagy hívást a kartól nem kaptam, pedig nem tudok még egyetlenegy elveszett levélről sem. Különös, hogy ez az egy levél elveszett volna. A dolog lényege: nem vagyok szabadságon, hanem szolgálati beosztásban tartózkodom itt. A minisztériumot kértem szolgálati viszonyom végleges rendezésére. Egyébként teljes mértékben értem az otthoniak fölháborodását. Várom a minisztérium döntését.” Feltehetően ez nem történt meg, s nem sokkal később Thienemann az Egyesült Államokba utazott és ott telepedett le. Ma is ott él Massachusetten. Korábbi szakterületével felhagyott s még dolgozott — jelenleg 93 éves — nyelvpszichológiával foglalkozott. E tárgykörben számos könyve és cikke is megjelent.

A *Minerva* nem törölhető ki a magyar irodalomtörténet lapjairól. Nem mentetésre van szüksége, hanem helyének és szerepének pontos kijelölésére. Ez a dolgozat főleg a bibliográfiai megközelítéshez kívánt hozzásegíteni.

HUBER FRAU KÁLMÁN

Die Zeitschrift *Minerva* (1922—1943)

Die Zeitschrift *Minerva*, die durch die im Jahre 1921 begründeten *Minerva-Gesellschaft* veröffentlicht wurde, war eines der charakteristischen Organe der ungarischen Geistesgeschichte. Bisher wurde diese Zeitschrift historisch nicht aufgearbeitet, sogar ist ihre bibliographische und repertoriale Eröffnung sehr mangelhaft. Die Abhandlung will diese Mangel nachholen und einige wichtige Angaben mitteilen, um damit das Gepräge und die Geschichte der Zeitschrift punktlícher zu eröffnen.

²⁶ Uo.

²⁷ OSZK Kézirattár 285. fond.

²⁸ Thienemann a 30-as évek második felében feleségül vette Dolemann Henrik holland állampolgár, közalapítványi uradalmi bérlő özvegyét. Dolemann Páprád-pusztát bérelte. Feleségének rokonain keresztül jó kapcsolatokat létesített, s feltehetően a VKM ezért bízta meg őt a hollandiai és belgiami magyar intézetek megszervezésével.

A Képviselőházi Könyvtár katalógus- és raktározási rendszerének fejlődése 1945 előtt

Katalógusok szerkesztése és rendezése, a könyvtári osztályozás kialakítása és fejlesztése, a dokumentumok helyes tárolásának, megőrzésének és igénybevételének ügye — megannyi fontos alapkérdés a könyvtárakban egyenként és együttesen is.

Nemcsak ma, régen is behatóan foglalkoztak a három szakterület problémáival, ugyanakkor a szakirodalom elég mostohán bánik e fontos kérdések feltárásával, a könyvtárakban kialakult katalógusok, szakrendszerek, raktározási mechanizmusok általános vagy speciális összetevőivel, jellemzőivel. Ez is oka annak, hogy az alábbiakban az egyik nagy múltú és ma országos feladatkörű, információs szakközponti funkciókat ellátó szakkönyvtárnak felszabadulás előtti helyzetét a címben jelzett szempontok szerint vizsgálom meg. Az Országgyűlési Könyvtár (rég neve Képviselőházi Könyvtár) hármaspillérének szemügyre vétele a következő okok miatt külön is érdekes (lehet).

1. A könyvtár szervezetenként része volt a parlamentnek, amely a jogi és politikai élet központjának számított. Működése a jelentős személyekhez fűződő kapcsolata, a legfelső állami és politikai szervekhez való közelsége miatt a szakmán kívül is érdeklődésre tarthat számot.
2. A könyvtár katalógusai hagyományos és eltérő jellegzetességeket egyaránt felmutatnak, viszonylag változatos funkciók mellett.
3. A szakrendszer a tizedes osztályozástól eltérő, az országban egyedülálló.
4. A raktározás helyének megteremtése, tervezése Steindl Imre hírneves építész nevéhez fűződik.

Valamennyi ok és tényező a téma részletesebb kifejtését, az Országgyűlési Könyvtár katalógus-, szak- és raktár-rendszerének bővebb ismertetését igényli.

A könyvtár katalógusai

Egy könyvtár állományát, az adott időpontig bármilyen módon beszerzett művek, dokumentumok összességét az olvasóknak és könyvtárosnak egyaránt a katalógusok tárják fel, tükrözik vissza. A katalógizálást, katalógusok készítését egyetlen könyvtár sem mellőzheti, amelynek kötetszáma a folyamatos szaporulat következtében egy bizonyos szintet elér, és amely hatékonyan akarja szolgálni a könyvtárhasználók érdekeit. Ennek felismerését bizonyítja, hogy a Képviselőház Könyvtára nem sokkal megalakulása után, 1873-ban elkészítette első katalógusát („A képviselőház könyvtárában található könyvek betűszerinti lajstroma 1872.” címmel), amely kötet alakban jelent meg és a törvényhozás tagjainak gyorsabb utat biztosított a könyvtár állományához, ugyanak-

kor fontos munkaeszközt jelentett a könyvtárnoknak is. A mai katalógusformákkal (a katalóguscédulák fiókokban, katalógusszekrényekben történő elhelyezése) ellentétben a képviselőház is az akkor kedvelt kötetformában jelentette meg katalógusait: kis helyet foglaltak el, kedvezőek voltak a csoportosítási, tömörítési lehetőségek, és — nem utolsósorban — a használatuk nem volt helyhez kötött.

Az első világháború előtti időszakban — különösen a múlt század utolsó negyedében — a könyvtár rendszeresen adott ki nyomtatott kötetkatalógust:¹ a másodikat 1874-ben, majd 1874-ben és 1875-ben szaporulati, 1876-ban összefoglaló kötetkatalógus jelent meg. Ez utóbbihoz 1880-ban és 1885-ben pótfüzeteket nyomtattak ki, s közben 1882-ben az évi szaporulatról is megjelent egy kötet. 1894-ben összefoglaló katalógust adtak ki az 1866—1893 közötti időszakban beérkezett művekről, s ennek pótkötete 1899-ben került a képviselők (zárt jellegű könyvtár lévén ők voltak az olvasók) kezébe. Ezt követően 1918-ig csak az 1912-es és 1913-as év szaporulati katalógusa jelent meg nyomtatásban. A könyvtár első öt évtizedében kiadott kötetkatalógusokról a következőket mondhatjuk el: a katalógusok vagy egy rövid időszak szaporulati anyagát tartalmazták (1873, 1874, 1875, 1882, 1912, 1913), vagy egy hosszabb időszakot fogtak át a kezdetektől számítva (1876, 1866—1893), illetve ezek több évre szóló pótkötettel lettek kiegészítve (1880, 1886, 1899). A kiadott kötetkatalógusok három fajtáját láthatjuk: egy volt csak betűrendes (1873 első kötete), a képviselői kutatás megkönnyítésére azonban hamar bevezették a szakosított formában összeállított katalógusokat (1873 második kötet, 1875), de legjobban a kettő kombinációja segített a könyvtárhasználat hatékonyabbá tételében. Ilyen kötetek jelentek meg 1873/74-ben, 1876-ban, 1880-ban, 1886-ban, 1866—1893, 1893—1899, 1912-ben és 1913-ban.

A kötetkatalógusoknak komoly hátránya az volt, hogy a rövidebb időszakokra (például egy évre) vonatkozó kötetek a párhuzamos keresés miatt nehézkessé tették a keresett művek áttekinthetőségét. E probléma kiküszöbölése céljából adtak ki időről időre a kezdetekig visszamenőlegesen összefoglaló, összesített kötetkatalógusokat. Az első ezek közül 1876-ban jelent meg, amelyet két pótkötet egészített ki: 1880-ban az 1876-tól megjelent művek, 1886-ban pedig az 1880-tól 1885-ig állományba vett könyvtári dokumentumok feltárása került kötet formában a törvényhozás tagjaihoz. Ismét több kötet forgatása árán lehetett tehát eljutni a kívánt művek megtalálásához. Egy ideig ezek egybekötésével igyekeztek segíteni, majd a képviselőház könyvtári bizottságának határozata során új összefoglaló nyomtatott katalógust készített a könyvtár Küffer Béla szerkesztésében. Ez a munka hat évig tartott, 1894-ben jelent meg és 1893-mal bezárólag felölelte a könyvtár teljes állományát (közel 30 ezer dokumentumot). A kötet, amelynek megjelenése a könyvtári szakirodalomban

¹ Pontos adataik a következők: *A képviselőház könyvtárában található könyvek betűszerinti lajstroma*. 1872. Bp. 1873. *A képviselőház könyvtárában található könyvek szakszerű lajstroma*. 1873—74. Bp. 1874. 136. *Jegyzéke azon könyveknek, amelyekkel a képviselőház könyvtára 1873. december 1-től folyó év július hó 31-ig szaporodott*. Bp. 1874. 34. *A képviselőház könyvtárának címjegyzéke, 1876. évi március 27-én*. Bp. 1876. 181. *A képviselőház könyvtárának címjegyzéke. 1. pótfüzet*. 1880. 2. pótfüzet 1885. Bp. 1880—1886. Pesti ny. 2 db. *A képviselőház könyvtárának betűsoros címjegyzéke. 3. pótfüzet*. 1882-dik évi gyarapodás szeptember hó végéig. Bp. 1882. Pesti ny. 17. *A képviselőház könyvtárának katalógusa. 1866—1893. Bev. Küffer Béla*. Bp. 1894. 881. *A képviselőházi könyvtár katalógusának pótkötete. 1893—1899. Szerk. Küffer Béla*. Bp. 1899. Pesti ny. 886—1457. *A képviselőházi könyvtár 1912. évi szaporulatának katalógusa*. Bp. 1913. Pesti ny. 141. *A képviselőházi könyvtár 1913. évi gyarapodásának katalógusa*. Bp. 1914. Pesti ny. 209.

is élénk — pozitív — visszhangot keltett, betűrendes tárgy- és névmutatóból és egy igen részletesen tudományokra bontott tárgyi katalógusból állt. A tervbe vett éves szaporulati katalógusok kiadásának elmaradása után e katalógusnak is egy pótkötete jelent meg 1899-ben, ez az utolsó hat évi gyarapodást tartalmazta az előzőhöz hasonló módon, amellyel — a képviselők könyvtárhazsárlatának megkönyvítésére — egybekötötték és a betűrendes név- és tárgymutatót az összes (összevont) anyaghoz készítették el (1866—1899). A keresett műveket tehát egy kötetben két helyen lehetett megtalálni.

A kötetkatalógusokon kívül a könyvtár cédulakatalógust is vezetett. Ennek létezéséről első ízben a könyvtári bizottság 1892. március 6-i előterjesztése² tanúskodik, amely háromféle cédulakatalógusról számol be: az egyik betűrendes katalógus csupán az 1885 szeptembere óta beszerzett műveket tartalmazta, a másik betűrendes katalógus az összes könyvtári egészet nyilvántartotta, a harmadik pedig szintén az összes mű alapján készült tudományszakonként és tárgykörönként csoportosított tárgyi katalógus volt. Tehát a Ház könyvtára az összes műről folyamatosan szerkesztett egy betűrendes és egy szakkatalógust is, amely az összefoglaló kötetkatalógus elkészítésének és az állomány pontos, teljes nyilvántartásának alapjául szolgált, és emellett szükség szerint olyan ideiglenes katalógust is, amely a pótkötetek kiadásához nyújtotta a gyarapodást tükröző adatokat.

Az új Országháza költözés (1902) után tervbe vették a könyvtár újrendezését, amely együtt járt a katalógus, a szakrendszer és a raktári rendszer tervezett fejlesztésével, összehangolásával. E munka elvégzéséig a könyvtár nem látta értelmét új katalógusok kiadásának. 1901—10-ig csak könyvatos, litografált katalógusokat készítettek a képviselők részére, mindössze 20 példányban. Az 1907-es könyvtári bizottsági határozat végrehajtását késve kezdték el: 1910-ben megindult a nagy könyvtárrendezés,³ 1912-ben és 1913-ban 1—1 kötet szaporulati katalógust adtak ki menetközben. A nagyszabású munkálatokat a háború félbeszakította, meghiúsította: a tisztviselők hadbavonultak, a helyén maradó egy segédmunkaerő a legszükségesebb napi teendőknek is csak egy részét tudta elvégezni. A beérkező kötetek, az addigi katalógusok, a széthordott és rendezetlenül hagyott könyvek kaotikus állapotba kerültek: a könyvtár újrendezésének szép tervei, a négy-öt éves befektetett energia hosszú ideig kudarcba fulladtak.⁴

A háború, a forradalmak és a trianoni béke utáni súlyos gazdasági helyzet által előidézett könyvtári vegetáció nem segített az újrendezés és a katalógusok ügyének, noha Nagy Miklós könyvtárigazgató igyekezett a kérdést állandóan napirenden tartani. 1921. december 12-én kérte a könyvtári bizottság döntését, mert — mint jelezte — a régi létszám ellenében (akkor a könyvtár hat tisztviselője és még három fél napidíjas munkaerő vett részt az újrendezési munkálatokban) a könyvtárban csupán három tisztviselő van, „akiket a hivatalos órák alatt teljes mértékben leköt a folyó ügyek intézése”, és a békebeli létszám „teljes igénybevétele mellett is évekre volna szükség, hogy az újrendezés befejezést nyerjen és az új összefoglaló katalógus elkészüljön”. „A bizottság a nagy költségekre való tekintettel” még nem tartotta időszerűnek a

² OK Irattár. A Könyvtári Bizottság előterjesztése, 1892. márc. 6.

³ OK Irattár. A KB jegyzőkönyvei 2. kötet, 1907. dec. 18.

⁴ NAGY Miklós: *A könyvtár története és a katalógus rendszere.* (Az Országgyűlés Könyvtárának katalógusa I. Közjog és közigazgatási jog 1866—1928. Bp. 1929. XVI.)

⁵ KB jkv. 1921. dec. 12. (12. pont)

munka intenzív folytatását, ám hogy „a súlyos anyagi gondokkal küszködő Papp Emil dr. naplószerkesztőn is segítsen”, nevezettet napi 2—3 órát be lehet állítani a kívánt munka újraindítására.⁶ 1922. december 15-én Nagy Miklós ismét kérte a bizottság meghatalmazását az újrendezés folytatásához, aminek „megtörténte után sor kerülhetne a teljes revideált katalógusnak, vagy esetleg az 1912—22. évi gyarapodásnak a kinyomtatására. Ez utóbbi kb. 20 nyomtatott ív terjedelemben 600 ezer korona költséget igényelne.”⁷ A bizottság az újrendezés folytatásához hozzájárult, de „a katalógusok kinyomtatását . . . a nagy költségek miatt” mellőzte.⁸ A könyvtárrendezés ténylegesen 1923. április 15-én indult meg, összekötve az állományrevízióval, amely a — valószínűleg a háború és a forradalmak alatt elveszett — művek felkutatására irányult.⁹ A leltározás érdekében az addigi tárgyi és betűrendes katalógusok mellett új katalógus felállítását vezették be — a könyvtárakban ma is elengedhetetlenül fontos helyrajzi katalógust (ezt a könyvek raktári helyének jelzete szerint vezették), „melynek alapján . . . a könyvtár állománya is állandóan ellenőrizhető lesz”.¹⁰ Könyvtárrendezés, állományellenőrzés és új katalógus szerkesztése külön-külön is jelentős munka, együttvéve hatalmas feladat, mellyel — miként Nagy Miklós panaszolta — nem állt arányban a munkaerő. Rendszeresen a munkában a három könyvtári tisztviselő, a könyvkötő és egy könyvtári altiszt vett részt, az irodai gépirónók a másolási munkákba csak akkor segítettek be, amikor a Ház nem tartott ülést.¹¹ Az újrendezés időigényes, nem ritkán komoly szakértelmet követelő munkálataiból kivette részét Takáts Sándor, a híres történész, a Képviselőházi Könyvtár főlevéltárnoka is, aki „a XVII. és a XVIII. században tartott országgyűlésekről Gyurikovits György által kéziratokban kiadott tudósítások gazdag anyagát tárgymutatóval ellátta és ezzel mint e korszakok legkitűnőbb ismerője a kutatók számára is hozzáférhetővé tette”.¹² A nagy segítségért a könyvtári bizottság jegyzőkönyvben mondott köszönetet Takáts Sándornak.¹³

Több mint egy éves biztató előrehaladás után, 1924. július 1-től a könyvtárrendezési munkálatok leálltak, „mert a könyvtári tisztviselők 50%-os létszámcsökkenése folytán a hivatalos órák alatt a rendezés nem folytatható”, és „a délutáni külön munkáért felszámítható óradíjakra nincs költségvetési fedezet”, még a másolási munkák is szüneteltek a gépirónó kilépése miatt.¹⁴ Az elnök indítványára azonban a sajnálatos helyzet felszámolása érdekében a bizottság határozatilag kimondta, hogy „a legközelebbi költségvetésbe az újrendezés folytatására megfelelő összeg állítandó be”.¹⁵ A következő évben Nagy Miklós újból kérte a könyvtári bizottságot, hogy a gazdasági bizottsággal együtt gondoskodjon a rendezés folytatásához szükséges összegről, és részletesen taglalta az 1914—24. évek gyarapodásáról szóló nyomtatott katalóguskötet várható kiadásának költségeit (40 nyomtatott ív, 1000 példányban kb. 80—100 millió korona). A könyvtári bizottság az újrendezéshez szükséges pénzügyi

⁶ Uo.

⁷ KB jkv. 2. k. 1922. dec. 15. (14.)

⁸ Uo.

⁹ KB jkv. 1923. dec. 13. (11.)

¹⁰ Uo.

¹¹ Uo.

¹² Uo.

¹³ Uo.

¹⁴ KB. jkv. 2. k. 1924. dec. 16. (11.)

¹⁵ Uo.

alapok folyósításával kapcsolatos intézkedéseket elnöki hatáskörbe utalta, az elkészülő katalógus kinyomtatásához pedig — a következő költségvetési évre vonatkozóan — hozzájárult.¹⁶ Erre az időre elkészítették az A1 (Könyvészet), A2 (Lexikonok, szótárak) és A3 (Szépirodalom) szak teljes revízióját, elvégezték az újjárendezés munkálatait és feldolgozás alá vették az A4 (Évkönyvek, folyóiratok) és B1 (Törvények, rendeletek) szakot. Fenti okok miatt azonban „ismét bizonytalan időre tolódik ki a könyvtár végleges rendjének és vele kapcsolatban az új, teljes szakkatalógus elkészítése”.¹⁷

A félbeszakított könyvtárrendezési munkálatok 1926 októberében indultak meg ismét, de a folyamatosságot a rendelkezésre álló pénzügyi fedezet alacsony volta és betegségek is zavarták.¹⁸ Ennek ellenére megtörtént a folyóiratok rendezése és a Ház felosztása után az egyik legfogalmasabb szakot, a közjog és közigazgatás — B6 — vették munkába. Ehhez két hónapon át a házelnök engedélyével igénybe vették a képviselőházi irodák összes gépíró-nőjének a segítségét.¹⁹ A rendezési munkák mellett 1927 februárjában elhatározták, hogy még abban az évben kinyomatják az 1914—26-ig beérkezett művek gyarapodási katalógusának egy részét, amelyre 6 400 pengőt biztosított a Ház.²⁰ A könyvtári bizottság a felsőház megalakulására tekintettel a megjelenő katalóguskötet példányszámát ezerről ezerötzszázra módosította.²¹ Létszámhiányok és a pénzügyi fedezet elégtelensége következtében a munka lassan haladt, s így az 1927-re tervezett kiadás nem valósulhatott meg, a B6-os szak elkészülésének újabb határidejét 1928. márciusra tűzték ki.²²

A közjog és közigazgatási jog újrendezése során a könyvtári bizottság megváltoztatta azt az álláspontját, hogy az 1914-től beérkezett művek gyarapodási katalógusát adja ki, ehelyett „a rendkívül fontos szak önálló, teljes katalógusának kinyomtatását” rendelte el, amely a kezdetektől (1866) 1928-ig tartalmazza a B6-os szak anyagát.²³ A bizottság 1928. májusi ülése idején ez a katalógus már a nyomdai munkálatok alatt állt. Ugyanazon ülésen a bizottság végleg elvetette az utolsó kötetkatalógus megjelenése (1913) óta bekövetkezett gyarapodási katalógus kiadását és Nagy Miklós igazgatónak valamint Pekár Gyulának, a könyvtári albizottság elnökének javaslatára — aki a külföldi nagy könyvtárak példájára hivatkozott — úgy döntött, hogy fontossági sorrendben az egyes szakok teljes anyagát jelenteti meg a könyvtár alapításától 1928-ig számítva.²⁴ Ennek értelmében először a közgazdasági szak (B8-as) állománya kerülne sajtó alá, ezt követően folyamatosan a publicisztikával és földrajzzal kiegészített történelmi szakok, a fennmaradó nyolc jog- és államtudományi, végül pedig az A-val jelölt általános szakok kötetkatalógusaival fejeződne be a könyvtár összállományát magában foglaló, tudományszakonként csoportosított szakkatalógus kiadásának nagy vállalkozása.²⁵ Az elképzelés nem volt rossz, megvalósítását a könyvtári bizottság határozattal is emelte, a tervből azonban nem lett valóság. A közjog és közigazgatási jogi szak — némi késés-

¹⁶ KB jkv. 1925. dec. 17. (11.)

¹⁷ Uo.

¹⁸ KB jkv. 1927. febr. 24. (11.)

¹⁹ Uo.

²⁰ Uo. (12. pont)

²¹ Uo.

²² KB jkv. 1927. dec. 14. (10.)

²³ KB. jkv. 1928. máj. 24. (5.)

²⁴ Uo.

²⁵ Uo.

sel — 1929 áprilisában jelent meg, a közgazdasági szak (B8) elkészülését 1930 decemberére tervezték,²⁶ de kiadása személyi okok (betegségek), a gazdasági válság hatására redukált létszám miatt és mert a korábban elajándékozott Ghyczy-gyűjtemény időközben visszaszerzett részének gazdag közgazdasági anyagát is bele akarták dolgozni a kiadásra kerülő katalógusba, halasztást szenvedett.²⁷ Végül is ezer példányban 1932-ben jelent meg.²⁸ És noha a két megjelent vaskos kötetkatalógusnak belföldön és külföldön is nagy sikere volt (Nagy Miklós jelentésében beszámolt a kedvező angliai, amerikai és németországi fogadtatásról²⁹) s — Almásy László házelnök szerint — „a könyvtár használhatóságát nagyban elősegítő katalóguskötetek méltó reprezentánsai a magyar kultúrának”,³⁰ és „újabb bizonyága a magyar parlament áldozatkészségének és kulturális fölényüknek”³¹, kiadásukra „nehéz időkben” került sor. A Ház elnöke és a könyvtári bizottság erre való tekintettel jónak látta leszögezni: „a történeti szakok katalógusának közrebocsátását elvileg helyesli, de ... nehéz viszonyok között ... a végleges intézkedést függőben óhajtja tartani”.³² 1932 decemberében — amikor is költségvetési fedezet egyáltalán nem remélhető — a könyvtárigazgató sem mondhat mást a bizottság ülésén: „a könyvtári hivatal megteszi a szükséges intézkedést a történelmi szakok, C1, C2, C3 és C4 katalógusának előkészítő munkálataihoz”.³³ Egy év múlva Nagy Miklós jelentette a könyvtári bizottságnak, hogy a történeti szakok feldolgozásának felével elkészültek és jelzi, hogy újabb egy év leforgása alatt kéziratban elkészül a jelzett négy szak teljes címjegyzéke is, a gazdasági viszonyok miatt azonban még semmiféle előterjesztést nem tett.³⁴

1934 decemberében a történeti szakok kiadása ismét a könyvtári bizottsági ülés napirendjén szerepelt. Az igazgató részletesen ismertette az egyes szakok terjedelmére és kinyomtatási költségeire vonatkozó számításait: eszerint a négy szak kiadása 1000 példányban összesen 21 553 pengőt igényelne. Nagy Miklós azt javasolja, hogy a történeti katalógust két kötetben adják ki, először a C1 (Világtörténet) és a C3 (a külföldi országok története) összevont anyagát (költségkihatása 13 798 pengő), a következő évben pedig a C2 (magyar történelem) és C4 (publicisztikai, politikai irodalom) együttes anyagát (kb. 7 ezer pengő), hogy a költségek ne egy költségvetési évet terheljenek.

A könyvtári bizottság határozatot hozott a C1-es és C3-as szakok együttes kiadására és felkérte az elnököt, hogy „a szükséges fedezetről a folyó költségvetési évben várható megtakarításokból gondoskodni szíveskedjen”.³⁵

Az országgyűlési ciklus befejeződése miatt Almásy László házelnök (aki a könyvtár működésének egyik leghatékonyabb támogatója volt) már nem tudott fedezetet biztosítani a katalógus megjelentetéséhez. Az új elnök Sztranyavszky Sándor ugyan biztatóan kijelentette, hogy „a könyvtár katalógus nélkül nem töltheti be hivatását”, és ígéretet tett a szükséges pénzüsszegek „legközelebbi hónapokban” való előteremtésére,³⁶ de már nem bizonyult olyan

²⁶ KB jkv. 1929. dec. 11. (11.)

²⁷ KB. jkv. 1930. dec. 11. (10.)

²⁸ KB. jkv. 1932. dec. 11. (10.)

²⁹ KB jkv. 1932. máj. 19. (7.)

³⁰ Uo.

³¹ KB jkv. 1932. dec. 11. (10.)

³² Uo. 1932. máj. 19. (7.)

³³ Uo. mint 28. sz. jegyzet

³⁴ KB jkv. 1933. dec. 15. (12.)

³⁵ KB jkv. 1934. dec. 12. (12.)

³⁶ KB jkv. 1935. dec. 13. (16.)

bőkezű mecénásnak. Mindenesetre ígérte, hogy év múlva a történelmi katalógus kéziratban való elkészülése után, ha nem is teljesítette, de általánosságban ismét megújította.³⁷ Ugyanígy járt el a következő évi könyvtári bizottsági ülésen,³⁸ 1937 decemberében anélkül, hogy évek alatt bármi is történt volna a katalógusok kiadásának költségfedezete ügyében. Az elnöki székben Sztranyavszkyt felváltó Darányi Kálmán volt miniszterelnök is csak egy korlátozott ígérteig jutott el: „határozatot azonban ez ügyben nem óhajt addig, amíg a költségvetési év le nem zárult”.³⁹ Miután határozatot csak a bizottsági ülésen lehetett hozni, az pedig a gyakorlat szerint év végén decemberben ült össze, a költségvetési év nyáron történő lezárulásával ismét lomtárba került a kérdés, és Darányi rövid egyéves működése alatt már szóba sem kerülhetett. 1939-ben pedig kitört a II. világháború, amely az ennél jelentősebb és nagyobb méretű vállalkozásokat is derékba törte. A bizottság 1939. december 1-i ülésén Nagy Miklós hiába fejtette ki immár sokadszor, hogy „a könyvtári hivatal... az utóbbi években ismételt ígéretet kapott arra, hogy a Ház költségvetési hiteleiből megtakarított összegből megfelelő tétel fog rendelkezésre bocsáttatni,” ő is világosan látja: „most ... még kevesebb kilátás van rá, hogy a háború tartama alatt ez a rendkívül gazdag és értékes anyag illetőleg ennek címjegyzéke kinyomassék”.⁴⁰ A bizottság már nem is foglalkozott a napirendi ponttal tovább, a történelmi katalógus pedig sohasem került kiadásra.

A kötetkatalógusok szerkesztése, kiadása, sorsa tehát így végződött. A háromféle cédulakatalógus (a betűrendes, a szak- és helyrajzi) készítése, „karbantartása” természetesen tovább folytatódott, hogy — a kötetkatalógusok elavulása után — majd ők töltsék be a könyvtári állomány feltárásának és a használat legfőbb segédeszközének funkcióját.

Megjegyzendő még, hogy a vizsgált időszakban a könyvtárnak még nem volt külön folyóirat-katalógusa. Az újságok, folyóiratok és egyéb periodikák címei a könyvekkel együtt a kötetkatalógusokban és a cédulakatalógusokban betűrend, szak és helyrajzi szám szerint foglaltak helyet.

A szakrendszer kialakulása és fejlődése

Az állomány mennyiségi növekedése, a dokumentumok téma szerinti megkeresésének természetes felhasználói igénye miatt a könyvtárak valamilyen osztályozási rendszer bevezetésére kényszerülnek, amely egyben a szakkatalógus felépítésének az eszköze is. A múlt században a könyvtári szakrendszerek általában a tudományok valamely filozófiai rendszerén alapultak. A Ház könyvtárában a szakrendszer kezdetben a magyar felsőoktatás tudományszakjainak fogalmi rendszerezéséhez hasonlított, ezt láthatjuk már az 1873—74-es nyomtatott katalógusban is, amely 13 főcsoportba sorolta a műveket:⁴¹

- I. Magyarországi törvények és rendeletek
- II. Törvényhozási naplók és irományok
- III. Jog- és államtudományok
- IV. Történelem

³⁷ KB jkv. 1936. dec. 18. (11.)

³⁸ KB jkv. 1937. dec. 10. (13.)

³⁹ KB jkv. 1938. dec. 16. (11.)

⁴⁰ KB jkv. 1939. dec. 1. (11.)

⁴¹ A képviselőház könyvtárában található könyvek szakszerinti lajstroma 1873—4. Bp. 1874. 136.

- V. Alkalmi művek, röpiratok
- VI. Politikai napi- és hetilapok
- VII. Földrajz és statisztika
- VIII. Enciklopédiák, szemlék és különféle folyóiratok
- IX. Vallás és bölesészet
- X. Újkori remekírók, szépirodalom
- XI. Ó- és középkori remekírók és fordításaik
- XII. Vegyesek
- XIII. Kéziratok

A főcsoportokon belül alcsoportokra tagolódtott a szakrendszer, mely számos következtelenséget mutat. A közgazdaságtan és politika például a II. Jog- és államtudományokon belül egy-egy alcsoport, de a főcsoportok elkülönülése is több helyen vitatható: az I. és részben a II. is összefügg, illetve a III. főcsoport alá tartozik, a folyóiratok szak (a VIII. főcsoportban összeházasítva az enciklopédiákkal) valójában a VI-hoz áll közelebb, a földrajz és statisztika egybekapcsolódása, a X. és XI. szakok mesterséges elkülönítése sem nevezhető tudományosnak. Így tehát a következtelen könyvtári gyakorlat is szerepet kapott a szakrendszer kialakításában (az 1876-os és 1880, 1885-ös pótlások még az előbbi felosztást követték). Mindenesetre ez volt az az alap, amelyet a későbbiekben ésszerűsítettek, s az 1888-ban kiadott, Ottó Hartwig-féle szakrendszer ismeretében — onnan egyes elemeket átvéve — továbbfejlesztettek úgy, hogy attól lényegesen eltérő, a tudományok differenciálását és a gyakorlati követelményeket egyaránt figyelembe vevő, önálló szakrendszer jött létre az új Országházba költözés utáni időkbén (1914-ig). Az 1894-ben kiadott összefoglaló kötetkatalógus a következő felépítésű szakrendszert tartalmazta:

Jog- és államtudomány (B)

- B1 Törvények, rendeletek, parlamenti nyomtatványok
- B2 Jogi lexikonok, gyűjteményes művek
- B3 Politika, jogbölcselet és jogtörténet
- B4 Magánjog, kereskedelmi és váltójog
- B5 Büntetőjog
- B6 Közjog és közigazgatás
- B7 Nemzetközi jog
- B8 Nemzetgazdaság és pénzügy

Történelem (C)

- C1 Egyetemes történet
- C2 Magyar történet
- C3 Külföldi történet

Földrajz és statisztika (D)

Kézikönyvek, irodalom, folyóiratok (A)

- A1 Könyvészet
- A2 Szótárak, enciklopédiák
- A3 Irodalom és röpiratok
- A4 Folyóiratok

Eszakokon belül római és arab számok, valamint a kis ábécé (szimplán és kettőzve) felhasznált betűi segítségével felsorolhatatlan mennyiségű alcsoportra tagolódtott a szakrendszer.⁴² Az ésszerűsítések könnyen felfedezhetőek. A régi

⁴² A képviselőház könyvtárának katalógusa 1866—1893. Bp. 1894. Pesti Könyvnyomda R. T. XX—XLVIII.

(1873/74-es) I. és II. szak az állam- és jogtudományok része lett, az alkalmi (V.), vegyes (XII.) és kéziratos (XIII.) művek a megfelelő tudománycsoportba kerültek, különválasztották az enciklopédiákat a folyóiratoktól (melyekhez a külön fel nem tüntetett napilapok kerültek), egységes szakot kapott a régi X. és XI. csoport is, a közigazgatás elkerült a politikától a közjoghoz (B6-ba), a nemzetközi jog a jogbölcslelettől stb. Milyen hasonlóságot fedezhetünk fel a Hartwig-féle rendszerrel? Ottó Hartwig, aki 1878-tól 98-ig a hallei egyetemi könyvtár vezetője volt, 1888-ban jelentette meg idealista filozófiai alapon felépített könyvtári szakrendszerét.

A Hartwig-rendszer 20 főszakból áll, amelyeket a nagy ABC betűivel jelölt, az osztályokat kisbetűvel, az alsztályokat római, a szakokat arab számokkal. A könyvészet és általános művek osztálya A-val jelölve állt az élen, majd sorban következtek: három nyelvtudományi osztály (B. C. D.), kilenc szellem-tudományi (E—N.), egy földrajzi (O.) és hat természettudományi (P—U.) főosztály.⁴³ A Küffer Béla könyvtárnok által szerkesztett 1894-es katalógus is — mint láttuk — az ábécé nagybetűit használja a főcsoportok, kisbetűit, római és arab számaikat pedig az alcsoportok, szakok jelölésére. Hasonlóság az egyes betűk, számok alkalmazásánál és az A-szakok jelölésénél mutatkozik, de a továbbiakban teljes eltérést észlelünk (B—C—D. szakok) a Ház könyvtárának gyűjtőköre, funkcióbeli különbözőségei és belső sajátosságai, tapasztalatai, gyakorlatára miatt (az 1873—74-es katalógus szakrendszerének fentiekben ismertetett beosztása — mint erre kitértünk — módosul ugyan, de az alapok innen származnak, holott ez jóval megelőzte a Hartwig-féle rendszer megjele-nését).

A szakrendszer továbbfejlesztése — miként az előző részben tárgyalt szakka-talógusok kérdése is — szorosan összefüggött a könyvtár újrendezésével. A könyvtár újrendezése az 1902-es nagy költözködés után vált szükségessé, amelynek keretei között egy véglegesen kialakított jó szakrendszerrel össz-hangban akarták megoldani a könyvek elhelyezését (raktározását) a könyvek gyors kikeresése és a raktári férőhely minél gazdaságosabb kihasználása érde-kében. Az újrendezést megelőzően más könyvtári rendszereket is megvizsgáltak, de a könyvtári bizottság a Hegedüs Lóránt bizottsági tag által javasolt Dewey-féle decimális rendszer helyett⁴⁴ Fülöp Áron könyvtárvezető ún. „magazín-rendszer”-javaslatát fogadta el 1907-ben, előbbi megvalósítására a poli-tikai helyzet, személyi változások, s főleg amiatt nem kerülhetett sor, mert az önállóan kialakult egyedi rendszerről való áttérést már ebben az időben is nehéznek tartották. Több éves szünet után kezdődhetett el a munka, és 1916-ra a könyvtár megalakulásának 50 éves jubileumára tervezték a befejezést. Végül is az újrendezés során a régiből átvették változatlanul a négy főcsoportot: a jogtudományt (B.), a történelmet (C.), a föld- és néprajzot (D.) és az A. jel-zésű főcsoportot (könyvészet, irodalom stb.), csak bizonyos alcsoportokat vál-toztattak meg. A B3 szakban önálló csoportot kapott a szociológia (a politika és a jogbölcslet mellett), a jogtörténetet innen beolvastották a magánjog és közjog történetébe. A B6-ból az egyházjogot és -politikát kiemelték és az egyéb szakokba szétszórt vallástörténettel és teológiával együtt új főszakot

⁴³ GULYÁS Pál: *A bibliográfia kézikönyve I. köt.* Bp. 1941. 515—516.

⁴⁴ Nagy Miklós könyvtárigazgató írja 1929-ben — a már idézett könyvtártörténeti írá-sában — a decimális rendszerre való áttérés kérdéséről: „a Hegedüs Lóránt által már 1904-ben ajánlott decimális rendszer ... a tudományokra tekintet nélküli merev, Procrustes-ágszerű kereteivel ... bizonyos fokú előnye mellett sem mutatkozott könyvtárunkra kívánatosnak”.

létesítettek, a B9-et, a földrajzi és más szakokban kallódó statisztikai művekből pedig a B10-es szakot. Új szakot állítottak fel a szépirodalomtól elvont politikai és röpirat-irodalom számára is, A5-ös jelzéssel. A bővített és újonnan kialakított szakrendszer tervezetét jóváhagyásra az egyes tudományterületek szakértőinek is bemutatták (pl. Concha Győző egyetemi tanárnak, Földes Béla egyetemi tanárnak stb.). Az 1912-es könyvtári katalóguskötetben a fentiek szerint épült fel a szakrendszer. Az 1913-as kötetben újabb módosításokat észlehetünk: az A5-ös Publicisztika. Politikai szónoklatok. Röpiratok szakot a Történelem főszakba sorolták C4-es jelzettel, és az A5 megszűnt; az A jelű szakok — a szakok eddigi fontossági sorrendje helyett — a szakrendszer végéről annak elejére kerültek, s az A4-es Évkönyvek. Folyóiratok szak kiegészül a napilapokkal, cím-, név- és naptárakkal is. 1914-ben a háború kiterésének évében, amikor az újrendezés befejezéséig már csak egy-két év volt hátra, a szakrendszer felosztása tehát az alábbi képet mutatja:

Általános tartalmú szakok (A.)

- A1 Könyvészet
- A2 Szótárak, lexikonok
- A3 Szépirodalom, bölcelet
- A4 Évkönyvek. Cím-, név- és naptárak. Folyóiratok és napilapok

Jog- és államtudományok (B.)

- B1 Törvények. Országgyűlési nyomtatványok. Rendeletok és döntvények
- B2 Jog- és államtudományi lexikonok. Gyűjteményes és vegyes tartalmú jog- és államtudományi művek
- B3 Szociológia. Politika. Jogbölcelet
- B4 Magánjog
- B5 Büntetőjog
- B6 Közjog és közigazgatási jog
- B7 Nemzetközi jog
- B8 Közgazdaságtan és pénzügytan
- B9 Egyházjog. Egyházpolitika
- B10 Statisztika

Történelem (C.)

- C1 Ókori és egyetemes történelem
- C2 Magyar történelem
- C3 Külföldi történelem
- C4 Publicisztika. Politikai szónoklatok

Föld- és néprajz (D.)

- D. Föld- és néprajz. Úti kalauzok. Útleírások. Térképek

Az Országgyűlési Könyvtár (ezt az elnevezést a Képviselőházi Könyvtár 1927-től egyre gyakrabban használta, 1949-től pedig véglegesen) szakrendszerének képe megközelítőleg már 1914-re, az újrendezés tervezett befejezése előtt kialakult. Ekkor hiányzik még az A5-ös szak, nincs bontva a D. szak, és az új betűvel (E.) jelzett nagy főcsoport megjelenése sincs a láthatáron. A mai B. 8. K. (Marxizmus. Szocializmus. Kommunizmus.) csak a II. világháború után fejlődött önálló szakká, de valójában mint alszak már az 1913-as katalógusban is szerepelt a B. 8. II/C. alatt (részleteiben pedig majd az 1932-es B. 8-as katalógus vastkos kötetében).

Az előző fejezetben részletesen láthattuk a háborús és a forradalmi éveknek az újrendezésre gyakorolt káros hatását, valamint a 20-as évek gyötrelmes újrendezési kísérleteit, a nagy munka többszöri elakadását, leállítását és

folytatását is, így itt erre már nem térek ki. Ezen újrendezési munkák alatt 1932-re vált véglegessé (a B.8.K. szak kivételével) a könyvtár önálló egyedi szakrendszere, amely a Hartwig-féle német könyvtári szakrendszerrel néhány vonatkozásban rokon, de attól eltérően — a már ismertetett módon — fejlődött ki. 1914-hez viszonyítva a szakrendszeren a következő változások mentek végbe, amelyeket az 1929-ben megjelent B6-os katalóguskötet (Közjog és közgazgatási jog) egyértelműen érzékeltet:

Általános tartalmi szakok (A)

A1: változatlan.

A2: változatlan.

A3: itt nagyobb változás történt. A filozófia elvált a szépirodalomtól és A5-ös jelzettel új önálló szakot alkotott. Ugyanakkor az A3-as szépirodalom szak kibővült az irodalomtörténet és a nyelvészet anyagával (az A3-as szak bővülése az 1922-ben bevezetett kötelepéldány-törvény következtében nem véletlen).

A4: változatlan.

A5: Bölselet (új önálló szak).

Jog- és államtudományok (B.)

B1—B10: A fő felosztást tekintve a jogi szakok változatlanok maradtak, módosítás az alcsoportosítások bővítésében, új fogalmak, témák részletezésében figyelhető meg (különösen a kiadott B6-os szaknál).

Történelem (C.)

Ugyanaz érvényes, mint a jogi szakoknál.

D. szak: szintén változatlan maradt.

A következő katalóguskötet megjelenéséig (1932) újabb változások, módosítások történtek, amelynek során az egyes szakok és alszakok belső felépítésének részletes felosztása, bővítése és finomítása is megtörtént (hatalmas munka volt ez különösen a legnagyobb szak, a B8-as közgazdasági szak kinyomtatása előtt, amelynek részletes bontása a kötet elején 62 oldalt vesz igénybe.⁴⁵ A könyvtár állománya különösen 1922-től gyorsabb ütemben nő, a gyűjtőkör általánossá fejlődése is némi változásokat követel a szakrendszerben, ezek a kidolgozott főgyűjtőköröket (jog és történelem) nem érintik:

Ismét változást észlelünk az A3 szakban, amelyben az irodalom és nyelvészeti tudományok mellett a művészetek története is helyet kapott. A B. és C. szakok változatlanok maradtak, a D. szakot viszont tovább bővítették és két részre tagolták:

Föld- és néprajz (D.)

D1: Föld és néprajz. Útikalauzok. Útleírások.

D2: Térképek.

A térképek külön szakba helyezése nemcsak a visszakeresés gyorsaságát segítette, de könnyítette a kezelési, tárolási problémák megoldását is (raktári elhelyezése is elkülönítve történt). A fentiekén kívül még egy nagy változás: új fő szakot hoztak létre a természettudományok számára E jelzettel. Erre azért került sor, mert a társadalomtudományi gyűjtés elsődlegessége nem zárta ki a jelentősebb természettudományi anyagok, illetve a határtudományokba tartozó művek beérkezését, különösen a kötelepéldányok egyre fokozódó beözlése következtében.

⁴⁵ Országgyűlés Könyvtárának katalógusa. Közgazdasági és pénzügyi irodalom. Bp. 1932. XV—LXXVI.

A könyvtár szakrendszere, amely Nagy Miklós szavai alapján „egészen önálló, egyidős a könyvtárral, s a gyakorlat, s a tudomány igényei szerint szervezen nőtt és változott, míg mai formáját elérte”,⁴⁶ 1932-re valójában végleges formát öltött.⁴⁷ A „végleges” forma természetesen a szakrendszer fő vázára, a 22 főszak (5 általános tartalmú, 10 jogi, 4 történelmi, 2 földrajzi, 1 természettudományi) kialakulására, változatlan felépítési rendszerének fennmaradására vonatkozik és nem az alsoportok, alszakok és legkülönbözőbb témák és fogalmak állandóságára. A 30-as években is, a történelmi szakok rendezésekor és a többi szakoknál is a társadalmi élet változását és a gyakorlati életet követő sok-sok apró változtatást, módosítást hajtottak végre, de mindig a sajátosan kialakult szakrendszer keretei között. E változtatások a társadalomtudományi műveket gyűjtő könyvtár rugalmas szakrendszerének természetes, a szüntelenül mozgásban levő, fejlődő tudományokhoz kötődésnek, a könyvtári szolgálat hatékonyabbá tételének pedig elkerülhetetlen velejárói.

Mai szemmel nézve a több mint fél évszázados fejlődés alatt kialakított sajátos, a decimálistól eltérő szakrendszert, a következőket mondhatjuk még el:

— A felépítése, csoportosítása nem következetes. Ez a jogtudományi (B.) szakoknál feltűnő, amelyek között nem oda tartozó tudományágak is szerepelnek mint a jogtudomány részei. Ilyen a B3 szakban alszakként szereplő politika és szociológia, a B8 közgazdaság, a B9 alatt szereplő egyházpolitika, vallástörténet, hittudomány és a B10 statisztikai szak egésze is. E tudományok külön betűjellel ellátott szakot igényeltek volna.

— A decimálistól eltérő rendszer (a Ház könyvtára belső, zárt jellege ellenére egyre inkább kénytelen volt befogadni a szélesebb nyilvánosságot is) használata több gondot jelentett a decimálishoz szokott olvasónak és a könyvtárak egységesítésében a későbbiek folyamán.

— A szakok bővítése és új fogalmak beépítése csak korlátozottan lehetséges, egy bizonyos szinten túl a bővítés a szakrendszer egységét veszélyezteti, mert a kompromisszumos következetlenségek a fő- és alfogalmak korábbi rendszerét logikailag felbomlasztják.

Mindezek ellenére megállapíthatjuk, hogy a könyvtár egyedi szakrendszere a korabeli tudományos szintnek megfelelő, a bel- és külföld által elismert jó szakrendszer volt, amely funkcióját a követelményekhez igazítva látta el.

A raktári rendszer változásai

Míg a jó katalógus a könyvtár használatának nélkülözhetetlen eszköze, a raktár a könyvtári dokumentumoknak, a szellemi kultúra jelennek és jövőnek való tartós megőrzésének fontos könyvtári részlege. A jó raktár nemcsak a raktározott dokumentumok hosszú távú mennyiségi és minőségi megőrzésére képes, hanem azok rendszerezett tárolása folytán elősegíti a könyv vagy periodika gyors kikeresését, a használatbavétel megkönnyítését is. A jól funkcionáló raktári rendszer ezért feltételezi a könyveket befogadó, kifejezetten a célnak megfelelő raktárhelyiségek igénybevételét, az állomány raktári elhelyezé-

⁴⁶ NAGY Miklós: *I. m.* XXII.

⁴⁷ Ez a szakrendszer — a B8 közgazdasági kötetkatalógusból is jól látható — magában foglalta az 1945 után kialakított B8K szakot is, mint a B8-as szaknak egy fontos részét (F. Szocializmus, kommunizmus és a vele összefüggő kérdések), amelynek kiemelésével és kibővítésével később új szakot képeztek.

sének összhangját a katalógusrendszerrel, az ezeket jól ismerő raktárkezelő személyek gondos és tudatos tevékenységét, és mindemellett természetesen még sok (helykihasználási, tűzbiztonsági, könyvmozgatási stb.) követelmény biztosítását, megtartását.

A Ház Könyvtára — ismerve a kezdeti helyiségviszonyokat — sokáig raktár nélkül, kényszermegoldásokkal tengődött. Többszöri költözés után 1873-ban került a könyvtár a Sándor utcai képviselőház épületébe, amelynek 1866-os építésekor könyvtárra egyáltalán nem is számítottak. A helyviszonyok szűkös volta, a zsúfoltság meghatározta a „raktári rendet” is: Küffer Béla írta összefoglaló katalógusának Tájékoztató című előszavában:⁴⁸ „A könyvtártnak elmélete szerint is az eszményi fölállítás” az lenne, „ha a könyvek úgy állítatnának föl, amint itt a tárgyi katalógusban össze vannak szedve”. A valóság jelzői ehelyett a zsúfoltság, szétszórtság, a könyvek kényszerűen rendezetlen elhelyezése kulcsos szekrényben, szekrény és asztal tetején. A helyszűke ellenére is igyekeztek azonban a könyveket úgy elhelyezni, hogy megtalálhatók legyenek: ezért az akkor 16 szakcsoport szerint szakonként, betűrendben tárolták őket. A korabeli tájékoztató útmutatása alapján a könyvek kikéréséhez nem kellett egyéb, mint „a szerző neve, utána röviden a tárgy, vagy ha szerző nincs, az a jegyszó, mely a katalógusban vastagabb betűkkel áll a czím elején, és aki a könyvtáros dolgát nagyon meg akarja könnyíteni, hozzáírja azt a jelzést, mely a lapfejeken zárjelben áll, például: Zlinszky, magánjog B.4.”⁴⁹ Ebben az időszakban még nincs a főszerző utáni sorszám (helyrajzi szám) feltüntetve a könyveken, s a betűrend szerinti keresés bizony nehézkes és lassú volt.

A raktározási helyzet csak az új Országházba történő költözés után javulhatott, amikor a könyveket megfelelő nagyságú, hőmérsékletű, világítású, fapalcokkal és -állványokkal felszerelt raktárhelyiségekben helyezték el, még mindig betűrendben. A már említett újrendezés, a szakrendszer és a katalógusok fejlesztése a raktári rendszer változását is magával hozta. A könyvek rohamos szaporodása miatt 1907. december 18-án a könyvtári bizottság az elhelyezés kérdésében a régi alfabetikus rendszer helyett a raktárrendszer mellett foglalt állást,⁵⁰ hogy „a tér kihasználását jobban biztosító, szemre is tetszetősebb, de főleg a könyvek kikeresését és elhelyezését jelentékenyen meggyorsító... modernebb rendszerre térjen át”.⁵¹ Az újrendezés során — 1910-et követően — rátértek a szakok szerinti raktározásra, a könyvek raktári helyszámmal és címkével való ellátására, amely hosszú komoly munka során valósulhatott csak meg. Az 1912-es és 1913-as szaporulati katalógusból „hiányzik még a raktárrendszer által megkívánt számozás, mivel ez ideig az egész anyagon még nem volt keresztülvihető”.⁵² A háború itt is megakasztotta a munkálatokat, amelyek az újrendezés megkezdése előtt 1920-ban ismét megindultak (1920—1922 között történt meg „négy szaknak áthelyezése”, amikor „30—32 ezer kötet cserélt helyet”⁵³ az új raktárrendszer mielőbbi befejezése érdekében) és később az újrendezéssel összekapcsolva folytatódtak. 1929-ben végre befejezett tényként említi Nagy Miklós igazgató a raktári rendszer kialakítását: „a könyvanyag a korábbi alfabetikus sorrend helyett minden tudománycsoportban külön kezdődő számozással, a térkihasználást, áttekinthetőséget és a könnyű

⁴⁸ A Képviselőház Könyvtárának katalógusa 1866—1893. Bp. 1894. XVII.

⁴⁹ Uo. XIX. p.

⁵⁰ NAGY Miklós: I. m. XVI.

⁵¹ A Képviselőházi Könyvtár 1912. évi szaporulati katalógusa. Bp. 1913. III.

⁵² Uo. V.

⁵³ NAGY Miklós: I. m. XIX.

kezelést leginkább biztosító raktárrendszernek megfelelően nagyság szerint van elhelyezve és folyószámmal ellátva".⁵⁴ Az új raktári rendszer, amely már részben 1910—11-ben is funkcionált, csak a 20-as években vált teljessé és hosszú időre meghatározta a könyvtár raktározási rendjét (a szakonkénti raktározást a könyvtár a régi, 1949 előtti könyvek esetében nem szüntette meg teljesen, részben ma is fenntartja).

Rövidítések:

OK	= Országgyűlési Könyvtár
KB	= Könyvtári Bizottság
jkv	= jegyzőkönyv
I. m.	= idézett mű
Uo.	= ugyanott

JÓNÁS, KÁROLY

**L'évolution de système de catalogue et d'emmagasinage
de la Bibliothèque du Parlement avant 1945**

L'étude examine les conditions de la Bibliothèque du Parlement (d'après son ancien nom: Bibliothèque de la Chambre des députés). Elle passe en revue les catalogues, l'origine et l'évolution du système de classement et les changements du système d'emmagasinage. Ce qui motive particulièrement cette analyse, c'est que les catalogues et le système de classement de la bibliothèque présentent également des caractéristiques traditionnelles et divergentes. Le système de classement qui diffère du système décimal généralement adopté, est unique au pays.

⁵⁴ Uo. XXII.

K Ö Z L E M É N Y E K

Szamosközy István és a Corvina. Egy eddig figyelemre nem méltatott, Szamosközy István tollából származó ars historica többek között a következőképpen érvel Brutus történeti munkájának kiadása mellett:

„Multa inopinata accidere possunt, quae imbecillo librorum generi cladem ab omni aevo intulerunt, et nunc inferre possunt incendia, vastitates, blattae, incuria, rapinae, ac in summa punctum temporum quodlibet, quo vel maximarum rerum momenta vertuntur. Sic perierunt clarissimi librorum thessauri Philadelphi et Pergamenorum Regum: sic interiit nobilis illa et memoratissima Matthiae Regis bibliotheca Budae, multis millibus voluminum referta, ex cuius clade Heliodorus Aethiopiae historiae auctor, Stephanus Geographus, Polybius, Diodorus Siculus, Titus Alexander Cortesius de laubibus Matthiae Regis, Bonfinius de pudicitia coniugali, Crastonius Gorippus qui libros Joannidos scripsit, et quidam alii, velut ex mortuis rediui fortuna quapiam conservati nuperrime in lucem prodierunt.”¹

Az alábbiakban a szöveg értelmezésére teszünk kísérletet. Megvizsgáljuk, honnan származhattak a fejedelmi történetíró értesülései, miért éppen ezeket a kódexeket említi. Végül kísérletet teszünk arra, hogy e „friss” információkat beillesztjük a korvinák iránt érdeklődést mutató Szamosközyről a szakirodalom által az eddigiekben kialakított képbe.

Az idézetünket záró minap megjelent (nuperrime in lucem prodierunt) kifejezés egyértelművé teszi: Szamosközy olyan nyomtatványokkal találkozott, amelyek korvinák alapján készültek. Ebből kiindulva a Corvina-könyvésztetre támaszkodó vizsgálataink a ma is meglevő kódexek esetében az eddigi ismeretekkel harmonizáló eredményre jutottak.

A ma is meglevő kódexek: Heliodóros Aithiopikés historiae biblia X című művét Vincentius Obsopaeus a Corvinában volt példány alapján adta ki (Bázel, 1534). A kódex possessor-bejegyzéseinek vizsgálata szerint 1577-ben került V. Albrecht bajor herceghez Joachim Camerariustól.² Polybios Historiá-ja ugyanebben a kötetben maradt fenn görögül, de megvolt Mátyás könyvtárában Nicolaus Perottus latin fordítása is. Ez utóbbit egy bizonyos Ibrahim Machar adományozta szultánjának 1558/59-ben, s csak 1869-ben került vissza Magyarországra.³ A görög Polybios első kiadásának is (Hagenau, 1530) korvina volt az alapszövege.⁴ Diodorus Siculus Bibliothéké-jét ugyancsak Obsopaeus publikálta először eredeti nyelven, korvina alapján (Bázel, 1539),⁵ s ugyancsak ő adta ki Cortesius említett művét másodszer (az elsőről nem tudva: Hagenau, 1531), abból a

¹ Szamosközy e dolgozata kiadatlan, megjelenése a közeljövőben várható. Vö. még: BALÁZS Mihály – MONOK István: *Történetírók Báthory Zsigmond udvarában. Szamosközy István és Baranyai Decsi János kiadatlan műveiről.* = Régi magyar udvari kultúra. Szerk. R. VÁRKONYI Ágnes. Bp. 1986.

² CSAPODI Csaba: *The Corvinian Library. History and Stock.* (Studia Humanitatis 1.) Bp. 1973. (a továbbiakban CL) 315, 539.

³ CL 540

⁴ CL 539; Csapodi itt hivatkozik Mattheus SEBASTIANUS: *Oratio de rege Pannoniae Mathia recitata*, Wittenberg, 1551 című művére is, mint ami említi Polybios első kiadását – Szamosközy tehát innen is tájékozódhatott.

⁵ CL 225

kéziratból, amelynek útja a Corvinából Corvin Jánoson, annak özvegyén, s ennek második férjén (Brandenburgi Györgyön) át vezetett hozzá.⁶ Antonio Bonfininek a szüzességről és a házasság tisztaságáról szóló művét Beatrix királyné vihette magával Budából Nápolyba, ahol Johannes Sambucus megvásárolta, s a mű editio princeps (Bázel, 1572) az ő könyvtárában volt példányról, tehát korvináról készült.⁷

A további két szerző (Corippus és Stephanus Geographus) műveit tartalmazó meglevő korvinákat nem tart számon a Corvina-szakirodalom. Felidézve azt, hogy az erdélyi humanistának a saját kódexe kapcsán bizonyított kodikológiai érdeklődése is volt (figyelte az antik, s a humanista szövegkiadások, s az esetleg előkerült kéziratok közti különbségeket, ügyelt a névformákra stb.) nem tartjuk lehetetlennek, hogy a nagy király legendás gyűjteményének darabjaira való hivatkozások megmaradtak fejében, s ezeket alkalmazta fel is sorolta a kötetek elővétele nélkül is.⁸

Nagyobb fejtörést okozott, de egyúttal érdekesebb eredményeket is ígér annak a két szerzőnek a vizsgálata, akiknek a meglevő műveiről nem tud a Corvina-szakirodalom: "Crastonius Gorippus (sic!) qui libros Joannidos scripsit" és Stephanus Geographus. E két esetben nem csupán azt rögzíthetjük, hogy Szamosközy jóvoltából újabb darabbal gazdagítottuk a híres gyűjteményt, hanem további problémákkal is szembe kell néznünk.

A Corippus-kérdés: Flavius Cresconius Corippus VI. századi költő, akinek a gyulafehérvári levéltáros említette Iohannis, seu de bellis Lybicis című művén kívül még egyet ismerünk: De laudibus Iustini Augusti Minoris heroico carmine libri III. Szamosközy szövegszerűen esetleg az utóbbit ismerhette, mert Michael Ruiz kiadta Antwerpenben 1581-ben.⁹ Valójában azonban ez nem valószínű, mert akkor nem ilyen hibás névalakot írt volna le. Mielőtt ismertetnénk, hogy mi lehetett a forrása, el kell mondanunk, hogy a Corippus-kérdésnek (korvina-e, vagy nem? hol van ma?) jelentős szakirodalma van, amelynek egy részét Csapodi összefoglalva¹⁰ megállapította, hogy a milánói Trivulziana többek által korvinának hitt kódexe nem tartozott Mátyás könyvtárához. E véleményében egyébként a Iohannis szövegkiadásainak véleményét ismétli meg,¹¹ akik valamennyien

⁶ CL 206, 207

⁷ CL 131, és Antonio BONFINI: *Symposion de virginitate et pudicitia coniugali*. Ed. Stephanus APRÓ (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum) Bp. 1943. XVI—XIX.

⁸ A kódexeket magukat nem láthatta, hiszen mint láttuk, az ő életében már Bécsben, illetve német nyelvterületen voltak. Valószínűtlen, hogy akár csak eggyel is találkozott volna peregrinációja során.

⁹ Corippi . . . de laudibus Iustini Augusti Minoris heroico carmine libri III . . . per Michaelem Ruizium, Antuerpiae, 1581, Plantin.

¹⁰ CL 205; Lásd még P. A. BUDIK: *Entstehung und Verfall der berühmten von König Matthias Corvinus gestifteten Bibliotheken zu Ofen*. = Jahrbücher der Literatur. 1839. Wien, Anzeige-Blatt. 37—56.; FRAKNÓI Vilmos, MKsz 1878. 125—128.; CSONTOSI János, MKsz 1878. 214—215.; uó., MKsz 1881. 165—166.; Gustav LOEWE, Rheinisches Museum 1883. 315—316.; ÁBEL Jenő, Egyetemes Philológiai Közölny 1883. 948—950.; CSONTOSI János, MKsz 1891. 145—146.; SCHÖNHERR Gyula, MKsz 1896. 161—168.; Max MANITIUS *Geschichte der lateinischen Literatur*. Bd. I. München, 1911. 168—170.

¹¹ A De laudibus Iustini . . . 1581-es első kiadása utáni 3 XVII. századi, 6 XVIII. századi, 4 XIX. századi és 3 XX. századi kiadásával szemben (felsorolásukat lásd: CORIPPE: *Éloge de l'Empereur Justin* II. Texte établi et traduit par Serge Antés. Paris, 1981. CVII—CXI.) a Iohannis editio princeps: Mediolani 1820 (ed. Pietro Mazzuchelli); ugyancsak az ő kiadását tartalmazza az Immanuel Bekker-féle *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* sorozat 29. kötete: Bonnae, 1936; ezt követte a máig leggyakrabban használt Joseph Pertsch kiadás: *Monumenta Germaniae Historia*. Auctores Antiquissimi III/2. Berolini, 1879; majd Michael Petschenig kiadása (Berolini, 1886); ezután jelent meg az egyetlen fordítás (mikrofilmen) G. W. SHEA: *The Iohannis of Flavius Cresconius Corippus Prolegomena and translation*. Diss. Columbia Univ. New York, 1966; Petschenig kiadását vette át Adalberto HAMMAN: *Patrologiae cursus completus*. Supplementum. Vol. IV. Paris, 1968. 998—1127, és végül a kritikai kiadás: J. DIGGLE—F. R. D. GOODYEAR, Cambridge Univ. Press, 1970.

Johannes Cuspinianus elbeszéléséből tudnak a budai variánsról. Szamosközy is ezt az említést ismerte, de közelebbit is tudunk mondani: a Nicolaus Gerbelius-féle kiadást,¹² amelyben Gerbelius a Cuspinianus életrajzon kívül közölt egy katalógust a Cuspinianus említette nevekről. Ebben szerepel szó szerint az, amit Szamosközy említ: „Crastonius Gorippus (!), qui libros Iohannidos scripsit, qui habentur in bibliotheca Budensi.”

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy nem csak Szamosközy ült fel a névtévesztésnek, mert Conrad Gesner közismert Bibliotheca universalis-ában ugyancsak így szerepel, s nem változott a névalak a Josias Simmler és a Johann Jacob Frisius által készített Gesner-kiadásokban sem.¹³ Az erdélyi történetíró tehát tőlük is vehette a névformát, de mint említettük, csaknem biztos, hogy ő maga ismerte Gerbelius névsorát.

Stephanus Geographus: Szamosközy minden bizonnyal azért említi így ennek a szerzőnek a nevét, mert kortársainak, s neki is egyértelmű volt, hogy melyik „Stephanus”-t kell érteni. Valószínűnek tartjuk, hogy Stephanus Byzantinusról van szó, aki az V. században írta meg *Ethnika* (a latin címe: *De urbibus et populis*) című földrajzi lexikonát, amely a humanistáknak is, s napjaink kutatóinak is bőséges forrásnak bizonyult hazájuk földrajzi múltja, s története némely epizódjának megismeréséhez.¹⁴ A ma már meglehetősen terjedelmes Corvina-szakirodalom azonban nem ismer olyan adatot, hogy ez a híres mű meg lett volna a budai gyűjteményben, s arra sem sikerült választ kapni, hogy honnan tudott róla Szamosközy. Igaz ugyan, hogy a műnek három XVI. századi kiadása ismert,¹⁵ de ezekben nem találunk utalást arra, hogy a kiadás alapja korvina lett volna. Nem tudnak erről a későbbi kiadások előszavai,¹⁶ s a máig legjobbnak tekintett editio sem.¹⁷

Magával a kódexszel találkozott Szamosközy? Elméletileg nem lehet kizárni ezt a lehetőséget, különösen ha a nagyszámú, Itáliában fennmaradt példányra gondolunk: leginkább a Bibliotheca Trivulziana-ban őrzöttre.¹⁸

Külön érdemesnek tartjuk megemlíteni, hogy az Österreichische Nationalbibliothekban őriznek egy olyan exemplárt is, amelyet Sebastian Tegnageltől vásároltak,¹⁹ s ilyen provenienciájú köteteket Csapodi repertóriumuk is nyilvántart: igaz mindkettő „kétséges korvina”.²⁰

Ebben a helyzetben hipotézisek megfogalmazására kényszerülünk. Természetesen a leglogikusabb azt felténnünk, hogy az általunk megvizsgált források hallgatása ellenére Szamosközy mégis valamely nyomtatványból merítette információját, esetleg valamelyik

¹² Joannis CUSPINIANI . . . *De Caesaribus atque Imperatoribus Romanis . . . Vita Ioannis Cuspiniani et de utilitate huius historiae, per Nicolaum Gerbelium*. Strassburg, 1540. 216.

¹³ Basileae, 1545. 1574 és 1583.

¹⁴ Végignézve a *L'Année philologique* köteteit nagyjából ilyen szempontú tanulmányokkal találkoztunk.

¹⁵ *Peri poleón*. De urbibus címen görögül jelentette meg Aldus Manutius: Velence, 1502. (editio princeps); Philippo Junta örökösei: Firenze, 1521; Guilielmus Xylander: Bázél, 1568.

¹⁶ Theodor PINEDO—Jacobus GRONOVIVS: Amsterdam, 1678. (ue. uitt.: 1725); Abraham Berkelius—Jacobus Gronovius: Leyden, 1688. (ue. uitt. 1694); Lucas Holstenius—Theodor Ryck: Leyden, 1684 (ue. uitt. 1692 és Utrecht, 1691); Pinedo, Holstenius és Berkelius jegyzeteivel adta ki Quilhelmus Dindorf: Lipcse, 1825; Antonius Westermann: Lipcse, 1839 (Teubner).

¹⁷ Stephani BYZANTINI *Ethnicorum quae supersunt ex recensione Augusti Meinekii Berolini*, 1849; változatlan utánnomása: Graz, 1958.

¹⁸ Paul Oskar KRISTELLER: *Iter Italicum*, Vol. I. London—Leiden, 1965. 360. Nr. 737; a többi másolatra uott. Vol. II. London—Leiden, 1967., 335., 442—444., 531. További korvina egyébként a Trivultianában: CL 541 és 877.

¹⁹ Petri LAMBECII . . . *Commentariorum de Augustissima Bibliotheca Caesarea Vindobonensi Libri primus . . . Ed. altera. Opera et studio Adami Francisci KOLLARII . . . Vindobonae*, 1766. 127.

²⁰ CL 320, 459.

korabeli lexikon Stephanus Byzantinus tétele említette meg azt, hogy a szóban forgó mű megvolt a Corvinában.

De nem lehet kizárni azt a lehetőséget sem, hogy történetírónk már forrásból tudott arról, hogy a kérdéses földrajzi lexikon megvolt a Corvinában. Így aztán az is elképzelhető, hogy noha a XVI. századi és későbbi kiadások valóban nem a Mátyás könyvtárabeli kéziratra támaszkodtak, megjelenésüket Szamosközy „összehozta” azzal, hogy ő tudott a kézirat létezéséről. Ezért is felvethető, hogy az ars historica frója nem találkozhatott-e esetleg magával a kódexszel is.

Hét kódexet vettünk sorba, s csupán egy esetben nem tudtunk választ adni arra a kérdésre, hogy Szamosközy honnan vette információját. Ez a negatívum azonban nem zárja ki, hogy a Corvina-kutatásban outsider-ként is javaslatot tegyünk a kutatás módszereire. A nyomozómunka ugyanis világossá tette számunkra, hogy mennyire fontos lenne a korvinákra vonatkozó XVI–XVII. századi adatok módszeres összegyűjtésére és rendszerezésére. Magyarul: el kell készíteni a Corvina XVI–XVII. századi könyvészetét. Ehhez jó kiindulópont lehet a klasszika-filológia története. A Stephanus Geographus-kérdés megoldatlansága ugyanakkor Erdély és a Corvina viszonyának is újragondolására készítet. Idézzük fel ehhez a Szamosközyre vonatkozó ismereteket.

Szamosközy korvinája: Szilágyi Sándor 1877-es Szamosközy kiadása óta tudjuk,²¹ hogy véletlen folytán a történetíróhoz („casu quopiam ad me delatam” sc. manuscriptam) sodródott Marcus Iunianus Iustinus: Epitomen historiarum Philippicarum Trogi Pompei címmel nyilvántartott munkája, melyet Csapodi Csaba is (mert Thuróczy is forrásként használta) hiteles, s elveszett korvinának ismer el.²² Jakó Zsigmond e kódex kapcsán utal a fejedelmi levéltáros kodikológiai érdeklődésére, ami nyilvánvaló Szamosközynek az Antonio Mariettinek kölcsönadott,²³ s a kolozsvári jezsuita könyvtár 1603-as feldúlásakor elpusztult kódexről adott leírásából is: „Hunc librum paucis ante mensibus, quam haec clades patriae incumberet, Antonio Marietto erudito Jesuitae, malo codicis genio et meo fato utendum accomoderaveram, quod ideo libentius in hac publicae privataeque cladis memoria refero, quod praeclarus auctor praenomine et nomine temporum iniuria amisso atque etiam libri titulo, quem adscripsi, interecepto solo cognomine residuo ex omnibus opinor, typographiis Achephalos hactenus prodiit”.²⁴ Jakó a továbbiakban felteszi, hogy a korvina Báthory Zsigmond fejedelem feldúlt könyvtárából (1598) kerülhetett annak levéltárához.²⁵

Szamosközy Janus-másolata: A Janus-szöveghagyományt feltáró Csapodi Csaba hetedik Janus-kéziratként veszi fel azt a Szamosközy-másolatot,²⁶ amelyet Ábel Jenő fedezett fel a gyulafehérvári káptalan levéltárában.²⁷ A másolat „forrása mindenesetre a B-kódexszel azonos tartalmú kézirat volt. (Talán az a nagyenyedi példány, amelyről Adrianus Wolphardus szól?)” De „ez a példány nem lehet a B-kódex, mert az akkor már a török hódoltság alatt álló Budán volt”.²⁸ A kérdéses B-kódexet Peter Lambeck vitte el Budáról

²¹ *Szamosközy István történeti maradványai.* Kiad. SZILÁGYI Sándor. (Monumenta Hungariae Historia. Scriptores. XXVIII.) Bp. 1877. 105–106. (a továbbiakban Szamosközy 1877).

²² CL 374

²³ JAKÓ Zsigmond: *Erdély és a Corvina.* = Írás, könyv, értelmiség. Bukarest, 1974. (a továbbiakban Jakó 1974) 176.

²⁴ *Szamosközy 1877.* 106–107.

²⁵ *Jakó 1974.* 175.

²⁶ CSAPODI Csaba: *A Janus Pannonius-szöveghagyomány.* (Humanismus és reformáció. 10.) Bp. 1981. 15. (a továbbiakban Csapodi 1981).

²⁷ 1883-ban szállították át Budapestre a Magyar Országos Levéltárba.

²⁸ *Csapodi 1981.* 15.

1666-ban, s helyezte el a gondjaira bízott császári könyvtárban, ahol ma is megtalálható.²⁹ A Wolphardus említette nagyenyedi kézirattal tudomásunk szerint senki nem foglalkozott, Csapodi is csak említi, de nem veszi fel a Janus-kéziratok sorába. Feltevése — Szamosközy erről másolt — kézenfekvő, ha ténylegesen volt ez a kézirat. Szamosközy másolata azonban elvileg készülhetett a budai példányról is, hiszen az, hogy Buda török kézen volt, nem hogy a másolást zárta ki, de megengedett olyan eseteket — amelyekről Csapodi is beszámol —, hogy kódexeket egyesek magukkal vigyenek onnan.³⁰ Az enyedi kódex természetesen besorolandó azok közé a kéziratok közé, amelyeket Jakó Zsigmond vett számba az erdélyi Corvina-hagyomány felmérésekor.³¹

Mindezt, valamint mostani adatainkat párhuzamba állíthatjuk az Corvina megszerzésére irányuló erdélyi kísérletekkel. Ismeretes, hogy Bethlen Gábor, majd I. Rákóczi György is próbálkozott a Budán levő könyvanyag megszerzésével.³² A Mátyás könyvtára történetét igen alaposan feltáró Csapodi Csaba ugyanakkor több közleményben is foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy 1526 után maradtak-e Budán korvinák, s mekkora lehetett az a töredék, amelyet bibliofil humanisták, dúló zsoldosok és a szultáni kincstár tisztviselői otthagytak.³³ Kutatásai eredményeképpen úgy látja, hogy nem maradt a királyi palotában említésre méltó könyvanyag.³⁴ A fentiek alapján — a széles körű argumentáció ellenére is — azt javasoljuk, munkahipotézisként ne zárjuk ki ennek lehetőségét sem.³⁵ Nehéz ugyanis elképzelni, hogy az erdélyi fejedelmek a könyvanyag megszerzésére tett próbálkozások előtt ne tájékoztattak volna arról, mit is akarnak Erdélybe hozatni.

BALÁZS MIHÁLY—MONOK ISTVÁN

Az első hazai konfirmációs agenda kiadásai és szerzője. Debrecen nyomdatörténetének még számos apróbb nyomtatványt nem sikerült értékelnie, esetleg azonosítania sem. Ezek közül való a hazai reformátusság történetében a legelső konfirmációs agenda, amely folytatólag nyomtatva jelent meg egy mai értelemben gondolt konfirmációs kátéval, 1751-ben. Az iskolás gyermekek oktatására korábban az olyan kiskáték voltak használatban, mint a Sideriusé vagy a Szenci Molnáré. Ezek többnyire énekeskönyvekhez kötve jelentek meg, de külön is forgalmazták őket. Az úgynevezett konfirmációs szertartásról azonban csak majd az 1788-ban kiadott agenda intézkedett, s a szertartás csupán a múlt

²⁹ CL 350; Csapodi 1981. 12.; CSAPODI Csaba: *A budai királyi palotában talált kódexek és nyomtatott könyvek.* (Az MTAK Közleményei 90.) Bp. 1984. (a továbbiakban Csapodi 1984). 4.

³⁰ Csapodi 1984. 38—42.

³¹ Jakó 1974. 169—179.

³² A több helyen megjelent adatok összefoglalását lásd: HARSÁNYI István: *A sárospataki Rákóczi-könyvtár és katalógusa.* Bp. 1917. 6. Lásd még Csapodi közleményeinek alább idézendő helyeit.

³³ CSAPODI Csaba: *Mikor pusztult el Mátyás király könyvtára?* MKSz 1961. 394—421; ugyanez önállóan: Az MTAK Közleményei 24. Bp. 1961; uő. *Wann wurde die Bibliothek des Königs Matthias Corvinus vernichtet?* = Gutenberg Jahrbuch, 1971., 384—390.; CL 72—92.; Csapodi 1984.

³⁴ Csapodi 1984. 43—51. és 81—82.

³⁵ Zavarbaejtő, s a legutóbbi kötet (Csapodi 1984) használatát nagyon megnehezítő például, hogy míg az 1541 és 1686 közt Budáról elvitt kódexek mellett ott szerepel a CL konkordancia, addig az az 1686-os jegyzék tételeinél nincs; mintha maga a szerző is bizonytalan volna, mit tekintsen korvinának. A még 1686 előtt elvitt kötetek közé lehetne sorolni egyébként a CL 374-et (Szamosközy korvinája), s talán a CL 157-et is (az Apafi—Nádudvari—Savoyai-féle Tibillus—Propertius kötet). Ez utóbbiról lásd Jakó 1974. 175—176.

század közepe táján vált általánossá és szabályozottá. Az alább leírt könyvecskét ilyen értelemben a szakirodalom mindeddig egyáltalán nem vizsgálta.¹

A könyvecske szerzőjét biztosan megtudhatjuk az 1751. március 12-én kimondott egyháztanácsai határozatból, ahol kimondották, hogy a Tatai Csirke Ferenc egyik munkája s vele együtt ez a munka, amelyet „... Tisz(teletes) Prof(essor) Szilágyi Sámuel Ur(am) p(edig) compiláltt az Angliai liturgiából, rövid Catechismusi oktatást azok(nak) számkra, kik leg először akar(nak) communicálni, mihelyt a' Typographia érkezik, praelum alá bocsátódja(nak)”²

A könyvecske első kiadásából egyetlen példány ismeretes Debrecenben, a szintén szerző nélkül megjelent további kiadások közül 14 debreceni, 3 komáromi, 2 pozsonyi és 1 kassai ismeretes, de bizonytalán több volt. ha a 3—4 000 példányos kiadások ellenére ma már legfeljebb csak kettő ismeretes, többet pedig csak bibliográfiai adatként tartunk számon, példány ismerete nélkül.³

A Voltaire-fordító református püspök életművének kiegészítéséül, valamint a lappangó példányok és kiadások azonosításának megkönnyítésére következék végül az első kiadás leírása.

[SZILÁGYI Sámuel, Piskárkosi]

CATECHISMUSI / RÖVID / OKTATÁS / (Azoknak [zámokra, a' kik / leg-előzör akarnak az URNAK / SZENT VATSORÁJÁVAL / élni, és azon Alkalmatos- / sághoz intéztetett / AGENDA. / [záródás: szárnys fő] / DEBRETZENBEN, / [finom lénia] / Nyomt: MARGTIAI János ált. / 1751-dik E[st]zend.
12° 24 p.

FEKETE CSABA

A Ráday-könyvtár megvételének terve a reformkori országgyűléseken. Hazánk egyik legjelentősebb magánkönyvtárát, a Ráday-család péceli könyv- és kéziratgyűjteményét 1861-ben vásárolták meg a Dunamelléki Református Egyházkerület pesti főiskolája számára.¹ A könyvtár kialakulásának és Pestre kerülésének történetét a szakirodalom részletesen feltárta.² Kevésbé, mindössze néhány szórványos utalásból ismert az a tény, hogy a Ráday-gyűjtemény megszerzésére már a reformkorban is indult egy akció, mégpedig a legmagasabb politikai fórumon, a rendi országgyűlésen. Akkor a Nemzeti Múzeum, közelebbről egyik részlege, a Széchényi Országos Könyvtár állományát kívánták kiegészíteni, gyarapítani vele. A reformkori országgyűlések hivatalos irományában, valamint a tanácskozásokról készült jegyzőkönyvekben és más feljegyzésekben nyomon követhető e kezdeményezés sorsa és kudarca.

A péceli könyvtárat Ráday Pál gróf alapította a XVIII. század elején és fia, Gedeon fejlesztette jelentős gyűjteménnyé. Az utóbbi halála (1792) után az örökösök többször is

¹ A korábbi vélemények összegzésére lásd BENEDEK Sándor: *A Magyarországi Református Egyház istentiszteletének múltja.* (Órsziget) 1971, 253—258.

² Egyházkerületi Levéltár, Debrecen, I. 99c *Acta Consistorialia*, 11. kötet (1739—1761)

³ A debreceni példány jelzete B 1297; a további kiadásokból (Debrecen 1752, 1755, 1758, 1760, 1765, 1772, 1773, 1782, 1786, 1790, 1820, 1825, 1827, 1856; Komárom 1791, 1799 és é.n.; Pozsony 1781, 1793; Kassa 1795) csupán három kiadásnak ismert két-két példánya. Paversik Ilona szóbeli és levélbéli tájékoztatását itt is köszönöm. A debreceni számadások „*Agenda tanuló gyermekeknek*” névvel illetik a könyvecskét.

¹ PRUZSINSZKY Pál: *A Ráday-könyvtár története.* = A budapesti Theologiai Akadémia Ráday-könyvtárának múltja és jelene. Bp. 1913. 43., 57.; Koós Judith: *A Rádayak könyvgyűjteményének kialakulása és könyvművészeti ritkaságai.* = A Ráday Gyűjtemény évkönyve II. 1981. Bp. 1982. 106.

² PRUZSINSZKY P. I. m. 5—37.; Koós J. I. m. 99—113. L. még: RUPP Kornél: *A Ráday-könyvtár.* = Magyar Könyvszemle 1897. 173—180.; BORY István: *A Ráday-könyvtár.* = Irodalomtörténeti dolgozatok. Császár Elemér 60. születésnapjára. Bp. 1934. 54.

gondoltak az értékesítésére. A múzeumi gondolat meggyökeresedése és a nemzeti mozgalom fellendülése az 1820-as évek derekán, második felében arra készítette a családot, hogy 1829-ben a Nemzeti Múzeumnak kínálják fel megvételre a könyvtárat. József nádorhoz, a Múzeum elnökéhez és tényleges vezetőjéhez intézett levelükben 90 000 ft-ot kértek érte.³ Mivel a Nemzeti Múzeum az 1807: 24. és 1808: 8. törvénycikk értelmében⁴ ún. országos intézmény volt, azaz a rendi országgyűlés pártfogása, felügyelete alatt állt, József nádor minden diétán köteles volt beszámolni a rendeknek intézkedéseiről, a Múzeum fejlődéséről, gyarapodásáról és a pénztár helyzetéről. 1830-ban a Ráday-család ajánlatáról is tájékoztatta az országgyűlést, hozzátéve: jó lenne elfogadni, de a múzeumi pénztárban nincs fedezete a vásárlásnak, ezért más megoldást kell keresni.⁵ Mivel a jelentést ezen a diétán nem tárgyalták, a Ráday-könyvtár ügyében, sem döntöttek.

A következő, 1832–36-os országgyűlésen a rendek egy hatalmas összeget szavaztak meg a múzeumpalota felépítésére (500 000 pengő ft) és Jankovich Miklós nevezetes, gazdag gyűjteményének megvételére (120 000 pft), amit a nemesek (általában a kiváltságos rendek) fizettek be ún. kötelező, országos ajánlás (subsídium) formájában. A követi és főrendi tábla többségét az a szándék vezérelte, hogy ily módon is hozzájáruljanak a nemzeti öntudat elmélyítéséhez, a nemesi múlt és a magyar kultúra értékeinek megőrzéséhez, és ezáltal is demonstrálják a magyar nemzet nagyságát, méltóságát.⁶ A reformellenzék ezt a kedvező hangulatot kívánta felhasználni arra, hogy megkísérelje az országban levő többi értékes magángyűjtemény megszerzését is a Nemzeti Múzeum számára. Fontos kulturális, főleg tudományos érdek fűződött ehhez, hiszen így sokkal többen használhatók volna azokat és biztosítani lehetett volna az itthontartásukat is.

Noha a nádori tudósítás — amit 1835. aug. 15-én mutattak be — ezúttal nem hozta szóba a Ráday-könyvtárt, a követi tábla az 1836. jan. 30-i kerületi (nem hivatalos) ülésen foglalkozott a kérdéssel, és állást is foglalt. A reformpártiak agitációjára a többség elhatározta, hogy az akkor ismert adatok szerint 4873 különféle műből (kb. 10 és félezer kötetből) álló gyűjteményt, amelyben a magyar történelemre „a legérdekesebb időszakokat tárgyzó kéziratok foglaltatnak” országos, kötelező ajánlással — hasonlóan a Jankovich-gyűjteményhez — javasolják megvásárolni. A becsarat 53 618 pft-ban jelölték meg, de a magyar könyveket és a magyar kéziratokat (zömmel Ráday Gedeon levelezését) a család ingyen adná át. Nyomós érv volt a vitában, hogy az orosz udvar és Miloš Obrenović herceg, Szerbia fejedelme is alkudott a könyvtárra. A rendek tehát joggal féltek attól, hogy azt külföldre viszik, és így elvész a „magyar történelmi tudomány” számára. Az alsó tábla egyúttal felkérte a nádort, hogy tegye meg a szükséges lépéseket.⁷ Mindezt az 1836.

³ BERLÁSZ Jenő: *Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1867*. Bp. 1981. 316.

⁴ Magyar törvénytár. 1740–1835. évi törvénycikk. Bp. 1901. 361. és 407.

⁵ 1830. Esztendő' Szent Mihály Havának 8. napjára rendeltetett Magyar Ország Gyűlésének Írásai. Posony, 1830. 268. — Említi BERLÁSZ J. *I.m.* 212. és 316.

⁶ 1836: 37. tc. 1. és 3. §. = 1832ik esztendőben . . . rendeltetett Magyar Ország gyűlésének írásai. Posony, 1836. 7/2. köt. Mell.: 155–156. (a továbbiakban: Ogy Írásai 1832–36); Magyar törvénytár. 1836–1868. évi törvénycikk. Bp. 1896. 71–72. — Jankovich Miklós gyűjteményéről: BERLÁSZ Jenő: *Jankovich Miklós könyvtári gyűjteményének kialakulása és sorsa*. = *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1970–71*. Bp. 1978. 117–143.; újabban a *Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás (1772–1846)*. (Szerk. BELITSKA-SCHOLTZ Hedvig) c. kötet több tanulmánya (Bp. 1985. 23–196.).

⁷ Ogy Írásai 1832–36. 6. köt. 236. Az ülésről: KOSSUTH Lajos: *Országgyűlési Tudósítások. 5. köt.* Bp. 1961. 447. — Kossuth nyomán említi (lábjegyzetben) a megajánlás tényét BERLÁSZ Jenő: *Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1867*. Bp. 1981. 316. — Kubinyi Ferenc adatai szerint 4871 műről, 10 302 kötetről volt szó; ebből az ingyen felajánlott magyar anyag kb. 3500 kötetet, Ráday Gedeon levelezése kb. 300 darabot számlált; s térítés nélkül engedtek volna át 6 festményt, a metszetgyűjteményt és a kb. 100 darabból álló csigagyűjteményt is. (*A magyar nemzeti múzeum mint nemzeti intézet és tulajdon örökítése* . . . = Pesti Napló, 1859. febr. 9. 2.)

febr. 18-i országos (hivatalos, teljes) ülés is helyeselte.⁸ A főrendi tábla viszont 1836. márc. 5-én megtagadta az országos segedelmet, mégpedig hármassal: nem tudni, a Ráday-gyűjteményben levő munkák nincsenek-e meg a Múzeumban; rendes épület hiányában nem tudnák hová tenni; elvileg nem értenek egyet a kötelező ajánlással.⁹

A vita a konzervatív főrendek teljes értetlenségéről tanúskodott. A főlovászmester, Zichy Ferenc gróf az összeget sokallotta. Orczy Lőrinc báró „meg volt győződve, hogy ha ilyesek végett kényszerített ajánlásokba bocsátkoznak az ország Rendei, nem lesz egyéb dolguk, mint örökké könyveket venni; mert olly birtokosokra, kik bibliothecáikat megunták, bizony elegendő számmal találunk. Van elég könyve a Musaeumnak, s ennek sem veszi hasznát a' közönség, mert helyszűke miatt bépakolva hevernek.” Cziráky Antal gróf, országbíró volt az, aki elsőként említette a subsidium elvi helytelenségét, de gyakorlati ellenérve is volt: a Széchényi Könyvtárban őrzött Kovachich-gyűjteményben a Ráday-téka darabjai közül bizonyára sok megvan. Perényi Zsigmond báró és Vay Miklós hiába javasolták, hogy a Jankovich-féle ügylet példájára hatalmazzák fel a nádort, vizsgálta meg a könyvtárat, s ha olyan példányokat talál, amelyek hiányoznak a Múzeumból, bocsátkozzék alkuba. Meglepő módon a nádor is a konzervatívok pártjára állt azzal, hogy nincs megfelelő hely a könyvtárnak, azaz előbb épületről kell gondoskodni.¹⁰ József nádort bizonyára az a meggondolás vezette, hogy a túl sok ajánlást úgysem lehetne keresztül vinni, ezért célszerűbb a valóban fontosabb épületekre összpontosítani a figyelmet. Egyébként tényleg nem volt hely sem, ahol a gyűjteményt rendesen felállítsák.

Az alsó tábla nem törődött bele a kudarcba. Miután a főrendek is hozzájárultak a felkelési pénztár (Fundus Insurrectionalis Concurrentionalis) kamatbevételének (kb. évi 12 000 pft) múzeumi célra fordításához,¹¹ a követek többsége úgy vélte, már nincs szükség új ajánlásra, mert a Ráday-könyvtár vételére a megszaporodott múzeumi pénztárból is kitelik. Az elhelyezés gondja szintén megszűnik majd, hiszen a két tábla egyetértett a múzeumpalota felépítésében. Március 30-i második üzenetükben mindezt kifejtették, és indítványozták, hogy az adásvétel lebonyolítását bízzák a nádorra.¹² Mivel a subsidium gondolatát a követek elejtették, április 11-i ülésükön a főrendek is hajlottak némi engedményre. A Ráday-könyvtár megvételének elhatározását korainak tartották ugyan, de abba beleegyeztek, hogy a nádort hatalmazzák fel: vizsgálta meg, hasznos-e a nemzetnek a gyűjtemény megszerzése, s ha igen, akkor intézkedjen belátása szerint.¹³ Ezt már a követi tábla is elfogadta, s a nyomaték kedvéért törvénybe kívánta iktatni. A felső tábla viszont feleslegesnek ítélte, így országgyűlési határozatként mondták ki, hogy a Ráday-család könyv- és kéziratárát a Nemzeti Múzeum számára meg lehet vásárolni, ha a nádor „czélerányosnak isméri.”¹⁴

⁸ 1832ik esztendőben ... rendeltetett Magyar ország' gyűlésének jegyző könyve. Pósony, 1836. 13. köt. 426–428. (a továbbiakban: Ogy Jkv 1832–36)

⁹ Ogy Írásai 1832–36. 7/1. köt. 97.

¹⁰ KOSSUTH L. I. m. 5. köt. 540–541. p. — Ennek alapján ír az elutasításról és megemlíti Cziráky, Orczy, Zichy nevét BERLÁSZ J. I. m. 316. — Kovachich Márton György 200 köteges iratmátsolat-gyűjteményét még Széchényi Ferenc gróf vásárolta meg 1797-ben; vö. BERLÁSZ J. I. m. 38.

¹¹ 1836: 37. tc. 2. §. = Ogy Írásai 1832–36. 7/2. köt. Mell.: 156.; Magyar törvénytár. 1836–1868. évi törvénycikkek. Bp. 1896. 71–72. — Az előzményekről: KOSSUTH L. I. m. 5. köt. 447.; Ogy Írásai 1832–36. 6. köt. 235., 7/1. köt. 97.

¹² Ogy Írásai 1832–36. 7/1. köt. 105.; KOSSUTH L. I. m. 5. köt. 595.; Ogy Jkv 1832–36. 14. köt. 149.

¹³ Ogy Írásai 1832–36. 7/1. köt. 346.; KOSSUTH L. I. m. 5. köt. 643.; Széchényi István 1836. ápr. 11-i levele Tasner Antalhoz. = *Gróf Széchényi István levelei. 2. köt.* Bp. 1890. 282.

¹⁴ Az 1836. ápr. 15-i kerületi ülésről: Diéta közlő. OSZK Kézirattára Quart. Hung. 1357. 242/2. lev.; Ogy Írásai 1832–36. 7/1. köt. 448. — A törvényjavaslat: Ogy Írásai 1832–36. 7/1. köt. 560. (innen az idézet). — Az üzenetváltás: Ogy Írásai 1832–36. 7/2. köt.

Az 1836-os végzés végrehajtására nem történt semmi; József nádor ezúttal nem intézkedett. Ezért a következő országgyűlésen néhány követ már a tanácskozások kezdetén sürgette a Ráday-könyvtár ügyének napirendre tűzését. A liberális Klauzál Gábor (Csongrád megye) az 1839. szept. 26-i kerületi ülésen az ún. kiemelt tárgyak, az excerpták között akarta megvitatni; a szintén ellenzéki borsodiak pedig a minden diétán összeállított országos sérelmek és kívánatok (gravamenek és postulatumok) sorába vétették fel, hogy a gyűjteményt „a nemzet költségén” — vagyis országos ajánlással — óhajtják megszerezni. A követek amiatt aggódtak, hogy a család külföldre adja el az értékes anyagot; Dubraviczky Simon (Pest megye) a december 18-i kerületi ülésen fel is hozta, hogy tudomása szerint vevő forgolódik a péceli kastély körül, ahol a könyvtár volt. Az alsó tábla azonban egyelőre úgy döntött, hogy előbb várják be a nádor tudósítását, s csak azután foglalkozzanak érdemben ezzel a tárggyal.¹⁵ József nádor az 1840. jan. 31-én beterjesztett múzeumi jelentésében meg sem említette a Ráday-könyvtárat.¹⁶ Ezért a diéta vége felé, 1840. máj. 2-án az alsó tábla — Dubraviczky Simon (Pest megye) előző napi indítványára¹⁷ — üzenetben kért felvilágosítást a nádortól, „ezen gyűjtemény tartalmának nemzeti érdekéről.”¹⁸ Ő még aznap válaszolt (frásban), s két okkal magyarázta, miért nem teljesítette megbízatását. Egyrészt azzal, hogy az 1838-as dunai árvíz a Nemzeti Múzeumot is fenyegette, ezért a veszedelem elhárítására, a gyűjtemények elszállítására kellet fordítani az erőket. Másrészt azzal, hogy a meglévő állomány katalógusai még nem készültek el — ez az új épület befejezéséig nem is lehetséges —, holott az összehasonlítás végett szükség volna rájuk. Megígérte: ha ez a feltétel is adva lesz, a rendek kívánása szerint fog eljárni.¹⁹ Ebben a követek is megnyugodtak, pontosabban — a diéta vége lévén — nem feszegették tovább a dolgot.

1844-ben ismét Borsod megye követutasításából²⁰ sorolták a sérelmek és kívánatok közé, hogy a nádori intézkedésekről kérjenek tudósítást. A június 1-i kerületi ülés — a sérelmi (gravaminális) küldöttség véleményével ellentétben — szintén jónak látta ezt,²¹ s a július 5-i országos ülésen is csak Zsoldos Ignác (Veszprém megye) jelentette ki, hogy küldői nem kívánják a Ráday-könyvtár megvásárlását; Horvátország követe, Metel Osegović pedig azt, hogy ő bármiféle gyűjtemény országos költségen való megvételét ellenzi.²² A főrendek azonban — a július 13-i ülésükön megvitatott és augusztus 2-án

582., 611. — L. még: Ogy Jkv 1832–36. 14. köt. 279. — Megjegyzendő, hogy Dobos János péceli lelkész 1860-ban közzétett cikkében (*A gróf Ráday-család péceli könyvtárának rövid ismertetése.* = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1860. jún. 22. 782. has.) ezt a kezdeményezést és határozatot 1843-ra datálja, jókora tévedéssel.

¹⁵ Az 1839. szept. 26-i kerületi ülésről: Stuller Ferenc: Országgyűlési Tudósítás. 1839–40. OSZK Kézirattára Quart. Hung. 1426. 3. köt. 82/1. lev. — A gravaminális küldöttség jelentése: 1839-dik esztendei Szent-Iván havának 2-dik napjára rendeltetett Magyarország' közgyűlésének írásai. Posony, 1840. 2. köt. 294–295. (a továbbiakban: Ogy Írásai 1839–40). — Az 1839. dec. 18-i kerületi ülésről: Sárváry Ferenc és Antal: Napló az 1839-ki országgyűlésről. Országgyűlési Könyvtár Mo.Ic:1839/40. 6. köt. 17/2–18/1. lev. — A kerületi észrevételek a sérelmekről és kívánatokról: Ogy Írásai 1839–40. 3. köt. 98.

¹⁶ Ogy Írásai 1839–40. 2. köt. 408–409.

¹⁷ Ország Gyűlési, Poson s Bihar Megyei Gyűlési magány Jegyzetek 1840^k évben. OSZK Kézirattára Quart. Hung. 2605. 196/1. lev.; Konkoli Thege Pál: 1840-dik évi országgyűlés. Pest, 1847. 2. köt. 544–545.

¹⁸ Ogy Írásai 1839–40. 4. köt. 98.

¹⁹ Uo. 4. köt. 145–146.

²⁰ ZÁHONY Béla: *Borsodmegye országgyűlési utasításai a reformkorban.* Miskolc, 1929. 41.

²¹ 1843-ik esztendei Pünkösöd hava 14-ik napjára rendeltetett Magyarországi Közgyűlésének írásai. Posony, 1844. 2. köt. 336. (a továbbiakban: Ogy Írásai 1843–44); Kovács Ferenc: Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója. Bp. 1894. 4. köt. 623.

²² 1843^{dik} esztendei Pünkösöd hava 14^{dik} napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésnek naplója a' tekintetes Karoknál és Rendeknél. Posony, 1844. 4. köt. 266. — Az üzenet: Ogy Írásai 1843–44. 2. köt. 517.

átküldött válaszuk szerint — inkább be akarták várni a szokásos nádori beszámolót.²³ Közben, július 25-én fel is olvasták a múzeumi jelentést, így az alsó tábla a sérelmi felírásból kihagyta ezt a pontot.

József nádor közölte a rendekkel, hogy a Nemzeti Múzeum rendes évi jövedelméből nem tudja megvásárolni a Ráday-könyvtárt, pedig érdemes volna.²⁴ Megint előtérbe került tehát a korábban már javasolt forma, a külön ajánlás. Pár hónappal később úgy tűnt, megtalálták a megoldást. Az 1844. okt. 17-i kerületi ülésen a tervezett országos közpénztár keretében 100 000 pengő forintot ajánlottak meg a Nemzeti Múzeum költségeire, azzal a — Pázmány Dénes (Komárom megye) által indítványozott — megszorítással, hogy ebből kell megvenni a Ráday-gyűjteményt is.²⁵ Jóváhagyta ezt az október 23-i országos ülés és a felső tábla többsége is²⁶ bár az október 31-i és november 2-i főrendi vitában elhangzott néhány helyesbítő észrevétel. Zichy Ödön gróf, Barkóczy János gróf és Aczél Antal tornai főispán előbb tudni szeretne volna a pontos vételárat, Majláth György országbíró pedig a minél olcsóbb árra irányuló alkut szorgalmazta.²⁷ Hiába volt meg azonban a jószándék: az országos közpénztár terve a főrendek ellenállása miatt megbukott, így a Ráday-könyvtár megvásárlására szánt pénzt sem szedték be.

Utoljára Pest megye 1847-es követutasítása — és ennek mintájára még számos törvényhatóság instrukciója — sürgette, hogy a péceli Ráday-könyvtárt szerezzék meg a Nemzeti Múzeum számára.²⁸ Az 1847–48-as országgyűlés napirendjén azonban már nem szerepelt ez a kérdés. Közel másfél évtized telt el, amikor mégis közgyűjteménybe került az értékes könyv- és kéziratanyag: 1862-ben szállították a pesti református főiskolára. Talán érdemes megemlíteni, hogy ekkor is országos gyűjtéssel teremtették elő a vételárat, 40 000 pengő forintot.²⁹

BÉNYEI MIKLÓS

Toldy Ferenc javaslata könyvtárügyben. Az Egyetemi Könyvtár egykori igazgatója, az országos hírvéltudós Toldy Ferenc, 1848 májusában javaslatot nyújtott be br. Eötvös József kultuszminiszterhez, a hazai könyvtárak számbavételére, hogy a könyvtárak állapotáról, igényeiről, kimerítő jelentést tessen a miniszternek.

Eddig a Helytartótanács volt a könyvtárak felügyeleti szerve. Az intézmény eltörlésével a hatáskör a miniszterre szállt. Toldy egy olyan körrendelet kiadását szorgalmazta, mely egyúttal utasítást legyen a könyvtárvezetőknek, hogy körútja alkalmával érkezésekor, akadály nélkül ismertessék vele a gyűjtemény történetét, szervezetét, a gyarapítás forrásait, a lajstromokat s minden olyan irományt vagy kívánalmat, mely egy átfogó országos könyvtári szemlélet megvalósításához szükséges.

Célja érdekében az ország nagyobb városait kívánta bejárni. A városok egy része az akkori történelmi Magyarország határain belül volt, másik részük a mai ország területén

²³ 1843-dik évi május 14-én rendeltetett magyar-országgyűlésen a' méltóságos főrendeknél tartatott országos ülések naplója. Posony, 1844. 5. köt. 204. (a továbbiakban: Főrendi Napló 1843–44); Ogy Írásai 1843–44. 3. köt. 15.

²⁴ Ogy Írásai 1843–44. 2. köt. 562.

²⁵ Kovács F. I. m. 6. köt. 229–230.; Országgyűlési napló 1843/4^h évről. Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára R. 4: 661/1. lev.

²⁶ Ogy Írásai 1843–44. 4. köt. 184. és 249.

²⁷ Főrendi Napló 1843–44. 7. köt. 203., 222.

²⁸ Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen. Bp. 1951. 193–194. Vö. BERLÁSZ J. I. m. 293.

²⁹ PRUZSINSZKY P. I. m. 43. — Közben, 1845–52 között Dobos János péceli lelkész leltárba vette a gyűjteményt: DOBOS J. I. m. 782. has.; KOÓS J. I. m. 102., 105. — Dobos János ír arról is, hogy az utolsó rendi országgyűlés előtt és alatt egy németországi antikvárius, Armbruster kerülgette a könyvtárt.

fekszik. Ilyen könyvtári központok: Eger, Esztergom, Győr, Kalocsa, Pécs, Székesfehérvár, Szombathely, Vác, Veszprém.

Nemes elgondolását, tervét, Eötvös József bár hasznosnak találta, de az egyetemek rendezéséig és a „jelenlegi körülményekben” jobbnak találta a tervezett körüt elhalasztását, s hogy könyvtár ügyben az érintkezést hivatalával az eddigi úton eszközölje. Az egykori beadványt, mely kutatásaim során a Magyar Országos Levéltárban került elő, egész terjedelmében alábbiakban teszem közzé:

„Méltóságos Bárá Minister Ur!

Méltóztatott Nagyságod f. hó 4-dikén abbéli akaratát előttem kegyesen kinyilatkoztatni, mely szerint a haza cath. főiskoláinak könyvtárait megutazván, azoknak szerkezetéről, állapotjáról és szükségseiről kimerítő hivatalos jelentést, és ennek nyomán az érdekekben teendőkről véleményes előadást terjesszek elő. Méltóságodnak ezen, reám nézve megbecsülhetetlen bizodalmának minél jobban kívánván megfelelni, bátor vagyok esedezni: hogy a valamennyi academiák, lyceumok és ugynevezett Studium Philosophicumok igazgatóihoz intézendő, s nekem megbízó és felhatalmazó levélül szolgálendő körrendeletben tétetnék, ki miszerint a könyvtárak minden osztályai előttem készséggel megnyitassanak, a lajstromok s egyéb azokat illető mindennemű irományok közöltessenek, a könyvtár történetét, szerkezetét, igazgatását használatát, forrásait, netalán alapítványait, szóval annak mindennemű viszonyait illető tudakolásaimra kimerítő felvilágosítások adassanak.—

E körüt véleményem szerint két szakaszban lenne teendő, úgy hogy az egyik Eger, Rozsnyó, Kassa, Szatmárnémeti, Nagyvárada, Kolosvár, és Temesvár és Szegedre, — másika Vác, Győr, Pozsony, Nagyszombat, Szombathely, Zágráb és Pécsre terjedne. Minthogy pedig Erdély visszakapcsolva még nincsen, a kolosvári lyceum könyvtárát illetőleg vagy az erdélyi k. kormányzóhoz lenne megkereső levél intézendő, vagy talán a kegyes tanítórend provincialisától (Pesten) egy a könyvtárnokhoz szóló rendeletet kieszközölné. Kolosvárt és Szegedet kivéve, valamennyi említett városokban van a főiskolai könyvtáron kívül érseki, püspöki vagy káptalani könyvtár is. De vannak ilyek még Esztergom, Kalocsa, Nyitra, Szepes-Váralja, Székesfehérvár, Veszprém, Gyulafejevárv és Beszterce városaiban is. Mind ezek megjárása Méltóságod tervét közvetlenül ugyan nem látszik előmozdítani, de miután azok ismerete a magyar egyházi ügy főkormányzóját még is érdekli, s azoknak a vállalatba bevonása a költségek tetemes növekedése nélkül eszközölhető: ha Méltóságod ezekről is kívánna, idővel tán használhatólag, hitelesen értesülni: az illető egyházfőnökökhöz s azok helytartóihoz hasonló megbízó s egyszersmind megkereső levelek kétség kívül célhoz vezetnének.

Segédül Szabó Károly urat, ki jeles tudományosságáról s a hellén literatura körüli működéséről Méltóságod előtt is ösmeretes, vagyok bátor kikérni.

Mely alázatos előterjesztés után mély tisztelettel Méltóságod alázatos szolgálja

Toldy Ferenc

a m. k. egyetemi könyvtár igazgatója

Pesten május 7. 1848"

(Külszeten:)

Magyarország közoktatási Ministeréhez .Előterjesztése az egyetemi Könyvtár igazgatónak a könyvtár vizsgálati körüt tárgyában.

br. Eötvös József miniszter válasza:

„Tisztelt Egyetemi Könyvtári Igazgató Ur! F. hó 7-ről hozzám intézett tudósításaira válaszolom: az egyetem rendezéséig a könyvtár ügyét illetőleg az eddigi uton fog Ön velem közlekedni, a katolikus főiskolák könyvtárainak megutazását pedig a jelenlegi körülményekben kénytelen vagyok elhalasztani.

Hazafiúi üdvözléttel

Budapest 10. 5. 1848

Egyetemi könyvtár igazgató Urnak, Pesten"

(Orsz. Levéltár. H. 54. (3). 1848/49-évi Vall. és közokt. minisztérium. Elnöki iratok. 201 — 202 sz.)

kézjegy.

VALKÓ ARISZTID

A pesti könyvkötők 1855-ben. 1855. április – május hónapokban a pesti rendőrigazgatóság lakónyilvántartást készített, amelynek ábécé rendszerű összesítője Pest-Buda-Óbuda lakóinak nevét, foglalkozását, lakóhelyét tartalmazza, és igen értékes adatokat közöl a pesti könyvkötőkről is.¹ Az összeírásban 50 447 név található. Kezelését megnehezíti a sok utólagos bejegyzés, a nevek következetlen írása, az anyagot azonban nem tudjuk nélkülözni a pesti ipar történetének vizsgálatánál. A 18 – 19. századból származó adókönyveket kiselejtezték, így a lakosság foglalkozási struktúrájáról, az iparúzők számáról csak töredékes források állnak rendelkezésre. A különféle módszerekkel készült címtárak csak a céhekbe felvett, legényekkel dolgozó, nagyobb bolttal rendelkező mesterek nevét és címét tartalmazzák, és a 19. század közepén, amikor a különböző jogosítványok alapján vagy illegálisan dolgozó iparosok száma meghaladta a mesterekét, már egyre kevésbé adnak hiteles képet.

Vojdisek József 1822. évi címjegyzékében 11 könyvkötő neve szerepel,² Blaskovits kalendáriumában 1840-ben 18, 1848-ban 17 pesti könyvkötőt jegyeztek fel.³ Az 1859-ben készült Lloyd Kalender⁴ 35, az 1871. évi iparkamarai összesítés,⁵ amely elvileg a céhen kívüli iparosokra is kiterjed, mindössze 32 könyvkötő nevét tartalmazza. Az 1855-ös összeírásban az iparosok különféle kategóriáit találhatjuk meg. „Mester”-nek azokat jelölték, akik tagjai voltak a céheknek, és legények, inasok segítségével dolgoztak. „Kontár”-oknak az engedély nélküli kézműveseket tekintették, csak az „ipar” (pl. könyvkötő, nyomdász, szabó, asztalos stb.) nevét adták meg a legény nélkül dolgozó mesterek, zsidó kézművesek, különféle engedély alapján tevékenykedő iparosok esetében. Összeírták a férjük műhelyét tovább vezető „özvegy”-eket, valamint a letelepedett, de idegenek szolgálatában álló „legény”-eket.⁶ Forrásunk – kiegészítve levéltári adatokkal – 62 könyvkötő helyzetéről, státusáról, lakóhelyéről ad áttekintést.

Az összeírás keletkezésekor a pesti könyvkötők jogi helyzetét az 1851. évi Ideiglenes Iparrendtartás⁷ határozta meg. Ennek értelmében a kézművesek vallási és nemzetiségi különbség nélkül jogot kaphattak az iparúzésre, ha mesterségüket megtanulták. A rendelkezés 3 éves tanulóiót 6 év vándorlást írt elő, és a megfelelő szakképzettséget tanulólevéllel, vándorkönyvvel, valamint a társaknak bemutatott mestermunkával (remeklés) kellett igazolni. 1851-ben a remekmunkát is központilag szabályozták,⁸ így a céhek nem gördíthettek akadályokat a supplikánsok elé. A polgári forradalom előtt a testületek azzal védekeztek a konkurencia ellen, hogy szorosra zárták soraikat az önállósulni kívánók elől, nehéz remekfeladattal, magas taksák beszédésével hosszú évekre elhúzták a mesterjog megszerzésének menetét. A városi magisztrátus azzal gyakorolt nyomást a testületekre, hogy a supplikánsoknak előzetesen megadta a tanácsi mesterjogot, indokolt esetben pedig a legénytartási engedélyt. A polgári forradalom előtt felvett mesterek egy része a városi polgárjogot is megszerezte, azonban ennek költségeit csak a leggazdagabbak vállalhatták. A feudális kötöttségek megszűnése miatt 1848 után az iparúzők száma megnőtt. Míg az 1840-es években 9 könyvkötőt vetek fel mesternek, az 1850-es években az új mes-

¹ OL D 55. General Gouvernement, Allgemeiner Wohnungsanzeiger Pest-Ofen-Altöfen.

² VOJDISEK, J.: *Adressbuch der königlichen freyen Stadt Pesth.* Pest, 1822. 159.

³ BLASKOVITS, A: *Pesther und Ofner Wegweiser.* Gemeinnütziger Geschäftskalender für alle Stände Ungarns zugleich Adressenbuch der königl. Freistädte Pest und Ofen. Pest, 1840: 130, 1848: 132.

⁴ *Pesther Lloyd Kalender.* Handels- und Gewerbe Adressbuch für das Jahr 1859. 16.

⁵ *Adressen Kalender* von Pest, Ofen und Altöfen für die Jahre 1871 und 1872. 258.

⁶ DÓKA Klára: *A pest-budai céhes ipar válsága (1840–1872).* Akadémiai K. Bp. 1979. 181.

⁷ *Provisorische Instruktion über die Regelung der Handels- und Gewerbeverhältnisse im Kronlande Ungarn.* Pest, 1851.

⁸ *Meistertücks Aufgaben,* Pest, 1851. (Kereskedelmi és Iparkamara)

terek száma 30-ra növekedett, 1860—1872 között pedig — amikor az 1859. évi iparrend⁹ előírásai értelmében teljes iparszabadság volt, 40 könyvkötő kapott önállósulási engedélyt (iparjegyet).

Az 1840-es, 1850-es években felvett mesterek megtalálták helyüket a városi munkamegosztásban, és a műhelyek évtizedeken át működtek egy-egy család irányításával. Az 1840-es, Blaskovits-féle címtárban szereplő 18 mesterből 1859-ben 10 (55,55%) még mindig fenntartotta műhelyét (vagy utódja vezette azt), az 1859-ben működő 35 műhelyből pedig 21 (60%) maradt 1871-re ugyanazon család kezén.¹⁰

Az 1855-ös összeírásban szereplő könyvkötők pesti pályafutását vizsgálva 1848 előtt felvett, polgárjoggal rendelkező, és nem polgár céhtagokkal, zsidó iparúzókkal, engedélyesekkel, tanácsilag felvett mesterekkel, az 1850-es években a céhbe álló iparosokkal, iparjegyesekkel és ideiglenesen a városban tartózkodó legényekkel egyaránt találkozunk. A legények száma azonban nagyobb volt az összeírtaknál, mert a forrás, természetesen megfelelően, az önálló lakással nem rendelkező vándorlegényeket nem tartalmazza.

Adattárunkban a pesti városi tanács,¹¹ a helytartótanács,¹² a pesti kerületi kormányzat,¹³ a budai helytartósági osztály¹⁴ iratanyagát és az említett címtárak adatait használtuk fel, és a további kutatás elősegítésére áttekintést adunk az 1855-ben összeírt könyvkötők életútjáról. A forrásadottságok miatt az anyag nem egyenletes. Vannak olyan személyek, akiknek pályafutását végig lehet kíséni, néhány esetben azonban az illőre csak az összeírás szolgáltat adatot (pl. boltot bérlő, vagy más jogán dolgozó mesterek, engedély nélküli iparosok, továbbvándorló legények).

Rovataink a következők:

1855-ös adatok: név, jogi státusz (mester, iparos, legény, özvegy)

lakáscím (városrész, utca, hrsz, házzszám) a ház mai helye (Pest Város

Topográfiai mutatói alapján).¹⁵

Egyéb adatok:

a) A polgári forradalomig terjedő időszak:

- származás, tanulmányok, legényidő, mesterfelvétel. = levéltári jelzet
- polgárjog (Pest polgári c. összeállítás alapján)¹⁶
- Blaskovits ... 1840: városrész, utca neve
- Blaskovits ... 1848: városrész, utca neve, hrsz

b) 1850-es évek:

- mesterfelvétel körülményei, egyéb adatok = levéltári jelzet
- Lloyd Kalender 1859: városrész, utca, házzszám

c) 1860—1872 közti időszak:

- iparjegyre vonatkozó és egyéb adatok = levéltári jelzet
- Adressen Kalender 1871: városrész, utca, házzszám.

(A források az utcanevet németül tartalmazzák, ezeket a korabeli magyar formában adjuk.)¹⁷

⁹ *Gewerbe Ordnung*. Pest, 1859.

¹⁰ DÓKA, i. m. 206, 229.

¹¹ Budapest Főváros Levéltára (BFL) Pesti lt. Intimata a. n., Relationes a. n. (1840—1848), Engedélyek (1848—1849), Tanácsi iratok (1850—1872).

¹² Országos Levéltár (OL) Helytartótanács, Departamentum Civitatensae (1840—1848). C 49.

¹³ OL Abszolutizmuskori lt. Districts Regierung Pest, városi osztály, D 104.

¹⁴ OL Abszolutizmuskori lt. Helytartósági Osztály, Buda, D 120.

¹⁵ *Pest város topográfiai mutatói*. Össz: BÁCSEI Vera. Belváros, Lipótváros Bp. 1981, soksz. Terézváros Bp. 1982. soksz. Ferencváros, Józsefváros kéziratban (BFL)

¹⁶ *Pest polgári é.n.* (részben kéziratban) Össz: ILLEFALVI I. Lajos (BFL)

¹⁷ Az azonosítás a BFL utcanév nyilvántartása szerint készült.

1. *Bár Salamon*, mester. Terézváros, Könyök utca — /9. Mai helye: VI. Népköztársaság u. 6—7. Egyéb adat nincs.
2. *Berthold Antal*, legény. Terézváros, Három mozsár utca 1047/1. Mai helye: VI. Mozsár u. 2. Egyéb adat nincs.
3. *Berthold Agoston*, legény. Terézváros, Kis mező utca 233/27. Mai helye: VII. Klauzál u. 33. Egyéb adat nincs.
4. *Bischovszky Károly*, iparos. Terézváros, Király utca 671/55. Mai helye: VII. Majakovszkij u. 59/b. (lakás) Belváros, Sarkantus utca 605/1, Mai helye: V. Vitkovits M. u. 11. (bolt).
 - a) Budán született, 1841-ben kért Pesten mesterjogot. Mivel célját nem érte el, kontárkodni kezdett. Munkájához asztalos legényeket is foglalkoztatott, de ezt 1846-ban megtiltották. = BFL Pesti lt. Rel.a.n. 14760. Blaskovits . . . 1848: —
 - b) 1851-ben a céh — a városi tanács utasítására — felvette, és megkapta a mesterjogot. = BFL Pesti lt. Tan. 11787/1850—52. Lloyd Kalender 1859: Lipótváros, Színház tér 1. c) Adressen Kalender 1871: —
5. *Boldog Lajos*, mester. Belváros, Hatvani utca 585/4. Mai helye: V. Kossuth L. u. 6.
 - a) Kalocsáról jött Pestre, az 1840-es években a Nemzeti Színháznál dolgozott. — BFL Pesti lt. Tan. 7938/1850—52.
 - b) 1851-ben vették fel a céhbe. = BFL Pesti lt. Tan. 7938/1850—52. Lloyd Kalender 1859: Belváros, Váci utca 5.
 - c) 1870-ben főcéhmesterré válsztották. = BFL Pesti lt. Tan. II. 96/1870. Adressen Kalender 1871: —
6. *Bopel János*, iparos, Terézváros, Retek utca 1314/2. Mai helye: VI. Révay M. u. 6. Egyéb adat nincs.
7. *Borovszky János*, iparos. Belváros, Vármegye u. 563/8. Mai helye: V. Vármegye u. 10.
 - a) —
 - b) Lloyd Kalender 1859: Belváros, Hatvani utca 5.
 - c) Adressen Kalender 1871: lakás: Belváros, Lipót utca 8, bolt: Belváros, Hatvani utca 9.
8. *Bucánszky Bertalan*, iparos. Belváros, Zöldfa utca — /7. Mai helye: V. Márc. 15. tér (megszűnt).
 - a) Gömör megyében született, 1841-ben kezdett vándorolni, Bécsben, Wittenbergben, Párizsban járt. 1848-ban jött Pestre. = BFL Pesti lt. Tan. 8407/1850—52.
 - b) 1851-ben felvették mesternek. = BFL Pesti lt. Tan. 8407/1850—52. Lloyd Kalender 1859: Belváros, Uri utca 13.
 - c) Adressen Kalender 1871: —
9. *Eder Adolf*, iparos. Belváros, Aranykéz utca 30/5. Mai helye: V. Aranykéz utca 6. A könyvkötészet mellett disznuáru készítéssel is foglalkozott. Egyéb adat nincs.
10. *Eigner Klára*, özvegy. Terézváros, Három dob utca 402/17. Mai helye: VII. Dob u. 21.
 - a) Férje Exner István (!) 1826-ban kapott polgárjogot. = Pest polgárai 98.
 - b) —
 - c) —
11. *Falkenberg Herman*, iparos. Belváros, Lipót utca 249/47. Mai helye: V. Váci u. 84.
 - a) Külföldön tanulta mesterségét, 1834—1840 között vándorolt, majd Aradon a kartonnyomó mesterséget űzte. = BFL Pesti lt. Tan. 7875/1855.
 - b) 1855-ben kért Pesten mesterjogot, amit a helytartósági osztály utasítására kapott meg. = OL D 122. Ht. o. IX. B. 18494/1855. Lloyd Kalender: Belváros, Zsibárus utca—Váci utca 1.
 - c) Adressen Kalender 1871: —
12. *Fekete Lajos*, legény, Józsefváros, Zerge utca 981/7. Mai helye: VIII. Makarenko u. 19.
 - a) Pesten tanulta mesterségét, 1822-ben szabadult, 1830-ban Nagyváradra költözött, és ott filiális (nagyobb céhbe beiratkozott, nem teljes jogú) mester volt. = BFL Pesti lt. Tan. 957/1853.
 - b) 1850-ben költözött Pestre, de a céh nem akarta fogadni. 1853-ban a magisztrátustól megkapta a tanácsi mester címet, de továbbra is legényként dolgozott. 1854-ben a budai helytartósági osztály rendelte el a céhbe való felvételt. = BFL Pesti lt. Tan. 8962/1854. Lloyd Kalender: 1859: Ferencváros, Üllői út 3.
 - c) Adressen Kalender 1871: Belváros, Kalap utca 6.
13. *Fehérváry György*, legény. Terézváros, Fúzfa utca 391/2. Mai helye: VII. Dohány u. 2—6. — Rumbach S. u. 1. — Wesselényi M. u. 1. Egyéb adat nincs.
14. *Fenczer Lajos*, legény. Terézváros, Sip utca 389/6. Mai helye: VII. Dohány u. 10. Egyéb adat nincs.
15. *Fix Antal*, legény. Belváros, Lipót utca 173/49. Mai helye: V. Váci utca 85. Egyéb adat nincs.
16. *Fleischmann Mihály*, iparos. Terézváros, Fekete sas utca 602/8. Mai helye: VII. Holló u. 7.

a) Dunaszerdahelyen született, Pozsonyban szabadult, tanulóhelyén és Pesten volt legény. = BFL Pesti lt. Tan. 7074.

b) 1852-ben jelentkezett először mesterjogért, de elutasították, mert sem tanulólevele, sem vándorkönyve nem volt. Kontárkodni kezdett. = BFL Pesti lt. Tan. 12536/1850–52. 1858-ban újra mesterjogot kért, amit a helytartósági osztály utasítására ért el.

= BFL Pesti lt. Tan. II. 1228/1858. ÓL D 122. Ht. o. IX. B. 24712/1858. Lloyd Kalender 1859: —

c) Adressen Kalender 1871: —

17. *Feigt Lajos*, mester. Józsefváros, József utca 928/9. b. mai helye: VIII. Reviczky Gy. u. 5. (lakás) Belváros, Szénégető utca —/9. Mai helye: V. Reáltanoda u. 12. (Bolt).

a) Már az 1840-es években mester volt, polgárjogot nem szerzett.

Blaskovits . . . 1840: Belváros, Ferencsek tere

Blaskovits . . . 1848: Belváros, Egyetem utca 490.

b) Lloyd Kalender 1859: Belváros, Egyetem utca 2. A céh rendmesteri teendőit látja el.

c) Adressen Kalender 1871: —

18. *Friedrich Ferenc*, mester. Lipótváros, Feldunator 316/— Mai helye: V. Vigadó u. 2.— Apáczai Csere J. u. 1.

a) Budán született, itt tanulta mesterségét. 14 évig vándorolt Magyarország, Ausztria, Horvátország városában. 1835-ben Zágrábban — remek készítése nélkül — mester lett. 1838-ban Pestre költözött, ahol díszművek készítésére kapott engedélyt. 1847-ben a helytartótanáchoz fordult mesterjogért. — BFL Pesti lt. Int. a. n. 6516. ÓL C 49. Dep. Civit. 1847—36—467.

b) 1852-ben — a pesti kerületi kormányzat utasítására — vették fel mesternek. = BFL Pesti lt. Tan. 12066/1850—52. Tan. 15339/1850—52.

1852-ben alcéhmesterré választották, majd 1858-ban megerősítették funkciójában. = BFL Pesti lt. Tan. 12566/1850—52. II. 1146/1858. Lloyd Kalender 1859: Belváros, Kígyó utca 1.

c) Adressen Kalender 1871: —

19. *Geiger József*, legény. Józsefváros, József utca 1002/31. mai helye: VIII. Krúdy Gy. u. 11. Egyéb adat nincs.

20. *Geigler Lipót*, legény. Terézváros, Kerepesi út 26. Mai helye: VII. Rákóczi út 58. Egyéb adat nincs.

21. *Gloger József*, mester. Belváros, Lipót utca 229/26. Mai helye: V. Váci utca 62—64.

a) Pesten született, 1839-ben szabadult fel inassorból és vándorolni kezdett. = BFL Pesti lt. Tan. 8409/1850—52.

b) 1851-ben vették fel mesternek. = BFL Pesti lt. Tan. 8409/1850—52. Lloyd Kalender: Józsefváros, Stáció utca 32.

c) 1870-ben alcéhmesternek választották. = BFL Pesti lt. Tan. II. 96/1870. Adressen Kalender 1871: Belváros, Mészáros utca 11.

22. *Glusch Krisztián*, legény. Józsefváros, Zerge utca 999/15. Mai helye: VIII. Makarenko u. 12. Egyéb adat nincs.

23. *Gstaltmayer József*, mester. Belváros, Szénégető utca 489/— Háztulajdonos. Mai helye: V. Károlyi M. u. 12.— Reáltanoda u. 13.

a) Pesten született, az 1830-as években lett mester, 1837-ben kapott polgárjogot. 1843—1847 közt alcéhmester volt. = Pest polgárai 125.

Blaskovits . . . 1840: Belváros, Szénégető utca

Blaskovits . . . 1848: Belváros, Szénégető utca 484.

b) Lloyd Kalender 1859: Belváros, Szénégető utca 1.

c) Adressen Kalender 1871: —

24. *Henszler Károly*, iparos. Belváros, Űri utca 454/4. Mai helye: V. Petőfi S. u. 5.

a) Pesten született, az 1830-as években lett mester, 1837-ben kapta meg a polgárjogot. Apja, Henszler Ignác, szintén pesti könyvkötő volt. = Pest polgárai 128.

Blaskovits . . . 1840: Belváros, Űri utca

Blaskovits . . . 1848: Belváros, Űri utca 456.

b) Lloyd Kalender 1859: Belváros, Űri utca 4.

c) Adressen Kalender 1871: Belváros, Hatvani utca 10.

25. *Hoffmann János*, mester. Belváros, Kalap utca 143/7. Mai helye: V. Irányi J. u. 9.

a) 1844-ben kért mesterjogot, amit azonban a céh késlekedése miatt csak 1847-ben kapott meg. = BFL Pesti lt. Rel. a. n. 14394. Polgárjogot nem szerzett.

Blaskovits . . . 1848: —

b) Lloyd Kalender: Belváros, Kalap utca 7.

c) Adressen Kalender 1871: —

26. *Holtmann Antal*, mester. Belváros, Vármegye utca 596/7. Mai helye: V. Vármegye u. 9.

a) Pesten született, apja, Holtmann Bernát szintén helyi könyvkötő volt. Nála tanulta

mesterségét, 1835—1841 között vándorolt, majd újra apjánál dolgozott. 1846-ban vették fel mesternek. = BFL Rel. a. n. 14405. Polgárjogot nem szerzett.

Blaskovits . . . 1848: Belváros, Kígyó utca 421.

b) Llyod Kalender: Belváros, Vármegye utca 6. (1859)

c) Adressen Kalender 1871: Belváros, Vármegye utca 6.

27. *Holtmann Vilmos*, mester. Belváros, Kígyó utca 421/5. Mai helye: V. Felszabadulás tér 4.

a) Pesten született, szintén Holtmann Bernát fia. 1841-ben kapta meg vándorkönyvét, 1846-ig vándorolt. Többek között Grazban, Münchenben, Salzburgban, Ausburgban, Stuttgartban járt. = BFL Pesti lt. Tan. 7947/1850—52.

b) 1851-ben vették fel mesternek. = BFL Pesti lt. Tan. 7947/1850—52. Lloyd Kalender 1859: Belváros, Kígyó utca 5.

c) Adressen Kalender 1871: —

28. *Hornítschek András*, iparos. Belváros, Iskola utca/ 2981. Mai helye: V. Curia u. 3.

a) Pesten született, az 1830-as években lett mester, 1840-ben kapott polgárjogot. = Pest polgárai 145. Blaskovits . . . 1840: Belváros, Régiposta utca Blaskovits . . . 1848: Belváros, Régiposta utca 20.

b) —

c) —

29. *Hornleitner Antal*, iparos. Terézváros, Fűzfa utca 1/3. Mai helye: VII. Dohány u. 1. Egyéb adat nincs.

30. *Horváth Imre*, mester. Belváros, Régiposta utca —/3. Mai helye: V. Régiposta u. 4.

a) —

b) 1853-ban költözött át Pozsonyból, ahol előzőleg mester volt. = BFL Pesti lt. Tan. 5813/1853. Lloyd Kalender 1859: Belváros, Zsibárus utca 2.

c) Adressen Kalender 1871: Belváros, Vármegye utca 4.

31. *Kaffesieder Salamon*, iparos. Terézváros, Három dob utca 577/27. Mai helye: VII. Dob u. 30. Zsidó iparúzó, egyéb adat nincs.

32. *Kaffesieder Sándor*, iparos. Terézváros, Nagydiófa utca 291/3. Mai helye: VII. Nagydiófa u. 7.

a) Komáromban született, zsidó származású, 1836—1840 között tanulta ki mesterségét, azután legényként dolgozott. = BFL Pesti lt. Tan. 858/1856.

b) 1856-ban kapott a tanácstól mesterjogot, és legényekkel kezdett dolgozni. 1859-ben a céh kérésére elkészítette remekét. = BFL Pesti lt. Tan. 858/1856. Lloyd Kalender 1859:—

c) Adressen Kalender 1871: —

33. *Kammerlohr Ádám*, iparos. Belváros, Zöldfa utca 301/6. Mai helye: V. Károlyi M. u. 2—4.

a) Pesten született, 1837-ben lett polgár, 1847-ben alcéhmesternek választották. = Pest polgárai 158.

Blaskovits . . . 1840: Belváros, Kalap utca

Blaskovits . . . 1848: Belváros, Kalap utca 200.

b) —

c) —

34. *Karsch Károly*, mester. Belváros, Lakatos utca 204/1. Mai helye: V. Váci utca (megszűnt).

a) Breszlauban született, az 1830-as években lett mester, 1845-ben kapott polgárjogot. = Pest polgárai 160.

b) 1852-ben főcéhmesterré választották. = BFL Pesti lt. Tan. 12566/1850—52. Lloyd Kalender 1859: Belváros, Sebestyén tér 1.

c) Adressen Kalender 1871: Belváros, Sebestyén tér—Lakatos u. 1. (sarok)

Fia, Karsch Lajos 1872-ben iparjegyet váltott. = BFL Pesti lt. Tan. II. 12/1872.

35. *Klobusitzky József*, legény. Józsefváros, Öt pacsirta utca 1482/9. Mai helye: VIII. Puskin u. 18.

a) —

b) Pesten született, 7 évig dolgozott legényként, 1858-ban vették fel mesternek. = BFL Pesti lt. Tan. II. 1335/1857. Lloyd Kalender 1859: —

c) Adressen Kalender 1871: Belváros, Magyar utca 9. (céhen kívüli iparos)

36. *Kozgłęba Ferenc*, mester. Terézváros, Három szív utca —/13. Mai helye: VI. Dessewffy J. u. 16.

a) 1846-ban kapott mesterjogot. = BFL Pesti lt. Rel. a. n. 14755. Polgárjogot nem szerzett.

Blaskovits . . . 1848: —

b) Lloyd Kalender 1859: Belváros, Plébánia tér, Piaristák épülete

c) Adressen Kalender 1871: —

37. *Kotschis Ferdinánd*, legény. Belváros, Kalap utca 144/5. Mai helye: V. Irányi J. u. 7. Egyéb adat nincs.
38. *Kranz Frigyes*, mester. Ferencváros, Üllői út 820/4. Mai helye: IX. Üllői út 7.
 a) Ausztriában született, 1842–1846 között Pesten dolgozott, 1846-ban kapta meg a tanácsi mesterjogot, remeklésével kapcsolatban azonban még 1848-ban is viták voltak. = BFL Pesti lt. Int. a. n. 12433. Engedélyek 446/1848. OL C 49. Dep. Civit. 1847–36–114. 822. Polgárjogot nem szerzett. Blaskovits . . . 1848: —
 b) Lloyd Kalender 1859: Belváros, Úri utca 6.
 c) Adressen Kalender 1871: —
39. *Leipnik Sámuel*, iparos. Terézváros, Laudon utca 1393/3. Mai helye: VI. Káldy Gy. u. 6.
 a) —
 b) Lloyd Kalender 1859: Terézváros, Könyök utca 9.
 c) Adressen Kalender 1871: Terézváros, Kereszt utca 42 (nem céhes iparos)
40. *Mandl Jakab*, iparos. Terézváros, Három dob utca 402/17. Mai helye: VII. Dob u. 21.
 a) —
 b) Lloyd Kalender 1859: Terézváros, Két szerecsen utca 8.
 Zsidó iparúzó. 1860-ban kérte a céhet, szabadítsák fel inasát. A mesterek ezt megtagadták azzal, hogy sem őt, sem az inast nem ismerik. A tanulólevelet a városi tanács adta ki. = BFL Pesti lt. Tan. II. 219/1860.
 c) Adressen Kalender 1871: Terézváros, Szerecsen utca 8. (nem céhes iparos)
41. *Mundl Herman*, mester. Belváros, Kalap utca 142/2. Mai helye: V. Irányi J. u. 6.—Márc. 15 tér 8.—Molnár u. 2. Egyéb adat nincs.
42. *Nadler János*, mester. Belváros. Iskola utca 298/1. Mai helye: V. Curia u. 3.
 a) Már az 1840-es években mester volt, polgárjogot nem szerzett, Pesten született, apja is könyvkötő.
 Blaskovits . . . 1840: Belváros, Sebestyén utca
 Blaskovits . . . 1848: Belváros, Sebestyén tér 292.
 b) Lloyd Kalender 1859: idősebb és ifjabb Nadler János: Belváros, Kígyó utca—Sebestyén utca 2. 1856-ban Nadler Ferdinánd, pesti aranyműves fia kért könyvkötő mesterjogot. = BFL Pesti lt. Tan. II. 1121/1856.
 c) Adressen Kalender 1871: idősebb Nadler János: Belváros, Kígyó utca 7. Nadler Ferdinánd: Belváros, Lipót utca sarok—Duna utca 11.
43. *Nagy István*, legény. Terézváros, Szövetség utca 61/7. Mai helye: VII. Szövetség u. 8. Egyéb adat nincs.
44. *Nagy Károly*, legény. Józsefváros, Stáció utca 604/1. Mai helye: VIII. Baross u. 1. Egyéb adat nincs.
45. *Nuofer Jakab*, mester. Lipótváros, József tér 217/8. Mai helye: V. József A. u. 12.—Mérleg u. 11.—Perc köz 2.
 a) Würtenbergen született, 1832-ben kapta meg tanulólevelét. 4 évet vándorolt, majd 1839-ben jött Pestre. Itt megnősült, és kontárkodni kezdett. 1844-ben jelentkezett a céhbe, és a városi tanács 1845-ben vette fel mesternek. Remekét elkészítette, de a céh azt nem fogadta el. A helytartótanács elrendelte, más testülettel ellenőriztessék a munkát. Erre azonban nem volt mód, mivel Nuofer a bekötött könyveket eladta. A mesterek 8 céhgyűlésen foglalkoztak ügyével, jogtalan díjakat szedtek. A vitának 1847-ben a helytartótanács vetett véget: elrendelte a költségek visszafizetését, Nuofer azonnal alkalmazhatott legényt, és készített egy könnyű, a napi igényeknek megfelelő mestermunkát. = BFL Pesti lt. Int. a. n. 11125. OL C 49. Dep. Civit. 1845–36–154, 390, 587. 1846–36–777; 1847–36–674.
 b) Lloyd Kalender 1859: Lipótváros, Mérleg utca 6.
 c) Adressen Kalender 1871: —
 1866-ban fia, Nuofer Károly kért iparjegyet. = BFL Pesti lt. II. 9/1866.
 Adressen Kalender 1871: Lipótváros, Bálvány utca 4.
46. *Obermüller Ferenc*, iparos Belváros, Úri utca 452/1. Mai helye: V. Petőfi S. u. 2.
 a) Tirolban született, 1832-ben kezdte meg vándorlását. = BFL Pesti lt. Tan. 4689/1853.
 b) 1853-ban kapott Pesten mesterjogot. = BFL Pesti lt. Tan. 4689/1853. Lloyd Kalender 1859: Belváros, Párizsi utca 1.
 c) Adressen Kalender 1859: Belváros, Zöldfa utca 36.
47. *Pokorny Antal*, iparos. Belváros, Zsibárus utca 426/2. Mai helye: V. Párizsi u. 4.
 a) Csehországban született, 18 évet vándorolt, 1845-ben a helytartótanács utasítására vették fel mesternek. = BFL Pesti lt. Int. a. n. 11235. Rel. a. n. 14750. OL C 49. Dep. Civit. 1845–36–705. Polgárjoga nem volt. Blaskovits . . . 1848: Belváros, Zsibárus utca 426.
 b) Lloyd Kalender 1859: Lipótváros, Két szerecsen utca 2.
 c) —

48. *Rabony István*, legény. Terézváros, Szövetség utca 61/7. Mai helye: VII. Szövetség u. 8.
 a) —
 b) —
 c) 1869-ben iparjegyet váltott. = BFL Pesti lt. Tan. II. 573/1869. Adressen Kalender 1871: —
49. *Reich Ferenc*, mester. Belváros, Egyetem tér 503/2. Mai helye: V. Egyetem tér 5. — Henszlmann I. u. 1.
 a) 1846-ban kapott mesterjogot. = BFL Pesti lt. Int. a. n. 12059. OL C 49. Dep. Civit. 1846—36—691. Nem lett polgár. Blaskovits . . . 1848: —
 b) Lloyd Kalender 1859: Belváros, Egyetem tér 2.
 c) Adressen Kalender 1871: Belváros, Egyetem tér 2. Alcéhmesteri teendőket lát el.
50. *Ross Gábor*, iparos. Belváros, Országút 433/20. Mai helye: V. Múzeum krt. 11.
 a) —
 b) 1854-ben kapott mesterjogot. = BFL Pesti lt. Tan. 13062/1854. Lloyd Kalender 1859: —
 c) Adressen Kalender 1871: —
51. *Ros Gábor*, iparos. Belváros, Lövész utca 364/6. Mai helye: V. Király Pál u. 5—7.
 a) —
 b) 1855-ben kapott mesterjogot. = Pesti lt. Tan. 4015/1855. (BFL) Lloyd Kalender 1859: —
 c) Adressen Kalender 1871: —
52. *Rupp Frigyes*, mester. Belváros, Sebestyén utca 291/6. Mai helye: V. Felszabadulás tér (megszűnt)
 a) Württembergben született, az 1830-as években lett mester, 1838-ban kapta meg a polgárjogot. 1840-től 1850-ig főcéhmester volt. = Pest polgárai 265. Blaskovits . . . 1840: Belváros, Úri utca. Blaskovits . . . 1848: Belváros, Úri utca 467.
 b) —
 c) —
53. *Rupp Frigyes*, mester. Belváros, Lipót utca 213/7. Mai helye: V. Váci utca 42.
 a) —
 b) idősebb Rupp Frigyes fia, Pesten született, 1851-ben vették fel a mesterek közé. = BFL Pesti lt. Tan. 7936/1850—52. OL D 104. Distr. Reg. 1851—12—739. Lloyd Kalender 1859: Belváros, Ferencsek tere 2.
 c) Adressen Kalender 1871: —
 Özvegye, Rupp Anna 1866-ban váltott iparjegyet. = BFL Pesti lt. Tan. II. 736/1866. Adressen Kalender 1871: Belváros, Duna utca 8.
54. *Schatz Károly*, legény. Terézváros, Két szecsen utca 1191/37. Mai helye: VI. Paulay Ede u. 43. Egyéb adat nincs.
55. *Streibig Ferenc*, legény. Terézváros, Nagymező utca 1108/12. Mai helye: VI. Nagymező u. 11.
 a) —
 b) 1853-ban jelentkezett mesternek, és 1856-ban kapta meg a jogot. = BFL Pesti lt. Misc. 1853. ápr. 13. Tan. 18324/1854, 2668/1855, 2917/1856. Lloyd Kalender 1859: Terézváros, Király utca 36.
 c) Adressen Kalender 1871: Terézváros, Király utca 41.
56. *Szabó József*, mester. Belváros, Úri utca 452/1. Mai helye: V. Felszabadulás tér 5. — Petőfi S. u. 2.
 a) Kaposvárott született, az 1830-as években jött Pestre, 1839-ben kapott polgárjogot. = Pest polgárai 307. Blaskovits . . . 1840: Belváros, Párizsi utca. Blaskovits . . . 1848: Belváros, Párizsi utca
 b) —
 c) —
57. *Szabó József*, legény. Ferencváros, Tehén utca 180/2. Mai helye: IX. Kinizsi u. 23. Egyéb adat nincs.
58. *Székely Mihály*, mester. Belváros, Hajó utca 660/7. Mai helye: V. Fehérhajó u. 12—14.
 a) Már 1840-ben is mester volt, polgárjogot nem szerzett. Blaskovits . . . 1840: Belváros, Hajó utca 660. Hajó utca. Blaskovits . . . 1848: Belváros,
 b) Lloyd Kalender 1859: Belváros, Hajó utca 7.
 c) Adressen Kalender 1871: Józsefváros, Zerge utca 12. (a mester fia)
59. *Veszel Móric*, iparos. Belváros, Lipót utca 182/84. Mai helye: V. Váci utca 71.
 a) —
 b) Temesvárott született, 1853-ban vették fel a pesti céhbe. = BFL Pesti lt. Tan. 8860/1853. Lloyd Kalender 1859: Belváros, Zöldfa utca 2.
 c) Adressen Kalender 1871: Belváros, Zöldfa utca 4. A céh rendmesteri teendőit látja el.

60. *Wetsche Mózes*, iparos. Belváros, Kötő utca —/7. Mai helye: V. Márc. 15 tér (megszűnt)

a) —

b) Zsidó kézműves. 1859-ben fel akarta szabadítani inasát. A városi tanács és a céh elutasította kérését, mert nem volt joga inast tartani. E döntést hagyta jóvá a budai helytartósági osztály is. = OL D 122. Ht. o. IX. B. 10285/1859. Lloyd Kalender 1859: —

c) Adressen Kalender 1871: —

Az 1855-ös összeírásban nem szereplő könyvkötők:

61. *Böszel János*, mester.

a) Bécsben született, ott tanulta mesterségét, és megkapta a polgárjogot is. 1844-ben költözött Pestre. = BFL Pesti lt. Tan. 11521/1850—52.

b) 1852-ben vették fel pesti mesternek. = BFL Pesti lt. Tan. 11521/1850—52. Lloyd Kalender 1859: lakás: Terézváros, Váci út 9. bolt: Belváros, Sütő utca 3.

c) Adressen Kalender 1871: Terézváros, Váci út 58.

62. *Vörös Károly*, mester.

a) 1845-ig győri könyvkötő volt, és a pesti céh filiális mesterként dolgozott. 1845-ben Pestre jött, és átvette egy özvegy jogát. A céh hozzájárult ahhoz, hogy az özvegynél legényként dolgozzék, de nem engedélyezte az átköltözést. = BFL Pesti lt. Int. a. n. 11418. OL C 49. Dep. Civit. 1845—36—681.

b) 1851-ben vették fel mesternek. = BFL Pesti lt. Tan. 5458/1850—52. Lloyd Kalender 1859: Ferencváros, Templomépület

c) Adressen Kalender 1871: Ferencváros, Templomépület (Bizonyára azért maradt ki az összeírásból, mert a templomban és nem önálló lakásban élt.)

A felsoroltakból kiténik, hogy a könyvkötő mesterek legszívesebben a gazdag Bel- és Lipótvárosban telepedtek le, bár nem törekedtek arra, hogy ott ingatlant is szerezzenek. Több esetben is megfigyelhető, hogy egy-egy mester, működése kezdetén a külvárosban nyitott szerényebb boltot, majd a következő évtizedben beköltözött a gazdagabb negyedekbe.

Az összeírt könyvkötők esetében — a polgári forradalom előtt — a mesterjog megszerzése körül épp annyi huzavonával találkozunk, mint a többi céheknél, különösen ha nem helyi születésű supplikáns akart mester lenni. Az új céhtagok zöme pesti illetőségű volt, a betelepülők is igyekeztek mielőbb dinasztiaát alapítani, hogy hasonló módon tiltakozzanak az utánuk jövők felvétele ellen. Ha több generáció űzte a könyvkötő mesterséget, ez a szaktudás és a technológiák átadását is elősegítette, ugyanakkor bizonyos konzervativizmust is eredményezett.

A mesterek rendkívül képzettek voltak. Az adatokból úgy tűnik, hogy legényidejük alatt jártak külföldön, az örökös tartományokat és a német területeket keresték fel legszívesebben. Az 1850-es években az újak felvételével kapcsolatban kevesebb probléma adódott. A céh és a városi tanács a legtöbb ügyet saját hatáskörben elintézte, így csak néhányan kerestek orvoslást a felettes hatóságnál. Ugyanakkor maguk a supplikánsok is igyekeztek legalizálni helyzetüket, és kontárokkal a 19. század közepén ritkán találkoztunk. Az özvegyek jogát a műhelyüket vezető legények vagy fiaik átvették, és alacsony volt a segítők száma is. A kisebb műhelyeket a mesterek egyedül is vezetni tudták, főként abban az esetben, ha könyvkereskedéssel is foglalkoztak.

Az 1855-ben Pesten élő, már letelepedett legények közül összesen négyet találunk a későbbi mesterek között, a többi nem tett kísérletet arra, hogy önállósuljon. A nagyszámú iparjegyes a városba újonnan betelepülőkből vagy a mesterek fiaiból került ki.

A céhbe felvett mesterek, évtizedek óta megerősödött műhelyeikkel kézben tartották a város könyvkötészetét, és bizonyos fokig könyvforgalmát is, a stabilitás jó és rossz következményeivel együtt. A boltjaikban eladott könyvekkel közvetítették a kultúrát a város gazdag, belvárosi rétegéhez, de nem is próbálták a külvárosban piacokat szerezni. Nemcsak vevőkörükben, munkamódszereikben, hanem a közvetített művek összetételében is hosszán őrizték a feudális örökséget, elzárkózva az új áramlatoktól, és évszázadokkal korábban kialakult „funkciókat” (fő- és alcéhmester, rendmester) vállalva az egyre lazábbá váló céhekben, példájukkal társaikat is befolyásolták.

A Fővárosi Lapok és Budavár visszafoglalásának kétszáz éves évfordulója. Az 1864–1903-ig megjelenő *Fővárosi Lapok*at sajtótörténetünk mai napig egyetlen szépirodalmi napilapjaként tarthatjuk számon. Alapítója Tóth Kálmán a költő, 1864-ben tudatosan száműzte a lap hasábjairól a politikát. Barátja és munkatársa, a lap vonalát még erősebben meghatározó Vadnay Károly, ki a későbbiekben az újság főszerkesztője is lett, a politikától mentes újságírás eszméjét a kiegyezést követően is, egészen 1893-ban történt visszavonulásáig magáévá tette. Mindkettőjük célkitűzései közt első helyen a nemzeti irodalom és kultúra szolgálata állott. S miként a lap előzménye, szellemi elődje, az 1849-ben indított *Hölgyfutár* az abszolutizmus és önkényuralom időszakában sajtós szerepet töltött be az irodalmi közélet feltámasztásában — a *Fővárosi Lapok* a dualizmus első periódusában szintén hűen tükrözte a nemzeti kultúra felfelé ívelő szakaszának eseményseit. A *Fővárosi Lapok* a mintegy 25 évig tartó Vadnay-korszakban, 1867–1893-ig szinte párhuzamosan gyarapodott a századvég egyre pezsgőbb kulturális életének mozzanataival. Az indulás éveiben mindössze négyoldalas újság a nyolcvanas években már 16 oldalon jelent meg, vasárnaponként további kétlapos melléklettel, s a címlap első helyén álló verstől az utolsó rövidhírig minden mondat része volt annak a programnak, melyet az egységes, míves szépirodalmi stílus jellemzett, s a színvonalat a főszerkesztő mellett a szerzők közt olyan nevek biztosították, mint Arany János, Tompa Mihály, Mikszáth Kálmán stb. (A század utolsó évtizedében a lap terjedelme tovább növekedett ugyan, de a cikkei közt megjelenő politikai írások, melyek a többszöri szerkesztő változásoknak is következményei voltak, élesen megváltoztatták arculatát.) A Fővárosi Lapok műfaji újítása volt a tárcsa, s a szorosan vett szépirodalmi — közéleti tárcák mellett e rovataiban is — az „Akadémiai levelek”-ben, „Kisfaludy Társaság”, „Országgyűlési tudósítások”-ban —, de a legapróbb napihírekben is naprakészen tájékoztatta olvasóit az akadémia, a tudós társaságok, az egyetem és különös előszeretettel a nemzeti múzeum eseményeiről.¹ S az a tény, hogy egy napilap összterjedelmének mintegy felét minden esetben elfoglalták a nemzeti kultúra olykor szenzációs eseményei (mint például a Korvinák felkutatása és visszaszerzése), olykor csak statisztikai adatai (a *Fővárosi Lapok* havonta közölte a Nemzeti Múzeum egyes tárainak látogatói számát) — ez a múlt század harmadik harmadának e téren megnyilvánuló páratlan fellendülésével magyarázható. Ekkor kezd kialakulni az a magyar történetírói iskola, mely a század eleji nemzeti romantikát felváltó pozitívizmus friss, nyugati, elsősorban angol és francia áramlatait is érezve, rádöbben a magyar történeti kutatások és történetírás fehér foltjaira.² Az 1882. évi budapesti országos könyvkiállítás kellően reprezentálta a könyvtörténet és a nemzeti könyvtárügy fényes eredményeit, melyeket az utóbbi években ért el, s egyben a további gyarapodásra is sarkallta. Természetesen nagy szerepet játszott ebben a sajtó közvetítésével a közönség aktív pártolása is. Az olvasók tájékoztatást kaptak a rendezés előkészületeiről éppúgy, mint a kiállításra felkutatandó kincsekkel kapcsolatos kérésekről. A közönségsiker — mind az országon belül, mind határain túl — bebizonyította, hogy a nagyszabású kiállítás meghozta a kívánt eredményt, s ebből a *Fővárosi Lapok* is bőven kivette részét. Nem meglepő tehát, hogy egy évvel később, mikor a történelmi társulat ülésén felvetődik egy nevezetes évforduló, Budavár visszafoglalásának kétszáz éves jubileumának méltó megünneplése, a tervről ismét a sajtó útján tájékoztatják a közönséget. A *Fővárosi Lapok* a történelmi társulat 1883. évi áprilisi üléséről így számol be olvasóinak:

¹ Az OSZK Évkönyv 1985. évi kötetében jelenleg megjelenés előtt áll az *A Fővárosi Lapok a Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtáráról* c. hosszabb tanulmány, amely a *Fővárosi Lapok* történetét e közleménynél teljesebben tárgyalja.

² R. VÁRKONYI Ágnes: *A pozitívista történetnézet a magyar történetírásban II.* Bp. 1973. 217.

„A történelmi társulatnak tegnap igen látogatott ülése volt. Pulszky Ferenc elnökölt s az első értekező Bánó József volt, ki nagy figyelemmel és tetszéssel kísért előadást tartott annak érdekében, hogy egy magyar nemzeti történet megírására jutalom tűzessék ki. A magyar államnak, királyoknak, alkotmányának története meg van írva, de a magyar nemzetnek, a magyar fajnak, mint élő organizmusnak története nincs megírva. Az értekező végig pillantva ezer éves történetünkön, kiemelte annak nevezetes mozzanatait s rámutatott arra, hogy e helyen, hol az előtt egyetlenegy nemzet sem tudott államot alkotni; a magyar állam ezer év óta fennáll; sokszor látszott megsemmisülni s mindig újra föltámadt. A nemzeti élet e fázisainak vizsgálatát, a tényezők kikutatását tartaná a nemzeti történelem feladatának. A gyűlés zajos tetszéssel fogadta az előadást és indítványt s Hunfalvy Pál elnöklete alatt tíztagú bizottságot küldött ki véleményes jelentés beterjesztése végett . . . Végül Thaly Kálmán tett indítványt hogy valamint Bécs megünnepli a török ostrom alól való felszabadulásának kétszázados évfordulóját, úgy három év múlva mi is ünnepeljük meg Budavára visszafoglalásának kétszázados emlékünnepét. Buda bevételénél Európa minden népe szerepelt ugyan, de a magyar első sorban; Berceányi Miklós, Fiáth János, Petneházy voltak az első hősök. Thaly óhajtaná tehát, ha ez eseményt három év múlva a nemzet és a főváros méltón megünnepelné megünneplés iratásával, történeti kiállítás rendezésével; indítványozza tehát, szólítsák fel erre idejekorán a fővárost. A gyűlés elfogadta az indítványt s tüzetesebb kidolgozására bizottságot választott.”³

A budavári évforduló megünneplése egyszersmind része is a közelgő millenniumra való felkészülésnek, s az elhatározásokat hamarosan tettek is követik, mint arról a történelmi társulat ülést követően alig egy hét múlva így tudósít a *Fővárosi Lapok*, 1883. április 12-én:

„Budavár visszafoglalásának megünneplésére, mint olvasóink emlékezni fognak, a történelmi társulat múlt heti ülésén Thaly Kálmán indítványt tett. A társulat bizottságot küldött ki a részletes javaslat előterjesztésére s a bizottság már meg is állapította az emlékirat szövegét. A felirat a főváros közönségéhez fogják intézni. A visszafoglalás megünneplése fontos, hisz kisebb városok is tartottak már hasonló ünnepélyeket és nem nemzeti hívság, vagy elbizakodottság sugallja az ünneplést, Uralkodónk egyik őse volt akkor a fővezér s a főváros új életének az a kiinduló pontja. A visszafoglalásban résztvevő népek aligha fognak elmaradni őseik dicsőségének ünnepeltetésétől . . .”⁴

A *Fővárosi Lapok* előzetes híradásait követően, tíz nap múlva a választott bizottság elnöke, Ipolyi Arnold püspök, a sajtó útján bocsátja közre felhívását:

„Budavár visszafoglalása kétszázados évfordulójának megünneplése ügyében a történelmi társulat átiratot intézett Budapest fővárosa közönségéhez. Az átirat, melyet Ipolyi Arnold püspök mint elnök és Szilágyi Sándor mint titkár írtak alá, előre bocsátja, hogy újabb időben általános szokás egyes dicső tettek megünneplése, Magyarországra és fővárosunkra nézve pedig örökre emlékezetes Budavárának 1686. szept. 2-án a töröktől való visszafoglalása, mert ez által nyert az addig három részre szakadt ország ismét egy központot, s a magyar vitézség ekkor nyert örök nevet. A történelmi társulat indítványozza tehát, hogy a főváros ünnepelje meg e nap kétszázados évfordulóját. A társulat óhajtandónak véli egy a visszafoglalás történetét részletesen tárgyaló monográfia megírását, egy ama korbéli nyomtatványokból, fegyverekből, érmékből sat. szervezendő kiállítás rendezését s a várfallal helyén emléktábla elhelyezését. Részletes program természetesen csak akkor lesz megállapítható, ha a főváros az eszmét elfogadja.”⁵

A magyar közönség élénk figyelemmel kísérheti a bécsi eseményeket is, melyek a császárváros 1683-ban történt felszabadulására emlékeznek. A magyarok aktív részvételét bizonyítja, hogy „A történelmi kiállításra, melyet Bécs városa a török ostrom alóli felszabadulás emlékére rendez, Magyarországból is több érdekes tárgy van bejelentve . . .”⁶ A *Fővárosi Lapok* folyamatosan beszámol az „Ausztriai hírek” rovatában minden apróbb

³ *Fővárosi Lapok* 1883. 513.

⁴ F. L. 1883. 544.

⁵ F. L. 1883. 602.

⁶ F. L. 1883. 711.

érdekességről, így a bécsi ostrom emlékérméről, melyeknek latin felirata: „Urbs pro orbe 1683.”, de leírást ad a kiállításra kerülő nagyvezíri sátorról is, mely hadizsákmányból először az udvari társaság kiránduló kelleke lett, majd így jócskán megkopva kerül a szeptemberi kiállításra.⁸

A bécsi kiállítás megnyitására hosszabb cikk számol be szeptember 7-én, Hóke Lajos tollából.⁹ Ezen a napon tudatja a Fővárosi Lapok azt is, hogy „Mailáth Béla múzeumi könyvtárór tegnap Bécsbe utazott, hogy az ott ma megnyíló történelmi kiállítást tanulmányozza s tapasztalatait majd érvényesíthesse ama kiállításnál, mely Budavár visszafoglalásának kétszázados évfordulója alkalmából 1886-ban Budapesten fog rendeztetni.”¹⁰ Másnap következik a kiállítás részletes ismertetése, melyben sok érdekes tárgy leírását kapja az olvasó, elsők között a Budavár bevételét ábrázoló, nagy gobeline-szőnyeget.¹¹ Az 1884. évben a budavári emlékünnepek előkészületei csendben folynak, a *Fővárosi Lapok* az Országos Hírlapkönyvtár felállításával foglalkozó híreket közli gyakrabban. Apróbb hírekben tudatja a nagy Iparkiállítás eseményeit, s többször visszatér a régészeti társulat kongresszusi terveire. 1885. nyaratól kerülnek ismét az érdeklődés középpontjába a budavári emlékünnepek előkészületei, melyek első eseményeként „Ipoly Arnold megnyitó beszéde után Pulszky Ferenc vállalta el a társaság vezetését. A nemzeti múzeum könyvtárába vitte őket, hol érdeklődéssel nézegették a kézirat kiállítást. Magyarozatokkal Csontosy János és Fejérpataky László szolgáltak.”¹² A kongresszus második napján került sor Pulszky Ferenc és Fejérpataky László előadására, melyben a történelmi kutatás és a könyvtárak szerepének fontosságát hangsúlyozták. Továbbá levéltári statisztikák és a segédtudományok repertóriumának kiadását szorgalmazták, valamint felvetették a „külföldi hungarikák lajstromának készítését is”.¹³ A komoly témák mellett a *Fővárosi Lapok* nem mulasztja el a kevésbé komolyakat sem; sajátos, ám rendkívül figyelmes múzeumi intézkedésről ad hírt: „A múzeumot tömegesen látogatják a kiállításra jövő vendégek. Szabad lévén a bemenet, a termek mindig tele vannak. Ellenben az állatkertbe annyian sem járnak, mint más években, midőn nincs itt annyi idegen. Ezért a múzeum igazgatósága a lépcsőknél kis táblákat függesztett ki e felirattal »Az állatkertet a közönség figyelmébe ajánljuk!«”¹⁴ 1885 augusztusában már a nagy budavári ünnepségek pontos dátumát is tudatják a közönséggel: „Budavár visszafoglalásának kétszázados évfordulóján 1886. aug. 29-én rendezendő országos ünnepély előkészületei serényen folynak.”¹⁵ További híradások részletezik, hogy korabeli nyomtatványok, okmányok és metszetek kerülnek bemutatásra.¹⁶ Az év novemberében a sajtó ismét kérést közvetít: „... a rendezők kéréssel fordulnak mindazokhoz kiknek a kiállítás keretébe vágó tárgyaik vannak engedjék át a kiállítás részére azokat. A tárgyakkal való részvételt dec. 15-ig kell bejelenteni Majláth Bélánál a nemzeti múzeum könyvtárórénél.”¹⁷ A felhívás ez esetben sem marad eredmény nélkül, a buzgó anyaggyűjtésben a Nemzeti Múzeum könyvtára jár az élen: „Budavár visszafoglalásának emlékünnepeire serényen folynak a munkálatok... Mikor a múzeumi könyvtár arcképmetszeteit a történelmi képtár számára átadták, Mailáth könyvtárór a kiállításra való tekintetből az egykorúakat visszatartotta. Jelenleg az akadémia, egyetem és a múzeum könyvtárában állítják össze az

⁷ F. L. 1883. 1133.

⁸ F. L. 1883. 1307.

⁹ HÓKE Lajos: *Bécs ünnepe alkalmából.* = F. L. 1883. 1361.

¹⁰ F. L. 1883. 1362.

¹¹ F. L. 1883. 1370.

¹² F. L. 1885. 1006.

¹³ F. L. 1885. 1011.

¹⁴ F. L. 1885. 1061.

¹⁵ F. L. 1885. 1273.

¹⁶ F. L. 1885. 1376.

¹⁷ F. L. 1885. 1910.

ide vonatkozó nyomtatványok és metszetek gyűjteményét.”¹⁸ Ausztriából is igen érdekes és értékes tárgyakat ígérnek: „A történelmi kiállításra, melyet Budavár visszavétele emlékére rendeznek, Salzburg városa, mint a fővárost értesíté, két tárgyat küld. Az egyik az ostromra vonatkozó képirat, a másik pedig az 1686-diki ostromot leíró, Bécsben kiadott egyidejű nyomtatvány . . . sőt a királyi házban is melegen felkarolták az ügyet . . . a király főudvarmestere és főkamaraása értesíték a kiállítás rendezőjét Majláth Béla múzeumi könyvtárort, hogy ő felsége elrendelte a bécsi burban lévő négy darab, nagy értékű, s Budavár visszavételét ábrázoló gobeline-szönyegek átengedését.”¹⁹ — valamint egy héttel később a királyi család hitbizományi könyvtárának igazgatója 43 nagy értékű rézmetszetet jelent be Majláth Bélánál.²⁰ A Nemzeti Múzeum könyvtárának öre félévi szabadságot kapott, hogy könyvtári teendői helyett, minden idejét a kiállítás rendezésének szentelhesse. A munkálatok valóban sok fáradsággal jártak, Majláth Béla személyesen utazott az ország több városába, falvakba, elment Erdélybe és Pürgbirbe a Fürstenberg-levéltárba kutatni, hogy összegyűjtse a Budavár történetére vonatkozó emlékeket. 1886 júliusában úgy tűnik: „. . . A kiállítás rendezésében Majláth Béla már nem annyira a tudományos szempontokat . . . vette irányelvül, hanem főként a változatos, tetszetős elrendezést, hogy annak megtekintésében . . . a nagyközönség is élvezetet találjon . . .”²¹ A cikkíró rámutat, hogy ez a szempont más külföldi kiállításoknál is elsődleges. Augusztusban megnyílik a kiállítás és a mintegy 470 lapnyi vastag kalauz a nyitás napján a közönség rendelkezésére áll. A *Fővárosi Lapok* augusztus 12-én közli Majláth Béla írását, mely lényegében tárca a kalauz előszavából.²² Szeptember elsején a *Fővárosi Lapok* tudósítója is jelen van természetesen a király látogatásánál, mikor Majláth Béla ismerteti a tárlatot, és átadja a díszkötésű katalógust.

A történelmi kiállítás elérte célját: „A történelmi kiállítás végjelentésén a bizottság jegyzője: Szabó Károly serényen dolgozik . . . A kiállításnak úgy erkölcsi mint anyagi eredménye teljesen kielégítő . . . közel 50 000 ember nézte meg a kiállítást, ez első sorban az érdekes és tetszetős rendezésnek köszönhető, ami Majláth Béla rendező-igazgató érdeme . . . A kiállítás tárgyainak csomagolása most folyik Horváth Ignác kiállítási titkár vezetése mellett . . . Majláth Béla december 1-én ismét elfoglalja a nemzeti múzeumban könyvtárori állását, melytől a közoktatási miniszter a főváros kérelmére felmentette.”²³

E közleménnyel zárja 1886. november 10-én a *Fővárosi Lapok* azt a sorozatot, melyben közönségét a budavári emlékünnepekről tudósította, de a továbbiakat is rendre tájékoztat a millenniumi készülődésről, valamint a történésekkel és a történetírással kapcsolatos minden érdekes hírről.

SZÖNYI ÉVA

Adalékok Cserépfalvi Imre kiadói tevékenységéhez. A XX. század második negyedének kiadástörténete szinte teljesen feldolgozatlan. Hiányoznak — néhány kivételtől eltekintve — ezen időszak átfogó kiadási helyzetét, vagy akár az egyes kiadók termését elemző munkák.

Ez érvényes a Cserépfalvi kiadóvállalatra is. Alig jelent meg róla értékelő tanulmány:

¹⁸ F. L. 1885. 1923.

¹⁹ F. L. 1886. 5., 366.

²⁰ F. L. 1886. 424.

²¹ F. L. 1886. 1389.

²² MAJLÁTH Béla: *A történelmi kiállítás.* = F. L. 1886. 1616—1617.

²³ F. L. 1886. 2271.

csak Sonnevend Péternek egy összegzése¹ és egy egyetemi szakdolgozat² — bár Varga Sándor 1974-ben kettőt említ.³ Inkább visszaemlékezéseket, Cserépfalvi Imrével készített interjúkat találunk.⁴ A Gondolat Kiadónál 1982-ben megjelent *Egy könyvkiadó feljegyzései*⁵ sem elméleti összefoglalás, hanem a szerző egész életét betöltő mesterségének, a könyvkiadás és -terjesztés tapasztalatainak rögzítése.

85. születésnapja alkalmával talán úgy tiszteleghetünk legjobban a kiadó merész vállalkozásai előtt, ha számba vesszük eddigi kutatási eredményeinket — e tanulmány terjedelmi korlátainak figyelembevételével.⁶

Kiadóvállalatát Cserépfalvi Imre az 1928-ban megnyitott francia könyvkereskedés melléküzletként hozta létre. Igazi könyvkiadói tevékenysége 1934-ben kezdődött meg.⁷ Ugyanakkor csak 1936-ban jegyezték be nevét; június 2-án Anonymus Kft.-ként, július 11-én pedig már Cserépfalvi Könyvkiadói és Könyvkereskedelmi Kft.-ként.⁸

A Cserépfalvi Kft.-t a megjelentetett művek száma alapján kis-közepes kiadónak lehet tekinteni. A szakirodalom 250—300 kötetre becsüli kiadványait. Vizsgálódásaink során nyert könyvészeti adatok alapján ez a szám kb. 360 könyvre és kb. 60 zenei kiadványra módosult, azaz összesen 420-ra;⁹ csupán az 1931—1944-ig terjedő időszakban kiadott kb. 250 könyvet. Az eddig közzétett legteljesebb jegyzék — Cserépfalvi Imre *Egy könyvkiadó feljegyzéseiben*, a Sonnevend Péter és Lengyel Beatrix által összeállított kiadványjegyzék — is csak 327-et regisztrál: közel 100-zal kevesebbet, mint amennyit nekünk sikerült felderítenünk.

Az első három évben csak átlag 3 mű hirdette az új kiadó létrejöttét. Igazi arculatával 1936-ban mutatkozott be, amikor már 20-on felül volt a kiadott művek száma; hasonlóan az 1937-es évhez. A csúcsot 1938-ban érte el, a közel 40-féle kötetel. 1939-ben visszaesés

¹ SONNEVEND Péter: *Fejezetek a Cserépfalvi Könyvkiadó Vállalat (1934—1949) történetéhez* = Magyar Könyvszemle, 84. évf. 1968. 4. sz. 321—333.

² GERESITS Gizella: *A Cserépfalvi Könyvkiadó* (Szakdolgozat. ELTE Bölcsészettudományi Kar, Könyvtartudományi Tanszék) Bp. 1965. 41.

³ VARGA Sándor: *Beszélgések a könyvszakma őregeivel. Cserépfalvi Imre. 1. rész.* = A Könyv, 9. évf. 1974. 2. sz. 37.

⁴ Különösen Cserépfalvi Imre születésének 80., illetve 85. évfordulója megünneplése kapcsán foglalkoztak többen a kiadóval — legalábbis ezt igazolják az ekkor készített dokumentumfilmek, valamint rádió-, televízió-, sajtóinterjúk.

⁵ CSERÉPFALVI Imre: *Egy könyvkiadó feljegyzései*. Bp. 1982, Gondolat, 483, [1]

⁶ Jelen tanulmány a szerző bölcsészdoktori dolgozatának összegzése. A terjedelmi korlátok miatt itt nem térünk ki az egyes kiadványok elemzésére — Sonnevend Péter i. m.-ben úgy is kiemeli a legjelentősebbeket —, ugyanúgy a sajtóperek részletes ismertetésére sem. (Ezen utóbbira azért nem, mert megjelenés alatt van a Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményében.) Csupán a kiadáspolitikai általános jellemzőiről szólnunk. Azokról részletesebben, ami hiányos vagy ellentmondó a szakirodalomban. Az élő és élettelen „dokumentumok” összegyűjtésével-bemutatásával csupán csak adalékot tudunk szolgáltatni a további kutatásokhoz. Megoldatlan maradt a Cserépfalvi-kiadványok példányszámának meghatározása — erről általában csak a perbefogott művek esetén van adatunk. További eligazítást a nyomdai Compass-okból nyerhetnénk. Az eladott példányszámok felderítése pedig csaknem lehetetlen.

⁷ Bár a könyvészetben és a kritikákban 1931, 1932, 1933-as kiadási dátummal rendelkező művekkel is találkoztunk, de elismert kiadói működése valójában a francia művek fordításával indul be. A tanulmányok, a visszaemlékezések is gondoljuk, ezért teszik 1934-re az indulást.

⁸ Cégbejegyzés. = *Központi Értesítő*, 1936. 35—41. sz.

⁹ Pontos adatokat azért nem merünk leírni, mert egyáltalán nem biztos, hogy teljes kiadványlistát sikerült összeállítanunk. Másrészt azért sem, mert a kiadási év gyakori hiánya következtében a Magyar Könyvészet, az Országos Széchényi Könyvtár Retrospektív Osztálya Bibliográfiai által meghatározott, vagy a kritikákban feltüntetett évszámot fogadtuk el, melyekben egy-egy év elcsúszás könnyen előfordulhat.

tapasztalható: a háborús készülődés feszült légkörét a mindössze kb. 15 nyilvánosságra bocsátott mű jelzi. Az ezt követő négy évben — 1940—1944-ig — a kiadványok száma 30 fölött mozog átlagosan. Kivételt képez az 1942-es esztendő, mikor a műféleség alig haladja meg a 20-at, — ha nem vesszük figyelembe az egyes kötetek ugyanazon évben történő utánnomásait. Ez érthető is, hiszen Cserépfalvit Kovács Imrével és Bálint Györggyel együtt 1942-ben angol kémkedés vádjával letartóztatták.¹⁰ A kiadvállalat névleges vezetője ekkor Csorba Tibor volt. Az 1944. év termése meglehetősen csekély; — márciustól Cserépfalvinak szigorú illegálitásba kellett vonulnia, mert rajta volt a Gestapo letartóztatások-listáján.

A felszabadulás számokban mérhető változást hoz a most már Cserépfalvi felesége nevével kiadó életében: a cég felszámolásáig kb. 110 könyv, valamint 60 kotta jött a napvilágra. Az 1945-ös év az 1936—37-sel mutat rokonságot; a 20-on felüli kiadványszámmal. A maximumot 1946-ban érte el a kiadó a több mint 30 könyvvel, illetve kb. 15 kottakiadvánnyal. Az utána következő esztendőkre a zenei munkák számának stagnálása mellett a könyvféleségek csökkenése volt a jellemző. 1949-ben már csak 10 könyv kiadását gondozta; s a kiadó megszüntetése után, 1950-ben a Cserépfalvi-intézet birtokában levő szerzői jogok a Szikrához mentek át, a könyvesbolt pedig a Horizonté lett.

A Cserépfalvi-kiadványok tartalmi megoszlásának elemzésekor a következő nagy csoportokat vizsgáljuk: szépirodalom — ezen belül kiemelve a versesköteteket;¹¹ általános kultúrtörténet; társadalomtudomány (ide sorolva a történelmi témájúakat is); természet- és alkalmazott tudomány (a földrajzi útleírások és a szakácskönyvek is itt vannak számba véve); művészetek; irodalom- és nyelvtudomány.

A kiadó szakácskönyvekkel indít, majd a néhány Magyarországot, illetve a magyar művészetet bemutató kiadvány után társadalomtudományi művei válnak dominánssá. Az 1936—1945 közötti könyvtermés közel egynegyedét a jelen eseményeire érzékenyen reagáló munkák teszik ki. A sort a *Húsz riport bemutatja a világot* nyitja meg 1936-ban, mely a kor két legvitatottabb jelenségével foglalkozik a gyarmatokkal és a Szovjetunióval. Milyen a magyar valóság? Erről kíméletlen őszinteséggel beszél a kiadó 1937-ben indított sorozata — a *Szolgálat és Írás Munkatársaság könyvei* —, mely a fiatal falukutató szociográfusok munkáit tartalmazza (Szabó Zoltán: *A tardi helyzet és Cifra nyomorúság*, Kovács Imre: *Néma forradalom és Kivándorlás, Tiborc* — Kálmán Kata szociofotói). Hasonló időszakot ölel fel a *Válság és új élet* című sorozat is. Ekkor még a háborús készülődés nem foglalkoztatta oly nagy erővel az embereket; az viszont annál jobban, hogy mi lehet a magyar élet perspektívája, milyen út vezethet ki a válságból.¹² Az első sorozattag — a külföldön és Magyarországon egyaránt vitákat kiváltó — Gide *Utazá-*

¹⁰ A hivatalos bel- és külpolitikával szembehelyezkedő, tendenciózus baloldali kiadványait honvédelmi szempontból is károsnak tartotta a honvédelmi vezérkar. Ezért jó ürügyül szolgált az az „elesített” levél, melyet Pálóczi Horváth György küldött Cserépfalvinnak Isztambulból az angol titkosszolgálat útján. A levél a kiadón kívül Bálint Györgynek és Kovács Imrének volt címezve, és arról szólt, hogy indítsanak szabotázsokat a náci behatolás ellen, s lépjenek kapcsolatba az angol szövetségesek központjával. A vizsgálat eredeti célja azonban a kiadó és belső munkatársainak megsemmisítése volt. A nyomozási eljárást végül is bizonyítékok hiányában megszüntették. (FL BFü 6129/1943; BOKOR Péter Cserépfalvi Imrével készített interjúfilmjeinek forgatókönyvei. Kézirat.; HAJDU RÁFIS Gábor: *Bálint György, Cserépfalvi, Kovács Imre*. (Egy interjú folytatása.) = *Kritika*, [évf. n.] 1980. 12. sz. 7—11.; *Pálóczi Horváth György levele a magyar ellenálláshoz* = *Kritika*, [évf. n.] 1980. 12. sz. 11—12.)

¹¹ Nem tartottuk szükségesnek a szépirodalom további bontását, ugyanis 1935—1948 között évente átlag egy gyermek- és ifjúsági irodalmat adott ki; drámát csupán egyet, 1942-ben; a többi mind prózai alkotás.

¹² Talán ezért lehet, hogy a földrajzi leírások, útikönyvek száma is 1938-ban volt a legnagyobb.

som a Szovjetunióban című tanulmánya volt. Az ezt követő, külföldet bemutató művek a polgári demokrácia, az európai kultúra védőiratai lehetnének (Cs. Szabó László: *Doveri átkelés*, Kodolányi János: *Suomi, a csend országa*). A sorozat utolsó kötete viszont már a hazai viszonyokat veszi revízió alá (Matolcsy Mátyás: *Új élet a magyar földön*). A magyar helyzettel még ezen időszakban két önálló kiadvány is foglalkozott: a választási visszaélésekkel, illetve egy keresztényesített totális államképpel (Lipták László: *Egy veszedelmes nép*, Málnási Ödön: *A magyar nemzet őszinte története*).

A következő években — 1940—1941-ben — a politikai műfajokban íródott könyvek többsége a külföld eseményeiről szólnak. Az egyre súlyosbodó kiadáspolitikai környezet ellenére Cserépfalvi tovább fokozta antifasiszta kiadványainak megjelenését (*A francia sárga könyv*, 1939); az emberek élénkebb külpolitikai érdeklődését pedig két sorozat — *Kék könyvek*, *Igy látnuk mi* — indításával elégítette ki, melyek a külföldi viszonyokkal és az uralkodó eszmékkel ismertették meg olvasóikat — több mint 10 kötetben.

1942—43-ban a szépirodalom veszi át a vezető szerepet. Ahogy 1934—1935-ben a próza az indulás eszköze volt, a világháborús atmoszférában viszont már a túlélésé lett. Az 1941-ben létrehozott életrajzi regénysorozattal, a *Nagy idők — nagy emberek*-kel a múltba lép vissza. A mondanivalót a bemutatott emberek — Szavojai Jenő, Robespierre, II. József, Rákóczi, Napóleon, Dosztojevszkij, Kossuth — történelmi szerepe szolgáltatja. Ekkor emelkedik meg a kultúrtörténeti munkák száma is, melyek nagyrészt Ráth-Végh István szellemes, érdekes „csemegékből” összeállított alkotásaiból tevődtek ki.

Cserépfalvi ezen években merészebben politizált nyelvtudományi műveivel. Példa erre Csorba Tibor *Uzmy sie po węgierscu* — Tanuljunk magyarul című nyelvkönyv-sorozata. Az egyre nehezebb szövegekből szerkesztett antológiák közül az első népmeséket, a második a magyar parasztságról szóló írásokat, a harmadik történelmi elbeszéléseket, a negyedik a politika nagyjainak beszédeit tartalmazza lengyel—magyar nyelven. A negyvenes évek elején az ilyen tematikájú szöveggyűjtemények összeállítása és kiadása ellenállási jellegű tevékenységnek számított.

A könyvkiadó 1945 utáni profilváltását a tankönyvek és a nagy számú zenei művek megjelentetése jelzi. Ezen kiadványok a felszabadulás utáni szakirodalmi termés kétharmadát teszik ki. A tankönyvek gimnáziumok, líceumok, gazdasági szakközépiskolák számára készültek magyar irodalomból. A zenei kiadványok egy része metodikai jellegű volt (Czövek Erna: *Zongora dbécé*, *Út a szonátához*, Veress Sándor: *Billegetőmuzsika és Hegedűiskola*, Veszprémi Lili: *Elemzés és értékelés*, Irsai Vera: *Zenei előképző*). Ezen munkák máig is érvényes zenetanítási szemléletet képviselnek és a Kodály-módszer előkészítőinek tarthatjuk őket. A zenepedagógiai művek mellett kották sorát jelentette meg a kiadó; ez emelte meg az 1945 utáni időszak művészeti kiadványainak számát.

A verseskötetek kiadása viszonylag egyenletes volt mindvégig — az 1938-as és az 1943-as évtől eltekintve; a Cserépfalvi-össztermésnek kb. 1/6 részét teszik ki. Pedig a verseskönyvek gondozásával kettős kockázatot is vállalt Cserépfalvi Imre: egyrészt erkölcsi téren — a versek rejtetten vagy nyíltan ellenzéki mondanivalója miatt. Másrészt üzleti téren — mivel első ízben jelentek meg és sikerességük esetén is csak egy-kétezer példányban fogytak el.

A kiadói termés áttekintésekor szembe ötlük az, hogy a kiadványok jelentős része sorozat keretében jelent meg. Cserépfalvi kereskedelmi és pszichológiai érzékét dicséri, hogy megtalálta az ilyen kiadási tartalomhoz legjobban megfelelő formát, a sorozatok összeállítását; s erre alapozta működését. A sorozathoz való tartozás ugyanis „márkát” ad egy könyvnek. (Ezáltal a művek egy cím alatt foglalódnak gondolati egységbe; egyik könyv erősíti, igazolja a másikat.) Üzleti szempontból is előnyösebb ez: akinek a tetszését az egyik sorozat-tag megnyerte, nagyobb valószínűséggel fog a többi megvásárlására is törekedni; ezen felül nagyobb a hirdetési lehetőség, ami csökkentheti a reklámköltségeket. Nagy népszerűségnek örvendő sorozatait:

- Szépirodalmiak: ¹³ Nagy idők nagy – emberek (1941–43, 1946), Új magyar írók (1941), Pegazus füzetek (1943–45), ¹⁴ Ember és műve (1944), A szabadság hírnökei (1945), 1×1 könyvek (1945), Századunk mesterei (1945–49), Cserépfalvi kiskönyvtár (1945–47), Cserépfalvi könyvtár (1947), Fantasztikus regénysorozat (1949);
- Szakirodalmiak: ¹⁵ Francia könyvja (1931–36), Les guides illustrés = Illustrierte Reiseführer (1933–34), Az egészség iskolája (1936), Szolgálat és Írás Munkatársaság könyvei (1936–38), Válság és új élet (1936–38), Cserépfalvi útikönyvek (1938), Kék könyvek (1940–41, 1945–46), Biblioteczka „Uzmy sie po wegierscu!” (1940–41), József Attila élete nyomában (1941), Így láttuk mi (1941), Szabadon élni (1943), József Attila dalok (1948–50), Cserépfalvi bemutatja (1948); – Vegyes: Cserépfalvi Kiadó-vállalat szép könyvei 1941.

A kiadó szellemi arculata és üzleti merészsége „kívánatos” terepet ígért a Belügyminisztérium hadgyakorlatainak. A szemlét a Budapesti Királyi Ügyészség végezte. Egy sor írói per, látványos törvényszéki tárgyalás, könyvbetiltás volt folyamatban a kiadó és szerzői ellen; a jobboldali és kormányssajtó stratégiát csinált a reklámból.

1934–1938 között 8 esetben indítottak ellene eljárást. 1934-ben és 1935-ben az *Ez a Divat*, illetve a *Voici Madame* c. lapok bejelentésének elmulasztása miatt volt bíróság elé idézve. 1937-ben sajtó útján elkövetett izgatás vétségé okán indult meg a nyomozás és a lefoglalás Gide *Utazásom a Szovjetunióban* című munkájáért. Ezzel szinte párhuzamosan folyt Kovács Imre *A néma forradalom* című művének perlése: osztályellenes izgatás, valamint a magyar állam és magyar nemzet ellen irányuló váddal. Málnási Ödön *A magyar nemzet őszinte története* című tanulmánya „őszintesége” ellenére volt kénytelen bejárni 1937-ben a maga kálváriáját. Lipták László *Egy veszedelmes nép* című könyve rágalmozási vétség miatt került a Királyi Ügyészség elé 1938-ban.

A társadalomtudományi művek mellett két verseskötet is felhívta a királyi főügyész figyelmét. Sajtó útján elkövetett osztály elleni izgatás vétségében és a magyar állam és a magyar nemzet megbecsülése ellen irányuló vétségben mondta ki bűnösnek 1938-ban Horváth Bélát *Utolsó jelenések* című könyvéért a Királyi Büntető Törvényszék. A másik – szintén 1938-ban – az *Anyám címére* című kötet volt, melynek szerzőjét, Kassák Lajost sajtó útján elkövetett, a fegyveres erő elleni gyűlöletre izgatással vádolták.¹⁶

A Cserépfalvi-kiadványok nemcsak tartalmilag, hanem formailag is jellegzetesek, figyelemfelhívók voltak. Érezni lehetett rajtuk a figyelmes papír-, betűtípus-, fedőlapválasztást és tipografizálást. Pápai Ernő például Cserépfalvi Imre kedvéért hozatta meg Németországból a Thiman-antiquát, melyet addig Magyarországon nem használtak; s évekig azzal a betűtípussal szedte ki a kiadó termékeit. Cserépfalvi nagyon fontosnak tartotta a szép szedéstükör kialakítását is: az átlagosnál egy-két ciceróval rövidebb sorokat szedetett, hogy a szem egy tekintetre át tudja fogni, és a sorközöket is egy ponttal ritkábbra hagyatta. (Ezeket a fogásokat még a Hachette-nél tanulta.)

A fedőlap megtervezését általában grafikusokkal végeztette el, Nemes Györggyel, Csillag Verával stb. Szabó Zoltán *A tardi helyzet* című könyve eredeti jelenségnek számított formai szempontból is: a könyvkiadásban először alkalmazták benne díszítőelemként a szöttes-motívumot. A *Cifra nyomorúság* c. kötet egyik változatának pedig már a külső

¹³ Az *Apocalipsis Humana* Remenyik Zsigmond műveinek sorozata volt, melyek közül nem mindegyik Cserépfalvinál jelent meg.

¹⁴ Nem 1945-ben indították meg a sorozatot, ahogy *A magyar irodalom története írja*. (*A magyar irodalom története, 1945–1975. 1. köt.* Bp. 1981, Akad. Kiadó. 92.)

¹⁵ A Dokumentumkönyvek Sándor Pálék sorozata volt. A Goldmarc Music School Library-ről és a Népek dalai-ról pedig nem tudtuk eldönteni, hogy Cserépfalvié-e.

¹⁶ FL BFü 15361/1934; FL BFü 365/1935; FL BFü 5884/1937; FL BFü 10452/1937; FL BFü 11130/1937; FL BFü 1547/1938; FL BFü 5741/1938; FL BFü 2148/1938.

borítója is eredeti kéziszöveges volt. A gondos munka és a szerzőkkel, grafikusokkal való együttműködés következtében születtek meg a kiadóvállalat szép könyvei, és ezért tűntette ki „Az év legszebb könyve” címmel néhány kiadványát a Magyar Bibliophil Társaság.

A Társaság Kassák Lajos *Anyám* című könyvét gondos kiállításáért és a tömegkönyv esztétikus megoldásáért az 1937. esztendő négy legszebb könyve közé sorolta; 1938-ban Radnóti Miklós *Meredek út* című verseskötetét a finom ízlésű nyomdai kiállításáért; 1947-ben Palotai Boris *Anyám* című Cserépfalvi-kiadványt a gondos tipografizálásért. Egy ifjúsági könyv is bekerült az év legszebb könyvei közé 1934-ben: Tamás István *Háry János újabb kalandjai* című meséje, melyet Enyvvári Pelbárt illusztrált. Ilyés Gyula egy könyvheti dokumentumfilmben¹⁷ külön kitért Cserépfalvi Imre könyvművészeti törekvéseire. Méltányolta, hogy a tömegeknek kiadott könyvek milyen egyszerűen szép külsővel jelentek meg. Cserépfalvinak sikerült megvalósítani a tartalom és forma egységét kiadványaiban; munkái nem hivalkodóan és öncélúan szépek, hanem az a szerető gyengédség látszik rajtuk, amellyel kiadójuk elkészítette őket. Ezért voltak ezek olvasókra találó, olvasókért való könyvek.

Cserépfalvi Imre már pályája kezdetén észrevette, hogy a szakmában megfelelő sajtóvisszhang, kritikai fogadtatás nélkül alig lehet boldogulni; ezért a terjesztés segítségére fölhasználta a sajtót is.

Rendszeresen reklámozta kiadványait a szaklapokban (*Corvina*, *Diárium*, *A Könyv*, *Literatúra*), valamint az irodalmi és kritikai folyóiratokban (*Szép Szó*, *Magyar Kultúr-szemle*, *Válasz*, sőt még a *Korunk Szava* is!). A reklám mellett elég sok bírálat, ismertetés is megjelent róluk, így az irodalmi közvélemény felfigyelt rájuk és szépen fogytak.

Egy adott évben az egy könyvre jutó reklámok és kritikák számának vizsgálata számos érdekes eredménnyel szolgál.

A reklám esetében a legjobb az arány — a helyezési sorrendet követve — 1936-ban, 1935-ben és 1937-ben; az ismertetéseknél 1937-ben, 1936-ban és 1938-ban. Ez Cserépfalvi ragyogó szakmai érzékét tükrözi, mert egyáltalán nem valószínű, hogy tudatos, előzetes megrendelések alapján történt ez az egy év elcsúszás, azaz előbb a hírverés, hirdetés megtevése, majd a kiadványok tartalmi értékelése. Az sem véletlen, hogy 1936-ban volt a reklám-megjelenések sűrűsödési pontja, hiszen a kiadó tényleges, teljes erejű beindulásának szükséges velejárójaként jelentkezett. Cserépfalvi Imre kiadói tevékenységére a szociográfiai sorozat, illetve a meginduló külpolitikai művek megjelenítésének idején reagált legérzékenyebben a sajtó. Ezt mutatja az 1937-es csúcs, melynek kialakulásába még besegítettek az akkor zajló sajtóperek is.

A felszabadulás után mind a reklám, mind a kritikák számát összegezve első helyre az 1947-es, a másodikra az 1948-as esztendő került. Ez magyarázható a konszolidáltabb helyzet mellett azzal, hogy Cserépfalvi két folyóiratban is érdekelt volt: a *Nagyvilágban* és a *Corvinában*. (Mindkettőben kiemelkedően magas a kiadó termékeire vonatkozó információ.)

Az 1945 utáni soványabb helyzetre azt lehetne mentségül hozni, hogy kevesebb volt az irodalmi-kritikai folyóiratok száma, s az állandóan szereplő, értéket képviselő kritikusok is eltűntek — egy részük a széppróza művelője lett, volt aki hallgatásba burkolózott, s páran a fasizmus áldozatai lettek.

Az átlagot tekintve minden 4 könyvre kb. 5 kritika jutott, s minden 3. művet reklámozták. A kettő együttesen több mint másfélszerese a kiadott sajtótermékeknek, ami azt jelenti, hogy egy-egy műre több mint 1,5 „jelzés” jutott.

¹⁷ A magyar könyv ünnepe. (50 esztendő a könyvhét.) A Híradó- és Dokumentumfilm Stúdió filmje. Rend. Moldován Domokos.

Mindezen eredményeket e pártoktól, mecénásoktól, tőkeérdekektől független kiadó azzal tudta elérni, hogy alkotóműhely volt, ahol lelkes barátok, kiváló, bátor szerzők, szerkesztők — kommunisták, szociáldemokraták, falukutató szociográfusok, polgári liberálisok, mintegy szellemi frontot képezve¹⁸ — gondolkoztak együtt a legjobb megoldáson; vállalva akár a megjelentetés kockázatos voltát.

A Cserépfalvi Könyvkiadó szinte egyedül dolgozott olyan hosszú ideig abban a legális szervezeti keretben, amelyben legális és illegális munka ügyes ötvözésével egyensúlyt tudott teremteni a szellemi és anyagi rentabilitás között, maradandó értéket tudott nyújtani kiterjedt olvasóközönségének. Hazai és külföldi kapcsolatai, friss irodalmi szemlélete, modern reklám-felfogása, tipográfiai igényessége és nem utolsósorban vállalkozó kedve adták számára azt a lehetőséget, hogy e kis-közepes kiadó jelentős szerepet tölthetett be a magyarországi kulturális életben. Bebizonyítva ezzel azt, hogy a könyvkiadás alapja nem is annyira a példányszám, hanem a kiadói érzékenység.

TOKAJI NAGY ERZSÉBET

¹⁸ A kor alapvető, vagy annak vélt kérdéseire adott válaszok egyéni véleményekből tevődtek össze, melyet a felkészültség, a tehetség, az ambíciók és az emberi alkat el nem árulható sáncai fedeztek.

S Z E M L E

Magyar könyvészet, 1921–1944. A Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke. Bibliographia Hungarica, 1921–1944. Catalogus systematicus librorum in Hungaria editorum. Közread. az Országos Széchényi Könyvtár. 2. Társadalomtudományok I. Társadalom – Politika – Közgazdaságtan. Szerk. KOMJÁTHY Miklósné. Bp. 1985, Egyet. Ny. 608 l.

A két világháború közötti időszak nyolc kötetre tervezett bibliográfiájának immár a negyedik kötete fekszik előttünk. Mint tudjuk, ennek az ETO szakaszai alapján szerkesztett nagyszabású könyvészeti műnek egyes kötetei nem a szakszámok, hanem a fontosság, a használati gyakoriság rendjében követik egymást. Így jelent meg elsőnek a 8-as szakszám, tehát a nyelvészet és irodalom két kötete. Lehetséges, hogy utána a történelemnek kellett volna következnie, de ennek szakszerű feldolgozásához szükség volt az első három szakszámot felölelő I. kötetre, de még inkább a 3-as szakszám, a társadalomtudományok két kötetére. A társadalomtudományok ugyanis alapvetően ölelkeznek a történelemmel, az ETO bevezető utasításai szerint számos területen fedik is egymást, a társadalomtudományi munkák egy része idővel átkivánczik a történelmi szakba. „Idővel”, és ez az idő be is következett. Jó fél évszázados távlatlalt, tökéletesen megváltozott politikai és társadalmi viszonyok közepette elkészült a 3-as szak első kötete, az eddigi köteteknél megszokott renddel, nyomdai kiállítással, a hagyományos pontossággal és beosztással. Ismerősként veheti kézbe használója, amint hogy az első kötet megjelenése óta ismerős a szerkesztője, Komjáthy Miklósné, és említsük meg munkatársai közül a minden kötetben vele szereplő Froemel Károlyné és a tartalmi csoportosítást végző S. Lengyel Márta nevét. Ez az ETO rendjében másodikként számított kötet a következő szakterületeket öleli fel: Társadalomtudomány általában – Statisztika – Politika – Közgazdaságtan. Politikai gazdaságtan.

Sokszor szoktuk hol tréfásan, hol a szakozás problémáival birkózva emlegetni,

hogy a könyveket nem az ETO kategóriáinak figyelembevételével írják. Átlapozva ezt a kötetet hozzátehetjük, hogy még kevésbé élnek az emberek az ETO kategóriái szerint, társadalmunk nem ezek alapján rendezkedik be. A biológiai lét ezernyi összefonódása a társadalmi létre is jellemző: ami politika, az egyben társadalmi és közgazdasági jelenség is, és vice versa. Ez viszont azt jelenti, hogy amennyiben egy bibliográfia lelkiismeretesen és használható módon törekszik feltárni a társadalmi jelenségeket, nem bánhat szűkösen az utalókkal. És az első megnyugtató észrevétel e könyvészetben lapozva éppen az utalók bősége. Említsünk meg két kiragadott példát. A „Parasztság. Kisbirtokosok” című fejezetben felsorolt 158 tételből mindössze 11 tartozik szorosan e szakszámhoz, a maradék 147 tétel a címek rövid feltűntetésével más szakterületre utal, ahol a mű pontos bibliográfiai leírását találjuk. Ott viszont más olyan műveket is találunk, amelyek ehhez a fejezethez irányítják az érdeklődőt. A bevezető tájékoztató példaként hozza fel, hogy az „Állam és egyház. Egyházpolitika” fejezet milyen szorosan ölelkezik két másik szakszámmal, vagy hogy Székfü Gyula *Állam és nemzet* című könyvét a 3-as szakban a „Nemzetiségi kérdés” fejezet említi ugyan, de valójában a mű a 9-es szakhoz, a „Magyarország története” fejezethez tartozik.

E példák világosan mutatják, hogy az összeállítók végig milyen nehézségekkel küzdöttek – sikerrel – a munka során, és nyilván az egységesség kedvéért hagytak fel az eddigi kötetek több lektor foglalkoztató gyakorlatával, és adták az egész kötetet egyetlen lektor, Lackó Miklós kezébe.

Másfajta példaként megemlíthetjük azt a 11 fejezetet, amely a magyarországi szakstatistikákat sorolja fel. Aki keresett már könyvtárban statisztikai műveket, az értékelni fogja az itt harminc lapon keresztül áttekinthető rendbe felsorakoztatott ilyen jellegű munkákat. Ezek megtalálása mind a betűrendes, mind a szakkatalógusban annyi buktatóval jár, itt pedig az Országos Széchényi Könyvtár jelzetével

együtt könnyen rájuk akadhatunk. A könyv használhatóságaként megemlíthetjük azt is, hogy olykor szinte gyorstájékoztató kézikönyv szerepét is betölti. Milyen szépen egymás mellett sorakoznak például a két világháború között szereplő különféle politikai pártok és szakszervezetek, és aligha találunk más könyvet, amely a korszak több mint félszáz ifjúsági szervezetét betűrendben és a rávonatkozó iradalommal együtt felsorolná.

Végül — mint már az előző köteteknél is tettük — nem győzzük hangsúlyozni a gyűjteményes kötetek analitikus felvételeinek hasznosságát, ami még fokozottabb jelentőséget kap ebben a társadalom ezerszínű kaleidoszkópját reprezentáló kötetben. Mennyiféle társadalmi téma adott tollat emberek kezébe! Eredményeik, megállapításuk eddig a gyűjteményes kötetek általánosító szakrendjében túlnyomórészt elűntek az érdeklődők, kutatók elől. Most akár e könyvészeti kötetben bönégésze is sok érdekes címhez hozzájuthatnak a témabibliográfiák összeállítói.

Várjuk a folytatást, s a kötetek szaporodásával egyre égetőbbé váló befejező kötetet a mutatókkal.

KELECSÉNYI ÁKOS

Pierre Riché—Guy Lobrichon (szerk.): Le Moyen Age et La Bible. Paris, 1984. Beauchesne 639 l.

A párizsi Beauchesne kiadó az elmúlt év őszén nagyszabású, közel 200 munkatárs közreműködésével készülő nemzetközi vállalkozást indított útnak két kötet megjelentetésével. A *Bible de tous les temps* (BTT) címet viselő sorozat szerkesztője Charles Kannengiesser, a neves patrológus. A tervezett hét kötet a Biblia és a kereszténység kapcsolatát tárgyalja a történelmi tudományok szempontjai alapján. Az első könyv: *Le monde grec ancien et la Bible* 422 oldal terjedelmű, Claude Montdésert, a „Source Chrétienne” sorozat egyik szerkesztője irányításával készült, a bevezetón kívül húsz tanulmányt tartalmaz, főként a patrisztika tárgyköréből. A medievisták figyelmét is megérdemlik e tanulmányok, hiszen az ókori örökséget fejlesztették, kamatoztatták a következő korok.

A sorozat szám szerint negyedik, megjelenés alapján második kötete a középkor és a Biblia kapcsolatát vizsgálja, szerkesztői P. Riché, a Nanterre-i egyetem (Paris X) professzora és Guy Lobrichon, aszisztens a Collège de France-on. A 639 oldal terjedelmű kötet a VII. századtól a reformációig kíséri figyelemmel a Biblia sorsát. A tanulmányokat bibliográfia kö-

veti, 231 könyv illetve cikk címét tartalmazva, s a következő évtizedekben minden bizonnyal a legjobb eligazításul fog szolgálni a témát tárgyaló írárok özönében. Könyvészeti szempontból a 47 egységet felölelő „Le livre” rész a leghasznosabb.

A remekül tagolt kötet négy fő fejezetre osztva 28 tanulmányt ad közre. A szerkesztők minden egységet rövid tanulmányokkal vezetnek be, s ezek alapján azonnal világos, hogy nem egy témát, a Bibliát különböző szempontok szerint feldolgozó írárok halmazát kapja az olvasó, hanem egy minden tekintetben átgondolt terv mintaszerű kivitelezésével áll szemben, ami bizony a tanulmánykötetek időnként sivatagosnak tűnő tájékain üdítő oázis.

Az első nagy részt („Le livre”) a Biblia neveit tárgyaló tanulmány előzi meg Monique Duchet-Suchaux és Yves Lefèvre tollából. Mme Duchet-Suchaux a „nouveau Du Cange” vezető munkatársa, s így az egyébként rövid tanulmány mögött a középkori latinitás feldolgozás egyik legmonumentálisabb vállalkozás van aranyfedezatként a szó szoros értelmében. Ezen kívül magát a könyvet még öt írás tárgyalja. Az École Normale Supérieure könyvtárosa, Pierre Petitmangin a középkori könyvtárak inventáriumain keresztül vizsgálja a „par excellence” könyv helyzetét. Laura Light a Szentírás latin nyelvű változatait és a szövegrevíziók állandó folyamatát kíséri figyelemmel, azt bizonyítva, hogy a múlt századvég nagy tudósának, Samuel Bergernek napjainkig hézagpótló művében (*Histoire de la Vulgate pendant les premiers siècles du Moyen Age*, Paris 1893, réimpr. Hildesheim, 1976) lefektetett és a tudományos közgondolkodásba átment tételei jelentős részét felül kell vizsgálni. A középkor újdonságáról, a glosszákról Guy Lobrichon írja, hogy szemlemtörténeti jelentőségük szorosan kapcsolódik a kor egyháztörténelméhez, így például a laoni glossza reformeszméket hordoz. A teológusok hasznos eszköze a „szókonkordancia” a XIII. századtól kezdve (Mary A. és Richard H. Rouse írása), ám a Biblia a teológusok, klerikusok körén túl nagyobb tömegekhez is szól. Ez utóbbit támasztja alá angol példán keresztül a bibliafordításokat számba vevő fejezet Micheline Larès tollából.

A második egység írásai azt dolgozzák föl, hogyan tanulmányozták a Bibliát a középkorban. Pierre Riché, a karoling kor és a középkori neveléstörténet egyik legkiválóbb ismerője a karoling reneszánsz szentírásmagyarozatának munkaeszközzeit és módszereit ismerteti. Magától értetődő, hogy a középkori tanulmányok közép-

pontjában a Biblia állt akár a XII. század iskoláiban (Jean Châtillon), akár a XIII. század elejétől szerveződő egyetemeken (Jacques Verger). De az egyetemi oktatásban nem részesült szerzetesek sem maradtak híján a biblikus ismereteknek. Dom Jacques Dubois (tanulmányi igazgató a Sorbonne EPHE történelmi és filológiai szakán) terjedelmes tanulmánya — mely minden tudományossága ellenére is megőrzi eredeti ízet s olvashatósságát — a „lectio — oratio — meditatio” módszerén keresztül a szerzetesek mindennapi foglalatosságába, s ezen keresztül gondolat- és kifejezésvilágukba enged bepillantást.

A Biblia megélése c. fejezet a „Könyv” gondolatainak jogi, politikai, sőt mindennapi gyakorlatra történő lebontását kíséri figyelemmel. Az utolsó rész már a középkor végi kereszténységnek a Bibliával kapcsolatos új problémáit tárgyalja, hogy átmenetet képezzen a reformáció korához.

Kutatók és publicisták a közelmúltban újra nagy érdeklődéssel fordultak az európai szellemi és művészi életet majd két évezreden keresztül döntően befolyásoló könyv, a Biblia felé. A Beauchesne kiadó vállalkozása, melynek két újabb kötete 1985 őszére várható, a történészek és könyvtörténettel foglalkozók pótolhatatlan munkaeszköze lesz, hogy a Biblia történetéről a nagyközönség számára is érvényes, a népszerűsítés számtalan tévedését kiküszöbölő, a modern szellemtudományok legújabb megállapításait tükröző ismereteket nyújthassanak.

TÖRÖK JÓZSEF

Hieronymus, Frank: Oberrheinische Buchillustration. 1—2. Basel, 1983—1984 Universitätsbibliothek. 164 + LXIII, 811 l., 4 tav. — 30 cm

A fenti címmel két részletben nagyszabású kiállítást rendezett Frank Hieronymus a bázeli könyvdíszítéstről a helyi egyetemi könyvtárban: az első (1972-ben) a 15. századot, a második (1984-ben) az 1501—1545 közötti korszakot ölelte fel. Mindkét alkalommal részletes katalógus is jelent meg, amely maradandóan megőrizte a nagy gondossággal összeállított, de csupán néhány hónapra szóló bemutatót. Tegyük rögtön hozzá, hogy ez így a régi nyomtatványokkal foglalkozók nagy hasznára történt.

Az első kötet — pl. a vitrinek számozásával — pontosan igazodott a kiállításhoz, és miután a folytatását jelentő második alkalomra már elfogyott — kiegészítve és korrigálva — utányomták. A második kötet már-már szétfeszít egy kiállítási katalógus terjedelmét: közel 900 lap és két

és fél kiló! A sokszorosított formában közreadott mű szövegének mérete tehát már önmagában is imponáló. Egy-egy lapra kb. 7500 betűhelyet zsúfolva — leszámítva a kb. 170 lapnyi illusztrációt — mintegy 110 szerzői ívnek megfelelő szöveg található benne, ami e tekintetben pl. a RMNy nem éppen karesú első kötetével veszi fel a versenyt.

A második kötet már nem tapad olyan szorosan az ideiglenes bemutatóhoz, hanem szinte monográfiaszzerűen mutatja be a bázeli könyvdíszítést a 16. század első 45 évéből. A korszak zárása az első pillanatban szokatlanul tűnik, hiszen az ember inkább a század első felére számítana, azonban Vesalius *Anatomia*-ja (1543) és Münster *Cosmographia*-ja (1544 és 1545) a bázeli könyvillusztrálás nagy korszakának végét jelöli ki. Ebben az időben a bázeli könyvnyomtatás az egész európai tudományos könyvkiadás élvonalában álló művek hosszú sorának közreadásával magasodott ki. Elég legyen ehhez csupán az akkor Bazelben lakó Erasmus és nagy műveltségű nyomdász-kiadója, Frobenius nevét felidézni.

A fentiekben már vázolt szokatlanul nagy terjedeleme igen magvas mondanivalót tartalmaz, amit a szerző a szakirodalom rendkívül széles ismeretében fejtett ki. (Jó példa erre, hogy a bevezető szövegét azzal szinte pontosan azonos terjedelmű jegyzetapparátus kíséri. A válogatott irodalom jegyzéke pedig több mint 300 publikációt sorol fel!) Az 1501—1545 között készült, illusztrált bázeli nyomtatványok lényegében időrendben kerültek ismertetésre. Legtöbb hely természetesen a bázeli könyvillusztrációk művészettörténeti meghatározásának jutott. Ennek során egy-egy mester meghatározása nemegyszer szinte önálló tanulmánynak is beillő indoklást kapott. Az illusztrációk vizsgálata során Hieronymus nem szorított kizárólag Bazelre, hanem az összefüggések mentén igen sok esetben kitekintést nyújtott a tágabb, európai könyvillusztrálásra. Ez érthető, hiszen a város, akárcsak maga Svájc, a három legnagyobb és legfejlettebb európai terület (Németország, Itália és Franciaország) között fekszik. Így pl. az ún. Kleopátra-címlapkeret (418. sz.) kapesán nem csupán Hans Holbeinnek bázeli felhasználásra készített fólió alakú metszetéről nyer az olvasó pontos beszámolót — beleértve az elkészült, de alkalmazásra soha nem került negyedréte alakú metszetet (418A sz.) is —, hanem a negyedréte alakú utánvésekről Bazelben (418a), Augsburgban (418), Kölnben (418c), Párizsban (418d), továbbá ugyanezekről nyolcadréte formátumban Kölnben kétszer

is (418e és 418f) és Mainzban (418g). Ráadásul az ismertetett — nem csupán bázeli — címlapkeretek előfordulásainak, nem ritkán igen terjedelmes jegyzékét is közölte a szerző. A valóban igen tartalmas szöveget az esetek jelentős részében — mintegy 170 lap terjedelemben — illusztrációk támasztják alá (Kleopátra esetében hat darab a 604–606. lapokon).

Bázel a tárgyalt évtizedekben Európa szellemi fővárosának mondható, ezért jelentős, hogy Hieronymus munkájában több magyar vonatkozás is található. Így Ptolemaeus arcképeinek ikonográfiája sorában kiemelést nyert a Budán 1467-ben írt és mintegy két évtizeddel később ugyanott illuminált korvina (477A sz. 581. l.). Részletes ismertetésre került Temesvári Pelbártnak, a nevezetes *Pomerium* szerzőjének jól ismert képe, amely őt gyümölcsös-kertben (pomerium) ülve ábrázolja (Augsburg 1502 — 219a sz. 192–193. l.). A legrészletesebb megtárgyalást természetesen a brassói születésű, Johannes Honter bázeli fametszői tevékenysége kapta egyrészt két csillagterképe, másrészt Erdély első részletes térképe alapján (478. sz. 591–592. l.), amelyekkel magyar részről viszonylag keveset foglalkoztak (vö. *Természettudományi Közöny* 1963. 131–133. l. — *Gutenberg Jahrbuch* 1986. 35–41. l.).

Kár, hogy Hieronymus szinte monumentálisnak mondható munkája csupán sokszorosított kiállítási katalógus formájában látott napvilágot. Ennek következtében több részletében nehézkes a kiadvány használata: az illusztrációk nem a szöveg megfelelő helyére törölve, de nem is külön táblákon, hanem túlnyomó többségükben csoportokba tömörítve kaptak helyet a kötet különböző részében, a különben kitűnő és sokrétű mutató által hivatkozott sorszám mindig csak a tétel elején nyert feltüntetést, ami — különösen hosszabb ismertetések esetében (pl. a 477. tétel 33 lapra terjed) — élőfej használatát indokolná stb. Így csak kívánni lehet, hogy a szerző hatalmas ismeretanyagát, amely a kiemelkedően jelentős, korai, bázeli könyvillusztrációról ad rendkívül jó áttekintést, még jobban rendezzen és a kitűnő tartalomhoz méltó kivitelű nyomtatott formában tegye közkinccsé.

BOBSA GEDEON

Wallfahrt kennt keine Grenzen. Katalog der Ausstellung im Bayerischen Nationalmuseum. München, 1984. 290 l.

A Bayerisches Nationalmuseum 1984. júniusa és októbere között mutatta be az európai zarándokutak emlékeit a kezde-

tektől a 19. századig. Érthetően nem törekedtek teljességre, inkább az emléktárgy sokrétűségét, a mindennapi élethez kötődését tárták az érdeklődők elé. A tematikusan majd földrajzi bontásban a zarándokutak irodalmát (itineraria), a zarándokok ábrázolásait, a fogadalmi adományokat, a zarándokjelvényeket, a zarándokok jogi helyzetét és a peregrinatiohoz leginkább kötődő szenteket ismerhetjük meg. A kiállításon magyar vonatkozású emlékek nem a peregrinationes maiores (Jeruzsálem, Róma, Compostella) anyagában, hanem a középeurópai jelentőségű búcsújáróhelyek (Aachen, Mariazell, Częstochova, a passai Mariahilf és Altötting) bemutatásakor fordultak elő. Leginkább Nagy Lajos király szerepe és adományai kerültek előtérbe (vö. a székesfehérvári Művészet I. Lajos korában kiállítás anyagával Nr. 11–18.). A búcsújárással kapcsolatos aprónyomatványok készítése (Devotionalien) már Gutenberg korától fellendült, amint azt a magyar király későbbi ábrázolásai — egészen a 19. századig — mutatják. Altötting — bár magyar zarándokairól is tudunk — a magyar kalandozások emlékét őrizte meg, amire J. Irsing *Historia d. Virginis Oetinganae libri III.* (München, 1643) művének rézmetszeti címlapja is utal. A Mariahilfer Bruderschaft bemutatott könyve, amelyet 1630 és 1705 között vezettek és magyar nevek találhatóak benne, ismét a műfaj kultúr-történeti hasznosíthatóságára hívja fel a figyelmet (vö. Pásztor L.: *A magyarság valóságos élete a Jagellók korában.* Bp. 1940). A mariazeili anyagból a Nagy Lajos fogadalmát ábrázoló W. I. Lamberti (1734) festményt, Karátsonyi Guidó gróf fogadalmi márvány ajándékát (1882), és 19. századi német és magyar nyelvű emléklapokat állítottak ki. A katalógus mellett egy színvonalas tanulmánykötetet is megjelentettek (*Themen zu einer Ausstellung...* Hrsg. v. L. Kriss—Rettenbeck—G. Möhler. 591. l.), ami azonban a hungarika vonatkozásokat nem gazdagította számottevően.

Csak sajnálhatjuk, hogy a kiállítás rendezésében segédkező külföldi kutatók között nem találunk magyar munkatársakat, mert ez a magyar vonatkozások háttérbe szorulását és a magyarországi közgyűjtemények anyagának távolmaradását eredményezte. Egy hazai hasonló tematikájú kiállítással még adósak maradtunk. Hasonló tematikájú kiállítást itthon is szívesen megnéznénk.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1986. I. 10 — Terjedelem: 11,90 (A/5) ív
87.15242 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

TARTALOM

<i>Mészáros István</i> : Középkori hazai iskoláskönyvek	113
<i>Fehér Katalin</i> : Hegel eszméi XIX. századi tankönyveinkben	135
<i>Szabó György</i> : A Dunántúli Református Egyházkerület pápai Nagykönyvtárának története	149
<i>Penke Olga</i> : Diderot magyarországi fogadtatása a XIX. és XX. századi sajtó és könyvkiadás tükrében	173
<i>Huber Kálmánné</i> : A Minerva (1922—1943)	192
<i>Jónás Károly</i> : A Képviselőházi Könyvtár katalógus- és raktározási rendszerének fejlődése 1945 előtt	201

K Ö Z L E M É N Y E K

<i>Balázs Mihály—Monok István</i> : Szamosközy István és a Corvina	215
<i>Fekete Csaba</i> : Az első hazai konfirmációs agenda kiadásai és szerzője	219
<i>Bényei Miklós</i> : A Ráday-könyvtár megvételének terve a reformkori országgyűléseken	220
<i>Valkó Arisztid</i> : Toldy Ferenc javaslata könyvtárügyben	224
<i>Dóka Klára</i> : A pesti könyvkötők 1855-ben	226
<i>Szőnyi Éva</i> : A Fővárosi Lapok és Budavár visszafoglalásának kétszáz éves évfordulója	234
<i>Tokaji Nagy Erzsébet</i> : Adalékok Cserépfalvi Imre kiadói tevékenységéhez	237

S Z E M L E

<i>Magyar könyvészet, 1921—1944. 2. Társadalomtudományok. Szerk. Komjáthy Miklósné. Bp. 1985. (Kelecsényi Ákos)</i>	244
<i>Pierre Riché—Guy Lobrichon (szerk.): Le Moyen Age et la Bible. Paris, 1984. (Török József)</i>	245
<i>Hieronimus, Frank: Oberrheinische Buchillustration 1—2. Basel, 1983—1984. (Borsa Gedeon)</i>	246
<i>Wallfahrt kennt keine Grenzen. Katalog der Ausstellung im Bayerischen Nationalmuseum. München, 1984. (Veszprémy László)</i>	247

SOMMAIRE

<i>Mészáros, István</i> : Des livres scolaires en Hongrie au moyen-âge.....	113
<i>Fehér, Katalin</i> : Les idées de Hegel dans nos manuels scolaires aux XIX ^e siècle...	135
<i>Szabó, György</i> : L'histoire de la grande bibliothèque de Pápa de la Conscription Ecclesiastique Réformée de Transdanubie	149
<i>Penke, Olga</i> : La réception de Diderot en Hongrie reflété par la presse et l'édition des livres aux XIX ^e et XX ^e siècles	173
<i>Huber, Mme Kálmán</i> : La revue <i>Minerva</i> (1922—1943)	192
<i>Jónás, Károly</i> : L'évolution du système de catalogues et d'emmagasinage de la Bibliothèque du Parlement avant 1945	201

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Balázs, Mihály—Monok, István</i> : István Szamosközy et la Corvina	215
<i>Fekete, Csaba</i> : Les éditions et l'auteur de la première agenda de confirmation de Hongrie	219
<i>Bényei, Miklós</i> : Le projet de l'acquisition de la Bibliothèque Ráday au parlement à l'âge des réformes	220
<i>Valkó, Arisztid</i> : La proposition de Ferenc Toldy dans une affaire de bibliothèque	224
<i>Dóka, Klára</i> : Les relieurs de livres de Pest en 1855	226
<i>Szönyi, Éva</i> : La revue <i>Fővárosi Lapok</i> (Feuilles de la Capitale) et le bi-centenaire de la reconquête de la forteresse de Buda	234
<i>Tokaji Nagy, Erzsébet</i> : Contributions à l'activité d'éditeur d'Imre Cserépfalvi.....	237

REVUE

Bibliographie Hongroise, 1921—1944. Vol. 2. Sciences sociales. Réd. par M ^{me} Miklós Komjáthy. Bp. 1985. (<i>Kelecsényi, Ákos</i>)	244
Pierre Riché—Guy Lobrichion (éd.): Le Moyen Age et la Bible. Paris, 1984. (<i>Török, József</i>)	245
<i>Hieronymus, Frank</i> : Oberrheinische Buchillustration. 1—2. Basel, 1983—1984. (<i>Borsa, Gedeon</i>)	246
Wallfahrt kennt keine Grenzen. Katalog der Ausstellung im Bayerischen National- museum. München, 1984. (<i>Veszprémy, László</i>)	247

HA 14503

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

102. évfolyam
1986

4

DÉMIANKA • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE

I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV-

DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE

ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

DU LIVRE ET DE LA PRESSE

102. ÉVF. 1986/4. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

(társzerkesztő)

DÁN RÓBERT

FÜLÖP GÉZA

V. KOVÁCS SÁNDOR

NAGY LÁSZLÓ

REJTŐ ISTVÁN

TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900, Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215–96 162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 128 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111-010 (pénzforgalmi jelzőszám 215–11 488), az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185–881), és a *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382–440) könyvesboltjaiban.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkhez 1. oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egy időben.

A régi, magyar nyelvű nyomtatványok betűkarakterei (1533—1800)

Az alábbi felsorolás, amely a magyar nyelvű nyomtatott, történeti betűkaraktereket tartalmazza 1533 és 1800 között, némileg más formában és más irányú összeállításban, 1984-ben készült az MTA Nyelvtudományi Intézete megbízásából, a régi magyar nyelvű könyvek jövőbeli számítógépes feldolgozása céljaira. Lehető teljességgel tartalmazza — a legrégebb teljes szövegében magyar nyelven kiadott nyomtatvány megjelenésétől kezdve 1800-ig — mindazokat a jeleket, amelyeket a nyomdászok magyar szövegben használtak, akár Magyarországon, akár külföldön. Az MTA Nyelvtudományi Intézete speciális céljainak megfelelően és a régi magyar könyvek bibliográfiai feltártsága fokozataihoz igazodva ezen az időszakon belül három korszakot különböztettünk meg. Az első: 1533—1635, a második: 1636—1711, a harmadik: 1712—1800-ig. E három korszakot alapul véve lehetőség nyílt az egyes korszakokban használt karakterek számának, jellegének vizsgálatára és a folyamatosság felmérésére.

Külön betűkarakternek tekintjük a ligatúrákat, a diakritikus jelekkel ellátott magán- néha mássalhangzókat. Nyomdászati szempontból az egyes karakterek elhatárolásánál az egy betűtestre való öntés ténye a döntő. Tehát egy karakternek számít még az olyan össze nem kötött betűcsoport is, amely csak abban az együttesben használatos, és a tagok egyike külön betűként nem áll meg (Pl.: *ſ*). Ezzel szemben külön betűkarakternek vettem az *β* (sz) betű sokféle nyomtatott változatát, tekintve, hogy nagyon jellemzőek egy-egy korszakra és a magyar nyelvű szövegekben — jellegzetességüknél fogva — meglehetősen biztos támpontot adnak egy-egy nyomdára nézve is, különösen a 16. században. Nem tekinthető külön betűkarakternek pl. az *fz*, amelynek mindkét tagja önállóan is megtalálható szövegben — bizonyítva, hogy külön betűtestre öntötték. Az egyes betűkarakterek hangértékével ez a kimutatás nem foglalkozik, legfeljebb annyiban, hogy megvizsgáltam, hogy az idők folyamán az *ö* és *ü* hang jelölésére mely betűkarakter szolgált. Megjegyzendő még, hogy az alábbi táblázat a karakterek magyar nyelvű szövegben történt első előfordulását regisztrálja, tehát meglehet, hogy latin nyelvű szövegben ugyanaz a karakter más időpontban tűnt fel. (Nem tekintettem külön karakternek ugyanannak a betűnek antikva és kurzív változatát.)

Ha az egyes korszakokat összehasonlítjuk, a betűkarakterek legnagyobb változatosságával az első korszakban találkozunk: 159 jellel, szemben a második korszak 124 és a harmadik korszak 62 betűkarakterével. Az első korszakban megfigyelhető, hogy sok a csak egy-egy évben (vagyis egy-egy nyomda egy-egy termékében) fellelhető karakter, amelynek azután nincs folytatása (pl. *ā*, *ē*, *ġ*.) A folyamatosság hiánya azt jelzi, hogy az ilyen betűkarakterek a későbbiekben nem honosodtak meg a nyomtatásban. Ez a táblázatban látható egyszerű előfordulás természetesen nem azt jelenti, hogy az a bizonyos karakter csak egy évig volt meg a nyomda készletében, hanem csak arra mutat, hogy vagy abból a nyomdából több magyar nyelvű termék, amelyben ezt a jelet tovább használhatták volna, nem került ki, vagy az ilyen nyomdatermék elkallódott, vagy

Aa 1533 - 1800
 a 1619 - 1671
 á 1561 - 1800
 a' 1593 - 1800
 à 1559 - 1713
 â 1559 - 1739
 ä 1559 - 1679
 1562
 ä 1567 - 1719
 Äz 1590 - 1741
 as 1560 - 1637
 at 1627 - 1645
 Bb 1533 - 1800
 Cc 1533 - 1800
 ç 1624
 Et 1562 - 1757
 Dd 1533 - 1800
 Ee 1533 - 1800
 e 1630 - 1726
 Éé 1559 - 1800
 1676
 è 1567 - 1739
 è 1559 - 1692
 è 1559
 è 1560 - 1698
 è 1567 - 1698
 è 1572 - 1739
 e 1559 - 1679
 es 1634 - 1671
 et 1619 - 1645
 & 1624 - 1800
 Ff 1533 - 1800
 fa 1628
 fe 1559
 ff 1559 - 1800
 ff 1623 1800
 ff 1638
 ff 1624 - 1800
 ff 1624 - 1800
 ff 1628
 ff 1624 - 1645
 ff 1628
 Gg 1533 - 1800
 g 1560 1673
 g 1559
 Hh 1533 - 1800
 h 1535
 h 1610 - 1694
 li 1533 - 1800
 l 1560
 l 1574 - 1800
 l 1560 - 1739
 l 1560
 l 1579
 l 1554
 l 1554
 in 1619 - 1639
 in 1598
 is 1560 - 1729

it 1627
 Jj 1574 - 1800
 J 1560
 Kk 1533 - 1800
 & 1598
 Ll 1533 - 1800
 l' 1584
 ll 1582 - 1756
 Mm 1533 - 1800
 m 1633 - 1664
 m 1590 - 1708
 me 1584 - 1598
 me 1584 - 1598
 mi 1584 - 1598
 mo 1598
 Nn 1533 - 1800
 n 1619 - 1671
 n 1580
 ñ 1662
 ñ 1573 - 1679
 nt 1624
 nu 1584 - 1598
 Oo 1533 - 1800
 Óó 1574 - 1800
 ò 1577 - 1700
 ò 1625 - 1679
 ö 1559
 o 1610
 ö 1562
 ó 1608 - 1700
 ó 1577
 ó 1577
 Öö 1569 - 1800
 Öö 1703 - 1800
 Öö 1548 - 1798
 Öö 1636 - 1643
 Öö 1590 - 1742
 ö 1799 - 1800
 œ 1610 - 1774
 Pp 1533 - 1800
 q 1533 - 1800
 Rr 1533 - 1800
 r 1628 1677
 r 1560
 Ss 1533 - 1800
 s 1625 - 1671
 s 1533 - 1800
 s 1610 - 1694
 sb 1636
 sh 1638
 si 1580 - 1800
 sk 1636
 l 1624 - 1800
 l 1616 - 1708
 l 1624 - 1641
 l 1572 - 1800
 l 1624 - 1800
 fl 1695
 fl 1559 - 1800

ſt	1610 - 1694	ü	1577 - 1800
ſt	1584 - 1679	üü	1703 - 1800
ſta	1624 - 1645	üüü	1548 - 1794
ſte	1584	üüüü	1636 - 1643
S,	1560 - 1690	üüüüü	1590 1718
S, s;	1573 - 1697	üüüüüü	1799 - 1800
ſ	1608	üüüüüüü	1584 - 1598
ſs	1607 - 1659	üüüüüüüü	1560
ſſ	1567 - 1636	üüüüüüüüü	1669
ſſſ	1559	üüüüüüüüüü	1533 - 1800
ſſſſ	1570 - 1679	üüüüüüüüüüü	1628
ſſſſſ	1560 - 1667	üüüüüüüüüüüü	1574
ſſſſſſ	1554	üüüüüüüüüüüüü	1639
ſſſſſſſ	1559 - 1671	üüüüüüüüüüüüüü	1633 - 1669
ſſſſſſſſ	1639	üüüüüüüüüüüüüüü	1624 - 1742
ſſſſſſſſſ	1694 - 1799	üüüüüüüüüüüüüüüü	1640 - 1700
Tt	1533 - 1800	üüüüüüüüüüüüüüüü	1560 - 1673
t	1634 - 1705	üüüüüüüüüüüüüüüüü	1613
t	1651	üüüüüüüüüüüüüüüüüü	1572 - 1800
t	1584	üüüüüüüüüüüüüüüüüüü	1572
t	1578 - 1619	üüüüüüüüüüüüüüüüüüüü	1584
ta	1598	üüüüüüüüüüüüüüüüüüüüü	1533 - 1593
tz	1533 - 1800	üüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüü	1560 - 1800
Uu	1593 - 1800	üüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüü	1533 - 1800
ü	1577	üüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüü	1610 - 1661
ü	1670	üüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüü	1533 - 1800
ü	1625 - 1739	üüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüü	1533 - 1800
ü	1560 - 1695	üüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüü	1549
ü	1549	üüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüü	1584
ü	1577 - 1644	üüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüü	1549
ü	1574	üüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüüü	1549

pedig a nyomdász nem nyúlt többé ehhez a jelhez. Talán nem tartotta szükségesnek a továbbiakban annak a jelnek használatát, mert ugyanazt a hangértéket más betűkarakterrel is le tudta írni. Vagy más oka is lehetett: talán azt a típusát, amelyben volt ilyen betűkarakter tovább nem használta, a helyette újonnan használatba vett típusban pedig — ami feltehetően modernebb volt — már nem volt ilyen jel. A 16. században gyakori, de később is előforduló jelenség, hogy a nyomdászok nemegyszer maguk „igazították” meg egyes betűiket, a magyar nyelv igényeinek megfelelően. Az igazítás történhetett a matricán, ebben az esetben hajszállra azonos betűöntvények készültek a matricáról, ami a nyomtatásban tökéletesen azonos módon igazított betűket eredményezett. De ezt az igazítást az egyes betűöntvényeken kellett végrehajtani, ha a nyomdásznak nem volt matricája. Jó példa erre az *ij^(ij)* karakter, amelyet pl. Bornemisza Péter egyik típusánál egy *n* betűből alakított ki, bizonyára reszeléssel. Minthogy nála minden egyes így létrehozott *ij* betűösszetétel alakja kissé eltér egymástól, ezzel alátámasztja feltételezésünket, hogy Bornemisza-nak nem voltak matricái, hanem kész betűket vásárolt.¹

A második korszakban 123 féle betűkarakter volt használatban. Ebben az időszakban is van néhány olyan jellegzetes, magánhangzó jelölésére használt betűkarakter, amely csak bizonyos nyomda szűk időhatárok között készült

¹ Bornemisza 6,5 mm-es verzálisokat tartalmazó kiemelő sorozatáról van szó, amelyet Detrekón 1579—1584-ig használt. Az igazított *ij* betűket l.: RMNy 541 élőfejében.

termékeire jellemző. (pl. ő ű,). Ennek felismerése valamely ismeretlen vagy csonka nyomtatvány időbeli elhelyezését, meghatározását igen megkönnyíti.

A harmadik korszak folyamán már csak 62 karakter volt használatban. Ebben a korszakban szinte eltűntek a nyomdákat jól felismerhetővé tevő egyéni jellegzetességek, az egyedi vonások egyre ritkábbak lettek.

A betűkaraktereket felsoroló fenti táblázatból kimutatható az is, hogy melyik volt az az év, amikor a legtöbb féle jelet használták magyar nyelvű nyomtatványban. 1560-tól kezdve húsz évenként egy-egy évet megvizsgálva az alábbi hullámvázis figyelhető meg:

1560-ban	56 féle	karakter
1580-ban	69 féle	karakter
1600-ban	76 féle	karakter
1620-ban	84 féle	karakter
1640-ben	106 féle	karakter
1660-ban	94 féle	karakter
1680-ban	72 féle	karakter
1700-ban	68 féle	karakter
1800-ban	pedig már csak	50 féle.

A vizsgált 1640-es évben található tehát a magyar nyelvű nyomtatványokban a legtöbb féle karakter: 106. Ennek oka nem magyarázható azzal, hogy ekkor több nyomda működött volna, hiszen a működő és magyar nyelvű kiadványt kibocsájtó műhelyek száma 1620-ban, 1640-ben és 1660-ban szinte azonos, 7—8 között mozog (a határainkon kívülieket most nem számolva.) A nyomtatványok száma sem ad magyarázatot, mert számuk közel azonos volt.

A sokféle jel a sok nyomda általában egymástól eltérő készletéből is tevődött össze. 1640-ben sok műhelyben még továbbéltek az archaikus típusok, ugyanakkor az újonnan vásárolt típusok is már használatban vannak. Ezenkívül míg a 16. században egy-egy műhely csak 3—4 szövegtípussal dolgozott, addig az 1640-es években 8—10 félével. Egyes archaikus betűk továbbélésére jellemző, hogy az eredetileg Bártfáról származó, de utóbb Lőcsén és Kassán használ, kurzív szövegtípust² az említett nyomdáknál több, mint 85 évig használták átöntés nélkül. Még hosszabb múltra nyúlik vissza a kolozsvári nyomdának még az 1690-es években is használt, eredetileg a Heltai-műhelyből származó antikva szövegtípusa³, de ez időközben többszöri átöntésen esett át. De átöntés nélkül használták Kolozsvárott Tótfalusi Kis Miklós típusait is száz éven át.⁴ Általában megjegyzendő azonban, hogy a történeti típusoknál a kurzív sorozatok hosszabb ideig voltak használatban, mint az antikvák,⁵ amelyeket, éppen gyakoribb alkalmazásuk és így gyorsabb kopásuk miatt sűrűbben kellett cserélni.

1640 után a betűkarakterek számának csökkenése megint csak nem a nyomdák megszűnésével vagy a nyomtatványok számának csökkenésével magyarázható, hanem azzal, hogy ekkortól kezdve a betűkészletekben bizonyosfajta

² A szóban forgó 110 mm húsz-sor távolságú kurzív típus Kassán előfordul pl.: RMNy 1360 (1626) és RMK I 1436 (1693).

³ Előfordul Heltainál pl. RMNy 284 (1570)-ben és számos más nyomtatványában majd 120 évvel később Némethi Mihály működése idején RMK I 1387 (1690)-ben.

⁴ Tótfalusi típusainak kolozsvári továbbéléséről l. HAIMAN György: *Tótfalusi Kis Miklós. A betűművész és a tipográfus*. Bp. 1972. 121—130.

⁵ A kurzív szövegtípusok hosszabb élettartamával kapcsolatban ugyanilyen következtetésre jutott Pavercsik Ilona, amikor a lőcsei Brewer-nyomda több mint száz éves működése folyamán használt betűanyagot vizsgálta. PAVERCSEK Ilona: *A lőcsei Brewer-nyomda története a 17—18. században I. rész.* = OSZK Évkönyv 1979. (Bp. 1981). 383.

egységesítésnek és egyszerűsítésnek vagyunk tanúi — ez nyilván a helyesírás egységessé válásával is összefügg — amely azután a vizsgált régi magyar könyvek időhatáráig, tehát korszakunk végéig, 1800-ig általában jellemző lesz. Szinte észrevétlenül tűntek el feleslegesnek ítélt betűkarakterek. A nyomdászok nem igényeltek egyéni betűket, hanem sokan közös forrásból is vásároltak. Ez már az 1630-as évek derekától jellemző (kimutatható, hogy egyazon forrásból vásárolt új típusokat Lőcse, Gyulafehérvár és a csak később meginduló sárospataki műhely.)⁶

A továbbiakban talán sikerül némi áttekintést adni a ligatúrák használatával kapcsolatban, az *ö* és *ü* betű változásairól és az *sz* betű leírásának módjáról — a továbbiakban mellőzve a három korszak megkülönböztetést, — a megállapítások a régi magyar könyvnyomtatás teljes korszakára vonatkoznak.

A *ligatúrák* közkedveltebbek voltak kurzív szövegekben, mint az antikvában. A kurzív szövegben használatos ligatúrák egy csoportja már az 1550—1560-as években megjelent (pl. *as, ff, is, us*) és hosszú ideig használatban is maradtak. Van egy ritkábban használt csoportjuk (*ma, me, mi, mo, nu*), amelyek csak az 1580—1590-es évekre jellemzőek, nem honosodtak meg a továbbiakban. Meglehetősen pontosan időhöz köthető az *fi, fl, f* és *fb* megjelenése: az 1620-as évekhez. Ezek jórészt használatosak voltak korszakunk végéig és azon túl is. Van néhány olyan ligatúra, amely a nyomtatványok tanúsága szerint csak antikva változatban volt használatban: *fb* és *fh* — ezek rövid ideig, az 1630-as évekre voltak jellemzőek. Megállapíthatjuk, hogy antikva típus esetében csak az *f, l* és *ƒ* betűkkel, mint első taggal összekötött betűkaraktereket használták, szemben a kurzívval, ahol a fentiek mellett első tagként az *a, e, i, k, m, n, t* és *u* is használatos volt. Rövid ideig, a 16. században az *ij* ligatúra antikva változata is élt (az 1550—1590-es években), a továbbiakban csak a kurzív változat. 1640-től egyre inkább visszaszorult a ligatúrák használata.

Az 1620-as években honosodott meg magyar szövegben az *a, e, m, n, nt, r* és *s* betűk szedésé nyújtására szolgáló, kalligrafikus nyúlvánnyal meghosszabbított sorvégző változata (közülük a *m* már 1590-ben is feltűnt.) Legtöbbjük az 1620—1670-es évekig volt használatban, de a nyújtott *t-t* még 1705-ben is megtaláljuk. Az 1700-as években ezeket a kalligrafikus nyúlvánnyal ellátott betűkaraktereket egyszerűsített, gépiesebb módszerrel nyomtatták: bármelyik szóvégi betűhöz hozzá lehetett tenni a külön betűtestre öntött \rightarrow jelet, de az így megnyújtott betűk már nem számítanak külön karakternek. Ez utóbbi gyakorlatra az egyik legkorábbi példa 1718-ból, Komáromból való.⁷

Magyar nyelvű szövegben sokféle ékezzettel, diakritikus jellel megkülönböztetett magánhangzó alkalmazására nyílt lehetőség. A 16. században ezeknek olyan változatosságával találkozunk, amelynek már a 18. század folyamán nyoma sincs. Érdemes kissé részletesebben foglalkozni a magyar nyelvű nyomtatványokban sűrűn előforduló — és néha egyedi metszésüknél fogva egy-egy korszakról vagy műhelyről is árulkodó — *ö* és *ü* betűk leírási módjával. Bár a betűkaraktereket felsoroló táblázatból úgy tűnik, mintha a kétpontos *ö* és *ó*, illetve a kétpontos *ü* és *ú* karakterek az 1500-as évek derekától 1800-ig párhuzamosan használatban lettek volna, valójában használatuk meglehetősen

⁶ V. ECSÉDY Judit: *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda első korszaka (1623—1636)* = OSzK Évkönyv 1974—1975 (Bp. 1978. 362. és PAVERCSEK Ilona: *A lőcsei Brewer-nyomda története a 17—18. században. II. rész* = OSzK Évkönyv 1980. (Bp. 1982). 378.

⁷ Kalendárium 1719. esztendőre. OSzK: Tod. 5307

hullámzó. Az *o* és *u* betűk időben megelőzték a kétpontos *ö*-t és *ü*-t: az előbbiek 1548-ban, az utóbbiak 1569-ben tűntek fel. (Még korábban az *o* hangzó kifejezésére *eo*, *ew* vagy *ü* betűket, illetve betűcsoportokat használtak.) A kétpontos *o* és *u* előzményei az *o* és *u* betű fölött szabálytalanul egymás mellé vagy egymás fölé helyezett pontok, vonások voltak, gyakran egymás felé dőlve — ebből a sokféleségből végül a mai kétpontos *ö* és *ü* betű lett maradandó. A 16. századi magyar nyelvű nyomtatványokon előforduló *o* és *u* betűk sokszor jól láthatóan a nyomdász sajátkezű igazításai. Az idegen nyelvű szövegekben használatos *o* és *u* betűkből az ékezet csúcsának lereszelésével alakítottak ki — kissé egymás felé dőlő ékezetű *o* és *u* betűket, vagy másként reszelve *ó*, *ú* betűket. Az *o* és *u* betűkből pedig a vízszintes vonal megszakításával jött létre — kissé szabálytalan ékezetű — *ö* és *ü* betű.

A későbbiek során a kétpontos *o*, *u* és az *o* *ü*, egymásmelletti előfordulására az alábbiak jellemzőek. A 17. század első évtizedeiben meglehetősen ritka volt a kétpontos *o*, *u* — szemben a 16. századi nyomtatványokkal, amikor a fent leírt módon alakítottak ki kétpontos *o*, *u* betűket. Az 1600 és 1625 között Magyarországon használatban levő 46 antikva szövegtípusból csak 5 típusnál volt használatban a kétpontos *o*, *u*, szemben az ugyanekkor létező 26 kurzív szövegtípussal, amelyek közül hét használ kétpontos *o*-t és *u*-t. Úgy látszik, hogy a kétpontos *o* és *u* betűnek legnagyobb hagyománya Debrecenben volt, itt a 17. század folyamán is következetesen ezt használták a nyomdászok, míg Kassa, Bártfa és Nagyszombat szórványosan, az *o* és *u* betűkkel párhuzamosan alkalmazta, a többi nyomda pedig kizárólag *ó* és *ú* betűket használt. Lőcsén pl. csak 1703-ban tűnt fel az első olyan betűsorozat, amelyben kétpontos *o* volt.⁸ Változás az 1640–1650-es években történt: ezekben az években a kétpontos *o* és *u* betűk lettek gyakoribbak, az újonnan metszett betűsorozatoknál inkább ezek találhatók (pl. egyes pozsonyi, váradi típusoknál). Mégis, *ó*, *ú* betűvel még az 1790-es években is több nyomda termékein találkozunk (kolozsvári, nagyváradi műhelyekben), bár ekkorra, a 18. század utolsó évtizedeire a kétpontos *o* és *u* használatát vált uralkodóvá. A hosszúságot is jelölő, máig is használt *o* és *u* betűk is, úgy látszik, éppen Debrecenben, ebben a jellegzetesen magyar nyelvű nyomdában jelentek meg először, 1799-ben.

Az *o* és *u* betűnél a hosszúság jelölésére történtek kísérletek a magyarországi nyomdáknál már korábban is. Ilyen kísérlet volt a Magyarországon csak Pozsonyban, csak 1636 és 1643 között használt *o* és *u* betűkarakter — az *o* és *u* hangok jelölésére.⁹ Bár a pozsonyi nyomdának ez a típusa később átkerült Nagyszombatba, a nyomdász ott már nem alkalmazta a fenti jelet, nem tett különbséget hosszú és rövid hangzó között. Úgy látszik, a hosszú *o* és *u* magánhangzók megkülönböztetésének igénye — amely egyébként egyedülállóan jellemző a magyar nyelvre — nyomtatásban a 17. század derekán még nem merült fel, csak jóval később. Az *o* és *u* karakterek tehát nem tudtak meghonosodni a nyomdászatban.

Az 1700-as években tűnt fel ugyancsak az *o* és *u* jelölésére két másik karakter, az *o* és *u*, és használatban voltak még 1800 után is, túlnyúlva az általunk vizsgált időhatáron. Ezek a jelek azonban nem köthetők egyetlen nyomdához, mert egyidejűleg megtalálhatók Pozsony, Vác, Debrecen és más városok műhelyeiben.

⁸ PAVERCSIK Ilona *i. m.* I. rész. 382.

⁹ Előfordul pl. RMK I 664, 1636. évi pozsonyi nyomtatványban.

Mássalhangzók esetében ezek az időben jól körülhatárolható és néha nyomdahelyhez is köthető sajátosságok ritkábbak, szinte csak az β (*sz*) betűvel kapcsolatosak. Változatos formában találhatók meg az 1680-as évekig. Az 1680-as évek után válik általánosan használttá az \mathcal{E} (amely két külön betűkarakterből tevődik össze), az eddigi, külön ennek a hangnak jelölésére szolgáló változatos β , \mathcal{E} , \mathcal{S} jelek helyett. Megemlíthető Tótfalusi Kis Miklós saját metszésű, jellegzetes \mathcal{E} , \mathcal{S} betűje, amely utóélete során hosszú évtizedekig jellemzője marad a kolozsvári nyomdászatnak. A nyomtatványok tanúsága szerint ezt az \mathcal{E} , \mathcal{S} betűt még 1799-ben is használták Kolozsvárott, a Református Kollégium nyomdájában.¹⁰ Ez a jellegzetes, Tótfalusi által metszett \mathcal{E} és \mathcal{S} betű, Tótfalusi más betűivel együtt, a szebeni nyomtatványok egész során is megtalálható. Ennek magyarázata, hogy Szeben számára is metszett betűket, amelyek a szebeni nyomtatványokon 1699 és 1705 között mutatkoznak meg, utána pedig 1707 és 1731 között a Kolozsvárról odamenekített Tótfalusi-típusok egy része tűnt fel szebeni nyomtatványokon. Haiman György néhány 1710-es években nyomtatott debreceni könyvben is kimutatta Tótfalusi típusait.¹¹ Hasonló, de a Tótfalusiéval nem azonos \mathcal{E} és \mathcal{S} betűje volt a lőcsei Brewer-nyomdának az 1703–1728-as években.¹²

Általában az 1780-as években jelent meg a ma is használt *sz* betű, de még akkor is a nyomtatványok jó részében párhuzamosan együtt élt az *sz* mellett a régiesebb \mathcal{L} is. Még 1800-ban is akadt olyan nyomda, amely csak \mathcal{L} -et használt.¹³

A fenti néhány megállapítás talán némi támpontot ad a régi nyomtatványokkal foglalkozóknak, szándékunk szerint elsősorban a kormeghatározáshoz. Egy meghatározandó nyomtatványban előforduló néhány jellegzetes betűkarakter együttes előfordulása jellemző lehet például egy-egy évtizedre, kivételes esetekben egy-egy nyomdahelyre. A táblázat maga nem ad fogódzót a nyomdahely, a műhely kérdésében, de talán valamelyest leszűkíti azt az időszakot, ahová a meghatározandó nyomtatványt el kell helyezni.

V. ECESEDY, JUDIT

Les caractères de lettre des anciens imprimés de langue hongroise

L'auteur a rassemblé les caractères de lettre imprimés en langue hongroise, en usage de 1533 à 1800, en vue d'une élaboration des anciens livres de langue hongroise pour les machines à calculer. Cette collection contient tous les signes des imprimés hongrois de cette époque qui ont été employés par les imprimeurs dans les textes hongrois en Hongrie ou à l'étranger. En distinguant trois périodes au dedans de cette époque (1533–1635, 1636–1711, 1712–1800), il donne la possibilité d'examiner le nombre et le caractère des caractères employés dans telle ou telle période et de constater la continuité.

L'auteur a considéré comme des caractères à part les ligatures et les voyelles et parfois les consonnes pourvues de signes diacritiques. Du point de vue de l'imprimerie, à la délimitation des caractères, il a considéré comme décisif le fait de la moulure dans un seul corps de lettre.

La comparaison et l'analyse des caractères de lettre des périodes différentes peuvent donner des points de repère aux chercheurs des anciens imprimés, avant tout à la détermination de l'époque du texte en question. Cette collection aide à restreindre la période, ou l'imprimé à déterminer doit être placé.

¹⁰ HAIMAN, uo.

¹¹ HAIMAN, *i. m.* 107–120. A Tótfalusi betűk utóéletéről.

¹² PAVERCSIK, *i. m.* I. rész 419, 421.

¹³ SIMON Máté: *A tántz-béli mulatságról* . . . Vác 1800, Gottlieb ny. (Petrik, III. 385.)

Huszonkilenc drámaszöveg egy kéziratoss forrásban 1670 tájáról

Szlovákiában a mártoni Matica slovenska kéziratárában ms 597. jelzet alatt van egy kézirat-kolligátum,¹ mely a hajdani magyarországi evangélikus iskolai színjátszásnak mind ez ideig leggazdagabb forrása. Az elején csonkán, a 20. levéllel kezdődő gyűjtemény 385 levelet számlál. 1898-ban a bártfai evangélikus lelkész hagyatékából került elő.² Az egész kézirat latin nyelvű. Csak egy-két nem drámai szerkezetű darabja van.³ Összesen 24 teljesen, 5 részben csak vázlatosan kidolgozott iskolai produkció szövegét tartalmazza az 1670. év tájáról.

A magyarországi protestáns iskolai színjátszás emlékei legnagyobb számban az evangélikus iskolákból ismeretesek. Több száz adatunk van brassói, bártfai, késmárki, besztercebányai, soproni stb. iskolai játékokról, szövegelemekkel azonban csak kivételesen rendelkezünk. A szóban forgó drámagyűjtemény egymagában több szöveget őrzött meg számunkra, mint amennyit az összes többi hajdani magyarországi evangélikus intézmény ránk maradt textusai kitesznek. Már csak mennyiségénél fogva is fontos iskoladráma-forrás tehát a mártoni kézirat. Kézzel fogható szövegeivel, a különböző alkalmakkor eljátszott változatos műfajú előadásokkal, a szövegekben olvasható utasításokkal, színpadtechnikai jellegű megjegyzéseivel a gyűjtemény világos képet nyújt arról, mit, mikor, hogyan játszottak 1670 táján a három nevezetes evangélikus iskolában, Eperjes, Bártfa, Lőcse városában. A gyűjtemény darabjai ugyanis eddigi vizsgálódásaink szerint ennek a három városnak evangélikus tanintézményeihez kapcsolódnak. Igaz, hogy időben korlátozott a játékok időköre. De éppen abból az időtájból valók, amikor a rekatolizálás a legsúlyosabban nehezedett a protestánsokra. Az alkotások elsődleges mondanivalója az evangélikusokat, elsősorban az Eperjest fenyegető megpróbáltatások megszólaltatása.

Jelentősége ellenére eddig alig foglalkoztak a gyűjtemény darabjaival. Tudomásunk szerint Kvačala, Ján tett róla említést,⁴ és a Ladiver Illés darabjaihoz való hasonlóság miatt a kolligátum drámáit Ladiver munkáinak tartotta. A Ladiverről szóló monográfiájában igen röviden emlékezik meg róluk Ružička,

¹ Mikrofilmje a MTAK-ban van 1989/I. szám alatt.

² A 20a lapon „V pozostalosti Juraja Kellu, farára v. Bardejove 1/8. 898.” feljegyzés olvasható.

³ Három vers kivételével próza. Leghosszabb a „Panegyricus in laudem Illustrissimi Stephani Tőkeli” (370a—379b), továbbá a Weber Jánost köszöntő „Natales acclamationes” (198a—204a).

⁴ KVAČALA, Ján: *Niekoľko slov o Eliášovi Ladiverovi*. Archiv pro bádání o životě a spisech Jana Amoše Komenského (Brno) 1923. 6—17.

Vladislav.⁵ 1967-ben Milena Česnaková-Michalcová beszélt egyik-másik darabjáról, címszerűleg megnevezve vagy tárgyyszerűleg megemlítve némelyiküket.⁶ A kézirat alaposabb megvizsgálására a kulturális történelmi emlékeink feltárása során *A magyarországi protestáns iskolai színjátékok forrása és irodalma* című kiadvány előkészítése közben került sor. Vizsgálódásainkat a MTAK mikrofilmje alapján végeztük, minthogy a kézírral huzamosabb ideig nem dolgozhattunk.

A gyűjteményben, mely néhány esetben az egyes drámák előtt modern írással készült számozatlan címlapokat tartalmazott, melyeket azonban a kézirat restaurálásakor újabban eltávolítottak, az alábbi darabokat találjuk.

1. *Ecclesia in exilio triumphans* (20a—32b). A tintafoltok és átnedvesedés miatt nehezen kibetűzhető címlapból, főként azonban az Epilogusból az tűnik ki, hogy 1673. pünkösd második napján Lőcsén, a volt eperjesi Kollégium igazgatójának, Pomerius Sámuelnak emlékezetére és Seelmann Keresztély lőcsei prédikátor (1665—1674) tiszteletére adták elő bizonyára részben azok az Eperjestről 1673. március 10-én szétugrasztott diákok, akik Pomariust előbb Szepesváraljára, majd Lőcsére követték. Az előadáskor Pomarius már nem volt Lőcsén.⁷

Bár Lőcsét is fenyegette az ellenreformáció, a panaszdrámában elsősorban az evangélikusok eperjesi egyházára kell gondolnunk.⁸ Az eperjesi kollégiumra vonatkoznak az ilyen passzusok is: „Ubi sunt laeta Parnassi juga? . . . Latent Camoenae. . . Tacent et Artes.”

Lőcsén szokás volt tavaszi ünnepséget, majálist rendezni. Az I—IV. inductio kesergései után az ötödikben Krisztus vigaszt ígér, Diana pedig tavaszi örömnappal szólít.

2. *Anima coeli amore saucia a tenebris ad lucem, a voluptate ad Christi crucem conversa, attisa* (34a—41a). A farsangi vigasságra szólító Prologus után versengés következik a Pietas — Impietas, a Pauper Poenitens — Voluptas között, Bacchust kárhóztatva, illetőleg dicsérve. A szegény bűnöst Krisztus bátorítja; a Tentator és a Voluptas ellenében az angyal is segítségére jön. A moralitás a farsangi hiábavaló örömk helyett bűnbánatra int, mintegy utat mutatva a három tétovázó tanulónak.

3. *Petrus poenitens et Judas desperans in Theatro repraesentati* (42a—52b). Pogány és keresztény mitológia bonyolult keveredésében felépített húsvéti játék. A Nappal és az Éjjel geniusának versengése után a Pétert megkísértő Fragilitast legyőzi a Spes és a Constantia, de Judásban hiába küzd a Poenitentia a Desperatioval. Legszebb a IV. inductio passió-jelenete; Mária, János, Magdolna Jézus-siratása. Az utolsó részből csak az argumentum van meg: az égő fénix Krisztust példázza, a feltámadás jeleként. A következő darab az 54a lapon kezdődik.

⁵ RUŽIČKA, Vladislav: *Eliáš Ladiver mladší*. Turč. Sv. Mik. 1946. 115.

⁶ Milena ČESNAKOVÁ-MICHALCOVÁ: *Divadelný život na prešovskom kolégiu*. In *Préšovske kolégium v slovenských dejinách*. Košice 1967. 264—65. — *Uč: Divadlo na Slovenku v období feudalizmu*. In *Kapitoly z dejín slovenského divadla od najstarších čias po realizmus*. Bratislava 1947.

⁷ HAIN Gáspár: *Zipserische oder Leutschaverische Chronica vndt Zeit-beschreibung*. Kiad. Bal Jeromos—Förster Jenő—Kauffmann Aurél 1—3. köt. Lőcse 1910—1913. 415.

⁸ „Templa lugent occupata Martis furore”.

4. *Iesus Desiderium et Delicium Piorum* (54a—64a). Karácsonyi játék kezdő paradicsom-jelenettel, öt inductioiban és egy rövid Peroratioiban. Ez utóbbi gondolataiban korvontkozást érezhetünk.⁹

5. *Parnassus Violatus et Vindicatus* (66a—75b). A címlap felső sarkában ugyanazzal a kézzel Anno 1673. Ugyanezt az évszámot tartalmazza a cím folytatásában található chronostichon is. A 66a lapot más kéz írta, mint a többi lapokat, s valószínűleg ettől a kéztől származnak az eredeti sorok fölé írt változtatások is, melyekkel pl. a *novi verist novi annira*; a *virores Betulaet favore Numinisra*, a *Parnassi patentist Parnassi Bartfensisre* javították. Az új címlapból, főleg a *Bartfensis* javításból arra következtetünk, hogy a darabot Bártfán játszották — a javított változatban.¹⁰ Ez azt jelenti, hogy eredetileg nem a bártfai iskola számára írták.

A szöveg a kéziratban a III. inductio elején megszakad, valószínűleg hiányzik a IV. és V. inductio is. A meglévő rész csak a *Parnassus violatus*ról szól: Apollo a nyugtalan idők miatt panaszkodik,¹¹ a múzsák keseregnek, négy tanuló közül csak egy marad hű hozzájuk, a többit elcsábítja a madarászás, a játékok; Mars harcra tüzel, s bár legyőzi a Pax, öt Invidia és Impietas győzi le, és teszi tönkre a múzsák berkét. Az utolsó meglévő mozzanat: Apollo sír a múzsákkal együtt. Hiányzik a megbüntetés, a bosszúállás, a címben ígért *Parnassus vindicatus* bemutatása. A kézirat következő beírt lapja a 78a.

6. *De Eclipsibus Ecclesiae* (78a—95b). A Kollégium legbökezübb pártfogójának, Thököly Istvánnak és 1668. január 22-től 1670 tavaszáig ott tanuló fiának dicséretére írt allegorikus játék három felvonásban. A Prologusban Thököly Istvánt a haza fényeként, a homályba borult Ecclesia napjaként, fiát az apa méltó követőjeként üdvözik, mint aki a haza örömeire szétkergeti a felhőket, egére felhossa Phoebust. A befejező rész az ifjú grófba vetett reményeket szólatatja meg. A közbülső „cselekményben” a sötétség és a hazugság megszemélyesítői (Invidia, Calumnia, Violentia, Superstitio) harcolnak a Fides, Religio, Spes és annak védelmezőivel. A sötétségen diadalmaskodik Phoebus (= Krisztus), a győzelembe vetett remény legyőzte a bajokat.

A szöveg zavaros, a másoló is összekeverte a rendet, és a kézirat kolligálása-kor nem rendezték.

7. *Pallas Victrix* (95b—128b). A kétnapos vizsgát követő előadás Bártfán.

A játék igen laza szerkezetű. A tantárgyak (osztályok) megszemélyesítői az elsőségért versengenek. A *Parnassus* csúcsára igyekeznek feljutni. Momus gánccsozkodásai, Neeriusnak a tétlenséget, otiumot hirdető szavai akarják útjuktól eltéríteni. Közjátékszerűen útjukat állja a részeg Philinus. A *Philosophia* és az egyik *Interlocutor* is Bacchus hívévé szegődik.¹²

Itt újrakezdődik a dialógusok számozása. Köztük olyan is található, melynek a címhez nincs köze. Az egyikben a *Liberalitas* adományokat oszt a szegényeknek *Abundus*, *Sincerius*, *Constantia* társaságában. Közben az ablakban megjelenik Krisztus, és az utolsó ítéletkor mondandó szavaival dicséri meg, ju-

⁹ „Spernite concitatos insani Orbis tumultus, contemnente crudeles Hercules atque Neronis . . .”

¹⁰ Bártfán az evangélikus tanulókat 1674. augusztus 21-én eresztették szélnek.

¹¹ „O alma tellus Pannonum, o Ecclesia, o Patria . . . quo decidisti? Musaeque lugent, pulsa Religio gemit, O luctuosam Patriae catastrophem . . .”

¹² „Vivamus ut bibamus!”

talmazza őket.¹³ Egy másikban egy tönkrement kereskedő panaszkodásait halljuk. A harmadik dialógus két, tartalmilag egymástól független részből áll. Az elsőben a megalkuvással, engedékenységgel barátokat szerző Charimus a főszereplő; második részében a tanulás akadályairól hallhatunk (nyugtalan idők, késlekedés, tétlenség, szegénység, önzés, részegeskedés). A negyedik dialógusban Pallas győzedelmeskedik az arsok ellenségein. Az ötödikben az arsok legyőzvéen az Ebrietas, Luxuria, Momus kísértéseit, feljutnak a Parnassusra, ahol Pallas jutalomkoszorúkat oszt. Koszorút kapnak a patronusok, az iskola pártfogói, az egyik tanuló szülei is.

8. *Dispositio Dialogi De Bello et Pace* (128b—130a). Nem kidolgozott drámaszöveg, csak vázlat 11 részre tervezve. A háború dicséretét hivatott zengeni a bevezető elégia. Utána azonban egy tervezett ének a háború helyett a békét követeli. A mondanivaló időszerűségét láthatjuk abban, hogy a fejükkel a felhőket verő sasokat emlegetik, hogy Pannonia fészket ad a Sasnak. Bár Attila ivadéka arra született, hogy háborúskodjék, azt tanácsolja, hogy aki a hazát szereti, dobja el a fegyvert, elég sebet számlál már az ország. A nyolcadik részben Minerva és Neptunus versengéséből Minerva kerül ki győztesen, Fragara hegyén olajfát ültet.¹⁴ A három utolsó rész a béke hasznáról szól; a fegyverek elhallgatnak, a harci kürtök elnémulnak.

Feltételezhetően az 1670. év tavaszi felkelés után keletkezett a drámajáték terve, még a megtorlások bekövetkezése előtt. Hangjával egyedül áll a gyűjteményben.

9. *Aggratulatio festiva in Natali meo* (130b—131b). Az ismeretlen felköszöntött személy írta le 1673-ban az utána álló vizsgajelenettel és az ezt követő menyegzői verssel együtt. (A 131b—133a lapokon.) Minden valószínűség szerint Lőcsén, ahol az Eperjesről Pomarius igazgatóval elfutott 60 diákközül többen tanultak ebben az évben. Soraikból került ki a jötevőjüket köszöntő három műzsa. Csak azért ennyi, mert megkevesbítette, szétszórta őket Mavors, Bellona, az irigy Nemesis dühe, Invidia furorja. Apollo is csak nehezen talált a gyász, üldözöttség közepette örömhangokat, hogy köszöntse, s azt kívánja neki, egészségben szolgálja a hazát, szeresse a Múzsát, tegye az ég szerencsésé.

A 132b—133a lapon olvasható latin nyelvű házassági köszöntőben, melyben a „Propria ManV aDsCrIpsIt eXvL” (= 1673) chronostichon olvasható, arról is ír, hogy távolból kell barátját köszönteni, mert ő nem lépheti át Fragaropolis kapuit.¹⁵ A jól gördülő hexameterek az ünnepelt szerzőt valóban a műzsák szeretőjeként mutatják.

10. *Salutatio dialogistica Quintae Classis ad Dominos Inspectores in Examine Autumnali Anno 1673* (131b—132a). A száműzetésben Lőcsén tanuló diákok csak nehezen tudnak erőt venni fájdalukon, hogy rövid jelenetben köszöntsék a vizsgára összegyűlteket.

11. *Congratulatio Convictorum* (134a—141b). Az első lap felső sarkában „In F[estum] Petri” megjegyzés olvasható.

¹³ „Venite benedicti patris mei, possidebitis paratum vobis regnum . . . Sitivi . . . Hospes eram . . . Nuduseram . . . Infirmus eram . . . In Carceri eram . . . Quicquid ex minimis fecistis, mihi fecistis” etc.

¹⁴ Eperjes neve: Fragaropolis volt.

¹⁵ „Scis bene, Fragarias me non admittere portas // Non mihi deliciae, nec mihi porta patet”.

Feigel Péternek, Sáros megye részéről az eperjesi Kollégium egyik inspectórának, az iskola jötevőjének köszöntésére játszott „theatralis hilaritas”. A bevezető és befejező részen kívül két dialógusból áll. Az első nagyobb részét a Laetitia és Tristitia civódása tölti ki. Szónokok üdvözlik Feigelt, aki a sok nyugtalanság után megteremtette a múzsáktól kívánt nyugalmat.

12. *Dispositio Actus pro Festo Galli. Bilibaldistrobilus.* (141b—142b). Három felvonásra tervezett drámavázlat. Nincs kapcsolatban a magyarországi állapotokkal. A színhely India, a gazdag Tubán királyának udvara, ahol holland hajósok fordulnak meg. A palota érdekessége egy szoba, melyben kalitkába zárt kakasok várják a viadalt. A második felvonás után intersceniumot terveztek, melynek a tárgya vagylagosan van megjelölve: az asszonyok a férjek nyakába gyepíltöt vetnek, vagy a paraszt és a katona.¹⁶

13. [*A Grammatica dícsérete*] (143a—150b). 1669. szeptember 25-én a Kollégium grammatica-osztályában tanuló Thököly Imre születésnapjára írt játék. A dialógus I—III. részében a Virtus, Honor, Diligentia, Sudor megszemélyesítői, s 12 tanuló többsége a grammatica, a kemény munka fontosságát hirdeti. A IV. részben Honor Thököly Imrét köszönti, akinek példás a virtusa, munkája, aki a haza és az ecclesia reménye. A darab komikus alakja Diogenes, Vele indul a játék, fel-feltűnik annak egész folyamán. Zúgolódik, hogy a gyerekek lármáznak, nem tud csendre találni. Mikor tanácsot kérnek tőle, elinal. Örül, hogy 4 tanuló a munka helyett a játékot, semmittevést jobban szereti a tanulásnál. Ott van a darab végén a Virtustól összecsdített nép között, de most is duzzog, ez a világ nem neki való, bárhová lép, falba üti a fejét. Sudor tanácsa, hogy maradjon hordójának állandó lakója, végül is lecsendesíti.

14. *Oliva* (150a—155a). Az énekkel, tánccal, kórussal tarkított ünneplés Pomerius Sámuel igazgatónak szól, akit a Pietas az égből hozott Magyarországnak. Nem sokkal a Kollégium megnyitása után keletkezhetett. Azt kívánják, atyai tanításának örökségében növekedjék a minap született gyermek. Tánc és ének közben ilyen kiáltások hangzanak: éljen az evangélikus eklézsia, éljen a jeles Tanács, éljenek a tanárok, éljen Pomarius Sámuel.

15. *De Liberalitate* (158a—175b). A cím értelme a zárórészből tűnik ki, mely adakozásra szólítja a pártfogókat.

A Kollégiumot, a „Coetus Hunnorum”-t a múzsák forrásához, a paradicsom kertjéhez hasonlítja. Apollo is gyönyörűségnek találja. Nehéz azonban eljutni a forráshoz, földre híz a szegénység. Kiszárad a deáki tudományok kertje, a bőkezűség, az adományok harmatja híján. A declamatorok egyike azt a kívánságot fejezi ki, bár Phoebus legyőzné a szkíta fagyokat, és tiszta vízzel öntözné a pannon ifjúságot. A darabban számos helyen csendül fel a muzsika, szólal meg az ének.

16. *Invitatio post Otium ad Negotia, Post veniam ad Musas* (176a—187b) A lap felső jobb sarkán „Classicum Apollinis” megjegyzés olvasható. Tanévnyitó előadás, mely nincs részekre tagolva. Van azonban toldaléka, egy igazi közjáték: „Conclusio in qua accedit [!] Rusticus et Gryphus”. A paraszt, akinek már elege van a szegénységből, Gryphusnak a múzsákhoz intézett szavait: „Adeste ad Laurum” félreérti: „Adeste ad aurum”-nak veszi. Rögtön hozzájárul, aranyat kér, követel magának. A jelen levő Amor Divinus, Calumnia,

¹⁶ „Interscenium de mulieribus contra viros, quibus habenas velint dare. Vel de milite et Rustico alternatim sibi servientibus.”

Dolus azonban kicsúfolja. Végül is belátja, nem neki való a Parnassus.¹⁷ Visszatér megszokott környezetéhez, borban keresve felejtést.

Maga a dráma arról szól, hogy Eperjesen, a boldog városban virágoznak a tudományok. Invidia, Dolus és Calumnia azonban most, hogy vége a vakációnak, és az ifjaknak újra a tanuláshoz kellene látniok, a henyélésre akarja a tanulókat rávenni. Némelyek engednek is csábításaiknak, otthagyják az iskolát. Nagyobb részük azonban követi Virtus hívó szavát.

17. *Actus Introductor* (187b—190b). Csak az eleje és a vége kidolgozott, a középső részből csak vázlat van. A címből arra lehet következtetni, hogy ez is tanévnnyitó jelenet volt. A nekiindulás pedig, melyben arról beszélnek, hogy eloszlottak a fellegek, feltehetőleg 1672 október hónapjára vonatkozik, amikor Eperjes a kuruc bujdosóknak hódolt. Évnnyitóra utal az a rendezői utasítás is, hogy a bevezető szereplő beszéde a tanítók és a tanulók kötelességeiről szóljon.

18. *Specimen gratitudinis Generosi Domini Thomae Conrad die natali exhibitum* (191a—195b).

Conrad, Thoma Eperjes város részéről volt a Kollégium egyik felügyelője. A diákok, az erények (Pietas, Prudentia, Libertas, Gratitude) megszemélyesítői prózai declamatiókkal, verssel, énekekkel köszöntik, éltetik patrónusukat.

19. *Eleazar, quem velut EXEMPLO VERA ET CONSTANTIS FIDEI INCLYTI COLLEGIJ EPERIENSIS JUVENTVS ILLUSTRIS MAGNIFICA NOBILISSIMA INGENUA SEPTEM SCHOLARUM IN AREAM THEATRALEM INDUXIT DIE 3 IDUUM OCTOBRI ANNO 1668.* (206a—259a). A címlapon „Interfui huic Actui, missus a Amplissimo [?] Senatu Bartfensi ad Examen Publicum Annuum” megjegyzés olvasható a cím alatt. A szöveg végén: „Imposuit finem J. B. R. T. Anno 71. die 9 Decembris” záradék áll. Eszerint az Eperjesen 1668. október 13-án bemutatott drámát a gyűjteménybe csak 1671. december 9-én másolták le, eltévesztve az előadás dátumát, mely más adatok szerint kétségkívül október 13-a.

A gyűjteményben ezt a drámacímet is megelőzi egy másik címlap, mely modern írással a fenti címet és adatokat tartalmazza. Alatta azonban egy szlovák megjegyzés áll más kéz írásával, és eszerint a darabot Bártfán is bemutatták vizsga alkalmával. Az előadás időpontjáról nem kapunk tájékoztatást.

Az *Eleazar* a gyűjteményben egyike annak a két eperjesi drámának, melyeknek létezéséről, előadásáról eddig is tudtunk. Ránk maradt ugyanis nyomtatott programja, és foglalkozott vele a szakirodalom.¹⁸ A mártóni gyűjteményből most ismertté vált a dráma szövege is.

A szövegnek a nyomtatott programmal való egybevetéséből két helyen következtethetünk némi eltérésre. Az I. felvonás 9. jelenetében a program alapján azt várhatnánk, hogy a megnevezett Discordia és Concordia szerepel a jelenetben, vagy legalább beszélnek róluk. A kézirat szövegében nem lépnek színre, és nincs szó róluk. A III. felvonás 6. scenája a kéziratban rövidebbnek tetszik,

¹⁷ „Oho, inanes nugae! Parnassus sine lignis, Laurus sine auro quid valent, nisi quantum manubrium dempta securi.”

¹⁸ RMK II, 1123. „Eleazar Constans, quem Honori Generosorum et Nobilissimorum D. Nomine Incltyti Status Evangelici in Collegio Eperiensi Inspectorum . . . in Scenam produxit Anno MDCLXXVIII. Die 13. Octobris. (Bártfa 1668.) — MOLNÁR Aladár: *A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században.* Bp. 1881. 344—45. — H.: *Schulkomödien.* Korrespondenzbl. 1885. 63. — HÖRK József: *Az eperjesi ev. ker. coll. története.* Kassa 1897. II. 25—27. — DOMBY Béla: *A drámatrás kísérletei Magyarországon a XVI. és XVII. században.* Pécs. 1932. 109—112. — ČESNAKOVÁ-MICHALCOVÁ: i. m. 263. (L. a 3. sz. alatt.)

mint ahogyan a nyomtatott program alapján gondolni lehetne. Az angyalok énekéből alig cseng ki az a biztatás, melyet a nyomtatvány itt ígér. A kéziratban a jelenet emblematis: „Emblema.” Rendezői utasításképpen pedig e rövid „argumentum” után: „Angeli 2, quorum unus securim ex una parte, alter vero Coronam offert” olvasható. Eleazar nem habozik, mint ahogy ilyesfélére a programból következtethetünk, ahol a jelenetről ez áll: „Eleazar dum fluctuat animo ab Angelis cantu et *adhortatione confirmatur et ut se submittat voluntati divinae, monetur.*”

Azon felül, hogy a gyűjteményben megtalálható a dráma szövege, értékessé és érdekessé teszi azt számunkra az a tény, hogy nagyon sok olyan tájékoztatást, rendezői utasítást tartalmaz, melynek segítségével a drámát hatásosan színre lehetett vinni. Sokszor mai értelemben vett forgatókönyvként tájékoztat, mit kell tennie a rendezőnek, milyen felszerelést, ruházatot szükséges alkalmazni, hogyan kell a szereplő személyeket mozgatni. A dráma szövegének első mondata pl. azzal indul, hogy megmondja, mit csináljon Democritus és Heraclitus az Antisceniumban.¹⁹ Pontosán megadja a több személyes szerepkörökben a személyek számát.²⁰ Ugyanakkor lehetőséget ad, hogy több tanulót is színpadra vigyenek.²¹ Technikai utasításokat ad, hogyan érkeznek a színpadra fentről az égből, a levegőből az istenek, szellemek. Így száll le Fortuna az I. felvonás 7. jelenetében: „artificose per rotulas” tiszta fehér vagy vörössel átszótt ékes ruhában,²² és amikor a katonák a kezében tartott borostyánból font koszorúja után nyúlnak, ugyanúgy tűnik el szemük előtt. A IV. felvonás 4. jelenetében Justitia ugyanígy „demittitur ex alto”, majd utána „retrahitur inter nubes”. Az V. felvonás első jelenetében az Éj fedett arccal ereszkedik alá — „lente et insensibiliter per rotas ex alto”. A szín — a nyomtatott programnak megfelelően — itt a tenger. Ebből lép ki lovairól a tengerpartra Neptunus, ahol lassan, sétálgatva alt hangon énekel a Patientia, őt követőleg pedig a Providentia basszus hangon. Miután Neptus megvigasztalja a Spest, újra énekelnek. A tenger zúg, az alvó oroszlánok felszökkennek, Eventus (a Sors) pedig bejelenti, az ég teljesíti a földiek kérését. Nem az, nemcsak az fontos, amit a szereplők mondanak, hanem ahogyan szem- és fülgyönyörködtető látványban bemutatják.

Nem kevésbé volt hatásos rendezés a III. felvonás 7. jelenete, melyben Antiochus²³ előtt elvonulnak győztes katonái, a félmeztelen, kopaszra nyírt, megkötözött zsidók. Egy kisfiú kocsiban ülve gyeplővel kormányozza az oroszlánfogatot; felharsannak a kürtök, zúgnak a dobok; pompás öltözetű katonák menetelnek győzelmi dalokat énekelve, míg a foglyok tömege sóhajtozások közt, a muzsikától elnyomva gyászhangú éneket mormol szomorú hangon, ellentétben a vidám, boldog katonákkal, kik Antiochust, Marsot éltetik. Minden mozzanatot aprólékos rendezői utasítás határoz meg.

A látvány mély hatást gyakorolhatott a nézőkre. Emléke eleven néhány évtized múlva is. Mikor Matthaides Sámuel (1710—1721 közt a Kollégium rectora) jegyzeteivel egészíti ki Rezik János *Gymnasiológiájának* kéziratát,

¹⁹ „Democritus et Heraclitus. Ter ridendo ille, hic flendo transit theatrum.”

²⁰ Eleázárnak három társa van, Antiochusnak tíz tanácsosa, a tribunusnak tíz katonája; őt zsidó bujdosik a sivatagban, három katonával találkoznak, Honoriusnak hat szolgálja van, az angyalok száma hat, illetőleg négy.

²¹ Pl. az I. felv. 4. jelenetében azt tanácsolja: „Adjungantur personae mutae propter solennitatem.”

²² „Exornatus, ut Fortuna solet.”

²³ „indutus Turcico modo”

díszes, Seneca tragédiáinál emelkedettebb előadásmódról beszél. A kötélen ide-oda rángatott zsidó foglyok a gályákra hurcolt prédikátorokat juttatják eszébe, és meghatottan idézi az előadást sóhajtozások és könnyek között szemlélő Keczer Jánost és Sartorius János prédikátort, amikor a bizonytalan jövőre gondolva mondják egymásnak: bárcsak ne szakadnának ránk ezek a bajok, melyeket itt mintegy kísértetben látunk.²⁴

A fenti tömegjelenet után a rendezői utasítás szerint „mutatur Scena, dum ingrediuntur in Theatrum Tubae, Musica solennis. Emblema II. Gloria Comitata Marte, Pace, Livore, Tympanis, Ubertas”; Mars után Constantia beszél. Kezében tűzszívet tart, szavai közben a magasban rakéták puffannak. Lángra lobban a kezében tartott szív, melyet térden állva magasba emel, aztán felegyenesedik, hogy Istenhez fohászkodjék, akiben egyedül bízik, akiben elégni akar. Szavai közben újabb rakéták hullnak alá. Megszólal szomorúan a kar, s a függöny lassan leereszkedik — vége a felvonásnak.²⁵

A mindenre kiterjedő figyelemmel készült rendezői utasításokat feleslegesnek tűnik itt tovább ismertetni. Az *Eleazar* dráma azt mutatja, hogy az eperjesi Kollégiumnak 1670 táján nemcsak jó drámaírója volt, aki mellett egy egész drámaíró műhely működött, hanem fejlett volt itt a színjátszás technikája is. Az iskola jól felszerelt színpaddal, ruha- és kelléktárral rendelkezett. A Kollégium nemcsak az oktatás színvonalában, hanem a színjátszásban is felvette a versenyt a jezsuitákkal, piaristákkal.

Nem valószínű, hogy Ladiver Illés az 1668-ban bemutatott *Eleazarban* az evangélikus (és református) prédikátoroknak hitükhöz való ragaszkodását mintegy előképben akarta bemutatni. A rekatolizálás ekkor még nem folyt ilyen erőszakkal. A fentebb említett Matthaëides azonban már joggal látott benne ilyesfélét néhány évtized távlatából. Tárgyválasztásban Ladivernek nem volt hatása az eperjesi drámajátékokra, technikát, formai megoldásokat azonban tanulhattak tőle, így pl. a dialógusok gyakoriságát, az ellenkező nézetek képviselőinek szóversenyét, a keresztény cselekmény kivetítését a klasszikus mitológiába stb. Stíláriskoronság, kifejezési fordulatok, szólamok is rokonítják a drámákat Ladiver művéhez.

20. *Acclamationes In Natali Excellentissimi Domini Samuel Pomarij Inter dedicationem Carminis Anno 1670 a Poetis factae* (262a—269b). Pomarius április 26-án született. 1670-ben ezekben a napokban az elégedetlenek már támadásban voltak, viszont Zrínyi Péterék már le is tették terveikről, Bécsben tartózkodtak.

Remény és kétség közt ünneplik az Ecclesia hajnalcsillagát, a haza szemefényét, a Kollégium oltalmát. A Kollégium rövid ideig tartó virulása után vihar-

²⁴ „Ornatus erat hic actus exquisite; Oratio altior Tragediis Senecae, confessione etiam adversae Religionis praesertinus nihil pulchrius inveniri poterat . . . ligatos seminudos decalvatos raptabant hinc inde per Theatra Judaeos hostes eorum. Quid hoc aliud, quam Praeludium Pastorum ad triremes missorum, fuit? Miserabili voce hymnis ad lachrimas ciendus, illusi, atque quid hoc? Eiulantium in carceribus imago. Eleazar recusans suillum, Tijpus erat constantium confessorum Luth. religionis. . . . Johannes Keczer Nobilis eruditus et Johannes Sartorius, Pastor Eperjesiensis inter suspiria et fletus totum hoc tempus actionis transmisere. Is, repraesentantibus copiosas lachrimas, respondit, utiam nos ista mala non praemant, quae velut in umbra cernimus.” (Fragmenta Gymnasiologiae Hungariae Professoris Collegii Epperjessiensis Joannis, Rezikii continuata a Samuele Matthaëide. Prešov, Štátny oblastný archív. Sign. EK-P 102.)

²⁵ „Raketlae demittuntur aliquot ex alto. Incendit cor, quod tenuit manu, et tenet arduus flexis genibus, sed post surgit . . . o Deus meus, o ignis meus. Raketlae mittuntur Constantia stat immobilis . . . Chorus ludit tristissime et modice demittitur velum.”

felhők közelednek, az ünneplés öröme nem tudja áttörni a komor hangulatot. A gyűjtemény legjellemzőbb, legjobb darabjai közül való.

21. *Chrysopoterjon Fortunae pro Eride Artibus*. Jn certamen et ambiguum Coronam sub Patrocinio ex auspiciis Jnelyti et Amplissimi Senatus Eperiensis Veluti Agonothelarum munificentissimorum a Poetica Juventute Ex Chryso Mallo Apollinis Anno MDCLXX die [a nap hiányzik] octobris devote propositum. (270a—293a)

Fortuna aranyserlegéért versenyeznek a különböző osztályok (tantárgyak) megszemélyesítői, de sikertelenül. Az V. inductio közjátékszerű jelenet: Rusticus és Opilione (a juhász) is sikertelenül próbál szerencsét.

22. *Salomon* Jn Theatrum Scenicum introductus Anno 1670. (294a—313a). Salamon a darabnak látszathőse, nem bibliai, hanem Eperjesre vonatkozó fiktív dráma szereplője allegorikus alakokkal. Salamon király Eperjes városbíróját testesíti meg: cselekedetei, elvei ez utóbbiéi. Az, hogy nem hatalmasodik, mindent szeretettel ér el; hogy eszménye a mértéktartás, a középút, a virtus, igazság, szerénység. Az erények: Prudentia, Justitia, Temperentia ezért örvendeznek. Magnificencia azért gondoskodik számára gazdagságról, hogy városfalak, paloták, tornyok, Kollégium, a játékok bemutatására alkalmas állás (pegmata) épüljön.

23. *Religio periclitans* Jn Theatrum Scenicum Anno 1670 Circa Dominum Oculi introducta (313b—329a). A darabot 1670. március 9 táján játszották, húsvét előtt a negyedik vasárnap körül.

Tárgyánál, előadásmódjánál fogva, valamint kifejezési eszközeiben az eperjesi Kollégiumban 1670 táján játszott vallásos panaszdrámák egyik legtipikusabb képviselője. Bevezetőből (Processus), 10 részből és Epilogusból áll, vegyesen vers és próza, sok énekkel, muzsikával. Az egyes részeket rövid summázás vezeti be.

Az evangélikus egyház állapotán való kesergéssel kezdődik. Veszélyben a Religio. A sötétség hatalmai: Injuria, Persecutio, Infamia, Calumnia, Insidia elfogják Fidest, megkötözik, nyelvét kivágnak; a Religiotól elveszik a Bibliát. A Spes, Charitas, Innocentia megszemélyesítői keseregve panaszkodnak. Az Auxilium Divinum jön segítségül, visszaadja erejüket, a Religionak a Bibliát, keresztet; bátorítást nyújt. Az erények is egymást biztatják. Az Epilogusban az előadó poetikai osztály élteti a patronusokat a haza, az egyház és a Kollégium nevében.

A kézirat külön oldalon felsorolja a játékhoz szükséges ruhákat és kellékeket.²⁶

24. *Praxis Ovidiana*. Secundum plerasque Elegias Temporari Anno 1670 mensi majo accomodatas instituta, cui tres Dialogi immiscentur. (329a—333a). A négy részből álló darab nem teljesen kidolgozott drámaszöveg, egy részének csak vázlatpontjai vannak meg.

Az 1670-es háborús hírekre (nemesi felkelés, a török készülődés híre) az iskolából többen eltávoztak. Visszatartásukért készült a darab, melyben hangot kap a török kérdés törökellenes éllel.²⁷ Egyetlen ilyen a gyűjteményben.

²⁶ 329a lap. „Vestimenta Personarum et Instrumenta”.

²⁷ Harmadik része: „Dialogus Duorum Pannonum et Turcae”. A török Ebuhanife ellenségesen, csúfolódva lép fel, a két magyar már-már kardra megy vele, végül is a török otthagyja őket. „Vivite potius, vivere vobis poena est. Fiant Induciae, dum lunatum induco exercitum.”

25. *Dialogus Christi Ascendentis et 9 Acclamatorum* (333a—335a). Nincs részletesen kidolgozva. Azon kevés daraboknak egyike, melyben nincs siránkozás, gyász. Ellenkezőleg! Elmúltak a gyászos idők, vége a jajoknak, az ég örömet kíván, tapsoljatok hívek.

Ha 1670. áldozcsüörtökére írták (ekkor május 15-re esett), az öröm hangját megérteti az a tény, hogy május 1-én a felkelők tállyai gyűlése elhatározta a fegyverletételt. A felszított kedélyek lecsendesedtek; a megtorlás, felelősségre vonás még nem volt tapasztalható.

26. *Aggratulatio in Festum Johannis* (335b—337b). Három Congratulator és három Aggratulator dramatikus szerkezetű köszöntővel ünnepli János napon Mollerus Johannest. Bár Mars serege megöli az örömet, és muzsikaként harci kürtök gyászos szava hallik, a félelem közepette is vidáman a szív Fragara hajnalcsillagának neve napján. Valószínűleg a december 27-i János-napot köszöntötték így 1670-ben, amikor december 10-én a császári csapatok megszállták Árva várát, 22-én pedig Likavkát.

27. *Acclamations votivae. In honorem Generosi et Clarissimi Johannis Weberi* (338a—347a). Actusnak mondott énekes aggratulatoria, mellyel a Kollégium 11 osztálya meg az Ecclesia és Eperjes városa Weber Jánost köszöntötte a béke visszatérésének reményében.

1670. december 27-re készülhetett ez is: a Kollégium három évi adósságáról beszél az első köszöntő. Ez után Weber Jánost hamarosan letartóztatták az összeesküvésben való részvétel gyanúsítva.

28. *Summa Actus de Papiniano. Anno 1669. in Generali Examine habiti* (347b—365a). Ez a kéziratban olvasható második olyan drámaszöveg, melynek szintén ránk maradt nyomtatott programja, és a szakirodalom elég sokat foglalkozott vele.²⁸ Ismeretes róla, Thököly Imre is játszott benne. Ekkor már a sintaxista osztály tanulójaként játszotta Imre király alakját (II. felvonás 6. jelenet), akit Gryphius *Papinianus*-ától eltérőleg meglepő anakronizmussal teremtett meg Ladiver Illés képzelete, bizonyára csak azért, hogy méltó szerepet juttasson a Kollégium nagyreményű ifjú grófjának. Az argumentum szerint a dráma érdekessége volt, hogy az I. felvonás után német nyelvű, a II. után magyar, a III. után szlovák nyelvű intersceniummal zárták a játékot.

A kézirat szövege némi csalódást okoz olvasójának. Legfőképpen azért, mert nem találjuk meg a nyomtatott programban jelzett három közjátékot. Egyről azonban hírt ad a kézirat. A II. felvonás végén rövid tartalmi ismertetést olvashatunk latinul a Welfek és a Hohenstaufok (Waiblingek) XIII. századi küzdelmének egyik mozzanatáról. Ha jól értelmezzük a szöveget,²⁹ a weisbergi

²⁸ RMK II, 1185. „Papianus Tetragonos, Hoc est Vir Magnanimus, Justus, Constans rectique pertinax in Theatvm productus . . . ab illustrissima, Spectabili, Magnifica, Generosa ac Ingenua Juventute Gymnasii Evangelici, quod Eperjessini est, Pro felici Examinis Publici Colophone, scenice monstratus Anno Christi CIOICLIX. die 4. Octobris.” (Lőcse [1669.]) — THALY Kálmán: *Thököly Imre és iskolatársai mint színjátékosok*. Sz. 1880° 411—17. — MOLNÁR Aladár: *i. m.* 345. — VECSEY Tamás: *Aemilius Papinianus pályája és művei*. Bp. 1884. — ANGYAL Dávid: *Késmárki Thököly Imre*. Bp. 1888. I. 30. — VÖRÖS Sándor: *Három nevezetes előadás az eperjesi Kollégiumban*. ProtSz 1939. 239—40. — RUŽIČKA, Vladislav: *Eliáš Ladiver mladší slovenský pedagóg*. Turč. Sv. Martin 1946. 224, 236. — ESZE Tamás: *Missovitz Cyrus-drámája*. ItK 1964. 55. — ČESNAKOVÁ-MICHALCOVÁ: *i. m.* 263—64.

²⁹ 354b lap: „Interscenium de expugnatione Civitatis Battous [!] Ist . . . ta a Conrad IV. contra Ducem Bavariae Gvelfhium. Personae: Conradus, Tubal Carolus, Frater Caesaris, Ferdinandus, Maria, Fridericus III., Albertus Cancellarius cum sex Capitaneis. Ubi

nőkről szóló monda — az elfoglalt városból hátukon vitték ki legdrágább kincsüket, a férjüket! — volt a közjáték tárgya. A szereplők nevéből, de magából a témából is következőleg nem ez lehetett a magyar nyelvű interscenium, inkább a német nyelvű közjáték volt ez.

Csalódásnak mondhatjuk azt is, hogy a gyűjteményben nem a teljes szöveget találjuk. Erre már a cím figyelmeztet: az *actus summáját* ígéri. Szerencsére azonban ismerjük a teljes szöveget is. Az OSzK kéziratára tartalmazza Quart. Lat. 697 jelzet alatt a körmöci Brumer Dávid kéziratában.³⁰ A címlap *Actus comicus*nak mondja a tragédiát, s 1670-re keltezi. A szöveg végén „Finis positus Anno Christi <1670> 1670 Die ... [a számjegy olvashatatlan, beleesik a kézirat gerincébe] Januarii DW”.

A mártoni gyűjtemény összeírója kb. harmadára csökkentette a szöveget. Az elején bő tartalmi ismertetésbe is belefűz már eredeti mondatokat. Az I. felvonás 3. jelenetétől aztán egyenes beszédben adja a drámát, csak nagyon le rövidíti a szerepeket. Nem hagy el belőlük, de tömöríti mondanivalójukat, lecsökkenti a jelenetek terjedelmét. A darab vége felé kevésbé szűkszavú. Kétségtelen, hogy a mártoni drámagyűjtemény darabja így olvasmányosabb, a beszédek gyorsabban peregnek, a cselekmény elevenebben halad előre. Többször megesik az is, hogy a mártoni kézirat nem ugyanazt a szövegezést adja, mint a Brumer-féle kézirat. Egymástól függetlenül mennek vissza ismeretlen forrásra, s nem valószínű, hogy az Ladiver eredeti szövege volt.³¹

A nyomtatott program alapján feltételezhető, hogy a II. felvonás 4. jelenete eredetileg hosszabb lehetett, mint amennyi most a kéziratokban, elsősorban a mártoni kolligátumban. A három szereplő mindössze egy-egy mondatot mond, s ez nem fedi eléggé a program tudósítását: „Instinctu Quinti et Laeti Bassianus meditari incipit Fratricidium.” Bassianus berohanása a szobába és gyilkossága nincs megindokolva. A programnak itt aránylag terjedelmes szövege az V. felvonás 3. jelenetében több mindenről nem tájékoztat, ami a szövegek szerint ott lejátszódik. A két kézirat legnagyobb szövegeltéréseit többek közt ennek a jelenetnek az elején figyelhetjük meg. De mindkettőben megvan — a nyomtatvány erről nem beszél — Bassianus és Papinianus fiainak az összeszólalkozása; hogy ezt megelőzőleg Papinianus térdén állva könyörög a császárnak, hogy ne sújtsa a családját egyetemlegesen halállal; hogy míg visszavonulva ágyasházába Bassianus erkölcsileg igazat ad Papinianusnak, monologizál, az alatt őt a miniszterek engedékenységre akarják rávenni. A program szerint a darab postsceniummal, a mártoni gyűjtemény szerint Epilogussal, az OSzK kéziratában mindkettőtől³² fejeződik be. A kéziratokban azonban ezekből semmit sem találunk.

Brumer másolata a dráma után tartalmazza azokat az énekeket, melyeket a felvonások végén és a jelenetek közben a kórusok énekelnek. Így az I. felvonás végén az udvari emberek, a II. felv. 5. jelenetében Géta felett a lányok gyászéneket, a felvonás végén a katonák, a III. felvonás végén Géta szolgái; az V. felvonás utolsó jelenetében ismételten a szolgák és az asszonyok kara énekel. A mártoni gyűjteményben jelezve van, hogy a IV. felvonást is énekekkel fejezik be.

construatur Murus et Machinis impetatur. Post data gratia, Mulieres Viros efferant, quos hostes adoriantur.”

³⁰ Davidis Brumer Cremniciensis Elaboratio Actus Comici de Papiniano Consiliario Bassiani 1670.

³¹ A darab forrásával, Gryphius művével itt nem foglalkozunk.

³² „Et sic clauditur actus. Sequitur Epilogus et Post-Scenium.”

Ebben a drámában jóval kevesebb rendezői utasítást, tájékoztatást találunk, mint az *Elazarban*. A mártoni kézirat ezekben is tömörít, Brumer sokkal részletesebb. A színrevitelben azonban kevesebbszer éltek technikai színpadi fogásokkal.

A II. felvonás 6. jelenetének rendezői utasításai szerint az Imre királyhoz menedéért jövő Bassianus hajón érkezik, a tenger háborog, a hajót villámcsapások sújtják, a vész bömböl.³³ Géta megölése után, mikor a temetéshez készülnek, a lányok gyászéneket énekelnek, az igazság istennője, Themis leereszkedik az égből, szavaira a fúriák feljönnek a pokolból, hogy Bassianust meggyötörjék. A fekete alakok kezükben fáklyákkal Bassianus ágyasházában ugrándoznak, szeméit pillogtatják a fénnel. Hogy milyen szavakat intéznek egymáshoz Themis és a fúriák, a kézirat nem tartalmazza.³⁴ A darab zárójelenete a poklot ábrázolja. Miközben a holttestet a szolgák és asszonyok énekkarától kísérve a palotába viszik, a pokolban feltűnik Bassianus, nyomorultul érthetetlen panaszos hangon jajveszékelve, hogy mikor a szava már nem hallik, a tűzbe bukják le.³⁵

A kéziratok a szereplőket mindig a jelenetek elején sorolják fel. Természetesen, csak azokat, akik abban a jelenetben a színre lépnek. Megtörténik, hogy néha a mártoni gyűjtemény összevon szerepet, vagy másnak a szájába adja a szót, mint Brumer másolata. E néhány eset azonban sehol sem okoz zavart. A nyomtatott program a cselekmény ismertetése után adja a „nomina actorum”-ot osztályok szerint. Összesen 257 személyt sorol fel. Ennyien léptek fel a darabban? Rejtély, mért találunk a szerepek között ilyeneket, mint Isabella, Foemina cum Isabella (hatszor!), Regnicola (tizenhatszor!) stb. Csak azt tudjuk feltételezni, hogy az ismeretlen közjátékokból kerültek ki.

29. *Actus Brevis de veteris Annj Valedictione* (380a—383a).

Az 1669-es év búcsúztatása. Az óévvel távozik a gyűlöletes Miseria, a Tristitia itt marad. Az új év a gyász, nyomorúság helyébe örömet ígér. Mars és Furor fenyegetődzik. A Poenitentia bűnbánatra szólít. Ez után a kevéssé biztató előzmény után az Epilogus derült jövőt ígér: ha virul az istenes élet, tartós lesz a boldogság és az öröm.

A felsorolt darabok közül az elsőt (*Ecclesia in exilio triumphans*) kétségkívül Lőcsén játszották. Lőcsén keletkezett a 9. számú felköszöntő jelenet, és itt adták elő 1673 őszén a vizsgára összegyűlteket üdvözlő rövid dialógust. (10. sz.) Ezek előadásában részt vettek az Eperjesről 1673 tavaszán ide futott diákok is. Az ellenreformáció itt csak 1674. április 6-án diadalmaskodott, sőt, csak ez év

³³ „Interim mare erigitur, fulgura quasi de Coelo dejiciuntur in navem Bassiani, audiuntur tormenta.”

³⁴ „Cleander ingreditur funus curatum. Virgines funebre carmen canunt, et Morio cum nigro Pallio sequitur veste vel versicolore. Themis postea descendit de Coelo atque elegant, advocat Furias, quae ascendunt ex Inferno mireque se Bassianum exerucituras pollicentur. Saltitant Facibus, nigro vestitu in cubiculo Bassiani, facibus ejusdem oculis perstringentes, ubi Morio obsepit sub sellam et lecto sese occultat. Themidos alloquium ad Furias et Furiarum Responsio”.

³⁵ „Interim dum Chori sua proponunt, in inferno sedet Bassianus, et misere queritur de flamma, sed vocibus, quas nemo percipit. Et tandem sub finem, cum Chorus desinet, ipse decidit in ignem. Et sic clauditur actus”. (A nyomtatott program szerint vele van Laetus is.)

szeptember 3-án tiltották meg, hogy a város evangélikus lelkészeket és tanulókat befogadjon.³⁶

Bártfán játszották az 5. (*Parnassus violatus et vindicatus*) és a 7. szám (*Pallas Victrix*) alatt említett drámákat. Az eperjesi Kollégium elvétele után 1673-ban itt is még tanítottak. Szirmay Endre az 1673. év harmadik negyedében pl. itt tanulta az oratoriát Ladiver Illés vezetése alatt.³⁷

A gyűjteményben olvasható drámák nagy többségét azonban Eperjesen adták elő. Erről a címmel kapcsolatban többször tájékoztat a kézirat, máskor a téma vagy az előadás alkalmá bizonyítja az eperjesi bemutatás tényét. Így a 6., 8., 11—28. számú daraboknál. Az előadások 1667 ősze és 1673 eleje között mentek végben Eperjesen. Az utolsó produkció abban az időszakban történhetett, amikor Eperjes a kuruc bujdosóknak hódolt, 1672. szeptember 30 és 1673. január 3-a közt.³⁸ A 187b—190b lapok declamatio-sorozatát az 1672/73. tanév őszi évnyitásakor játszhatták. Az akkori politikai helyzet magyarázná a sok gyászos hang után a reménykedés, az öröm kifejezését.

Nem lehet határozott helyhez kötni a 2—4., 12., 25. darabokat. Korvonatkozás nincsen bennük. Farsangkor, húsvétkor, karácsonykor, Gál napján,³⁹ áldozócsütörtökön mind a három város evangélikus iskolájában elképzelhető iskolai színjáték. Szövegekörnyezeténél fogva leginkább a 25. számú, az áldozócsütörtökre szánt darabról jogos azt feltételeznünk, hogy Eperjesen adták elő, illetőleg terveztek előadását. Azoknál a daraboknál ugyanis, ahol a kézirat nem kidolgozott drámaszöveget ad, nem zárkozhatunk el attól a gondolattól, hogy nem valóságban eljátszott drámák voltak, hanem csak drámatervek, vázlatpontok, melyek alapján a darabot könnyen meg lehetett írni. A Gál napjára tervezett előadás szövege is az Eperjesen játszottak sorában foglal helyet, feltételezhetően ezt is oda szánták. Leginkább a 2—4. daraboknál gondolhatunk lőcsei vagy bártfai előadásra, minthogy ezek előtt, illetőleg ezek után nem eperjesi vonatkozású szövegeket olvashatunk. Ámbár az 5. számú drámánál csak a sor fölé írt javítás tartalmazza a Bártfa nevet, illetőleg a címlap írása üt el az előtte és utána következő lapokétól.

A gyűjtemény összeírásának helyét nem tudjuk meghatározni. Vannak Lőcsén keletkezett írások benne, melyeket bizonyára a keletkezésük táján ott másoltak le (130b—141b). Írtak bele Bártfán (vö. az 5., 7. számú darabbal!) is. Nem lehet bizonyítani, hogy Eperjesen egyáltalán másoltak valamit a kézirat-

³⁶ HAIN *i. m.* 415. — Hogy 1674-ben itt még folyt a tanítás, mutatja Szirmay Endre önéletrása: „Anno 1674 Primum Anni Quadrantem Leutschoviae, ubi unice Evangelicis docendi liberum supererat exercitium.” NÉMETH Lajos: *Szirmay Endrének önéletrajza*. TT 1882. 405.

³⁷ Eperjesről 1673-ban elúzetvén, Szirmay Endre Ladiver Illés tanácsára az év harmadik negyedére Bártfára ment tanulni, majd innen Szepesolasziba. („in Stylo oratorio Manuctore eodem Elia Ladivero explevi. Extremum quadrantem Olaszini sub dicto Ladivero”. NÉMETH: *i. m.* 406.) — A fenti nyilatkozat azért is fontos, mert Ružička a Ladiverről szóló monográfiájában (lásd a 28. sz. jegyzetben!) azt írja, Ladiver Eperjesről Tisovecra (Tiszolc) ment, itt volt 1674. február 14-ig. Nem tud bártfai és szepesolaszi időzéséről. Azt mondja, Magyarországról 1674. április 24-ig távoznia kellett. — Szirmay együtt ment Ladiverrel Danzigba: „ego cum Domino Ladivero Dantiscum sum missus residuum Studiorum continuaturus.” Május 13-án érkeztek Danzigba. Itt Ladiver őt Klesch Dániellel és az ifjú Ladiverrel együtt magánórákon taníttotta „in Stylo oratorio et Logica”. (Uo.)

³⁸ HAIN *i. m.* 413.

³⁹ Október 16.

ba. Lehetséges, hogy a gyűjtemény Eperjesen kívül keletkezett s nem itt írták bele azokat a darabokat, melyeket a városban előadtak.

Kétségtelen, hogy a drámák nem keletkezésük, bemutatásuk sorrendjében kerültek lejegyzésre. Ezt bizonyítja pl. hogy az *Eleazart*, melyet 1668. október 13-án mutattak be, 1671. december 9-én írták le. Ezt bizonyítja, hogy első darabját 1673. május 22-én játszották, az utolsót pedig 1669 végén. Ez előtt olvasható az 1669. október 4-én előadott *Papinianus*, de egy csomó 1670-ben keletkezett darab megelőzi ezt a szöveget.

Mindezek nem változtatnak azon a tényen, hogy a kéziratban 1667—1673 között keletkezett és legnagyobbbrészt Eperjesen előadott drámák olvashatók.

Ez a pár év volt az eperjesi evangélikus Kollégium életének első szakasza. Eperjesen a városi iskola 1531-ben öltött evangélikus jelleget. A tanítás a Stöckel-féle bártfai tanrendszer alapján folyt benne. A bártfaiak példájára az eperjesiek is külföldi akadémiákat járt tanárokat hívnak iskolájuk vezetésére. Az intézmény hírneve a XVI. század második felében egyre emelkedik, már gimnáziumnak kezdik nevezni. 1594—1599 közt a neves humanista költő, Bocatius János igazgatja az iskolát. Szerédi János rector idején (1629—1637) „celeberrima schola” néven emlegetik. Minthogy a Szepességben és Sárosban sem a lőcsei, késmárki, sem a bártfai iskolában nem tanítottak rendszeresen magasabb stúdiumokat, és Eperjesen a tanulók létszáma annyira megnövekedett, hogy a régi iskola nem tudta őket befogadni, másrészt a szomszédságban (Podolin, Szepeshely, Kassa) folyó piarista és jezsuita kollégiumok ellensúlyozására felmerült egy evangélikus főiskola felállításának a terve. 1665. augusztus 10—11-én Kassán állapodtak meg az evangélikus rendek és a felvidéki városok képviselői, hogy Eperjesen létrehozzák a Kollégiumot alumneummal és 40 tanuló számára nemesi internátussal.

A tanulmányi rendet, az osztályok megalapítását (tíz osztály: négy alsó, hat felső), a tananyag kiszemelését az 1667. április 14-én tartott gyűlésen állapították meg. Tizenkét világi felügyelőt választva, aláírták a szerződést „inter Status et Civitatem Eperiensensem”.⁴⁰

Ünnepélyes felavatással 1667. október 18-án nyílt meg a Kollégiumban az első tanév, Pomárius Sámuel rectorral az élén és olyan híres tanárokkal, mint Zabanius Izsák, Ladiver Illés, Pancratius Mihály stb. A tanulóifjúság az egész országból toborzódott, mágnás- és nemescsaládok fiai, polgárgyerekek mellett a szegény népből, sőt külországokból is. Nyilvános disputációk, szónoklati ünnepélyek, a vidéki és városi pártfogók, a tanárok születés- névnapjára rendezett ünnepek, színi előadások tették változatossá a tanévet és az évvégi vizsgálatokat.

A Kollégium működése azonban csak rövid ideig volt zavartalan. A kormányzat már az építkezés alatt nehézségeket támasztott a főiskola létesítése elé. Hogy mennél kevésbé szolgáltasson támadásra lehetőséget, nem is hívták másként, csak gimnáziumnak. A jezsuiták támadása korán megkezdődött az iskola ellen, az ellenreformáció egyre erőszakosabban hallatta szavát.

⁴⁰ Az iskola történetét lásd MUNYAY Antal: *Fortuna secunda et altera. Eperjes 1835.* — VANDRÁK András: *Az eperjesi ág. h. ev. ker. Collégium múltjának és jelen állapotának vázlatos rajza.* Eperjes 1867. — HÖRK József: *Az eperjesi ev. ker. collegium története.* Kassa 1896. — GÖMÖRY János: *Az eperjesi ev. kollégium története (1531—1931)* Prešov 1933. — SEDLAK, Imrich: *Dejiny Prešova. I—II.* Košice 1965. — KARŠAI, František: *Prešovské školstvo od najstarších čias do r. 1945. Jednotná škola 1967 2. sz.* — Uő: *Tristo rokov prešovského kolégia.* Uo. 4. sz.

Az 1670-es felkelés bukása után egyre reménytelenebbé vált a jövő. 1671. május 23-án Spankau császári tábornok Eperjesre érkezvén, a Kollégium új épületét magtárnak foglalta le. De a régi épületbe áttelepült iskolában sem folyhatott nyugodt körülmények között és sokáig a munka. 1673. március 10-én Volkra (Wolkra) elvette az evangélikusok valamennyi templomát, iskoláját. A tanárok, tanulók szétfutottak. 1682-ig nem volt evangélikus istentisztelet és iskola a városban.

Bár az iskolai színjátszásnak a Kollégium megnyitása előtről is vannak Eperjesről emlékei,⁴¹ ezek száma, főleg ha az 1667—1672 közti terméshez hasonlítjuk — kevés. Az 1667-es törvények az addig is szokásos declamatiokra, Gallus-napi, György-napi ünnepre hivatkozva rendelkeznek disputatiokról, declamatiokról, „actus oratorii”-ról, nyilvános vizsgáról.⁴²

Természetes velejárója volt az iskolai életnek, hogy a magasabb osztályok actus oratorii,⁴³ ünnepélyes disputatioi mellett az alsóbb osztályok tanulói is rendezzenek ünnepeket, színjátékokat a pártfogók és tanárok ünneplésére, az év nevezetesebb napjaira, ünnepeire. Színjáték írásra és rendezésre a leghatásosabb példát Ladiver Illés mutatta.⁴⁴ Talán a kétségtelenül tőle származó két drámán kívül, többet is írt, s a mártoni gyűjtemény egyik-másik darabjában az ő munkáját kereshetjük.

A gyűjtemény drámái olyan egymáshoz közel álló, egymásra emlékeztető tartalmi és formai jegyeket hordanak magukon, melyek miatt fel kell tételeznünk, hogy egy bokorban születtek, egyetlen drámaúhelyből kerültek ki. Ez azokra a darabokra is vonatkozik, melyeket Lőcsén vagy Bártfán játszottak, mivel témában, szerkesztésmódban, kifejezési eszközeikben, eszmevilágukban a hasonló tárgyú eperjesi drámák édes testvérei. Bennük számtalan elvont fogalom, eszme, érzés, gondolat megszemélyesítője lép színpadra. A Fides, Pietas, Religio, Spes, Virtus, Pax, Constantia, Charitas, Amor Dei, Innocentia, Honor, Poenitentia, Paupertas, Labor, Diligentia, Sudor, Candor, Sincerus, Salus publicus, Amor Litterarum stb. folytat harcot a sötétség, gonoszság, bűnök képviselőivel, mint pl. az Impietas, Invidia, Calamitas, Injuria, Insidia, Violentia, Calumnia, Superstitio, Desperatio, Comtemptus Dei, Luxuria, Ebrietas, Dolus, Fragilitas, Mors, Tentator, Voluptas, Oppressio stb. Alig van olyan darab, melyben ezek közül a megszemélyesített, allegorikus alakok közül valamelyik nem szerepel. Ezért viselik magukon a gyűjtemény drámái annyiszor a moralitás jellegét. Néha már a cím világosan utal erre: *Anima coeli amore saucia a tenebris ad lucem, a voluptate ad Christi crucem conversus, attisa* előre sejteti, hogy ebben a farsangi előadásban, nem a Voluptas, a Bacchus és más hívságos örömeke lesz a győzelem. De a grammatikai osztályban tanuló Thököly Imre dicséretére írt darabban is a sötétség szellemei harcolnak a Religio, Fides és a Spes ellen,⁴⁵ a 3. számúban Péter lelkében a Spes győzi le a Fragilitást, viszont Judáséban a Desperatio diadalmaskodik a Poenitentia felett.

⁴¹ ZABANIUS), Isaac: *Lyceum Eperiense Dramaticum*. Kassa 1661. — Uő: *David*. Kassa 1662. (RMK II, 1005.) — Uő: *Labarum Triumphale Victrici Palladi Fragariae solenne ut pote Dramaticum Lycei Eperiensis*. RMK II, 1053.

⁴² *Lycei Fragarii novi Delineatio*. Kiad. HÖRK: *i. m.* II. Okmánytár XIX., XI., XII.

⁴³ RÖSER Jacobus: *Actus oratorius*. Lőcse 1669. (RMK II, 1189.) — Uő: *Jvnius Brutus*. Lőcse 1670. (RMK II, 1241.)

⁴⁴ L. a 18. és 28. szám alatt!

⁴⁵ L. a 13. szám alatt!

Gyakran a tantárgyak megszemélyesített alakjai a dráma hősei. Ezek versengenek az elsőségért a *Pallas victrix*-ben, s győzik le az Ebrietas, Momus, Luxuria kísértéseit; ők versenyeznek Fortuna aranyserlegéért a 21. szám alatti darabban.

Néha az allegorikus alakokkal az istenek versengenek, leginkább Apollo, Pallas, Jupiter, Mars (Mavors), Bellona, Minerva, Bacchus; a *De Bello et Pace* címűben Neptunusszal szemben Minerva kerül ki győztesen.

Az allegorikus alakok igazi küzdőtere a győjteménynek egyik jellegzetes csoportját képező panaszdrámák. Az 1670. év körüli politikai és vallási helyzet hozta magával, hogy a mártoni kolligátumnak számos alkotásában a haza és az ekklézsia, az eperjesi skóla szomorú helyzete szolgáltatta a drámák témáját.

Nincs különbség, hogy Eperjesen vagy Lőcsén, Bártfán mutatják be a szomorú állapotokat, a hanyatlást. A veszély egyetemesen fenyegeti az egész evangélikus, (protestáns) egyházat, de a kéziratba került drámák még csak az eperjesi tapasztalatokra támaszkodnak; Lőcsén, Bártfán még működik az iskola, templom. A panaszkodó, a szomorú helyzeten siránkozó legtöbbször a megszemélyesített Fides, Religio, Pietas, Spes, Ecclesia, máskor az igazság istenasszonya Themis vagy Apollo. Legáltalánosabb, lehangosabb az egyház sorsán, az üldözésen való kesergés hangja. „O inanis Spes et fluxa Fides, // Miseranda jacet Religio. // Flete fideles, orphani flete // Tellus plangat, lugent aether”, éneklük a Geniusok már 1670. március 22-én.⁴⁶ Még keservesebben hangzik fel a panasz a templomok elvétele után: „O casus, o dolor, o damna, o moeror!⁴⁷ De egyidejűleg elhallgatnak a múzsák is. „Ubi Camoenarum vireta? Eheu, jacent!”⁴⁸ Mindebben egyúttal az ország baját is érzékelik: „Duramus ergo turbines inter soli // Coelique fulminantis inter nubila // Aegraeque luctus et querelas Patriae // Duramus. O quis atrae non animo pavet // Irata sortis tela? . . .”⁴⁹ Bármilyen kilátástalan is azonban a helyzet, a darabok a változás, a jobbira fordulás hitével fejeződnek be. Az ég meghallgatja a kéréseket. Az Auxilium Divinum (pl. visszaadja Religionak a tőle elvett kelyhet, a Bibliát, az erőt, hogy megújulva hirdesse a Bibliát, a hitet.⁵⁰ Krisztus még a száműzetésben is megvigasztalja az Ecclesiat: nem hagyta el, de a szenvedés vezet a virtushoz, az égi dicsőséghez.⁵¹ A derűs jövő ígérete azonban nem hangzik megnyugtatóan, az előzmények után legtöbbször nem meggyőző.⁵² Ebben a tekintetben reálisabb hangulat árad pl. az 1670-ben Pomárius Sámuel születése napjára készült darabból.⁵³

Az egyház, az evangélikus vallás és iskola üldözése az aktuális, napi problémák színpadra vitelét jelentette. Ehhez hasonló időszerű kérdésekről beszélnek a drámák, ideszámítva azokat az alkalmi előadásokat is, melyeket egyes személyek tiszteletére szerveztek⁵⁴. Az eseményekre való gyors reagálást tükrözi a

⁴⁶ 23. számú darabban a X. részben (321b).

⁴⁷ 1. számú darabban a 2. inductioban (22b).

⁴⁸ Uo. (23b).

⁴⁹ 5. számú darabban az I. inductioban (66a). Ld. még folytatólag: „Oh alma tellus Pannonum, O Ecclesia // O Patria . . . // Quo decidisti? . . . // Musae lugent, Pulsa Religio gemit. // O luctuosam Patriae Catastrophen!”

⁵⁰ 23. számú darabban a XI. részben.

⁵¹ 1. számú darabban a 4. inductioban (27ab).

⁵² L. pl. a 26. számúban!

⁵³ 20. sz.

⁵⁴ Ezeknek a köszöntő, üdvözlő alkalmi jeleneteknek is mindig van időszerű mondani-valójuk, az Eperjesen túlterjedőleg szélesebb közösség gondját is megszólaltatják. Ld. a 6., 9., 10., 13., 14., 18., 20., 26., 27. számú darabokat.

De Bello et Pace című drámatervben az ismeretlen szerző állásfoglalása és tanácsa, vessenek véget a felkelésnek, tegyék le a fegyvert. Az 1670. év háborús légköréből hatolt be néhány mozzanat a *Praxis Ovidiana* című, szintén csak vázlatosan lejegyzésre került darabba. Eperjesi helyi vonatkozások miatt érdekes a Salomon ürügyén a városvezetésről nyilvánított vélemény kifejezése. Az új iskolával való megelégedettség visszhangzik egyebek közt a 16. számú évnnyitó előadásból és fellelegzés, a rövid életű öröm a másik, valószínűleg 1672-es őszi tanévnyitó jelenetből.⁵⁵ A Kollégium rövid fennállása alatt is nem egyszer küzdött anyagi nehézségekkel. Ilyen ok bírhatta rá a drámaíró, hogy színpadra vigye a *De Liberalitate* című, támogatásra felhívó darabot. Talán éppen 1669 júliusában történhetett ez, amikor Keczer Ambrus Thököly István 1000 Ft-os adományával érkezett a városba, és egységet teremtett a rendek és a város vezetői között.⁵⁶

Távol állnak a mindennapi gondoktól, közügyektől, politikától az év jelesebb napjain bemutatott iskolás játékok, a karácsonyi (*Iesus Desiderium et Delicium Piorum*), húsvéti (*Petrus poenitens et Judas desperans*), áldozócsütörtöki (*Dialogus Christi Ascendentis et 9 Acclamatorum*), a Gallus napi (*Bilibaldistrobrius*) előadások. Az óesztendőből való búcsúzást (*Actus brevis de veteris Annj Valedictione*) azonban beárnyékolja a jövő 1670. év bizonytalan, kevés jót ígérő kényszerű köszöntése.

A mártoni gyűjteménynek 29 drámája párját ritkító bő termés 6 esztendő iskolai színjátszásából. Ladiver két drámáján kívül azonban szigorú mércével mérve, alig tartalmazza a dráma műfaj meghatározó jegyeit. Drámai küzdelemtől, igazi cselekménytől velük kapcsolatosan nem beszélhetünk. Leginkább laza szerkezetű dialógusok. Részben alkalmi jelenetek vagy certamenek; allegorikus játékok, moralitások. Legtöbbjükben a különféle műfaji elemek keverednek egymással. Nagy szerepet kap bennük az ének, a kórus, a muzsika. Nagy gondot szentelnek az átgondolt, tervszerűen megrendezett, hatásra törekvő játékmódra. Érdekességük és értékük a rendezői utasítások bősége. Minthogy néhány kivétellel témájukat a jelenből merítik, aktuális kérdéseket visznek színre, tárgykörük meglehetősen szűk. Ennek következtében felépítésük, sőt kifejező eszközeik is sematikusak, egy kaptafára járnak. Szűk eszmekörüknek megfelelően szerepek és szereplők ismétlődnek, azonos fordulatokkal, visszatérő kifejezésekkel beszélnek. E miatt a szűk körben zártságuk miatt az evangélikus iskolai színjátszásra általánosítások levonására nem alkalmasak. Bár az iskolában tanult poétikai és retorikai szövegek használata, az elkeresztényesített tantárgyszerű mitologizálás, allegorizálás, misztifikálás egyben általánosan is korjellemző, ilyen iskolai előadások első sorban erre az időszakra és Eperjesre jellemzőek.

⁵⁵ 17. sz.

⁵⁶ Keczer Ambrus *Naplója*. II. 401. Kiad. TASNÁDI NAGY Gyula, Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI—XVIII. századokból. Bp. 1894.

VARGA, IMRE

**Vingt-neuf textes de drame dans une source manuscrite datant de l'année
1670 environ**

C'est dans le département des manuscrits de la Matica slovenská de Slovaquie (Martin) que se trouve un colligatum de manuscrits, qui peut être considéré la source la plus riche des pièces jouées aux écoles luthériennes de la Hongrie de jadis. Le manuscrit trouvé, à la fin du XIXe siècle, dans l'héritage du pasteur de Bártfa, contient le texte de 29 drames scolaires. Les textes et les instructions et remarques de technique scénique figurant dans les textes donnent un tableau sur l'art dramatique des écoles d'Eperjes, de Bártfa et de Lőcse aux années 1670 environ. Les pièces restées en manuscrits se datent précisément des années quand la récatolisation s'appesantissait le plus lourdement sur les habitants luthériens de ces villes.

Étant donné que la littérature spéciale ne s'occupait guère de ces drames, l'auteur a soumis ce manuscrit à un examen plus approfondi au cours de la préparation de la publication intitulée *La source et la littérature des drames scolaires protestants de Hongrie*. Après les avoir examinés et analysés, il souligne l'importance de ce recueil de drames dans l'histoire de ce genre en Hongrie.

**Egy magyarországi könyvtáros Wolfenbüttelben:
Michael Ritthaler (1682—1685)**

A régi, szerzői hungarika nyomtatványok bibliográfiája újra történő feldolgozásának kérdése már közel egy évtizede újra felmerült.¹ Az MTA támogatásával az OSzK-n belül az RMNy-csoport keretében néhány éve — igen szűk keretek között — elkezdődtek az első felmérések és kísérletek. Ennek során végleges formában kikristályosodtak annak a szerzői névsornak szempontjai, amelyek elengedhetetlen alapját képezik a további munkálatoknak. Ebben néhány rövid adattal (születési hely, év stb.) szerepel minden magyarországi, ill. hazánkban tartósan megtelepedett külföldi szerző, aki 1801 előtt kéziratossá vagy nyomtatott formában szellemi alkotást hozott létre.

A lista összeállításához természetesen Szinnyi életrajzi lexikonából kellett kiindulni, ahonnan nem kevesebb, mint kb. 7500 személy adatszoportja került kiemelésre, ill. rögzítésre. Magának a névnek alakjától kezdve minden adatszoportban igen sok esetben bizonytalanságra, ellentmondásra, következetlenségre és mindenekelőtt hiányra derült fény ennek során. Megszüntetésüket, ill. kiegészítésüket — a jelenleg rendelkezésre álló ismeretek alapján — nyilván csak korlátozott keretek között lehetett az első munkamenetben elvégezni. Bevonásra került ehhez Zoványi Jenő *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon* c. munkája. A következőkben mind az RMK, mind az RMNy munkálatai során eddig összegyűjtött adatok nyertek, ill. folyamatosan nyerne bedolgozást az első ilyen jellegű jegyzékbe. Úgy tűnik, hogy ezt követően érdemes lezárni ennek munkálatait, és annak eredményét sokszorosított formában — további számos kiegészítésre várva — egyelőre csak szűkebb, belső használatra közreadni. Az előzetes számítások alapján kilátás van arra, hogy e listán szereplő személyek száma meg fogja közelíteni, vagy akár el is érheti a tízezret. A lényegesen elütő névformákból álló utalók ezrei fogják ezt még dúsítani.

A majd így elkészült lista nyújthat alapot ahhoz, hogy a regisztrált személyek nyomtatott formában megjelent munkásságának bibliográfiai regisztrálására sor kerüljön. A neveket ehhez egyenként és kivétel nélkül össze kell majd vetni a régi hungarika nyomtatványokat jelentősebb számban őrző gyűjtemények nyilvántartásaival. Nem kétséges, hogy ezek közül az első és legfontosabb maga az OSzK. Már a teljes jegyzék elkészülte előtt is sor került e területen bizonyos próbamérésekre. Kiderült ennek során, hogy jelentős kiegészülésekkel lehet számolni e téren az OSzK nagyraktári állományából is. E munkafázis hasznosságát mutatja, hogy nem csupán az 1711 utáni korszakból sikerült újabb és újabb bibliográfiai adatokat regisztrálni, hanem a korábbi évekből is, jóllehet ez utóbbiakat már az elmúlt század során ki kellett volna emelni, hogy a régi

¹ MKsz 1978. 303—313.

nyomtatványok különgyűjteményében őrizték őket. Hogy ez mostanáig nem történt meg, annak egyetlen oka az volt, hogy a nem magyarul csengő nevek mögött nem lehet pusztán a katalógus alapján, kézbevétele vagy külön segédlet nélkül felismerni, hogy hazai szerzőről van szó.

Jóllehet a jelenlegi munkálatok — a szűk lehetőségre való tekintettel — a nyomtatott művek bibliográfiai regisztrálására, ill. az ehhez szükséges kiegészítő feladatokra korlátozódnak, elvben gondolni kell arra, hogy ez összeegyeztethető legyen az elvégzendő munkálatok másik két csoportjával: a szerzők életrajzával és azok kézirataival. Hogy az ezekhez kapcsolódó területek, ill. a határok jól lemérhetőek legyenek, érdemesnek tűnt a régi szerző hungarikával kapcsolatban egy-egy személyre vonatkozó adatok gyűjtéséhez próbaként a részletesebb feltárás szándékával hozzányúlni.

A véletlen úgy hozta, hogy ehhez olyan személyek csoportja került előtérbe, akik az ún. gyászévtizedben (1671—1681) kényszerültek hitük miatt elhagyni Magyarországot és irodalmi tevékenységüket kizárólag, vagy legalábbis túlnyomó részben külföldön fejtették ki. Ennek következtében a korábbi adatgyűjtések során nem sikerült még olyan mélységben foglalkozni velük, mint ahogy ez szükséges lett volna. Ráadásul a kiválasztott kis csoport tagjai különösen vonzódtak a könyvekhez: Németországban könyvtárosi munkakört töltöttek be.

Közülük elsőként kerüljön sor Michael Ritthaler (1641? — 1685) életútjának és tevékenységének megvizsgálására. Vonzónak tűnik ez már csak azért is, mert ő a neves wolfenbütteli hercegi könyvtárat vezette (1682—1685). Ráadásul a könyvtárosi munkásságát haláláig folytatta, így kéziratos hagyatéka — vagy legalábbis annak jelentős része — bekerült az általa kezelt gyűjteménybe, ahol azt ma is őrzik.

Ritthaler nem volt korábban sem ismeretlen a magyar szakirodalom előtt, így Szabó, Szinnyei stb. egyaránt számon tartotta őt, mégis élete utolsó éveiben megjelent kiadványai nyilván csak szűk körben, mindenekelőtt Alsó-Szászországban terjedtek el. Mindezek után Ritthaler alkalmasnak tűnt, hogy alaposabban megvizsgálásra kerüljön, amelynek eredményei az alábbiakban kerülnek összefoglalásra. Ritthaler² életrajzát — a korábbi hazai források alapján — Szinnyei József foglalta össze.³ Ehhez némi kiegészítéssel szolgál Otto von Heinemann munkája, aki ismerte Ritthaler kéziratos hagyatékát a wolfenbütteli könyvtárban.⁴ A többi forrásokkal együtt az előzőekhez viszonyítva sokkal világosabban lehetett immár összeállítani Ritthaler életútját.

Mint a legtöbb kortársa, Ritthaler születési helyét neve mellett sűrűn feltüntette. Ez a felvidéki Modor (Modra, Modern) szabad királyi város, amely a Kis-Kárpátok keleti lejtőjén fekszik Pozsonytól északra. Születési idejét a magyar szakirodalom — beleértve Zoványit is⁵ — nem ismerte. A németeknél az „1643 tájt” megjelölés található.⁶ A wolfenbütteli Herzog August Bibliothek-

² Neve Rithaler, Rithaller, Rittaler és Ritthaller alakban, ill. ezek latinus változataiban is előfordult.

³ Szinnyei XI. 1021—1022.

⁴ HEINEMANN, Otto von: *Die Herzogliche Bibliothek zu Wolfenbüttel*. 2. Aufl. Wolfenbüttel 1894. 110.

⁵ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. kiad. Bp. 1977, 511—512.

⁶ ADELUNG, Johann Christoph—ROTERMUND, Heinrich Wilhelm: *Fortsetzung und Ergänzungen zu Christian Gottlieb Jöchers allgemeinem Gelehrten Lexikon*. Leipzig 1897. VII. 28.

ban őrzik Ritthaler egyik iskolai jegyzetét, amelyet 1657. október 10 és 1658. január 19 között írt.⁷ Ebben ő 16 évesnek írta magát, amiből az következik, hogy 1641-ben vagy 1642-ben született.

Szinnyei úgy tudta, hogy szülővárosában tanult. Ez a feltételezés azonban csakis az alapfokú iskolájára vonatkozhat, mert az említett jegyzetének végén, ahol az 1660. április dátum áll, saját kézírása szerint a pozsonyi gimnáziumban készült. A soproni Paul Fischer diáktársa halálára írt versében pedig, amelyről a későbbiekben még szó lesz, „suo ante hac Sempronii condiscipulo” formában írta magát alá. Joggal feltételezhető tehát, hogy hazai iskolalátogatásai során Sopronban is megfordult.

Egyetemi tanulmányainak végzésére Wittenbergbe utazott, ahol 1663. június 18-án iratkozott be. Ezt szülővárosának ösztöndíja tette számára lehetővé. A hamarosan kitört újabb török háború miatt, amelynek során a kóborló tatár hadak még Morvaországba is betörték és ez év szeptember 25-én Érsekújvár is elesett, a hazuról érkező támogatás elakadt. Ritthaler ezért házitanítóságot és másolási munkát vállalt, hogy tanulmányait azért folytathassa.

Úgy tűnik, hogy wittenbergi tartózkodása során egyetemi fokozatot nem nyert, mert ilyet a későbbiekben nem viselt, ill. a hozzá intézett írások címezésében nem szerepel. Feltehető, hogy a vasvári béke által teremtett és átmenetileg tartósan bizonyult nyugalmi állapot tette számára lehetővé, hogy 1667 januárjában visszatérjen szülővárosába. Ott az iskola rektora lett.

Hazaérkezése új lendületet adott e tanintézetnek. Ennek szép emlékét őrzi — kétségtelenül Ritthaler hagyatékából — ugyancsak a wolfenbütteli könyvtár.⁸ A feltűnően szép, aranyozott díszítéssel gazdag, piros bőrbe kötött könyvet 1668-ban a város lutheránus lelkipásztora és egyben az iskola felügyelője, Michael Höher ajándékozta. Bejegyzésre került ebbe az iskola szabályzata latinul, német nyelvű összefoglalóval, amelyet 1668. február 22-én erősített meg Matthias Marosius, városi jegyző. Ritthaler néhány vallásos jellegű versét a modori iskola diákjainak névsora követi. Az első ezek közül még 1667-ből ered, és benne 13 név szerepel. Itt olvasható az a kitétel, amely szerint Ritthalerlert Wittenbergből visszahívták szülővárosába az iskola vezetésére. A további hat év névsoraiban külön-külön olvasható az előző évről ottmaradt és az újonnan beiratkozott diákok neve, akiknek száma összesen hét és tizenegy között ingadozott. A kötet utolsó írott lapjain ugyancsak Ritthaler írása található a modori iskola nevesebbé vált tanulóiról, amelyet azután az a bejegyzése zár le, hogy ezt az intézményt 1674. március 1-én bezárták.

Feltehetően ennek alapján közölték az eddigi életrajzok, hogy Ritthaler ebben az esztendőben hagyta el végleg szülővárosát. Ennek azonban ellene mond emlékkönyve (album amicorum), amelyet ugyancsak a wolfenbütteli gyűjtemény őrzi.⁹ A haránt alakú kis kötet első kötéstábláján aranyozott nyomással „M R M P // 1675” felirat olvasható. A hátsó kötéstábla belsejében pecséttel beragasztott levélke található, amely szerint baráti útravalóként ajándékozta ezt a könyvet Joannes Vesseley páter, Modor város katolikus plébánosa Ritthalernek. Ezek szerint ő csak 1675-ben hagyta el szülőföldjét.

⁷ Wolfenbüttel: 1250 Helmst. 8° — *Kataloge der Herzog-August-Bibliothek Wolfenbüttel. Dritter Band. Die Helmstedter Handschriften.* Beschrieben von Otto von HEINEMANN. Nachdruck: Frankfurt a.M. 1965. 134., 1358. sz.

⁸ Wolfenbüttel: 101 Extrav. 2°

⁹ Wolfenbüttel: 284 Extr. 12°

Megerősíteni látszik ezt ennek a kis kötetnek mintegy másfélszáz kézirásos bejegyzése is, amely egyben Ritthaler útinaplójának is felfogható, hiszen a baráti sorok túlnyomó többsége helynévvel és napra pontos datálással rendelkezik. Időrendbe rakva ezeket, megállapítható, hogy közülük az elsöket Wittenbergben 1675 októberében írták be. Valószínűnek tűnik tehát, hogy ő valóban csak ebben az esztendőben kelt útra. Biztosan a gyászévtized protestánsüldözése volt az, amely őt erre kényszerítette. Az addigi vagy ahhoz hasonló hivatali azokban az években a királyi Magyarországon csakis lutheránus hite megtagadásával kaphatott volna. Ő helyezett a kivándorlást választotta.

Az említett bejegyzések tehát Wittenbergben kezdődnek, vagyis egyetemi tanulmányainak színhelyén, ahol korábban több évet is töltve ismerős környezetre találhatott. Feltehetően itt sikerült kapcsolatot teremtenie a gróf Promnitz-családdal, akikhez tanítónak szegődött. Az emlékkönyv bejegyzései alapján pontosan követni lehet Ritthaler útját Drezda (1675. XI—XII.), Bautzen (1675. XII.) és Görlitz (1675. XII.—1676. I.) városokon keresztül. Promnitz-ék a luzsikai (lausitzi) Sorau (ma Żary) kastélyában laktak, ahová végül 1676. január első felében érkezett meg. Emlékkönyve az egy helyben töltött tanítói éveiről hallgat, abba csak 1678. augusztusa közepétől kerültek bele újabb bejegyzések. Nyilván ekkor már elhatározta, hogy a következő hónapban ismét útra kel.

Az ekkor következő hónapok Ritthaler életének legmozgalmasabb időszaka. Tucatszeli helységet keresett fel viszonylag rövid idő alatt. Íme az útvonal: 1678. IX. 20. Kunzendorf, IX. 30—X. 5. Moritzburg, X. 9—11. Halle, X. 13. Merseburg, X. 16—18. Weissenfels, X. 21—22. Naumburg, X. 24—XI. 1. Jena, XI. 4. Zeitz, 1678. XI. 6—1679. II. 3. Leipzig, II. 14—III. 4. Halle, III. 6. Eisleben, III. 12—13. Aschersleben, III. 15—19. Quedlinburg, III. Santersleben, III. 30—IV. 1. Blankenburg, IV. 7—22. Halberstadt, V. 3. Wernigerode, V. 4. Ilsenburg, V. 12—22. Goslar, V. 24—25. Wolfenbüttel, VI. 3. Braunschweig, majd később 1680. II. 17 Wolfenbüttel, III. 14. Plön, III. 19. Hamburg.

A fentiekből kiviláglik, hogy Ritthaler 1679. májusától feltehetően immár tartósan Wolfenbüttelben maradt. A hercegi könyvtárat ekkor — a névadó Ágost herceg 1666-ban bekövetkezett halála óta — David Hanisius gondozta. Az ő támogatására állhatott munkába Ritthaler. Már a kezdetektől igyekezett az egyik braunschweigi uralkodó herceg, Rudolf Ágost kegyeibe jutni, akihez a könyvtár ügyei tartoztak. Kéziratban fennmaradtak latin és német nyelvű versei még 1679-ből, amelyet a hercegnek ajánlott.¹⁰ 1681-ben azután a pozsonyi születésű Georgius Fridericus Magnus, mint udvari alkönyvtárost (vice-bibliothecarius aulicus) üdvözölte őt nyomtatásban is megjelent versében.¹¹ Az „Ecclesiae militantis . . . collatio” c. munkájának 1681. augusztusában kelt és a hercegnek szóló ajánlását így írta alá: „Michael Ritthalerus, bibliothecarius Gvelfherbytani in spe & silentio candidatus”. Tehát „reménykedve és csendben a wolfenbütteli könyvtárosság jelöltje”-nek nevezte magát. Nyilvánvaló tehát, hogy az utódlás reményében dolgozott ekkor ott. Reményei hamarosan valóra is váltak, amikor 1682-ben Henisius meghalt.

Könyvtárosi tevékenységéről viszonylag kevés dokumentum ismeretes. Fennmaradt néhány levélfogalmazványa, amelyet a könyvtárról írt a herceg-

¹⁰ Wolfenbüttel: 252. 2. Extr. 4° 54—72. lev.

¹¹ Wolfenbüttel: Db 3816 adl.

nek.¹² A legérdekesebb Ritthaler kezeírásával készült összeállítás 1684 februárjából a hercegi könyvtárban végrehajtott revízióról.¹³ Ebből kiderül, hogy annak állománya akkor húsz szakcsoportban 7455 fólió és 24 143 kisebb formátumú könyvből, azaz összesen 31 598 kötetből állt. Figyelembe véve azt a körülményt, hogy ezek között rendkívül sok a gyűjtőkötet, az egész világon kimagaslóan jelentős könyvtár volt ez abban az időben, de a régi könyvek területén ma is a vezető gyűjtemények közé tartozik.

A hányatott sorsú Ritthaler tehát Wolfenbüttelben elérte célját, de az olyan hón óhajtott könyvtárosságot már nem sokáig tölthette be, mert 1685. augusztus 22-én elhunyt. Emlékkönyve megőrizte címerét is. Kék pajzsban ezüst, háromszög alakú, csúcsával lefelé mutató keretben ezüst hold, alatta arany nap, ez alatt pedig arany csillagok láthatók. A pajzs felett körbe zárt csillagon álló kereszt.

Nyomatásban megjelent irodalmi tevékenységét Szabó Károly és Hellebrant Árpád csak wittenbergi tanulmányainak korszakából és számkivetettsége első esztendejéből ismerte, még hozzá két önálló munkából és két verses adalékából:

A fentiek között az elsónél — másfél évvel az egyetemre történt beiratkozása után — 1664 decemberében a vizsgáztató Michael Wendeler volt, míg Ritthaler a vizsgázó. Ezt az első, nyomtatásban közreadott írását természetesen a felsőfokú tanulmányait biztosító szülővárosának ajánlotta. A következő két kiadványban Ritthaler rövid alkalmi verse olvasható: az egyik diáktársa vizsgatételeihez, a másik pedig egy másik halálára. 1675 végén, amikor a fenti itinerariuma szerint Drezdában járt, megjelentette negyedik művét. Szülővárosában töltött évei során nem jelent meg írása nyomtatásban, de Németországba kerültét követően rögtön közreadott ilyen munkát: miután elhagyni kényszerült hazáját, azonnal hírt adott a Magyarországon folyó protestánsüldözésekről. Az eredetileg negyedréti alakú kiadvány egyes példányai fólió formátumban is ismeretesek.¹⁴

Gondot okoz Zoványinak az a feltételezése,¹⁵ amely szerint az anonymaként regisztrált, 1675. évi *Wohlgemeinter ... Unterricht ... in Ungarn bedrängte und vervolgte Christen* c. munka¹⁶ ajánlása végén álló magyarországi száműzött, aki magát az M. R. betűkkel jelölte, Ritthaler volt. Jól beleillik az emlékkönyvből ismert útjába a drezdai kiadvány, a Regensburgban 1675. augusztus 10-én keltezett nyomtatvány viszont kevésbé. Természetesen nem lehet kizárni, hogy Ritthaler útban Wittenbergbe ekkor a Duna mentén tartózkodott, és emlékkönyvét csak Wittenbergben vette elő októberben. Egyedül a név kezdőbetűi alapján más személyt is számításba lehet venni, aki ebben az évben kényszerült elhagyni Magyarországot: Matthias Rosnert.¹⁷

Ritthaler életének utolsó és irodalmilag egyben legtermékenyebb szakasza, amely a magyar szakirodalom előtt eddig teljességgel ismeretlen volt, wolfen-

¹² Pl. 1683. V. 7. és 21. = Wolfenbüttel: *Bibl. Arch.* II. 202. 1683. X. 11. — uo. 252. 2 Extrav. 4° 91. lev.

¹³ Wolfenbüttel: *Bibl. Arch.* II. 202.

1664 Wittenberg *Nobilitatem Hungarorum ...* RMK. III. 2264.

1664 Wittenberg Sáfőy, Nicolaus: *Disputatio ...* RMK. III. 2265.

1664 Wittenberg *Epicedia in obitu ...* Pauli Fischer RMK. III. 2262.

1675 Drezda *Redender und redlicher Reissgefert ...* RMK. III. 2696.

¹⁴ ADELUNG—ROTERMUND *i. m.* VII. 28.

¹⁵ ZOVÁNYI *i. m.* 512.

¹⁶ RMK. III. 2716.

¹⁷ ZOVÁNYI *i. m.* 514.

bütteli tartózkodásához kapcsolódik. Ezek sorát az 1680-ban Braunschweigben megjelent *Biblische Catechismus-Milch* nyitotta meg, amelyet ez év augusztus 16-án kelt dedikációjában az uralkodó herceg fia egyik alkalmazottjának, Sigismund Georg Schöpfnek ajánlott.¹⁸ Ezzel is nyilván egyengetni kívánta a hön óhajtott wolfenbütteli könyvtárosi állás elnyerését. Ennek — tudatos szerénységgel — hangot adott következő kiadványának a fentiekben már említett és még 1681 augusztusából datált ajánlásának végén is, amelyet Rudolf Ágost hercegehez címzett. A mű címe „Ecclesiae militantis cum Hierosolymis et ecclesia triumphante collatio”, amely a következő, 1682. esztendőben látott napvilágot Wolfenbüttelben. Címlapján immár mint udvari könyvtáros szerepel Ritthaler.¹⁹

A kis kiadvány végén függelék található, amelynek ajánlása 1682. augusztus 10-én kelt. A szöveg Ritthaler bibliaórájának bevezető imádságát tartalmazza, amelyet a modori iskolában tartott 1670. november 17-én.

Ugyanennek az 1682. esztendőnek, amikor könyvtáros lett Ritthaler, még két további, kis, wolfenbütteli nyomdaterméke került elő, amely ugyancsak az ő tollából származik. Az egyik kezdete „Strenae serenissimis Gvelphorum principibus, ducibus Brunsvicensibus ac Lunaeburgensibus &c.” és benne az új könyvtáros bravúrosnak tűnő, manierista versépítványokkal hódolt a társként uralkodó két herceg (Rudolf Ágost és Antal Ulrik) előtt.²⁰ A másik kis nyomtatvány német nyelvű verseket tartalmaz, amelyben Ritthaler üdvözölte Johann Urban Müller, udvari kamarást Hamburgból történt szerencsés hazatérése alkalmával „Leid- und Freud-Bezeugung . . .” címmel.²¹

A következő, 1683. esztendőből egyetlen kiadvány maradt fenn tőle „I.N.J. Lumen in tenebris” kezdettel. Az ugyancsak Wolfenbüttelben készült kis nyomtatvány Daniel Klesch-t üdvözli, abból az alkalomból, hogy a Szepesolasziból elmenekült lelkész a szászországi Heldrungen szuperintendensi székébe ik-tatták be.²²

1684-ben immár testesebb kötete látott napvilágot ugyancsak Wolfenbüttelben *Hermathena philosophico-theologica Julii Sperberi Isagogae posthumae* címmel.²³ Ezt a kaballisztikus írást a következő évben új címlappal látták el, amely a „Huxarii, typis Andreas Henningi Heitmülleri, anno MDCLXXXV.” impresszumot viseli.²⁴ A címlevél hátlapján a nyomdász a kötetet Konrad Schwartzkopff-nak ajánlotta. Érdeemes itt megjegyezni, hogy mind a nyomdász, mind a vesztfáliai Höxter városa mint nyomdahely ismeretlen a legújabb német szakirodalomban is.²⁵

Ritthaler irodalmi tevékenységének posztumusz eredménye az 1702-ben Helmstedt-ben kiadott *Moses* című kötet.²⁶ A szokatlan, haránt formátumban

¹⁸ Wolfenbüttel: 1240. 12 Theol. (3).

¹⁹ Wolfenbüttel: 1240. 12 Theol. (1), QuN 830 (8), Ys 3. 12° Helmst. — azaz három példányban.

²⁰ Wolfenbüttel: Db 3817 (2).

²¹ Wolfenbüttel: Db 44 (43) 2°

²² Wolfenbüttel: Db 2566 (30).

²³ BURCKHARD *i. m.* 254, JÖCHER, Christian Gottlieb: *Allgemeines Gelehrten-Lexikon*. Leipzig 1751. III. 2114. és ADELUNG—ROTERMUND *i. m.* VII. 29. — Wolfenbüttel: Li 7539. I és O 170a Helmst. 8°

²⁴ Wolfenbüttel: O 170b Helmst. 8°

²⁵ BENZING, Josef: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*. 2. Aufl. Wiesbaden 1982.

²⁶ BURCKHARD *i. m.* 254—256, ADELUNG—ROTERMUND *i. m.* VII. 29. — Wolfenbüttel: 1062 Helmst. Drucke (1)—(5), összesen öt példányban.

megjelentetett kiadvány az első ószövetségi könyvek tartalmának fejezetenként hat-hat sorban történt verses összefoglalását tartalmazza, amelyet a szerző kéziratából Hermann von der Hardt helmstedti professzor rendezett sajtó alá.

Ez mindjárt átvezet Ritthaler kéziratossághoz, amelyet az egykor általa vezetett wolfenbütteli könyvtár őriz. Az életrajz kapcsán már szó volt a modori iskola emléket őrző kötetéről,²⁷ Ritthaler emlékkönyvéről,²⁸ valamint iskolai jegyzetéről.²⁹ Ez utóbbi a hivatkozott nyomtatott katalógusban feltüntetettek kívül a kötet végén három magyarországi származású személyhez kapcsolódó és csillagászati vonatkozású vizsgának emléket is megőrizte Wittenbergből kézírásos összefoglaló formájában a 17. század ötvenes éveiből: Ugyanennek a pergamentkötésű, kis könyvnek további érdekessége, hogy azt Ritthaler saját kezű bejegyzése szerint üresen hét és fél garasért vette Modorban az 1659. évi Márton-napi vásáron egy nagyszombati könyvkereskedőtől.

Ritthaler könyvtárosi tevékenységének rövid összefoglalása során szó esett hivatali működése iratairól, amelyet részben a wolfenbütteli könyvtár levéltára,³⁰ részben egy gyűjtőkötet³¹ őriz. Ez utóbbiban vegyes kéziratok találhatóak rendezetlen formában Ritthaler hagyatékából. Nyilvánvaló, hogy ezeket az írásokat az ő halálát követően foglalták össze egyetlen kötetbe. A fogalmazvány jellegű feljegyzések között számos vers kézírata is található, így a Rudolf Ágosthoz intézettek, amint ez Ritthaler életrajza kapcsán a fentiekben már említést nyert. De más német és latin nyelvű versek egész sora³² olvasható benne, mint pl. a később *Moses* címmel kiadott kötete első részéhez, a Genesisről készített fogalmazvány.³³

Fellelhető Wolfenbüttelben a *Hermathena* c. könyvének nyomtatásra előkészített és rengeteg lapszéli javítással, ill. kiegészítéssel módosított kézírata.³⁴ Más kötetben³⁵ Ritthaler három kis írása található ugyancsak ószövetségi témákról, amelyek közül a középső az 1684. évszámot viseli.

Külön csoportot képeznek a Ritthalerre vonatkozó nyomtatványok. Az időrendben elsőről ezek közül az életrajza kapcsán már ugyancsak szó esett. Georgius Fridericus Magnus latin nyelvű, verses üdvözlése ez, amelyet Ritthalernek a wolfenbütteli alkönyvtárosi állás elnyerése alkalmával írt és nyomtatott ki Augsburgban 1681-ben.³⁶ A következő esztendőből három hasonló jellegű nyomtatvány is ismeretes, amely immár az udvari könyvtárosság elnyerése alkalmával köszöntötte Ritthalert. Ezek közül a legtestesebb a szepességi

²⁷ Wolfenbüttel: 101 Extrav. 2°

²⁸ Wolfenbüttel: 284 Extrav. 12°

²⁹ Wolfenbüttel: 1250 Helmst. 8°

1. De stellis fixis. Praes. m. Jacobus Schnitzlerus Cibiniensis, Saxo Transylvanus. Resp. Andreas Marquardi, Stralsunda-Pomeranus. Wittenberg 1659. (fol. 250b—251b)

2. De stellis erraticis s. planetis. Praes. m. Jacobus Schnitzlerus, Cibiniensis Transyl. Resp. Julius Hartmannus Curlandus. Wittenberg 1659. (fol. 251b—252a)

3. De Solis, Lunae et indictionum cyclis. Praes. m. Balthasar Johann Pichtl Oldenburgie. Resp. Johannes Bayer, Eperiesi. Hung. Wittenberg 1656. (fol. 252b—253a)

³⁰ Wolfenbüttel: Bibl. Arch. II. 202.

³¹ Wolfenbüttel: 252. 2 Extrav. 4°

³² Pl. fol. 96. kottával.

³³ Uo. fol. 82—89.

³⁴ Wolfenbüttel: 253 Extrav. 4°

³⁵ Wolfenbüttel: 264. 17 Extrav. 4°

³⁶ Wolfenbüttel: Db 3816 adl.

Ménhárdon született Paulus Pater *Fanum autarkiae* c. írása.³⁷ A másodikban a fentebb említett Magnus köszöntötte honfitársát és frissen kinevezett kollégáját, lévén Magnus az augsburgi városi könyvtár vezetője. A kis nyomtatvány címe „A .Ω. Serenissimi atque Celsissimi . . .” kezdettel Rudolf Ágost herceget köszöntötte, és a wolfenbütteli nyomdában készült.³⁸ A harmadik, ebből az alkalomból szintén Wolfenbüttelben hagyta el a sajtót. Címe itt is a herceget köszöntötte „Omen! Dia crux mea lux . . .” kezdettel. Jénában élő nyolc honfitársa üdvözölte ebben az új könyvtárost latin versben: Daniel Kleschius, Christophorus Klesch, Georgius Peucker, Georgius Ericus Thill, Elias Geschner, Andreas Löw, Joh. Astot (= Asbót?) és Christophorus Loehnerus.³⁹

David Czvittinger arról tudósított,⁴⁰ hogy a fentebb említett Pater „Oratio funebris in laudem Ritthalleri bibliothecae Gvelferbitanae praefecti conscripta” címmel összefoglalta Ritthaler életrajzát és méltatta egész működését. Sajnos erre a kéziratra, vagy nyomtatványra eddig nem sikerült rábukkanni. Egyes források tudni vélték, hogy Pater nem csupán megemlékezett Ritthalerről, de őt követte is 1688-ig a wolfenbütteli könyvtárosságban.⁴¹ Mások viszont tagadták ezt, mert a nevezett gyűjtemény élén 1685 és 1690 között Kaspar Adam Stenger állott.⁴² De ez a probléma már nem tartozik közvetlenül ehhez a Ritthalerrel bemutatni kívánó íráshoz, hanem már Pater életútjához.

Ha kizárólag csak Ritthaler nyomtatásiban napvilágot látott, önálló műveinek bibliográfiai regisztrálását vesszük figyelembe, igen jelentős a korábról ismert és a most feltárássra került új adatok aránya. A fentiekben ismertetett tíz kiadvány közül Szabó csupán kettőt ismert. De a német szakirodalom, közelebbről a wolfenbütteli könyvtárosok tevékenységét számba vevő Burckhard is csupán három további műről tudott. A nyomtatványok felére most első ízben derült fény.

Azonban ebből messzemenő következtetéseket levonni nem szabad, amelyek szerint pl. a tervezett munkálatok során az RMK. III. tételeinek ötszörösével kell számolni. Ritthaler esete ugyanis — ha nem is egyedülálló — aligha általánosítható. Könyvek között élve és a nyomdászattal állandó kapcsolatot tartva, mint szerzőnek nyilván több alkalma volt nyomtatott formában közreadni kisebb terjedelmű írásait is, mint ahogy ez akkoriban akár csak Németországban is általános lett volna. Megjegyzendő, hogy az öt bibliográfiailag ismeretlen munkája közül négy egy ív terjedelmű kisnyomtatvány, az ötödik pedig címlapváltozat. Ráadásul könyvtárosként feltehetően jobban tudott gondoskodni kiadványainak megmaradásáról is. Ugyanez fokozott mértékben áll a kézirataira vonatkozólag. Nyilván kivételes szerencsének mondható, hogy a könyvtárvezetőként elhunyt Ritthaler írásaiból viszonylag több is fennmaradt a wolfenbütteli könyvtárban.

A fentiekben most körvonalazott megszorítások ellenére is világos, hogy a régi, szerzői hungarika nyomtatványok bibliográfiájának teljesebbé tétele területén még rendkívül sok az elvégzendő feladat.

³⁷ Wolfenbüttel: Db 3816.

³⁸ Wolfenbüttel: Db 3817 (3).

³⁹ Wolfenbüttel: Db 3817 (1).

⁴⁰ CZVITTINGER, David: *Specimen Hungariae litteratae . . .* Francofurti—Lipsiae 1711. 316—317.

⁴¹ Pl. *Allgemeine Deutsche Biographie*. XXV. Leipzig 1887. 221.

⁴² BURCKHARD *i. m.* 250—257.

BORSA, GEDEON

**Ein ungarländischer Bibliothekar in Wolfenbüttel: Michael Ritthaler
(1682—1685)**

Als Vorbereitung der neuen Bearbeitung der Bibliographie der alten Hungarica-Drucksachen der Verfasser begann eine ausführliche Datensammlung in Bezug auf die einzelnen Personen. Zuerst wurde der Lebensgang und die Tätigkeit von Michael Ritthaler (1682—1685) untersucht.

Die Abhandlung gibt einen Überblick der Lebensdaten und der Tätigkeit Ritthalers, der, in der Stadt Modor bei Pressburg geboren, zu Wittenberg studierte und später Bibliothekar der Wolfenbütteler Sammlung ernannt wurde. Sie ergänzt in bedeutendem Masse, mit der Hilfe neuer Daten und Quellen, so eine Biographie, wie die Nummer seiner in Druck erschienenen oder in Manuskript gebliebenen Werke. Sie bereichert mit neuen Zügen auch die Geschichte seiner Tätigkeit als Bibliothekar. Es ist ein bedeutender Unterschied zwischen den jetzt eröffneten und den früher bekannten Daten. Karl Szabó und die deutsche Fachliteratur kannten nur insgesamt die Hälfte seiner im Laufe der Abhandlung aufgezählten zehn selbständigen Werke.

Mikes-fordítások Rákóczi rodostói könyvtárából

A könyv és az olvasás rendkívüli szerepet játszott Rákóczi egész életében, a döntés elé került ifjú, a szabadságharc vezérlő fejedelme, az emigrációban élő, XIV. Lajos udvarából a grosbois-i kamalduli kolostorba visszavonult, azután törökországi bujdosásba került fejedelem évtizedeiben.¹ A továbbiakban az emigráció utolsó szakaszánál maradván, Mikes fordítói munkássága összefüggésében szólunk Rákóczi rodostói műhelyéről, „író ház”-ul szolgáló könyvtáráról.

Rákóczi kamarása irodalmi leveleinek 1794-i első kiadásában olvashattak először arról, hogy a bujdosó fejedelem rodostói íróházában „csak a sok írásban és olvasásban tölti az időt . . .” (1720. 37. lev.—1728. 88. lev.)² De saját időtöltésére is utal, amikor György herceg Rodostóba érkezése után többek között megjegyzi róla szólva, „ . . . szokatlan dolog előttünk mindennap . . . reggeltől fogva estig csak a könyveket simogatni”.³ Missziliseinek közzététele (1860, 1877) után már nemcsak Mikes háromszéki rokonai tudhattak arról, amit a rodostói levélíró magáról elhallgatott.

Mikes többi kéziratok könyvei az író halála után nem erdélyi rokonaihoz, hanem Bécsen keresztül, a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* c. újság szerkesztői, Görög Demeter és Kerekes Sámuel révén a *Törökországi Levelek* kiadója, Kulcsár István kezébe jutottak. Amikor hosszú évtizedes lappangás után a Nemzeti Múzeum Könyvtárába került (1873) Mikes-kéziratokról az akkori főigazgató, Pulszky Ferenc, fölfedezése révén tudomást szereztek,⁵ a Toldy Ferenc által

¹ HECKENAST Gusztáv: *II. Rákóczi Ferenc könyvtára*, 1701. ItK 1958, 25—36; ZOLNAI Béla: *Rákóczi bécsújhelyi olvasmányai*. ItK 1955, 288—295; (Archivum Rákóczianum XII. Bp. 1935. 120) KÖPECZI Béla: *Döntés előtt. Az ifjú Rákóczi eszmei útja*. Bp. 1982, 11—12, 133, 223—228.; ZOLNAI B.: *II. Rákóczi Ferenc könyvtára*. Bp. 1926, 27.

² *Mikes Kelemen összes művei. I. Törökországi Levelek és Misszilis levelek*. S. a. r. Hopp Lajos. Bp. 1966, 58, 161.

³ MIKES ÖM I, 151. Rodostó, 19 july 1727.

„Itt a világi bajtól, dologtól, gondtól ment vagyok, a csendes életet a könyvek fordítására szenteltem, és sok francia könyveket magyarrá változtattam. . . (1759) . . . Egy könyvet is küldök öcsémuramnak ha lehet . . . az én ítéletem szerint méltó, hogy kinyomtassák. Az első auctora spanyol jezsuita volt, azután franciára fordították, a franciából székely nyelvre . . . (1760) . . . Lelkem öcsémuram, annak igen örülök, hogy a könyvet vette ked . . . Énnekem még több spirituális könyveim is vannak . . . ha ked szabadságot ad reá, én azokat béküldeném . . .” (1761)*

⁴ I. m. I, 304, 315, 324.

⁵ PULSZKY Ferenc: *Mikes Kelemen ismeretlen kézíratairól*. A Kisfaludy-Társaság Évkönyve Új folyam X. k. 1874/75, 154—160. Ő szövege először arról, hogy Mikes egy kézírata (Montpellier-i Catechismus) írásakor „valószínűleg Rákóczi Ferenc könyvtárából” fölhasznált több munkát.

újra kiadott (1861) *Leveleskönyvvel* s az első Mikes-fordítás, a *Mulatságos napok* (1879) megjelenésével⁶ összefüggő forráskutatás kibontakozásával egyre több szó esett föltételezhető rodostói könyvekről. Ezek létre utaltak az ekkor hozzáférhetővé vált Rákóczi-művek is, a *Mémoires . . .* magyar fordítását, az *Emlékiratok* kiadásait (1861) követő *Confessio peccatoris . . .* (1876), az emigráció évtizedeiben keletkezett kiadatlan kéziratos munkák első hazai kiadású darabja.⁷ A hatvanas-hetvenes évektől kezdtek fölfigyelni a Rákóczi és Mikes írói munkássága hátterében álló rodostói alkotóműhelyre, amely a századforduló körüli évtizedekben előkerült forrásadatok fényében új megvilágításba került.

Ebben az összefüggésben utalhatunk Thaly Kálmán törökországi kutatásairól közölt beszámolójára.⁸ Thaly hírt adott arról, hogy Rákóczi fejedelem halála előtt néhány évvel könyveket ajándékozott a konstantinápolyi Saint-Benoît egyház könyvtárának. Az egykori hivatalos leltár szerint: „Son Altesse Sérénissime Monseigneur le Prince Ragocki se trouve parmi les bienfaiteurs de la bibliothèque. Il a donné, sous le R.P. Gresset, (1730—31) Dom Calmet en 27 volumes . . . (la valeur) . . . 400 p.” A négyszáz piaszterre becsült nagy értékű ajándékot nyilvántartó adományozók lajstromában foglaltakat megerősíti az akkori jezsuita könyvtáros bejegyzése: „Ex Dono Celsissimi ac Serenissimi Principis Transilvaniae, Domini D. Francisci Ragoczi.”

Thaly a következőket fűzte hozzá Rákóczi bőkezű könyvadományozását tanúsító sorokhoz:

„Calmet-nek az ő és új-szövetségi könyvek és a zsidók történetéről írott s Fleury bibor-nok költségén díszesen, gazdag illusztrációkkal s térképekkel Párisban kiadott 27 vas-kos kötetből álló nagyszerű munkáját” ajándékozta a könyvtárnak „francia, aranyozott barna bőrkötésekben.”

A kötetek kézbevételeét követően megjegyezte:

„A nagy 8-ad rétből kiállított munka címe: *Histoire de l'ancien et du nouveau Testament et des Juifs*. — Par le R. P. D. Augustin Calmet, Religieux Benedictin. Az első kötet 1719-ben, az utolsó 1730-ban nyomtatott, némely kötetek azonban az elsőnél jóval előbb készülének el, s már 1712, 1713, 1715-ben kerültek ki a sajtó alól (pl. a 14-ik, stb.) E korábbi köteteket Rákóczi nyilván még Franciaországból vivé 1717-ben magával Rodostóba . . . következtethetjük adományából, hogy Rodostóban is rendezett volt be magának könyvtárát.”⁹

Rákóczi rodostói könyvtárára vonatkozó föltételezés megerősítése ekkor még várat magára. Egyébként a Thaly által teljes egészében Calmet munkájának tartott sorozat Claude Fleury: *Histoire ecclésiastique . . .* c. egyháztörténete, amelyhez Calmet jelzett könyve csupán első megjelenését (1718) követően szolgált bevezetésül: *Histoire de l'Ancien et du Nouveau Testament et des Juifs, pour servir d'introduction à l'Histoire Ecclésiastique de M. l'abbé Fleury*. Par . . . dom Aug. Calmet . . . Paris, Émery, 1719, 2 vol. in-4°. A Thaly közlésében felsorolt

⁶ *Zágoni Mikes Kelemen Törökországi Levelei I—II*. A szerző saját kéziratából kiad. TOLDY Ferenc. Pest 1861; Mikes Kelemen: *Mulatságos napok*. Kiad. ABAFI (Aigner) Lajos. Bp. 1879. Nemzeti Könyvtár 2.

⁷ *II. Rákóczy Ferenc emlékirata a magyar hadjáratról, 1703—1711*. Kiad. RÁTH Károly. Ford. L. Gy. Győr 1861; átdolg. és bőv. kiad. Ráth K. és Thaly Kálmán. Pest 1866, majd 1868; s folytatódott Thaly K. kiad. és bev. Pest 1872, majd 1885; *Confessio peccatoris et Aspiraciones principis Christiani . . .* A párizsi Nemzeti Könyvtárban őrzött eredeti kéziratból közli Thaly. Bp. 1876.

⁸ THALY K.: *Rákóczi-emlékek Törökországban*. Bp. 1893.

⁹ THALY, i. m. 150—151, 162.

kötetek kiadási dátumainak említése is ezt támasztja alá. Fleury húsz kötetes (1691—1720) egyháztörténeti szériája ugyanis halála (1723) után is folytatódott: *Histoire ecclésiastique, pour servir de continuation à celle de M. l'abbé Fleury* [par le P. J. — C. Fabre et l'abbé Goujet]. Paris 1721—1738. 4°, 16 vol. Tehát az 1691—1738 időszakban összesen 36 kötet jelent meg folyamatosan.¹⁰ Így válik érthetővé Thaly 1730-as hivatkozása, illetve 27 kötet jelzése, ami az adományozás időpontját tekintve megfelel a tényeknek.

A Calmet nevére s művére hivatkozó érdekes sorok sajátos jelenségre hívják fel figyelmünket. Úgy látszik, hogy a történeti, irodalmi, művelődéstörténeti közlemények szerzői figyelmét elkerülték az egymás kölcsönös érdeklődésére számot tartó írások. A Mikes-kutatás történeti életrajzi kérdései iránt érdeklődést tanúsító Thaly például nem tudott arról, hogy a Mikes-fordítások között *A Sidok és az Új Testámentumnak Historiája* c. kéziratnak a hetvenes évek vége óta keresik francia forrását, amelyet egyelőre Cl. Fleury: *Histoire ecclésiastique* . . . összefoglalása első két kötetében jelöltek meg, Calmet nevének említése, s az eredeti forrásmű kézbevétele nélkül;¹¹ mások viszont nem ismerték, nem tudták hasznosítani Thalynak — a megoldás lehetőségét magában rejtő — tájékoztató sorait az elsőként említett rodostói könyvről.¹²

A század elején a Thaly által megtalált rodostói könyvtár listájának publikálása (1909) a Mikes-fordítások forráskutatásai összefüggésében fordulatot eredményezett. A konstantinápolyi francia követség levéltára rendezetlen részében előkerült, majd a párizsi Külgügyi levéltárban őrzött „Rákóczi fejedelem Rodostóból Galatába szállított ingóságai lajstroma” (1736) közzétételekor Thaly a 112 művet és 290 kötetet tartalmazó *Catalogue des Livres de la Bibliothèque* könyvlistát minden megjegyzés nélkül közölte.¹³ A Mikes-forráskutatások immár három évtizedes folyamatát tekintve, Thaly közlésmódja ezúttal is az addigi szakirodalom ismeretének hiányára vall. Ám az általa kiadott César de Saussure törökországi emlékezései s a kötet függeléke fölkellette az irodalomtörténészek érdeklődését. Hiszen Rákóczi írói munkásságáról, könyveiről is szóltak a fejedelem svájci udvari nemesének följegyzései. Ő is megerősítette a rodostói levélírótól ismert mozzanatokat Rákóczi időtöltéséről, író-olvasó életmódjáról. „Il employa trois ou quatre heures de la journée à la composition de quelques ouvrages d'esprit en Latin ou en François. Il a ses heures consacrées à la dévotion, d'autres à la lecture . . .”¹⁴

Király Görgy a Mikes-fordítások forráskutatásának összegezésekor öt francia forrásművet jelölt meg a rodostói könyvtár katalógusában:

¹⁰ MIKES ÖM VI. (Jegyzetek; kiadás alatt.) A Thaly által látott Calmet és Fleury nevéhez fűződő könyveket 1972-ben konstantinápolyi kutatásaink idején már nem találtuk meg.

¹¹ ABAFI Lajos: *Mikes Kelemen*. Bp. 1878, 128; SZILASI Móricz: *Mikes Kelemen két fordítása*. EPhK 1880, 335—336; KOHN Ármin: *Mikes Kelemen két munkája*. Magyar Zsidó Szemle 1891, VIII, 543; SCHWARCZENBERG József: *Mikes Kelemen két munkája*. MZsSz 1891, VIII, 500—501.

¹² PAPP Endre: *Mikes Kelemen kiadatlan kéziratai*. Bp. 1895, 4, 25, 46; DÉZSI Lajos: *Mikes fordításairól*. ItK 1904, 177; KÜRTY Menyhért: *Mikes Kelemen kiadatlan munkái*. Egri Főgimn. Értesítő 1906—1907, 4, 26, 55.

¹³ De Saussure Czézárnak II. Rákóczi Ferencz fejedelem udvari nemesének törökországi levelei 1730—39-ből és följegyzései 1740-ből. Közli THALY Kálmán. Bp. 1909, 343—365—370.

¹⁴ SAUSSURE, i. m. 157, 297, 327.

Az Ifjak kalauza . . . — „Instruction Chrétienne” (Ch. Gobinet: *Instruction de la jeunesse en la piété chrétienne* . . .).

A Kristus Jézus Életének Historiája — „Histoire de la vie de Jesus Christ” (N. Le Tourneux: *Histoire de la vie de Notre Seigneur Jésus-Christ*).

Az Epistoláknak és az Evangéliumoknak . . . *Magyarázattya* — „Epitres et Evangiles” Tomes 4 (Anonim).

Keresztényi Gondolatok . . . — „Pensées chrétiennes” (E.-F. Vernage: *Pensées chrétiennes* . . .).

A Sídok és az Uj Testámentumnak Historiája — „Histoire de l'ancien et nouveau Testament par le pere Calmet” Tomes 2 (D. Calmet: *Histoire de l'Ancien et du Nouveau Testament et des Juifs, pour servir* . . .).

A katalógusban feltüntetett egyes címek alapján Király utalt különféle kiadásokra is.¹⁵

A rodostói könyvtárban található Mikes-fordítások alapjául szolgáló forrásmunkák számának teljessé tételeét Zolnai Béla végezte el egy évtized múlva. Széles körű szellemtörténeti erudíciójával — a katalógus-címekre támaszkodva — alapjában eredményesen azonosította Rákóczi könyveinek szerzőit, s minden esetben megjelölte azokat, amelyeket Mikes lefordított.¹⁶ A már említetteken kívül:

Catechismus Formájára valo közönséges Oktatások — „Catechisme de Montpellier” Tomes 3 (F.-Aimé Pouget: *Instructions generales en forme de Catéchisme* . . .).

Az Izraéliták Szokásáról. — A Keresztényeknek Szokásiról. — „Moeurs des Israélites” — „Moeurs des Chrétiens” (Cl. Fleury: *Les Moeurs des Israélites. — Moeurs des Chrétiens*).

Az idő jól el töltésének Módgya . . . — „L'art d'employer le tems” (A. Courtin: *Traité de la paresse ou l'art de bien employer le temps* . . .).

Ezek után már csak három Mikes-fordítás maradt, amelyek francia forrásai nem találhatóak meg Rákóczi rodostói könyvtárának jegyzékében. Pedig közülük kettő teljesen beleillik Rákóczi könyvtára szellemi miliójébe:¹⁷ *A Keresztnek királyi uttya* 1747 — D. Benoit Van Haeften: *Le Chemin Royal de la Croix*, composé par . . . trad. de Latin (*Regia via crucis*. Antwerpen 1635) en Français. Paris 1655 — regényes barokk vallásos elbeszélő próza. *A Valóságos Keresztényeknek Tüköre* 1749 — N. J. de Mélicques: *Le Caractère des vrais Chrétiens*. Paris 1693 — naponkénti elmélkedésre szánt erkölcsoktató munka. Ilyen könyveket, valamint a *Leveleskönyv* forrásai között föltételezett, de Rákóczi rodostói könyvtárában nem talált forrásműveket¹⁸ régóta úgy emlegették, mint Mikes kis könyvtárába tartozókat. Ezek közé került a *Mulatságos napok* 1745 átültetése alapjául szolgált rokokó novellafűzér, Mme de Gomez, Madeleine-Angélique Poisson: *Les Journées amusantes*. (Paris 1722—1731. 6 tom. en 8 vol.) A kortárs női novellaíró regényes világi szépprózája már inkább az olyanféle szórakoztató szépirodalmi olvasmányok közé sorolható, amelyekről a jenikőji vallomásíró

¹⁵ KIRÁLY György: *Mikes Kelemen fordításai*. EPhK 1912, 23—28; THALY: Saussure, *i. m.* 365—368; az említett francia forrásművekre, sorrendben Mikes ÖM IV., III., II. k.

¹⁶ ZOLNAI Béla: *II. Rákóczi Ferenc könyvtára*. Bp. 1926, 24—27; THALY: Saussure, *i. m.* 367—368; Mikes ÖM V (sajtó alatt), VI. (kiadás alatt).

¹⁷ MIKES ÖM III, 1970, 1019, 1080.

¹⁸ Elsősorban a 172—191. levélben felosztott török vonatkozású anyag, amelyet Mikes PAUL RICAUT, *The history of the present state of the Ottoman Empire* c. (London 1669) művének kivonatos francia fordításából vett; ez Ricaut egy másik művének (*History of the Turcs*. London 1680) 1709-i francia fordításában függelékként jelent meg. ÖM I, 737—778.

franciaországi életszakaszának fordulóját földéizve szól: „A szokottnál tovább időzve Clagny várában, imádságok alkotásával és a szentírás olvasásával foglalkoztam, mert már akkor fölhagytam a világi mesék és az ifjúság behálózására kitalált regények olvasásával . . .”¹⁹ Míg az ifjú Rákóczi könyvtárainak jegyzékében ilyen témájú könyvek is találhatóak, s Rákóczi később is olvasott világi szépirodalmi tárgyú műveket, a rodostói gyűjteményből már hiányoztak. De a szépírói érdeklődésű fejedelmi kamarás könyvei között Rodostón is megfértek. A Mikes-fordításokon kívül más vonatkozásban is fölmerült a rodostói levéllíró könyveinek vagy könyvtárának kérdése, amiről Tolnai Gábor értekezett.²⁰

Mivel szeretnénk megmaradni a Mikes-fordítások és a rodostói Rákóczi-könyvtár összefüggéseinél, a továbbiakban is ezekre korlátozódunk. Zolnai vizsgálódásai után — a Mikes-kéziratok, de Rákóczi kéziratos műveinek kiadatlansága folytán is — az emigráció kutatásán belül kevés szó esett a rodostói könyvtárról. A hatvanas évektől Mikes Kelemen összes műveinek kritikai kiadása irányította rá figyelmünket.

Az első nagy feladat kapcsán, a *Törökországi Levelek* forráskritikai jegyzetanyagának előkészítésekor újabb vizsgálatra szorult a Mikes-levelek keletkezésével és forrásanyagával, szemléleti problémáival összefüggésbe hozott vagy szóba hozható rodostói könyvtári anyag állománya. A fordítások kiadásának megindulásával új feladatként merült fel az átdolgozások alapjául szolgált s rodostói könyvtári katalógusban megtalált művek megfelelő kiadásának lehető pontos meghatározása, francia szerzőjük munkásságának közelebbi megismerése, irodalmi műveik jellemzése. Ez a munka a II., III., IV., V. kötet sajtó alá rendezése során, a keltezett fordítás-kéziratok időrendjében haladt előre. A VI. befejező kötetbe kerültek a keltezetlen kéziratok,²¹ s ezzel újabb probléma adódott a keltezetlen fordítások és a rodostói könyvtár viszonylatában.

Mikes mindhárom keltezetlen fordításának forrása Rákóczi rodostói könyvtárából való. Ezek: *Az idő jól el töltésének Módgya . . .* (A. Courtin). *Az Izraeliták Szokásáról*. — *A Keresztényeknek Szokásairól* (Cl. Fleury). *A Sidok és az Új Testámentumnak Historiája* (D. Calmet). Hogyan illeszthetők ezek a kéziratok a keltezett fordítások időrendjébe, illetve meddig használhatta Mikes Rákóczi rodostói könyvtárát?

A fejedelem életében (1717-től 1735-ig) egyetlen keltezett munkáról van tudomásunk; ez az *Ifjak kalauza*, amelyet Mikes talán éppen Rákóczi ösztönzésére fordított le 1724-ben. A többi fordítás-kézirat Rákóczi halála utáni időszakra csoportosul:

Az Epistoláknak és az Evangéliumoknak . . . Magyarazattya 1741

Az Ifjak kalauza . . . 1724/1744 (javítás)

Catechismus Formájára való közönséges Oktatások 1744

Mulatságos napok 1745

A Keresztnek királyi uttya 1747

¹⁹ RÁKÓCZI Ferenc: *Vallomások — Emlékiratok*. Szerk. Hopp L. Ford. Szepes Erika és Vas István. Bp. 1979, 526; a Jenikőjben 1718 őszén folytatott 2. könyvben írt sorok 1714-re utalnak.

²⁰ TOLNAI Gábor: *Mikes Kelemen könyvtára*. MKsz 1940, 170—171; Hopp L.: *Mikes Kelemen könyvtára?* ItK 1960, 200—202. A Kulcsár-hagyatékból előkerült, Mikes kezétől származó beírással ellátott, előbb Máriássy Adám tulajdonában volt Páriz-Pápai szótár, *Dictionarium Latino—Hungaricum. . . Hungarico—Latinum*. Lőcse 1708 első kiadás.

²¹ MIKES ÖM VI. (Kiadás alatt.)

Keresztényi Gondolatok 1747

A Kristus Jésus Életének Historiája 1748

(Török vonatkozások Ricaut alapján 172—191. lev. 1748—1753)

A Valóságos Keresztényeknek Tüköre 1749

Az Ifjak kalauza — új átdolgozás 1751

Catechismus . . . új átdolgozás [1752—1754]

A negyvenes évek elejétől az ötvenes évek derekáig tartó lázas fordítói időszak annyira zsúfolt, hogy új munkák besorolása aligha látszik valószínűnek. Maradnak az 1755—1761-es utolsó évek, s több valószínűséggel a Rákóczi halála előtti évtized. *Az Ifjak kalauzával* érintkező tematika, és a hasznos időtöltés valóságos problémaként történt fölmerülése a rodostói udvarban, a fejedelem és kamarása rokon nézetei az udvari életforma sajátos viszonyai között, mindez ösztönzésül szolgálhatott a kedvelt olvasmány, Courtin fordultatos párbeszédre épült értekező prózájának korábbi, talán az *Ifjak kalauzát* követő átültetésére. Anélkül, hogy belemerülnénk a további vizsgálatokat igénylő kronológiai problematikába, megjegyezzük, hogy Kelemen József a Mikes kritikai kiadás nyelvi lektora évek óta készült egy alapos vizsgálat elvégzésére az összes kézirat helyesírása és vízjegyeinek rendszerezése alapján. Ennek eredménye a befejező VI. kötetben került volna publikálásra, ami Kelemen József 1982-ben bekövetkezett sajnálatos halála következtében nem valósulhat meg.

A Mikes-kéziratok időrendjének megállapítása kezdettől összefüggésben volt a rodostói könyvtár használatának kérdésével. Korábban is problémát okozott, hogyan fordíthatott Mikes Rákóczi halála után a rodostói könyvtár jelzett példányai alapján, amikor a *Catalogue des Livres de la Bibliothèque* benne van „Rákóczi fejedelem Rodostóból Galatába szállított ingóságai lajstromá”-ban. Vajon szállítottak-e könyveket 1736 tavaszáig a konstantinápolyi Galatába? Erről a lehetőségről idézzük César de Saussure hitelesnek tartható följegyzését:

„A fejedelem halála után mintegy három hónapra a portától minden nehézség nélkül engedélyt kaptunk arra, hogy a fejedelem ezüstműjét, legdrágább butorait és értéke-sebb tárgyait, mégpedig mindennemű vám- és egyéb vizsgálattól mentesen — Konstantinápolyba szállíthatjuk és ott kőből épült tűzbiztos raktárba helyezhetjük el. A mint ezt az engedélyt megkaptuk, huszonkét teljesen egyenlő nagyságú és alakú ládát készítettünk s ezek egyikébe rejtettük Urunk koporsóját, holttestét, és a ládák elszállítására csajkát avagy kis hajót bérelünk. A boldogult fejedelem kamarása (*Mikes Kelemen*) és én, e hajóra szállottunk. Konstantinápolyba érkezünkkor csajkánkat nem vizsgálták meg. A galatai rakparton, a jezsuiták rendháza közelében rakodtunk ki. S mialatt én ládáinkat egy francia kereskedő (D. Magy) tűzbiztos raktárába szállítottam: a kamarás azon ürügy alatt, hogy a fejedelem holttestét rejtő láda könyvekkel van tele, azt a jezsuiták rendházába vitette be. A páterek azután a következő éjjelen eltemették templomukban úgy, a mint az üdvözült kívánta volt, a nélkül, hogy akárki is megtudhatta volna.”²²

Rákóczi kamarása szűkszavúbban, de Saussure előadását hitelesítve, az elindulást Rodostóból 1735. július 4-re, a kikötést s a láda átszállítását július

²² THALY: Saussure, *i. m.* 74. 306—307, 336—337; vö. itt Saussure szövegét: „Dès que nous eumes obtenus cette permission, nous fimes faire vingt deux caisses toutes de la même grandeur et la même forme, dans l'une desquelles nous mimes le corps du Prince; nous frétames exprès und Tsacolève ou petit bâtiment pour le transport de toutes ces caisses. Le chambellan du feu Prince (*Mikes*) et moi nous y embarquâmes. A notre arrivée à Constantinople, notre Batiment ne fut point visité. Nous le fimes décharger sur le quai de Galata près de la maison des Jésuites. Pendant que je faisais transporter nos Caisses dans le magasin à feu d'un Marchand Français, le Chambellan fit porter celle ou était le corps du Prince, dans la maison des Jésuites, sous pretexte qu'elle était pleine de livres . . .” (177—178).

6-ra teszi, a Konstantinápolyból történt visszatérést július 17-vel jelzi.²³ Az ürügyül szolgáló könyvekkel teli ládáról nem ejt szót. Saussure nyilván azért írt ilyen látszat keltéséről, mivel ekkor nem került sor a rodostói könyvtár elszállítására.

Thaly „lajstroma” elnevezésében kissé megtévesztő, mivel csak az első lapok (345—355) tartalmazzák a Rodostóból Galatába szállított ingóságok helyszíni (1736. március 20—21) „verificatióját”, François Belin, Louis Bechon, Antoine Damofily, Louis Lahoreau, André Spatz, David Magy kereskedő jelenlétében. A folytatás, „Suite du dit Inventaire” (356—370) Rodostón maradt dolgokról készült: „Etat de ce que se trouve à Rodosto dans la Maison aux appartements et Garde meubles.” Ez tartalmazza a Rákóczi lakóházában, szobáiban, a kis és nagy kápolnában, a könyvtárban, az istállóban, az ebédlőházban és a konyhában leltározott mindenféle tárgyakat. Ennek aláírói: Mikes; alatta J. Germain „payeur de la Maison”. Bechon pour ce qui concerne le departement de la Maison”. Hitelesítője szintén Belin, a francia nagykövetség első titkára és kancellárja, Pera 1736. április 30-i keltezéssel.

Mikes aláírása tanúsítja a rodostói leltározásban való részvételét; a levélíró megnyilatkozásaiból arra is következtethetünk, hogy Sibrik Miklós udvarmester időközben bekövetkezett halála után a leltárban foglaltak megőrzése is a kamarás vállaira hárult. Rákóczi József jövetelére várva írja: „Az Isten segítségével azt feltettem, hogy úgy adom keziben minden jószágát, amint az apja hadta, és ha lehet, az igazságot előttem viselem, hogy mindenekről számot adhassak.”²⁴

Súlyos lelki teherként nehezedett rá az emigráció kiújult erkölcsi válságának légköre:

... itt egynehányan vigasztalnak olyanok engem, akik belsőképpen örülnek szomorúságomon, és annak még megszaporozását is akarnák...²⁵ máris sok balitéleteket tettek étesznek fellőlem a velem valóik, hát még ezután mit fognak irántam mondani magának a fejedelemnek. De én azt csak nevetem, mert nem igazat mondanak, és az Isten pártfogója azoknak, kik az egyenes úton járnak... Talám kéd még maga is azt gondolja, hogy a szegény urunknak sok jószága maradt. Sokan megcsalják eziránt magokat... Hat vagy hét aranyát találtam a kalamáris ládájában, és minden kincse, mikor megholt, ötszáz tallérból állott...²⁶ soha ilyen állapotban nem voltam, ne is adja Isten, hogy többször legyek... Mindennap a sok bosszút látom, de az Isten kegyelme nem engedi, hogy érezsem. Akikkel legtöbbet vagyok, és akik legtöbb jó szót adnak, és nagyobb barátságot mutatnak, ugyanazok akarják meghomályosítani becsületesemet... Mindennap újítják ellenem való beszédeket. Mindezeknek pedig néném, nem más az oka, hanem hogy ki nem osztogatom nékik a fejedelem jószágát. Hogy pedig ki nem osztogatom, azt gondolják, hogy magamnak tartom. Hadd beszéljenek, csak én az igaz úton járjak...²⁷ Azonban a szükség szaporodik, a baj és a panasz nagyobbodik, és minthogy nem tudnak kit okozni, engemet szüntelen látván, reám fordítják panaszokat...²⁸

A fejedelemfi megérkezésével véget ért Mikes emberi csalódásokkal vegyes megpróbáltatása:

„Hálá legyen Istennek, ha sokára is, de elérkezik Rákóczi József. Azt gondoltuk, hogy mind a kettő eljő, de csak a nagyobbik jött el...²⁹ amint észre kezdem venni,

²³ Mikes ÖM I, 115. lev. és 205, 680—681.

²⁴ Rodostó, 15. novembris 1735. ÖM I, 118. lev. és 210, 685.

²⁵ 15. septembris 1735. ÖM I, 116. lev. 206, 681—682.

²⁶ ÖM I, 118. lev. és 210—211.

²⁷ Rodostó, 15. maji 1736. ÖM I, 120. lev. és 212, 686—687.

²⁸ 15. augusti 1736. ÖM I, 121. lev. és 687—688.

²⁹ 2. decembris 1736. ÖM I, 122. lev. és 688—689.

igen messze esett alma fájától...³⁰ Bezzeg néném, nyertünk mi a változásban, mint Bertók a csikban, vigasztalásunkra vártuk ezt az ifju fejedelmet, de szomorúságunkra jött... ugyannyira, hogy harminc esztendőtl fogva való bujdosásunk oly sulyosnak nem tetszett, mint már ez a három holnap. Most suhajtjuk leginkább a mi megholt urunkot, mert szomoruan kell néznünk az atya és a fia között való nagy különbséget, de már ebben benne vagyunk. Mihent ideérkezett, az atyjának minden jószágát hiven kezében adtam. Való, hogy káromlás nélkül nem maradtam, mert a hamis atyafiak sokkal vádoltanak, és a hamis vádolásra a fejedelem sokat vizsgálódott utánam alattomban. De becsületes megsértésére valót semmit nem talált, ezt nékem maga is megvallootta... Nékem csak egy istenfizessét sem mondott azért, hogy jószágára, cselédire viseltem gondot...³¹

A Rákóczi fia kezébe adott rodostói ingóságok közül különösképpen a könyvtár sorsa érdekel bennünket. Az 1737. év őszén kíséretével Konstantinápolyba, majd az osztrák-török háborúban való részvétel ürügyén a Dunáig eljutó beteges fejedelemfi 1738 novemberében meghalt a bulgáriai Csernavodán;³² végrendelete nyomán Rodostón nem történt változás, mivel Rákóczi József ottani javainak, s D. Magy raktárában tárolt ládáinak megőrzését kérte, Joseph Charlotte Rákóczi, ill. György herceg számára, esetleges jövetelükig. Mikes 1740 júniusában hosszú balkáni útjáról visszatért a mintegy harminc főre apadt rodostói bujdosó kolóniába,³³ ahol a portai rendelettel betelepített egykori Rákóczi-házban, a keltezett fordítások és irodalmi levelek tanúsága szerint, a volt kamarás óriási munkabírással vette be magát az öreg fejedelem emlékéért idéző rodostói könyvtár könyvei közé. Itt dolgozott haláláig, kedves régi könyvei és szaporodó új kéziratok között.

Rákóczi egykori könyvtára sorsáról semmi bizonyosat nem derített ki a kutatás. Bizonyos könyveknek a negyvenes-ötvenes években bizonyítható meglétére csupán a Mikes-fordításokból következtethetünk. Arra vonatkozólag nincs támpontunk, hogy Mikes halála után hová, kinek vagy kiknek tulajdonába kerülhettek? S ha szétszóródtak, a konstantinápolyi Galatába vagy Perába, esetleg a franciaországi Grosbois-ba, vagy részben hazai földre kerültek? Egyik föltételezés sem lehet kizárni.

Bizonyos, hogy Mikes rodostói irodalmi hagyatékával nemcsak Mikes-kéziratok kerültek vissza a hazába a XVIII. század végén. Utalhatunk a Kulcsár István hagyatékából és Hindy Árpád régi könyvei közé került Ernst Lajos gyűjteményének aukcióján az OSzK által többek között megvásárolt, Mikes kézjegyével ellátott Párizs-Pápai szótárra.³⁴ Lehet, hogy Kulcsár szombathelyi működése idejéből maradt ott a „... bujdosásban lévén egy nevezetes ifjú, Káldy Zsigmond könyvetskéje” Rodostó 1742. — bejegyzésű kötet, amely a Belsőny Könyvtár vezetőjének tájékoztatása szerint Ács Mihály: Boldog halál szekere, imádságkönyve.³⁵ Ismert, hogy a Rodostóból hazakerült „könyvek” közé tartozott Kiss István: *Magyar Philosophia* c. kézirat is, „György Deák” kézjegyével (OSzK Quart. Hung. 122). Régebben Csapodi Csaba hívta föl figyelmünket egy az MTA kézirtárában található (jelz. 553510) műre,

³⁰ 2. januárii 1737. ÖM I, 123. lev. és 689.

³¹ Rodostó, 8. martii 1737. ÖM I, 124. lev. és 689—690.

³² Csernavoda, 10. novembris 1738. ÖM I, 144. lev. és 711—714; THALY K.: *Az utolsó erdélyi trónjelölt történetéhez*. Történelmi Tár 1890, 414—419—423; KARÁCSONY I.: *A Rákóczi-emigráció török okmányai 1717—1803*. Bp. 1911, 126—130, 138—140. I. (135—138. és 153. sz.)

³³ Rodostó, 22. juny és 20. dik augusti 1740. ÖM I, 157. 158. lev. és 724—726.

³⁴ Vö. a 20. sz. jegyz.

³⁵ HOPP L.: *Mikes és világa*. Bukarest 1973, 513—514.

amelynek címlapján levő bejegyzésből a könyv egykori tulajdonosának kiléte félreérthetetlenül nem deríthető ki, de úgy látszik, hogy a törökországi Rákóczi-emigráció egyik tagja lehetett. Constantinopolis Anno 1721. K. M. (alatta) Rodosto 1723 9. Augus. — áll a címlapján barnás tintával bejegyezve. A negyedik levélen: Rodosto. Anno. MDCCXXIII. A fólió alakú, fatáblás díszbőr-kötésű munka két rézcsttal van ellátva, címe: *Annalium Ecclesiasticorum Veteris Testamenti*. R. P. Iacobi Saliani Societas Iesu Epitome... Anno MDCXXXVIII. (Alul pecsét: Dr. Semjén Béla 1943. könyvtárából.) Lapszám 1108 p. + Index. A címlapon levő beírás szerint a mű Ernst Lajos gyűjteményéből való. Pastinszky Miklós tanár levélbeli értesítéséből megtudtuk, hogy ő maga dolgozta fel annak idején Ernst Lajos anyagát, a szintén általa rendezett aukcióra. A műben található bejegyzés akkor mint „jeles Mikes-bejegyzés” szerepelt; így adta el az Akadémia kéziratárának is, de mint írja, „az MTA kéziratárának átengedett mű — melyben Mikes bejegyzése található — nem 100%-osan autentikus!” A Kelemen Józseffel közösen végzett vizsgálatok alapján nem erősíthető meg, hogy ez a bejegyzés Mikes kezétől való.³⁶

Az a körülmény, hogy Kulcsárnak nemcsak Mikestől voltak kéziratái és lehettek rodostói könyvei, hitelesítheti Hindy Árpád múlt századi közlését, hogy Kulcsár Mikes hagyatékával együtt többet megkapott a rodostói magyarok könyvei közül. A cikkíró atyja, Hindy Iván, 1840—41-ben Kulcsár özvegyével együtt szerkesztette a *Nemzeti Újságot*, amelyet 1848-ig sikerült fenntartani. A Hindy-családhoz özv. Kulcsárné Perger Anna révén juthatott néhány rodostói könyv, s maradhatott Hindy Árpád birtokában a Kulcsár-hagyaték árverése után is.³⁷

A Mikes kritikái kiadás munkálatai során fölmerült, vajon az író minden kézírata hazakerült-e annak idején? Ugyanis csupán két fordítás (*Az Ifjak kalauza; Catechismus...*) esetében van a szerzői tisztázatnak korábbi szerzői piszkozati v. ún. fogalmazvány kéziratós példánya (IV. és V. k.). A *Mulatságos napok* inkább még szerzői piszkozati típusnak minősült; a többi végleges szerzői tisztázatnak. Ez utóbbi tisztázatoknak nincs korábbi variáns-szövegük. A kérdés: nem is volt, vagy nem kerültek haza? A keltezett és keltezetlen kéziratok kronológiai problematikája kapcsán mindenesetre szem előtt tartandó mindkét föltevés lehetősége. A kutató nehéz helyzetben van adatok s tények hiányában. A régi nyomok elmosódtak. Thaly még beszámolt arról, hogy egy 1849-es emigráns, név szerint Krajcsovicz Ferenc, a galatai Szent Benedek kolostor könyvtárában régi magyar kéziratokra bukkant egyik szekrényben, és ezeket a „Rákóczi emigrációról szóló írásoknak mondá”. Valami kendőbe vagy terítőbe összekötözött egész nagy csomó „magyar nyelvű, régi fakó írások” voltak, „sok kézirat és egy nyomtatott, szintén magyar könyv. Tartalmukra már nem emlékszik.”³⁸ A Rákóczi síremlékét gondozó és a magyar fejedelem emlékét tisztelő francia lazaristák könyvtárának őre — Thaly szerint — emlékezett is valamire, mikor ezt előadta neki a század utolsó évtizedében, de különböző nehézségek közbejötté miatt nem jutottak a kérdéses könyv és kéziratok nyomára.

Mikes fordítói és levélírói munkássága és Rákóczi rodostói könyvtára s a már említett könyvek vonatkozásában fölmerült, hogy a fejedelem udvarában,

³⁶ *Mikes és világa*, i. m. 514.

³⁷ *I. m.* 513; HINDY ÁRPÁD: Ellenőr 1878, 161. sz.

³⁸ THALY, *i. m.* 109.

környezetében olvastak 1717 után Rodostóba került (Calmet, Fleury, Mme de Gomez) könyveket is. Zolnai könyvészeti kimutatása alapján számuk növelhető: Calmet bibliai szótárával, Ramsay Cyrusával, Labat ethiopiai leírásával, Pluche Természetről való beszélgetéseivel.³⁹ A listában szereplő Pierre Lebrun oratoriánus szerzetes munkája: *Explication literale, historique et dogmatique des prieres et des ceremonies de la messe . . .*⁴⁰ azért is említésre méltó, mivel nyoma van Rákóczi és d'Andrezel levelezésében is. A konstantinápolyi francia követ 1727. január 7-i levelében érdeklődik: „Felséged nem közölte velem, hogy megkapta-e az oratorianus Lebrun úr könyvét”.⁴¹ Zolnai jelezte (Michaud Biogr. univ. nyomán), hogy G. H. Bougeant jezsuita megtámadta polemikus irataiban Lebrunt; a levél kiadója joggal jegyzi meg ennek kapcsán, hogy Rákóczi „igen élénk érdeklődéssel kísérte a franciaországi vallásos életet, Lebrun munkájára azért is felfigyelt, mert a jezsuiták támadták”.⁴² Mindezt nem csupán a pusztá tények kedvéért soroltam fel.

Rodostóból a „külvilággal” levelek és könyvek szálaiból szőtt összeköttetések fenntartása bizonyosság arra, hogy Rákóczi rodostói udvara nem szigetelődött el annyira a világtól, ahogy az a régebbi hagyomány nyomán elterjedt. Ezúttal csak könyvekről szólunk, s a fentieket erősítendő emlékeztetünk azokra az egyetemes művelődéstörténeti összefüggésekre, amelyek Rákóczi személye és az első török könyvek nyomtatásához fűződnek.⁴³

A rodostói Rákóczi könyvtár törökországi gyarapodása azonban csak járulékos. Intenzív használata már megkezdődött Grosboisban, s jellemző az 1717–18-tól folytatódó újabb emigrációs szakaszra. Keletkezése összefügg a franciaországi évekkel (1713–1717), különösen a grosbois-i tartózkodással, összeválogatása pedig a vallomásíró megnyilatkozásaival⁴⁴ összhangban levő irodalmi

³⁹ ZOLNAI, *i. m.* 20, 24, 26; sorrendben: D. A. CALMET: *Dictionnaire historique et critique de la Bible*. Paris 1722; M.-A. de RAMSAY: *Les Voyages de Cyrus, avec un discours sur la mythologie*. Paris 1727; J.-B. LEBAT: *Relation historique de l'Éthiopie occidentale, contenant la description des royaumes de Congo, Angola . . .* Paris 1732; NOËL-A. PLUCHE: *Le Spectacle de la nature, ou entretiens sur les particularités de l'histoire naturelle*. Paris 1732–1750, 8 tomes 12°; ez utóbbi folyamatosan megjelenő sorozatból érthetően még csak a katalógusban jelzett (1 tome 8°) első kötet jutott el Rodostóba. Zolnai föltételezte, hogy Mikes olvasta MONTESQUIEU: *Lettres persanes* c. (1721) művét is. Mikes és a francia szellemi élet. EPhK 1921, 104.

⁴⁰ ZOLNAI, *i. m.* 24; *Explication literale, historique et dogmatique des prieres et des ceremonies de la messe, suivant les anciens auteurs et les monumens de la plupart des Eglises, avec des dissertations et des notes sur les endroits difficiles et sur l'origine des rits*. Paris 1716–1726.

⁴¹ *D'Andrezel vicomte és Rákóczi levelezése (1725–1727)*. Sajtó alá rend. bev. jegyz. KÖPECSI Béla. Ford. NÉMETH Miklós. Vaja. 1984, 175.

⁴² *I. m.* 210.

⁴³ Z. ABRAHAMOWICZ—HOPP L.: *Rákóczi és a török könyvnyomtatás kezdetei*. In: Rákóczi-tanulmányok. Bp. 1980, 583–593.

⁴⁴ Vö. a 19. sz. jegyz. (1713–1714). „A játékok, színelőadások, vadászatok, mindenféle társalkodások, fényes lakomák mindennapi kenyerem voltak . . . jelen voltam a királynak tartott prédikációkon, és a te irgalmadból ezek jobban hatottak rám, gyakrabban kezdtem gondolkodni rajtad és renyhe életemen. Magadhoz vontál, istenem, s én a világi életől megcsömörülve nem álltam ellent . . .” (1715: Marly:) „a nap nagyobb részét szobámban, könyvolvasással töltöttem, de még nem a vallásos könyveknek azzal az üdvözítő olvasásával, mely hasznos lehetett volna lelkemnek, hanem azzal, ami politikai rangomból eredően érdekelt . . . Éjjél után egykor megszakítottam álmomat a Boldogságos Szűz officiumának elmondásáért . . . egyre inkább vágyódtam arra a magányra . . . Nagy hasznomra volt annak a vallásos könyvecskének az elolvasása, melyet a kamalduli atyák rendfőnöke adott olvasásra *Az üdvösség fontosságáról*, s amely az üdvösség akadályait mutatta be, és önmagam megismeréséhez vezetett . . . (Grosbois 1715–1716:) Napirende-

szemléleti változás, új olvasói igény, változó életmód s vallásos elmélyülésre inspiráló környezet hatása,⁴⁵ objektív és szubjektív tényezők egybeesésének következménye.

A válogató szándékot s a könyvtár jellegét Zolnai ismert szellemtörténeti dolgozataiban próbálta megvilágítani. Minderre most nem térünk ki, csupán megjegyezzük, hogy a túlzónak mondható szellemtörténeti háttérhez képest realisabbnak látszanak azok a tanulmányok, amelyek a Rákóczi-kutatások újabb évtizedei során, illetve Rákóczi és Mikes művei kritikai kiadása folyamán eszmetörténeti összefüggéseiben vizsgálják, s a korai felvilágosodás európai áramaival szembesítik az összetett jelenséget.

Ezen a téren is előbbre vinné a kutatást egy olyan funkcionális kritikai vizsgálat, művelődéstörténeti érdekű összegező tanulmány, amint az megtörtént a *Döntés előtt — az ifjú Rákóczi eszmei útja* c. már idézett könyvben, Rákóczi ifjúkori könyvtárai, könyvei esetében. A rodostói könyvtár ilyen összefüggésben meghatározó helyet foglal el a filológiai és eszmetörténeti feltáró munkában azáltal is, hogy összeköti az emigráció franciaországi s törökországi szakaszait, és teljesebbé teszi az író Rákóczi eszmei útját, különös tekintettel a vallomás- és emlékiró, állambölcsész és meditációíró munkásságára.

Rákóczi művei, s főleg Mikes fordításai és a rodostói könyvtár viszonylatában ezúttal nem kívánunk külön foglalkozni az említett forrásművek s szerzőik jellemzésével. Nem azért, mintha már annyira ismertek volnának, hanem tárgykörük miatt, mivel ezek külön tanulmányokat igényelnének. Elegendő, ha utalok az ifjak nevelésével foglalkozó alaplámra, a Sorbonne Plessis kollégium jeles igazgatójának, Ch. Gobinet: *Instruction de la jeunesse . . .* említett moralista-didaktikus munkájára, amely nevelési elveivel és társadalomkritikai néző-

met az imádság órái szerint osztottam be . . . nem hanyagoltam el egy óránként mondott imádat és a vallásos olvasmányokat . . . A vallásos olvasmányokat a szokásos imádság és a lelkigyakorlatok órái fölvaltva követik . . . (1719. Jenikőj:) csupán előttem ismeretes, vajon ebben az esztendőben jobba váltam-e kegyelmedből, mint amilyen voltam az előző évben. Mert szóbeli imádságaim, de még az elgondoltak is, amelyeket toll segítségével nélkül teszek, s ugyanígy lelki olvasmányaim is tele voltak szüntelen figyelmetlenséggel . . . azokat a szövegeket és kifejezéseket, amelyeket szerte az Irásokban, a szentatyáknál, más vallásos könyvekben találok, bátran fölhasználtam . . ." RÁKÓCZI, *Vallomások . . .* i. m. 1979, 529—530, 535, 537, 549—550, 553, 572—573, 710—714—718. Az üdvösség fontosságáról idézett alaplámú René RAPIN jezsuita: *De importantia salutis v. L'importance du Salut* (Paris 1675) c. munkája, amelynek egyik kiadását Rákóczi rodostói könyvei között is megőrizte; ZOLNAI, i. m. 23.

⁴⁵ Egy kamalduli följegyzés, „Notes sur la vie du Prince Ragotzi” szerint elmélyülten olvasott: „Dans cette retraite il s'appliqua entierement à la lecture de ouvrages de Mr. Nicole et en les lisant il y apprit et sa Religion et la langue française. Monsieur de Fleury évêque de Frejus . . . qu'il alla visiter les camaldules de Grobois . . . pendant le dîner il temoigna au pere Majeur sa surprise sur ce que le prince Ragotzi parloit si bien français, Monseigneur, repartit le pere Majeur, c'est qu'il a bien lu Mr. Nicole, y entend-il finesse reprit l'évêque, oui, Monseigneur car il est bien janseniste. Mr. de Frejus se mit a sourire et n'en dit pas davantage.” Az említett évêque de Fréjus, André-Hercule cardinal de Fleury (1653—1743), aki XV. Lajos nevelője lett; 1726-ban a miniszter duc de Bourbon helyre került, s értesült Rákóczi törökországi helyzetéről is. — Jean-Baptiste Bonnaud, a *Confessio peccatoris . . .* kivonatos francia fordításának elkészítője írja: „Sentimens de Pieté de François Ragosci Prince de Transilvanie ou Extrait de ses confessions Traduits sur l'original latin”-ban „La lecture des confessions de St. Augustin lui fit naître l'idée de composer cet ouvrage quelques mois avant qu'il se retira chez les Camaldules de Grosbois.” Vö. ZOLNAI B.: *A jansenista Rákóczi*. Széphalom 1927, 268—269; 278. Mikes ÖM I, 593, 668; — Pierre Nicole és Szent Ágoston művei megvoltak a (Zolnai által hiányosnak tartott) rodostói könyvtár listájában is, i. m. 1926. 6, 8, 22—23, 25.

pontjával méltán keltette föl a fejedelem és kamarása érdeklődését. Újabban Rákóczi *Réflexions* . . . c. művének kiadását kísérő tanulmányban Köpeczi Béla sorolja indokoltan az író föltehető forrásai közé;⁴⁶ Mikes: *Az Ifjak kalauza* . . . kiadásában mint forrásművel foglalkoztunk vele.⁴⁷ Érdekes, hogy Mikes említett keltezetlen fordításai francia forrásainak szerzői, A. Courtin, Cl. Fleury, D. Au. Calmet egyaránt szerepelnek a *Testament politique et moral* . . . keletkezését vizsgáló írásban.⁴⁸ Kiemelhetnénk Bossuet pártfogoltját, La Bruyère beszélgető társát, Fénelon lelki barátját, a versailles-i udvar királyi könyvtárosát és udvari nevelőjét, a rendkívüli műveltségű Fleury apátot. Történeti kritikai szemlélete, polémikus gallikán nézetei, modern pedagógiai elvei, összehasonlító művelődéstörténeti ismereteket közvetítő könyvei hatásával valóban számolhatunk rodostói íróink munkáiban. Hasonlóképpen Calmet, a tudós Lorraine-i történész könyvei esetében is, akinek ritkaságszámba menő forrásgyűjteményét és könyvtárát Senones-ban Voltaire is használta a század derekán (*Histoire générale* és *Essai sur les mœurs des nations* megírásakor). Mind Mikes által lefordított műve, mind a rodostói könyvtárban meglevő más munkája beletartozik a Rákóczi-emigráció forráskutatása körébe.

HOPP, LAJOS

Les traductions de Mikes de la bibliothèque de Rodosto de Rákóczi

François II Rákóczi dans la vie entière de qui le livre et la lecture jouaient un rôle extraordinaire, passait beaucoup de temps parmi les livres même pendant la dernière période de son séjour en Turquie. L'étude s'occupe des questions de la bibliothèque de Rodosto en connexion avec l'activité de traducteur de Kelemen Mikes. Déjà a partir des années soixante et soixante-dix du siècle passé on a fait attention à l'atelier créateur de Rodosto de Rákóczi et de Mikes, qui a été mis sous un nouveau jour vers le tournant du siècle. Thaly a publié en 1909 la liste de la bibliothèque de Rodosto retrouvée. Une dizaine d'années plus tard, Zolnai a complété le nombre des sources figurant dans la bibliothèque de Rodosto servant de base aux traductions de Mikes. Tout récemment, c'est l'édition critique des oeuvres de Mikes qui a attiré l'attention à cette bibliothèque.

L'auteur passe en revue les données relatives au sort de la bibliothèque, les publications parues et il les compare aux résultats de ses propres recherches.

⁴⁶ II. Rákóczi Ferenc Politikai és erkölcsi végrendelete. *Testament politique et moral de François Rákóczi*. Archivum Rákócianum III. Írók sorozat. Bp. 1984, III, 503.

⁴⁷ Mikes ÖM IV, 1974, 717—725.

⁴⁸ Archivum Rákócianum i. m. III, 502—504.

KÖZLEMÉNYEK

Újabb ismeretessé vált hiteles és ál-korvinák. 1973-ban *The Corvinian Library. History and Stock* című munkánkban teljes katalógusát igyekeztünk adni az összes hiteles, kétes, tévesen megállapított, elveszett és föltételezett korvináknak. Sőt ezekkel együtt közöltük azoknak a kódexeknek és nyomtatott könyveknek az adatait is, amelyek — nézetünk szerint¹ — a budai palota másik könyvgyűjteményéből, a királyi kápolna papi testületének könyvtárából maradtak fenn és sokáig ezeket is tévesen korvináknak tartották. Azóta több mint egy évtized telt el és ezalatt alig volt esztendő, hogy a külföldi és magyar kutatók munkájának eredményeként ne került volna elő egy vagy két hiteles korvina, meg a másik budai gyűjteményből származó darab. Az újabb és újabb hiteles korvinákat mindig közöltük a *Bibliotheca Corviniana* különböző nyelvű, újabb kiadásaiiban, így tehát az ezekben közölt jegyzék mindig jobban bővült, a legteljesebb a legutoljára megjelent francia nyelvű kiadás volt.² Ezek a jegyzékek azonban mindig csak a hitelesnek tartott darabokat közölték, a kéteseket, téveseket, elveszettekről való adatokat, nem. Sőt a hiteles korvinák közül is csak a Mátyás-koriakat; Ulászló könyveit nem, pedig a Corvina-könyvtár nem szűnt meg Mátyás halálakor, hanem jóval inkább csökkenő, mint gyarapodó állományával fennállott egészen 1526-ig. (A *Corvinian Library* ezeket is tartalmazza.) Így tehát érdemes most már közölni az újabb eredményeket, mintegy függelék-ként a *Corvinian Library*-hez.

I. Az újabb ismeretessé vált hiteles korvinák

1. Budapest. Egyetemi Könyvtár. Cod. Lat. 12. Panegyrici Latini. A C. L. (931. sz.) még alaptalanul korvinának tartott kódexként közli. Azóta Csapodiné Gárdonyi Klára megállapította, hogy ebben a Konstantinápolyból Budapestre került kódexben Vitéz János bejegyzései vannak, tehát ezt is hiteles korvinának kell tartani.³ A BC legújabb kiadásai ezért 15/a szám alatt már közlik.

2. Budapest. Egyetemi Könyvtár. Cod. Lat. 31. Terentius: Comoediae. Ugyanúgy mint az előző tétel, Vitéz János bejegyzései vannak benne (Maróti Egon és Csapodiné

¹ CSAPODI Csaba: *A budai királyi palotában 1686-ban talált kódexek és nyomtatott könyvek.* Budapest 1984. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei (90), új sorozat 15. — CSAPODI Csaba: *The Corvinian Library. History and Stock.* Budapest 1973. („Studia humanitatis” 1.)

² CSAPODI Csaba—CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Corviniana.* 2. jav. magyar kiadás 1976; 2. német 1978; 3. bőv. magyar, 2. angol, lengyel 1981; 3. német 1982, francia kiadás 1982.

³ CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *A budapesti Egyetemi Könyvtár korvinái.* MKsz 1981. 222—223.

megállapítása),⁴ tehát ez a konstantinápolyi kódex is hiteles korvina. A BC legújabb kiadásában 16/a szám alatt van.

3. Budapest. OSzK Inc. 1143. Thuróczy, Iohannes: *Chronica Hungarorum*. Augsburg 1488. Hain 15518. A C. L.-ben (653. sz.) még kétes korvinaként. Borsa Gedeon meggyőző bizonyítása alapján ez a példány készült Mátyás király számára.⁵ A BC-ban még nem szerepel.

4. Firenze. Biblioteca Medicea-Laurenziana. Plut. 73. Cod. 4. Celsus: *De medicina*. A C. L.-ben még nincs benne. Albinia de la Mare ismerte föl az eltörölt, de lenyomatban fölismerhető Mátyás-címer alapján korvina-voltát.⁶ A BC legújabb kiadásában 63/a sz. a.

5. Istambul. Top kapu szeráj könyvtára. Deissmann 44. Ptolemaeus: *Geographia in Latinum translata*. A C. L.-ben (556. sz.) kétes korvinaként. Helyszíni vizsgálattal megállapítottuk, hogy magyar nyelvű helynevek vannak beleírva, tehát ezt a kötetet is a Budáról elhurcolt korvinák közé számíthatjuk. A BC-ben még nincs benne.

6. Kraków. Bibl. Jagiellonska. Rps. 4289. *Orationale Wladislai II. regis*. A C. L.-ben 922. sz.: őrzési helye a II. világháború óta ismeretlen. Azóta visszakerült eredeti helyére, tehát meglevő hiteles korvina.

7. London. British Library. Harley 4868. Plinius: *Epistolae*. Watson katalógusa⁷ szerint Cenninius másolta és egy benne látható XVI. századi bejegyzés szerint címeres kötése volt. Akkori tulajdonosa is magyar, Iohannes „fwldwari” Transsilvanus. Mikrofilm alapján is hiteles korvinának kell tartani. A BC-ben még nincs benne, a C. L.-ben sem. (Papp László bukkant rá.)

8. New York. Pierpont Morgan Library. PML 55. 1. 75. Angeli, Iohannes: *Astrolabium*. Augsburgban 1488-ban nyomtatott könyv, címeres Ulászló-kötésben A C. L. megjelenésekor még őrzési helye ismeretlen volt, azért ilyenként közli (36. sz.). Azóta sikerült megállapítani a könyvtárt, amelynek birtokába került.⁸

9. Roma. Biblioteca Apostolica Vaticana. Ottob. Lat. 80. Cyprianus: *Opera et epistolae*. Eredeti, aranyozott, címeres korvina-bőrkötésben. A C. L. még nem ismeri. J. Ruyschaert bukkant rá a Vatikáni Könyvtár állományában és publikálta.⁹ A BC legutóbbára megjelent, francia nyelvű kiadásában már megtalálható 127/a sz. alatt.

10. Roma. Biblioteca Apostolica Vaticana. Ottob. Lat. 501. A C. L.-ben mint alaptalanul korvinának tartott kódex szerepel (937. sz.), mert a korábbi irodalom (Fraknói Vilmos, Hoffmann Edit, Balogh Jolán) ifjabb Vitéz János szerémi püspök kódexként tartotta számon. Ezért nem került be a BC-ba sem. Legutóbb azonban J. Ruyschaert meggyőzően bizonyította, hogy Vitéz püspök csak a megrendelő volt, aki a királyi kápolnának szánta ajándékol.¹⁰ A kódex illuminálása ezért szakadt meg Mátyás király halálakor, 1490-ben. Ha a püspök a maga számára készítette volna, befejezést nyer, hiszen ő

⁴ MARÓTI Egon: *Terentius Magyarországon*. Budapest 1961. 177—231. — CSAPODINÉ i. h.

⁵ BORSA Gedeon: *Az első aranyfestékekkel készült nyomtatvány és annak magyar vonatkozásai*. MKSz 1980. 217—229.

⁶ DE LA MARE, Albinia: *The Library of Francesco Sasseti*. Cultural Aspects of the Renaissance. Essays in Honour of Paul Oskar Kristeller. Ed. Cecil H. Clough. Manchester 1976. 160—201.

⁷ WATSON, A. G.: *Catalogue of Dated and Datable Manuscripts of the British Library*. I. 1979. 143.

⁸ NEEDHAM, Paul: *Twelve Centuries of Bookbindings*. New York—London 1979. 31. sz. Reprod. is.

⁹ Monumenta Vaticana res Hungariae illustrantia (José RUYSSCHAERT: *Manuscrits et documents hongrois dans la bibliothèque Vaticane*.) Budapest 1980. 34—35. — RUYSSCHAERT, José: *Les manuscrits corviniens de la Vaticane*. Revue Française d'Histoire des Livres. 51. 1982. 297, Pl. I.

¹⁰ RUYSSCHAERT: *Les manuscrits* . . . 290.

1505-ig élt. Ruysschaert föltételezése mindenestre meggyőzőbb magyarázatát adja a lapszélekeretekben látható gyűrűs hollóknak, mint a korábbi vélemények.

11. Roma. Biblioteca Apostolica Vaticana. Ottob. Lat. 1562. Suetonius: De XII Casaribus. Előbb Olmützben volt, azután Krisztina svéd királynő könyvei közt, onnan került a Vatikánba. Korvina-voltát bizonyítják Fontius bejegyzései és az ő kezétől származó tartalomjegyzék, valamint az, hogy első lapján a Szapolyai-címer látható.¹¹ A BC legújabb kiadásában már benne van 131/a szám alatt.

12. Uppsala. Bibl. Univ. Cod. Graec. 28. Miscellanea Graeca: Aelius Aristides: *Προσβευτικός πρὸς Ἀχιλλέα*. — *Κατὰ τῶν ἐξορχομένων*. — Libanios: *Ἐπιστολαί* (154). — Eunapios: *Βίος Λιβανίου σοφιστοῦ*. — Synesios: *Ἐπιστολαί* (100). — Gregorios Palmas: *Τοῦ θεσσαλονίκης ὅτε ἐάλλω τῆ ὀσσοπάτω*. — Nikephoros Gregoras: *Ἐπιστολαί*. Thomas Magister: *Ἀμοιβατα*. — Nikephoros Gregoras: *Μονωδία ἐπὶ τῇ τελευτῇ τοῦ Θεοδώρου Μεγάλου*. — *Περὶ τοῦ πάσχα*. — Konstantinos Akropolites (Theodoros Metochites): *Ἐπιστολή*. — Manuel Philes: [*Ἐπιγράμματα*] — Manuel Moschopoulos: *Συλλογὴ ὀνομάτων Ἀττικῶν*, — *Περὶ ὀνομάτων*. — Georgios Lakapenos — Andronikos Zarides: *Ἐπιστολαί*. — Demetrios Kydones: *Ἐπιστολή*. — Georgios Lakapenos: *Γραμματική*. — Nikephoros Gregoras: *Ἐκ τῶν τεχνολογιῶν*. — Maximos Planudes: [Kivonatok]. — Thomas Magister: *Λόγος εἰς τὸν Γρηγόριον τὸν θεολόγον*. — *Προσφωνητικός*. — *Ἐπιστολαί* (7). — Nikephoros Gregoras: *Εἰς τὸν ἔφηρα τῆς κόπρου*. — *Ἐπιστολαί*. — *Διάλογος φλωρέντιος ἢ περὶ σοφίας*. — Pseudo-Libanios — Pseudo-Basileios: *Ἐπιστολαί*. — Georgios Phakrases: *Διηγήσις*. — Nikephoros Gregoras: *Τῶ ὀσιωτατῶ*. — *Μαρτυρία ἀγίων*. [Kivonatok] — Gregorios Palamas: *Διάλεξις*. — Manuel Philes: *Στίχοι*. XIV. századi papírkódex, 2 kötetben. A C. L.-ben (885. sz. a.) mint elveszett korvina szerepel. Egy berlini kutatócsoport G. H. Karlsson vezetésével állapította meg, hogy ez az uppsalai görög kódex azonos az elveszettnek hittel.¹⁴ A BC-ben még nincs benne.

13. Uppsala. Bibl. Univ. Collijn 1338. Firmicius, Iulius: *Astronomicorum libri VIII integri et emendati ex Sythiis oris ad nos nuper allati*. — Marcus Manilius: *Astronomicorum libri V*. — Aratus: *Phenomena Germanico Caesari interprete cum commentariis et imaginibus*. *Phenomenon fragmentum Marco T. C. interprete*. *Phenomena Ruffo Festo Auiensio paraphraste*. *Phaenomena Graece*. — Theon: *Commentaria copiosissima in Arati Phenomena Graece*. — Proclus Diadochus: *Sphera*, Thoma Linacro Britanno interprete. *Tabula in Firmicium et duodecim signa zodiaci*. Venezia 1499. Aldus Manucius. Az ősnymtatvány tábláján Ulászló címere van, tehát az ő hiteles könyve s így korvina.¹³ A C. L. még nem ismeri s mivel Ulászló-könyve, a BC-ban sem szerepel.

14. Verona. Biblioteca Capitolare CXXXV. 123. Livius: *Historiarum decas I. Ab urbe condita*. A C. L. mint alaptalanul korvinának tartott kódexet közli (393. sz.). Csapodiné újabb megállapítása szerint Vitéz János írása látható benne, tehát ez is hiteles korvina mint a másik két veronai Livius.¹⁴ A BC újabb kiadásában már benne van (141/a).

¹¹ Körmendy Kinga ismertetése: *Callmer, Christian: Königin Christina, ihre Bibliothekare und ihre Handschriften*. 1977-ről MKsz 1978. 392—394. — Csapodiné Gárdonyi Klára: *Ismeretlen korvina-ősnymtatvány Uppsalában*. MKsz 1980. 280—282, 1 t.

¹² Karlsson, Gustav H.: *Codex Upsaliensis Graecus 28*. Stockholm 1981. (Bibliotheca Ekmaniana Universitatis Upsaliensis 69.) A műre Herwig Maehler londoni professzor hívta föl a figyelmemet, sőt a tanulmány megfelelő részeinek fotókópiáját is elküldötte nekem. Szívességét ezen a helyen is köszönöm.

¹³ Csapodiné: *Ismeretlen ... a 11. jegyzetben idézett tanulmánya*. 278—282. — Csapodi-Gárdonyi, K.: *Eine unbekannte Corvinen-Inkunabel in Uppsala*. Gutenberg Jahrbuch 1981. 171—174.

¹⁴ Csapodi-Gárdonyi, Klára: *Die Bibliothek des Johannes Vitéz*. Budapest 1984. 59. („Studia humanitatis” 6.)

15. Wien Österreichische Nationalbibliothek Cod. Lat. 799. Athanasius: Opera (Contra Apollinarem de salutari epiphania Christi. De divina et consubstantiali Trinitate et de humanitate Verbi contra Apollinarem. De apparitione Dei Verbi in carne. Epistola ad Adelfium episcopum et confessorem. Ad Maximum philosophum. De incarnatione Dei Verbi. Epistola dilectissimo papae. — Dionysius ep. Alexandrinus: Ad Paulum Samosatensem epistola. — Athanasius: Orthodoxi et Apollinaristae dialogus de Christo.) Mivel vaknyomásos olasz reneszánsz bőrkötésben van és az első levél címerrel együtt ki van tépve s későbbi tulajdonosa Brassicanus, a C. L. kétes (valószínű) korvinaként tartja számon (74. sz.). Csapodiné megállapítása szerint azonban, mivel az utólag beírt tartalomjegyzék Fontius kezeírása, ugyanúgy, mint a vatikáni Suetonius-ban, ez a körülmény még inkább valószínűsíti korvina-voltát. A BC-ban nincs benn.

16. Wien Österreichische Nationalbibliothek. Cod. Lat. 10573. Elisabetha Poloniae regina Ladislao II. regi, filio, sive epistola de institutione pueri regii. Ulászló és Anna királyné egyesített címerével, vaknyomásos magyar reneszánsz bőrkötésben. Az ajánlás Ulászlóhoz szól. A C. L.-ben nincs benne.¹⁵

II. Kétes korvinák

1. Firenze. Biblioteca Nazionale Centrale. MS Banco Rari 229. Canzonale. A Gherardo és Monte di Giovanni által díszesen illuminált, hangjegyekkel ellátott kódex Firenzében készült és 1490 táján befejezetlenül maradt. Brown Howard Mayer főleg tartalmi alapon eléggé meggyőzően bizonyítja, hogy Mátyás király számára készült és az ő halála miatt maradt befejezetlen.¹⁶

2. Madrid. Biblioteca Nacional. Vitr. 4–12. Petancius: Genealogia Turcorum imperatorum, dedicata Vladislao regi. Ugyanolyan, a szultánok képeivel ellátott pergamen tekercs, mint az OSzK Clmae 378. jelzetű darabja. Így nem lehet megállapítani, hogy a kettő közül melyik volt Ulászló tulajdonában.

3. Pistoia. Biblioteca Febroniana. 313. Bolkenhayn, Iohannes: De immunitate et libertate ecclesiastica atque sacerdotum honore. Ulászlónak ajánlott munka, illuminált, pergamen kódex. Kristeller közli így;¹⁷ de még közelebről meg kellene vizsgálni a kódexet, hogy az eredeti, Ulászlónak ajánlott példányról van-e szó, vagy csak másolat. Ha másolat, akkor az elveszettek közt kell nyilvántartani a művet.

III. Tévesen korvinának tartott kódexek

1. El Escorial. Biblioteca del Monasterio de San Lorenzo. Vitrina 17. Z. III. 19. Evangelia quattuor (Codex aureus). A C. L.-ben (821. sz.) mint kétes korvina szerepel. Helyszíni vizsgálatából kiderült, hogy nem lehetett korvina.

2. Modena. Biblioteca Estense. α F. 9. 16. = Lat. 843. Officium Beatae Mariae Virginis. A fölismerhetetlenül eltüntetett címerrel ellátott kódexet Fava — Salmi katalógusa¹⁸

¹⁵ A kötés és a címer másolatát Németh István küldte meg Bécsből, szíveségéért ezen a helyen is köszönetet mondok.

¹⁶ BROWN, Howard Mayer: *A Florentine Chansonniere from the Time of Lorenzo the Magnificent*. Florence. Biblioteca Nazionale Centrale MS Banco Rari 229. I—II. Chicago—London 1983. A mű ismertetése: Atlas, Allan-tól a *Journal of the American Musicological Society*. 38. 1985/1. 153—161. Az ismertetés szövegét ifj. Király Péter küldte meg Kaiserslauternből. Ezen a helyen is köszönetet mondok érte.

¹⁷ KRISTELLER, Paul Oskar: *Iter Italicum*, London—Leyden 1967. 76.

¹⁸ FAVA, Domenico—SALMI, Mario: *I manoscritti miniati della Biblioteca Estense di Modena. II*. Firenze—Milano é. n. 155. sz. — FAVA, Domenico: *La Biblioteca Estense*, Modena 1925. 145, 269.

mint Mátyás király kódexét közli, valószínűleg azon az alapon, hogy II. Alfonz szerezte meg az Este-könyvtár számára, ugyanúgy mint az egykor Modenában (most OSzK Clmae 346.) őrzött Chrisostomus-kódexet, amely valóban hiteles korvina. Mivel a címerből semmit sem lehet kivenni, a föltételezést nem lehet elfogadni.

3. Modena. Biblioteca Estense. α X. 1. 12. Platon: Opera a Marsilio Ficino Latine conversa. Ugyanaz az eset mint az előző. Helyszíni vizsgálattal nem lehetett megállapítani az eltörölt címer alakját, amelyet Fava—Salmi Mátyás királyénak vett.¹⁹

4. Modena. Biblioteca Estense. BE. X. 43. Dionysios Halicarnasseus. Pirani könyvtárismertetője²⁰ ott, ahol arról szól, hogy II. Alfonso hercege egyes kódexeket megszerzett Mátyás király könyvtárából, illusztrációként (Abb. 13.) egy kötéstáblát közöl azzal a fölirattal, hogy „Einband eines griechischen gedruchten Buches, ausgeführt für Matthias Corvinus”. A valóágban a közölt illusztráción egy Grolier-kötés látható, Este-címerrel. Modenában valóban van egy olyan korvina, amely eredeti, címeres kötésben van, de az nem egy görög nyelvű nyomtatott könyv, hanem egy Pseudo-Diogenes Areopagita kódex (C. L. 230. sz.). Pirani munkájának közlésekor tehát valamilyen tévedés történt.

5. Szécsényi Múzeum. Cicero: Epistolae. 1973-ban került ebbe a múzeumba a kódex, amely korábban az ottani ferences kolostor tulajdonában volt s 1929-ben Vargha Damján mint valószínű korvinát ismertette a Szent István Akadémia Értesítőjében, ugyanígy szerepel a Nógrád Megye műemlékei c. kötetben 1954-ben.²¹ A XV. századi kódex olasz reneszánsz kötésben van. A téves föltételezés alapja egyrészt az, hogy vörös-ezüst vágásos címer van benne, másrészt meg egy tulajdonos-bejegyzés: „Liber meus bartolomei de palatio”. Csakhogy a címerben öt vágás van, tehát nem azonos a magyar címerrel; (a vörösezüst vágásos címerek különböző változatai Olaszországban is megtalálhatók) és különben is szokatlan lenne korvinán egy pusztán vágásos címer alkalmazása. Bartolomeus de Palatio pedig nem azonosítható Bartholomaeus Fontius-szal, Mátyás király könyvtárosaival, írása sem hasonlít az övéhez.

6. Wien. Österreichische Nationalbibliothek. Psalterium. Mainz 1457. Újabbán bukkant fölt egy régi katalógusban szereplő²² adat, amely szerint ez az ősnymtatvány Mátyás király könyvtárából származott. Ennek a kötetet faksimile-kiadásban közzétevő Otto Mazal közlése szerint nem hogy valószínűsége, de még lehetősége sincs meg.²³

IV. Adatok elveszett és föltételezhető korvinákról

1. Regiomontanus, Iohannes: Tabula primi mobilis cum praefatione ad Matthiam regem. Az ajánlás miatt föltétlenül megvolt Mátyás király birtokában. Három másolata ismeretes eddig: 1. Nürnberg. Stadtbibliothek Cent. V. 17.²⁴ — 2. Jena. Universitätsbibliothek El f. 75.²⁵ — Seitenstetten. Stiftsbibliothek. 3.²⁶

2. Trapezuntius, Georgius: Expositio Magnae compositionis Ptolemaei, cum praefatione ad Matthiam regem. A stuttgarti Württembergische Landesbibliothekban (Math. Fol. 24.) található egy XV. századi másolata, amelyet korvina-példányról másoltak.²⁷

¹⁹ Uo. 161. sz. Rept. XLVII t.

²⁰ PIRANI, Emma: *Die Bibliotheca Estense in Modena*. 1976. 66—85.

²¹ Budapest. 388, 350. — KÖNIG Kelemen: *Hatszázéves ferences élet Szécsényben*. Vác 1931. 344. — SZABÓ Béla: *Nézzük meg együtt a szécsényi Cicero kódexet*. Művészet 15. 1974. 28—29. Repr. uo.

²² PROET: *Catalogue des livres imprimés de la bibliothèque du roi*. I. Paris 1822. 207.

²³ Ezen a helyen is köszönetet mondok Otto Mazal professzornak levélbeli tájékoztató-sáért.

²⁴ KRISTELLER, P. O.: *Iter Italicum III. (Alia itinera I.)* 1983. 665.

²⁵ Uo. 409.

²⁶ Uo. 31.

²⁷ Uo. 705.

3. Ruprescissa, J. de: De consideratione quintae essentiae omnium rerum transmutabilium. — Virtutes aquae vitae. A műnek egy oxfordi kéziratát (Royal Observatory Cr. 2. 2.) Budán másolták 1476-ban „Transcriptus et expletus fuit liber iste per me Nicolaum de ragazola Civem commorantem et ad presens habitantem in Civitate Buda. Tempore et Regnante in praefato regno Hungarie et Bohemie etc. Serenissimo et Invictissimo Mathia Rege gloriosissimo”.²⁸ Ez a másolás aligha történetelt máshol, mint a Corvinában.

4. Philomusus Pisauriensis, Iohannes Franciscus: Oratio in laudem Beatricis Aragoniae Pannoniorum reginae. XVI. századi másolata maradt ránk: Milano. Biblioteca Trivulziana 783 (H 199) jelzetű kötet 13–18. folióian.²⁹

5. Matthias Corvinus: Responsiones Germanicae datae legatis principum Germaniae de dissidiis inter se et imperatorem Fridericum. 1473. XV. századi másolata maradt ránk Bécsben (Österr. Nationalbibl. Cod. Lat. 2893.), föltételezhető, hogy megvolt a király birtokában.

6. Matthiae Corvini regis oratorum ad principes imperii Noribergae congragatos pro auxilio contra Turcas ferendo imploratio, anno 1482.³⁰

7. Vivaldus, Iohannes Ludovicus: Opus regale. Lyon 1508. Benne: „De corporali forma et membrorum elegantissima dispositione et proportione principis Ludovici. A II. Lajos dicsőítő részlet miatt a szerző bizonyosan megküldte II. Ulászlónak.”³¹

8. Gotius Ragusinus, Iohannes: Panegyris Vladislao regi dicata. Ulászlónak szóló dicsőítő költemény, bizonyosan azzal a céllal készült, hogy át is adja a királynak.³²

9. Blockinger, Mathias: Klag an künigliche Maistat Vngern und Bohem wider einen Lutherischen. Wittenberg 1522. Tekintettel, hogy a szerző panaszt II. Lajoshoz intézi, nem kétséges, hogy el is küldte neki.

10. Taurinus, Stephanus: Stauiromachia, id est cruciatorum servile bellum. Viennae (1519). Benne Taurinus ajánlólevele II. Lajoshoz.

11. Cheregatus, Franciscus: Oratio habita Nurinbergae in senatu principum Germaniae. A. 1522. H. n. 1522. A szerző művét II. Lajosnak ajánlva adta ki, tehát meg is küldte neki.

12. Des Königs von Hungern [II. Lajos] sentprieiff an Kayserlich Statthalter und Regiment zugesagter hilf gegen Türkischen Tyrannei. H. n. (1523). Föltételezhető, hogy a nyomtatott példány megvolt II. Lajosnál.

VI. Könyvek a budai II. gyűjteményből

1. Budapest. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. Ráth F 1042. Ritoók Zsigmondné állapította meg, hogy ez a kötet, amely Bécsből került az MTA Könyvtárába a Ráth Gyűjteményen keresztül, azok közül a breviáriumok közül való, amelyeket 1686-ban találtak Budán.³³ A C. L.-ben még nem szerepel.

²⁸ KER, N. P.: *Medieval Manuscripts in British Libraries. II.* Oxford 1977. 547.

²⁹ KRISTELLER *i. m.* I. 19.

³⁰ *Germanicarum rerum scriptores varii. II.* Francfurti 1600. 166. Egy 18. századi másolatra vonatkozó adatra és a szöveg publikációjára Karl-Heinz Jügel bukkan rá (Universitätsbibliothek Rostock MSS Meckl. J. 70. Sidbrand: Catalogus Bibliothecae Acad. Rostokiensis 1709.) Velem közölt értesítéséért ezen a helyen is köszönetet mondok.

³¹ BANFI, Florio: *Soluzzo e l'Ungheria.* Corvina. Nuova serie 4. 1941. 322–330.

³² FIALOVÁ, Andela—HEJNIC, Josef: *Johannis Gotii Ragusii „Panegyricus Vladislao regi dicata”.* Archivum Treboniense 1971. 151–172.

³³ RITOÓK Zsigmondné: *Bakócz Tamás breviáriumának kéziratosa versei.* Irodalomtörténeti Közlemények 1975. 541–553. — CSAPODI Csaba: *Bakócz Tamás, a humanista.* Irodalomtörténeti Közlemények 1983. 63.

2. Budapest. Egyetemi Könyvtár. Inc. 16. Augustinus: De civitate Dei. Roma 1474. Udalricus Gallus. GW 2878. Fodor Adrienne bukkant rá. Ennek a díszes, fehér indafonatos, aranybetűs iniciális ősnymotatványnak egy bejegyzésében az olvasható, hogy Budáról hozták el: „Liber iste ex bibliotheca Budensi furtim per famulum Bassae Mustafa sublatus et Szechenium ad conuentum fratrum reformatorum abductus. A. D. 1616”.³⁴ A C. L.-ben még nincs benne, sem a budai könyvekről írt monográfiámban.

3. Oxford. William Jackson, Fellow of Worcester College. Ficinus: Commentaria in Platonem. Firenze 1496. Hain 7076. (A kötetbe beleragasztva Battista Guarino levele Báthory Miklós váci püspökhöz.) Bejegyzés szerint Budáról hozták el 1686-ban: „Hic liber jacuit in antiquissima bibliotheca Pudensi [!], quam dum expugnata fuit, ex eadem pro eterne rei memoria mecum duxi Anno 1686 die secunda septembris Joannes Michael Romer Physicae et Medicinae Doctor et pro tempore Castrensis medicus Caesarus. A budai könyvekről írt monográfiában és a C. L.-ben még nincs benne.³⁵

4. Nyitra. Egyházmegyei Könyvtár Inc. 1501—1520. 13. Thomas Aquinas: Commentaria in primum librum Metaphysicae Aristotelis. Venezia 1502. Beniczky Ferenc főkapitány bejegyzése szerint „Hozattam ezth az könyvett Budarol az Varbol . . . 1614.) A C. L.-ben még nincs benne.³⁶

5. Alsó-Kubin (Dolny Kubin) Čaplovičova Kniznica C 3/211. Alanus ab Insulis: Regulae theologicae. — Dinckelspiel, Nicolaus: Commentarium super quarto Sententiarum. A C. L.-ben (439. sz.) még úgy szerepel, mint amely egykor Alsó-Kubinban volt, de most nem található. Rómer Flóris följegyzésében ugyanis, ahonnan az adatot vettük, tévesen csak a kolligátum második darabjának címét adja meg s azért nem lehetett rábukkanni. Sopko katalógusa írja le helyesen a kódexet s ebből lehetett megállapítani, hogy ma is megvan a régi őrző helyen.³⁷

Befejezőként szeretnénk megadni a jelenleg hitelesnek tekintett korvinák teljes számát a pótlások figyelembevételével, mert időnként különböző téves számok látnak napvilágot az egyes közlésekben.

A BC francia kiadása 193 tételszám alatt az a-val jelzett kiegészítésekkel együtt 199 Mátyás-kötetet ír le. Ehhez járul II. Ulászló további négy kódexe, amelyek a C. L.-ben benne vannak ugyan, de a BC az Ulászló-könyvekre nem terjeszkedett ki. Az együtt 203-at kitevő tételekhez járul most hozzá a tanulmányunkban leírt 10 újabb könyv, a teljes egészükben fönmaradt, hitelesnek tekintett korvinák száma ezzel 213-ra emelkedik. Ehhez még hozzá számíthatjuk azt a két kódexet, amelyből csak töredék maradt ránk. Az egyik a Kyeser „Bellifortis”-részlet (C. L. 379.) a másik Bonfini „Rerum Hungaricarum decades”-e, amelynek két töredéke volt ismeretes (C. L. 130.), de legújabban Fülep Katalin publikált egy harmadik töredéket.³⁸ A két töredéssel együtt tehát a ma ismeretes teljesen (vagy töredékben) fönmaradt korvinák száma 215.

CSAPODI CSABA

³⁴ Fodor Adrienne még nem közölte. Az adatért neki mondok köszönetet.

³⁵ RHODES, Dennis E.: *Battista Guarino and a Book at Oxford*. Journal of the Wartburg and Courtauld Institute. 37. 1974. 349—353. Az adatért Borzsák István professzornak mondok köszönetet.

³⁶ VÁGNER József: *A nyitrai egyházmegyei könyvtár kézíratai és régi nyomtatványai*. Nyitra 1880.

³⁷ SOPKO, Julius: *Codices Latini medii aevi, qui in bibliothecis Slovaciae asservantur ac olim asservabantur*. 1982. I. 158. sz.

³⁸ FÜLEP Katalin: *Bonfini Rerum Hungaricarum decades című művének harmadik töredéke*. MKsz 1984. 340—348.

G. J. Vossius retorikájának kolozsvári kiadásai. Cikkemben¹ Tótfalusi Kis Miklós egyetlen kiadványával, ennek most megállapított szerzőjével és a könyv hatásával kívánok foglalkozni. A Tótfalusi-nyomtatvány unikum példánya a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában található, róla Bán Imre, a debreceni egyetem emeritált professzora írt érdemben először és tudtom szerint a mai napig is utoljára. Az ő úttörő érdeméhez azt kell hozzáfűzni, hogy *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században* c., 1971-ben megjelent munkájával a felvilágosodás előtti magyar irodalom egész mai retorika- és poétikatörténeti kutatásának alapját vetette meg; ugyanő 1952-ben kiadta Tótfalusi *Mentségét*, s a kitűnő tipográfus egész munkásságának ismeretében mutathatott rá, hol kereshető a tankönyv helye a XVII. század végének magyar művelődésében; jómagam még két további könyvet vonok be a vizsgálatba, s megpróbálom ezek néhány filológiai kérdését vizsgálni. Az anyag így nem teljes, de azt hiszem, az adott esetben leginkább a kutatás folyamatossága a lényeges, s előre kijelenthetem, hogy az elmondandó eredmények nemcsak pontosan illeszkednek a Bán Imre által kifejtetekhez, hanem az újabb források alapján tovább is bővíthetők.

A kolozsvári *Rhetorica contracta* (1696) sajtó alá rendezőjéről eddig annyit tudhattunk, amennyit Tótfalusi mondott róla a *Mentségben*: „Osztán mégis szerencsémre találkozom olyanra is, mely nem kívánja, hogy korrigáljam. Mint a deákban a Rhetorika Vossii, melyről legényim azt mondták, hogy avagy annak korrekтора tanult volt tőlem, avagy én attól, de igen egy nyomon járunk az ortográfiában”.² „Ebből világosan az következik”, — vonta le Bán Imre a helyes következtetést, — „hogy nem a kiváló nyomdász volt . . . a kompendium készítője”: nos, előkerült egy nyilatkozat, éppen a kompendium szerzőjétől amelyben világos szavakkal magának tulajdonítja a névtelenül megjelent kötetet.

Dálnoki Benkő Márton 1702-ben megjelent *Florus-fordításának* ajánlásában írta a következőket:

„Bizonyosság az én lelkem ismereti az Istennel együtt . . . mitsoda dolgokat vittem én véghez a' *N. Ényedi Collegiumban T. Professor Uraiméktól* reám bizattatott *Orátorica* és *Syntactica Classisokban*, mind a' Cicero *Epistoláinak*, mind bizonyos *Orátioinak*, mind ennek a' *Florusnak expositioja*, mind a' görög nyelvnek taníttása éránt: bizonyosság az én lelkem ismereti [!] az Istennel együtt, mitsoda könnyebbségit és hasznát forgatam én elmémben az Ifjúságnak, midőn a' *Vossius Iános Uram Oratóriájána* kki-nyomtatására, magam keze alatt lévő Tanítványimtól, és más Ifjaktól bizonyos *Summa* pénzt szettem-fel és annak napfényre való jöveteliben fáradoztam: melly *Editio*val ma-is a' *Collegiumokban* és *Scholákban* nagyobb részin élnek: bizonyosság az én lelkem ismereti az Istennel együtt, misoda [!] indulattal viseltettem én az *Maros Vásárhelyi Scholához*”. (RMK I, 1649, A6—A7.)

A szerző nevének kívül sok egyebet is tartalmazó idézet mondanivalója Koncz József kerek 100 esztendővel ezelőtt megjelent egyik tanulmánya Dálnoki Benkő Mártonra vonatkozó életrajzi adatainak segítségével fejthető ki igazán.³ A retorika szerzője Nagyenyeden tanult, majd tanárai bizalmából a szintaxistákat és a retorikai osztályt tanította: ezeknek olvasmányai közé tartoztak Cicero levelei és beszédei, s ehhez a tananyaghoz járult a történetíró *Florus* magyarázata ill. magyar fordítása, valamint „Vossius Iános Uram Oratóriájának” kiadása. Dálnoki Benkő 1698-ban a marosvásárhelyi iskola rektora lett, de 1700-ban megvált tőle, 1703-ban pappá ordinálták. Vossiusból szerkesz-

¹ Az 1985. ápr. 27—28-án Debrecenben tartott Tótfalusi Kis Miklós ülésszakon elhangzott előadás módosított változata.

² Idézi: Bán Imre: *i. m.* 46—47.

³ Koncz József: *A marosvásárhelyi ev. ref. régi iskola ismertetése*, Marosvásárhely 1884, 57—58.

tett retorika-tankönyvét tehát nagyenyedi osztálytanító korában, minden valószínűség szerint még 1695-ben állította össze.

Az idézet a retorika szerzőségének kérdését, ha leszámítjuk a kötelező szerénykedést, véleményem szerint tisztázza; ezen túl a publikálás történetéhez azt az értékes információt tartalmazza még, hogy Benkő Márton a kinyomtatás költségeire tanítványaitól és más enyedi diákoktól pénzt szedett össze, de már homályban marad, hogy a nyomtatás teljes költségét fedezték-e vele. Nem sokkal világosabb, hogy a szerző „fáradozott” a könyv „napfényre való jöveteliben”; mai magyar nyelven talán azt jelentheti, hogy kapcsolatot talált Tótfalusihoz, és a *Mentségben* álló mondat szerint nyomdászának a kézirat latin helyesírásával nem kellett vesződnie.

A kolozsvári nyomtatvány szövege, mint a teljes cím elárulja, két fő forrásból készült. Az egyik G. J. Vossius *Rhetorica contracta*ja volt, ami 1621-ben jelent meg először, 1627-től vált Hollandia és Nyugat-Frizia rendei által bevezetett tankönyvvé, és az erdélyi előtt már nem kevesebb, mint 33 kiadásban látott napvilágot. Először természetesen Németalföldön, 1634 óta Németországban, 1651 óta Angliában, utóbb leggyakrabban Lipcsében.⁴ A *Rhetorica contracta* nem más, mint a szerző kétkötetes, korábban *Oratoriarum institutionum libri sex* (1606) majd 1630-tól *Commentariorum rhetoricorum sive oratoriarum institutionum libri sex* (1630) c. hatalmas opuszának középiskolák számára szerkesztett változata. A „*Rhetorica contracta*” általam ismert, 1627-i kiadása 436 lapnyi; ahogy látom, főleg ebből szerkesztette Benkő Márton a maga 130 lapos könyvecskéjét; — úgy azonban, hogy kiegészítette az *Institutiones* (ill. *Commentarii*) felhasználandónak ítélt részleteivel. A lényeg az, hogy az erdélyi református tankönyv a megfelelő holland tankönyv alapján készült: jóval kisebb terjedelmű a külföldinél, de ha a kiegészítéseket tekintetbe vesszük, átdolgozott, valamely igényhez alkalmazott változatnak ítélnélhető.

A szerkesztés tendenciájának tekintetében Bán Imre helytálló észrevételét idézhetjük: Benkő Márton „nem a memorizálásra, hanem a megértésre, a magyarázatra veti a súlyt.” (47.) Vossius tankönyvének és a Tótfalusi-kiadványnak viszonyát vizsgálva valóban észrevehető, hogy igen sok példa került át bele a holland szerző bővebb retorikájából. A locusok iránti vonzalom abban a gondosságban is megmutatkozik, hogy Benkő nem restellte sorokig menő pontossággal kikeresni minden egyes idézett példájának lelőhelyét. Megállapítható még, hogy az erdélyi tanár a Florus-fordításban nem ok nélkül hivatkozott a görög tanításában elért eredményeire: egyes görög eredetű retorikai szakkifejezések magyarázata során nemcsak saját nyelvtudásáról tett ugyanis tanúbizonyságot, hanem könyve használóitól is nyilvánvalóan sokat kívánt, mert egyes szavakat le sem írt latin betűkkel.

Abban is igazat írt a szerző, hogy tankönyvével „ma-is (vagyis annak idején) a’ Collegiumokban és Scholákban nagyobb részin élnek”: újból megjelentette ugyanis munkáját Telegdi Pap Sámuel Kolozsváron, 1729-ben. Ehhez a kiadáshoz a nyomdász írt előszót: címzettje Bánffy György fia, a hétesztendő Dénés, az egykori gubernátor unokája. A dedikációban említésre érdemes személyi vonatkozás annyi akad, hogy Dénés apja a kolozsvári református kollégium és egyház kurátora volt; stílustörténetileg az az érdekes benne, hogy a család címerállata, a griff, Apollo szent madaraként emblématikus argumentummá válik az ajánlásban. Ami az említetteken túl valóban új a kiadványban, egy új lapszámozással kezdett, *Dialectica, In usum eorum, Qui Tropologiae secundum Rhetoricen Contractam Gerardi Joannis Vossii operam navant adornata* c. 50 lapos munka, amivel tudomásom szerint még nem foglalkozott a kutatás, és aminek egyetlen sorát sem G. J. Vossius írta.

⁴ C. S. M. RADEMAKER: *Life and Work of Gerardus Johannes Vossius* (1577. 1649), Assen 1981, 356, 358—59.

A kis kötet leírására, ha nagyon röviden is, főként azért érdemes vállalkozni, mert világosan kiderül belőle a retorikák és a dialektikák (elvileg jól ismert) összefüggése, s még eme összefüggések történetére is levonható belőle néhány tanulság. Mindjárt bevezetésül azt kell megjegyezni, hogy a magyarországi és az erdélyi református iskolákban használt retorikák mellé azért lehetett a Vossiusét minden nehézség nélkül bevezetni, mert a holland szerző ugyanahhoz a szisztematikusnak (eklektikusnak) nevezett logikai iskolához tartozott, amelynek egyik megalapítója a nálunk főleg Szenci Molnár Alberttel kapcsolatban emlegetett Bartholomaeus Keckermann, s amely általánosan elfogadott volt a XVII. század protestáns köreibben.⁵ Vossius állásfoglalásához sem férhetett kétség, mert filozófiatörténetében világosan színt vallott nézeteiről.⁶ Retorikájára, mégpedig a tankönyvként kiadottra különben már Buzinkai Mihály hivatkozott a maga retorikájában a hyperbolé meghatározásánál, s ebben a tekintetben a sárospataki tanár a nagyenyedi Dánoki Benkő Márton előfutárának tekinthető.⁷

A kolozsvári, 1729-i *Dialectica* egészen biztosan Vossius retorikájának második kiadásához készült; szerzője nyilvánvalóan azért írta, hogy a Vossius-tankönyvet korának iskolai logikájával egyeztesse. Hogy aztán a kor logikája milyen volt, legáltalánosabban és egyben legmegbízhatóbban a források meghatározásával írható körül. Az író Ramus szó szerint átvett tételeiből indult ki, név szerint hivatkozott rá (I, 6), mellette Arisztotelészt idézte (34): ebben akkor már egy évszázad óta semmi új nincsen. Amiért a szerző valóban érdemesnek tarthatta megírni *Dialecticáját*, aligha lehetett más, mint hogy a retorika mögött álló logikába bekapcsolja a kartézianizmust. Akkoriban ennek a műveletnek már kitaposott útja volt. Franco Burgesdicus Leidenben, 1626-ban jelentette meg *Institutionum logicarum libri duo* c., az ún. szisztematikusok körébe tartozó munkáját, ami egész sor kiadásban jelent meg Hollandiában és Angliában, utóbb Németországban is; logikáját 1650-ben egy leideni professzor (Adrianus Heereboord) kommentálta olyan kartézianus felfogásban, hogy manapság a kartézianus logika-írók között foglal helyet (kartézianus skolasztika).⁸ Ugyanebbe az irányzatba tartozik a logika-történész Risse szerint az 1729-i *Dialectica* egy másik bevallott forrása, Magyarországon is jól ismert Johannes Clauberg: az ő *Logica contractaját* 1694-ben és 1700-ban Tótfalusi nyomtatta ki, 1721-ben Nagyszébenben jelentették meg.⁹ Minthogy külön feladat lenne a filozófiatörténeti kérdés filológiai tisztázása, ezúttal elégedjünk meg annyival, hogy az 1727-i *Dialectica* szerzője mind Burgesdicus kommentátorát, mind Claubergét ismerte, és hol hivatkozással (18), hol anélkül (33, 35, 47, 48) nem egy helyen használta fel az utóbbi „Logica contracta”-ját.

Befejezésül azt kell mondanom még, hogy a filozófiatörténeti vonatkozásokon túl hol maradtak másutt is lezáratlanok a kutatások. Első helyen azt kell mondanom, hogy a Vossius-retorika Dálnoki Benkő Márton által meglehetősen önállóan szerkesztett kolozsvári kiadásának forrásai nincsenek az utolsó sorig tisztázva, mert pl. nyoma van benne

⁵ Wilhelm Risse: *Logik der Neuzeit I*, Stuttgart—Bad Cannstatt 1964, 440—531.

⁶ A *De philosophorum sectis liber* először 1657-ben jelent meg; a lipcsei, 1690-i kiadást használtam. Nyilatkozatai ebben: 91, 122.; vö. Risse: *i. m. II*, (1970) 118.

⁷ *Institutionum rhetoricarum libri duo*, Patakiné 1658 (RMK II, 908); a hivatkozás a Iócséi, 1691-i kiadásban: 11. (RMK II, 1689).

⁸ Wilhelm Risse: *Bibliographia logica I*, Hildesheim 1965; uő.: *i. m. II*, 58. A. Heereboord: EPMHNEIA c. könyve hivatalosan elismert tankönyv volt; a leideni, 1657-i kiadást használtam.

⁹ Clauberg kolozsvári kiadásairól: HAIMAN György: *Tótfalusi Kis Miklós*, Bp. 1972., Soltész Zoltánné bibliográfiai leírásában (No. 9, 75). Clauberg *Logica contracta*-ja összes műveinek (Amsterdam 1691) új kiadásában olvasható (*Opera omnia*, Hildesheim 1968, 913—36.)

Buzinkai Mihály már említett tankönyvének, s ugyancsak felismerhető szövegében a Ramus-retorika Bisterfeld-féle kiadásának hatása.¹⁰ Megjegyzem azonban, hogy a retorikai alakzatok példái gyakran vándoroltak egyik tankönyvből a másikba, s úgy látom, hogy csak egész csoportok átvétele vagy a szerkezet azonossága lehet döntő érv a tényleges kölcsönzés mellett. Még kevésbé tudtam végérvényesen tisztázni az 1729-i *Dialectica* forrásait: meglehet, hogy éppen a fő manuduktor neve hiányzik közülük.

Biztos viszont, hogy egyelőre névtelenségben maradt szerzője Descartes híve volt; az is biztos, hogy Christian Wolff filozófiája még nem hatott rá, noha 1729-ben már elvárható lenne. Azt hiszem, e két iskolateremtő név s az általuk képviselt filozófiatörténeti irányzatok határai között helyezhető el az erdélyi Vossius-retorika és a melléje megszerkesztett *Dialectica*; a két könyv mind terjedelménél, mind tartalmánál fogva mindenestől a XVII–XVIII. század magyar művelődési viszonyaiba illeszkedik, s éppen küszöbén áll az 1730–40-es évektől keltezhető újabb fordulatnak.

Csupán egyetlen kérdést vetek még fel: mit gondoljunk Dálnoki Benkő Márton eljárásáról, aki Vossius Európa-szerte ismert *Rhetorica contractá*ját úgy átalakította, hogy a szerző nehezen ismert volna rá, s az új konstrukcióra mégis az ő nevét nyomatta. A felelet talán az lehet, hogy tanár módjára járt el, s azt adta ki tankönyv-formában, amit holland mestere nyomdokát követve maga is előadott iskolájában: valahogy úgy járt el, mint 1698-ban a kolozsvári unitárius kollégiumnak az a tanára, aki Dálnoki Benkő Vossiusát tanította, de nem kevesebb önállósággal kezelte az alapszöveget mint korábban a marosvásárhelyi református professzor tette.¹¹ Úgy látszik, a tankönyveket — a szerző nevének megtartása mellett is — az oktatási gyakorlatban olyan köztulajdonnak tekintették, amin szabadon lehet változtatni. Már emiatt sem ártana összevetni egyszer a kolozsvári nyomtatott Vossius azzal a szöveggel, amit tanítás közben szerkesztettek belőle. Az újabb feladat azonban, a szerzői tulajdonjoggal, és az oktatástörténeti vonatkozásokkal együtt, más alkalomra marad.

TARNAI ANDOR

Magyar könyvek a 17. századi holland könyvpiacón. A magyar könyvkultúra múltját feltérképező törekvések — Iványi Béla tanulmányainak közreadása,¹ a szegedi egyetem könyvtártörténeti füzetei,² a zágrábi Zrínyi-könyvtár katalógusainak folyamatban lévő feldolgozása³ — örvendetesen gazdagítják ismereteinket a régi magyarság könyvhasználatát, olvasottságát illetően. E munka tovább folytatandó hajtása lehetne a magyar könyvek külföldi könyvpiacón való megjelenésének vizsgálata. Az ötlet, amely már elmélyült tudományos kutatásokat is eredményezett, néhány évvel ezelőtt nemzetközi méretekben is felmerült, amikor 1982-ben Wolfenbüttelben megtartották a nyugat-európai

¹⁰ Buzinkai retorikájának hatása: XVI, 6—7; XVII, 9. — *A Rameae rhetoricae libri duo ab Audomaro Talero e P. Rami praelectionibus primum observati, nunc vero ex legum imperio reformati* a Johanne Bisterfeldio. Herbormae Nassoviorum 1610 befolyása lehet néhány példa (XVI, II.).

¹¹ OSzK Duod. Lat. 41.

¹ *A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése.* Sajtó alá rend. HERNER János és MONOK István. Szeged, 1983. (Adattár 11.)

² *Könyvtártörténeti Füzetek 1—4.* Szerk. HERNER János és MONOK István. Szeged, 1981—1985.

³ ORLOVSZKY Géza: *A Zrínyi-könyvtár öt katalógusa.* = Zrínyi-dolgozatok. (I.) Bp. 1984. 8—71. — Továbbá a KLANICZAY Tibor szerkesztésében készülő *Bibliotheca Zrínyi-ana* c. monográfia, amely a Zrínyi-Könyvtár könyvsorozatban jelenik meg.

könyvpiac múltjával foglalkozó első tudományos konferenciát. Az ülészak anyaga a közelmúltban jelent meg *Bücherkataloge als buchgeschichtlichen Quellen in der frühen Neuzeit* címmel.⁴ A cím egyértelműbbé tételéhez tudni kell, hogy nem magán- vagy köz-könyvtárak katalógusainak elemzéséről van szó, hanem könyvkiadók, könyvkereskedők nyomtatott kereskedelmi, főleg aukciós katalógusairól. Reinhard Wittman, a kötet szerkesztője előszavában a nemzetközi együttműködés szükségességére hívja fel a figyelmet, lévén az egyes könyvaukciók anyaga is nemzetközi, a feltárás összehangolása az egyes nemzeti kultúrák érdekeit is szolgálja.⁵ A német nyelvterület más népek számára is hozzáférhető könyvaukciós részmonográfiája, Hans Dieter Gebauer munkája éppen a konferenciát megelőző évben jelent meg.⁶

A konferencia wolfenbütteli megrendezésének jelentőségét növeli, hogy a Herzog August Bibliothek-ban több, mint 550 nyomtatott aukciós katalógus található. Erre hívta fel a figyelmet előadásában Bert van Selm, aki a legrégebb holland aukciós katalógusokról számolt be.⁷ Az első könyvaukciót Hollandiában feltehetőleg 1584-ben tartották, de az első katalógus csak 1598-ban jelent meg. Azonban ez is jóval megelőzte a fejlett nyugat-európai könyvkiadással rendelkező nemzeteket, hiszen Németországban 1659-ben, Dániában 1661-ben, Svédországban 1664-ben, Angliában 1676-ban és Franciaországban 1700-ban tartották az első nyilvános, katalógussal dokumentált aukciót. A nyomtatott katalógus megjelenése tehát a holland „commercial genius” termékének tekinthető.

Az aukciós katalógusok tájékoztató céllal készültek, a könyvkereskedőket, a könyvvásárló művelt közönséget kívánták az árukészletről informálni. Ezért, noha nem törekedtek tudományos pontosságra, leírásaikban lényegesebben megbízhatóbbak, mint a korabeli kéziratos inventáriumok. A katalógusok szerkezeti felépítése általában nyelvek szerinti, de vannak tematikus összeállítású könyvjegyzékek is. Az egyes nyelveken, illetve témakörökön belül a további beosztás alapja a formátum és a betűrend. A katalógusok címlapja felsorolja a nyelvi, tartalmi témaköröket, a könyvgyűjtemény tulajdonosának nevét, az aukció helyét és idejét, a napi dátumot gyakran kihagyva és később kézírással pótolva. Más esetben a pontos időpont megjelölését a nyomtatott sajtóban teszik közzé.

Az idézett tanulmánykötet keltette fel kíváncsiságunkat aziránt, mit mondanak a magyar könyvkultúra kutatóinak a Wolfenbüttelben őrzött aukciós katalógusok. Ízelítőül néhány olyan 17. századi kiadvány magyar anyagát mutatjuk be, ahol a könyvkészlet tulajdonosának magyar kapcsolatai közismertek. Johannes Jansonius (1596–1664) amszterdami nyomdász és könyvkereskedő neve elsősorban a Tótfalusi-szakirodalomból ismeretes. „A hollandiai egyetemeken tanuló magyar diákok biztatására és közreműködésével”⁸ ő adta ki 1645-ben azt a nevezetes Károlyi Gáspár-féle magyar bibliát, amelynek hibái indítóokul szolgáltak Tótfalusi bibliakiadási programjához. Jansonius a korabeli európai nyomdászok élvonalához tartozott és ez Erdélyben is köztudomású volt. Pápai Páriz Ferenc 1681-ben Nagyenyedről keltezett levelében az Amszterdamban tartózkodó Tótfalusinak felsorolja, kik azok a kiváló férfiak, nyomdászok, tudósok, akiknek nyomát

⁴ Hrsq. von Reinhard WITTMANN. Wiesbaden, 1985. (Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens, Bd. 10.)

⁵ WITTMANN, Reinhard: *Bücherkataloge des 16—18. Jahrhunderts als Quellen der Buchgeschichte*. = I. m. 7—17.

⁶ GEBAUER, Hans Dieter: *Bücherauktionen in Deutschland im 17. Jahrhundert*. Bonn, 1981. (Bonner Beiträge zu Bibliotheks- und Bücherkunde, Bd. 28.)

⁷ SELM, Bert van: *Die frühesten holländischen Auktionskataloge*. = I. m. 61—78.

⁸ *Erdélyi féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*. Bev. és jegyz. JAKÓ Zsigmond. Bukarest, 1974. — Az idézett megfogalmazás Jakó Zsigmond magyarázó jegyzeteiből való: 446.

követnie kellene: „De mit szóljak a külföldiek közül Plantinusról, akit a nagy Lipsius stflusa fényének nevez, a Stephanusokról, Elzevirekről, Blaeukról, Jansoniusokról, ezekről a szorgalmatos férfiakraól, kitűnő matematikusokról, tökéletes mesterekről?”⁹

Jansonius magyar kapcsolatainak, az általa kiadott magyar könyveknek (Szenci Molnár zoltároskönyve, az említett bibliakiadás) köszönhető, hogy a klasszikus és a nyugat-európai nyelvek mellett a magyar könyvek is külön csoportosításban szerepelnek hagyatékának (majd utódjának) aukciós katalógusában. Jansonius utóda, Johannes Waesberg kapcsolatáról a magyar diákokkal Bán Imre Apáczai-monográfiájában olvashatunk.¹⁰

Természetes, hogy a bevezetőben említett címleírási pontosság a magyar nyelvű könyveknél, nyelvismeret hiányában nem követelhető meg, ezért a pontos azonosítás érdekében a jegyzetben az RMK illetve RMNy vagy Apponyi Hungarica tételszám előtt a teljes cím rövidített leírását is megadjuk. A nyomdászra csak akkor utalunk, ha Jansonius vagy Waesberg nyomtatványáról van szó. Meg kell még jegyezni, hogy magyar szerzők idegen nyelvű művei előfordulnak a katalógusok tematikus részeiben is, tehát nem csupán egy kiemelt fejezet, hanem az egész anyag végigolvasása eredményezte a teljes feltárást. Néhány esetben, ha a cím nem segített, lehetséges, hogy a szerző nevét nem ismertük fel, így például csupán a kötet címe alapján derült ki, hogy a Dereva nevű szerző Révay Péter koronaőr nevét rejti.

A továbbiakban az ismertetendő aukciós katalógusok könyvtári jelzetét, teljes címleírását illetve annak változatait közöljük és a bennük található magyar nyelvű és magyar vonatkozású anyagot, abban a reményben, hogy némi adalékkal szolgálunk a magyar könyvek külföldi elterjedésének történetéhez.

Wolfenbüttel HAB Be 382 (X) és (XI) két példány
Catalogus Rariorum et Insignium, In quavis Facultate Librorum Gallicorum, Italicorum, Hispanicorum, Anglicorum et Vngaricorum, Officinae Joannis Janssonii, p. m. Quorum Auctio habebitur in aedibus Defuncti Op't Water. Ad Diem . . . Maji. Amstelodami, Typis Defuncti, M.DC LXXV.

Catalogus Librorum Hungaricorum.

Apáczai Magyar Encyclopaedia, 12. Ultrajecti, 1653.¹¹

Calvani Quresztyeni Religiora es Igaz entre Valo Tanitas, Hanoviae 1604.¹²

Catechesis, Amstelodami 1650.¹³

d'Ebrezzeni Conciliatorium Biblicum Thaddaei, 12. Vltrajecti, 1658.¹⁴

Molnar Imadsages Könyveczke, Heidelbergae 1621.¹⁵

Soltari David, 12. Amstelodami, 1650.¹⁶

Sculteti Postilla, 4. Oppenheimii 1617.¹⁷

⁹ A levél latin szövege és JAKÓ Zsigmond fordítása: *Erdélyi fények*. 286—289.

¹⁰ Bp. 1958. 101., 111., 123., 157., 179., 285., 545.

¹¹ APÁCAI CSERE János: *Magyar Encyclopaedia*. Utrecht, 1653. Johannes Waesberg. = RMK I. 876. — Itt jegyezzük meg, hogy a címek leírásában Szabó Károly gyakorlatát követjük, a szerzők nevét viszont latin nyelvű címek esetében is magyaros formában írjuk.

¹² CALVIN, Jean: *Az Keresztyeni Religiora es igaz hitre valo tanitas*. Ford. SZENCI MOLNÁR Albert. Hanau, 1624. [Az 1604-es évszám valószínűleg a katalógus sajtóhíbjája.] = RMK I. 540, RMNy 1308.

¹³ *A keresztyéni vallásra rövid kérdésekben és feleletekben tanito Catechesis*. Ford. SZÁRÁSZI Ferenc. Amsterdam, 1650, Johannes Jansonius. = RMK I. 829.

¹⁴ DEBRECZENI János: *Conciliatorium Biblicum*. Utrecht, 1658. = RMK I. 937.

¹⁵ SZENCI MOLNÁR Albert: *Imadságos Könyveczke*. Heidelberg, 1621. = RMK I. 514, RMNy 1238.

¹⁶ SZENCI MOLNÁR Albert: *Szent David Királynak es Prophetanak Szaz ötven Soltari*. Amsterdam, 1650, Johannes Jansonius. = RMK I. 828.

¹⁷ SZENCI MOLNÁR Albert: *Postilla Scultetica*. Oppenheim, 1617. = RMK I. 475, RMNy 1144.

Testamentoma, 12. Amstelodami 1646.¹⁸

Wolfenbüttel HAB Be 381 (I)

Catalogus Rariorum et Insignium Librorum Theologicorum [a továbbiakban azonos az előző katalógus címével] . . . Op' Water in de Paskaert. Ad diem . . . Julii.

Csipkes (Georgii) Schola Hebraica, 8. Trajecti 1654.¹⁹

Inchofer (Melch.) Annalium Ecclesiasticorum Hungariae. Tom. I. fol. Romae, 1644.²⁰

Kismariai (Pauli) Institutio Ling. Hebraeae, 8. Franekerae 1643.²¹

Nadasi (Joan.) Annus Hebdomadarum. Coelestium, 4. Pragae, 1663.²²

— Angelicus, 24. Antv. 1653.²³

Sambuci, (Joan.) Sententiae ex Gregorii Nazianzeni Scriptis. 8. Antv. 1568.²⁴

Szegedini (Steph.) Loci Communes Theologiae, fol. Basileae 1608.²⁵

Thurii (Pauli) Idea Christianorum Ungarorum sub Turca, 4. Oppenh. 1616.²⁶

Catalogus Rariorum et Insignium Librorum Judicorum [a továbbiakban azonos az előző katalógus címével] Ad Diem 21. Julii.

Taboris (Joan. Otton.) Collatio Juris Romani et Hungarici, 4. ibid. [Argent.] 1651.²⁷

Catalogus Rariorum et Insignium Librorum Miscellaneorum [a továbbiakban azonos az előző katalógus címével]. Ad Diem 5 Junii.

Dereva (Petrus) de Monarchia et Sacra Corona Regni Hungariae, fol. Francof. 1659.²⁸

Lackneri (Christoph) Electio Trigoniana Delegatorum Nunciorum Orationibus clara, 8.

Francof. 1617.²⁹

— Actus Oeconomicus, 8. ibidem. 1619.³⁰

Mausoleum Regni Apostolici Regum et Ducum Ungariae, fol. Norib. 1664.³¹

Catalogus Rariorum et Insignium Librorum Mixtae Linguae [a továbbiakban azonos az előző katalógus címével]. Ad Diem 18 Junii.

Grammatica et Syntaxis Ungarica, 8. Hanoviae 1610.³²

Verzeichnung vieler Schönen Vngebundenen in Teutsch und Niederländischen Sprache vnd allerhand Faculteten bestehenden Bucher Aus der Handlung Seel. Johannis Janssonii, Derer

¹⁸ KÁROLYI Gáspár: *A mi Urunk Jézus Christvsnak Uy Testamentoma*. Amsterdam, 1645, Johannes Jansonius. = RMK I. 783.

¹⁹ KOMÁROMI CSIPKÉS György: *Schola Hebraica*. Utrecht, 1654. = RMK III. 1904.

²⁰ INCHOFER, Melchior: *Annales Ecclesiastici Regni Hungariae*. Romae, 1644. OSzK III. Hung. e. 230.

²¹ KISMARJAI Pál: *Brevis Institutio Ad Cognitionem Linguae Hebraicae ex optimis Autoribus collecta à Paulo W. Kis-Mariai*. Franeker, 1643. = RMK III. 1604.

²² NÁDASI János: *Annus Hebdomadarum Coelestium*. Prága, 1663. = RMK III. 2212.

²³ NÁDASI János: *Annus Angelicus*. Antwerpen, 1653. = RMK III. 1826. — SZABÓ Károly példányt nem ismer.

²⁴ ZSÁMBOKY János: *Sententiae Et Regvale Vitae Ex Gregorii Nazanzeni Scriptis Collectae*. Antwerpen, 1568. = RMK III. 569.

²⁵ SZEGEDI KIS István: *Theologiae Sincerae Loci Communes De Deo Et Homine cum Confessione de Trinitate*. Basel, 1608. = RMK III. 1052.

²⁶ THURI Pál: *Idea Christianorum Ungarorum Sub Tyrannide Turcica*. Oppenheim, 1616. = RMK III. 1174.

²⁷ BEIGLER, Johannes, *Collationis Juris Romani Et Hungarici τὰ πρώτα Sub Moderamine Dn. Joh. Ottonis Taboris*. Strasbourg, 1651. = RMK III. 1777.

²⁸ RÉVAY Péter: *De Monarchia Et Sacra Corona Regni Hungariae*. Frankfurt, 1659. = RMK III. 2058.

²⁹ LACKNER Kristóf: *Electio Trigoniana Delegatorum Nunciorum orationibus clara*. Frankfurt, 1617. = RMK III. 1189.

³⁰ LACKNER, Kristóf: *Actus Oeconomicus*. Frankfurt, 1619. = RMK III. 1246.

³¹ *Mausoleum Potentissimorum ac Gloriosissimorum Regni Apostolici Regum et Primorum Militantis Ungariae*. Nürnberg, 1664. = RMK III. 2254.

³² SZENCI MOLNÁR Albert: *Novae Grammaticae Hungaricae Succinta Methodo Comprehensae*. Hanau, 1610. — RMK I. 422, RMNy 995.

³³ MAURER, Casparus: *Ungarische Chronica*. Nürnberg, 1662. = App. H. 859.

Auction gehalten werden soll zu Amsterdam in April, am Tage wie Wochentlich aus den Couranten zu sehen, im Hause des Verstorbenen.

Maurers Hungarische Chronica, 12. Nürnberg 1662.³³

Turckische und Vngarische Chronica, fol. mit Kupfferstechen, Nürnberg, 1663.³⁴

Vngarische und Siebenbürgische Chronica, 4. mit fig. Franckf. 1664.³⁵

Wolfenbüttel HAB Be Sammelmappe 1 (22)

Catalogus Librorum Officinae Johannis Janssonii à Waesberge et Viduae Elizei Weyerstræet, Designans Libros, qui tam eorum typis et Impensis prodierunt; quàm quorum aliàs copia ipsis suppetit. Amstelodami, Ex Officina Johannis Janssonii à Waesberge et Viduae Elizei Weyerstræet. (cca. 1670.)

Amesii Puritanismus Anglicanè Ungaricè, 12.³⁶

Apachai Encyclopedia Ungaricè, 12.³⁷

Comarini Czipkez Hungaria Illustrata, 12.³⁸

— de bis Mortuis, 12.³⁹

Georgiowitz de origine Turcarum, 16.⁴⁰

Martonfalvus in Dialecticam Rami, 12.⁴¹

Miskolci Independentismus Anglicanus Ungaricè, 12.⁴²

Nadani Florus Hungaricus, 12.⁴³

NÉMETH S. KATALIN

A pécsi Klimo-könyvtár múlt századi forgalmáról. 1774-ben Pécsen, ahol Nagy Lajos király 1367-ben egyetemet alapított, Klimo György püspök nyilvános könyvtárat hozott létre.

Klimo könyvgyűjtő tevékenységének eredményeként már 1760-ra elkészült gyűjteményének első katalógusa, és 1774-ben a gyűjtemény már oly nagyságú és rendezettségű volt, hogy azt az alapító „elsősorban egyházmegyéje papsága részére, de mindenkinek a használatára nyilvánossá tette és megnyitotta”¹

A könyvtár alapításától 1923-ig Pécsi Püspöki Könyvtár néven nyilvános könyvtárként működött. A könyvtártörténet, de Pécs kulturális élete szempontjából is igen érde-

³⁴ *Türkische und Ungarische Chronica*. Nürnberg, 1663. = App. H. 880.

³⁵ *Neue Ungarische und Siebenbürgische Chronick*. Frankfurt, 1664. = App. H. 914.

³⁶ TELKIBÁNYAI István: *Angliai puritanizmus*. Írta: Amesius Vilmos. Utrecht, 1654, Johannes Waesberg. = RMK I. 894.

³⁷ Vö. 11. jegyzet

³⁸ KOMÁROMI CSIPKÉS György: *Hungaria Illustrata*. Utrecht, 1655, Johannes Waesberg. = RMK III. 1942. — BÁN Imre Apácai enciklopédiájának egyik marosvásárhelyi példányáról megjegyzi: „ez a könyv egybe van kötve Komáromi Csipkés György *Hungaria Illustrata* c. Waesbergnél 1654-ben megjelent művével. Az egykorú kötésből arra következtetek, hogy az élelmes kiadó így, egybefoglalva is árulta a két fontos magyar érdekű művet, s azt hiszem, jó üzletet bonyolított le velük”. I. m. 546. — Az „egybefoglalt” árusításról katalógusunk sorrendje is tanúskodik.

³⁹ KOMÁROMI CSIPKÉS György: *Disputatio Theologica De Bis-Mortuis*. Utrecht, 1659, = RMK III. 2070.

⁴⁰ Georgievics BARTHOLOMAEUS: *De Origine Imperii Turcorum*. Wittenberg, 1560. = RMK III. 479 vagy Wittenberg, 1562. = RMK III. 501.

⁴¹ MARTONFALVI György: *Petri Rami Dialecticae Libri Dvo*. Utrecht, 1658. = RMK III. 2021.

⁴² MISKOLCZI C. Gáspár: *Angliai Independentismus*. Utrecht 1654, Johannes Waesberg. = RMK I. 893.

⁴³ NADÁNYI János: *Florus Hungaricus*. Amsterdam, 1663. Johannes Waesberg. = RMK III. 2192.

¹ A Pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Központi Könyvtárának bejárati előcsarnokában elhelyezett eredeti márványtábla szövegrészlete.

kes annak a ténynek a vizsgálata, hogy e lényegileg egyházi jellegű könyvtár mennyiben teljesítette az alapítónak a nyilvánosságra vonatkozó elképzeléseit.

A Pécsi Püspöki Könyvtár első éveiről jó néhány tanulmány látott napvilágot, ezek idézése nem célja jelen ismertetésünknek, annál is inkább, mert a könyvtár kéziratárának rendezése közben eddig még nem ismertetett olyan dokumentumok kerültek elő, amelyek igen jellemző képet adnak a könyvtár múlt századi működéséről, pontosabban az 1808—1814 és az 1833—1897. évek közötti időszakról.

A rendelkezésünkre álló dokumentumok sajnos nem adnak teljes képet a könyvtár forgalmáról. A könyvtári nyilvántartás ugyanis nem volt a mindenkori könyvtáros erős oldala. Erre utal pl. Kopcsányi Károly, amikor a következőket írja:

„A könyvtári teendők ügybuzgalmat, sok időt és munkát igényelnek; ezekért a könyvtárnok díját a 65 415/1865. sz. helytartótanácsai intézmény évi 200 frtban állapította meg. Könyvtárunk azonban mi díjat sem kap, e terhes munkára köteleztetik a kinevezés sorrendje szerint utolsó tanár, az, ki a tanári hivatás kezdetének nehézségei leküzdésére amúgyis minden idejét és erőit kénytelen felhasználni. Hogy ily körülmények közt a könyvtár ellátása háttérbe szorul, könnyen belátható...”²

A könyvtár nyilvános voltáról és egyben egyik alapfeladatáról szükségesnek tartjuk Kopcsányi egy másik megállapításának idézését is. Eszerint: „Akadémiánk (A Pécsi Jogakadémia) alapítója a Ratio Educationis rendeletéhez képest (289. §.) könyvtárról is gondoskodott, melynek segítségével a tanárok a tudományt fejleszthetik, a tanulók pedig tudományos művek olvasásával is ismereteiket bővíthetik. E célra berendezte a „nyilvános könyvtárt”, melyhez a telket Pécs városa adta, az épületet pedig Szepesy püspök saját költségén emeltette. Ő szereltette fel könyvekkel és gyűjteményekkel, melyeket részint püspökelődeitől átvett, részint szerzett és az ekképp felszerelt könyvtárt királyi jóváhagyás mellett az akadémia tulajdonának, illetve alkatrészének és egyszersmind nyilvánosnak jelentette ki.”³

Ismertetésünkben tehát, az adatok teljességének hiányában csupán áttekintő képet kívánunk adni a könyvtár múlt századi forgalmáról és olvasóiról. Végeredményben tehát jelen soraink, a nyilvánosság kontinuitásának igazolása mellett, a múlt századbeli pécsi könyvtári igényeket, a könyvtár forgalmát dokumentálják.

A könyvtár nyitvatartása. A könyvtár nyilvánosságát biztosító nyitvatartási rendről csupán néhány adat ismertetését tartjuk kívánatosnak.

Az első könyvtáros, Koller József 1775. június 2-án keltezett leveléből tudjuk, hogy a könyvtár annak idején — az ünnepnapokat kivéve — szerdán és pénteken volt nyitva délelőtt 3/4 8-tól déli 12-ig és délután 4-től 6-ig.⁴

Szepesy Ignác pécsi püspök, a könyvtár jelenlegi épületének építtetője 1829-ben arról ad számot, hogy a könyvtár a szeptember és október hónapokat kivéve a következőként tart nyitva: kedden és csütörtökön 3/4 8-tól 10-ig, szerdán és szombaton 3/4 9-től 3/4 11-ig, ezenkívül november 1-től április 1-ig délután 3-tól 5-ig, április 1-től szeptember 1-ig délután 4-től 6-ig, kivéve természetesen az egyházi ünnepeket.⁵

A könyvtár nyitvatartására, nyilvánosságára utal a fentiekben kívül Dulánszky Nándor pécsi püspök 1877. november 20-án Lechner János könyvtárhoz intézett levele is,

² KOPCSÁNYI Károly: *A Pécsi Jogakadémia múltja és jelene.* 87.

³ Az 1835. augusztus 8-án kelt alapító levél 2. pontja. L. KOPCSÁNYI *i. m.* 85.

⁴ A fenti adatokat idézi PETROVICH Ede: *Ismeretlen adatok a Pécsi Egyetemi Könyvtár történetéhez* c. közleményében. = *Magyar Könyvszemle* 1967. 1. sz. 43.

⁵ A könyvtár kéziratárában is megtalálható Canonica Visitatio Cathedralis Ecclesiae Quinque Ecclesiensis 1829. adatait idézi PETROVICH Ede: *A 200 éves Klímo-könyvtár történetéhez* c. közleményében. = *Magyar Könyvszemle*, 1974. 3—4. sz. 321.

amelyben a következőket írta: „... az a határozat, amely szerint elődöm a könyvtárat a nyilvános használatra bocsátotta, én is jóváhagyom.”⁶

A *Magyar Könyvszemle* 1880-ban a pécsi könyvtárral kapcsolatban a következőket írta: „A könyvtár nyilvános, van berendezett olvasóterme, többféle catalogusa s térítvény mellett házi használatra is ad ki könyveket.”⁷

A nyitvatartásra vonatkozó ismereteinkhez azonban nem csak az előírások, és a hivatalos levelek adnak útbaigazítást. A rendelkezésünkre álló dokumentumokban feltüntetett dátumok és Szentpétery Oklevéltani naptárának egybevetése azt mutatja, hogy a könyvtár az 1808-tól 1815-ig vezetett nyilvántartás, vagy pld. az 1836. évi kölcsönzési adatok szerint hétfőtől péntekig tartott nyitva. Sőt az 1836. március 20-i bejegyzés szerint (amennyiben a bejegyzés nem téves) vasárnap is nyitva volt a könyvtár. De a század vége felé is találunk ilyen adatot. Az 1879–1897. évi forgalom feljegyzésére használt füzet 6. lapján ugyanis a következő bejegyzés olvasható: „1881. augusztus 28-án vasárnap délután 3-tól 5-ig Kisfaludy Károly összes műveit olvasta...”

A fentebbiekben a nyilvánosság első kritériumát, a nyitvatartási időt vizsgáltuk. Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy a nyilvánosság egyik leglényegesebb eleme, a nyitvatartás, biztosítva volt a múlt században.

Könyvkölcsönzés. A korabeli könyvkölcsönzésekről három dokumentum ad számot:

1. A könyvtár kéziratárában az MS 915 sz. jelzettel ellátott dokumentum: „Continuatio Cathalogi Librorum e Bibliotheca pro lectione diversus commodatorum ab Octobri Anni 1808”, amely az 1808. évi állapotról számol be és az 1808–1818 közötti kölcsönzéseket tartalmazza.

2. Az MS 556 sz. jelzettel ellátott dokumentum: „Connotatio eorum quibus libri pro lectione dati sunt e Publica Bibliotheca Quinque-Ecclesiensi cum restitutione eorundem accurata serie deducta”, amely az 1833–1870 közötti kölcsönzések feljegyzésére szolgál.

3. Végül rendelkezésünkre áll egy egykorú bőrkötéses könyvecske, amelynek címe, jelzete nincs, néhány kivágott lap után folyamatos tájékoztatást ad az 1879–1897 közötti kölcsönzésekről, sőt néhány esetben a helybenhasználatot is feltünteti.

A rendelkezésünkre álló fenti dokumentumokban a kölcsönvevő neve és foglalkozása, a kölcsön vett mű szerzője és címe, esetleg könyvtári jelzete is szerepel. Minden esetben külön feltüntették a visszaadás tényét. Néhány esetben a kölcsönző neve mellett csak a kölcsönzött mű jelzetét tüntette fel a könyvtáros. A kölcsönzések egy részénél a kölcsönző, a kölcsönzött mű megállapíthatatlan, mert az írás olvashatatlan, vagy csak olyan jelzet van feltüntetve, amely ma már nem szerepel a nyilvántartásokban. Mindezek ellenére a dokumentumokból a leglényegesebb adatok megállapíthatók és megfelelő következtetések levonására, illetve egyszerű statisztikai áttekintés összeállítására elegendő konkrétumot tartalmaznak.

A fenti dokumentumok alapján a kölcsönzési forgalomról a következőket állapíthatjuk meg:

1808–1818 között a kölcsönzési forgalom a következő volt:

1808	8 mű	1814	47 mű
1809	46 mű	1815	84 mű
1810	27 mű	1816	93 mű
1811	39 mű	1817	89 mű
1812	34 mű	1818	56 mű
1813	36 mű		

⁶ L. Pécsi Egyetemi Könyvtár. Jubileumi Évkönyv. 1774–1974. 101.

⁷ Magyar Könyvszemle 1880. 2–3. füz. 184.

Ebben az időszakban tehát számszerűségében nem nagy a könyvforgalom. Szükséges azonban annak külön kiemelése, hogy a mindig is nagyobb helybenolvasásról erről az időszakról nincsenek adataink.

Ha a kölcsönzött művek megoszlását vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy pl. 1809-ben 24 egyházi, vallásos művet, 13 történeti és 9 egyéb művet kölcsönöztek. A legnagyobb forgalmú évben, 1816-ban ugyancsak nagy vonalakban a helyzet a következő volt:

egyházi, vallásos jellegű mű kölcsönzése	38 esetben,
történelmi mű kölcsönzése	13 esetben,
görög-római klasszikus kölcsönzése	6 esetben,
irodalmi mű kölcsönzése	5 esetben,
egyéb mű és folyóirat kölcsönzése	19 esetben,
megállapíthatatlan, olvashatatlan	12 bejegyzés

A fenti két év ilyen elnagyolt vizsgálata is azt mutatja, hogy a kölcsönzés már ebben az időben sem szorítkozott kizárólag az egyházi jellegű, vallásos művekre. 1809-ben e művek kölcsönzése alig haladta meg az 50%-ot, 1816-ban pedig 40% körül mozgott. A könyvtár nyilvánossága mellett tehát „általános” jellege is nyilvánvaló. Erről az időszakról a kölcsönzők személyéről készített feljegyzések hiányosak, ennek részletezését mellőzzük.

Az 1833–1897. évi kölcsönzéseket az alábbi (mellékelt) táblázatban részletezzük.

Az 1833–1897. évi kölcsönzésekről készített kimutatás önmagáért beszél, ezért csupán általános értékelését tartjuk kívánatosnak.

A táblázat adataiból megállapítható, hogy a fenti időszakban az egyházi (vallásos) jellegű művek kölcsönzésének százaléka 39%; a világi, nem vallásos műveké 52%; és végül megállapíthatatlan 9%. (Kerekített adatok.)

A kölcsönzött művek tartalmát tekintve a következő a sorrend:

történelem	338 mű
prédikációgyűjtemény	135 mű
megállapíthatatlan	120 mű
vegyes vallási mű	119 mű
egyházatyák művei	115 mű
görög-római klasszikus	66 mű
egyháztörténet	61 mű
szépirodalom	59 mű
szótár-lexikon	53 mű
földrajz	52 mű

Az idősort is tekintve feltűnő, hogy a múlt század első felében többségében egyházi, vallásos jellegű műveket kölcsönöztek, a század második felében pedig jelentős a szóródás a nem egyházi jellegű művek javára.

A forgalom illetően való alakulása természetesen szoros kapcsolatban volt a pécsi oktatás mindenkori helyzetével. Erről talán csupán annyit, hogy 1829-ben már működött Pécsen a „Studium Domesticum”, a bölcsészeti tanfolyam, amely az 1832. február 21-i helytartótanácsi leirat szerint a nyilvánossági jogot is megkapta. Az 1833. július 15-én 775. P. sz. alatt kibocsátott udvari rendelet a „jogtanoda” megnyitását is engedélyezte, amely 1833. október 1-én kezdte meg működését. Az oktatás illetően való alakulása a statisztikai adatok szerint is jelentős hatással volt a könyvtár forgalmára.

Folyóiratkölcsönzés. A folyóiratforgalomra vonatkozólag eléggé gyér adatok állnak rendelkezésünkre. E forgalmat lényegében csak 1845-ig vezették, ezt követően csak jelentéktelen folyóiratforgalom szerepel a rendelkezésünkre álló kimutatásokban.

Adataink értékelése annak a következtetésnek a levonására készít bennünket, hogy a folyóiratforgalom már ebben az időszakban is a helybenhasználatra korlátozódott. Csakis ezzel magyarázható az előfizetett folyóiratok száma és forgalmazása közötti feltűnő különbség.

A kölcsönzések megoszlása (1833—1897)

1833—1840	23	22	13	58	16	3	12	11	3	4	23	61	1	10	7	—	6	30
1841—1845	7	57	12	46	21	3	47	2	3	7	—	59	12	4	14	2	7	—
1846—1850	3	5	—	12	5	—	20	3	—	5	1	23	10	—	4	2	6	16
1851—1855	—	16	—	6	—	—	9	1	—	1	6	8	—	—	—	1	1	2
1856—1860	2	3	4	—	—	—	15	1	—	1	11	4	—	1	2	—	—	—
1861—1865	1	5	1	4	—	—	10	9	5	—	2	45	2	—	12	30	7	32
1866—1872	6	3	—	—	1	—	3	26	—	1	16	16	6	4	3	9	1	3
1873—1879	2	1	4	—	3	—	1	—	8	—	4	23	10	5	3	13	1	8
1880—1894	1	3	8	9	15	—	2	—	—	—	3	99	11	2	1	2	—	29
1895—1897	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Összesen	45	115	42	135	61	24	119	53	19	19	66	338	52	26	46	59	29	120

A kérdés pontosítására csupán egy dokumentum ismertetését tartjuk kívánatosnak. A könyvtár kéziratárában az MS 911. sz. alatt található 1836. július 19-én kelt jegyzék szerint az 1836. évre előfizetett periodikák a következők voltak:

„Allgemeine Zeitung, Oesterreichischer Beobachter, Ofner Zeitung, Hazai 's Külföldi Tudósítások, Theater Zeitung und Originalblatt, Jelenkor s Társalkodó, Szemlélő s literaturai lapok, Ephemerides Posonienses, Ilirke Narodne Novine, Gesundheits Zeitung, Jenaer Litt. Zeitung, Neuigkeiten, Katholik, Kathol. L. Zeit., Jahrbücher der Liter., Dingers Politechn. Journal, Pfening Magazin, Sion, Tudom. Gyűjtm., Fillér Tár, F.M.O. Minerva, Oester. Milit. Zeitschrift, Ismertető.” Más feljegyzésekben a fentiekén kívül szerepel többek közt a Mezei Gazda, Magyar Kurir, Orvosi Tár, a Geographische Ephemerides, Oekonomische Neuigkeiten stb.

Az előfizetett periodikák száma tehát jelentős. Ezért meglepő, hogy 1833–1845 között 497, 1846–1897 között pedig csupán 189 folyóiratkölsönzésről találunk feljegyzést, mégpedig oly módon, hogy a nyilvántartásokban egyaránt szerepelnek a kölcsönzött évfolyamok, füzetek, számok. Ez a kimutatott kölcsönzés természetesen nem felelhet meg a tényleges forgalomnak. Mégis, ebből a nem teljes feljegyzésből az tűnik ki, hogy 1833–1845 között 382 kötet, illetve szám német nyelvű, 200 magyar nyelvű, 63 horvát nyelvű és 39 egyéb folyóiratot kölcsönöztek. Ez természetesen egyúttal a pécsi olvasók nyelvhasználatát is megmutatja. A gyakoriságot tekintve a *Katholik*, *Katholische Lit. Zeitung*, *Theater Zeitung*, *Neuigkeiten*, a *Tudományos Gyűjtemény* és az *Ilirke Narodne Novine* szerepel legtöbbször a kölcsönzött folyóiratok között.

Kölcsönzők. A rendelkezésünkre álló dokumentumok tanúsága szerint 1833–1897 között 1368 könyvet és 686 folyóiratot kölcsönöztek a könyvtárból. Ha a kölcsönzők személyét nézzük, a megoszlás a következő:

Oktatók kölcsönöztek	515 könyvet és 316 folyóiratot
(A feljegyzések szerint egyaránt „professzor” a lyceum és a gimnázium oktatója)	
Egyházi személyek kölcsönöztek	375 könyvet és 145 folyóiratot
Egyéb kölcsönzők kölcsönöztek	478 könyvet és 225 folyóiratot

Konkrétabb képet ad azonban, ha a kölcsönzési nyilvántartásokban feltüntetett foglalkozás figyelembevételével soroljuk fel a legtöbb könyvet és folyóiratot kölcsönzők nevét.

A könyvkölcsönzésben a sorrend a következő:

1. Németh Béla	történész	179 mű
2. Halász Michael	Audit. Hermeneut.	93 mű
3. Haas Michael	Prof. Lycei	89 mű
4. Peitler Antonius	Secretarius	65 mű
5. Csajághy Carolus	Prof. Theol. Moral.	49 mű
6. Ranolder Joannes	Prof. Lycei	48 mű
7. Virág Michael	Prof. Lycei	45 mű
8. Jónás Josephus	Prof. Lycei	44 mű
9. Schirgl Andreas	Prof. Lycei	39 mű
10. Petrovich Franciscus	Prof. Gimn.	21 mű
11. Döbrössy Aloysius	— ? — (Majláth György tanára volt)	20 mű
12. Klump Joannes	Prof Lycei	20 mű
13. Brüstle Josephus	Parochus (egyház-történész)	18 mű
14. Mátyás Flórián	Prof. Gimnasii	18 mű

A folyóirat-kölcsönzésben a sorrend a következő:

1. Ranolder Joannes	Prof. Lycei	131 fi.
2. Haas Michael	Prof. Lycei	76 fi.
3. Juranits Ladislaus	(Kanonok)	74 fi.
4. Németh Béla	történész	66 fi.
5. Golubovits — ? —	cooperator	51 fi.
6. Vörös Michael	Prof. Lycei	38 fi.
7. Gruber Georgius	(Kanonok)	37 fi.
8. Mezei László	IV. reál tanuló	36 fi.
9. Jónás Josephus	Prof. Lycei.	44 fi.
10. Kunst Thomas	Gimn. Director	28 fi.

A kölcsönzésekre vonatkozó feljegyzésekben 195 kölcsönző nevét találjuk. Ezek megoszlása a következő: Lyceum, gimnázium oktatója, professzora 38 személy, egyházi 58 személy, egyéb (hallgató, tanuló, kutató, jogász stb. és megállapíthatatlan, olvashatatlan a foglalkozása 99 személynek). E társadalmi megoszlás is azt mutatja, hogy a könyvtár nyilvánossága természetes, hisz a kölcsönző személyek több mint 50%-a nem oktató és nem egyházi személy.

A kölcsönzők nevének közelebbi vizsgálata azt is bizonyítja, hogy a pécsi értelmiség, Pécs történetének a kutatói igen gyakran igénybe vették a könyvtárat. A kölcsönzők közt találjuk többek között Koller József, Brüstle József, Haas Mihály nevét éppúgy, mint Mátyás Flórián, Németh Béla, Várady Ferenc, Rézbányay József, Kusutány Ignác, Vasváry Ferenc, Ráth Károly és a helyi nyomdász Taizs József, valamint gyakorló ügyvédek, tanítók stb. nevét is.

Arra is van adatunk, hogy nem csak helybenolvasásra használták a könyvtár állományát. A mai könyvtárközi kölcsönzésnek megfelelő „könyvküldeményekről” is olvashatunk a könyvtár aktáiban. Így pl. 1867-ben Romer Flóris, 1870-ben Pesty Frigyes, 1880-ban Cohn Miksa kért és kapott könyveket, illetve kéziratokat (!) a könyvtártól. De a könyvtár oly értékekkel is bírt, amelyek az 1880-as évek könyvészeti kiállításán is szerepeltek.

A kölcsönzők személyének vizsgálata tehát ismét kétségtelen bizonyítékot szolgáltat arra vonatkozólag, hogy e könyvtár a múlt században jelentős mértékben betöltötte a „mindenki számára nyilvános” könyvtár szerepét.

Helybenolvasás. A helybenolvasással kapcsolatban mindenekelőtt meg kell említenünk, hogy már a könyvtáralapító kötelezővé tette a növendékpapság számára a könyvtár naponként való látogatását, sőt elrendelte, hogy a történelmi órákat a könyvtár helyiségében kell megtartani. E helybenolvasásról egyéb írásbeli dokumentum nem áll rendelkezésünkre. A későbbi időszak helybenolvasásáról a könyvtár kéziratárának 948–949. jelzetű iratai adnak tájékoztatást.

E feljegyzések az 1843 januártól augusztusig tartó időszak forgalmát regisztrálják. A hét hónap alatt összesen 645 helybenolvasó nevét találjuk a feljegyzésekben. Feltűnő, hogy ezekben a lyceum, illetve a gimnázium oktatóinak, valamint egyházi személyeknek a nevével nem találkozunk, ezeknek a helybenolvasását tehát ebben az időben nem regisztrálták. Igen érdekes továbbá, hogy a látogatók neve mellett általában szerepel foglalkozásuk, illetve hallgatói, tanulói mivoltuk a korabeli (1848 előtti) jelzés szerint. (Így pl. bölcselkedő, bölcsész-tanuló, mendenski mudroljub, philosopus, jogász, nyelvész, grammatista, syntaxista, rektor, ékesszóló, költész, logicus, phisycus, klasszista, sőt egyszerűen deák stb. elnevezés is szerepel e feljegyzésekben.)

A forgalom megoszlásának alakulásáról az alábbi három nap adatai szemléltető képet adnak:

1843. január 13. (péntek): grammaticus 3 fő, syntaxeos alumnus 4 fő, jogász, bölcész, eloquentiae auditor, nyelvész, physicus 1—1 fő, megállapíthatatlan 3 fő, összes látogató 15 fő.

1843. február 16. (csütörtök): bölcész 4 fő, mendenski mudroljub 5 fő, phylosophus 2 fő, rhetor 2 fő, Weltweishörer, juris auditor, physicus 1—1 fő, összesen 16 fő.

1843. március 31. (péntek): bölcész 2 fő, Philosophus, Phil. auditor 7 fő, humanitatis auditor 3 fő, Poeta, Poeseos auditor, Poeseos alumn. Költész 7 fő, grammaticus (!), grammatista 6 fő, rhetor, syntaxeos alumn., physicus, deák, oskola segéd 1—1 fő, megállapíthatatlan 2 fő, összesen 32 fő.

A három nap adatait a dokumentumokból úgy vettük át, hogy a benne szereplő foglalkozási, tanulói megjelöléseket lehetőleg pontos másolatban adjuk. Persze csak a legjellemzőbb meghatározásokra szorítkozhattunk, hisz a sokszor sajátkezűleg, az olvasó által eszközölt beírások, igen nagy szóródást, a meghatározások számtalan variánsát mutatják, illetve dokumentálják.

A helybenolvasókra vonatkozó néhány adatunk azonban ismét tanúsítja a könyvtár nyilvános voltát, a helybenolvasók sokrétűségét. Sőt, ha tekintetbe vesszük, hogy a rendelkezésünkre álló adatok a helybenolvasásnak csupán egy részét mutatják ki, feltétlenül meg kell jegyeznünk, hogy a könyvtár már ebben az időszakban igen komoly helybenolvasási forgalmat bonyolított le.

A fentebbiekben néhány korabeli dokumentum alapján igyekeztünk bebizonyítani, hogy a Pécsi Püspöki Könyvtár a múlt században az alapító elképzelésének megfelelően valóban nyilvános könyvtári tevékenységet fejtett ki.

Meggyőződésünk, hogy e vázlatos felsorolás egyben arra is hiteles adatokat szolgáltat, hogy e könyvtár jelentős szerepet töltött be a pécsi oktatás, tanulás és általában a pécsi könyvtári igények kielégítése érdekében.

FÉNYES MIKLÓS

Az első magyar nyelvű rendszeres neveléstan. A XVIII. század utolsó harmada tudománytörténetünk szempontjából igen jelentős időszak: a magyar államnyelvért folytatott küzdelem, a nemzeti irodalom fellendülése, a kulturális kezdeményezések korszaka egyben kezdete a tudományok magyar nyelven történő művelésének.

„Szent áldott és jó dolog a nyelven magán dolgozni. Nagy foganató munka azt művelni . . . De ez még nem elég! . . . A nyelv nem tudomány, a szó, beszéd nem bölcsesség. Kulcsa a tudománynak, út, mód, eszköz a bölcselkedésre . . . Egyező lépéssel jár a nyelv a tudományokkal. Összességgel kell mindkettőt művelnünk” — írja Kármán József 1794-ben.¹

A Kármán által megfogalmazott programot sok magyar gondolkodó ismerte fel és tette magáévá. Sorra jelentek meg az első természettudományi, filozófiai, történettudományi, orvostudományi munkák nemzeti nyelvünkön a XVIII. század utolsó évtizedeiben. A pedagógia, mint a filozófiától lassanként különváló, önálló tudomány, sajátos helyzetben volt ekkor Magyarországon. Az első, szorosan vett neveléstudományi munkák latinul és németül jelentek meg, de ezzel egyidőben magyarul is jelentős, önálló gondolatokat is tartalmazó művek láttak napvilágot.

¹ KÁRMÁN József: *A nemzet csinosodása*. Bp., 1981. 27—28.

A korszak neveléstudományával foglalkozó kutatók többsége — kevés kivételtől eltekintve — egyetért abban, hogy a XIX. század hetvenes éveig (Kármán Mór fellépéséig) igazán tudományos igényű, eredetiségre törekvő mű nem látott napvilágot magyar szerző tollából. Elég ha Fináczy Ernőt idézzük, aki szerint „Kármán előtt is voltak írónk, akik elmélkedtek a nevelésről, de egy részük nem volt szakszerű pedagógus, hanem kultúrpolitikus . . . más részük pedig, kiknek szakszerű pedagógiai illetékessége nem vonható kétségbe, vagy a külföldi elmélkedők valamelyikének utánczó, vagy a szónak jobbrosszabb értelmében eklektikusok voltak.”²

Téves az a nézet, hogy a tudománytörténetnek csak a kiemelkedő jelentőségű tudóssokkal és műveikkel kell foglalkozni. A magyar nyelvű neveléstudományi irodalom fejlődése a XVIII. század utolsó harmadában kezdődött, a korabeli Magyarországon sokan érezték azt, hogy írásaikkal segíthetik az akkortájt igencsak elhanyagolt nevelésügyet. Toldy Ferenc ezt így látta:

„Nem mind nagy nevek. De ország nemcsak büszke alpesekből hanem közép magasságú dombokból és síkokból is áll: város nem csak tornyok és paloták, hanem közszerű házak és kunyhókból is: s annak és ennek ismerete az egészben van. Irodalmunkban nem sokan ragyogtak, de sokan munkálkodtak hasznosan: s a fénytelen, de hasznos munka is ösmertetésre és hálaára méltó.”³

Toldy fenti szavaival egyet kell értenünk. Nem szabad neveléstudományi irodalmunk e korai szakaszán könnyedén keresztül siklani! Még ha csupa közészerű vagy silány írás született volna 1770 és 1870 között, ha nem lenne egyetlen kiemelkedő pedagógiai írónk sem, még akkor is érdemes lenne a korszakkal behatóan foglalkozni, hiszen *ekkor született a magyar pedagógiai szaknyelv*.

Ha azonban — az előítéleteket félretéve — kézbe vesszük a XVIII. század vége felé keletkezett magyar nyelvű, pedagógiai tárgyú műveket, meglepődve tapasztalhatjuk, hogy jó néhány érdekes, értékes, sőt jelentősnek nevezhető munka is született, amelyekkel neveléstörténetírásunk még nem foglalkozott érdemük szerint. E műveknek el kell foglalniuk az őket megillető helyet a magyar neveléstudomány történetében.

Molnár János neveléstana

1776-ban jelent meg *Petrovszky Sándor urhoz Molnár Jánosnak tizen-öt levelei midőn őket A' jó nevelésről való írásra ösztönözné.*⁴

Szakirodalmunk ezt a művet tartja az első magyar nyelvű rendszeres neveléstannak. Alapos elemzésére és értékelésére még nem került sor.

Molnár János 1728-ban született Csécsényben. Apja molnár volt — innen származik ragadványneve. (Eredeti neve Szabó volt.) Gyermekkorától a jezsuiták nevelték. Teológiai tanulmányokat folytatott s 1759-ben szentelték pappá. Nagyszombatban etikát, ékesszólást, bölcsészetet, Kolozsvárott teológiát tanított. Győrben töltött évei alatt írta egyetlen pedagógiai tárgyú művét. A nagy tudású, klasszikus műveltségű, sok nyelven beszélő pap 1777-ben a Nagyszombatból Budára helyezett egyetem tanácsának assessora lett. Később szombathelyi, majd szepesi kanonokká nevezték ki. (Legismertebb tanítványa az I. Ratio Educationis egyik megfogalmazója, Ürményi József volt.)

1787-ben Kazinczy — aki Szepesváralján látogatta meg — ilyenek látta Molnárt: „Szálás, csontos férfi, nyájas, beszédes, ömledező, de aki soha nem nevéte . . . Egy sorban

² FINÁCZY ERNŐ: *Nevelélméletek a XIX. században*. Bp. 1934. 111.

³ TOLDY FERENC: *Irodalmi beszédei 1—2*. Pest, 1872. IX.

⁴ Megjelent Pozsonyban és Kassán 1776-ban. Terjedelme: 392 l.

álla könyvei közt valamit nyomtatásban kieresztett, s gyönyörködék, hogy a sor ilyen hosszú.”⁵ Valóban sokat írt. Szinnyei 32, nyomtatásban megjelent magyar és latin nyelvű munkáját említi. Többségük egyházi tárgyú, de van köztük építészettel és természet-tudományokkal foglalkozó mű is.⁶ Igen jelentős a *Magyar Könyv-Ház* című periodikája,⁷ melyben idegen nyelvű könyvek rövid kivonatát adja magyarul, s beszámol a kor fontos külföldi tudományos törekvéseiről. Ennek utolsó nyomtatott kötete 1804-ben, Molnár János halálának évében látott napvilágot. (Négy kötet kéziratban maradt.)

Molnár János nevelésről szóló magyar nyelvű műve úttörő jelentőségű. Az addig megjelent fordítások után ez az első olyan munka, amely a gyermeknevelésről vallott nézeteket rendszerbe próbálta foglalni.

Munkájának céljáról ő maga így vall:

„Nékem úgy tetszik, és úgy is nagyon az valóságban, hogy mi mindnyájan hijában munkálkodunk, fáradozunk, költünk hazánknak s nemzetségünknek oktatására, mind addig, míg annak tulajdon fundamentumához nem fogunk minden tehetséggel. Az nem egyéb, hanem a kisedek, s fiatalok nevelése.”⁸

Molnár tehát felismerte, hogy a nevelés átfogóbb pedagógiai fogalom, mint az oktatás. Jól oktatni csak úgy lehet, ha a nevelés alapelveit ismerjük és érvényesítjük. Ezeket az alapelveket próbálta művében körvonalazni és valamiféle rendszerbe foglalni.

Nem állított fel új, önálló nevelési elveket, nem dolgozott ki speciálisan magyar nevelélméletet. Erről így vall: „... írok nem végező könyvet, hanem tanátszó levelet”⁹ — és az olvasóra bizza, hogy a felsorakoztatott nevelési elvek közül melyiket tartja követendőnek.

„Elé tészem a régi s utóbbi példákat, a Nevelésre kiszabott végzéseket: de azokban maga az olvasó válogasson, megnézegetvén tulajdon okoskodása által: a sok példa és végezés közül mi a leg arra valóbb?”¹⁰

A levelekben Molnár sorra veszi a különféle népek nevelésének célját, és „a Nevelésnek ahhoz a tzelýhoz való alkalmaztatását”.¹¹ Beszél a perzsa, az egyiptomi, a kínai, görög, római, francia, német, angol és holland nevelés jellemzőiről, rámutat erényeikre és hibáikra, de nem foglal állást egyik mellett sem, hiszen „nem arra tart itt is a szándék, hogy mindent dicsérjek azokban; hanem hogy légyen mit ismerni, és lehessen a sok között okosság szerint válogatni” — olvashatjuk eszmefuttatásában.¹²

Az egyetemes nevelés történetéről szóló első magyar nyelvű összefoglalás megállapításai többnyire helytállóak. A XIX. század pedagógiai írói közül jó néhányan használják a Molnár-féle terminológiát, sokan tekintik e vonatkozásban Molnárt elődjüknek.

Művének nem is ezek, a nevelés történetére vonatkozó részei érdekesek különösen, hanem azok, amelyekben a nevelés céljáról, különböző területeiről, módszereiről beszél.

⁵ KAZINCZY Ferenc: *Pályám emlékezete*. In: Kazinczy Ferenc: *Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok*. Bp., 1979. 290.

⁶ *A régi jeles épületekről*. Nagyszombat, 1760. — Ő írta az első magyar nyelvű fizikakönyvet is: *A természetiokról, Newton tanítványainak nyomdoka szerént*. Hat könyv. Pozsony—Kassa, 1777.

⁷ VÉRTESY Miklós: *A Magyar Könyv-Ház . . .* = Könyvtáros, 1958. 687—688.

⁸ Petrovsky Sándor írta Molnár Jánosnak tizen-öt levelei midőn öt A' jó nevelésről való írásra ösztönzé. Pozsony—Kassa, 1776. 2.

⁹ MOLNÁR *i. m.* 13.

¹⁰ MOLNÁR *i. m.* 14.

¹¹ MOLNÁR *i. m.* 126.

¹² MOLNÁR *i. m.* 85.

Molnár szerint a nevelés célja a boldogság. Boldog ember csak az lehet, aki megfelelő nevelésben részesült. A szerző hisz az ember nevelhetőségében és vallja, hogy a gyermekek nevelése az állam elsődrendű feladata és a szülők alapvető kötelessége.

Ha a nevelés különböző területeire vonatkozó nézeteit vesszük szemügyre, erős neohumanista hatásokat fedezhetünk fel Molnár műveiben.

Az erkölcsi nevelést tartja a legfontosabb kérdésnek. Bár nála az erkölcsi nevelés még nem független a tételei vallástól, ő is, mint a neohumanisták, a belátás, az élő példa által való szoktatásnak tulajdonítja a legnagyobb szerepet. „A szegény ember midőn munkára mégyen, vigye el oda magával magzatit: Azok . . . azon fognak iparkodni, hogy amit látnak felkapják . . .”¹³

Az erkölcsi példamutatás terén a pedagógusnak is fontos szerepet tulajdonít a szerző.

Az értelmi nevelésről szólva Molnár kifejti, hogy az alapvető ismereteket, az írás, olvasás, számolás alapelemeit minden gyermeknek el kell sajátítania. Az elemi ismeretek oktatása anyanyelven történjen. Molnár a klasszikus kultúra híve, de mint nevelő felismeri, hogy korában kizárólag görög-latin műveltséget adni az ifjúságnak már nem elég. Hangsúlyozza, hogy a reális ismeretek oktatása elengedhetetlen. Tanuljon a gyermek „földismeretet”, fizikát, matematikát. A nyelvek tanításával kapcsolatban is kiegyensúlyozott a szerző álláspontja. A klasszikus nyelveket ismerni kell, de a modern nyelvek elsajátítása is nélkülözhetetlen.

Molnár nem hanyagolja el az *esztétikai nevelést* sem. Kimondja, hogy zenét és rajzolás is kell tanítani, hiszen ez a gyermek harmonikus fejlődését segíti elő.

A testi nevelés fontos része a gyermek nevelésének. Művében ezt Molnár sok helyen hangsúlyozza. Locke és Rousseau nézeteit követi, mikor kiemeli: a gyermeknek sok mozgásra van szüksége a szabad levegőn, télen nyáron egyaránt. Szorgalmazza a kényelmes ruházatot, a mérték tartást ételben, italban, a megfelelő mennyiségű alvást. Ajánlja a vívást és lovaglást a fiúgyermekeknek.

Könyvének tizedik levelében szól Molnár a nevelés és oktatás módszereiről: „ebben a tizikkelyben tudok a nevelő Mestereknek jó tanátsal szolgálni sok esztendeji próbám és tapasztalásom után”.¹⁴ Művének ez a része valóban gyakorlati oktatási tapasztalatokat tükröz, és ha nem is alkot rendszeres oktatás- és nevelésmódszertant, sok értékes, önálló és a gyakorlatban is hasznosítható gondolatot ír le.

Megfogalmazza — magyarul először —, hogy a „jó nevelőmesternek” egész életében folyamatosan kell képeznie magát minden területen ahhoz, hogy eredményesen oktasson.

Hisz abban, hogy a nevelés és oktatás tervszerű folyamat. A pedagógus feladata, hogy a megfelelő módszert kiválassza, és a legjobb módszer segítségével a folyamat egy adott pontján a végső cél elérését segítse elő.

Az oktatás módszereiről szólva Comeniust követi, de Locke és Rousseau hatása is erőteljesen érvényesül nála. Abból az alapvetően helyes felfogásból indul ki, hogy a pedagógus számára szükségszerű a gyermek természetének megismerése és az ehhez való alkalmazkodás az oktatásban. Helyteleníti a korabeli — kizárólag az emlékezetet terhelő — oktatási módszereket. Ő fogalmazza meg nálunk a legkorábban, hogy a gondolkodás és gondolkodtatás milyen fontos. A pedagógus elsődrendű feladata, hogy „az emlékezetet úgy gyakoroltassa, hogy az elmének futamattya el ne nyomassék”.

Molnár felismeri a szemléltetés, az ismétlés jelentőségét az oktatásban. A beszélgetés mint módszer szintén helyet kap a szerző rendszerében.

A könyvet a nevelés és oktatás eszközeinek tekinti. A pedagógus feladata a könyv gondos és célnak megfelelő kiválasztása.

¹³ MOLNÁR *i. m.* 96.

¹⁴ MOLNÁR *i. m.* 244.

Életének és működésének ismertetője, Pécsi Ödön szerint Molnár János „máig nem kapta meg irodalomtörténetünkben azt a pár méltányoló lapot, melyet sokoldalú munkásságáért méltón megérdemel”.¹⁵

Valóban kevesen és keveset írtak róla. Fizikáját, *Magyar Könyv-Házát*, régi épületekről szóló könyvét még csak ismerték és méltányolták kortársai és az utókor, de pedagógiai művét szinte teljesen elfelejtették.¹⁶

Pedig jelentős mű ez azon túl is, hogy az első magyar neveléstan. Legfőbb erénye természetesen valóban az, hogy magyarul íródott. Ennek jelentőségét a szerző maga is hangsúlyozza:

„Lészen olyan idő, hogy megköszönjék hazám jövőndő növendéki buzgóságom merészségét, mely valóban nem csekély volt, hogy ily időben, melyben az ország teli vagyon az ilyenek deákos értésével, magyarul is mertem hasonlókkel köztük eléállani.”¹⁷

Stílusa nehézkes, de ezt nem vethetjük a szemére, hiszen a fordítások után az ő műve az első, melyben először íródnak le speciális pedagógiai fogalmakat kifejező szavak magyarul.

Összefoglalásképpen elmondhatjuk, hogy Molnár János levélformában megírt pedagógiai művében a nevelés és oktatás minden lényeges kérdésére kitér. Egyetemes neveléstörténeti, sőt talán azt is mondhatjuk: összehasonlító pedagógiai áttekintést is ad, amikor a korabeli európai országok oktatási rendszereit írja le néhány magyar vonatkozással kiegészítve.

Más művekhez képest nézetei felvilágosultak a klasszikus és reális ismeretek egyensúlyára törekszik az oktatásban. Nem kevésbé értékes vonása Molnár nevelésméletténe a gyermeki természetre vonatkozó optimista szemlélete, a gyermeki természethez alkalmazkodó oktatási eljárások jelentőségének hangsúlyozása, a testi egészségnek, a sportnak, higiénianak nagyrabecsülése, a pedagógus személyiségvonásainak felvázolása, felelősségének hangsúlyozása.

Nem elhanyagolható erénye a könyvnek az a sok utalás sem, amely a kortárs külföldi (főként német, francia és angol) szerzők pedagógiai tárgyú műveire vonatkozik.

FEHÉR KATALIN

Az első tanyai népkönyvtár. (1873.) A szegedi tanyai iskolák az 1840-es években keletkeztek. Néhány helyen a várossal még szoros kapcsolatban levő gazdák „diákok” fogadtak fel kosztért, szállásért és némi pénzért, hogy a gyermekeiket frásra, olvasásra megtanítsák. A tanítónak még sokáig megmaradt a diák elnevezése. A Bach rendszer idején a kormányzat tervbe vette a tanyák megszüntetését és falvakba tömörítését. A betyárvilágot így akarták visszaszorítani. A gazdák, hogy elkerüljék a falvakba való tömörítést önként vállalták most már, hogy állandó iskolát létesítenek; 14 helyen telkek adományozásával; a döngölt falú iskolák elkészítésével segítették is a munkát. A falvakba tömörítés elmaradt, túlságosan költséges lett volna, az iskolák azonban szerencsésen meg-

¹⁵ Pécsi Ödön: *Molnár János élete és művei* Szeged, 1896. I.

¹⁶ Pécsi Ödön említést sem tesz a műről; Kiss Áron ugyan említi munkáiban, de elemzésére, értékelésére ő sem vállalkozik.

¹⁷ Vö. Pécsi Ödön *i. m.* 30.

maradtak és központjai lettek a tanyai életnek. A város az iskolák építésének szervezését Tóth János piarista szerzetesre bízta, aki korábban is támogatta a tanyai iskolákat, szívesen tartózkodott a nép között és ő készítette az első szegedi népdalgyűjteményt.

1804-ben született Zalában, a kis falvak vidékén, Szombathelyen végezte a középiskolát, majd tagja volt annak a reformkori piarista nemzedéknek, amelyik 1829-ben került Szegedre és itt a város életében jelentős szerepet játszott. Első szegedi könyve 1830-ban jelent meg Szegeden *Physica, Historia Naturalis* címmel. A liceumi osztályok évváró vizsgái nyilvánosak voltak és ezek pótolták az előadásokat, kulturális rendezvényeket a városban. Bekapcsolódott a Kisfaludy Társaság népdalgyűjtő munkájába, az 1848-ban megjelent harmadik kötetben az első öt dal, szerelmes dalok, az ő szegedi gyűjtéséből származnak. A teljes gyűjtemény azonban kiadóra vár. A fizika mellett legalább ennyire érdekelte a történelemtudomány és az irodalom, gyakorlati pedagógiai munkássága pedig egészen nagy vonalú volt, ő szervezte meg a reáliskolát Szegeden, majd utána a polgári leányiskolát, de iskolai felügyelőként a kiegyezés után nagy szerepe volt a városi és tanyai elemi iskolák fejlesztésében. Az egykoriak Szeged Pestallozija nevet adták neki, saját rendje pedig később is úgy tartotta számon, mint a magyar piaristák egyik legjobbját.

1873-ban 332 könyvet ajándékozott a zabosfai, másképpen lengyelkápornai tanyai iskolának. A könyvtárnak megmaradt a jegyzéke késői másolatban a Csongrád megyei Levéltár alsótanyai iskolai körzet anyagában. (VII. 169. 1924. év.) A könyvtár összeállításánál Tóth János saját könyvanyagából kiválogatta azokat, amelyek véleménye szerint a tanyai nép számára a legalkalmasabbak voltak. Később a polgári leányiskolának is ajándékozott egy nagyobb könyvanyagot, amelynek anyagát nem ismerjük ugyan, de feltehetően más volt az összetétele, mint a tanyai nép részére adott könyveknek. Itt ugyanis szerepel a mezőgazdaság, kb. 10%-os anyaggal és éppen itt vannak a legrégebbi könyvek, pl. egy 1795-ös *Szorgalmatos méhészt*, vagy egy 1804-es kiadvány *A takarmány-növényekről*. Egy 1832-es *Pomológia*, egy 1841-es *Sáfárkodó magyar gazda*, de szerepelnek a jegyzékben a kereskedelmi növények, a szarvasmarha-tenyésztés, a konyhakert, népszerű borászat és útmutató a mezei gazda részére. A népies természettudomány Tóth János szűkebb szakmai anyaga szintén kb. 10%-kal szerepel, vannak közöttük egészségügyi könyvek és iskolai könyvek is. A népies szépirodalom szintén 10%-kal szerepel és ez az egyik legérdekesebb az utókorra nézve. A Tatár Péter féle *Rege-gunyhónak* 27 száma szerepel, de ezen kívül is a Tatár Péter kiadványoknak még újabb 16 kötete. Megtalálható itt *Robinson* éppen úgy, mint *Ludas Matyi*, vagy a *Vitéz Toronyi Péter* (ezt a szegedi Grün Nyomda adta ki először a század elején). Szerepel Tatár Péter anyagában *Szapári Péter, A hét sváb*, amelyeket színdarabok alapján írt. Hasonló lehetett a *Bohó Misi* is, de vannak szép számmal betyártörténetek is Tóth János adományában, *Angyal Bandi* (1850), *Fehér Bandi*, *Puszták fia* stb. Az anyag nem közli mindenütt a kiadás évszámát vagy a kiadót, így sokszor csak következtetni tudunk a kötetek szerzőségére és korára. A könyvek között a két legnagyobb csoport az egyházi anyag, és a történelmi anyag volt; kb. 15–15%. Ide is bekerült Tóth Jánosnak még a 40-es évekből származó néhány könyve: *Szentek élete* 1843, *Katolikus egyháztörténet* 1847. Négy példányban is szerepel *Krisztus követése* és a kis *Képes Biblia*, valamint a *Szent Evangélium*. Szemmel láthatólag mohón érdeklődött Tóth János a magyar történelem iránt. Attiláról négy munka is szerepel a jegyzékben. Az egyik Pálffy Alberté (1859), a másik Boross Mihályé (1854), a harmadik György diáké, a negyedik pedig egy ismeretlen szerzőé. Szent Istvánról is két munka szerepel, de több példányban Remellai és Pór Antal munkái. Bekerült a könyvtárba Boross: *Magyarország története*, Szalay László *Tatárjárása*. Politikailag kényes munkákat azonban nem ajándékozott a könyvtárnak, a tanyai nép akkor már Kossuth követője volt, a választásokon a Függetlenségi Pártra szavazott, de Tóth

János nem adott Kossuthról szóló munkákat. De nem szerepel egyetlenegy munkával a kurucok sem.

A klasszikus szépirodalomból megtaláljuk a két Kisfaludy, Vörösmarty, Arany János költeményeit, Fáy András, Vas Gereben és Jókai Mór regényeit. Itt pedig Petőfi munkái hiányoznak. Ajándékozott Tóth János több naptárt, több olyan apró kötetet, amelyik pl. Dáni Ferenc országgyűlési beszédeit adja. Vannak közöttük olyan kötetek, amelyek Szeged könyvészetében ismeretlenek. Igaz Szeged könyvészete egyelőre csak a Somogyi Könyvtár cédula-katalógusából állítható össze, mert Reizner Jánosnak egykori könyvészete nem jelent meg a monográfiában, illetve a kézírata elveszett. Ilyen ismeretlen szegedi kiadványok pl. Szabó Mihálynak *Szilágyi Mihály* című füzet (1866), ilyen a *Gyermekszínház I—VI*. 1867—71. kötetei, vagy *Egy boldog ember* című kiadvány (1864).

A könyvtár alapításakor Tóth János kikötötte, hogy olyan tanítót kell Zabosfán alkalmazni, aki vállalja a könyvtár kezelését és kölcsönzését. Miután ő maga volt az iskola felügyelő, Sáry Mátyás személyében meg is találta ezt a személyt. Sáry Mátyás az 1870—80-as években elég rendszeresen, évente 3—4 alkalommal beszámolt a *Szegedi Híradóban* a tanyai nép életéről is, s beszámolóiban van utalás a könyvtárra is, a népies munkák különösen kedveltek voltak a téli időben, az olvasni tudó parasztok között. Különben Sáry Mátyás korábban Csorván szolgált, ahol nagy tudója lett a pásztorok életének. Tömörkény novelláiban négy helyen is szerepel a tanyai iskola és ezek az adatok mindig Sáry Mátyás zabosfai iskolájára vonatkoztak. Apósa tanyájára kimenne gyakran megállott Sáry Mátyásnál, hogy a pásztorok életével kapcsolatban felvilágosítást szerezzen tőle. Egy alkalommal pedig vizsgabiztosa is volt év végén Sáry Mátyásnak. A könyvtár 1924-ben még valószínűleg teljes, vagy megközelítőleg teljes 332 tétellel szerepel, a század elejétől kezdve ugyanis oda adták a Vallás- és közoktatásügyi miniszter által népkönyvtárakat, ahol egyáltalán nem volt, s így a zabosfaiak a régi könyvtárat használhatták. A 30-as években azonban új iskola épült és valószínűleg a régi könyvtár is selejtezés alá került. A felszabadulás utáni években az iskolai könyvtár már alacsonyabb adattal szerepel, de feltehetően már lecserélt anyaggal dolgozott.

GIDAY KÁLMÁN

Menekültek Értesítője — egy elveszítettnek hitt lap 1945-ből. Sokáig valóban ismeretlen volt. A sajtóbibliográfiák tudósítottak ugyan a megjelenéséről, de utaltak arra is, hogy a példányai hiányoznak a nagyobb közkönyvtárakból.¹ Két számát e sorok írója vásárolta meg a Hajdú-Bihar Megyei Könyvtár számára; tudomásunk szerint jelenleg csupán az ottani helyismereti gyűjteményben található meg a kiadvány. E példányok és a korabeli újságközlemények alapján ismertetjük a lap adatait, rövid élettörténetét.

A *Menekültek Értesítője* a felszabadult országrészek ideiglenes fővárosában, Debrecenben jelent meg 1945. január 24-én és február közepén (a közelebbi dátum feltüntetése nélkül). A német megszállás és a háború vihara, mindenekelőtt a zsidók üldözése hívta életre; kiadását a Debrecenben ragadt munkaszolgálatosok szervezték meg. Alcíme szerint „tudakozó hetilap”-ként indult, „azzal a céllal — miként a *Néplap* előzetes, január 19-i híradásában olvasható —, hogy felkutassa az országban szerteszórt magyarokat, hírt adjon róluk hozzátartozóiknak és üzenetet továbbítson számukra. A lap tartalmazza nemcsak az ittlévő menekültek névsorát, hanem mindazokét, akiket eddig fel lehetett

¹ DEZSÉNYI Béla—FALVY Zoltán—FEJÉR Judit: *A magyar sajtó bibliográfiája 1945—1954*. Bp. 1956. 141.; KOROMPAINÉ SZALACSI RÁCZ Mária: *Hajdú-Bihar megye sajtó-bibliográfiája 1843—1970*. Debrecen, 1973. 203.

Menekültek Értesítője

Szerkesztők:
Antal Gábor, Gara László

TUDAKOZÓ HETILAP

Felolvasó kiadó: Lukács Pál

AKIK HIÁBA KERESNEK . . .

Mert olyanok is vannak. Sajnos, sokan vannak. Akik nem fogják soha megtalálni, akik nem fogják többé viszonzítani akiket keresnek, akik nélkül nem találják értelmét további életüknek. Sajnos, sokan vagyunk, akik már mindent tudunk. Akiknek legkevesebbjei szétromboló tagokkal fekszenek gránátöltések mélyén, beomlott házak alatt, lövészárkok fenekén, távoli országok hőmezőin, kiknek sájtuk nem hangzik többé a szivetdobogtatás, mindennél édesebb, mindennél drágább szó: „— édesanyám, fiam, testvércém.” Egy gyűszűnyi szeretet, valódi, igaz lélekbeli származó, természetes ösztönből fakadó, az anyának, az apának, a férjnek, a feleségnek meleg szeretete többet ér az élet minden javánál. Mit tegyenek azok, akik árván maradtak, egyedül, pusztán, mint a lombjától megfosztott fá, törött derékka a dermesztő télen? Hogyan éljenek tovább, miért éljenek még azok, akiknek nincs kiért élni? Csak vonzolni az élet térébét, leihatalan féjalmakat etváselui, álmatlan éjszakák sorozatát végig kinődni, egy hajlít; egy fénykép, egy irkalap láttára, egy hang, egy szó, egy dal, egy kacaj hallatára feltámadó emlékektől a kinok kinját elszenvedni?

És mégis élnünk kell tovább. Nem magunk miatt, a jövő miatt. Dolgozunk kell azon, hogy soha többé ne szabadulhasson a világra a szörnyű háború romboló, vérivő démona. Dolgozni kell az új világról, fel kell építeni egy szociális, igazságos társadalmat egyforma emberi jogokkal és egyenlő kötelességekkel. Az én gyermekek helyett ezer meg ezer apa nélkül maradt árvaért, az én feleségem helyett ezer meg ezer özvegyem maradt asszonyért, az én anyám, apám helyett ezer meg ezer támassz nélkül maradt anyáért és apáért.

Ti, akik még reménykedtek, akik még megtalálhatjátok elszakadt szeretteiteket, ne türelmetlenkedjétek, ha üzenetekre még nem jött válasz. A háború még tart, anyagiány van, a közkedekés még nincs megszervezve, a posta, telefon, táviró működése még nincs eléggé kiépítve lapunk sem érkezik elég gyorsan a címzettekhez. Most is késett villany és gáz miatt. Azonban ami kézik, nem mulik. Csak türellem és megint türellem. Gondoljátok aszokra, akik már nem keresnek, csak szenvednek és mégis élnék és dolgoznak. Ti, akik lapunk hasábjain hirdettek, jobb helyzetben vagytok azoknál. Ti még reménykedhettek. Adja, Isten, hogy ne hiába.

ISBÉTHI.

Üzenetek hozzátartozóinknak:

Andreaszky István (III. Szemlőhegyi út 33-a) keresi feleségét. Cím: Debrecen, Belügyminisztérium. A napokban Pestre érkezem és a VIII. kerületi címudaközban érdeklődöm. Anyám, apám, hugaim élnek. (G.)

Billitzer Sári és Wassermann Béla: adjatok életjelte lapunk kiadóhivatalába. Jertek Debrecenbe hozzám-hibéthi (Mannheim) Mór. Arany Mihályné, Debrecen, Ra-

reit: Kertész Imrét (Budapest, Hungária-körút 52.) Kertész Jánosné (Szonyd-u. 84.) Jól vagyunk ha lehet, gyertek haza. 392

Alexa Mihályné, Budapest, Örömvölgy-u. 22. VIII. ker. Mátészalkán a gyerekek és mindeki jól vannak. Ilona. 424

André Lajosné, Budapest, VI., Aradi-u. 52-b. Edes Jucikám értesítsek, ha megvagytok. Szatmári Imréné, Kisfatuú u. 1. Debrecen.

Beck József Bp., Bajsa-u. 64. Debrecen van. Amint lehet, magy

Beauty, drága szívem, megmenekültem, de ez Nélküled mitsem ér. Adj magadrol életjelet. Pestre indulásig debreceni cím: Bathyányi-u. 12. 300

Budapestre, dr. Guttman Simonné, Rosenfeld Géza kispesti, dr. Rosenfeld Mátyás egri, Rác Jenő pápai Balogh Ferencről tudók értesítsenek. Rosenfeld tanár Debrecen, Arany János-u. 46. 312

Budapestre: Veres Zsigmond-nának: Gyere haza Jolánka, Ernő itthon volt. Debrecenből a Makai

Buczer István, Kispeszt, Wekerletelep 32. Rác Gyula Debrecenből érdeklődik Nagy Elemérről.

Baranyai Sándor és családja: Anyuka, Ella, Cica, Zoltán gyerekek Rapacsákkhoz Debrecenben. Jól vagyunk, értesítsek. 34

Benkovits Lacinak, Ujpest. Arpad-u. 167. Üzenik Hupperték Debrecenből: Gyula itthon van, adjanak életjelet. 362

Deli József családjáról Buda-Grórl, értesítésetek testvért. Sarnyika ott van-e nálatok? Kálmán.

kutatni.² Vagyis az értesítő egy keresőszolgálat funkcióját látta el, csaknem kizárólag neveket és címeket, valamint üzeneteket közölt, elsősorban zsidó személyektől — díjazás ellenében.

A lapot hárman jegyezték. Az első számon szerkesztőként Gara László újságíró és író, kiadóként Antal Gábor (aki a *Néplap* munkatársa volt) és kiadóhivatali vezetőként Lukács Pál zenetanár, a későbbi jeles brácsaművész neve szerepelt.³ A vezércikk Mannheim M. aláírással látott napvilágot.⁴ A példányoknak csak egy részét adták el Debrecenben, a többi Budapesten, Szegeden és Miskolcon terjesztették.⁵ A *Néplap* útján is kérték a menekülteket, hogy adataikat közöljék az *Értesítő* kiadóhivatalával, amelyet az Arany Bika szálloda félemeletén rendeztek be.⁶ A lap a Szabadság nyomdában készült. Az első számot sötét narancssárga papírra nyomták, 4 oldalon. Az ára 80 fillér volt, ami feltűnően magas, hiszen a naponta megjelenő, hasonló formátumú *Néplap*ot 30 fillérért árusították.⁷

A vállalkozás keretében hamarosan létrejött a Menekültek Tudakozó Irodája is. A szervezők országos hálózatot akartak kiépíteni, Budapesten és Miskolcon meg is nyílt a fiókiroda. A testületeket, hatóságokat, egyházakat, zsidó szövetségeket arra kérték,

² „Menekültek Értesítője”. = *Néplap*, 1945. jan. 19. 3.

³ Ők maguk is üzentek a lapban, adataik innen ismertek: Menekültek Értesítője, 1945. jan. 24. 2.

⁴ Keresünk! = *Menekültek Értesítője*, 1945. jan. 24. 1.

⁵ *Menekültek Értesítője*, 1945. jan. 24. 3. és 2.

⁶ *Néplap*, 1945. jan. 19. 3.

⁷ Megjelent a „Menekültek Értesítője.” = *Néplap*, 1945. jan. 25. 2.

hogy a területükön tartózkodó menekültekről tájékoztassák az irodát.⁸ Az egyik hirdetésben a Nemzetközi Vöröskereszttel való együttműködés szándékára is utaltak, de hogy ez létrejött-e vagy sem, nem tudjuk.⁹

Az *Értesítő* második számát — a gáz- és villanyhiány miatt némi késéssel — tulajdonképpen már a tudakozó iroda adta ki, „Isbéthy” Lap- és Könyvkiadó Vállalat néven (megegyezett a címük is: Simonffy u. 51.). A kiadóhivatal a régi helyen maradt, s nem változott a nyomda sem. A lap ezúttal fehér papíron, 8 haránt oldalon jelent meg, változatlan tartalommal. A kolofonban kiadóhivatali vezetőként most is Lukács Pál szerepelt, a fejlécen ugyancsak ő felelős kiadóként. Ekkor két szerkesztőt neveztek meg: Antal Gábor és Gara László. Tehát ugyanaz a három név, mint az első számon. Alighanem ők hárman szervezték a tudakozó irodát is, az Isbéthy pedig álnév volt (elképzelhető, hogy Lukács Pált takarta); így írták alá a vezéreiket is.¹⁰

A második számban a kiadók azt ígérték, hogy pár nap múlva megjelenik a harmadik is¹¹, ez azonban nem ismeretes, a korabeli újságok sem írtak róla. A *Néplap* 1945. febr. 9-én még közölte a Tudakozó Iroda egyik felhívását,¹² ám valószínű, hogy Budapest teljes felszabadulásának hírére beszüntette működését és az *Értesítő* szerkesztését. Természetesen az is lehetséges, hogy további számok is megjelentek, de nem maradtak meg.

Hogy mennyire szükség volt ekkoriban ilyen sajátos funkciójú, tudakozó lapra, az bizonyítja, hogy a Magyar Vöröskereszt is kiadott egyet, szintén Debrecenben. Ebből egyetlen példány sincs a közkönyvtárakban, a bibliográfiák sem említik. Csak az egykorú újsághírek tudósítanak a minden bizonnyal 1945. febr. 22-én megjelent számáról. Ezek szerint az ekkor Debrecenben működő Magyar Vöröskereszt hivatalos hetilapjaként, *Hol vagy?* címmel látott napvilágot, Gábor Áron szerkesztésében. Ennek is az volt a célja, „hogy összeköttetést teremtsen a háború vihara által egymástól elválasztott családok és ismerősök között”. Az eltűntek hozzátartozóinak megkeresését és a menekültek közleményeit két sorig ingyen adta közre.¹³ Ez igen kedvező ajánlat volt, mert a *Menekültek Értesítője* februárban már 50 fillér üzenetközvetítési díjat kért szavanként, a kezdő szóért pedig 60 fillért.¹⁴ A *Hol vagy?* c. hetilap kiadása ezután feltehetően megszakadt. A hozzátartozóikat keresők hirdeteményeinek a helyi napilapok adtak teret — az apróhirdetés-rovatokban.

BÉNYEI MIKLÓS

⁸ *Menekültek rtesítője*, 1945. február 8. — A Tiszántúli Református Egyházkerületi hivatalos közlönyében meg is jelent egy felhívás a lelkipásztorokhoz, egyházközség vezetőkhöz, hogy a helységükben levő református egyének, családok összeírását végezzék el és küldjék be a *Menekültek Értesítője* c. lap tudakozó irodájának; ld. *Menekültek* ügyében. = Debreczeni Protestáns Lap, 1945. febr. 1. 2.

⁹ *Menekültek Tudakozó Irodája*. = *Menekültek Értesítője*, 1945. február. 8.

¹⁰ ISBÉTHY: *Akik hiába keresnek* . . . = *Menekültek Értesítője*, 1945. február. 1. — Itt szóltak a gáz- és villanyhiányról.

¹¹ *Menekültek Értesítője*, 1945. február. 3. és 5.

¹² *Néplap*, 1945. febr. 9. 4.

¹³ Előzetes hirdetések: *Néplap*, 1945. febr. 9. 4.; *Népszava*, 1945. febr. 9. 3. — Híradás a megjelent lapról: *Debreczen*, 1945. febr. 23. 4. (innen az idézet); *Hol vagy?* = *Néplap*, 1945. febr. 24. 3.

¹⁴ *Menekültek Értesítője*, 1945. február 1.

FIGYELŐ

Berkovits Iona (1904—1986). Berkovits Iona, Tolnai Gáborné a művészettörténeti tudományok doktora, a kódexfestészet Európa-szerte ismert, neves kutatója évtizedekig volt a *Magyar Könyvszemle* tudományos munkatársa. 1938—1939-ben az Országos Széchényi Könyvtárban szerkesztőtítkári minőségben vett részt a folyóirat szerkesztésében. Elhunytá alkalmából a *Magyar Könyvszemle* életműve vázlatos felidézésével adózik emlékének.

Gerevich Tibor tanítványaként, kitűnő felkészültséggel indult el tudományos pályáján. Előbb francia- és németországi könyvtárakban, majd hosszabb római tartózkodása alatt az olasz gyűjtemények kódexállományának tanulmányozása révén nyert európai szintű tájékozottságot legfőbb kutatási területén, a miniatúrafestészet emlékműanyagában.

1928-ban a budapesti Egyetemi Könyvtár Dante-kódexének feldolgozásával kezdte meg a Magyarországon lévő, kiemelkedő jelentőségű illuminált kódexek ismertetését. Ugyanerről a kódexről írt értekezése 1965-ben az Isteni színjáték Babits-fordításával könyvalakban került a közönség elé. Az ő tollából jelent meg többnyire az első részletes feldolgozás a budapesti Egyetemi Könyvtár Abulcasis- és Pannonhalmi-kódexéről (MKsz 1937, *Magyar Művészet* 1929), az esztergomi Ulászló-graduáléről (MKsz 1941), a Mátyás-graduáléről (MKsz 1945) és a társművészetek kapcsolatát példamutatóan feltáró tanulmányában a Kassai graduáléről (*Gerevich Emlékkönyv*, 1942). Több ízben és sokoldalúan méltatta a Képes Krónika miniatúradíszét (MKsz 1938, *Századok* 1953, majd Geréb László fordításával könyvalakban: Bp., 1959).

Érdeklődésének középpontjában a magyar kódexfestészet állt. Olyan területet választott tehát, ahol még az emlékmű felkutatása sem történt meg. Szisztematikusan tárta fel a magyar miniatúrafestészet „fehér foltjait” a budapesti Egyetemi Könyvtár, a pécsi Püspöki Könyvtár és az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár illuminált kódexek feldolgozásával (MKsz 1931, 1937, *Magyarország műemléki topográfiája*. Szerk.: Gerevich Tibor. I. Bp., 1948.). Mintegy tizenöt évi anyaggyűjtés után kezdte meg miniatúrafestészetünk fejlődésének egyes korszakokra vonatkozó megrajzolását *A magyar miniatúrafestészet kezdetei* című tanulmányával (Magyarságtudomány 1942). Meltatta a 14. századi kolostori kódexfestészetünket (MKsz 1943) és a magyarországi reneszánsz könyvművészet legnagyobb alkotásait *A magyarországi Corvinák* című reprezentatív kötetében (Bp., 1962). Végül az emlékmű és a középkori művelődéstörténet eseményeinek alapos ismeretében első ízben ő dolgozta fel a magyar miniatúrafestészet történetét (*Magyar kódexek a XI—XVI. században*. Bp., 1965.).

Berkovits Iona magas szinten felelt meg a különböző publikációs formák műfajából adódó szabályoknak. Az esztergomi kódexek ismertetése a topográfia műfajához illő filológiai pontosság kiváló példája. Monográfiáiban viszont mintaszerű a tárgyalt kor nem kulisszaszerű történeti háttérként való vázolása, hanem sokoldalú jellemzése. Kutatói precizitását, gondos anyagfeltáró munkáját, alapos történeti felkészültségét, meg-

bízható stílusanalizáló készségét már korábban méltatták. Kevésbé tűnt fel talán tudósi korrektsége, amellyel következetesen utalt a még további vizsgálódást igénylő részletkérdésekre.

Így járt el legnagyobb szabású munkájában, közel négyszáz lapos Zichy-monográfiájában (Bp., 1964) is. Pedig ezzel a kötetével ugyancsak egy felderítetlen területről, Zichy Mihály nagyrészt nem is Magyarországon fennmaradt, hatalmas életművéről nyújtott első ízben átfogó képet, igényes és árnyalt jellemzést.

Műveinek bibliográfiája tanúsítja, milyen jelentős mértékben járult hozzá Berkovits Ilona a magyarországi miniatúrafestészet emlékeinek és eredményeinek nemzetközi megismertetéséhez. Ezt a célt szolgálta könyveinek idegen nyelvű kiadásain kívül számos munkája: köztük a Mátyás korabeli, majd az Anjou-kori kódexfestészetünkről, valamint a Felice Petancio Ragusinoról olasz nyelven közreadott három nagyobb tanulmánya (Bp., 1941; Róma, 1947; Bp., 1941). Nem utolsósorban pedig a *Miniatori ungheresi nel „Dictionnaire des miniaturistes”* című, fontos és alapos korrekciót tartalmazó munkája (Corvina, 1941).

Berkovits Ilona fiatalon érdemelte ki a szakmai elismerést és a nemzetközi hírnevet. Pedig elsősorban a nehéz témák, a feltáratlan kutatási területek vonzották. Egyetemi előadásait hallgató tanítványait is erre ösztönözte. Sokan őrzik emlékét; maradandóbban tartja azonban ezt fenn maga az életmű. Munkássága jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a sokáig eléggé háttérbe szorult kódexfestészet a magyar művészettörténetírásban a társművészetekéhez hasonló rangot nyerjen.

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ

Dán Róbert (1936–1986). A *Magyar Könyvszemle Szerkesztő Bizottságát* ismét fájdalmas veszteség érte: Mátrai László és Mezey László után, néhány éven belül újabb tagjától kellett végső búcsút vennünk. Dán Róbertet, tudományos pályájának derekán, rövid, súlyos betegség következtében, váratlanul ragadta el a halál. Személyében az ELTE Könyvtári Tanszéke a vezetőjét, a régi magyar irodalom reneszánsz kori kutatói pedig egyik legfelkészültebb kollégáját gyászolják, azt a szakembert, aki Scheiber Sándor elhunytá óta a magyarországi hebraista történeti emlékek és irodalmi kapcsolatok legkiválóbb ismerője volt.

Orientalisztikai tanulmányi befejezése után pályáját az Országos Széchényi Könyvtárban kezdte el. Első publikációi is jelezték már későbbi tájékozódásának fő irányát. (*A magyarországi orientális nyomdahelyek bibliográfiái*, MKsz 1962. — *A magyarországi hebraica bibliográfiái*, OSzK Évkönyve 1961–1962. — *Héber hungarikák a XVI–XVII. században*, MKsz 1965.) Elmúlt századaink irodalmi, művelődéstörténeti munkássága sok szállal kapcsolódott a „szent nyelvek” legősibbjéhez, a héberhez. Nagy nyeresége szaktudományunknak, hogy Dán Róbert ezeknek a kapcsolatoknak a feltárására vállalkozott, hiszen korunkban sajnos egyre kevesebben tudnak nemcsak héberül, de görögül, sőt latinul is. Ő viszont XVI–XVII. századi fróink héber nyelvismeretét számos publikációban tárta fel. (Pl.: *Apáczai Csere János héber nyelvtudásához*, ItK 1968. — *Sylvester János héber betűi és forrásai*, MKsz 1969. — *Méliusz Péter héber tanulmányai és forrásai*, Fil. Közl. 1970.)

Tudományos érdeklődése, miközben az ELTE Középkori Tanszékének főmunkatársa lett, egyre inkább a hazai antitrinitarizmus történeti problémái köré összpontosultak. (*Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*. Bp. 1973. — *The Works of Vehe-Glirius and the early Sabbatarian Ideology in Transylvania*. Armarium Bp. 1976. — *Matthias Vehe-Glirius. Life and Work of a radical antitrinitarian with his collected writings*. Bp.—Leiden 1982.) Legújabb kutatási eredményeiért elnyerte a

tudományok doktora fokozatot, és tanszékvezetője lett az ELTE Könyvtári Tanszékének. *A szombatos ideológia és Péchi Simon irodalmi munkássága* című nagydoktori értekezése — miként torzójában is gazdag, egész életműve — a szakemberek körében általánosan elismerést keltett még akkor is, ha egyes tételei és megállapításai élénk vitákra is adtak alkalmat. E vitákra azonban — főleg e kevesek által művelt tudományágakban — különösen nagy szükség van. Dán Róbert távozásával e vita és bizonyára egy ideig e kutatás is, sajnos veszíteni fog élénkségéből.

Dán Róbert a *Magyar Könyvszemlének* nemcsak szerkesztőbizottsági tagja volt, hanem egyik szorgalmas tanulmányírója is. Közvetlenül halála előtt jelent meg az az érdekes tanulmánya, amely a XVI. századi héber-betűs Jézus-érméken lefolyt vitákról tájékoztatott. (*Disputatio nummorum*. MKSz 1985.) Jellemző — különösen az utóbbi időkben mutatott — tudományos és szellemi aktivitására, hogy folyóiratunkhoz leadott kéziratai még most is sorra napvilágot látnak. Mindez persze nem pótolhatja mindazt a sok megírandó és csak általa ismert témát, amit magával vitt. Személyében nemcsak egy sajátos készségszerű tudóst, hanem egy olyan közvetlen és nyitott embert és kollégát veszítettünk el, akinek hiányát a kulturális és humanista értékek iránt egyre inkább elidegenedő és atomizálódó világunkban még fokozottabban megérezzük.

KÓKAY GYÖRGY

Könyv és társadalom a XVIII. századi Lengyelországban. Az elmúlt két évtizedben, s különösen az utóbbi években egy bennünket különösen érdeklő téma tanulmányozása bontakozott ki a XVIII. századi lengyel kultúra kutatási programján belül. A „könyv és társadalom” széles témaköre elsősorban a lengyel nemzeti kultúra és fejlődési tendenciái vizsgálata szemszögéből alapvető fontosságú; ugyanakkor szorosan összefügg a kelet-közép-európai művelődés és irodalmi kultúra közvetítésének és társadalmi bázisának problémáival. A hatvanas évek derekán M. Klimowicz által kezdeményezett, s J. Szezepanic részvételével folyó munkálatok ösztönzője a F. Furet nevéhez fűződő francia iskola volt.¹ A statisztikai módszerekkel dolgozó francia szerzők igyekeztek meghatározni a XVIII. századi franciaországi nyomtatott írásbeliség egyes ágainak méreteit, irányait, tendenciáit, a könyvnek mint a felvilágosodás kultúrája összetevőjének szerepét az ország társadalmi fejlődésének átalakulásában.

A rendkívül tanulságos kutatási eredmények arra indították a lengyel szakembereket, hogy az egy országon belül kimutatott, európai viszonylatban igen fontos, de mégis részleges fejlődéstörténeti képet összevevessék más országok fejlődéstörténetével. Felfogásuk szerint a nemzetközi kutatások előnyére válna, ha a francia eredményeket összehasonlítanák más országokban — ugyanolyan módszerek alkalmazásával — végzett kutatások eredményeivel. Ezek összehasonlítása, illetve szembeállításuk lehetővé tenné az európai felvilágosodás kultúrájának gondosabb, differenciáltabb jellemzését, az általános fejlődési jelenségek és az egyes nemzeti sajátosságok jobb megértését, társadalmi hátterének mélyebb föltárását, különös tekintettel a kelet-közép-európai fejlődéstörténetre. Így került sor a „könyv és társadalom a XVIII. századi Lengyelországban” kutatási feladat kijelölésére,² a lengyel felvilágosodásnak a korabeli nyomtatott írásbeliség számbavehető összes forrásai alapján történő tanulmányozására.

¹ A Sorbonne Ecole Pratique des Hautes Etudes kutatási eredményeit François FURET tette közzé: *Livre et société dans la France du XVIIIe siècle*. Paris 1965.

² „Książka i społeczeństwo w Polsce XVIII w” do problemu węzłowego 11.1: Polska kultura narodowa, jej tendencje rozwojowe i percepcja.

A téma feldolgozására M. Klimowicz vezetése alatt létrehozott kutatócsoport programja szerint a hosszú távú munkálatok két szakaszra oszlanak. Az első fázisban új módszerű kiterjedt gyűjtőmunkával lényegében elkészült a XVIII. századi nyomtatványok bibliográfiai leírásai alapján kidolgozott kartoték;³ ezt követi a rendszerezés, számítógépekkel elvégzendő szükséges számítások és a kinyomtatott bibliográfiai leírások segítségével. Mindez előkészíti a kutatások újabb szakaszát, a tanulmányozásra kijelölt kérdések szakértők által történő feldolgozását, a számítógépek által nyert statisztikai adatok s a nyomtatott bibliográfiai leírások felhasználásával.

A kartoték kizárólag „polonica” forrásanyagot tartalmaz; a korabeli történeti Lengyelország területén megjelent kiadásokat, lengyel szerzőket vagy fordítókat, lengyel nyelven kiadott műveket, lengyel vonatkozású nyomtatványokat. A XVIII. század utolsó két harmadára kiterjedő s feldolgozott anyaga 1731–1795 közti évtizedek nyomtatott forrásait öleli föl. A hatalmas kartotékrendszer kb. 40 000 ún. „Karta rejestracyjna druku” — nyomtatvány regisztrációs kártyát tartalmaz.⁴ A regisztrációs kártyák rendszerét az Estreicher-féle Lengyel bibliográfia kötetei alapján teremtették meg; a kiegészítése és ellenőrzése, számítógépre történő előkészítése az IBL bibliográfiai gyűjteménye, a Biblioteka Narodowa régi nyomtatványok központi katalógusa, s a Biblioteka Ossolineum régi nyomtatványok gyűjteménye segítségével folyik.

A nyomtatvány pontos bibliográfiai leírásának alapvető elemeit rögzítő „regisztrációs kártya” egyes pontjai a szükséges tudnivalók részletezését is lehetővé teszik. A nyomtatvány címének (2) nyelvi fölvétele például a lengyelen kívül latin, francia, német, olasz, nyugati szláv s más nyelvek megjelölésére nyújt lehetőséget. Az eredeti nyelve (3) jelzésére még nagyobb a tapasztalati nyelvi választék.⁵ A kiadás helyének megjelölésére vonatkozó gyakori városnevek (Warszawa, Kraków, Wilno, Lwów, Poznań, Supraál, Zamość s mások) mellett az anonim vagy fiktív jelölések szerepelnek. A nyomdai megoszlás kimutatására szolgáló csoportosítás többretű. A polgári vállalkozók állanak az első helyen.⁶ Az akadémiákat elsősorban a krakkói képviseli. Az egyházi s szerzetesrendi nyomdák tevékenységét a piaristák, jezsuiták (1773-ig), bazylianusok stb. jelzik. Az „egyéb” kategóriába sorolható például a főúri nyomdák működése.

A „regisztrációs kártya” bibliográfiai fölvételi adatainak szakértők által történt kidolgozása közben figyelemmel voltak olyan kiegészítő pontok fölvételére, amelyek a szerző foglalkozására és társadalmi hovatartozására (1/b), illetve a mű tartalmi összegezésére vonatkoznak. Ezek ugyan kívül esnek az alapmű bibliográfiai leírása területén, de fontosak a korszak kutatása szempontjából. Éppen ezért külön munkaértekezlet foglalkozott a kitöltésükre szolgáló szakmai instrukciók végleges megfogalmazásával, s dön-

³ A kartoték előkészítése 1966-ban indult meg a Lengyel Tudományos Akadémia Filozófiai és Szociológiai Intézete és Irodalomtudományi Intézete (IBL) anyagi támogatásával, a wrocławai Ossolineum igazgatóhelyettese, J. Szczeplaniec irányításával dolgozó munkacsoport létrehozásával; a munkálatokat 1968-ban felfüggesztették, s a nyolcvanas évek elején indították meg újra (vö. a 2. sz. jegyz.) a kartoték anyagának kiegészítésével, ellenőrzésével és folyamatos lektorálásával. A kész anyag a Wroclawi Egyetem Informatikai Intézetében kerül számítógépes feldolgozásra és kinyomtatásra.

⁴ A belső használatra készült ún. „Karta rejestracyjna druku” adatai sorrendben: 1. Szerző — a. név b. hivatás, társadalmi hovatartozás. 2. Cím. 3. Az eredeti nyelve. 4. Fordító. 5. Kiadás (kolejność). 6. Terjedelem (kötetszám . . .). 7. Kiadó (hely, nyomda, dátum). 8. A mű tartalmáról. 9. Bibliográfiai utalás.

⁵ Sorrendben: lengyel, görög, latin, francia, német, angol, olasz, nyugati szláv, s mások.

⁶ Elsősorban Michał GROLL, Piotr DUFOUR (Warszawa), Ignacy i Antoni Ignacy GREBEL (Kraków), s mások.

tött a tartalmi „adnotatio” áttekinthető tárgyi rendszeréről is. A kijelölt osztályok a következők: 1. Teológia és vallás; 2. Jog és bíraskodás; 3. Történelem; 4. Tudomány; 5. Irodalom. Az osztályozáson belüli alpontok áttekintésére az irodalmi osztály felosztását említhetjük példaként.

5. Literatúra

- A) Költészet és versformák.
- B) Dráma és dialógusok.
- C) Regény és irodalmi próza.
- D) Levéltudomány (levelezések, formuláriumok).
- E) Retorika (elmélet és konvencionális beszéd).
- F) Panegirikus irodalom.
- G) Újságok és folyóiratok.
- H) Almanachok és kalendáriumok.
- I) Katalógusok és bibliográfiák.
- J) Egyebek.

Megjegyezzük, hogy a politikai irodalom körébe tartozó korabeli nyomtatott anyag nem az utóbbi „egyebek” alpontban keresendő, hanem a második osztály jogi szférájában (2. D. Literatura sejmowa i sejmikowa; E. Publicystyka polityczna). A tárgyi rendszerezés nagy körültekintést igénylő munkájának végeztével a kartoték anyaga a nyomtatás számítógépes előkészítése stádiumába kerül.

A szerkesztőbizottság, M. Klimowicz, T. Kostkiewiczowa és J. Szczepaniec, a munkálatok második szakaszában a kutatási program irányítását végzi. Ennek célja olyan tanulmányok folytatása, amelyek középpontjában a „Könyv és társadalom a XVIII. századi Lengyelország” téma áll; a sokrétű kutatások eredményei gyűjteményes kötetekben kerülnek majd kiadásra. A részletmunkálatok tág köre kiterjed a XVIII. század utolsó kétharmada irodalmi fejlődésének vizsgálatára, különféle szempontú tanulmányozására. Említhetők például az irodalmi élet szociológiája témakörben az író társadalmi szerepének mélyebben feltárandó problémái; az irodalmi földrajz terén az alkotó regionális központok hatókörének és szerepének pontosabb meghatározása; könyvtörténet és irodalomtörténet; a kiadói tevékenységi körök jobb megismerése; az irodalmi kiadványok műfaji, nyelvi, tematikai kérdéseinek, az eredeti és fordított művek összefüggéseinek, az újabb hazai és külföldi kiadások időrendjének tisztázása; a kartoték statisztikai adatai alapján végezhető elemzések tanulságainak levonása. E kutatások célkitűzéseinek meghatározását és módszereinek körvonalazását vitatások segítik elő. Ezáltal lehetővé válik a mintegy negyvenezer egységből álló hatalmas forrásanyag célszerű, sokoldalú, a XVIII. századi lengyel kutatások jelenlegi állásának megfelelő hasznosítása.

A fentiek ismerete feltárja a vázolt munkálatok művelődéstörténeti hátterét és a kutatásokat irányító lengyel szakemberek ama törekvését, hogy a lengyel felvilágosodás új módszerű kutatásával a francia eredményekkel összemérhető támpontot teremtsenek. Ennek a kutatási iránynak kiterjesztése rendkívül hasznos lehet mind az általános, a XVIII. századi európai összefüggések, mind a kelet-közép-európai fejlődéstörténet felvilágosodás kori összehasonlító tanulmányozása szempontjából.

Ez a munkaprogram lehetővé, sőt kívánatosá teszi más nemzeti irodalmak művelőinek bekapcsolódását. Számunkra is nyitva van az út, hiszen a „Könyv és társadalom a XVIII. századi Magyarországon” témakörben vannak már olyan eredményeink, amelyek

alapul szolgálhatnak ahhoz, hogy bekapcsolódjunk a nemzetközi méretű feladatokba. Ehhez természetesen szükséges volna a bibliográfiai alpmunkálatok elvégzése, illetve a magyarországi XVIII. századi nyomtatványok bibliográfiai leírásait tartalmazó kartoték-rendszer teljessé tétele. A lengyelországi kutatások irányítói a kelet-közép-európai munkálatok kiszélesítésére ösztönöztek azzal, hogy alkalmat nyújtottak a kutatások jelenlegi fázisába történő érdemi betekintésre, s magyar szakembereket is meghívtak a műhelyvitákra, módszertani kérdéseket is fölvető eszmecserekre. Egy ilyen együttműködés hasznos lehetne a nemzetközi tapasztalatsere, valamint a teljesebb áttekintést szolgáló hazai XVIII. századi nemzeti bibliográfia munkálatai meggyorsítása szemszögéből is.

HOPP LAJOS

⁷ Újabbban: BORSA Gedeon: *A retrospektív magyar nemzeti bibliográfia 18. századi szakasza*. MKSz 1985, 18—31. (az előzményekre — Petrik G. Szabó K. Sztripszky H. Faragó J. — épülő új RMNY-sorozat OSzK-ban folyó munkálatairól és tervezett 18. századi köteteiről); a könyv és társadalom összefüggésében: korábban pl. CSAPODI Cs., TRÓCSÁNYI Z., WELLMANN I., továbbá BENKÓ S., DANKANITS Á., POGÁNY P., s mások; újabbban BENDA K. több írása, pl. *A felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon*. In: *Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok...* Bp. 1978, 287—308 és 426—441; FÜLÖP G.: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején...* Bp. 1978; KÓKAY Gy.: *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*. Bp. 1983.

BIBLIOGRÁFIA

A magyar könyv-, könyvtár-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1985-ben

Rövidítések:

- Acta litt. = Acta litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae
 ItK = Irodalomtörténeti Közlemények
 Jankovich = Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás (1772—1846). Tanulmányok. Szerk. BELITSKA-SCHOLZ Hedvig. Bp. 1985, Akadémiai. 304 p., 47 t. (Művészettörténeti füzetek 17.)
 KM = Kovács Máté emlékkönyv. (Szerk. SZELLE Béla). Bp. 1983 [1984], Magyar Könyvtárosok Egyesülete. 261 p.
 Kvt = Könyvtáros
 KvtF = Könyvtári Figyelő
 MG = Magyar Grafika
 MKsz = Magyar Könyvszemle
 ON = Olvasó Nép
 OPKM Évk. = Az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum Évkönyve 1984. Bp. 1984, 199 p.
 Studia Slavica = Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae
 TKM = Tótfalusi Kis Miklós. Az Amszterdami Biblia kiadásának háromszázadik évfordulója alkalmából Debrecen 1985. április 25—27-én megtartott konferencián elhangzott előadások. Debrecen 1985, KLTE Könyvtára. 214 p.
 Tud.Műsz.Táj. = Tudományos és Műszaki Tájékoztatás

[Általános és elvi kérdések

- BORSA Gedeon: A retrospektív magyar nemzeti bibliográfia 18. századi szakasza = MKsz 1985. 1. sz. 18—31.
 GULYÁS Pál: A bibliográfia kézikönyve. A legfontosabb bibliográfiai segédkönyvek. Az előszót írta KOZCSA Sándor. A függelékét összeállította GAZDA István. Bp. 1984, Könyvértékesítő Vállalat. XVII, 454 p. (Tudománytár)
 KÓHALMI Béla: Opponensi vélemény Havasi Zoltán: A könyvtár és a tudomány szerepe a társadalmi tudat alakulásában. Tudománypolitikai és könyvtárpolitikai irányzatok Magyarországon (1890—1962) című értekezéséről. + HAVASI Zoltán: Részlet az opponensi véleményekre adott válaszból = KvtF 1984. 6. sz. 566—586. Magyarország művelődési viszonyai 1960—1982. (Szerk. BARTA Barnabás.) (Bp.) 1984, Kossuth. Könyvkiadás 169—199. Könyvtár 200—213. Sajtó 214—221.

Bibliográfiák és repertóriumok

- (BERÉNYINÉ VARGA Ibolya): Debreceni Szemle 1912—1915. Repertórium. Debrecen 1985, KLTE Könyvtára. 153 p. (Tiszántúli Időszaki Kiadványok Repertóriumai 11.)
 BIHARI Albertné: A Móricz Zsigmond Megyei Könyvtár a sajtó tükrében, 1952—1982. Cikkbibliográfia. Nyiregyháza 1984 [1985], Móricz Zsigmond Megyei Könyvtár. 57 p. (Bibliográfiai füzetek 20.)

- CZIRÁKY József:** A Hidrológiai Tájékoztató első húsz évfolyamának (1961—1980) tartalomjegyzéke. Bp. 1985, Magyar Hidrológiai Társaság. 35 p.
- CSANAK Dóra, F.:** Fülep Lajos kéziratos hagyatéka Ms 4552 — Ms 4609. Bp., 1984, MTA Könyvtára. 165 p. [12] t. (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának katalógusai 15.)
- EGYEDNÉ RICSEI Anna:** Balassagyarmati Honismereti Híradó. 1979—1983. Repertórium = Balassagyarmati Honismereti Híradó 1984. 1—2. sz. 71—80.
- FREY Tamásné:** A Műszaki Egyetemi Könyvtáros repertórium 1964—1983. Bp. 1984, Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtára. 77 p.
- GYURIS György:** A Szegedi Nyomda miniatűr könyvei. Bibliográfia = Somogyi Könyvtári Műhely 1981. 4. sz. 162—164.
- HORVÁTH Béla:** A Rákóczi-szabadságharcra vonatkozó források és tanulmányok a Századok című folyóiratban. Bp. 1983, ELTE. 19 p. (Állam és jogtörténeti bibliográfiák 7.)
- KOZMA Borbála, L.—LADÁNYI Sándor:** A Duna-melléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének, Budapest, kéziratkatalógusa. 1850 előtti kéziratok. Bp. 1982, OSzK. 340 p. (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai 3.)
- Kóhalmi Béla bibliográfia 1895—1984.** Összeáll. LAKATOS Éva, KÓSA Zsófia, TISZAI Andor. Szerk. FÜLÖP Géza. Bp., 1985, FSZEK — OSzK KMK. 197 pd
- KÖRTÉS Júlia:** A Nagyvilág repertórium 1971—1980. Bp. 1984, OSzK KMK. 467 p.
- KRAUSS Péter—KRAUSSNÉ PAPP Éva:** Kincskereső repertórium 1971—1980. Szeged 1982, (Csongrád Megyei Lapkiadó Vállalat). 97 p.
- LENKEY István:** Magyar protestáns egyházi és iskolai figyelmező 1870—1878. [Debrecen] 1984 [!1985], KLTE Könyvtára. 144 p. (Tiszántúli időszeri kiadványok repertóriumai 10.)
- LENGYEL Beatrix, Cs.:** A Múzeumi Közlemények repertórium 1962—1981 = Múzeumi Közlemények 1983. 2. sz. 106—158.
- LUKÁTS János:** A Rádió és Televízió Szemle (1969—1979) és a Jel-Kép (1980—1984) folyóiratok közös repertórium 1984. Bp. 1984, Tömegkommunikációs Kutatóközpont. 156 p. Utányomás: 1985.
- Magyar könyvészet 1921—1944.** A Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke. Szerk. KOMJÁTHY Miklósné. 1. Általános művek — filozófia — vallás. Bp. 1983, OSZK. 841 p.
- Magyar könyvészet 1921—1944.** A Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke. Szerk. KOMJÁTHY Miklósné. 2. Társadalomtudományok. 1. Társadalom — politika — közgazdaságtan. Bp. 1984, OSzK. 608 p.
- MEGGYESI János:** A Valóság repertórium 1958—1978. I—XXI. évf. Bp. 1982, Hírlapkiadó Vállalat. 284 p.
- MIKLÓS Gyula—TÁNCZOS Sándorné:** A Földrajzi Közleményekben 1953—1982 folyamán megjelent cikkek bibliográfiája = Földrajzi Közlemények 1984. 1. sz. 27—75.
- NAGY Éva:** Életünk. Repertórium. 1963—1982. Szombathely 1985, Berzsenyi Dániel Megyei Könyvtár. VIII, 263 p.
- NAGYNÉ Kiss Mária:** Kovács Máté szakirodalmi munkássága és a róla szóló irodalom. Bibliográfia = KM 217—261.
- PESTI Ernő:** Az Est-lapok 1920—1939. Repertórium. 2. 1925—1927. Bp. 1984, Petőfi Irodalmi Múzeum. 406 p.
- PUTZ Judit:** A szécsényi sajtó repertórium = Tanulmányok Szécsény múltjából 6. Salgótarján 1983, (Kubinyi Ferenc Múzeum.) 31—90.
- SALIGA Lászlóné:** Antik Tanulmányok. Repertórium 1954—1978 = Antik Tanulmányok 1983. Különszám. 293 p.
- (SIPOS Csaba):** A „Somogyvármegye” repertórium 1945—1948. Kaposvár 1984 [!1985], Togliatti Megyei Könyvtár. 4, 534 p. (Somogyi bibliográfiák 11.)
- (SZAKÁCS Rudolfné):** Könyvtári Jegyzékek 1967—1983. Repertórium. Békéscsaba 1985, Megyei Könyvtár. [20] p.
- TOLDY Sára:** Az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum kiadványainak bibliográfiája (1958—1982) = OPKM Évk. 179—192.
- Világ, 1910. március 30. — 1926. április 30.** Repertórium. [1. köt.] 1910—1912. Összeáll. CZÉRE Gyöngyvér. Bp. 1984, Petőfi Irodalmi Múzeum. XXIV, 412 p.

Cenzúratörténet

- HANTOS László:** Sajtócenzúra a II. világháború idején = Honismeret 1984. 6. sz. 57—58.
- MARKOVITS Györgyi:** A magyar írók harca a cenzúra ellen, 1919—1944. Bp. 1985, Akadémiai. 247 p., [52] t. (Irodalomtörténeti füzetek 111.)

MARKOVITS Györgyi: „Óvták a népet ragályos verseimtől . . .” Illegális, üldözött, kéziratok irodalom és a cenzúra = „Száll a tavasz . . .” Előadások a szocialista és antifasiszta magyar irodalomról. (Szerk. ILLÉS László) Bp. 1984, Magvető. 103—115. (Elvek és utak)
Megbíráltak és bírálók. A cenzúrahivatal aktáiból, 1780—1867. Vál. sajtó alá rend.

ford. bev. és jegyz. ell. MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit. Bp. 1985, Gondolat. 671 p. (Nemzeti Könyvtár)
Szabó Dezső a „Magyar Élet”-ben. Ismeretlen levelei, periratai és elkobzott cikke. Közr. és bev. BUDAI BALOGH Sándor. 1—2. = Confessio 1985. 1. sz. 88—99., 2. sz. 100—117.

Papírtörténet

SCHLIEDER, Wolfgang: Kézműves papír-

előállítás a múltban és a jelenben = Papíripar 1985. 4. sz. 137—139.

Nyomdatörténet

BANKS, Colin: The Past decides the Future = TKM 9—18.

BARKER, Nicolas: The Revival if the Kis Types in England and America = TKM 19—25.

BARTHA Lajos, ifj.: Johannes Honter[us] térképei = Föld és Ég 1982. 11. sz. 322—325.

BORSA Gedeon: Die Gattungen der Druckwerke von Ungarn bis Mitte des 17. Jahrhunderts = Acta litt. 1984. 1—2. sz. 33—45.

BORSA Gedeon: Nyomdásztrükkök a Thúróczy-krónikában. Lefaragott dúcok, fölcserélt fejek. = Élet és Tudomány 1984. 26. sz. 812—813.

BORSA Gedeon—HADROVICS László: Protestantische Werke in Kajkavisch-Kroatischer Sprache aus der Druckerei des Johannes Manlius = Studia Slavica 1982. 1—4. sz. 67—90.

BORSY Károly: A pécsi nyomdászat fel-szabadulása = Tanulmányok Baranya megye és Pécs város legújabbkori történetéből, 1941—1950. Szerk. VARGHA Dezső. Pécs 1984, Baranya Megyei Tanács. 60—66.

BORSY Károly: A Taizs nyomdászcsalád szerepe Pécs életében = MTA PABVEAB Értesítője 1978. Székesfehérvár 1978, MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága. 340—342.

Debrecen története. Főszerk. RÁNKI György. 1. Debrecen története 1936-ig. Szerk. SZENDREY István. Debrecen 1984, Megyei Városi Tanács. A város iskolája nyomdája c. fejezet 571—604.

FOGOLYÁN Miklós: Tótfalusi Kis Miklós örmény betűi = TKM 59—69.

Fővárosi nyomdák a XVIII—XIX. században [Kiállítás]. [Bp. 1983], Kner Ny. Békéscsaba. [6] lev.

GAÁL Sándor: A tiszafüredi nyomdák és könyvkötészetek emlékei = Együtt 1984. 1—2. sz. 97—98.

HAIMAN György: A debreceni aritmetika. Előszó a hasonmás kiadáshoz. Bp. 1984, Zrínyi Ny. 5—19. Minikönyv.

HAIMAN György: Fehér foltok a Tótfalusi-betűk történetében = TKM 76—82.

HALBEY, Hans: Die Janson-Antiqua in der deutschen Buchkunst des 20. Jahrhunderts = TKM 83—91.

HÜBERT Ildikó: Az Útitárs című imakönyv első kiadása (1639) = MKsz 1985. 1. sz. 58—62.

KAPR, Albert: Die religiöse Motivierung bei der Veränderung der Schriftformen am Beispiel von Nikolaus Kis = TKM 99—104

KIRÁLY Péter: Az 1648. évi latin—magyar—szlovák szótár. 1—3. = Magyar Nyelv 1985. 1. sz. 29—42., 2. sz. 198—209., 3. sz. 323—334.

KUNTÁR Lajos: Nyomdászmultról beszél a Kossuth Lajos utca 6. = Vasi Szemle 1982. 4. sz. 542—552. [Szombathely]

MAUTNER József—FARKAS Béla: Százötven éves Kaposvár nyomdaipara. Kaposvár 1982 [1984], [Somogy Megyei Nyomdaipari Vállalat.] 133 p. Minikönyv.

MAYER Maria: Ruthenica der Ofner Universitätsdruckerei (1849—1855) = Studia Slavica 1981. 1—4. sz. 297—301.

MOSLEY, James: The making of type in the age of Nicholas Kis = TKM 116—123.

NÉMETH Jenőné: Pallas — Kossuth. Egy százéves nyomda története. = Budapest 1984. 10. sz. 22—24.

PETŐCZ Károly: A Kner Nyomdaipari Múzeum centenáriumi kiállítása. Ismer-tető. Gyoma 1983 [1984], Kner. [22] p.

PETŐCZ Károly: Réthy Lipót szarvasi

- nyomdája = MG 1985. 1—2. sz. 118—129.
- RAABE, Paul: Zur Frühgeschichte des Barockbuchs. Anmerkungen zum Wandel der Buchgestaltung in Deutschland zwischen 1550 und 1625 = Acta litt. 1984. 1—2. sz. 173—206.
- SARADZE, Guram: Миклош Киш Тотфалуши и грузинская типография = TKM 134—138.
- SIPTEK Gézáné: Szekszárd város nyomdászata. A Szekszárdi Nyomda Vállalat rövid története. Szekszárd 1983, 110 p., [58] t. Minikönyv.
- STAUFFACHER, Jack: Nicholas Kis and America = TKM 145—150.
- SZABÓ András: Gutgesell Dávid ismeretlen levele = MKsz 1985. 54—56.
- SZÁNTÓ Tibor: Egy XVI. századi tipográfiai remekmű = MG 1984. 6. sz. 44—45. [A De Humani Corporis Fabrica, Bázél 1541 c. műről]
- TOLNAI Gábor: A költő és a tipográfus. Aki Európában képviselték Magyarországot. Kísérőtanulmány a Szent Dávid királynak és profétának százötven soltári... c. hasonmás kiadáshoz. Bp. 1985, Helikon. 44 p.
- Tótfalusi Kis Miklósról emlékezünk. Háromszáz éves az amszterdami biblia, 1685—1985. HAIMAN György: Tótfalusi-konferencia és kiállítás = MG 1985. 1—2. sz. 45—52.
- VAJDA Pál: A nyomdaipar magyar úttörői. 6. rész. Kézi szedő- és nyomógép (Kemelen Farkas) = MG 1984. 5. sz. 56—59.
- VAJDA Pál: A nyomdaipar magyar úttörői. 7. rész. LAPONT vak-látó írás (Móricz Miklós). Térképek előállítására nyomdai úton (Raffelsperger Ferenc). Stereotípiák (Bikfalvi Falka Sámuel) = MG 1985. 1—2. sz. 142—146.
- VAJDA Pál: A nyomdaipar magyar úttörői. 8. rész. Spitzertípiák — raszter nélküli árnyalatos klisékészítés (Spitzer Emánuel) = MG 1985. 3. sz. 54—56.
- VERVLIET, H. D. L.: Printing types in the Low Countries before 1680 = TKM 181—188.
- ZÁKONYI Ferenc: Egy balatonfüredi nyomda és a nemzeti hadsereg = Tanulmányok Veszprém megye múltjából. Szerk. KREDICS László. Veszprém 1984, Veszprém Megyei Levéltár. 725—738. (Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 3.)

Kiadástörténet

Több évszázadot átfordó művek

- BORSA Gedeon: Adalékok a „Tükör” című asszonycsúfoló vershez = ItK 1984. 4. sz. 470—480.
- DEDINSZKY Gyula: Régi békéscsabai szlovák nyelvű kiadványok = Békési Élet 1985. 3. sz. 371—377.
- POGÁNY György: A magyar zenei bibliográfia kialakulása = Kvt 1985. 8. sz. 496—491.
- RÁDOCZY Gyula: A magyar gyógyszerkönyvekről = Gyógyszerészet 1984. 10. sz. 385—389.
- TARNAI Andor: G. J. Vossius retorikájának kolozsvári kiadásai = TKM 151—157.
- VARGA Imréné: A soproni városi levéltár naptárgyűjteménye (1581—1805). II. rész = Soproni Szemle 1984. 4. sz. 289—311.

17. század

- FEKETE Csaba: A kátékiadó Tótfalusi Kis Miklós = Confessio 1985. 1. sz. 61—66.
- HERNER János—KESERŰ Bálint: Adalékok az Amszterdami Biblia sorsához = TKM 92—98.
- SOLTÉSZ Zoltánné: Tótfalusi Kis Miklós kiadványai = TKM 139—144.

19. század

- KOVÁCS I. Gábor: Bucsanszky Alajos útja a kalendárium- és ponyva-tömegtermeléshez = MKsz 1985. 1. sz. 1—17.
- SZABÓNÉ FEHÉR Erzsébet: Erdélyi János és a sárospataki Népiskolai Könyvtár = Pedagógiai Szemle 1984. 4. sz. 316—326.
- Szeged története. 2. 1686—1849. Szerk. FARKAS József. Szeged 1985, Somogyi-könyvtár. Könyvkiadás és olvasás c. fejezet: 699—703.
- SZELLE Béla: Olvasók, könyvkiadás, tömegolvasmányok az önkényuralom időszakában = KM 86—112.
- VARANNAI Aurél: Régi könyvtárak = Budapest, 5. sz. 24—25.
- VOIT Krisztina: A Franklin Társulat tevékenysége a két világháború között = KM 124—136.

20. század

- BORBÍRÓ Zsóka: A hetvenes évek ifjúsági ismeretterjesztő könyvkiadása = Könyv és Nevelés 1984. 4—5. sz. 165—168.
- BORS Jenő: Minikönyvek az I. Világháborúból = Mikrobibliofilok 1985. 57. sz. 5—7.

- BORS Jenő: „A Szép Dobos” = Mikro-bibliofilok 1985. 58. sz. 1—2.
- DUBA Gyula: A Madách Kiadó 15 éve = Palócföld 1985. 1. sz. 57—64.
- DURKÓ Máttyás: A debreceni Alföld Magvető Könyvkiadó tevékenysége, eredményei, tanulságai = Debreceni Szemle 1985. 2. sz. 87—116.
- FÓTI Edit: Az Új Magyar Könyvkiadó pályázatáról = Szovjet Irodalom 1985. 2. sz. 137—140.
- HAJDÚ D. Dénes: Egy szellemi alkotóműhely két évtizede = Honismeret 1984. 5. sz. 11—13. [Erdélyi Szépművés Céh]
- HEGEDŰS Béla: Könyvek Komáromról, 1945-től napjainkig = Komárom Megyei Könyvtáros 1985. 2. sz. 41—47.
- A könyvkiadó Tevan Andor. Somlyó Zoltán és Tevan Andor levelezése. Közr., bev. és jegyz. ell. ZSOLDOS Sándor = Új Auróra 1985. 1. sz. 128—136.
- MARKOVITS Györgyi: Les Éditions de Minuit = Acta litt. 1983. 1—2. sz. 167—174.
- ÓVÁRI Miklós: Politikai könyvnapok — politikai könyvkiadásunk négy évtizede jegyében = Propagandista 1985. 1. sz. 5—9.
- PETŐVÁRI Ágnes: A Magyar Élet Könyvkiadóról. [Bp.] 1983, Budapesti Művészetbarátok Egyesülete. 28 p. (Műbarátok kiskönyvtára)
- TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ Éva: A Komárom megyei könyvkiadás negyven éve = Új Forrás 1985. 17—28.
- TÓTH András: Bemutatjuk a szegedi egyetemi könyvtártörténeti műhelyt = Kvt 1985. 1. sz. 40—42.
- TÜSKÉS Tibor: Irodalmi diáknaptár 1948-ra. Adalék a Magyar Művészeti Tanács történetéhez = ON 1984. 2. sz. 50—55.
- VADAS József: Albumok és monográfiák között. (Századunk magyar művészete könyvekben) = Társadalmi Szemle 1985. 1. sz. 94—98.
- VARGA Sándor: A magyar könyvkiadás és könyvkereskedelem, 1945—1957. Bp. 1985, Gondolat. 425 p.
- ZAY László: The Gutenberg Book Guild is sixty Years = Interpressgrafik 1984. 2. sz. 14—18.
- ZSALUS-ZAJNOVITS Ferenc: A második Babits emlékkönyv sorsa, avagy egy igaz vállalkozás fiaskója = Esztergom Évlapjai 1983. (Esztergom 1984, Balassa Bálint Társaság.) 98—113.

Sajtótörténet

Több évszázadot átfogó művek

- BALÁZS János: Bemutatjuk a Library Journalt, a világ jelenleg is megjelenő legrégebbi könyvtári folyóiratát = Kvt 1984. 10. sz. 609—613.
- GIDAY Kálmán: A szegedi élclapok története = Csongrád Megyei Honismereti Híradó 1984. Szeged 1984, Csongrád Megyei Tanács. 41—56.
- HRONSKY Imre: Az első kémiai periodikákról. A Chimisches Journal és az Annales de Chimie a XVIII—XIX. század fordulóján = Budapesti Műszaki Egyetem Marxizmus—Leninizmus Intézetének Közleményei 1982. 1. sz. 109—115.
- HUBER Kálmán: Pécsi humorisztikus lapok (1872—1921) = Baranyai Helytörténetírás 1983—1984. Pécs 1985, Baranya Megyei Levéltár. 277—329.
- JÁVOR Ottó: Kétszázötven éves a német nyelvű sajtó Magyarországon = Budapest 1982. 10. sz. 39.
- KAPOR Elemér: Adatok Gyöngyös sajtótörténetéhez = Tanulmányok Gyöngyösről. Szerk. HAVASSY Péter, KECSKÉS Péter. Gyöngyös 1984, Városi Tanács. 673—686.
- KÓKAY György: The Beginning of Newspaper and Journal Illustration in Hungary = Interpressgrafik 1982. 3. sz. 68—70.
- KÓKAY György: Száz éves a Magyar Könyvszemle = Könyvtári Jegyzések 1984. 3. sz. 5—10.
- KOROMPAI Gáborné: Debreceni Szemle (1882, 1912—1915, 1927—1944). Adatok a debreceni időszaki sajtó történetéhez = Debreceni Szemle 1981. 1. sz. 150—157.
- NAGY Dezső: Pesterzsébet és Soroksár sajtótörténete 1894—1949. Bp. [1984], ELTE 118 p. (Tanszéki füzetek. ELTE BTK Könyvtártudományi Tanszék I.)
- NÉMETH, Béla, G.: Die erste Schule der ungarischen Literaturgeschichte. Das Philologische Institut (Philologisches Mitteilungsblatt) und Gustav Heinrich = Acta litt. 1981. 3—4. sz. 359—380.

19. század

- BARTHA Lajos, ifj.: Száz éve jelent meg az első magyar csillagászati folyóirat = Föld és Ég 1984. 12. sz. 374—377.
- BATÁRI Gyula: A katonai orvosi folyóirat-irodalom Magyarországon az első világháború előtt. = Az Orvosi Könyvtáros 1985. 3. sz. 313—321.
- BATÁRI Gyula: A „Kémlő” című lap ipari és műszaki vonatkozásai (1836—1837)

- = Technikatörténeti Szemle 14. Bp. 1984, Múzsák. 159—166.
- BATÁRI Gyula:** Kúria két jobbággal és Szivargyár eladó. Hirdetés és reklám Kossuth Pesti Hírlapjában = Propaganda, Reklám 1985. 2. sz. 6—9.
- BODOR Ferenc:** Százéves az iparművészeti szaksajtó és az egykori Iparművészeti Társulat = Ipari Forma 1985. 4. sz. 26.
- ERDŐDY Gábor:** Egység vagy szabadság. A német liberálisok dilemmáinak megítélése a Pesti Naplóban. 1858—1971 = Századok 1984. 2. sz. 304—341.
- FÜSTI MOLNÁR Sándor:** Pete Zsigmond (1825—1883) és az „Egészségi Tanácsadó” = Egészségnevelés 1983. 4. sz. 178—182.
- HARASZTI Éva:** Kossuth as an english journalist = The New Hungarian Quarterly 1985. 98. sz. 136—145.
- HUDI József:** Veszprémi folyóiratok 1848 előtt = Horizont 1985. 2. sz. 32—36.
- JANKOVICH Miklós, ifj.:** Jankovich Miklós tudományos és szerkesztői tevékenysége = Jankovich 197—219.
- LENGYEL Márta, S.:** Egy tévelygő Habsburg alattvaló a 19. század derekán. Bp. 1985, Akadémiai. 213 p., [8] t.
- A magyar sajtó története. Főszerk. SZABOLCSI Miklós. 2. 1848—1892. Szerk. KOSÁRY Domokos és NÉMETH G. Béla. Bp. 1985, Akadémiai. 676 p., [48] t.; 551 p., [16] t.**
- NÉMETH G. Béla:** A kiegyezés kori polgárosodás és a liberális sajtó kétarcúsága = Magyar Tudomány 1985. 1. sz. 15—25.
- NYAKAS Miklós:** A debreceni nyomdászok szerepe a magyar nyelvű nyomdász szaklap megteremtésében = Debreceni Déry Múzeum Évkönyve 1982. Debrecen 1984, 429—439.
- ROSDY Pál:** Reformkori magyar nyelvű teológiai folyóirat-kísérlet = A magyar polgári átalakulás kérdései. Tanulmányok. Szerk. DÉNES Iván Zoltán, GERGELY András, PAJKOSSY Gábor. Bp. 1984, ELTE BTK. 155—164.
- SZERZŐ Katalin:** A magyar zenei sajtó történetéből: a Zenészteti Lapok (1860—1876) = MKsz 1985. 1. sz. 67—72.
- VÉRTESY Miklós:** Százéves bibliográfiai folyóiratok = Kvt 1984. 9. sz. 548—549.
- ZIMONYI Zoltán:** Hölgyvilág. Egy százéves miskolci irodalmi folyóirat = Borsodi Művelődés 1984. 4. sz. 83—90.
- mogyi Írásról = Somogy 1985. 3. sz. 18—21.
- BÉNYEI Miklós:** A debreceni sajtó a közoktatás megújulásáért (1944. november — 1945. március) = Debreceni Szemle 1984. 2. sz. 77—92.
- BÉNYEI Miklós:** A felszabadult Debrecen sajtója (1944 október — 1945 április) 1. = Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve 10. Debrecen 1983, 59—70.
- BÉNYEI Miklós:** Egy rendhagyó folyóirat: a Múzeumi Kurír = Múzeumi Kurír 44. sz. (V. köt. 4. sz.) 102—104.
- BERLÁSZ Melinda:** Bartha Dénes, a folyóiratszerkesztő = Magyar Zene 1984. 2. sz. 115—134.
- BOLDIZSÁR Iván:** Az Ellenállás című lap rövid története = Kritika 1984. 11. sz. 3.
- BÓNIS Ferenc:** Ki komponálta a Psalmus Hungaricus zenéjét? Kodály vitája a német sajtóval 1942-ben = Magyar Zene 1984. 2. sz. 135—139.
- BOTKA Ferenc:** Déry Tibor és a Gondolat = Új Írás 1985. 9. sz. 81—85.
- BOZÓKI András:** Jokes on the Cover of Ludas Matyi, 1968—1979 = Interpressgrafik 1983. 2. sz. 60—65.
- BRUCKNER Éva—HALÁSZ Ágnes, Sz.:** 80 éve napilap a Népszava = Szakszervezeti Szemle 1985. 4. sz. 51—56.
- BUZINKAY Géza:** Az Orvostörténeti Közlemények és az orvostörténeti könyvek = Orvostörténeti Közlemények 1984. suppl. 13—14. sz. 101—103.
- CSABA László, Z.:** Az Építőmunka = Magyar Építőművészet 1983. 6. sz. 6—7.
- CSERMELY Tibor:** 10 éves a Pedagógiai Műhely = Szabolcs-Szatmári Szemle 1985. 3. sz. 61—63.
- DOROMBY Károly:** Elmosódó arcélek = Vigilia 1985. 2. sz. 173—176.
- Esti Hírlap. Szerk. PAIZS Gábor. Bp. 1983 [1984], Lapkiadó Vállalat. 115 p. Minikönyv.**
- FALUSSY József:** Egy vidéki hetilap, a „Tokaj-Hegyalja” politikaiszemléletének módosulásai 1914-ben = Herman Ottó Múzeum Évkönyve 22—23. Miskolc 1985, 115—129.
- FIROS Vilmos:** A „Magyar Élet” című folyóirat = Literatura 1984. 1. sz. 89—103.
- FORGÁCS Pál:** Reklámélet- több mint fél évszázaddal ezelőtt = Propaganda, Reklám 1985. 4—5. sz. 53—58.
- FUTALA Tibor:** A Tudományos és Műszaki Tájékoztatás harminc éve. (2. r.) Huszonegy év a ma is véglegesnek tekintett címen = Tud. Műsz. Táj. 1984. 12. sz. 477—487.
- FÜRJ Zoltán:** Gönczy Béla és folyóirata a harmincas években = Békési Élet 1985. 2. sz. 165—174.

20. század

- BATÁRI Gyula:** A magyar orvosi sajtóferálás a két világháború között = Az Orvosi Könyvtáros 1985. 2. sz. 195—203.
- BELLYEI László:** Emlékek és adatok a So-

- GECSÉNYI Lajos: A „Tájékoztató a Magyar Szocialista Munkáspárt archívumai számára.” című kiadvány tíz esztendeje (1971—1980) = Levéltári Szemle 1981. 2—3. sz. 327—330.
- GREZSA Ferenc: Tízéves a Kincskereső = Tiszatáj 1985. 1. sz. 93—98.
- HARSÁNYI István: Négy évtized = Ipargazdaság 1985. 4. sz. 1—6.
- HAYNAL Kornél: Hogyan csináltunk újságot? = Napjaink 1985. 7. sz. 38—39. [Miskolc, 1945]
- HILLER István: „... és küzdjetek fegyverrel, vagy akár pusztá kézzel...” = Műhely. Győr-Sopron Megyei Tanács 1985. 1. sz. 53—54.
- HOLLÓS Alfréd: Testvér folyóiratunk a Német Demokratikus Köztársaságban = Történeti Múzeumi Közlemények 1983. 2. sz. 79—87.
- ILLÉS György: 25 éves a Hidrológiai Tájékoztató = Hidrológiai Tájékoztató 1985. Különszám. 3.
- JEMNITZ János: Le Peuple (1885—1886) = A Nemzetközi Munkásmozgalom Történetéből. Évkönyv. 1986. Bp. 1985, Kosuth. 171—172.
- JUHÁSZ Béla: Jegyzetek az Alföldről = Debreceni Szemle 1981. 1. sz. 144—149.
- KALÁSZ Márton: 1946 decembere: az újrainduló Vigilia = Vigilia 1985. 4. sz. 316—318.
- KASSAI-VÉGH Miklós: Valóságismeret a Nógrád megyei sajtóban 1962—1984 között = Nógrádi Fórum 1984. Ksz. 198—208.
- KILLÁN István: Szabad Magyarország. A salgótarjáni fogolytábor magyar folyóirata 1945 = Palócföld 1985. 3. sz. 36—41.
- KOLOZS Barnabásné: Egy tízéves megyei közművelődési tájékoztatóról = Kvt 1984. 8. sz. 469—470. [Horizont]
- KOPPÁNY Márta, P.: A „Népszava” 1941. karácsonyi száma = Tájékoztató. Művelődési Minisztérium Marxizmus—Leninizmus Oktatási Főosztály 1984. 4. sz. 77—87.
- Kónyi Manó levelesládája. Közr. és bev. SÁNDOR Anna. Évkönyv. Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete 1983/84. Bp. 1984. 310—318.
- Kovács András: Pécs közművelődési élete korabeli sajtódokumentumok alapján. A város felszabadulásától 1949-ig. Pécs [1984], 74 p.
- Kovács András: Pécs kulturális élete a helyi sajtó tükrében, 1944—1948 = Tanulmányok Baranya megye és Pécs város legújabbkori történetéből. 1941—1950. Szerk. VARGHA Dezső. Pécs 1984, Baranya Megyei Tanács. 180—187.
- KOVÁCS Jenő: Új hadsereg — új katonai lapok. Adalékok a katonai hírlapirodalom történetéhez = Magyar Sajtó 1985. 5. sz. 20—23.
- KÖBÖLKUTI Katalin: 25 éves a Vasi Könyvtáros = A Vas Megyei Könyvtárak Értesítője 1983. 3. sz. 44—46.
- KŐSZEGFALVI Ferenc: A Csongrád Megyei Könyvtáros tíz éve 1973—1982 = Csongrád Megyei Könyvtáros 1984. 3—4. sz. 184—200.
- KÖVES Rózsa: A Szép Szó és Szirtes Andor = Kritika 1985. 10. sz. 13.
- KRESALEK Gábor: Humor és politikum. A Ludas Matyi 1948-as és 1953-as évfolyamainak elemzése = Budapest Főváros Levéltára Közleményei 1984. Bp. 1985, 265—291.
- LÁNYI György: Búvár „jubileum”. Ötven éve jelent meg lapunk első száma = Búvár 1985. 1. sz. 9—12.
- LATOR László—VAS István—KERESZTURY Dezső—SÓTÉR István—FODOR András—OROSZ László—LAKATOS István: A Válasz. Fejezetek egy folyóirat történetéből = Kortárs 1984. 10. sz. 1606—1614.
- LENGYEL András: A Szép Szó szegedi kapcsolatainak történetéből = ItK 1984. 3. sz. 327—336.
- LÓRINCZ László: Adalékok az Erdélyi Helikon történetéhez. Riporter: Sas Péter. = Forrás 1985. 5. sz. 75—79.
- LUKÁCSY Sándor: Az ifjúság folyóirata, a Valóság. Riporter CSONTOS Sándor = Új Írás 1985. 4. sz. 3—10.
- MADAY Béla, C.: A Pioneer in Hungarian Studies — Hungarian Studies Newsletter = Hungarian Studies 1985. 1. sz. 136—137.
- MAJOR Zoltán László: Közművelődés, társadalom és debreceniség az Alföld hátsábjain = A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1981. Debrecen 1983, 497—506.
- MALINA János: Bemutatjuk az Early music első két évfolyamát = Arkádia 1985. 1. sz. [14—17.]
- MISLEY Pál: A kijevei Vszeszvit jubileumi száma = Nagyvilág 1985. 5. sz. 765—766.
- MÓRICZ Zsigmond a Nyugat szerkesztője. Levelek. Vál. szerk. és az utószót írta TASI József. Bp. 1984, Petőfi Irodalmi Múzeum. 506 p.
- NAGY Kázmér: Az ausztráliai „Független Magyarország” = Jel-Kép 1984. 3. sz. 131—136.
- NAGY Zsuzsa: A magyar újjászületés szolgálatában. A debreceni Néplap történetének első fejezeteiből = Debreceni Szemle 1984. 2. sz. 63—76.
- NÉMETH Györgyi: A 10-es honvédek és a „10-es honvéd” 1917—18-ban = Her-

- man Ottó Múzeum Évkönyve 22—23. Miskolc 1985, 131—148.
- ÓLMOSSI Zoltán: A magyar ifjúság a Szabad Ifjúságban. Tallózás a DÍSZ központi lapjában (1953—56) = Ifjúsági Szemle 1984. 3. sz. 93—105.
- PETHŐ Tibor: A nagy fordulat. (Személyes emlékek 1939—1948 sajtójáról) = Magyar Sajtó 1985. 2. sz. 18—21.
- POGÁNY György: A század eleji szaksajtó a zenei könyvtárakról = Kvt 1985. 3. sz. 170—172.
- PÓK Lajos: A fordulat szociológiája és első folyóirata. Mozaikok a magyar századfordulóról = Hevesi Szemle 1985. 3. sz. 56—61.
- POMOGÁTS Béla: Az írott szó hitele = Vigilia 1985. 2. sz. 147—149.
- PRÓDER István: 75 éve jelent meg a „Magyar Kémikusok Lapja” = Magyar Kémikusok Lapja 1985. 3. sz. 135—140.
- REMÉNYI GYENES István: A Fényszóró = Magyar Sajtó 1985. 3. sz. 25—27. [Balázs Béla lapja, 1945—46]
- RITTER Aladár: Egon Erwin Kisch centenáriuma = Jel-Kép 1985. 2. sz. 140—147.
- SASS Ervin: Köröstáj. Egy napilap-meléklet negyedszázada = Békési Élet 1985. 1. sz. 3—10.
- SIMON István, Sz.: A Délmagyarország 75 éve = Magyar Sajtó 1985. 5. sz. 24—27.
- SOMLYÓ György: Újholdon... Emlékezés és tanulmány. 1—2. = Jelenkor 1985. 5. sz. 487—494., 6. sz. 582—588.
- SÓTÉR István: Kérdések a Válaszról. Ripor-ter: SZÉCHENYI Ágnes = Kortárs 1985. 11. sz. 119—129.
- SZABÓ János: „A levente istenfélő és mindhalálig hűséges.” Folyóirat és társadalomkép a leventeintézményben = Jelenkor 1985. 12. sz. 1101—1113.
- SZÁLLÁSI Árpád: 40 évvel ezelőtt született az Irodalom Tudomány című folyóirat = Orvosi Hetilap 1985. 26. sz. 1603—1605.
- SZÁNTÓ Miklós: A szórványmagarság lapja: a Magyar Hírek = Jel-Kép 1984. 3. sz. 50—56.
- SZECSKÓ Károly: Marx Károly életének és munkásságának tükröződése a Heves megyei sajtóban 1918-tól napjainkig. = MSZMP Heves Megyei Bizottsága Oktatási Igazgatósága. Évkönyv 1984. Eger 1984, 63—75.
- SZECSKÓ Károly: A Népújság elődje — az Igazság = Hevesi Szemle 1985. 2. sz. 72—77.
- SZÉKELY Gábor: Clarté (1936—1939) = A Nemzetközi Munkásmozgalom Történetéből. Évkönyv. 1986. Bp. 1985, Kosuth. 167—170.
- Szocializmus (1906—1938). Válogatás a Magyarországi Szociáldemokrata Párt elméleti folyóiratából. Bp. 1984, Kosuth. 567 p.
- SZŐKE Domokos: Adalékok a Magyar Szemle indulásának történetéhez = Magyar történeti tanulmányok 15. Debrecen. 1982, KLTE 55—67.
- TÓTH László: Negyvenéves a Köznevelés = Köznevelés 1985. 26. sz. 3—4.
- VARGHA Kálmán: Humánus, egyetemes-ség, forma (A Vigilia indulása) = Vigilia 1985. 2. sz. 91—99.
- VAS István: Kérdések a Válaszról. Ripor-ter SZÉCHENYI Ágnes = Kortárs 1985. 6. sz. 87—101.
- VIDA Sándor: Forradalmi fegyver. 1918—1919 sajtója = Budapest 1985. 3. sz. 18—19.
- VIDOR Miklós: Ami eltűnt és ami megmaradt. (Az ötvenéves Vigilia ünnepére.) = Vigilia 1985. 2. sz. 100—104.
- VIRT László: Ötvenéves a Vigilia = Vigilia 1985. 2. sz. 143—144.
- WEÖRES Sándor: Kérdések a Válaszról. Ripor-ter SZÉCHENYI Ágnes = Kortárs 1985. 4. sz. 108—113.
- WLACHOWSKY Károly: Jó Szerencsét bányászati és kohászati szaklap századunk első évtizedéből = Bányász, Kohász. 1. Bányász 1985. 4. sz. 275—277.
- ZAY László: Ötven éves a Vigilia = ON 1985. 2. sz. 94—99.

Könyvillusztráció, könyvművészet, könyvkötészet

- Lengyel Lajos munkássága [Közread. a] Kossuth Nyomda. Bp. 1984, Kossuth Ny. [154] p.
- SZIRMAI János Sándor: Korunk könyvkö-
tőművészete történelmi megvilágítás-
ban = MKsz 1985. 1. sz. 32—47.
- TAKÁCS Béla: Gyöngyhímezés debreceni
díszkötések. [Bp.] 1984, Közgazdasági
és Jogi Könyvkiadó. 85 p.

Olvasástörténet

- BOLEVÁCZ József: Olvasó- és gazdakörök
Tab környékén = Somogyi Könyvtárak
1985. 1—2. sz. 17—22.
- KOSZORÚS Oszkár, Ifj.: Orosháza könyv-
terjesztése, 1944—1956 = Tanulmányok
Orosházáról és környékéről. (Szerk. NAGY
Gyula) Békéscsaba [1984], Békés Me-
gyei Múzeum Igazgatósága. 259—278.
= A Békés Megyei Múzeumok Közlemé-
nyei 7. 1983, 259—278.
- LACZKÓ András: Zichy Mihály és a köny-
vek = Dunatáj 1984. 2. sz. 39—44.

TILCSIK György: A reformkori Szombat-hely második olvasótársaságának alapszabályai = A Vas Megyei Könyvtárak Értesítője 1985. 3. sz. 29—35.

Bibliofilia, könyvgyűjtés

BÉNYEI Miklós: A művelődés feladatainak, formáinak és intézményrendszerének átalakulása a polgárosodás időszakában = Jankovich 11—22.

BERLÁSZ Jenő: Jankovich Miklós pályaképe és könyvtári gyűjteményei = Jankovich 23—78.

CSILLAG András: The Edmund Vasváry Collection = Hungarian Studies 1985. 1. sz. 123—130.

A Dernschwam-könyvtár. Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke. (Kiad. BERLÁSZ Jenő. Sajtó alá rend. és a mutatót készítette KEVEHÁZI Katalin és MONOK István. Munkatárs VARGA András.) Szeged 1984, JATE. 343 p. (Adattár XVI—XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 12.) [Német nyelven is]

FELSŐ Géza: Az eszperantó nyelven megjelent művek legnagyobb hazai gyűjteménye. Beszélgetés Fajszi Károllyal az eszperantóról és gyűjteményéről = Tud. Műsz. Tájé. 1985. 11. sz. 523—530.

HORVÁTH Hilda: Zenei tárgyú ex librisek a századforduló éveiben Magyarországon. Az Orpheus-mítosz = Kisgrafika 1985. 2. sz. 14—18.

KEVEHÁZI Katalin—MONOK István: XVI—XVII. századi könyvgyűjtők kötetei a csíksomlyói ferences rendház könyvtárában = Acta historiae litterarum Hungaricarum 21. Szeged 1985, (JATE). 121—128.

KŐSZEGFALVI Ferenc: Egy szociáldemokrata politikus könyvtára századunk első felében. Ismeretlen József Attila-dedikációk Takács Ferenc gyűjteményében = MKsz 1985. 1. sz. 72—77.

Magángyűjtemények a királyi Magyarországon és az Erdélyi Fejedelemségben 1533—1721. Szerk. HERNER János, MONOK István. Szeged 1985, JATE. XVII, 190 p. (Könyvtártörténeti füzetek 4)

Magángyűjtemények Magyarországon 1545—1721. Könyvjegyzékek bibliográfiája. Szerk. HERNER János. Szeged 1983, JATE. 172 p. (Könyvtártörténeti füzetek 3)

PAPP, Ferenc: На полях личной библиотеки М. В. Ломоносова = Studia Slavica 1984. 1—4. sz. 39—76.

SEMSEY Andor: Tipografikus ex librisek = Kisgrafika 1985. 1. sz. 17—19.

SZÉCHENYI Zsigmondné—SZAJÁNI Béláné: A Széchenyi Zsigmond Könyvtár = Nimród 1985. 2. sz. 81.

(ZÖLDY Pál): Kner Imre szakkönyvtára. A Magyar Iparművészeti Főiskola Könyvtárának Kner-különgygyűjteménye. Békéscsaba, Gyoma 1985, Kner Nyomdaipari Múzeum. 63 p. (A Kner Nyomdaipari Múzeum füzetei)

Könyvtártörténet

Több évszázadot átfogó művek

CSAPODI Csaba: A középkori könyvtári katalógusok eszmetörténeti tükröződése = Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. SZÉKELY György. Bp. 1984, Akadémiai. 55—69. (Memoria saeculorum Hungariae 4.)

CSULÁK Mihály: Adalékok a magyar iskolai könyvtárak történetéhez a népiskolai törvény megalkotásától az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum létrehívásáig = OPKM Évk. 43—65.

HADNAGY Róbert: Gróf Festetics György könyvtára. A Festetics könyvtár rövid története = Hálózatok 1984. 2. sz. 3—10.

HERMANN Zsuzsanna: Az Egyetemi Könyvtár Werbőczy-kéziratai és az „Analecta saeculi XVI Hungarica” Bp. 1983 [1985], Egyetemi Könyvtár. 81 p. (Fontes et studia 1.)

HILLER István: 250 éves a soproni egyetemi könyvtár = Soproni Szemle 1985. 4. sz. 312—329.

HUBAY László: 250 éves a miskolci egyetemi könyvtár. Beszélgetés dr. ZSIDAI József főigazgatóval = Kvt 1985. 10. sz. 614—619.

JOBBÁGY Károly: Egy iskolai könyvtár születése és története. 130 éves Eötvös József Gimnázium — egykori reáltanoda — muzeális védett könyvtáráról = ON 1984. ősz-tél 120—127.

JÓNÁS Károly: Az Országgyűlési Könyvtár névváltozásai = Kvt 1985. 9. sz. 555—556.

KENYERES Ágnes: Egy könyvtár hétköznapi napjai. Bp. 1985, Szépirodalmi. 251 p., [44] t. (Műhely)

LIPPAINÉ FEKETE Ilona: A Somogyi-könyvtár mecénásai = Somogyi-könyvtári Műhely 1984. 4. sz. 168—170.

- MLAKÁR Erzsébet, H.:** Az iskolai könyvtárügy kezdetei Komárom megyében, 2. = Komárom Megyei Könyvtáros 1985. 2. sz. 27—40.
- Az Országos Széchényi Könyvtár.** A magyar nemzeti könyvtár. Bp. 1985, (OSzK) 60 p.
- Az Országos Széchényi Könyvtár.** A magyar nemzeti könyvtár. 3. átdolg. kiad. (Szerk. Kovács Ilona.) Bp. 1985, OSzK. 142 p. [Angol, francia, orosz, német nyelven is.]
- SCHEIBER Sándor:** A Magyar Izraeliták Országos Könyvtára = ON 1984 ősz-tél. 110—113.
- SKALICZKI Judit:** Zene és könyvtár. (A zenei könyvtárak kialakulása) = KM 137—150.
- A Somogyi-könyvtár száz éve.** Könyvtártörténeti tanulmányok. Szerk. PÉTER László. Szeged 1984, Somogyi-könyvtár. 448 p. [49] t.
- TÓSZEGI Zsuzsa:** Bemutatjuk a Magyar Iparművészeti Főiskola Könyvtár- és Információs Központját = Kvt 1984. 12. sz. 744—748.
- TÓTH Gyula—RÉTFALVI Gábor:** Egyetemes könyvtártörténet. A kezdetektől a felvilágosodásig. Szerk. Tóth Gyula. [Közread. a] Berzsenyi Dániel Tanárképző [!] Könyvtári Tanszék. Szombathely 1984, 93 p.
- VILMOS Gyuláné:** A Szeemmelweis Orvostudományi Egyetem Központi Könyvtáráról = Az Orvosi Könyvtáros 1985. 1. sz. 82—99.
- 15—19. század*
- BÉNYEI Miklós:** Eötvös József művelődéspolitikája és a magyar könyvtárügy = KM 72—85.
- BEZERÉDY István:** A Prágai Miskönyv, 1492 = Somogyi-könyvtári Műhely 1981. 4. sz. 137—145.
- CSAPODI Csaba:** A budai királyi palotában 1686-ban talált kódexek és nyomtatott könyvek. Bp. 1984 [1985], MTA Könyvtára. 112 p. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei 15—90)
- CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára:** Die Bibliothek des Johannes Vitéz (aus dem Ungarischen übers. von Zsigmond NYÁRY). Bp. 1984, Akadémiai. 181 p. [80] t. (Studia humanitatis 6)
- SÍPOS Csaba:** Az egyesített vármegyei és főgimnáziumi könyvtár a dualizmus korában = Iskolai Szemle 1984. 4. sz. 64—67. [Kaposvárról]
- SÍPOS Csaba:** Endrei Ákos és a főgimnázium könyvtára = Iskolai Szemle 1985. 3. sz. 58—60.
- WALLESHAUSEN Gyula:** A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem központi könyvtára. Múlt, jelen és jövő. = Egyetemi Szemle 1984. 4. sz. 39—53.
- WINDISCH Éva, V.:** Jankovich Miklós személyi levéltára = Jankovich 259—276.
- 20. század*
- BABICZKY Béla:** A tudományos osztályozás és a könyvtári-bibliográfiai osztályozás összefüggésének jellege = KM 53—71.
- BACSA Jánosné:** Számadás 25 évről = Kvt 1985. 5. sz. 273—276. [Kötegyán község könyvtáráról]
- BALÁZS Imre:** A békelepi fiókkönyvtár 30 éve = Csongrád Megyei Könyvtáros 1984. 3—4. sz. 129—137.
- BARTALIS László—SÁSKA Sándorné:** Az AZUR Kereskedelmi Vállalat Szakszervezeti Könyvtárának története = Könyvtári Élet 1983. 1—2. sz. 55—57.
- BENICZKY Péterné:** Ötven éve alakult meg a Magyar Könyvtárosok Egyesülete, tizenöt éves a Fejér megyei Szervezet = Fejér Megyei Könyvtáros 1985. 1. sz. 17—20.
- BUVÁRI Andrásné:** A Komarov Gimnázium könyvtára = Baranyai Könyvtáros 1985. 1. sz. 20—22.
- BUZINKAY Géza—HARKÓ Viola, R.—KAPRONCZAY Katalin:** Orvostörténeti Könyvtár = Orvostörténeti Közlemények 1984. suppl. 13—14. sz. 86—97.
- CSABA Orsolya:** Tíz éves a dunaújvárosi Munkásművelődési Központ Könyvtára = Fejér Megyei Könyvtáros 1984. 2. sz. 39—40.
- CSABA Orsolya—VOLLEIN Józsefné:** Az Ikarus Gárdonyi Géza Művelődési Ház könyvtára = Fejér Megyei Könyvtáros 1984. 1. sz. 49—55.
- CSÚRI Károlyné:** A Somogyi Károly emlékkönyvtár = Csongrád Megyei Könyvtáros 1984. 3—4. sz. 140—142.
- DÉKÁNY Endre:** Tudomány — hivatás — könyvtár. Az Irodalomtudományi Intézet (Eötvös) Könyvtára = ON 1985. 2. sz. 104—110.
- Emlékek a Somogyi-könyvtárról.** Antológia. Szerk. PÉTER László. Szeged 1984, Somogyi-könyvtár. 140 p. Minikönyv.
- FÉNYES Miklós:** Az egyetemi könyvtár-igazgatók tanácsának működése 1955—1983. (Kronológia) = KvtF 1985. 5. sz. 522—532.
- FRANG József:** Három évtizede nyitotta meg kapuját a Marcali Járási Könyvtár = Somogyi Könyvtárak 1984. 1—2. sz. 35—39.
- FUTALA Tibor:** Kompendium könyvtár- és tájékoztatásügyünk negyven évéből = Tud. Műsz. Táj. 1985. 4. sz. 151—159.

- FUTALA Tibor:** A Magyar Könyvtárosok Egyesületének évkönyveit lapozgatva = KvtF 1985. 3. sz. 254—258.
- GELENCSEI István:** 25 éves a Somogy megyei szakszervezeti könyvtárhálózat = Somogyi Könyvtárak 1984. 1—2. sz. 3—9.
- HADROVICS Gábor:** A Magyar Elektrotechnikai Ellenőrző Intézet könyvtára = Kvt 1985. 3. sz. 153—154.
- HAJDÚ Zsuzsanna:** A kezdetek = Baranyai Könyvtáros 1985. 1. sz. 10—11. [A pécsi városi és megyei könyvtárról]
- HALMI Erzsébet:** Az orosz-lányi ellátókörzet = Komárom Megyei Könyvtáros 1984. 2. sz. 22—26.
- HILLER István:** Az egyetemi könyvtárak egyetemtörténeti gyűjteményeiről = KvtF 1985. 5. sz. 505—513.
- HORVÁTH Tibor:** Egy gondolat viszontagságai = KM 1983. 164—172.
- IVÁNYI János:** Másfél évtizedes könyvtári orvostanácsadói tapasztalatok = Az Orvosi Könyvtáros 1984. 1. sz. 45—51.
- JÓNÁS Károly:** Adalékok az ellenforradalmi rendszer művelődéstörténetéhez. (A Képviselelőházi Könyvtár használata és forgalma a két világháború között) = Történelmi Szemle 1984. 4. sz. 556—579.
- KAPOSVÁRI Gyöngyi:** A Damjanich János Múzeum Könyvtára = Együtt 1984. 3. sz. 55—57.
- KELECSÉNYI Gábor:** Aki könyvritkaságokat ajándékozott az óhazának = Kvt 1985. 6. sz. 359—362.
- KELNER Bernát:** Gondolatok a könyvtárosságról a kettős jubileum alkalmából = KvtF 1985. 3. sz. 243—248. [A Magyar Könyvtárosok Egyesületéről]
- KIRÁLY Géznád:** Az Észak-Budai Vendéglátó Vállalat Szakszervezeti Könyvtáráról = Könyvtári Élet 1983. 1—2. sz. 59—60.
- KISS Jenő:** A magyar könyvtárak negyven éve = KvtF 1985. 4. sz. 351—365.
- KLINDA Mária:** Bemutatjuk a Szüry-gyűjteményt = Kvt 1985. 10. sz. 619—621.
- KOCSIS Lászlóné:** A tatai ellátókörzet = Komárom Megyei Könyvtáros 1984. 2. sz. 15—21.
- KOGER Tamás:** Emlékezzünk a megtett útra! 1945—1985. = Komárom Megyei Könyvtáros 1985. 1. sz. 37—57.
- KOVÁCS Géza:** A központi ellátás 10 éve a szombathelyi járásban = A Vas Megyei Könyvtárak Értesítője 1984. 1. sz. 19—23.
- KOVÁCS Géza:** A művelődési autók 25 éve = A Vas Megyei Könyvtárak Értesítője 1984. 2. sz. 21—24.
- KOVÁCS Ilona:** Az amerikai magyarság egyesületi és egyházi könyvtárainak fejlődése = KM 113—123.
- KREITLER Imréné:** A tatabányai ellátókörzet = Komárom Megyei Könyvtáros 1984. 2. sz. 29—36.
- LÉVAY Botondné:** A Debreceni Egyetemi Könyvtár Kner gyűjteményeiről = Könyv és Könyvtár 14. Debrecen 1985, KLTE. 33—85.
- LIPPAINÉ FEKETE Ilona:** Tudományos munka a Somogyi-könyvtárban = Somogyi-könyvtári Műhely 1983. 4. sz. 209—213.
- MAJTÉNYI Béla:** Könyvtári emlékek = Somogyi-könyvtári Műhely 1984. 4. sz. 164—167.
- MASAAKI, Tonosaki:** A japán orvosi könyvtárak szövetségének története = Az Orvosi Könyvtáros 1985. 3. sz. 236—242.
- MÉSZÁROS Józsefné:** Szakszervezeti könyvtárhálózat munkája és helyzete 1970-től napjainkig = Kiszalföldi Könyvtáros 1983. 2. sz. 11—18.
- MÓNUS Imre:** Az első évtized a Szakszervezetek Győr-Sopron megyei Tanácsa Központi Könyvtárában = Kiszalföldi Könyvtáros 1983. 2. sz. 4—10.
- MÓNUS Imre:** Az önálló szakszervezeti könyvtárak 1979 és 1983 között = KvtF 1985. 6. sz. 617—634.
- MÓRA László:** Bemutatjuk a Magyar Nemzeti Bank szakkönyvtárát = Kvt 1985. 7. sz. 405—408.
- MÓRA László:** Bemutatjuk a SZOT Központi Iskola könyvtárát = Kvt 1984. 11. sz. 669—672.
- Mutató a Vasváry-gyűjteményhez. Összeáll. CSILLAG András. Szeged 1984, Somogyi-könyvtár. 167 p, [1] t. (A Somogyi-könyvtár kiadványai 30.)**
- NAGY Károly:** Az Országos Takarékpénztár Szakszervezeti Könyvtárának rövid története = Könyvtári Élet 1983. 1—2. sz. 61.
- NÉMETH Mihályné:** 25 éves az MSZMP Vas megyei bizottság Oktatási igazgatóságának könyvtára = A Vas Megyei Könyvtárak Értesítője 1984. 3. sz. 19—30.
- NYÍRI Éva:** Bemutatom az Országos Haematológiai és Vértranszfúziós Intézet szakkönyvtárát = Az Orvosi Könyvtáros 1984. 3. sz. 54—62.
- ORJOZI Eszter:** A Görögkatolikus Hittudományi Főiskola könyvtárának szláv és román cirillbetűs könyvei. Debrecen, 1985, KLTE. 83 p. (Régi tiszántúli könyvtárak 4.)
- ORJOZI Eszter:** Rumanica a Debreceni Egyetemi Könyvtár állományából = Könyv és Könyvtár 14. Debrecen 1985, 99—119.
- PACSIKA Lászlóné:** A kisbéri ellátókörzet = Komárom Megyei Könyvtáros 1984. 2. sz. 26—28.

- PAJKOSSY György: Egy negyedszázad első tíz esztendeje. Beszélgetés az Országos Széchényi Könyvtár budavári székház-építésének első évtizedéről, a tervezés, építés és a működési előkészületek 1959—1968-as szakaszáról = Kvt 1985. 11. sz. 644—651.
- PÁLFY Lajosné: 25 éves a Komárom megyei szakszervezeti könyvtárhálózat = Komárom Megyei Könyvtáros 1984. 2. sz. 3—14.
- PÁLVÖLGYI Ágnes: A Bizományi Áruház Vállalat Szakszervezeti Könyvtárának történetéről = Könyvtári Élet 1983. 1—2. sz. 58—59.
- RIEGLER Lászlóné: A REMIX Rádiótechnikai Vállalat Szombathelyi Gyáregység műszaki könyvtárának 10 éve = A Vas Megyei Könyvtárak Értesítője 1984. 3. sz. 31—34.
- ROMÁN Lászlóné: Baranya megye könyvtárügyének 40 éve = Baranyai Művelődés 1985. 1. sz. 49—64.
- Rövid áttekintés a 25 éves KÉKI közgazdasági könyvtári és dokumentációs tevékenységéről. Bp. 1984, Központi Élelmiszeripari Kutató Intézet. 20 fol.
- SÁGI Ferenéc: A csepregi könyvtár 30 éve = A Vas Megyei Könyvtárak Értesítője 1984. 2. sz. 41—44.
- SALLAY László: A Postamúzeum szakkönyvtára és a postatörténeti kutatás forrásirodalma = Postamúzeumi Évkönyv 1985. [Bp.] (1985, Magyar Posta Központja.) 45—110.
- SÁNDOR Istvánné: Az Országos Reuma és Fizioterápiás Intézet Orvosi Szakkönyvtára = Az Orvosi Könyvtáros 1984. 3. sz. 63—73.
- SÁRÁNÉ LUKÁTSY Sarolta: Móra Ferenc könyvtárigazgatói tevékenysége 1920 után = Kvt 1984. 7. sz. 416—424.
- UGRIN Gáborné: Egy élelmiszerkereskedelmi szakmunkásképző iskola könyvtára = Könyvtári Élet 1983. 1—2. sz. 62—70.
- VÁLYI Gábor: Ötven éves a Magyar Könyvtárosok Egyesülete = KvtF 1985. 3. sz. 249—253.
- VANÉK Lászlóné: A KPVD SZ Budapesti Központi Könyvtárának története = Könyvtári Élet 1983. 1—2. sz. 50—54.
- VERES Károlyné: Tíz év könyvtári életünkben = Könyvtári Élet 1984. 1. sz. 30—31.
- VIZKELETY, András: The Königsberg Fragment = The New Hungarian Quarterly 1985. Autumn 159—162.
- WALLESHAUSEN Gyula—HUSZÁR Ernőné—HEGEDŰS Péter: A MKKE Központi Könyvtára. Jelen és jövő = Egyetemi Szemle 1985. 1. sz. 133—155.
- ZSÁMPÁRNÉ SZALAY Mária: Egy aprónyomatvány- és plakátgyűjtemény feltárása = Kvt 1985. 1. sz. 36—38. [Szombathely, Megyei Könyvtár]
- SASVÁRI László: Az Ernyey József Gyógyosztörténeti Könyvtár = Orvostörténeti Közlemények 1984. suppl. 13—14. 98—100.
- SÖRTEI Jánosné: A vasasszakszervezet könyvtárai = Kvt 1985. 1. sz. 13—17.
- TARABA Mária: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum nagymúltú könyvtárának újjaalakulása = Mezőgazdasági és Élelmiszeripari Könyvtárosok Tájékoztatója 1985. 1. sz. 31—39.
- TELEKESI Gézáné: A KPVD SZ könyvtárainak története = Könyvtári Élet 1983. 1—2. sz. 30—49.
- TORDAI Emese, F.: A középduánántúli Vízügyi Igazgatóság szakszervezeti és szakkönyvtára = Fejér Megyei Könyvtáros 1984. 2. sz. 30—34.
- TÓTH Sándorné: A gyöngyösi Bugát Pál Kórház orvosi könyvtára = Az Orvosi Könyvtáros 1985. 2. sz. 171—176.

A múlt magyar bibliográfusai, újságírói

- BATÁRI Gyula: Emlékezés Kóhalmi Bélára = Kvt 1984. 10. sz. 614—617.
- FÁRI Irén: Reizner János, a könyvtár- és múzeumigazgató = Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében 1982. [Szeged 1983,] Csongrád Megyei Múzeum. 159—165.
- FUTALA Tibor: Kovács Máté és a magyar könyvtárügy = KM 27—38.
- FÜLÖP Géza: Kovács Máté pályája, művelődés- és könyvtárpolitikai tevékenysége = KM 5—16.
- GAÁL Sándor: Milesz Béla 1843—1912 = Együtt 1983. 3. sz. 39—42.
- HANGYÁL Zs. Anna: Káplány Géza pályafutása = KvtF 1983. 6. sz. 566—576.
- HAVASI Zoltán: Száz éve született Kóhalmi Béla = Könyvtári Jegyzések 1984. 3. sz. 1—5.
- IKLADI Lajosné: Rákosi Endre 1924—1945 = Pártélet 1984. 8—9. sz. 141—142.
- JÓNÁS Károly: Fülöp Áron. 1861—1920 = Kvt 1984. 12. sz. 749—750.

- LICHNER Magdolna: Egy magyar hazafi reformkori publicisztikája = Dunakanyar 1984. 2. sz. 52—54. [Lukács Mórigról]
- RITTER Aladár: Emlékezés egy híres régi riporterre = Magyar Sajtó 1985. 10. sz. 24—26. [Tarján Vilmosról]
- SZÁLLÁSI Árpád: Hírlaptörténetünk első orvos szerkesztője: Decsy Sámuel = Orvosi Hetilap 1985. 18. sz. 1106—1108.
- TAUSZ Anikó: Kenyeres Júlia. 1895—1958 = Magyar Sajtó 1985. 12. sz. 27.
- TAUSZ Anikó: 90 éve született Boross F. László újságíró = Magyar Sajtó 1985. 9. sz. 21—22.
- TÜSKÉS Tibor: Várkonyi Nándor, a könyvtáros = Baranyai Könyvtáros 1984. 2. sz. 25—27.
- VIDA Sándor: Boross F. László 1895—1938 = Pártélet 1985. 8—9. sz. 134—135.

BAKÓ DOROTTYA

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat a nyomdába érkezett: 1985 VII. 3. — Terjedelem: 8,4 (A/5 ív)
87.15893 Akadémiai Kiadó és Nyomda Budapest — Felelős vezető: Hazai György

TARTALOM

<i>V. Ecsedy Judit</i> : A régi, magyar nyelvű nyomtatványok betűkarakterei.....	249
<i>Varga Imre</i> : Huszonkilenc drámaszöveg egy kéziratot forrásban 1670 tájáról...	256
<i>Borsa Gedeon</i> : Egy magyarországi könyvtáros Wolfenbüttelben: Michael Ritthaler (1682—1685)	274
<i>Hopp Lajos</i> : Mikes-fordítások Rákóczi rodostói könyvtárából.....	283

K Ö Z L E M É N Y E K

<i>Csapodi Csaba</i> : Újabban ismeretessé vált hiteles és ál-korvinák.....	295
<i>Tarnai Andor</i> : G. J. Vossius retorikájának kolozsvári kiadásai.....	302
<i>Németh S. Katalin</i> : Magyar könyvek a 17. századi holland könyvpiacra.....	305
<i>Fényes Miklós</i> : A pécsi Klimó-könyvtár múlt századi forgalmáról.....	309
<i>Fehér Katalin</i> : Az első magyar nyelvű rendszeres neveléstan.....	316
<i>Giday Kálmán</i> : Az első tanyai népkönyvtár (1873).....	320
<i>Bényei Miklós</i> : Menekültek Értesítője. Egy elveszettnek hitt lap 1945-ből.....	322

FIGYELŐ

<i>Soltész Zoltánné</i> : Berkovits Ilona (1904—1986).....	325
<i>Kókay György</i> : Dán Róbert (1936—1986)	326
<i>Hopp Lajos</i> : Könyv és társadalom a 18. századi Lengyelországban.....	327

BIBLIOGRÁFIA

A magyar könyv-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1985-ben. Összeáll. <i>Bakó Dorottya</i>	331
--	-----

SOMMAIRE

<i>V. Ecsedy, Judit</i> : Les caractères de lettre des anciens imprimés de langue hongroise (1533—1800)	249
<i>Varga, Imre</i> : Vingt neuf textes de drame dans une source manuscrite datant de l'année 1670 environ	256
<i>Borsa, Gedeon</i> : Un bibliothécaire de Hongrie à Wolfenbüttel: Michael Ritthaler (1682—1685)	274
<i>Hopp, Lajos</i> : Les traductions de Mikes de la bibliothèque de Rodostó de Rákóczi ...	283

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Csapodi, Csaba</i> : Des Corvinas authentiques et fausses récemment découvertes	295
<i>Tarnai, Andor</i> : Les éditions de Kolozsvár de la rhétorique de G. J. Vossius	302
<i>Németh S., Katalin</i> : Des livres hongrois au marché de livre néerlandais au XVII ^e siècle	305
<i>Fényes, Miklós</i> : Sur la circulation des livres de la Bibliothèque Klimó de Pécs au siècle passé	309
<i>Fehér, Katalin</i> : Le premier manuel de pédagogie systématique en langue hongroise	316
<i>Giday, Kálmán</i> : La première bibliothèque populaire pour les habitants des fermes (1873)	320
<i>Bényei, Miklós</i> : Menskültek Értesítője (Informateur des Réfugiés). Un journal censé pour perdu de l'année 1945	322

CHRONIQUE

<i>Soltész, Mme Zoltán</i> : Ilona Berkovits (1904—1986)	325
<i>Kókay, György</i> : Róbert Dán (1936—1986)	326
<i>Hopp, Lajos</i> : Livre et société en Pologne au XVIII ^e siècle	327

BIBLIOGRAPHIE

La bibliographie spéciale de l'histoire du livre, de l'imprimerie et de la presse hongrois en 1985. Réd. par <i>Dorottya Bakó</i>	331
---	-----